

ADVERTIMENT. L'accés als continguts d'aquesta tesi queda condicionat a l'acceptació de les condicions d'ús establertes per la següent llicència Creative Commons: <https://creativecommons.org/licenses/?lang=ca>

ADVERTENCIA. El acceso a los contenidos de esta tesis queda condicionado a la aceptación de las condiciones de uso establecidas por la siguiente licencia Creative Commons: <https://creativecommons.org/licenses/?lang=es>

WARNING. The access to the contents of this doctoral thesis it is limited to the acceptance of the use conditions set by the following Creative Commons license: <https://creativecommons.org/licenses/?lang=en>

UAB
**Universitat Autònoma
de Barcelona**

Herodor d'Heraclea
Edició crítica, traducció i comentari mitogràfic
Ariadna Arriaza

Tesi Doctoral
Dirigida pel Dr. Jordi Pàmias i Massana
Departament de Ciències de l'Antiguitat i de l'Edat Mitjana
Facultat de Filosofia i Lletres
Universitat Autònoma de Barcelona

2024

Índex general

Presentació	vii
Introducció	
1. El context intel·lectual d'Herodor: mitografia del Mar Negre	
1.1. L'espai i el temps d'Herodor	x
1.2. Centre i perifèria: la colonització grega	xiii
1.3. La tradició històrico-cultural de la mitografia antiga	xvii
2. Del pitagorisme a la racionalització	
2.1. Doctrines pitagòriques sota obscurs <i>symbola</i>	xxi
2.2. "Dir una altra cosa": al·legoria i racionalització	xxv
2.3. Bastint ponts entre pitagorisme i racionalització	xxviii
3. Les fonts i la recepció del <i>corpus</i> herodoreu	
3.1. <i>Fontes herodori</i>	xxxii
3.2. La recepció de l'obra d'Herodor	xlii
4. Metodologia i criteris ecdòtics	
4.1. Els límits porosos d'un fragment	xliii
4.2. Edicions anteriors	xliv
4.3. La present edició	xlvii
4.4. Metodologia	xlix
Fonts	li
Editors	lii
<i>Testimonia</i>	i
<i>Fragmenta</i>	3
Fragment 1: Àlimos	4
Fragment 2: Ibèria	13
Fragment 3: Èunom	28
Fragment 4: Lleó de Nèmea	36
Fragment 5: Euribates	43
Fragment 6: Lèmnieis	48
Fragment 7: Els Fills de la Terra	58
Fragment 8: El riu Aqueront	65
Fragment 9: L'oracle d'Eetes	68
Fragment 10: El viatge de retorn dels Argonautes	72

Fragment 11: Orestes	79
Fragment 12: Feàcida	82
Fragment 13: Atlas frigi	87
Fragment 14: Hèracles filòsof	99
Fragment 15: Perseu i Andròmeda	115
Fragment 16: Carquèsion	121
Fragment 17: Educació d'Hèracles	127
Fragment 18: Armes escites	132
Fragment 19: Altura d'Hèracles	139
Fragment 20: Les filles de Testi	146
Fragment 21: Selenites	151
Fragment 22: Voltors	157
Fragment 23: Hidra	169
Fragment 24: Senglar d'Erimant	177
Fragment 25: Teseu i les amàzons	180
Fragment 26: Teseu i la centauiromàquia	192
Fragment 27: Teseu i Hèracles	194
Fragment 28: Laomedont	200
Fragment 29: Peucecis	204
Fragment 30: Prometeu escita	206
Fragment 31: Cerber	216
Fragment 32: Follia d'Hèracles	221
Fragment 33: Òmfale	227
Fragment 34: Ares olímpiques	230
Fragment 35: Cassopes	237
Fragment 36: Driopeus	240
Fragment 37: Íole	244
Fragment 38: Frixos i Hel·le	250
Fragment 39: Els fills de Frixos	256
Fragment 40: Polifema, mare de Jàson	259
Fragment 41: Hèracles no és un dels Argonautes	263
Fragment 42: Dos Orfeus	272
Fragment 43: Quiró i Jàson	279
Fragment 44: Ídmon	281
Fragment 45: Milet	285

Fragment 46: Zetes i Càlais	291
Fragment 47: Sacrifici dels Argonautes	295
Fragment 48: Apol·lo Auroral	299
Fragment 49: Mariandins	301
Fragment 50: Mort d'Ídmon	304
Fragment 51: Olivera d'Heraclea	308
Fragment 52: Jàson i la serp	313
Fragment 53: Medea	319
Fragment 54: Tifis	322
Fragment 55: Ergí	324
Fragment 56: Niòbides	327
Fragment 57: Anyell d'or d'Atreu	331
Fragment 58: Trocos	336
Fragment 59: Crater	340
Fragment 60: La capa	343
Fragment 62: Rodos	345
Fragment 63: Heraclides	349
Fragment 64: Macrieus	352
<i>Fragmenta dubia</i>	
Fragment 64A: Simplègades	357
Fragment 65: Forcis	360
Fragment 66: Èurit i Hèracles	364
Fragment 67: Cònia	366
Fragment 67A: Tifó	367
Fragment 67B: Or colofoni	371
Bibliografia secundària	373
<i>Index nominum mythologicorum</i>	411
<i>Index scriptorum</i>	416

Presentació

explicar con palabras de este mundo
que partió de mí un barco llevándome

Pizarnik, *Árbol de Diana*

Molts anys han passat des que vaig introduir-me per primer cop en el món de la mitografia fragmentària. Aquesta ha estat una constant en els meus interessos investigadors, els quals vaig inaugurar amb una tesina de màster sobre els fragments de temàtica argonàutica d'Herodor d'Heraclea. Tinc constància que més d'una persona m'ha guardat al seu telèfon sota l'aposeció nominal "Ariadna Herodor" o, simplement, "Ariadna Mitògrafa". En dipositar i defensar aquesta tesi, una gran part de la meva identitat quedarà enrere. Suposo que l'afecte envers la matèria de la tesi doctoral mai s'acaba de superar.

El meu més gran agraïment –i no pas per convenció– al meu director: Jordi Pàmias. Gràcies per la confiança i l'autonomia que m'has atorgat. Per l'empenta sempre encoratjadora quan creia que no podia seguir. Però també per la cura, la revisió meticulosa, encertada, punyent; i per l'obsessió pel detall que vull pensar he heretat del meu *Doktorvater*.

Els "Buffets Mitogràfics" han estat un lloc d'encontre meravellós per presentar dubtes i compartir petits esbossos del meu treball, així com per posar-me en contacte amb altres problemes textuais. La participació de la Prof. Nereida Villagra, el Prof. Joan Pagès, el Prof. Daniel Ramón, la Laura Lucas i la Sofia Oliva ha estat inestimable.

També vull estendre el meu agraïment a la resta de professors del Departament de Ciències de l'Antiguitat i l'Edat Mitjana de la Universitat Autònoma de Barcelona, especialment als companys de la Unitat de Filologia Grega: a la professora Marta Oller per les converses sobre la conciliació de la vida acadèmica i per l'interès compartit sobre el Mar Negre; i al professor Carlos Varias per l'amabilitat i el gran ajut en les meves primeres tasques docents.

Vaig tenir l'enorme sort d'aconseguir una beca d'estada per a joves investigadors a la "Fondation Hardt pour l'étude de l'antiquité classique". Puc afirmar amb total convenciment que aquest mes es troba entre els millors de la meva vida. Però l'ambient inspirador i els exquisits àpats no haguéssin estat el mateix sense les meves

“chicas del barón” *also known as* “the most ex”, Eleonora Giunchi i Marina Solís de Ovando.

També vaig fer una estada d’investigació amb el Prof. Charles Delattre a Université de Lille 3, dins del projecte HALMA (“Histoire, Archéologie et Littérature des Mondes Anciens”). A partir d’aquesta estada vaig formar part del *réseau* “Polymnia”. Aquí deixo constància del meu agraïment a les directores que em van permetre esdevenir membre, la Prof. Jacqueline Fabre-Serris i la Prof. Françoise Graziani.

A la Humboldt-Universität zu Berlin em va acollir el Prof. Markus Asper. Poder presentar i formar part de les discussions del seu *Forschungskolloquium* m’ha permès posar-me en contacte amb la rica tradició filològica alemanya. Em fa especialment feliç saber que he portat Herodor altre cop a les aules d’aquesta universitat, com ja ho feu Jacoby.

Finalment, vull dedicar aquesta tesi a la meva família, específicament a la meva mare i les meves germanes. A la meva última i millor amiga, la Núria Gascón. Puc comptar entre els meus èxits fer-li saber què és un escoli i que ho recordi per tota la vida. A la resta d’amigues i amics que he fet pels camins que m’ha portat Herodor en diferents conferències i cursos. I la menció més especial per al Piet Adler, *für die Wissenschaft*. Us estimo.

Introducció

I. El context intel·lectual d'Herodor: mitografia del Mar Negre

I.1. L'espai i el temps d'Herodor

Atès que les restes fragmentàries que hem conservat no ens permeten especular més enllà dels escarits *testimonia*, volem posar tota l'atenció, en primer lloc, en les circumstàncies que envolten la producció intel·lectual d'Herodor d'Heraclea. Per aquest motiu, busquem defugir de l'estructura tradicional que afavoreix una introducció basada en l'estudi de dos blocs separats per a la *vita* i l'*opera* de l'autor en qüestió. A parer nostre, l'espai i el temps en el qual s'insereix l'obra de l'escriptor heracleota proveeix d'un marc més adient des del qual enquadrar les informacions presents als seus fragments. La nostra intenció és oferir una visió panoràmica d'aquests fragments que tingui en compte el context que està intrínsecament lligat a la posició de proximitat al Mar Negre i en un moment en què l'escriptura en prosa està experimentant una onada d'expansió.

Les citacions presents en els fragments ens proveeixen de dues informacions fonamentals: d'una banda, que Herodor estava relacionat amb Heraclea Pòntica i que, per aquest motiu, era conegut com a ὁ Ἡρακλεώτης o bé ὁ Ποντικός;¹ de l'altra, que fou el pare del sofista Brisó.² Aquesta darrera referència, juntament amb el fet que el nostre autor és ja citat per Aristòtil, ha permès establir un *terminus ante quem* per al seu *floruit*. La tradició ha transmès que Brisó d'Heraclea fou un intel·lectual que desenvolupà la seva activitat a Atenes, concretament en connexió amb el cercle de l'Acadèmia platònica.³ La datació per al naixement de Brisó el situa entre el 430 i el 420 aC; Guadagno ha especulat, doncs, que Herodor hauria nascut entre el 450 i el 440 aC.⁴ Per

¹ ὁ Ἡρακλεώτης: Herodor. fr. 16 (= Ath. II.49 p. 474f), fr. 21 (= Ath. 2.50 p. 57e), fr. 57 (= Ath. 6.19 p. 231c); Herodor. fr. 58 (= Arist. GA 3.6 p. 757a 3); ὁ Ποντικός: fr. 25b (= Tz. *ad Lyc.* 1332); fr. 25c (= Tz. Sch. AH 22); Herodor. fr. 22b (= Plu. *Rom.* 9.6).

² Herodor. 1A = fr. 22a (= Arist. HA 6.5 p. 563a 7; 9.11 p. 615a 9).

³ La menció més antiga a Brisó, tot i tractar-se d'un text apòcrif, la trobem a la tretzena epístola platònica (*Epist.* 13.360bc); veg. Desideri (1991: 15): "Queste testimonianza, così come quelle di poco più tarde di Aristotele, ci presentano il quadro di un personaggio ben inserito nella società ateniese del suo tempo, apparentemente privo di connessioni con la sua città di origine, nella quale non sembra che abbia mai fatto ritorno; in qualche modo collegato con l'Accademia, ma in realtà abbastanza lontano dalle sue tematiche più importanti, e interessato particolarmente a problemi di geometria."

⁴ Veg. Guadagno (2014: 8): "In base a quanto detto su Brisone, si può collocare la nascita di Erodoro attorno agli anni 450/440 e la sua acme nell'ultimo decennio del V secolo a.C." Tanmateix, Fuentes & Campos (2000: 671-672) proposen una cronologia més baixa seguint Jacoby (1912: 981), que situa el seu *floruit* a partir del 400 aC. Del mateix parer són Desideri (1991: 8) i més recentment Fowler (2013: 696). En

tant, l'escriptor heracleota hauria desenvolupat la seva activitat a les acaballes del segle V aC. Herodor, aleshores, es troba al bell mig de l'impuls d'autors en prosa.

A partir dels fragments que hem conservat, els escrits d'Herodor desprenen un clar interès per mites relacionats amb l'àrea del Mar Negre i, més concretament, la seva ciutat d'Heraclea Pòntica.⁵ En el cas dels autors fragmentaris, sempre existeix el risc d'interpretar l'obra d'aquest autor només a partir d'una visió esbiaixada i delimitada pel contingut que ha sobreviscut. Extrapol·lar-lo a tota la producció forma part d'un *leap of faith* filològic; només amb seguretat podem afirmar que les fonts intermediàries aspiren a emprar-lo com autoritat local i, per aquest motiu, han recollit les instàncies en què Herodor s'interessa per qüestions d'aquest tipus.⁶

Sigui com sigui, Herodor és el primer intel·lectual d'Heraclea Pòntica del qual hem conservat notícia. Aquesta ἀποικία del sud del Mar Negre es convertí en tot un centre cultural a partir d'època clàssica però especialment en l'hel·lenística.⁷ Així ho demostren els diversos testimonis literaris i, en menor mesura, arqueològics⁸ que evidencien que Heraclea Pòntica fou un lloc d'interès cultural. Aquesta colònia produí, a més a més de pensadors interessats en la filosofia, la història o la mitografia,⁹ una tradició tràgica ben rica.¹⁰ I és que aquest interès pel teatre ha estat interpretat com una estratègia més per reivindicar el caràcter hel·lènic de la ciutat.¹¹

la nostra opinió, els arguments de Guadagno (2014: 5-8) per a la distinció de diferents Brisons (i els seus mestratges i/o seguidors) i la identificació de Brisó, fill d'Herodor, com a deixeble de Sòcrates són convincents.

⁵ Veg. Borin (1995: 146): "Né Müller né Jacoby omisero di sottolineare lo stretto legame tra Erodoro e la sua terra d'origine: la scelta stessa della saghe e la preferenza per versioni o particolari del racconto mitico accolti o, più verosimilmente, sorti nella regione di Eraclea lo dimostrano."

⁶ Veg. Burstein (1976: 2): "The fragments reveal, however, that in making the necessary changes Herodorus was not arbitrary. Rather, he altered the myths so that they agreed with local Heracleote tradition, which had already identified various landmarks near the city –a cave, some tumuli– with such incidents of these sagas as the capture of Cerberus by Heracles and the deaths of the Argo's seer Idmon and its pilot Tiphys." Sobre la possibilitat d'una imatge distorsionada per la font; veg. Clarke (2008: 198).

⁷ Sobre els orígens, la localització precisa i la fundació de la colònia, veg. *infra*, 1.2. *Centre i perifèria: la colonització grega*. Paga la pena recordar aquí que un centre polític no cal que sigui cultural, però els centres culturals poden sobreviure fins i tot quan el poder polític i econòmic ha marxat a través de les seves institucions, veg. Dana (2012: 66).

⁸ Sabem que es feien competicions dramàtiques a Heraclea Pòntica, però el problema és que hi ha pocs descobriments arqueològics de la zona; veg. Braund & Hall (2019: 388)

⁹ Veg. *infra* per els historiadors locals heracleotes; com a màxim representant filosòfic podem destacar Heraclides Pòntic.

¹⁰ Tant rica que és l'única pàtria que coneixem per a un poeta tràgic del pont, com recorda el cor de les *Aus* d'Aristòfanes (762-763 = *TrGF* 40 T 1): Εἰ δὲ τυγχάνει τις ὦν Φρυγίης μηδὲν ἤττον Σπινθάρου, | φρυγίλος ὄρνις οὗτος ἔσται, τοῦ Φιλήμονος γένους.

¹¹ Veg. Braund & Hall (2019: 390): "The only certainty is that theatre remained, tenaciously, a key conceptual marker of the uneasy distinction drawn in antiquity between Greek and barbarian in the Black Sea."

Això no obstant, la historiografia política local esdevingué el gènere en què la ciutat d'Heraclea Pòntica excel·lí amb autors com Promàtidas, Amfiteu, Nimfis, Domici Calístrat i, especialment, Memnó, la font més completa.¹² Aquests autors, tots posteriors a l'època d'Herodor, tenien un cert interès per reivindicar Heraclea dins el marc grec.¹³

A més a més, la colònia aspirava a competir en qüestions culturals amb la mateixa Atenes. No és casual, doncs, que els pensadors d'Heraclea Pòntica es trobessin en connexió amb el moviment intel·lectual atenès. Els intercanvis comercials entre ambdues πόλεις es troben atestats en les fonts històriques.¹⁴ És evident que el port d'Heraclea no només servia per al comerç de matèries primeres, sinó també com a transmissor i receptor d'idees. No ens ha d'estranyar la integració de Brisó, fill d'Herodor, en el cercle platònic, atès que ja a partir de la primera meitat del segle V aC hi havia una "colònia intel·lectual heracleota" inserida dins d'Atenes.¹⁵ Aquesta presència d'exiliats d'Heraclea Pòntica sembla tenir origen en la història política de la ciutat. L'ἀποικία havia estat fundada com una democràcia, fet que l'alineava amb els valors atenesos. Malgrat aquest inici democràtic, Heraclea Pòntica patí llargs períodes de govern oligàrquic i tirànic, de manera que part de l'elit contrària va haver de marxar; el lloc escollit va ser l'Àtica.¹⁶ En el cas del nostre escriptor, la connexió amb Atenes es veu reflectida en la concordança amb certs aspectes de l'obra del mitògraf atenès

¹² Promathid. *FGrH* 430; Amphiteos hist. *FGrH* 431; Nymphis hist. *FGrH* 432; Domitius Callistratus *FGrH* 433; Memnon hist. *FGrH* 434. Veg. Desideri (1967: 376): "Quando si è detto che la città di Eraclea sta al centro della prospettiva storiografica di Memnone, non si è detto ancora molto: tante e tali sono le forme che assume, nelle varie parti dell'opera, questa 'protagonisticità', riflessi di situazioni storiche e di interpretazioni che se ne sono date, più volte rimediate nei secoli dalla lunda serie degli scrittori eracleoti di storia patria (almeno quattro ne conosciamo: Promathidas, Amphitheos, Nymphis, Domizio Callistrato)." Memnó, però, va emprar l'obra de Nimfis, veg. Burstein (2022: 186).

¹³ Tal com s'ha interpretat la historiografia local d'època hel·lenística, aquest focus en la singularitat d'Heraclea Pòntica torna a ser una autoafirmació i preservació d'una identitat local en un món grec canviant, veg. Thomas (2019: 150): "My guess is an unease, combined with pride and nostalgia: a desire – and urgent necessity – for self-assertion in an era where the major certainties have shifted."

¹⁴ Els avantatges geogràfics de la regió, plena de rius navegables a través dels quals es podien transportar còmodament els béns, van afavorir aquest rol mercantil, veg. Lewit (2015: 150). L'excés de recursos (especialment gra, anous i peix) era exportat a Atenes, l'únic gran consumidor, veg. Burstein (1976: 31).

¹⁵ Veg. Desideri (1991: 14): "La cosa certa è che nelle prima metà del V secolo è attestata la presenza in Atene di una cospicua colonia intellettuale eracleota, che molti dei membri di questa colonia hanno giocato di seguito un ruolo importante nella storia politica della loro città, e che le vicende politiche stesse di Eraclea sono viceversa diventate dalla metà del secolo patrimonio comune della coscienza e della cultura greca."

¹⁶ Veg. Loddo (2022) per als exilis polítics de la història d'Heraclea Pòntica.

Ferécides, de la qual Herodor segurament en tenia coneixement i havia arribat a consultar.¹⁷

1.2. Centre i perifèria: la colonització grega

En tractar un autor situat en el context pòntic és inevitable fer referència al fenomen de la colonització grega en general. L'estadi principal d'expansió es va produir durant el període arcaic, aproximadament entre els segles VIII i VI aC. La colonització va ser impulsada per diversos factors, com el creixement de la població, l'escassetat de terres i el desig de noves oportunitats comercials. Les colònies eren fundades normalment per un grup de colons dirigits per un οἰκιστής, líder encarregat del bon desenvolupament d'un procés que implicava consultar oracles i seguir rituals específics.¹⁸ La interacció entre els colons grecs i les poblacions locals fou variada i específica per a cada colònia: en alguns casos, hi va haver cooperació, mentre que en d'altres, hi va haver conflicte i resistència per part dels habitants autòctons.¹⁹

Els estudis recents han posat èmfasi en la importància de veure la colonització grega a través la teoria de les xarxes, centrant-se en la connectivitat i les interaccions en lloc d'un simple model centre-perifèria.²⁰ En certa manera hem estat condicionats a prendre l'Egeu, la Grècia continental i Atenes com a centre; i la resta de llocs com a satèl·lits perifèrics, immerescuts de tanta consideració per la seva posició marginal.²¹ Però el problema és que, en partir d'una teoria de xarxes, es fa palès que mai hi ha només un centre que jeràrquicament sobresurti per sobre la resta. Aquest fet es demostra sobretot quan parlem de relacions de *proxenia* o *theoria*. I és que s'ha proposat

¹⁷ A tall d'exemple, Plutarc (*Thes.* 26.1-2 = Herodor. fr. 25a) cita conjuntament ambdós mitògrafs (i Hel·lanic de Lesbos) i confirma que presentaven la mateixa variant, veg. Fuentes & Campos (2000: 672).

¹⁸ Veg. Malkin (1987: 91); veg. *Fragment 51: Olivera d'Heraclea* i *Fragment 44: Ídmon* per al rol dels endevins en les empreses colonials.

¹⁹ Aquests contactes han estat objecte d'interès especialment des d'una òptica postcolonial. Això no obstant, el cas grec no és completament equiparable a l'imperialisme europeu del segle XVI: la colonització grega no té com a principal motor la conversió a una religió (el politeisme es presta al reconeixement d'altres divinitats en les pròpies) ni hel·lenitzar (simplement no existia en època arcaica el concepte de cultura grega que caracteritzarà la identitat hel·lenística posterior), veg. Malkin (2004: 348): "In contrast to the colonizers of the New World, the ancient Greeks did not perceive the lands they reached as inhabited by 'absolute others.' The more distant parts of the Mediterranean were not a 'New World' to them; they were more of the same, with familiar geographic and climatic features."

²⁰ L'influent llibre de Malkin (2011) recull una sèrie de casos que exemplifiquen a la perfecció com es pot aplicar la *network theory* als processos colonitzadors grecs.

²¹ Aquesta visió ha estat promoguda involuntàriament per els mapes de Grècia, que no solen incloure les regions occidentals (Magna Grècia) i orientals (Mar Negre), veg. Dana (2012: 59-60).

que el centre de la identitat grega no és cap regió en particular i que ens trobem amb un *decentralized network*.²² És el mar, en tant que permet la connectivitat entre els diferents nodes, el vertader punt focal:²³ καὶ ἡμᾶς οἰκεῖν τοὺς μέχρι Ἡρακλείων στηλῶν ἀπὸ Φάσιδος ἐν σμικρῷ τινι μορίῳ, ὥσπερ περὶ τέλμα μύρμηκας ἢ βατράχους περὶ τὴν θάλατταν οἰκοῦντας.²⁴ Aquesta idea té unes implicacions clares en com hem d'entendre els conceptes que conformen la identitat grega més primerenca, una identitat reforçada en aquesta propagació i coordinada per la navegació marítima.²⁵

Pel que fa a Heraclea Pòntica, els testimonis historiogràfics recorden que fou fundada al voltant del 560 i 550 aC.²⁶ Aquest projecte colonitzador va ser dut a terme per una coalició megaresa i beòcia, sent Mègara la ciutat d'origen de l'*oikistés* Gnesíoc.²⁷ Molt s'ha especulat sobre el pes de cada substrat, el dòric i el beoci; en primera instància, Mègara sembla haver tingut una prevalença en l'organització pública d'Heraclea, d'aquí que el fundador provingués d'aquesta ciutat.²⁸ Però la relació entre ambdós grups no va ser sempre plàcida, sinó que un ressentiment per part dels megaresos va sorgir en veure que la minoria aristocràtica beòcia prenia preeminència.²⁹ Sembla que els megaresos foren més nombrosos que els beocis. En canvi, les tradicions culturals i religioses apunten a Beòcia: el nom de la mateixa ciutat, el culte a l'heroi Agamèstor/Ídmon a l'àgora; els topònims d'origen beoci; la ubicació de les llegendes d'Hèracles a Mariandínia; la intrusió d'Hèracles a la saga dels Argonautes en algunes fonts; i, finalment, el pes que determinats escriptors donaren al

²² Veg. Malkin (2004: 363).

²³ Veg. Dana (2012: 64): "Les réseaux ne relient pas le centre à la périphérie, mais étant donné qu'ils ne partent pas du centre mais le traversent – pour autant qu'on admette une centralité de la mer, ils relient les périphéries entre elles."

²⁴ Pl. *Phd.* 109b.

²⁵ Veg. Malkin (2011: 5): "What is noteworthy is that the more the Greeks dispersed, somehow the more 'Greek' they became. (...) Greek civilization as we know it emerged, in my view, not in spite of distance but because of it. I will suggest that it was distance and network connectivity that created the virtual Greek center."

²⁶ Veg. Dana (2018: 363); veg. Avram (2008) per Heraclea i les seves colònies, així com els possibles antecedents milesis i l'empremta megaresa.

²⁷ Veg. Hind (1998: 135); veg. Robu (2013): per un estudi onomàstic de les inscripcions dels Mar Negre i la seva relació amb Mègara i en part Beòcia.

²⁸ Veg. Cordano (2017: 91): "Queste peculiarità, insieme alle caratteristiche istituzioni pubbliche trasmesse dagli Eracleoti alle loro colonie pontiche, Callatis e Chersoneso Taurica, fanno di Eraclea sul Ponto una città dorica e megarese."

²⁹ Veg. Burstein (1976: 24). Per a Mègara a través dels testimonis epigràfics i onomàstics del Mar Negre, veg. Robu (2013), (2016: 354) i (2018: 282).

paper dels beocis en la fundació d'Heraclea.³⁰ Val a dir que la liminalitat de Mègara, que formà part històricament tant d'Esparta com d'Atenes, i la seva memòria que afavoreix una identificació amb allò forà, es presta a no deixar una marca tan forta en aquestes tradicions.³¹ Sigui com sigui, sabem que aquesta col·laboració megaresa-beòcia reflecteix unes bones relacions que també es manifesten en altres llocs, com per exemple la col·locació dels tresors a Delfos d'ambdues regions l'un al costat de l'altre.³² Hi ha una tercera rival com a fundadora d'Heraclea Pòntica: una tradició aïllada fa de Milet, potència hegemònica al Pont, la seva metròpolis.³³ La colònia també va generar altres ἀποικίαι, principalment Callatis i el Quersonès Tàuric.³⁴

Els mariandins eren els habitants indígenes de la regió. Es tracta d'una població mixta d'orígens anatólis que visqué fins a l'arribada dels grecs amb altres grups tracis.³⁵ Val la pena remarcar que d'aquesta zona, el litoral sud del Mar Negre, tenim testimoniats els noms de moltes tribus diferents, com si les identitats ètniques estiguessin més fragmentades que a altres llocs.³⁶ Inicialment, varen tenir una bona relació amb els nouvinguts grecs, segurament perquè van prendre'ls com a protectors contra tribus veïnes hostils.³⁷ Tanmateix, eventualment foren sotmesos pels

³⁰ Veg. Asheri (1972: 27): "Die oben angeführten, indirekten Beweise enthüllen viel stärkere böotische Beziehungen als megarische und stehen in auffallendem Widerspruch zu den direkten Beweisen über die Gründung von Herakleia. Es muss jedoch hervorgehoben werden, dass die böotischen Verwandtschaften mehr aristokratisch-genealogischen Charakter zeigen oder in Zusammenhang mit Kulte und mythologischen Überlieferungen erscheinen."

³¹ Veg. Tober (2018: 204-205) que analitza la construcció d'una identitat megàrica a través de les connexions amb altres regions, i la presència de tombes a l'interior de la ciutat amb personatges no-megaresos.

³² Veg. Robu (2014: 301); veg. Robu (2019: 254): "Cette collaboration est probablement antérieure au VIe siècle, car les Béotiens participent aussi à l'établissement de Byzance aux côtés des Mégariens. Ils pourraient figurer parmi les fondateurs de la cité dans la première moitié du VIIe siècle, ou bien sont arrivés plus tard en tant que colons additionnels (*epoikoi*)."

³³ Str. 12.3.4, veg. *Fragment 45: Milet*.

³⁴ És interessant que la relació entre Mègara com a "àvia" de Callatis es mantingué en el tresor de Mègara a Delfos, on hi havia un decret de *proxenia* per dos germans provinents de Callatis, Heràclides i Sòstrat. Les relacions de συγγένεια entre Mègara, Heraclea Pòntica i les seves colònies, doncs, es varen mantenir fins a temps hel·lenístics, veg. Dana (2011: 51).

³⁵ Veg. Burstein (1976: 11): "The Mariandynoi are to be identified with the Anatolian component of it and were politically dominant. Despite this, they were being gradually assimilated by their Thracian neighbours, a process that was already complete by the fifth century when the whole population of Mariandynia impressed the Greeks as being Thracian."

³⁶ Veg. Manoledakis (2018: 166): "On the whole, the other shores of the Black Sea were, as we have seen, inhabited by specific large tribal groups. By contract, the coastal area alone of the south side seems to have been fragmented into the countries of at least ten tribes." Sabem que es produí un moviment de població tracia-frígia a la zona al voltant del 1600 aC a partir de les fonts anatóliques i gregues, que les relacionen amb el mite dels Argonautes, veg. Woudhuizen (2012: 268).

³⁷ Veg. Manoledakis (2018: 150).

heracleotes i reduïts a una condició servil, encara que amb algunes garanties: no podien ser venuts fora del seu territori.³⁸ Pausànias també recorda indirectament la submissió dels mariandins a mans dels colons grecs: un grup escultòric en honor a les victòries gregues a la regió fou erigit al santuari d'Olímpia.³⁹

El gran problema que se'ns presenta a l'hora d'estudiar aquests "contactes"⁴⁰ entre poblacions indígenes i grecs és la manca de testimonis escrits propis dels primers. En aquest sentit, cal cridar a la prudència: només podem reconstruir el que els mateixos grecs volien representar sobre aquestes relacions.⁴¹ Recordem que el pensament binari aplicat a l'ètnicitat va tenir la seva màxima expressió durant les Guerres Mèdiques, segles després de la primera onada colonitzadora.⁴² Pel que fa als materials arqueològics, en el cas que ens ocupa, sorprenentment hem conservat restes que apunten a una convivència pacífica *ab initio* entre ambdues poblacions.⁴³ El que entra en joc, doncs, és altre cop la idea d'una identitat ètnica construïda, més que per diferències genètiques, pel context social de dominació i submissió que depenia de les condicions de cada colònia pòntica.⁴⁴

Si bé ja hem apuntat a la idea que la colonització formà part de la creació d'una identitat grega compartida a través d'experiències similars en diferents indrets,⁴⁵ la qüestió al Mar Negre conté una sèrie de particularitats. A més a més de la connexió

³⁸ A partir d'aquest estatus de servitud eren coneguts com δωροφόροι, els quals tributaven als oligarques d'Heraclea treballant les seves terres, veg. Burstein (1976: 29). Precisament Brisó, fill del nostre Herodor, sembla ser una de les fonts per a l'anàlisi de l'esclavatge present a *Les lleis* de Plató (776d), veg. Baralis (2015: 200): "Suivant cette hypothèse, Bryson, et non Platon, serait en fait l'inventeur de la première liste comparative dans laquelle le sophiste Héracléote effectuerait un rapprochement entre le statut des Mariandynes et celui d'autres populations asservies."

³⁹ Paus. 5.1.26.

⁴⁰ Veg. Dana (2018: 362): "En ce qui concerne l'interaction entre les deux groupes, on préfère actuellement ne plus parler de la conquête ou de l'hellénisation : le terme 'contact' est plus en accord avec la complexité des relations entretenues." Per al concepte de *Middle Ground*, veg. Malkin (2011: 46).

⁴¹ Veg. Dana (2012: 71).

⁴² Veg. Malkin (2004: 344). Això no obstant, sembla que el model d'oposició (*oppositional model*) per a la construcció ètnica hauria existit de manera isolada durant aquests encontres amb l'altri, veg. Demetriou (2015: 13).

⁴³ Veg. Tsetskhladze (2014: 318).

⁴⁴ Veg. Zuchtriegel (2022: 224): "Ethnic difference resides within the 'bloc', the social context held together by the dominant, elite-controlled culture; it operates on the distinction between power and subalternity, rather than on the distinction between 'peoples'."

⁴⁵ Veg. Malkin (2011: 63). També cal tenir present la idea cabdal de l'anomenat "right to return": "Greeks did move through the vast spaces of the Mediterranean and the Black Sea, creating a network that was based, in a very real sense, on notions of home. The mutual recognition of colonial practices and values were network-oriented, which helps explain the dynamics of replication and the general similarity of patterns for most Greek settlements, of mother-cities, colonies and daughter colonies", veg. Malkin (2016: 47).

amb les respectives metròpolis i la interacció amb les poblacions locals, l'hel·lenitat pòntica troba els seus fonaments principalment a través del mite i el culte:⁴⁶ les ciutats empraven els mites de fundació per establir lligams entre elles i reivindicar una sentiment comunitari.⁴⁷ En aquest context resulta fonamental parlar d'*intentional history*.⁴⁸ Es tracta d'una proposta que pretén entendre l'activitat historiogràfica com a construcció social a partir d'una autocategorització de la identitat grupal. És intencional en tant que una comunitat mai és natural, sinó que hi ha tota una sèrie de processos subjectius i conscients que creen aquest grup. La *intentional history* insisteix en la idea que no podem separar *mite* d'*història*. Es prenen elements d'un i altre perquè no es perceben com a diferents. I és en aquest context que pren importància el paper de l'historiador com a agent cívic.⁴⁹

A vegades resulta difícil treure l'entrellat de les diverses tradicions mítiques que convisqueren i que varen servir per a funcions concretes que no són del tot evidents amb el pas del temps.⁵⁰ Però és en aquesta composició i re-actualització dels mites, un pas indispensable per a reduir l'*Erinnerungslücke* entre el passat mític i els esdeveniments històrics, que el rol d'intel·lectuals com Herodor passa a primer pla.

1.3. La tradició històrico-cultural de la mitografia antiga

La tensió entre *mite* i *història* entre els primers autors en prosa⁵¹ ha estat objecte de debat filològic obligat per a la majoria d'estudiosos en el tema.⁵² Poques certeses podem

⁴⁶ Veg. Braund (2018: 35) per al culte a Àrtemis a Heraclea i la seva relació amb l'heroi cívic Agamèstor.

⁴⁷ Veg. Braund (1996: 12): "They claimed special closeness (*oikeiotes*), kinship (*syngeneia*) and even brotherhood (*adelphotes*) on the basis of such myths."; veg. Thomas (2019: 155) sobre les *Sammelzitate*, per exemple els anomenats "grecs pòntics".

⁴⁸ Veg. Gehrke (2001: 286): "Social knowledge of the past, in other words that which a society knows and holds for true about its past, its 'intentional history', is of fundamental significance for the *imaginaire*, for the way a society interprets and understands itself, and therefore for its inner coherence and ultimately its collective identity." Veg. Foxhall, Gehrke, Luraghi (2010) per diferents contribucions sobre *intentional history*.

⁴⁹ Veg. Thomas (2019: 61) sobre les llistes de dedicacions cíviqes als historiadors: "We see the high status of the historian in the polis, the elements of local pride, and the way history and history-writing are thought useful in linking cities, forging diplomatic links and connections."

⁵⁰ Veg. Hall (2008: 394).

⁵¹ Veg. Asper (2007) per a les característiques de l'emergència de la prosa no-ficcional.

⁵² Veg. Dowden (2005) sobre la teoria del mite, i les percepcions antigues i modernes sobre aquest; veg. Griffiths (2011: 200), on analitza el paper del mite en els relats històrics: "Since the two nouns with which we are concerned turn out to be so intimately linked, it is hardly surprising to find that when a historian ('or his source', as it is conventional to say) is running short of documentary data, or data of any kind, he ('or his source') is liable to turn to pre-cast patterns of traditional behaviour and action."

afirmar sobre el tema, excepte que la categorització estanca entre relat mític i relat històric és impossible fins i tot en el pare de la història, Heròdot. L'historiador d'Halicarnàs era conscient del pes dels relats mítics per a la construcció històrica dels pobles. Per aquest motiu, els qüestiona i intenta desproveir-los de validesa en favor de proves factuais i objectives i, a la vegada, en reconeix la importància en la formació de les identitats col·lectives. Això no obstant, autors lleugerament precedents i contemporanis semblen haver volgut fer un procés invers: podem dir que la historització de la mitologia era un dels objectius dels escriptors que anomenem “mitògrafs”.⁵³

En primera instància, entenem per mitografia antiga l'adveniment dels primers autors en prosa que recullen mites, proposen variants mítiques i organitzen aquest material.⁵⁴ L'adaptabilitat dels discursos mítics responia a una funció social, en tant que construcció comunitària, com de legitimació territorial i política. Estem davant, per tant, d'un procés de reïficació del mite a partir de la des-contextualització que ofereix l'escriptura;⁵⁵ aquesta recopilació dels mites per part dels mitògrafs va alliberar les narratives del seu context religiós i ritual.⁵⁶ Convé remarcar que l'abstracció i el distanciament a través de la fixació en escrit va permetre'n la crítica i el seu qüestionament, és a dir, el van convertir en matèria apta per a la reflexió historiogràfica i filosòfica.⁵⁷ I la primera forma d'arranjament d'aquest material fou la genealogia.⁵⁸ Aquesta va permetre una estructuració de les narratives a partir de personatges i les seves relacions descendents, ascendents i col·laterals.⁵⁹ Les genealogies estan presents en altres gèneres literaris, però la presentació objectiva de les dades convidava a

⁵³ Veg. Fowler (2009: 33): “One can say that Herodotos was demythologising history, whereas the mythographers were attempting to historicise mythology. Even while disputing each others' versions of tales, the mythographers had no doubt that one of these versions (theirs) had to be true.”

⁵⁴ Aquesta és la nostra definició a grans pinzellades que intentarem precisar en aquest apartat. Veg. Edmunds (2022: 49-62) per un resum de les diferents posicions respecte el “gènere” mitogràfic.

⁵⁵ A diferència dels poetes, inspirats per les muses i, per tant, posseïdors d'una veritat revelada i garantida per aquestes, els autors en prosa han de fer ús d'arguments intel·lectuals per donar suport a les seves reivindicacions; veg. Pàmias (2006: 30).

⁵⁶ Veg. Pàmias (2014: 47) i (2017a: 207).

⁵⁷ Veg. Fowler (2011: 66). *Contra* Berteli (2001: 68), qui considera que l'escriptura no és suficient per explicar la crítica cap a la tradició pròpia de la historiografia grega.

⁵⁸ Calame (2006: 29) parla d'aquesta com a part d'una “raison catalogale”, és a dir, com a estructuració de llistes de noms que serveixen per introduir marcadors narratius.

⁵⁹ Veg. Moutsopoulos (2006: 33) per aquests tres tipus de relacions.

considerar els conceptes de sincronia i diacronia, així com les relacions establertes entre esdeveniments i personatges dins de diferents ciutats i regions.⁶⁰

Com acostuma a passar a l'hora de conceptualitzar fenòmens tan distants, les característiques del gènere mitogràfic primerenc i les seves fronteres amb d'altres no queden clars a partir dels exemples conservats. Parlem d'autors com Hecateu de Milet, Ferecides d'Atenes i Hel·lanic de Lesbos, tots ells interessats en les narratives mítiques però amb apropaments al material idiosincràtics.⁶¹ Hi ha hagut diferents temptatives per resoldre la gran problemàtica d'un gènere presumptament hel·lenístic i imperial amb testimonis *avant la lettre*.⁶² Per alguns estudiosos, cal evitar anomenar-los mitògrafs i s'inclinen a parlar de "logografia";⁶³ per d'altres, cal definir la mitografia primerenca en termes d'activitat mitogràfica,⁶⁴ o bé com un apèndix de la historiografia, atès que el seu desenvolupament se situa a la gènesi de la *ιστορίη*.⁶⁵ Una combinació d'aquests criteris, juntament amb el *corpus* que s'ha anat creant a partir dels autors considerats tradicionalment "mitògrafs",⁶⁶ sembla el procediment més adient per a posar certes limitacions per al gènere mitogràfic.

Una altra dificultat que cal adreçar és la qüestió de la perspectiva local o panhel·lènica de la mitografia antiga.⁶⁷ Segons Jacoby, la història local hauria estat un desenvolupament natural a partir de la panhel·lènica; el canvi a un interès pel localisme seria el resultat d'una primera fase on hi hauria un apropament universal.⁶⁸ Aquesta visió ha quedat obsoleta i la majoria d'estudiosos s'inclinen a pensar en un

⁶⁰ Veg. Jacob (1994: 170). Per alguns estudiosos, l'origen ha de ser local i, només després de la influència homèrica va sorgir la necessitat de crear xarxes interconnectades per aquestes, veg. Berteli (2001: 75). D'altra banda, la qüestió de la temporalitat com a motor organitzatiu per la genealogia ha estat disputat per Varto (2015: 146), qui creu que el principi és la causalitat i no la cronologia: "Telling stories through descent connections, genealogies served to confirm and further claims about current alliances and animosities, identity, ethnicity, and status."

⁶¹ Veg. Fowler (2016: 27) per una classificació de les diferents perspectives de cada autor: el *pronunciamento* d'Hecateu, l'enciclopedisme de Ferecides i el científicisme d'Hel·lanic.

⁶² Seguim els criteris recollits a Pàmias (2022a: 30); el màxim exponent per al gènere mitogràfic és la *Biblioteca d'Apol·lodor* (segle I-II dC).

⁶³ La qüestió de la nomenclatura torna a provocar maldecaps, atès que la majoria de fonts anomenen als autors *μυθογράφος*, *ιστοριογράφος*, *ιστορικός*, *συγγραφεύς*, *λογοποιός*, *γενεαλόγος*, *μύθων συνθέτης* o *λογογράφος*; veg. Alganza Roldán (2015: 5).

⁶⁴ Veg. Pellizer (1993: 284).

⁶⁵ Aquesta era la concepció de Jacoby [1956] (2015: II-12) en la seva estructuració del *Die Fragmente der griechischen Historiker*: la historiografia panhel·lènica, representada per Heròdot, tindria els seus orígens en la genealogia.

⁶⁶ Veg. Alganza Roldán (2006: 20).

⁶⁷ Veg. Berman (2022: 391-392) per una proposta de taxonomia dels mitògrafs locals.

⁶⁸ Veg. Porciani (2001) per una monografia sobre el tema, i Porciani (2009) en relació a Jacoby la seva teoria del *Entwicklung* dels gèneres.

desenvolupament en paral·lel d'ambdues tendències, ja que és impossible definir una sense l'altra.⁶⁹

La historiografia local s'escrivía en prosa i en jònic, evitant els dialectismes per obrir-se a una audiència més àmplia, tal com ho feien els mitògrafs.⁷⁰ Aquest no és l'únic element que convida a pensar en un públic internacional: en la majoria de casos, la descripció d'elements locals es fa a partir d'una lent forana, com si fossin desconeguts pel mateix autor.⁷¹ Així mateix, la focalització sol ser en tercera persona, una bretxa establerta per l'autor a consciència, per tal d'inscriure una actitud crítica envers el material.⁷² Tots aquests elements apunten a una projecció exterior, però el resultat no era només interessant per als estrangers. Aquests autors tractaven temes com la topografia, els cultes i costums, així com els orígens mítics i els esdeveniments històrics locals. Conseqüentment, el mite troba un lloc predominant en les històries locals, que busquen els orígens de la ciutat i l'herència dels relats èpics.⁷³

L'ofici d'Herodor encaixa perfectament en aquest *milieu*: el contingut dels seus fragments apunta sobre manera a un interès mitogràfic, especialment pel que fa a les figures d'Hèracles (*Heraclea*) i els Argonautes (*Argonautica*).⁷⁴ És necessari insistir en el fet que aquests dos nuclis mítics són capitals dins el context del Mar Negre en general⁷⁵ i Heraclea Pòntica en particular: la tradició situava la captura de Cerber per part d'Hèracles a la regió, i Jàson i els seus companys duen a terme una escala a Mariandínia

⁶⁹ Veg. Fowler (2001: 95-96): "Local and panhellenic history existed together and defined one another; each is, semiotically, meaningless without the other." A més a més, hem conservat exemples d'ambdues tendències en temps anteriors a Heròdot, veg. Clarke (2008: 190). *Contra* Rengakos (2015). Sobre la definició d'una historiografia com "epicòrica" en contraposició a una "universal", inaugurada per Èfor de Cime, veg. Thomas (2019: 16) i Goldhill (2010: 46).

⁷⁰ Veg. Fowler (2001: 112): "There is no reason for Acusilaus and the others to adopt Ionian for their books unless their audience was international."

⁷¹ Veg. Tober (2017: 21): "Emic local historiography, whose authors presented themselves not simply (like most prose writers) as experts educating the ignorant but in fact also as outsiders enlightening other outsiders, accordingly found its first footing in Greece as self-ethnography." Aquesta "perspectiva excèntrica" rau en el fet que el propi autor d'història local és un estranger, com el beoci Acusilau d'Argos.

⁷² Veg. Fowler (2006: 36).

⁷³ Veg. Dana (2016: 230-231): "L'historien est le plus à même de manipuler du local à travers l'emploi de légendes, des antiquités et des mythes. Le mythe représente en effet le noyau originaire de l'historiographie local sous ses deux aspects : le mythe d'origine de sa propre cité, étroitement connecté la recherche du *prôton* (le premier homme, le premier roi, même le prince premier), et le mythe en tant qu'héritage de l'*épos*."

⁷⁴ Aquests són els títols conservats entre els fragments: ὁ καθ' Ἡρακλέα λόγος (fragments 1-4), veg. Ring (2010: 40) per la figura d'Hèracles com a model per als historiadors antics; Ἀργοναυτικά ο ἐν τοῖς Ἀργοναύταις (fragments 5-10); Πελοπεία (fragment 11); Ὀρφέως καὶ Μουσαίου ἱστορία (fragment 12).

⁷⁵ Hèracles a Escítia (veg. *Fragment 17: Educació d'Hèracles*; *Fragment 18: Armes escites*; *Fragment 30: Prometeu escita*) i Frígia (veg. *Fragment 13: Atlas frigi*); les Amàzons (veg. *Fragment 25: Teseu i les Amàzons*), la batalla contra els bèbrics (veg. *Fragment 49: Mariandins*).

en el seu trajecte vers la Còlquida.⁷⁶ A més a més, l'autor d'Heraclea afavoreix les versions racionalitzants i historicistes dels mites, desproveint-los de gran part dels detalls sobrenaturals.⁷⁷ Tanmateix, els textos herodoreus suggereixen una curiositat que traspasa l'àmbit mític. Les fonts el recorden pel seu coneixement precís en qüestions etnogràfiques.⁷⁸ També apareix citat en relació amb temes d'història natural, tant de botànica com de biologia animal.⁷⁹ I el seu coneixement de doctrines relacionades amb el pitagorisme primerenc el situa a prop d'altres pensadors presocràtics també vinculats a les especulacions cosmològiques.⁸⁰ Cal recordar que no només els mitògrafs, sinó també els etnògrafs i historiadors, participaven de més d'un gènere literari: totes aquestes activitats eren, simplement, λόγοι.⁸¹ És convenient considerar les motivacions d'Herodor de la mateixa manera. El nostre escriptor sembla haver pres com esquelet vertebrador les narratives mítiques, a les quals hauria afegit tota una pila de notícies sobre temes ben variats. El mite per Herodor, doncs, serveix de bastiment per a les seves investigacions sobre el món que l'envolta, on l'entorn pòntic pren una posició davantera.

2. Del pitagorisme a la racionalització

2.1. Doctrines pitagòriques sota obscurs *symbola*

Enmig dels escriptors que exhibeixen coneixement pitagòric, el nostre Herodor s'erigeix com l'exemple perfecte de la convergència entre les concepcions filosòfiques pitagòriques i l'adaptació dels mites. Com ja hem avançat, la seva singularitat, però,

⁷⁶ El riu Aqueront és a Heraclea Pòntica (veg. *Fragment 8: Aqueront*), així com el cap Aquerúsion, on Hèracles prengué Cerber (veg. *Fragment 31: Cerber*); hem conservat un munt de referència a la mort dels Argonautes Tifis (veg. *Fragment 54: Tifis*) i Ídmon (veg. *Fragment 50: Mort d'Ídmon; Fragment 51: Olivera d'Heraclea*) al lloc on es fundarà la ciutat en temps històrics.

⁷⁷ Veg. *infra*, 2.2. *Historicitat i racionalització*.

⁷⁸ Si bé és cert que ens trobem altre cop a la possibilitat d'estar determinats per els interessos font, Esteve de Bizanci, els coneixements en matèria etnogràfica d'Herodor són particularment acurats; veg. *Fragment 2: Ibèria; Fragment 29: Peucecis; Fragment 35: Cassopes; Fragment 36: Driopeus*.

⁷⁹ Per exemple sobre l'àlimos (veg. *Fragment 1: Àlimos*) o l'àconit (veg. *Fragment 31: Cerber*); així com pel que fa a la reproducció dels voltors (veg. *Fragment 22: Voltors*) i l'enigmàtic trocos (veg. *Fragment 58: Trocos*).

⁸⁰ En aquest apartat cal incloure les seves reflexions sobre l'habitabilitat de la lluna (veg. *Fragment 21: Selenites*), així com l'existència d'una "altra terra" que troba paral·lels en el sistema cosmològic de Filolau de Crotona (veg. *Fragment 4: Lleó de Nèmea; Fragment 22: Voltors*).

⁸¹ Veg. Fowler (2001: 97); per a Thomas (2019: 49) els volums d'aquests autors de mitografia havien d'incloure molts materials tradicionalment titllats "d'antiquari".

resideix en la perspectiva racionalitzadora del mite (val a dir ja present a Hecateu) que es pot inferir d'aquests fragments.⁸² A més a més, alguns passatges mostren nocions pitagòriques aplicades als mites en qüestió. Sospitem que la concurrència tant de la racionalització com del pitagorisme no pot ser casual.⁸³ Aquestes dues àrees d'interès en l'obra d'Herodor mai han estat posades en relació: és possible que aquests coneixements pitagòrics l'influïssin en la seva manera de tractar els mites de manera racionalitzant? La nostra intenció, doncs, és comprovar si la racionalització d'Herodor ha de ser fruit de la familiaritat amb les maneres pitagòriques de codificar i descodificar el material mític. Per aquest motiu, és fonamental emmarcar l'emergència pitagòrica dins de procediments particulars relacionats amb la crítica mitogràfica.

L'apropament inicial a la tradició pitagòrica pot ser descoratjadora quan el no-iniciat espera entendre el fenomen en el seu conjunt durant aquest primerencontre. Hi ha hagut diversos intents de reconstruir com el moviment pitagòric es va iniciar, però la manca de fonts fiables, juntament amb el misteri i el secret associats als pitagòrics fan que, de fet, sigui una tasca feixuga. Tot i que la vida i els preceptes de Pitàgoras ja eren d'interès per als estudiosos antics, la filologia moderna encara s'esforça per fer una distinció clara entre les informacions històriques i les invencions espúries que van mantenir viva la llegenda durant l'Antiguitat i més enllà. Des dels seus inicis, la crítica moderna ha anat movent-se entre creure i desacreditar les restes que apedacen el *labyrinthisches Gewirr* del pitagorisme.⁸⁴ Com va afirmar amb precisió Burkert, "Alle Philologie lebt vom Ringen zwischen Überlieferungsläufigkeit und Überlieferungskritik."⁸⁵

El que s'ha tractat com "el problema pitagòric" és, de fet, una dificultat pel que fa al que pot considerar-se o no autèntic en la literatura pitagòrica.⁸⁶ Les fonts primerenques són poques i proporcionen relats deficients del moviment primitiu. D'altra banda, les fonts tardanes es van estendre àmpliament i van començar a ser més precises sobre els ensenyaments de Pitàgoras i el βίος pitagòric a mesura que es van fer

⁸² "The process of ordering, classifying, and rationalizing the earliest figures of Greek myth began in the fifth century with figures such as Hecataeus of Miletus, Pherecydes the Athenian, Herodorus, and Hellanicus"; veg. Herren (2017: 87). El cas més evident de racionalització a Hecateu és Cerber com a una serp de sobrenom "el Ca d'Hades" (fr. 27a Fowler).

⁸³ A l'entrada del *Dictionnaire des Philosophes Antiques* sobre Herodor ja es proposen aquestes dues característiques com els principals motius que el fan important dins l'història del pensament grec; veg. Fuentes & Campos (2000: 673-674).

⁸⁴ Per a una visió general de la història de la crítica pitagòrica moderna, veg. Cornelli (2013: 7-51).

⁸⁵ Veg. Burkert (1962a: 9).

⁸⁶ Veg. Zhmud (2018: 4-7).

més allunyades cronològicament, cosa que pot ser una indicació de la seva falta de fiabilitat. La majoria dels estudiosos consideren que les referències existents sobre la vida i les doctrines de Pitàgoras que les fonts antigues han remuntat a una etapa inicial del moviment són poc segures. De fet, és una tasca àrdua discernir l'autenticitat i l'exactitud històrica dels seus relats. A més, a aquest *totum reuolutum* d'informació s'afegeix una altra dificultat: la tradició creu que Pitàgoras no va deixar cap escrit. El fet que Pitàgoras no deixés cap escrit no hauria de sorprendre, ja que la discreció és clau per al pitagorisme.⁸⁷ Això no obstant, aquesta visió tradicional s'ha posat en dubte recentment: Pitàgoras fou conegut per la seva activitat filosòfica i científica, una activitat que segurament involucrava textos d'algun tipus, ja sigui en la selecció de temàtiques a comentar i criticar, com els resultats d'aquesta investigació en forma de notes.⁸⁸

Tot i que no hi ha una *communis opinio* sobre l'originalitat de certs textos pitagòrics, almenys alguns σύμβολα (també coneguts com a *akousmata*) atribuïts al mateix Pitàgoras se situen generalment a l'arrel de les seves especulacions intel·lectuals.⁸⁹ Cal remarcar que preferim parlar de *symbola* perquè *akousmata* és una terminologia que atorga un pes principal a la seva transmissió oral.⁹⁰ És l'estagirita Aristòtil (a través de Porfiri i Jàmblic), la font més important per a aquest estadi primerenc del pitagorisme; el filòsof presenta una distinció entre els pitagòrics anomenats *akousmatikoi* i els *mathematikoi*.⁹¹ El primer grup serien els seguidors de Pitàgoras en un vessant religiós, coneixedors de les doctrines, però sense els raonaments que les sostenen, mentre que el segon grup hauria promogut una tasca hermenèutica dels preceptes.⁹²

Aquestes expressions críptiques s'han interpretat com una saviesa velada només reconeixible per a aquells que són sabedors del significat transmès.⁹³ Així doncs, atès que en algun moment va ser necessària l'explicació del significat "real" dels

⁸⁷ Veg. Bremmer (1995) per al rol dels secrets en les tradicions místiques.

⁸⁸ Veg. Casertano (2000: 198-199).

⁸⁹ Veg. Thom (2013: 77); Contra Zhmud (2012).

⁹⁰ Les fonts les empren com a sinònims, veg. Philip (1996: 135): "The names Symbola and Acusmata by which we designate the somewhat heterogeneous material do not reflect two distinct classes of precepts and (...) distinctions made between them are arbitrary."

⁹¹ Iambl. VP 81 i 87.

⁹² Veg. Burkert (1972: 192-208) per aquesta divisió com un desenvolupament històric de la secta.

⁹³ Struck (2004: 100) interpreta l'ús de *symbola* com a "a proof of membership in their circle (...). So the symbol, as an enigmatic saying or a displayable marker, welcomes a person into the Pythagorean circle, distinguishes a Pythagorean from those outside the cult, and entitles him or her to special treatment by peers."

symbola, cal preguntar-se si dins del pensament pitagòric ja hi havia un sistema “al·legòric” desenvolupat per ocultar aquesta erudició.⁹⁴ Sembla que a partir del segle V aC van circular com una col·lecció de dites.⁹⁵ Dins aquest *corpus* d'expressions, els antics ja varen identificar diferents tipologies.⁹⁶ Jàmblic presenta una divisió tripartita, que segurament es remunta a la tradició aristòtelica:⁹⁷ a) *symbola* que contenen la definició d'una determinada cosa (τί ἐστιν); b) que relacionen amb allò que gaudeix d'una certa qualitat en la màxima mesura (τί μάλιστα); c) que indiquen què s'ha de fer i què no (τί δεῖ πράττειν ἢ μὴ πράττειν).⁹⁸ El primer tipus, el que presenta definicions, és ric en imaginari mític aplicat de forma inusual a fenòmens físics. Es tracta, doncs, del conjunt principal de *symbola* al que voldrem prestar atenció.⁹⁹ El segon tipus presenta paral·lels amb altres dites adscrites als Set Savis.¹⁰⁰ La major part de *symbola* conservats es poden categoritzar dins l'última tipologia, interessada en les qüestions morals i el *modus vivendi* pitagòric.¹⁰¹ Un altre aspecte a tenir en compte en aquest context és la relació entre pitagorisme i orfisme.¹⁰² Sembla que en el cas dels *symbola* hi hauria una superposició entre les col·leccions adherides a cada moviment.¹⁰³

Al llarg de l'estudi dels *symbola* pitagòrics, els estudiosos s'han qüestionat si aquests els van interpretar en un sentit al·legòric des del primer moment, especialment

⁹⁴ També hi va haver controvèrsia ja des de temps antics sobre si els *symbola* s'havien d'interpretar de manera no-al·legòrica (és a dir, literal) o en un sentit simbòlic. Aristòtil (Iambl. VP 82-86) considerava que havien de ser entesos literalment.

⁹⁵ Veg. Delatte (1915: 271-312) per a la tradició de col·leccions i comentaris posteriors.

⁹⁶ Val a dir que actualment no tenim un *corpus* fix de *symbola*, però, seguint diferents criteris, els estudiosos han recollit fins a 200 expressions, veg. Hüffmeier (2001: 38-41).

⁹⁷ Iambl. VP. 82-86; també a Porfiri (VP 42).

⁹⁸ Veg. Ruiu (2018: 11).

⁹⁹ Veg. *infra* per alguns exemples d'aquests *symbola*.

¹⁰⁰ Potser per aquest motiu Pitàgoras també apareix en algunes llistes pel cànon, veg. Burkert (1972: 169).

¹⁰¹ En aquest grup conservem la majoria de tabús alimentaris i supersticions, veg. Detienne (1970) per la dieta pitagòrica.

¹⁰² Per a l'orfisme en general, encara segueixen essent rellevants les consideracions de Guthrie (1952); per a les tauletes òrfiques, veg. Graf & Johnston (2007); per als fragments, veg. Herrero de Jáuregui, San Cristóbal, Santamaria et al. (2011). La sèrie de paral·lels entre ambdós moviments (dieta vegetariana, creença en la metempsicosi, etc.) va fer que des de l'Antiguitat hi hagués una confluència entre les informacions d'uns i altres, veg. Bernabé (2013a) per la perspectiva *emic* del tema. La proposta de Burkert (1982) de distingir-los els òrfics com a “craft” i els pitagòrics com a “sect” ha estat contestada recentment per Zhmud (2020: 362), qui proposa potser fer una distinció entre *thiasos* i *hetairia*: “The striking differences in the views and interests of the Pythagorean thinkers can be accounted for if we admit that the Pythagorean society originated as a hetairia that imposed on its members social obligations rather than doctrinal unity.”

¹⁰³ Aquest fet portà a Philip (1996: 136-137) ha interpretar els *symbola* com a material no-originalment pitagòric, però recollit per aquest moviment.

els que connecten concepcions mítiques amb certes forces naturals.¹⁰⁴ Si acceptem aquest tipus d'exegesi, els seguidors de Pitàgoras haurien esdevingut pioners en la utilització de mites ben coneguts per conferir-los un nou valor en el marc de les seves especulacions científiques.

2.2. “Dir una altra cosa”: al·legoria i racionalització

L'estatus del mite al llarg de l'Antiguitat fou subjecte a mutabilitat i transformació.¹⁰⁵ Anteriorment, hem suggerit com l'arribada d'una tecnologia com la paraula escrita va tenir un gran impacte en la literatura i la transmissió del coneixement. Fins aquell moment, l'oralitat era uns dels mitjans preferits pel mite;¹⁰⁶ l'essència mateixa de la poesia és l'oralitat i la seva elasticitat que afavoreix l'adaptació dels textos a qualsevol context. La fermesa del text escrit, però, que permet una anàlisi exhaustiva, “desnaturalitza” els mites i els obre a una nova interpretació.¹⁰⁷ Si un enfocament crític del material mític es combina amb noves idees filosòfiques, el resultat és una reactualització de les històries: els mites varen ser filtrats a través d'un garbell conceptual que els salvà de les seves incongruències internes.

Els orígens de la crítica mitològica estan íntimament relacionats amb Homer i la interpretació de la poesia èpica, ja que els primers filòsofs van utilitzar els poemes homèrics com a punt de partida per jutjar la versemblança dels relats que s'hi presenten. Aquesta és la circumstància en què s'hauria de tenir en compte l'activitat intel·lectual de Xenòfanes de Colofó i Teàgenes de Règion.¹⁰⁸ Xenòfanes i poc després Heraclit van encarnar la primera generació de pensadors que es van ocupar de la

¹⁰⁴ Veg. Haarman (2015: 151): “The Pythagoreans are known to have employed mythical allegory to describe physical phenomena. Aristotle reports the Pythagorean doctrine that ‘the sea is Cronus’ tear, and the Bears are Rhea’s hands’ Thus, even if allegoresis did arise as a way of defending Homer, its potential as a way of explaining myth –that is, as a way of adapting the meaning of myth to radically new modes of thought– was very soon appreciated”.

¹⁰⁵ Veg. Nestle (1940); Dodds (1951); Buxton (1999), veg. 1.3. *La tradició històrico-cultural de la mitografia antiga*.

¹⁰⁶ Aquesta visió de la poesia com a únic vehicle oral per al mite ha estat debatuda, veg. Pàmias (2022b: 166).

¹⁰⁷ Brisson (2004: 8) enumera les conseqüències de l'adveniment de la cultura escrita: una predominància de la prosa, un pas de la narrativa a l'argumentació, un nou criteri de “veritat”, el pensament abstracte i crític per l'autoritat explícita dels texts, així com una alliberació dels constreyniments de la memòria. *Contra Schmitz* (2007: 99-104).

¹⁰⁸ Veg. Reibaud (2012) per a una introducció als treballs de Xenòfanes; Biondi (2015) ha preparat una nova edició, traducció i comentari a Teàgenes.

impietat dels poemes homèrics i els van criticar.¹⁰⁹ Per tal de salvar Homer de la seva immoralitat divina, una lectura al·legòrica del text va esdevenir indispensable.¹¹⁰ Es considera que aquesta és una de les motivacions de Teàgenes de Règion per reinterpretar els poemes homèrics. Tanmateix, és igualment important la següent idea: Teàgenes va utilitzar l'autoritat del poeta per donar crèdit a *Weltanschauungen* de nova creació.

L'aparició de la crítica i l'adaptació del mite va prendre diferents procediments per tal de recuperar i renovar el discurs mític. La racionalització es preocupava per l'historicisme dels relats mitològics, tot fent ús de diferents estratègies. En primer lloc, els autors racionalitzants aplicaven una crítica del material per tal d'establir una nova veritat. Després, escollien, rebutjaven i transcrivien històries precedents per tal de crear una narrativa més coherent. Finalment, posaven èmfasi en la plausibilitat de la narració (o la manca d'aquesta). A través de l'etimologia, a voltes popular,¹¹¹ i la cronologia genealògica,¹¹² els escriptors tractaven de conciliar elements contradictoris dels relats. Aquest mode de crítica als relats mítics és el més proper al que considerem tasques mitogràfiques. Pel que fa a la racionalització, ens trobem en un cas similar al que hem vist quan hem adreçat la qüestió de la mitografia com a gènere mitogràfic: el millor exemple de racionalització mitogràfica el trobem posteriorment amb Palèfat.¹¹³ Tot i això, cal dir que la racionalització no rebutja els mites, sinó que els reconfigura amb uns elements narratius més apropiats.

D'altra banda, els mites es van convertir en l'objecte d'una progressiva reintegració entre els marcs de la història i la filosofia a través dels significats interpretatius de l'al·legoria. Les pràctiques al·legòriques s'han d'entendre de dues maneres: hi ha lectures al·legòriques, és a dir, un autor ha de ser interpretat de manera no literal per extreure alguna veritat, independentment de si la seva intenció era conferir aquest significat velat ("al·legoresi"); i hi ha composicions al·legòriques, és a dir, un autor ha optat deliberadament per presentar algun coneixement de manera

¹⁰⁹ Per les *Qüestions homèriques* d'Heraclit, veg. Pontani (2005: 69-71).

¹¹⁰ Veg. Domaradzki (2011: 206): "While allegorical interpretation consists in reading new meanings into old narratives, the reason behind the practice is generally the desire either to exonerate the author from the charges of impiety".

¹¹¹ Veg. Andolfi (2019-2020) per a les corrupcions etimològiques com a fonts de variants mitogràfiques.

¹¹² Veg. Sluiter (2015: 900): "Ancient etymology is best understood as one of the 'anchoring' practices by which human beings seek to create points of reference and orientation in past and present. In that sense it belongs with cultural practices such as mythology and genealogy."

¹¹³ Sobre Palèfat (segle IV aC) i el seu *Περὶ ἀπίστων*, veg. el monogràfic de Stern (1996) i el capítol al *From myth to Reason?* (1999); veg. Trachsel (2005: 543).

oculta i és tasca del lector extreure'n aquest significat veritable (“al·legoria”).¹¹⁴ Tanmateix, l'exegesi al·legòrica no pot haver sorgit del no-res. Aquesta es desenvolupa de manera paral·lela al sorgiment de la filosofia presocràtica i ho podem veure reflectit en el fet que la tendència a parlar en al·legories era molt comuna entre els primers filòsofs.¹¹⁵ L'al·legoria va ser emprada amb diferents finalitats amb el pas dels segles, incloent-hi visions ètiques, físiques, psicològiques, històriques i metafísiques.¹¹⁶ Per tant, aquest tipus de tractament crític dels mites fou especialment fèrtil en el terreny filosòfic.

Un altre corrent ben influent fou l'evemerisme, amb Evèmer de Messene com a capdavanter. En els *Ἱερὰ Ἀναγραφή*, aquest autor explicà que les divinitats olímpiques no eren altra cosa que antics reis o personatges importants divinitzats.¹¹⁷ La gran diferència amb la racionalització o l'al·legoria rau en el fet que hi ha una fixació en explicar l'existència dels déus, és a dir, hi ha una necessitat teològica d'aclarir els orígens de la religió, més que no pas resoldre contradiccions de les narratives mítiques o dotar-les d'un nou significat metafísic.¹¹⁸

Aquests procediments han estat identificats i aïllats pels estudiosos moderns com si fossin tradicions completament independents.¹¹⁹ Però, en realitat, aquestes es poden entendre des d'una visió col·lectiva, per això s'anomenen comunament en la bibliografia anglosaxona com *ancient myth criticism*. Per als autors antics, aquestes tècniques eren eines hermenèutiques que els permetien interpretar o recrear un text en un sentit nou i “correcte”. Per tant, més que metodologies rígides, eren mecanismes aplicats per necessitat. D'aquesta manera, Hawes creu que les diverses tradicions no s'han de considerar entitats tancades hermèticament.¹²⁰ En el cas que ens ocupa aquest

¹¹⁴ Per aquesta distinció, veg. Most (2016: 52 n.1); veg. Pépin (1976); Whitman (1987); Dawson (1991); Brisson (2004); Naddaf (2007) per al·legoria i al·legorisme en general. Zucker (2020: 49) recentment ha criticat l'ús indiscriminat del concepte “racionalització” en autors anteriors a Palèfat. Segons l'estudiós, caldria reservar-lo al mètode d'aquest escriptor, que segueix una estructura clara en oferir les seves interpretacions racionalitzants. El nostre parer, però, és que encara que a Palèfat trobem la culminació d'aquest mètode, convé identificar-ne els precedents.

¹¹⁵ Per a usos metafòrics i “abusius” del llenguatge, sobre tot en Heraclit; veg. Robb (1983).

¹¹⁶ Es tracta d'una eina preponderant i constant al llarg de tota la tradició occidental; veg. Del Bello (2007).

¹¹⁷ El seu *floruit* se situa a finals del segle IV principis del III aC, veg. Winiarczyk (2002) per la datació i els *testimonia* conservats sobre la seva obra.

¹¹⁸ Per un monogràfic sobre la teologia d'Evèmer, veg. Winiarczyk (2013).

¹¹⁹ Veg. Hawes (2014: 23): “Several strands of ancient myth criticism are frequently distinguished in modern scholarship, the most prominent being rationalistic interpretation, Euhemerism, and allegoresis. But it is not always clear why these different strands should be used to separate them, nor where the boundaries should fall”.

¹²⁰ Veg. Hawes (2014: 14).

fet és evident: resulta difícil extreure d'entre els fragments un mètode sistemàtic de crítica als mites per part d'Herodor.¹²¹ Tanmateix, com explorarem en el següent punt, la tendència general d'Herodor assenyala una preferència per la racionalització, les variants "històricament plausibles" dels mites i, en alguns casos, l'al·legoria.

2.3. Bastint ponts entre pitagorisme i racionalització

Un breu estudi dels fragments herodoreus que contenen coneixements pitagòrics i tendències racionalitzadores és fonamental per tal d'establir elements superposats entre ambdós fenòmens. A partir d'aquesta anàlisi, podem determinar fins a quin punt aquest mètode pitagòric d'interpretació de mites podria haver esdevingut una base per al treball al·legòric i racionalitzador d'Herodor.

A Herodor trobem els següents passatges que indiquen un coneixement pitagòric.¹²² El mateix fragment 1 conté una referència al ἄλιμος, una poció destinada a suprimir la gana.¹²³ Qui la pren ho fa per poder dedicar-se a la reflexió sense distraccions: Pitàgoras era conegut per fer-la servir abans de retirar-se als *adyta*. Al fragment 21 Herodor és citat com una autoritat sobre les mesures dels habitants de la Lluna.¹²⁴ En aquest cas Herodor concorda amb el testimoni de Filolau de Crotona, que també assegura que els selenites eren quinze vegades més grans que els habitants de la Terra.¹²⁵ Herodor creia que el Lleó de Nèmea provenia d'una "terra superior"¹²⁶; també és citat per Aristòtil i Plutarc quant a la creença que els voltors provenien d'una "altra terra".¹²⁷ Aquestes referències han estat identificades amb l'ἀντίχθων pitagòrica. Així mateix, la versió d'Herodor sobre el desflorament de les cinquanta filles de Testi en set dies sembla indicar també un rerefons pitagòric pel que fa a la numerologia.¹²⁸ Seguint amb la simbologia i la importància del número set a les doctrines pitagòriques, el fragment 14, per altra banda, presenta una al·legoria d'Hèracles com a filòsof i al final

¹²¹ Veg. *infra* per una anàlisi col·lectiva de les instàncies racionalitzants d'Herodor.

¹²² Les implicacions de la presència d'aquests detalls són analitzades al comentari. Aquí pretenem recollir-les breument.

¹²³ Veg. *Fragment 1: Àlimos* (= Sch. Hes. *Op.* 41).

¹²⁴ Veg. *Fragment 21: Selenites* (= Ath. 2.50 [57e-f]).

¹²⁵ Philol. 44 A 20 Diels-Kranz.

¹²⁶ Veg. *Fragment 4: Lleó de Nèmea* (= Tat. *Orat.* 27).

¹²⁷ Veg. *Fragment 22: Voltors* (= Arist. *HA* 6.5 p. 563a; Arist. *HA* 9.11 p. 615a; Plu. *Rom.* 9.6; Plu. *Mor.* 286a).

¹²⁸ Veg. *Fragment 20: Filles de Testi* (= Ath. 13.4 [556f]). Pausànias (9.27.6) que recorda que Hèracles va jaure amb totes les filles menys una, testimoni que si posem en relació amb les set nits que explica Herodor, resultaria en set filles desflorades per cada nit, ja que 49 és el múltiple i quadrat perfecte de set.

s'esmenta que hi havia set Hèracles diferents.¹²⁹ Així mateix, Herodor sembla haver tingut en compte els càlculs realitzats a l'entorn pitagòric per determinar l'estatura de l'heroi a partir de les dimensions de l'estadi d'Olímpia.¹³⁰ Finalment, hi ha dues ocasions més en què sembla que el text apunta al coneixement pitagòric d'Herodor: quan parla sobre el *gegeneis* a Cízic, fills de Rea;¹³¹ i quan Climent d'Alexandria precedeix la citació al nostre autor amb unes informacions sobre els dàctils, també seguidors de la Deessa Mare.¹³²

Pel que fa indicis d'actitut crítica vers al mite en Herodor, presentem una taula amb les relacions dels fragments i els mètodes de crítica al mite emprats *infra* per tal d'il·lustrar com els utilitzava a conveniència, depenent en moltes ocasions de la combinació de diferents tècniques:

Taula 1: Relacions entre fragments i tipologia de crítica mitològica

	Al·legoria	Confusió lingüística	Cronologia	“Evemerisme”	Racionalització històrica
Herodor. fr. 8					✓
Herodor. fr. 10					✓
Herodor. fr. 11			✓		
Herodor. fr. 13	✓	✓		✓	
Herodor. fr. 14	✓				✓
Herodor. fr. 28					✓
Herodor. fr. 30	✓	✓		✓	✓
Herodor. fr. 31					✓
Herodor. fr. 38					✓
Herodor. fr. 41			✓		
Herodor. fr. 42			✓		✓
Herodor. fr. 46					✓
Herodor. fr. 48		✓			✓
Herodor. fr. 57					✓

¹²⁹ Veg. *Fragment 14: Hèracles filòsof* (= Ps.-Io. Ant. FHG 4.543 fr. 6,6 in cod. Par. gr. 854 fol. 236).

¹³⁰ Veg. *Fragment 19: Altura d'Hèracles* (= Sch. Pi. I. 4.87a).

¹³¹ Veg. *Fragment 7: Els Fills de la Terra* (= Sch. A.R. 1.936-490).

¹³² Veg. *Fragment 13: Atlas frigi* (= Clem. Al. Strom. 1.73.1-2).

Així doncs, entre els fragments d'Herodor trobem majoritàriament la racionalització historicista, en grau més baix l'al·legoria, la confusió lingüística (preferim aquesta designació a etimologia), l'ús de la cronologia per organitzar les narratives i el que pot ser interpretat com un evemerisme anticipat a la seva època. Les al·lusions en què apareix una interpretació al·legòrica són minses i els estudiosos han posat en dubte l'autoritat d'Herodor.¹³³

Altre cop ens resulta indispensable mencionar l'orfisme. La descoberta del papir de Derveni i la seva teogonia al·legòrica va resultar en tot un avançament per al coneixement dels òrfics en concret i del panorama de la religió grega al segle VI aC en general.¹³⁴ L'estudi acurat de Most ha revelat com l'autor d'aquest text va emprar tant al·legoresi com l'etimologia per a la decodificació del text sagrat.¹³⁵ Així doncs, des de ben antic trobem un ús de l'anàlisi purament lingüística, l'etimologia, com a una de les eines per decodificar el text codificat en primera instància per Orfeu. La barreja de tècniques torna a sorgir com a característica d'aquests primers intents per a reconciliar els textos amb temàtiques mítiques.

Ens interessa especialment la presència de l'al·legoria amb components mítics en Herodor. L'escriptor heracleota no és l'únic en aquest cas: Filolau, el qual comparteix amb el nostre autor una cosmologia,¹³⁶ també presenta usos del mite per explicar les seves teories. Per exemple, el foc central és "la casa de Zeus".¹³⁷ En el cas dels textos que podem identificar amb el pitagorisme primerenc, els *symbola*, apunten a un ús poc convencional de certes imatges mítiques. Per exemple, en la tradició pitagòrica el mar són les llàgrimes de Cronos;¹³⁸ Climent d'Alexandria, qui ens ha transmès l'al·legoria herodorea d'Atlas frigi, també recull aquest *symbolon*.¹³⁹ Les Plèiades són la lira de les Muses; els planetes els gossos de Persèfone;¹⁴⁰ l'Óssa Major i

¹³³ Les fonts són molt posteriors i en el cas de Climent d'Alexandria, en qualitat d'autor cristià, hi ha un interès en els escriptors al·legòrics.

¹³⁴ Per a un anàlisi dels continguts, veg. Meisner (2018: 51-85).

¹³⁵ Veg. Most (2016: 56): "The Derveni papyrus is one of the very few texts in Greek literature to apply both procedures in such a systematic way, and it is probably the earliest extant text to do so. There were some allegorists, and there were many etymologists, in the centuries preceding the Derveni authors, but no one before him seems ever to have brought the two operations to bear upon one another."

¹³⁶ Veg. *Fragment 22: Voltors*.

¹³⁷ Veg. Riedweg [2002] (2005: 79); Huffman (1993: 241) equipara el procediments d'Herodor i Filolau, com ja també ho va fer Burkert (1972: 342), qui titllava l'obra d'ambdós de "mythology in scientific clothing".

¹³⁸ Porph. *VP 41* per a les següents dites.

¹³⁹ Veg. *Fragment 13: Atlas frigi* per al vocabulari propi de l'exegesi al·legòrica; Clem. Al. *Strom.* 5.8.

¹⁴⁰ Clem. Al. *Strom.* 5.8.

la Menor les mans de Rea.¹⁴¹ És com si en formular les expressions haguessin manllevat nomenclatura coneguda i ben carregada de valor mític però amb un gir inesperat de significat.¹⁴² D'aquesta manera, els pitagòrics varen trobar una manera de codificar les seves doctrines.

De fet, el moviment pitagòric i l'activitat dels autors que pertanyen a aquesta nova crítica del mite presenten alguns elements en comú. És cert que l'ambient en què va sorgir tant el pitagorisme com la crítica mitològica va estar molt determinat per l'arribada de la *literacy*. És comprensible, doncs, que s'insereixin en un moviment més extens que congregà diferents apropaments al material mític. La idea que podria existir una connexió entre ambdós fenòmens, però, no és original. En aquest sentit, Delatte ja va pensar en la relació de Teàgenes i la ciutat on va desenvolupar la seva producció al·legòrica.¹⁴³ No deu ser casual que a Règion, un dels centres pitagòrics a la Magna Grècia,¹⁴⁴ es produís un interès per l'exegesi filosòfica dels textos homèrics, per tal com Teàgenes podria haver estat influït pels procediments utilitzats pels seguidors de Pitàgoras en les seva transmissió del saber.¹⁴⁵

En definitiva, tots aquests indicis apunten al fet que Herodor hauria estat influït en la seva manera de tractar els mites a partir del pitagorisme primerenc. En el cas de l'al·legoria no hi ha dubte; pel que fa a la racionalització, el fil entre pitagorisme i aquesta és difícil de resseguir a causa de l'escassetat de literatura pitagòrica inicial.¹⁴⁶ Ara bé: no sembla inversemblant que Herodor, en conèixer l'al·legoria filosòfica de Pitàgoras present als *symbola*, volgués aplicar uns procediments semblants a la seva

¹⁴¹ Call. fr. 191.54f, D.L. 1.23, Procl. In Eucl. 90.14; veg. *Fragment 7: Els Fills de la Terra*.

¹⁴² Contra Delatte (1915: 278): "n'ont rien non plus de symbolique malgré les apparences. Ce sont les anciens résidus d'un ancien système de nomenclature astronomique qui avait voulu substituer aux noms traditionnels des constellations des appellations nouvelles. (...) Les constellations de l'Ourse (...) ressemblent à des mains, les Pléiades (...) à une lyre, et les planets paraissent, grâce à leur petitesse, n'être que de simples satellites de la Lune (Perséphone)."

¹⁴³ Veg. Delatte (1915: 114).

¹⁴⁴ A més a més de Crotona, els pitagòrics es van estendre per altres ciutats de la regió, com Metapont, Locri, Tarent i Règion, veg. Riedweg [2002] (2005: 62).

¹⁴⁵ Veg. Pépin (1976: 95): "Quelle que soit la situation chronologique respective des critiques de la théologie homérique et des premiers allégoristes, Pythagore lui-même favorisait d'une certaine manière l'avènement de l'allégorie, par le caractère secret dont il voulut entourer son message." Veg. Lamberton (1989: 31-42) per la relació entre pitagorisme i exegesi homèrica.

¹⁴⁶ Per a Bremmer (1999: 75) no hi ha dubte de què ens trobem davant d'un procés que es pot anomenar racionalització: "The interesting aspect, then, of this allegorical use is the employment of mythological concepts to order the world and draw it into the realm of the known and familiar. At the same time, though, the old system was abolished by a, so to speak, bricolage-like use of traditional mythology."

ιστορίη.¹⁴⁷ Potser, en comptes de designar els seus procediments amb el terme “racionalització”, seria més just parlar d’una “al·legoria historitzant”.¹⁴⁸

3. Les fonts i la recepció del *corpus* herodoreu

3.1. *Fontes Herodori*

Els fragments d’Herodor s’han conservat a partir de diverses fonts intermediàries. Les citacions al nostre autor es troben en obres que abasten una llarga cronologia de quinze segles; des d’Aristòtil fins a Joan Tzetzes. En aquesta secció recollim breument les característiques de les principals tradicions manuscrites i la relació de fragments presents.¹⁴⁹

i) Apol·lodor (segle II dC)

Fragments 41b: Hèracles no és un dels Argonautes; 56: Niòbides.

Els fragments d’Herodor que provenen de la *Biblioteca* apol·lodoriana els hem editat a partir de Wagner (1891) i Papatomopoulos (2010); quan és possible, Cuartero (2010). En els fragments herodoreus ens fem servir de les tradicions recollides a O (*Bodleianus Laudensis* gr. 55, segle XV), M (*Monacensis* gr. 182, segle XV) i E (*Vaticanus* 950, segle XIV), també anomenat *Epítom Vaticà*, que serveixen per recuperar la mutilada R (*Parisinus* gr. 2722, segle XIV). Hi ha dues famílies d’apògrafs d’O: la B (P = *Codex Palatinus Vaticanus* gr. 52, segle XVI; R^b = *Codex Parisinus* gr. 1653, segle XVI; R^c = *Codex Parisinus* gr. 1658, segle XVI) i la C (V = *Codex Vaticanus* gr. 1017, segle XVI; L = *Codex Laurentianus* plut. 60.29, segle XV; N = *Codex Neapolitanus* gr. 204 III.a.I, segle XVI; T = *Codex Taurinensis* gr. C.II.II, segle XVI). Amb A es designa l’arquètip reconstruït de la *Biblioteca*.

¹⁴⁷ Veg. Brillante (1990: 96) per a la importància de la interpretació històrica del mite com a part fonamental de la seva fixació.

¹⁴⁸ Que no històrica, veg. Hawes (2011: 10): “In this way, rationalistic interpretations are not so much historically accurate as historiographically plausible.”

¹⁴⁹ En la introducció al comentari de cada fragment hem recordat les característiques dels autors font i les seves obres, les edicions emprades per a l’establiment del text, així com hem incidit en les particularitats de les tradicions manuscrites en el cas necessari.

ii) Apol·loni el Sofista (segles I-II dC)

Fragment 38: Frixos i Hel·le.

Pel que fa a Apol·loni el Sofista, només se'ns ha conservat un epítom en un manuscrit, el còdex C (*Coislinianus* gr. 345, segle XI) que recull l'edició de Bekker (1833).¹⁵⁰

iii) Aristòtil (segle IV aC)

Fragments 22: Voltors; 58: Trocos.

Com ja hem avançat, Aristòtil resulta la font més antiga que cita l'obra d'Herodor. El filòsof comenta l'obra herodorea en dos tractats que versen sobre els animals: l'*Historia Animalium* i el *De Generatione Animalium*, ambdues obres editades per Louis (1961 i 2002). Pel que fa a les famílies de manuscrits de la *Història dels animals*, l'editor empra principalment els següents còdexs: A^a (*Codex Marcianus* 208, segle XIII), C^a (*Codex Laurentianus* LXXXVII-4, segle XIV), P (*Codex Vaticanus* gr. 1339, segle XV) i D^a (*Codex Vaticanus* gr. 262, segle XIV). Això no obstant, a vegades complementa les lectures amb m (*Codex Parisinus* gr. 1921, segle XIV), F^a (*Codex Marcianus* 207, segle XV) i E^a (*Codex Vaticanus* gr. 506, segle XV). D'altra banda, per l'establiment del *Sobre la generació dels animals* conservem quatre valuosos manuscrits: Z (*Codex Oxoniensis Collegii Corporis Christi* 108, segle XII), S (*Codex Laurentianus* LXXXI-1, segle XII), P (*Codex Vaticanus* gr. 1339, segles XIV-XV) i Y (*Codex Vaticanus* gr. 261 (segles XIII-XIV)).

iv) Ateneu de Nàucratis (segles II-III dC)

Fragments 3: Èunom; 16: Carquèsion; 20: Filles de Testi; 21: Selenites; 57: Anyell d'or d'Atreu; 59: Crater.

El banquet dels savis d'Ateneu de Nàucratis, editat per Kaibel (1890) i projecte en marxa d'Olson, ha estat transmès a partir principalment de la tradició A (*Codex Venetus Marcianus* 447, segle X), el qual està escapçat pel principi (només conservem el text a partir de 3.74a). Els apògrafs d'A que presenten *variae lectiones* en els fragments d'Herodor són P (*Codex Palatinus Heidelbergensis* gr. 47, anys 1505-1506), B (*Codex*

¹⁵⁰ Veg. Dickey (2007: 25); també hi ha alguns papirs fragmentaris amb versions més completes del lèxic.

Laurentianus LX.1, anys 1476-1506) i M (*BM Bibl. Regia* 16.C.XXIV, segle XVI). Les tradicions del epítome,¹⁵¹ sota les sigles C (*Codex Parisinus* suppl. gr. 841, anys 1476-1506) i E (*Codex Laurentianus* LX.2, any 1490), ajuden també a omplir els buits del *Marcianus*.

v) Climent d'Alexandria (segles II-III dC)

Fragment 13: Atlas frigi.

Quant a la tradició textual dels *Stromata* de Climent d'Alexandria, el manuscrit principal es troba a Florència L (*Laurentianus* V 3, segle XI) i el fragment d'Herodor es troba al foli 27 *recto*. Aquest còdex pertanyia a Aretas, arquebisbe de Cesarea. L'altre manuscrit que conserva l'obra és el *Parisinus Supplementum Graecum* 250, descendència directa del *Laurentianus*. L'edició de referència per aquest text de Climent és la de Stählin (1906).

vi) Constantí Porfirogènit (segle X dC)

Fragment 2: Ibèria.

L'emperador Constantí Porfirogènit va ser l'impulsor de l'obra *De Administrando Imperio*, editat per Moravcsik (1967). El tractat s'ha conservat en quatre manuscrits: P (*Codex Parisinus* gr. 2009, anys 1059-1081), V (*Codex Vaticanus-Palatinus* gr. 126, any 1509), F (*Codex Parisinus* gr. 2967, anys 1509-1529), M (*Codex Mutinensis* gr. 179 III F 1, anys 1560-1586). Els tres primers han conservat la totalitat de l'obra, mentre que el darrer tan sols els capítols 15 al 21.

vii) Demetri el Rètor (segles III-I aC)

Fragment 52A: Jàson i la serp.

En l'edició de Chiron (1993) del *Περὶ ἑρμηνείας* de Demetri, les tradicions P i M es corresponen al *Parisinus* gr. 1741 (segle X), d'on deriven els manuscrits *recentiores*, i al *Marcianus* gr. 508 (segle XIV).

¹⁵¹ Sobre la creació de l'epítome durant època bizantina, veg. Arnott (2000: 47).

viii) *Corpora* escoliogràfics

Les anotacions en escolis als grans textos literaris antics van acabar esdevenint una font de coneixement que ha permès especular sobre el contingut dels comentaris d'aquestes obres.¹⁵² El gran problema que solen presentar és que en moltes ocasions ofereixen informacions que no estan subscrietes a cap autor, és a dir, que no indiquen una autoritat concreta. Tot i que aquestes dades podrien provenir de la inventiva de l'escoliasta, una altra possibilitat és que provinguin d'autoritats que no s'han esmentat explícitament. La causa pot ser una imprecisió a l'hora de fer la citació o bé una elecció per part del comentarista o l'escoliasta que, com que vol presentar aquesta informació com a seva, no indica la font d'origen. Normalment, se cita una autoritat quan es vol rebatre el que diu, no si s'hi està d'acord. Aquests textos també són coneguts com a *cover-text*, ja que segurament “amaguen” i “protegeixen” informacions que provenen d'autors fragmentaris.¹⁵³

a) Apol·loni de Rodes (segle III aC)

Fragments 5: Euribates; 6: Lèmnia; 7: Fills de la Terra; 8: Aqueront; 9: L'oracle d'Eetes; 10: Viatge dels Argonautes; 15: Perseu i Andròmeda; 24: Senglar; 30: Prometeu escita; 31: Cerber; 38: Frixos i Hel·le; 39: Els fills de Frixos; 40: Polifema, mare de Jàson; 41a: Hèracles no és un dels Argonautes; 43: Quiró i Jàson; 44: Ídmon; 45: Milet; 46: Zetes i Càlais; 47: Sacrifici dels Argonautes; 48: Apol·lo Auroral; 49: Mariandins; 50: Mort d'Ídmon; 51: Olivera d'Heraclea; 52: Jàson i la serp; 53: Medea; 54: Tifis; 55: Ergí; 64A: Macrieus; 67A: Tifó.

Sobre les tradicions textuais dels escolis a *Les Argonàutiques*, podem dir que les dues més importants per a la seva constitució són L (*Laurentianus* xxxii 9, segle XI) i P (*Parisini* 2727 pars posterior, segle XVI). També han sobreviscut alguns papirs del text d'Apol·loni marginals i interlinears (*P. Köln* 12 + *P. Mil Vogl.* 6, segle I dC; *P. Oxy.* xxxiv

¹⁵² Per la mitografia present en els escolis, veg. Villagra (2022: 242-243).

¹⁵³ Aquest fenomen no només el trobem en els treballs escoliàstics, sinó que el podem identificar en altres autors coneguts pel seu ús de cites; veg. Lachenaud (2010: xii); Schepens (1997: 167). No ens podem deslligar del context en el qual s'enmarquen els fragments: “The student of historical fragments should be aware of the fact that for the greater part of references that are made with a special purpose, mostly in a critical or polemical spirit”; veg. Schepens (1997: 166).

2693 i 2694, segle II dC) i un comentari independent (*P. Berol.* 13413, segles I-II dC).¹⁵⁴ Tanmateix, no ens aporten informacions substancials que no trobem dins els manuscrits medievals. L'edició que hem emprat per a consultar els escolis és la de Wendel (1935), deficitària en la mesura que obvia moltes variants de la tradició P. Això no obstant, és l'única edició en l'actualitat que intenta unificar aquestes tradicions amb altres menors.¹⁵⁵ La tradició de P és més breu que la del *Laurentianus* i, pel cas que ens pertoca, sol presentar problemes amb el nom d'Herodor o directament no afegeix la seva autoritat a les *historiai*. Per comprovar els còdexs *Parisini*, per tant, cal contrastar amb l'edició de Schaefer (1813).

b) Eurípides (segle V aC)

Fragment 37: Íole; 64A: Simplègades.

D'entre els escolis a les tragèdies d'Eurípides, Herodor només és present en el cos escoliogràfic de l'*Hipòlit*.¹⁵⁶ Les tradicions manuscrites que preserven l'autoritat herodorea són B (*Codex Parisinus* gr. 2713, segles X-XI), N (*Codex Neapolitanus* II.F.41, segle XVI), V (*Codex Vaticanus* gr. 909, anys 1250-1280) i Ne (*Codex Neapolitanus Vindobonensis* gr. 17, segle XV). En el cas del *fragmentum dubium* provinent dels escolis a la *Medea*, B és l'única tradició que n'ha conservat l'escoli.

c) Hesíode (segle VI aC)

Fragment 1: Àlimos.

Els poemes hesiòdics també han preservat una tradició escoliogràfica. Pel que fa als escolis als *Treballs i els dies* editats per Pertusi (1955), Herodor apareix citat en una ocasió que recullen la majoria dels còdexs: A (*Codex Parisinus* gr. 2771, segle X), Z (*Codex Vaticanus* gr. 38, any 1323), B (*Codex Parisinus* gr. 2708, segle XV), T (*Codex Venetus Marcianus* gr. 464, anys 1316-1320), Q (*Codex Vaticanus* gr. 904, segle XIV), U (*Codex Neapolitanus Borbonicus* gr. II F 9, segle XIV), O (*Codex Oxoniensis Bodleianus Dorvillianus*

¹⁵⁴ Veg. Dickey (2007: 62). Hem de distingir entre *marginalia* i un comentari "planejat" de l'obra. Hi ha un moment en què canvia d'un comentari casual a un apropament programàtic i una compilació de fonts per tal de conservar i salvar tot una herència exegetica, que és el fenomen que podem distingir a partir de l'Edat Mitjana; veg. Montana (2009: 107-111).

¹⁵⁵ Lachenaud (2010) proporciona una traducció per als escolis però no una edició crítica.

¹⁵⁶ Aquests escolis varen ser editats per Schwartz (1891) amb la resta de tragèdies. Els escolis a l'*Hipòlit* van ser objecte de la tesi doctoral de Cavarzeran (2016).

gr. 71, segle XIV/XV), L (*Codex Florentinus Laurentianus* gr. XXXI 23, segle XV) i R (*Codex Romanus Casanatensis* gr. 306, any 1413). D'aquests, les tradicions *recentiores* d'O i R ofereixen variants al text d'Herodor que es desvien de la resta de *codices*.

d) Licòfron (segle IV aC)

Fragment 28: Laomedont.

Els escolis a l'*Alexandra* de Licòfron han conservat dues tradicions escoliogràfiques que en moltes ocasions conflueixen: els *scholia vetera* i els derivats del comentari de Tzetzes.¹⁵⁷ Per als primers, l'edició de referència és la de Leone (2002). Els *codices* que han preservat aquest escoli són A (*Codex Marcianus* gr. 476, segles X-XI) i N (*Codex Neapolitanus* gr. II.D.4, segle XIII). A més a més, també fou preservat en la tradició de Tzetzes, que hem indicat seguint les sigles de Scheer (1908): a (*Codex Parisinus* gr. 2723, segle XIII), la qual correspondria a la classe derivada de Isaac Tzetzes; b (*Codex Vaticanus* gr. 1306, segle XIII) i c, combinació de γ^1 (*Codex Ambrosianus* gr. 222, segle XII) i γ^2 (*Codex Palatinus* gr. 18, segle XIV), les quals provindrien de Joan Tzetzes.¹⁵⁸

e) Píndar (segles VI-V aC)

Fragments 11: Orestes; 19: Altura d'Hèracles; 32: Follia d'Hèracles; 34: Ares olímpiques; 62: Rodos.

L'edició de referència pels escolis a les odes pindàriques és la de Drachmann (1903-1927). Les tradicions principals i com a fonts en els fragments d'Herodor són A (*Codex Ambrosianus* gr. C.222, segle XIII), B (*Codex Vaticanus* gr. 1312, segle XII), C (*Codex Parisinus* gr. 2774, segle XIV), D (*Codex Laurentianus* gr. 32.52, segle XIV), E (*Codex Laurentianus* gr. 32.37, segle XIV), G (*Codex Göttingensis* philol. 29, segle XIII) i Q (*Codex Laurentianus* gr. 32.35, segle XIV).

f) Plató (segle V-IV aC)

Fragment 23: Hidra.

¹⁵⁷ Veg. *infra* per a altres fragments herodòrics que provenen d'aquesta tradició.

¹⁵⁸ Sobre el problema d'autoritat entre els dos germans Tzetzes, veg. Coward (2022: 359).

Cufalo (2007) és l'editor més recent per als escolis platònics. Les tradicions manuscrites que han conservat el cos escoliogràfic de la primera tetralogia (*Eutífron*, *Apologia*, *Critó* i *Fedó*) són B (*Codex Bodleianus Clarkianus* 39, any 895), T (*Codex Venetus Marcianus* mss. gr. 542, segles XV-XVI) i W (*Codex Vindobonensis Suppl.* gr. 7, segles X-XIII).

g) Sòfocles (segle V aC)

Fragments 33: Òmfale; 66: Èurit i Hèracles.

Pel que fa als *scholia vetera* a *Les traquínie*s de Sòfocles editats per Xenis (2010), es troben principalment a la tradició L (*Codex Laurentianus* 32.9, segle X); les tradicions romanes de T (*Codex Parisinus* gr. 27II, segle XIV) i R (*Codex Vaticanus* gr. 229I, segle XV) complementen les lectures del *Laurentianus* en els fragments d'Herodor.

h) Teòcrit (segles IV-III aC)

Fragments 17: Educació d'Hèracles; 18: Armes escites.

Wendel (1914) fou l'editor dels escolis als poemes de Teòcrit. Per la constitució del text va emprar principalment K (*Codex Ambrosianus* gr. 886, segle XIII) i els apògrafs d'aquest: Apogr. Ambr. (*Codex Ambrosianus* gr. 52, segle XV) i Apogr. Barb. (*Codex Barberinianus* gr. 214, segle XV). Aquest grup de manuscrits els classificà com a *primum genus* o *genus Ambrosianum*; els altres dos són el *genus Vaticanum* i el *genus Laurentianum*.¹⁵⁹

ix) Esteve de Bizanci (segle VI dC)

Fragments 2: Ibèria; 29: Peucecis; 35: Cassopes; 36: Driopeus; 63: Heraclides.

Per els Έθνικά d'Esteve de Bizanci l'edició de Billerbeck (2006-2016) es basa en aquestes vuit tradicions, per ordre d'importància per la constitució del text: R (*Codex Rehdigeranus* gr. 47, segles XV-XVI), Q (*Codex Vaticanus Palatinus* gr. 253, any 1485), M (*Codex Marcianus* gr. 7.52, any 1492), V (*Codex Vossianus* gr. F.20, any 1522), P (*Codex Vaticanus Palatinus* gr. 57, any 1492), Π (*Codex Perusinus* gr. 67, segles XV-XVI), N (*Codex Neapolitanus* gr. III.AA.18, any 1490), L (*Codex Laurentianus* plut. 4.3, any 1492).

¹⁵⁹ Veg. Wendel (2014: X-XV).

x) Joan Damascè (segle VIII dC)

Fragment 60: La capa.

Els intitulats *Sacra Parallela* de Joan Damascè, editats per Gaisford (1822) dins l'obra d'Estobeu com a apèndix, només s'han conservat a partir del *Codex Laurentianus* plut. 8.22 (segle XIII).

xi) Joan Tzetzes (segle XII dC)

Fragments 18: Armes escites; 25b i 25c: Teseu i les amàzones.

Les composicions de Joan Tzetzes també són una font per a l'obra d'Herodor. Hem emprat Scheer (1908) per als escolis a l'*Alexandra*; Papatomopoulos (1980) per als escolis als *Carmina Iliaca*. L'escoli que conté la referència a Herodor es troba en les tradicions M (*Codex Monacensis* gr. 546, segle XVI), H (*Codex Parisinus* suppl. gr. 95, segle XIV) i el seu apògraf: L (*Codex Londinensis* Old Royal ms. 16.C.IV, any 1560).

xii) *Mythographus Homericus* (segle I-II dC?)

Fragment 65: Forcis.

Darrere el text present tant al *corpus* d'escolis com al paper *PSI X 1173* es trobaria el *Mythographus Homericus*.¹⁶⁰ Dindorf és encara l'edició de referència per als escolis homèrics.¹⁶¹ Tot i això, seguim la descripció dels manuscrits de Pontani per als escolis a l'*Odissea*.¹⁶² Amb V s'indica el *corpus* d'escolis compost per 13 manuscrits, el més antic V^o (*Codex Bodleianus Auct.* V.1.51, segle X), d'on deriven la resta; apareixen també en el nostre fragment M (*Codex Marcianus* gr. 613, segle XIII), X (*Codex Vindobonensis* phil. gr. 133, segles XIII-XIV) i C (*Codex Caesarianus* gr. D.27.2, any 1311). Com ja hem avançat, en el cas concret d'aquest escoli (*Od.* 13.96) també hem conservat un fragment papiraci datat al segle III dC: es tracta del *PSI X 1173* editat per Coppola (1932).

¹⁶⁰ Sobre la figura del *MH* i la seva existència independent de l'anomenada tradició D dels escolis homèrics, veg. Pagès & Villagra (2022: 5-8); per a la seva transmissió dins els escolis a l'*Odissea* i, concretament, al paper *PSI X 1173*, veg. Pontani (2022: 58-62).

¹⁶¹ Almenys pel que fa al text que ens ocupa, atès que la nova edició en curs de Pontani (2007-2022) no ha arribat a publicar els escolis al cant 13.

¹⁶² Veg. Pontani (2005).

xiii) Olimpíodor (segles IV-V dC)

Fragment 12: Feàcida.

El text de l'historiador bizantí Olimpíodor l'hem conservat a partir de la *Biblioteca* de Foci. Per aquesta obra tenim dos testimonis antics i independents del text: A (*Codex Marcianus* gr. 450, segle X) i M (*Codex Marcianus* gr. 451, segle XII).

xiv) Plutarc (segles I-II dC)

Fragment 22: Voltors; 25: Teseu i les amàzones; 26: Teseu i la centaumàquia; 27: Teseu i Hèracles.

Les obres plutarques que contenen citacions a Herodor són la *Vida de Teseu*, la *Vida de Ròmul* i *Moralia*. Totes s'han conservat en abundants tradicions manuscrites. Per les *Vides paral·leles*, l'edició de Ziegler (1969) emprà S (*Codex Seitenstettensis* gr. 34, segles XI-XII)¹⁶³ com a fonament, i en els fragments herodòrics apareixen *variae lectiones* d'U (*Codex Vaticanus* gr. 138, segle X-XI), M (*Codex Marcianus* gr. 385, segle XIV-XV) i A (*Codex Parisinus* gr. 1671, any 1296). D'altra banda, els *Aetia Romana et Graeca*, editats a Nachstädt-Sieveling-Titchener (1971) té com a tradició més antiga Π, que és emprat per indicar el *corpus planudeum*.¹⁶⁴ Aquests *codices* són α (*Codex Ambrosianus* gr. 859, segle XIII), A (*Codex Parisinus* gr. 1671, any 1296), E (*Codex Parisinus* gr. 1672, segle XIV), β (*Codex Vaticanus* gr. 1013, segle XIV) i γ (*Codex Vaticanus* gr. 139, segle XIII). Els següents còdexs són transmissors de l'opuscle de manera independent: d (*Codex Laurentianus* gr. 56.2, segle XV), v (*Codex Vindobonensis* gr. 46, segle XV), z (*Codex Vindobonensis* suppl. 23, segle XV) i x (*Codex Vaticanus* gr. 1396, segle XV).

xv) Pseudo-Joan d'Antioquia (segle V dC)

Fragment 14: Hèracles filòsof.

¹⁶³ Veg. Stefec (2013) per una descripció actualitzada del còdex.

¹⁶⁴ Sobre el paper de Màxim Planudes en la transmissió de les *Moralia* de Plutarc, veg. Pérez Martín (2019).

Herodor apareix en el *Codex Parisinus* gr. 1630 (segle XV), un volum que recull *excerpta* de diferents historiadors.¹⁶⁵ En la part del manuscrit on es troba la citació s'han identificat passatges extrets de la *Ἱστορία χρονική* de Joan d'Antioquia. Això no obstant, la presència del text en altres fonts posteriors ha fet dubtar de l'atribució a aquest cronista bizantí.

xvi) Tacià (segle II dC)

Fragment 4: Lleó de Nèmea.

Per al *Discurs contra els grecs* de l'escriptor cristià hi ha consens entre els editors que tots els manuscrits deriven d'A (*Arethae Parisinus* gr. 451, any 914).¹⁶⁶ Els seus apògrafs són M (*Codex Mutinensis* Misc. gr. 126, fols 205r-226v, segle XI), M^{bis} (*Codex Mutinensis* Misc. gr. 126, fol. 238r, segle XI; es tracta d'una mà més jove que suplementa el final del discurs), V (*Codex Marcianus* gr. 343, segle XI) i P (*Codex Parisinus* gr. 174, segle XII).

xvii) Teognost (segle IX dC)

Fragment 67: Cònia.

La tradició dels *Κανόνες* del gramàtic Teognost només consta d'un manuscrit: el *Codex Baroccianus* gr. 50 (segle X).

xviii) Zenobi (segle II dC)

Fragment 67B: Or colofoni.

Finalment, pel que fa al recull proverbial de Zenobi, l'edició de Leutsch i Schneidewin (1851) emprà com a tradició principal la *vulgata* P (*Codex Parisinus* gr. 3070, segle XII).¹⁶⁷ En el cas de la parèmia que ens ocupa, també s'ha transmès a partir de l'anomenada *recensio bodleiana* o B, la qual té com a manuscrit principal L (*Codex Laurentianus* gr. 59.30, segle XIII).

¹⁶⁵ Veg. *Fragment 14: Hèracles filòsof* per a la relació d'atribucions.

¹⁶⁶ Harnack (1882) va ser-ne el primer, seguit per Schwartz (1888), edició de referència per a la nostra.

¹⁶⁷ Per la complicada relació entre la *recensio athoa*, la *recensio parisina* o *vulgata* i la *recensio bodleiana*, veg. Bühler (1987) i Ruta (2020a).

3.2. La recepció de l'obra d'Herodor

Sempre a l'ombra textual d'Heròdot, atès que les tradicions manuscrites solen presentar el nom de l'historiador d'Halicarnàs a causa d'una vulgarització,¹⁶⁸ el nostre autor no ha gaudit d'una recepció excepcional per part de la tradició literària posterior. Tot i presentar variants originals i revolucionàries amb escriu dins el seu moment de composició, les obres d'Herodor no han estat objecte de fascinació en la tradició mitològica posterior, ja sigui pel caràcter fragmentari dels textos, ja sigui per les arbitrarietats inherents a la transmissió dels textos antics. La presència d'Herodor en els diferents *corpora* escoliogràfics apunta a un deler per part del cercle filològic alexandrí en el nostre autor. I sabem que també captà l'interès dels recopiladors i productors de coneixement bizantins. L'únic cas en què hem pogut identificar el llegat d'una variant herodorea ja en ple Renaixement és Natalis Comes, qui en la seva *Mitologia* recull la distinció entre set Hèracles diferents present al fragment 14.¹⁶⁹

Per qüestions de proximitat cronològica, no sembla improbable que la font més antiga que ha transmès els textos d'Herodor, Aristòtil (test. 1A), hagués tingut accés a la seva obra en el seu format original.¹⁷⁰ Això no obstant, en el context dels filòlegs alexandrins i els seus comentaris que acabaren formant part dels *scholia*, ens contenim d'especular al voltant d'un estat complet de l'obra herodorea. A partir dels romanents textuais, breus i escurçats, poc es pot reconstruir del text original d'Herodor. Els altres *testimonia* d'Herodor tampoc ens ajuden a conèixer més detalls sobre l'aspecte de la seva obra que les fonts intermediàries havien consultat. Esteve de Bizanci (test. 1B) menciona el gramàtic Epafrodit;¹⁷¹ mentre que Ateneu de Nàucratis el gramàtic Lisània (test. 1C).¹⁷² Sobre l'existència de l'Heròfil present als escolis de Píndar (test. 1D), no tenim cap altra notícia.¹⁷³

Sigui com sigui, el que sembla evident és que en època bizantina, *circa* segle VI dC, hi havia d'haver una còpia de l'obra d'Herodor o parts d'aquesta que circulaven a

¹⁶⁸ Més de la meitat del *corpus* d'Herodor presenta Ἡρόδοτος en comptes de Ἡρόδωρος; es tracta d'uan confusió escribal freqüent.

¹⁶⁹ Veg. *Fragment 14: Hèracles filòsof*. L'humanista italià, després de citar la llista de diferents Hèracles de Ciceró, conclou que *cum tot fuerint Hercules, omnium reliquorum res gestae uni Alcumenaie filio tribuuntur*; veg. Arriaza (2021: 60).

¹⁷⁰ Arist. *HA* 6.5 p. 563a 7 (Louis) = Antig. *Mir.* 42 (54.276 Giannini) (= Herodor. fr. 22a).

¹⁷¹ St. Byz. s.v. Δρυόπη (Billerbeck) (= Herodor. fr. 36).

¹⁷² Ath. II.III p. 504b (3.114.7 Kaibel) (= Herodor. fr. 59).

¹⁷³ Sch. Pi. *O.* 7.25 (Drachmann) (= Herodor. fr. 62). Veg. *Fragment 62: Rodos* per una hipòtesi per la presència d'Heròfil no com a nom d'autor, sinó com a *nomen mythologicum* comparable a Rodos.

Bizanci.¹⁷⁴ Aquesta hipòtesi troba suport en el fet que gran part de les fonts van desenvolupar la seva activitat intel·lectual a partir d'aquell moment i en aquell indret: parlem de Olimpíodor, Joan d'Antioquia, Joan Malalas, Cedrenus, Constantí Porfirogènit, Joan Tzetzes, Esteve de Bizanci o la *Suda*.¹⁷⁵ L'accés a l'obra d'Herodor es fonamenta en el fet que el fragment 2 sobre Ibèria, transmès als *Ètnica* d'Esteve de Bizanci i al *De Administrando Imperio* de Constantí Porfirogènit, s'ha preservat en la seva forma d'*excerptum* sense aparents modificacions.¹⁷⁶ L'extensió del fragment ens empeny a considerar la possibilitat d'aquesta còpia de l'obra herodorea. Un cop emprada com a part dels *excerpta*, el destí del nostre escriptor pòntic quedà enfosquit pel silenci propi de la pèrdua textual.

No és debades que els cronistes i historiadors bizantins mostressin cert interès en Herodor. Hom pot pensar que aquests intel·lectuals, endinsats en un gran projecte enciclopedista, no tinguessin en compte tant la qualitat com la quantitat de fonts emprades amb diferents *exempla* històrics. Això no obstant, un dels grans objectius d'aquest reaprofitament dels textos extractats era subratllar la ciclicitat de les idees i dels esdeveniments històrics: l'ordre dels successos no és important, sinó els patrons que es poden extreure d'aquests.¹⁷⁷ En aquest sentit, l'obra d'Herodor va ser considerada prou valuosa per a formar part d'aquesta reescriptura històrica del present imperial bizantí a través dels textos històrics que la precedeixen.¹⁷⁸

4. Metodologia i criteris ecdòtics

4.1. Els límits porosos d'un fragment

L'edició crítica d'un cos textual fragmentari comporta una sèrie de reflexions epistemològiques prèvies. Si bé és cert que la frontera entre el que forma part d'una obra també resulta difícil de delimitar en el cas de textos que hem conservat

¹⁷⁴ Veg. Guadagno (2014: 248).

¹⁷⁵ Veg. *supra*, 3.1. *Fontes Herodori*.

¹⁷⁶ Veg. Németh (2018: 86): "We can safely conclude that modifications in the *Excerpta* tended to be minimal and each excerpt carefully followed the original text. This principle enables scholars to use the *Excerpta* for the reconstruction of the originals as fragments."

¹⁷⁷ Veg. Németh (2018: 73).

¹⁷⁸ Torna a ser rellevant incidir en la idiosincràsia mitogràfica-històrica dels textos d'Herodor (veg. *supra*, 1.3. *La tradició historico-cultural de la mitografia antiga*).

complets,¹⁷⁹ el cas de la literatura fragmentària resulta extrem. Mantinent la metàfora corporal, un fragment es troba inserit en un cos aliè (el text font) i dispers entre cossos diferents (diverses fonts): la seva corporalitat està desmembrada i, per tant, descontextualitzada. Trobar la unitat per aquesta atomització d'un text altrament perdut resulta la tasca fonamental del filòleg. Al cap i a la fi, tota disciplina projectada al passat pretén una construcció d'una totalitat a partir dels rastres que han romàs del naufragi del pas del temps. Ja sigui a partir de les restes materials per part de l'arqueologia, com a partir dels textos dins la filologia i la historiografia, les petites peces s'avenen a ser reordenades amb cada nova generació d'estudiosos, sempre per tal d'oferir una visió tan àmplia com sigui possible d'una realitat allunyada i inescrutable.¹⁸⁰

Parlem de fragments quan ens enfrontem a un text de tradició indirecta, el qual només s'ha conservat a través de citacions en altres autors. En aquestes *fontes*, al text de l'autor fragmentari li manquen uns límits clars. L'editor ha de ser qui escapci el fragment, és a dir, qui decideixi on comença i acaba la citació. A primera instància, hom podria pensar que aquest acte hauria d'estar regit per una sèrie de paràmetres externs que ens permetin distingir a partir de la llengua i la sintaxi els límits del fragment. Aquesta seria la manera de procedir científica, fent honor a la *Wissenschaft* del mot compost *Altertumswissenschaft*. Però no hi ha una manera sistemàtica d'aplicar unes normes al text per al tall, això ho hem pogut comprovar en casos en què un passatge cita un text que hem conservat independentment.¹⁸¹ Les pràctiques de citació són diferents en cada autor i mai és possible delimitar completament les relacions mentals que l'aboquen a citar el nostre autor fragmentari. Les filtracions de la informació es

¹⁷⁹ Tenim present tota la teoria literària postestructuralista que afavoreix l'estudi de la recepció com a part activa de l'exegesi d'una obra (a partir de les teories de Bakhtín), així com la importància de les relacions d'intertextualitat i hipertextualitat, veg. Kristeva (1969). Pel que fa als límits d'un text, la funció dels paratexts (tot allò que envolta el cos principal d'una obra), també té un efecte en la percepció de l'obra en si mateixa, veg. Genette (1987).

¹⁸⁰ Veg. Güthenke (2020: 2): "But for a field whose objects are so obviously and for the most part partial and fragmented, it is striking how much this field has built its world on an image of wholeness, and on the dream –or fantasy– of being able to put fragments together to see, once more, a complete outline."

¹⁸¹ Per exemple, veg. Lenfant (2007: 46-48) pel que fa als fragments d'Heròdot dins *El banquet dels savis* d'Ateneu, un estudi molt productiu perquè hem conservat tota l'obra de l'historiador d'Halicarnàs. Lenfant distingeix quatre tipus de "reproduction textuelle": a) la referència lexical a un mot; b) la citació literal (d'un membre de la frase o d'una o més frases); c) la parafrasi; d) el resum o al·lusió. Especialment pel que fa als dos últims tipus, el veïnatge de citacions a altres autors menys coneguts apunta a una filtració semàntica del text herodoteu.

poden remuntar més enllà de l'espai sintàctic que ocupa la referència a una autoritat.¹⁸² Per aquest motiu, a l'hora d'editar fragments un context ampli és indispensable per dilucidar el fil de pensament de l'autor-font. I més enllà d'una *Quellenforschung* que pretengui buidar el text només per esbrinar si algunes de les informacions que ha presentat sense autoritat també es poden remuntar a l'autor de la citació, cal reproduir un context *in extenso* per entendre les diferents capes que componen la transmissió del text.

4.2. Edicions anteriors

El conjunt de fragments d'Herodor ha estat prèviament editat de manera crítica en tres ocasions. En primer lloc, trobem els *Fragmenta Historicum Graecorum* de Karl Müller, els quals constitueixen la primera gran contribució a un estudi pertanyent per a la historiografia fragmentària grega.¹⁸³ Herodor es troba en el segon volum d'aquesta monumental obra (1848): cada entrada presenta una breu nota biogràfica de l'autor, un repàs de les obres i una explicació de les fonts. L'ordenació dels fragments es basa en els títols de les obres d'Herodor sota quatre epígrafs: Ο ΚΑΘ' ΗΡΑΚΛΕΑ ΛΟΓΟΣ; ΑΡΤΟΝΑΥΤΙΚΑ; ΠΕΛΟΠΕΙΑ; *INCERTA*. En total Müller recollí 64 fragments sense aparat crític; dins el text grec (entre parèntesis) indicà les variants que considera rellevants. L'edició de Müller presenta una traducció al llatí, llengua emprada també en el comentari.

Herodor tornà a ser editat dins el primer volum de *Die Fragmente der griechischen Historiker* (1923). L'impacte de Felix Jacoby dins l'estudi de la historiografia grega és difícil de resumir en unes poques línies. El seu gran projecte fou la creació d'una eina heurística per a l'estudi dels historiadors que no només es basés en el material intern dels seus fragments, sinó que prenguéss també en compte el punt de vista de cada autor a partir d'una periodització basada en diferents gèneres.¹⁸⁴ Aquesta perspectiva pressuposa un desenvolupament escalonat dels diferents gèneres historiogràfics que

¹⁸² Veg. Thomas (2019: 14): "Each 'fragment' therefore needs to be examined in the whole context of what should be called the 'cover text', the surrounding text in which it is embedded. (...) It is often possible to suspect that an author who mentions an historian for one small point of fact has, in fact, used him for much more in the section."

¹⁸³ Els *Fragmenta Historicum Graecorum* són cinc volums publicats entre el 1841 i 1872 amb els fragments de diversos autors en prosa ordenats cronològicament. Anteriorment, Creuzer (1806) encetà l'estudi dels autors d'historiografia fragmentària amb Hecateu, Caró de Làmpsac i Xantos de Lídia.

¹⁸⁴ Veg. Humphreys (1997: 212). La metodologia de Jacoby està lluny de ser perfecta (sobretot si la revisem sota els estàndards actuals), però suposà un avanç cap a una edició crítica més acurada.

avui en dia pocs estudiosos encara defensen. En el sistema de numeració de Jacoby, Herodor correspon a l'autor número 31, dins l'epígraf *Genealogie und Mythographie*. Aquesta categorització no està exempta de problemes, com ja hem apuntat *supra*.¹⁸⁵ Deixant de banda la tendenciosa ordenació dels autors, la feina de Jacoby suposà una millora respecte a l'edició de Müller. Per la seva edició dels fragments, tot i que recull un context molt breu en la majoria de casos, afegeix un aparat crític i un comentari per a cada fragment en un volum a part. L'ordenació dels fragments també correspon a les diferents obres, primer els que han conservat el títol en la citació i posteriorment els que encaixen per temàtica dins les obres. La feina de Jacoby ha rebut un nou impuls en les últimes dècades per part del projecte *Brill's New Jacoby*. L'objectiu d'aquest és dur a terme una reactualització de l'edició jacobiana dels autors fragmentaris en format en línia. A més a més d'ampliar el comentari dels textos, aquesta edició ha volgut afegir una traducció a l'anglès i una breu explicació biogràfica d'estil enciclopèdic.¹⁸⁶ Això no obstant, el text no presenta cap aparat crític, fins i tot quan l'editor encarregat ha modificat l'edició de Jacoby.¹⁸⁷ L'entrada per Herodor d'Heraclea ha estat realitzada per Blakely (2011).¹⁸⁸

L'edició crítica més recent dels fragments herodoreus és la de Robert L. Fowler: *Early Greek Mythography* (2000). Fowler segueix la numeració de Jacoby i en el cas en què hi hagi alguna reordenació d'aquests apareix indicada.¹⁸⁹ Aquesta edició ofereix nous possibles fragments d'Herodor.¹⁹⁰ Pel que fa al comentari, es troba en un volum separat. En comptes de seguir una estructura basada en els textos fragmentaris, Fowler ha entès el *corpus* mitogràfic primerenc de manera unitària: per aquest motiu, el comentari és organitzat per un principi temàtic. Cada autor rep una notícia biogràfica, on també es recullen qüestions textuais de certs fragments.¹⁹¹

¹⁸⁵ Veg. I. El context intel·lectual d'Herodor: mitografia del Mar Negre.

¹⁸⁶ *Brill's New Jacoby, Second Edition*, projecte en curs, pretén proveir d'un aparat crític i una explicació del context de procedència, veg. <https://scholarlyeditions.brill.com/bnjo/>.

¹⁸⁷ A tall d'exemple, en el fragment 2 d'Herodor, Blakely (2011) *ad loc.* tradueix ἡδιόροδος per "the straits", traducció que correspon a la correcció de Schulten (1914) en ἡδη ὁ πορθμός, veg. *Fragment 2: Ibèria*.

¹⁸⁸ El comentari bascula entre dos extrems: a vegades és molt escarit i superficial (fragment II); d'altres aprofundeix en temàtiques circumdants al fragment però no directament necessàries per a la comprensió d'aquest (fragment 26, on dedica una bona extensió als amors de Teseu, tot i no ser presents a l'obra d'Herodor).

¹⁸⁹ Per exemple, el fragment 52A Fowler correspon al 63 bis de Jacoby; el 67A Fowler al 61 a Jacoby.

¹⁹⁰ Herodor. fr. 38A Fowler (= Apollon. p. 72.20).

¹⁹¹ Veg. Fowler (2013: 696-698) pel capítol dedicat a Herodor.

4.3. La present edició

Tot editor pretén que la seva edició sigui la més acurada i completa fins al moment. Som conscients que, per més que s'intenti una focalització completament externa per tal de no veure una mà reflectida en les tries ecdòtiques, part d'aquestes amaguen la nostra subjectivitat i un posicionament clar respecte el text establert. Per aquest motiu, dins d'uns límits autoimposats i que hem indicat en els comentaris corresponents, considerem que el nostre paper és el de transmetre de la manera més acurada el text tal com l'han preservat els manuscrits, amb el mínim possible d'intervencions que afectin la lectura del text. La nostra pretensió és oferir una versió conservadora del text que eviti *emendationes* innecessàries. La tradició filològica es fonamenta en un estudi rigorós dels vestigis textuais; més que modificar el text per encabir la nostra visió sobre els fragments d'Herodor, confiem en el fet que una disposició de les restes pugui inspirar futures interpretacions.

Des d'un punt de vista formal, en comptes d'imprimir una edició acarada amb el text grec i el text català a banda i banda, hem preferit una presentació contínua per capítols de l'edició, la traducció i el consegüent comentari.¹⁹² L'edició de cada fragment consta d'un títol que indica el número i el tema general, una referència a l'edició del text font, el cos del text, un aparat de *fontes* (si escau) i un aparat crític. En relació amb el cos del text, tot i tenir en compte l'extensió de les edicions anteriors, hem preferit oferir un context ampli. Així mateix, hem tingut presents les pràctiques de citació arrelades a la font en qüestió: hem intentat incloure aquestes especificitats dins el comentari *ad locum*. Com ja hem esmentat anteriorment, la delimitació del fragment l'hem acomplert en moltes ocasions a partir de criteris interns, és a dir, a partir del contingut dels mots citats. No marquem tipogràficament les citacions *verbatim*.¹⁹³ L'aparat crític és ampli i positiu, amb totes les lectures que hem recollit a partir de les edicions anteriors i la consulta de certs manuscrits.

Pel que fa a la traducció al català, hem volgut presentar un text que respectés l'aridesa de la majoria de citacions, especialment les provinents de *corpora* escoliogràfics, però sense comprometre l'intel·ligibilitat del passatge. En els fragments que formen part d'escolis, a la referència al text del qual depenen hem emprat les

¹⁹² Veg. West (1973: 76), qui prefereix una edició acarada sempre que sigui possible.

¹⁹³ Tant Jacoby com Fowler presenten diferents recursos formals per indicar una citació literal.

traduccions canòniques del text.¹⁹⁴ Les abreviatures dels autors són les corresponents al *Diccionario Griego Español*.

Quant a la redacció del comentari, hem aplicat la mateixa estructura en tots els fragments:

a) Introducció al comentari (introduït per l'epígraf "Comentari textual i mitogràfic").

i. Context de l'autor que cita Herodor: una explicació general de l'obra en què s'insereix la citació, així com la presència d'altres fragments en la mateixa font.

ii. Resum del contingut: paràfrasi del contingut i establiment del sentit general del fragment.

iii. Comentari textual del fragment: repàs de les principals problemàtiques textuais i la presència d'altres autors citats conjuntament amb Herodor.

b) Comentari línia a línia (introduït pels *lemmata*).

i. Explicació de qüestions textuais: tria de *lectiones*, presència de llacunes, de corrupcions, etc.

iii. Comentari mitogràfic: introducció de les variants mitogràfiques d'Herodor en el context de la tradició grega mitogràfica però també poètica i literària.

Les reflexions amb les quals hem encetat aquesta part sobre la metodologia i els criteris ecdòtics, i amb les quals hem incidit en els límits difusos del fragment textual, també són aplicables al comentari. Durant el procés d'articulació del comentari, hem hagut de deixar de banda certes qüestions per manca d'espai i abast del present treball. Els vincles entre temàtica i temàtica són infinits;¹⁹⁵ de la manera més coherent que hem sigut capaços hem inclòs tot allò que pot ajudar a una millor comprensió del text herodoreu.

¹⁹⁴ Cuartero (2002) per a Apol·loni de Rodes; Almirall (2016) per la Medea d'Eurípides; Castellanos (2012) per *Els treballs i els dies* d'Hesíode; Riba (2012) [1953] per l'*Odissea* d'Homer; Balasch (1993a) per les *Olímpiques* de Píndar, Balasch (1993b) per les *Pítiques* i Balasch (1993c) per les *Ístmiques*; Olives Canals (1962) pel *Fedó* de Plató; Alsina (1963) pels *Idil·lis* de Teòcrit; Riba (1951) per *Les dones de Traquis* de Sòfocles. La traducció dels versos de Licòfron és nostra a partir de Hornblower (2015).

¹⁹⁵ Sobretot perquè hem de tenir present que la mitologia grega, tal com se'ns presenta, ja constitueix un *corpus* orgànic de relats entrelaçats, sovint gràcies a les genealogies, cosa que és una particularitat de la mitologia grega i del seu desenvolupament històrico-literari intern.

4.4. Metodologia

Finalment, recollim la metodologia d'aquest treball a partir d'una successió d'accions efectuades:

1. Agrupació de les fonts dels fragments d'Herodor: primer hem recollit les edicions de referència de les fonts que citen Herodor.

2. Anàlisi i estudi d'aquestes fonts primàries: hem examinat la transmissió textual d'aquestes fonts, específicament en les parts on apareix Herodor. També hem investigat el grau de coneixement de l'obra d'Herodor per part de la font directa, així com d'altres autors de matèria mitogràfica que puguin aparèixer citats.

3. Contextualització de les citacions d'Herodor: per tal d'oferir un context el més ampli possible, hem intentat tenir en compte en quines parts de l'entramat narratiu de la font primària s'emmarca la citació a Herodor.

4. Acotació del fragment a editar i possible demarcació de la cita literal d'Herodor: relacionat amb l'anterior objectiu, hem distingit l'inici i el final del fragment d'Herodor i considerat la possibilitat de diferenciar la veu de la font primària de la del nostre autor.

5. Comparació amb les edicions dels altres autors esmentats amb Herodor: si en el passatge en el qual apareix Herodor també se citen altres autors de l'Antiguitat, hem fet una col·lació amb les edicions relatives al mateix text d'aquests autors.

6. Recol·lecció de manera positiva i acumulativa de les variants textuales del text: a mesura que hem fet la comparació, hem anat reunint les diferents lliçons textuales que ens ofereixen les fonts i les propostes d'esmena de filòlegs anteriors. Eventualment, hem accedit a les lectures particulars dels manuscrits a través de l'accés digital a còpies.

7. Redacció de l'aparat de fonts i de testimonis on s'especifiquen les edicions de referència actualitzades: a més a més de l'aparat crític, hem constituït un aparat per les fonts primàries i pels testimonis, és a dir, els altres autors que apareixen citats al costat d'Herodor en un fragment determinat.

8. Ordenació i numeració dels fragments: no hem proposat una nova ordenació i numeració dels fragments segons la temàtica o altres criteris propis de la nostra edició. Hem preferit mantenir l'ordenació dels nostres predecessors per tal de facilitar la consulta dels fragments.

9. Constitució del text amb les nostres tries: hem fixat el text d'Herodor amb les propostes de canvi que considerem necessàries.

10. Traducció al català: hem adaptat el llenguatge de les fonts primàries a un català accessible.

11. Edició del text en grec, aparats i el text en català: edició treballada amb un processador de textos.

12. Comentari textual línia a línia (discussió de problemes relatius a la transmissió textual i als criteris de la nostra edició). Comentari mitogràfic amb paral·lels a altres autors (síntesi bibliogràfica i comparació amb les variants herodores), un estudi sobre el significat de cada mite a Herodor i el pes al si de la seva *œuvre*.

13. Redacció de la introducció i el marc teòric, els nostres criteris ecdòtics, així com els apèndixs i índexs.

Fonts

- Apollod. Cuartero, F. J. (2010-2012). *Pseudo-Apollodor, Bibliotheca*, 2 vols. Barcelona.
- Papathomopoulos, M. (2010). Απολλοδώρου «Βιβλιοθήκη» – *Apollodori Bibliotheca*. Atenes.
- Wagner, R. (1891). *Epitoma Vaticana ex Apollodori Bibliotheca. Accedunt Curae Mythographae de Apollodori Fontibus et Epimetrum Praefationem Borbonicam ad Homeri Iliadem continens*. Leipzig.
- Apollon. Bekker, I. [1833] (1967). *Apollonii Sophistae Lexicon Homericum*. Hildesheim.
- Arist. GA Louis, P. (1961). *Aristote. De la génération des animaux*. Paris.
- Arist. HA Louis, P. (1964-69). *Aristote. Histoire des animaux*, 3 vols. Paris.
- Ath. Kaibel, G. (1887-1890). *Athenaei Naucraticae Dipnosophistarum libri*, 3 vols. Leipzig.
- Clem. Al. *Strom.* Stählin, O., Früchtel, L., Treu, U. (1985). *Clemens Alexandrinus*. Berlín.
- Const. Porph. Moravcsik, G.; Jenkins, R. J. H. (1967). *Constantine Porphyrogenitus De Administrando Imperio*. Washington.
- Demetr. Chiron, P. (1993). *Démétrios. Du Style*. Paris.
- Olymp. Hist. Blockley, R. C. (1981-1983). *The Fragmentary Classicising Historians of the Later Roman Empire*, 2 vols. Liverpool.
- Plu. *Mor.* Nachstädt, W.; Sieveking, W.; Titchener, J. B. (1971). *Plutarchi Moralia*, vol. 2. Leipzig.
- Plu. *Rom.* Ziegler, K. (1964-73). *Vitae Parallelae*, 3 vols. Leipzig.
- Plu. *Thes.* Ziegler, K. (1964-73). *Vitae Parallelae*, 3 vols. Leipzig.
- PSI Coppola, G. (1932). *Pubblicazioni della Società Italiana per la Ricerca dei Papiri Greci e Latini*, vol. 10. Florència.
- Ps.-Io. Ant. Müller, C. (1841-72). *Fragmenta Historicorum Graecorum*, 5 vols. Paris.
- Sch. A.R. Wendel, C. [1935] (1999). *Scholia in Apollonium Rhodium vetera*. Berlín.

- Sch. E. Schwartz, E. (1887-1891). *Scholia in Euripidem*, 2 vols. Berlín.
- Sch. Hes. *Op.* Pertusi, A. (1955). *Scholia vetera in Hesiodi Opera et Dies*. Milà.
- Sch. Hom. *Od.* Dindorf, G. (1855). *Scholia Graeca in Homeri Odysseam*, 2 vols. Oxford.
- Sch. Lyc. Scheer, E. (1908). *Lycophronis Alexandra Volumen II*. Berlín.
- Sch. Pi. Drachmann, A. B. (1903-1927). *Scholia vetera in Pindari carmina*, 3 vols. Berlín, Boston, Nova York.
- Sch. Pl. Cufalo, D. (2007). *Scholia graeca in Platonem*. Roma.
- Sch. S. Xenis, G. (2010). *Scholia vetera in Sophoclis Trachinias*. Berlín.
- Sch. Theoc. *Id.* Wendel, C. (1914). *Scholia in Theocritum vetera*. Leipzig.
- St. Byz. Billerbeck, M.; Zubler, C. (2006-16). *Stephani Byzantii Ethnica*, 4 vols. Berlín i Nova York.
- Tat. *Orat.* Schwartz, E. (1888). *Tatiani oratio ad Graecos*. Leipzig.
- Theognost. Cramer, J. A. (1935). *Anecdota graeca e codicibus manuscriptis bibliothecarum Oxoniensium*, vol. 2. Oxford.
- Tz. *AH* Papathomopoulos, M. (1980). *Nouveaux fragments d'auteurs anciens*. Jannina.
- Zen. Leutsch, E. & Schneidewin, F.G. (1851). *Corpus Paroemiographorum Graecorum*. Göttingen.
Cohn, L. (1961). *Corpus Paroemiographorum Graecorum Supplementum*. Hildesheim.

Editors

- Abel Abel, E. (1884). *Scholia vetera in Pindari Nèmea et Isthmia*. Berlín.
- Aegius Aegius, B. (1555). *Apollodori Atheniensis. Bibliotheces sive De Deorum origine* (editio princeps). Roma.
- Bandurius Bandurius, A. (1711). *Imperium Orientale, sive antiquitates Constantinopolitanae, in quatuor partes distributae*. París.

- Beck Beck, C. D. (1792). *Pindari Carmina et fragmenta graeca*. Leipzig
- Bekker Bekker, I. [1833] (1967). *Apollonii Sophistae Lexicon Homericum*. Hildesheim.
Bekker, I. (1838). *Georgius Cedrenus*. Bonn.
Bekker, I. (1840). *Constantini Porphyrogenitus: De thematibus et de administrando imperio. Accedit Synecdemus cum Bandurii et Wesselingii commentariis*. Bonn.
- Bergk Bergk, T. (1878-82). *Poetae lyrici Graeci*, 3 vols. Leipzig.
- Berger Berger, H. (1880). *Die geographischen Fragmente des Eratosthenes*. Leipzig.
- Berkel Berkel, A. (1694). *Stephanou Byzantiou Ethnika kat'epitomen: Stephani Byzantini Gentilia per epitomen, antehac Peri poleon De urbibus inscripta*. Leiden.
- Bernardakis Bernardakis, G. (1888-96). *Plutarchi Chaeronensis Moralia*, 7 vols. Leipzig.
- Berndt Berndt, R. (1914). *Die Fragmente des Homnerklärers Herakleon*. Königsberg.
Berndt, R. (1915). *Berliner philologische Wochenschrift*, col. 1452. Berlin.
- Billerbeck Billerbeck, M.; Zubler, C. (2006-16). *Stephani Byzantii Ethnica*, 4 vols. Berlin i Nova York.
- Blockley Blockley, R. C. (1981-1983). *The Fragmentary Classicising Historians of the Later Roman Empire*, 2 vols. Liverpool.
- Blomfield Blomfield, C. J. (1815). *Callimachi quae supersunt*. Londres.
- Bollansé Bollansé, J. (1998). *Die Fragmente der griechischen Historiker. Part 4, Biography and antiquarian literature. A, Biography. Fasc. 1. The pre-Hellenistic period*. Leiden.
- Böckh Böckh, A. (1811). *Pindari opera quae supersunt*. Leipzig.
- Braswell-Billerbeck Braswell, B. K.; Billerbeck, M. (2008). *The Grammarian Epaphroditus: Testimonia and fragmenta*. Berna.
- Büttner-Wobst Büttner-Wobst, T.; Roos, A. G. (1906-1910). *Excerpta de virtutibus et vitiis. Excerpta historica iussu Imp. Constantini Porphyrogeniti confecta*, 2 vols. Berlin.

- Capel Badino Capel Badino, R. (2010). *Filostefano di Cirene: testimonianze e frammenti*. Milà.
- Casaubonus Casaubonus, I. (1600). *Animadversorum in Athenaei Dipnosophistas libri XV*. Lió.
- Cavarzeran Cavarzeran, J. (2016). *Scholia in Euripides Hippolytum*. Berlín i Boston.
- Chiron Chiron, P. (1993). *Démétrios. Du Style*. París.
- Christ Christ, W. (1899). *Pindari Carmina cum deperditorum fragmentis selectis*. Leipzig.
- Cobet Cobet, C. G. (1854). *Variae lectiones quibus continentur observationes criticae in scriptores graecos*. Leiden.
- Coppola Coppola, G. (1932). *Pubblicazioni della Società Italiana per la Ricerca dei Papiri Greci e Latini*, vol. 10. Florència.
- Cramer Cramer, J. A. (1935). *Anecdota graeca e codicibus manuscriptis bibliothecarum Oxoniensium*, vol. 2. Oxford.
Cramer, J. A. (1839). *Anecdota graeca e codicibus manuscriptis bibliothecae regiae Parisiensis*, vol. 2. Oxford.
- Cuartero Cuartero, F. J. (2010-12). *Pseudo-Apol·lodor, Biblioteca*, 2 vols. Barcelona.
- Cufalo Cufalo, D. (2007). *Scholia graeca in Platonem*. Roma.
- D'Arcy W. Th. Ross, W. D.; Thompson, D. A. W. (1910). *The works of Aristotle: Vol. 4, Historia Animalium*. Oxford.
- Davies Davies, M. (1988). *Epicorum Graecorum Fragmenta*. Göttingen.
- Diels-Kranz Diels, H.; Kranz, W. (1960). *Die Fragmente der Vorsokratiker*, 3 vols. Berlín.
- Dindorf Dindorf, W. (1869). *Clementis Alexandrini Opera*. Oxford.
Dindorf, G. (1855). *Scholia Graeca in Homeri Odyseam*, 2 vols. Oxford.
- Dittmeyer Dittmeyer, L. (1907). *Aristoteles. De Animalibus Historia*. Leipzig.
- Dolcetti Dolcetti, P. (2004). *Ferecide di Atene. Testimonianze e frammenti*. Alexandria.

- Heyne, C. G. (1803). *Ad Apollodori Atheniensis bibliothecam notae cum commentatione de Apollodor (...) et cum Apollodori fragmentis*. Göttingen.
- Hölzlin
Hölzlin, J. (1641). *Apollonii Rhodii Argonauticon libri IV*. 2 vols. Leiden.
- Holste
Dindorf, W. (1825) *Stephanus Byzantius cum annotationibus L. Holstenii, A. Berkelii et Th. de Pinedo*, 4 vols. Leipzig.
- Kaibel
Kaibel, G. (1887-1890). *Athenaei Naucraticae Dipnosophistarum libri*, 3 vols. Leipzig.
- Kannicht
Kannicht, R. (2004). *Tragicorum Graecorum fragmenta: Vol. 5.2*. Göttingen.
- Kassel-Austin
Kassel, R. & Austin, C. (1984). *Poetae Comici Graeci. Aristophanes Testimonia et Fragmenta*, vol. 3.2. Berlin i Boston.
- Keil
Keil, H., (1854). "Scholia vetera e Codice Laurentiano" a Merkel, R., *Apollonii Argonautica*. Leipzig.
- Lentz
Lentz, A. (1867-1868). *Herodiani technici reliquiae*, 2 vols. Leipzig.
- Leone
Leone, P. L. (1995). *Ioannis Tzetzae Carmina Iliaca*. Catània.
Leone, P. L. (2002). *Scholia vetera et paraphrases in Lycophronis Alexandram*. Galatina.
- Lightfoot
Lightfoot, J. L. (2009). *Hellenistic Collection: Philitas, Alexander of Aetolia, Hermesianax, Euphorion, Parthenius*. Cambridge, MA i Londres.
- Lloyd-Jones
Lloyd-Jones, H.; Parsons, P. (1983). *Supplementum Hellenisticum*. Berlin i Nova York.
- Lobeck
Lobeck, C. A. (1829). *Aglaophamus sive de theologiae mysticae Graecorum causis*, 3 vols. Königsberg.
Lobeck, C. A. (1843) *Pathologiae sermonis Graecis Prolegomena*. Leipzig.
- Louis
Louis, P. (1961). *Aristote. De la génération des animaux*. París.
Louis, P. (1964-69). *Aristote. Histoire des animaux*, 3 vols. París.

- Ludwich Ludwich, A. (1884). *Aristarchs homerische Textkritik nach den Fragmenten des Didymos*, vol 1. Leipzig.
- Luetke Luetke, C. (1893). *Pherecydea*. Göttingen.
- Lulofs Lulofs, H. J. D. (1965). *Aristotelis De Generatione Animalium*. Oxford.
- Lünzner Lünzner, E. (1866). *Epaphroditi grammatici quae supersunt*. Bonn.
- Marcotte Marcotte, D. (2000). *Géographes Grecs. Tome I. Introduction générale Ps.-Scymnos : Circuit de la Terre*. Paris.
- Marcovich Marcovich, M. (1995). *Tatiani Oratio ad Graecos: Theophili Antiocheni Ad Autolyicum*. Berlín.
- Matthews Matthews, V.J. (1996). *Antimachus of Colophon*. Leiden.
- Meineke Meineke, A. (1843). *Philologicarum exercitationum in Athenaei Deipnosophistas specimen primum*. Berlín.
Meineke, A. (1849). *Stephani Byzantii Ethnicorum quae supersunt*. Berlín.
- Mejer Mejer, J. (1981). “Demetrius of Magnesia: On Poets and Authors of the same name”, *Hermes* 109, 447—472.
- Meursius Meursius, J. (1611). *Constantini imperatoris Porphyrogeniti, De administrando imperio*. Leiden.
- Moravcsik-Jenkins Moravcsik, G.; Jenkins, R. J. H. (1967). *Constantine Porphyrogenitus De Administrando Imperio*. Washington.
- Müllenhoff Müllenhoff, K. (1870). *Deutsche Altertumskunde*, vol. 1. Berlín.
- FGH Müller, C. (1841-72). *Fragmenta Historicorum Graecorum*, 5 vols. Paris.
- Muretus Ruhnken, D. (1789). *M. Antonii Muretii opera omnia*, 4 vols. Leiden.
- Musurus Musurus, M. (1514). *Deipnosophistae* (editio princeps). Venècia.
- M.-W. Merkelbach, R.; West, M. L. (1967). *Fragmenta Hesiodica*. Oxford.
- Nesselrath Nesselrath, H. G. (2016). *Gegen falsche Götter und falsche Bildung. Tatian, Rede an die Griechen*. Tubinga.

- N.-S.-T. Nachstädt, W.; Sieveking, W.; Titchener, J. B. (1971). *Plutarchi Moralia*, vol. 2. Leipzig.
- Olson Olson, D. (2019-2021). *Athenaeus Navcratites Deipnosophistae*, 3 vols. Berlín i Boston.
- Pagani Pagani, L. (2007). *Asclepiade di Mirlea. I frammenti degli scritti omerici*. Roma.
- Palmerius Palmerius, J. (1678). *Graeciae antiquae descriptio*. Leiden.
- Pàmias Pàmias, J. (2008). *Ferecides d'Atenes, Històries*, 2 vols. Barcelona.
- Papathomopoulos Papathomopoulos, M. (1980). *Nouveaux fragments d'auteurs anciens*. Jannina.
- Papathomopoulos² Papathomopoulos, M. (2010). *Apollodori Bibliotheca, post Richardum Wagnerum recondita*. Atenes.
- PEG Bernabé, A. (1996). *Poetae Epici Graeci. Testimonia et Fragmenta. Pars I*. Stuttgart & Leipzig.
- Pertusi Pertusi, A. (1955). *Scholia vetera in Hesiodi Opera et Dies*. Milà.
- Pfeiffer Pfeiffer, R. (1965). *Callimachus. Fragmenta*, vol. 1. Oxford.
- Powell Powell, J. U. (1925). *Collectanea Alexandrina: reliquiae minores poetarum Graecorum aetatis Ptolemaicae, 323-146 A.C.: epicorum, elegiacorum, lyricorum, ethicorum*. Oxford.
- Radermacher Radermacher, L. (1901). *Demetrii Phalerei qui dicitur De elocutione libellus*. Leipzig.
- Radt Snell, B. & Radt, M. (1977-2004). *Tragicorum Graecorum Fragmenta*, 5 vols. Göttingen.
- Robert Robert, C. (1920-1926). *Die Griechische Heldensage*, 3 vols. Berlín.
- Ruhnken Ruhnken, D. (1789). *M. Antonii Muretii opera omnia*, 4 vols. Leiden.
- Rusten Rusten, R. (1982). *Dionysius Scytobrachion*. Opladen.
- Sandbach Sandbach, F. (1969). *Plutarch, Moralia, Volume XV: Fragments*. Cambridge, Mass.
- Scarpi Scarpi, P. (1996). *I Miti greci: biblioteca*. Milà.

- Schaefer Schaefer, G. H. (1813). *Apollonii Rhodii Argonautica, vol. 2: Scholia vetera in Apollonium Rhodium ex cod. Reg. Paris. 2727*. Leipzig.
- Schanz Schanz, M. (1877). *Über den Platocodex der Markusbibliothek in Venedig. Append. Class. 4 Nr. 1, der Archetypus der zweiten Handschriftenfamilie*. Leipzig.
- Scheer Scheer, E. (1908). *Lycophronis Alexandra Volumen II*. Berlin.
- Schneider Schneider, O. (1856). *Nicandrea*. Leipzig.
- Schroeder Schroeder, O. (1914). *Pindari carmina*. Leipzig.
- Schwartz Schwartz, E. (1887-1891). *Scholia in Euripidem, 2 vols.* Berlin.
Schwartz, E. (1888). *Tatiani oratio ad Graecos*. Leipzig.
- Schweighäuser Schweighäuser, J. (1804). *Athēnaiu Naukratitu Deipnosophistai, vol. 4*. Estrasburg.
- SGG Dettori, E. (2019). *Supplementum Grammaticum Graecum, vol 1*. Leiden.
- Sintenis Sintenis, C. (1839). *Vitae parallelae: Ex recensione Caroli Sintenis*. Leipzig.
- Spengel Spengel, L. (1856). *Rhetores Graeci ex recognitione Leonardi Spengel*. Leipzig.
- Stählin-Früchtel-Treu Stählin, O.; Früchtel, L.; Treu, U. (1985). *Clemens Alexandrinus*. Berlin.
- Stiehle Stiehle, R. (1856). "Der Geograph Artemidoros von Ephesos", *Philologus* 11, 193–244.
- Tartaglia Tartaglia, L. (2016). *Georgii Cedreni Historiarum compendium, 2 vols.* Roma.
- Thilo & Hagen Thilo, G. & Hagen, H. (1878-1902). *Servii Grammatici qui fervntur in Vergilii carmina commentarii, 3 vols.* Leipzig
- Thurn Thurn, H. (2000). *Ioannis Malalae Chronographia*. Berlin.
- Valckenaer Valckenaer, L. C. (1755). *Euripides tragoedia Phoenissae*. Franeker.
Valckenaer, L. C. (1808). *Theocriti Idyllia*. Gotha.

- Observationes in Sophoclem*: autògraf sense publicar, Biblioteca de Leiden (BPL 384).
- Valesius Valesius, H. (1634). *Polybii, Diodori Siculi, Nicolai Damasceni, Dionysii Halicar., Appiani Alexand., Dionis et Ioannis Antiocheni excerpta ex collectaneis, nunc primum graece ed., latine vertit, notisque illustravi*. París.
- Victorius Editor princeps Clementis Alexadrinus (1550).
- Villagra Villagra Hidalgo, N. (2012). *Τραγωδούμενα. Edición crítica, traducción y comentario de los fragmentos atribuidos a Asclepiades de Tragilo*. (Tesi doctoral inèdita). Universitat Autònoma de Barcelona.
- Voigt Voigt, E. M. (1971). *Sappho et Alcaeus. Fragmenta*. Amsterdam.
- Wagner Wagner, E. A. (1888). *Die Erdbeschreibung des Timosthenes*. Leipzig.
- Wagner, R. (1891). *Epitoma Vaticana ex Apollodori Bibliotheca. Accedunt Curae Mythographae de Apollodori Fontibus et Epimetrum Praefationem Borbonicam ad Homeri Iliadem continens*. Leipzig.
- Wehrli Wehrli, F. (1902-1987). *Die Schule des Aristoteles: Texte und Kommentar*, 10 vols. Basilea, Stuttgart.
- Weichert Weichert, A. (1821). *Über das Leben und Gedicht des Apollonios von Rhodos: Eine historisch-kritische Abhandlung*. Meissen.
- Wellauer Wellauer, A. (1828). *Argonautica recensuit et adjecit annotationes*. Leipzig.
- Wendel Wendel, C. (1914). *Scholia in Theocritum vetera*. Leipzig.
- Wendel, C. (1920). *Überlieferung und Entstehung der Theokrit-Scholien*. Berlín.
- Wendel, C., (1935). *Scholia in Apollonium Rhodium vetera*. Berlín.
- Wesseling Wesseling, P. (1758). *Dissertatio Herodotea*. Utrecht.
- Whittaker Whittaker, M. (1982). *Tatian: Oratio ad Graecos and Fragments*. Oxford.

- Wieseler F. (1875). *Spicilegium ex locis scriptorum veterum ad Bosporum Thracium spectantibus*. Göttingen.
- Wilamowitz Wilamowitz-Moellendorff, U. von (1924) *Hellenistische Dichtung in der Zeit des Kallimachos*, vol. 2. Berlin.
A la seva còpia dels escolis d'Apolloni de Rodes (ed. Keil), conservat a Berlin-Brandenburgische Akademie der Wissenschaften.
A la seva còpia d'Apollodor (ed. Wagner).
- Willis J. A. (1995). *Macrobius: I. Saturnalia / selecta varietate lectionis ornavit Iacobus Willis*. 2. Aufl. - 1970. - X, 466 S. Leipzig.
- Wimmer F. (1862). *Theophrasti Eresii Opera quae Supersunt Omnia*. Leipzig.
- Worth W. (1700). *Tatiani Oratio ad Graecos: Hermiae Irrisio gentilium philosophorum*. Oxford.
- Wytttenbach D. (1795). *Ploutarchou tou chairōneōs ta êthika: Plutarchi chæronensis moralia, id est opera, exceptis vitis, reliqua*. Oxford.
- Xenis G. (2010). *Scholia vetera in Sophoclis Trachinias*. Berlin.
- Ziegler K. (1964-73). *Vitae Paralleleae*, 3 vols. Leipzig.

Testimonia

IA

Cf. test. IA Fowler = Arist. *HA* 6.5 p. 563a 7 (Louis) = Antig. *Mir.* 42 (54.276 Giannini) = Herodor. fr. 22a

Ἡρόδωρος ὁ Βρύσωνος (fr. 202 Döring) τοῦ σοφιστοῦ πατήρ.

Γ' Ἡρόδωρος Antig., Guilelmi de Moerbecum interpretatio, Arist. codd. dett. : Ἡρόδοτος Arist. PD^a; βρύσωνος codd. : βρύσσωνος C^a: βρίσσωνος D^a: ἀρίσσωνος P; πατήρ codd. : πατέρας PD^a

IB

Cf. test. IB Fowler = St. Byz. s.v. Δρυόπη (Billerbeck) = Herodor. fr. 36

Ἡρόδωρος, ὃν παρατίθησιν Ἐπαφρόδιτος (fr. 27 Lünzner).

Γ' Ἡρόδωρος codd. : ἡρόδοτος P

IC

Cf. test. IC Fowler = Ath. 11.111 p. 504b (3.114.7 Kaibel) = Herodor. fr. 59

οὕτως δὲ τοὺς πότους Λυσανίας φησὶν ὁ Κυρηναῖος Ἡρόδωρον εἰρηκένας ἐν τούτοις.

Γ Λυσανίας P^{ms} Valckenaer : Δυσανίας A

ID

Cf. test. ID Fowler = Sch. Pi. O. 7.25 (Drachmann) = Herodor. fr. 62

Ποσειδῶνος καὶ Ἀφροδίτης Ἡρόδωρος γενεαλογεῖ παρ' Ἡροφίλω.

Γ' Ἡροφίλω Drachmann : Ἡροφίλου codd.

Fragmenta

Fragment 1: Àlimos

Cf. Hes. *Op.* 41: “νήπιοι, οὐδὲ ἴσασιν ὅσῳ πλέον ἤμισυ παντός | οὐδ’ ὅσον ἐν μαλάχῃ τε καὶ ἀσφοδέλῳ μέγ’ ὄνειαρ.”

Sch. Hes. *Op.* 41 (Pertusi) = Plu. fr. 26 (Sandbach)

ἴσως δὲ καὶ ἀφ’ ἱστορίας τοῦτο λέγει· Ἐρμιππος γὰρ ἐν τῷ <Περὶ> τῶν ἑπτὰ σοφῶν, περὶ τῆς ἀλίμου βρώσεως λέγει – μέμνηται δὲ ταύτης τῆς ἀλίμου καὶ Ἡρόδωρος ἐν τῷ πέμπτῳ τοῦ καθ’ Ἡρακλέα λόγου καὶ Πλάτων ἐν <τῷ> τρίτῳ τῶν Νόμων – Ἐπιμενίδην, φησί, μικρόν τι ἐδεσμάτιον προσφερόμενον ὧδε ὄλην διατελεῖν τὴν ἡμέραν ἄσιτον καὶ
5 ἄποτον. ἦν δ’ ἐξ ἀσφοδέλου καὶ μαλάχης ὅπερ αὐτὸν ἄλιμον καὶ ἄδιψον ἐποίει.

Hermipp. Hist. *FGrH* 1026 fr. 12a; Pl. *Lg.* 677 d-e (= Epimenid. 3 A 5 Diels-Kranz)

1 ἴσως codd. : ἴσα R; δὲ codd. : om. OR; τοῦτο codd. : om. R; post λέγει <ὁ Πλούταρχος> conl. Bernardakis; Ἐρμιππος codd. : Ἐρμίππος R; ἐν τῷ codd. : ἐν τοῖς OR : κατὰ Q : ἐν τῷ <λόγῳ> conl. Bernardakis; Περὶ add. Jacoby || 2 βρώσεως R (sic) : om. cett.; μέμνηται–Νόμων codd. : tamquam addidamentum secl. Sandbach; ταύτης R : om. cett., Jacoby, Sandbach; Ἡρόδωρος Casaubonus, Heinsius : Ἡρόδοτος codd. || 3 πέμπτῳ codd. : ιε’ dub. Jacoby; τῷ add. Bernardakis; Ἐπιμενίδην Heinsius, Gaisford : τοῦ Ἐπιμηνίδου R : Ἐπιμηνίδην codd., Pertusi || 4 φησί codd. : ὅτι R; προσφερόμενον codd. : προσφερόμενος R; ὄλην διατελεῖν R : διὰ ὄλην τελεῖν O, Wehrli: τελεῖν cett. || 4-5 ἄσιτον καὶ ἄποτον corr. Pertusi: ἄσιτος καὶ ἄποτος R: om. cett. || 5 ἦν δ’ ἐξ codd. : ἐκ γὰρ R; ὅπερ αὐτὸν ἄλιμον codd. : τὸ ἄλιμον ἑαυτῶν R

“Necis! No saben que és molt millor la meitat del tot ni coneixen el gran tresor ocult en la malva i l’asfòdel.”

Potser ho diu a partir de les seves investigacions. Hermip, en el seu *Sobre els set savis*, parla sobre l’aliment que lleva la fam (també Herodor esmenta aquest àlimos en el cinquè llibre de l’*Heraclea* i Plató en el tercer llibre de *Les lleis*): que Epimènides, diu, prenia només una mica d’aliment i de tal manera acabava el dia sencer sense menjar ni beure més. Estava fet d’asfòdel i malva, que li feia no tenir ni gana ni set.

Comentari textual i mitogràfic

El primer fragment del *corpus* d'Herodor se situa dins el material escoliogràfic al poema *Treballs i dies* d'Hesíode. L'escoli comenta un dels versos del principi del poema (v. 41), en el qual Hesíode afirma que la malva i l'asfòdel constitueixen una “gran riquesa” (μέγ' ὄνεια) desconeguda pels reis que accepten suborns per enriquir-se.

Hesíode adreça aquests primers versos al seu germà Perses, atès que el poeta l'acusa d'haver corromput el procés judicial per tal d'aconseguir una porció més substancial de l'herència que ja s'havien repartit de manera justa. La referència en aquest context a la malva i l'asfòdel, dues plantes silvestres que no gaudien d'un gran valor, ha estat subjecta a diverses interpretacions.¹ En aquest context, els testimonis d'Herodor, Hermip i Plató són rememorats en referència a l'àlimos, un aliment vegetal a base d'aquestes plantes que anul·lava la sensació de gana i que era popular entre els seguidors de Pitàgoras.²

L'estudi i comentari que va acabar formant part dels escolis a *Treballs i dies* prové d'una tradició molt antiga que podem remuntar al treball dels filòlegs alexandrins.³ Això no obstant, el gruix dels escolis prové d'un ὑπόμνημα atribuït a Procle.⁴ El filòsof neoplatònic sembla haver tingut accés a una versió més completa del

¹ Per a West (1978: 152-153), Hesíode atorga valor aquestes dues plantes per tal de crear una “paradoxa conscient”: millor aquestes menges humils que no pas una abundància fonamentada en la injustícia. Però la frugalitat no és un mode de vida que Hesíode imposi per sobre de l'abundància, més aviat en la seva obra trobem el pensament contrari (als versos 589-593 descriu un bon àpat per a quedar-se ben tip, i no es redueix a plantes silvestres, sinó que consta de vi, pa de bona qualitat i carn). Tanmateix, un βασιλεύς, per molt que actuï de manera deshonest, no haurà de patir per veure's reduït a aquesta dieta. La percepció de West és que “it looks as if Hesiod has been led on by one proverb to another that tended to be associated with it.” Sobre les implicacions culturals i religioses d'aquestes dues plantes, que a parer nostre i de Brout (2003) són fonamentals per entendre les possibles motivacions d'Hesíode en esmentar-les (vegeu *infra*), West creu convenient no tractar-les en aquest comentari. D'altra banda, Verdenius (1985: 41) considera que l'observació no ha d'anar dirigida específicament als reis (o a Perses), sinó que es tracta d'un comentari dirigit a un auditori més ample.

² Hermipp. Hist. *FGrH* 1026 fr. 12a; Pl. *Lg.* 677 d-e (= Epimenid. 3 A 5 Diels-Kranz).

³ Tenim constància de treballs d'interpretació del text hesiòdic com a mínim des de temps d'Aristòtil; Zenòdot, Apol·loni de Rodes i Aristarc, d'entre altres, van comentar parts de l'obra d'Hesíode però no van redactar tractats complets al respecte; veg. Dickey (2007: 40-41) per una breu explicació de la tradició textual des dels alexandrins fins a època bizantina.

⁴ Així anomena el treball de Procle la *Suda* (Π 2473), ὑπόμνημα εἰς τὰ Ἡσιόδου Ἔργα καὶ Ἡμέρας. Sobre l'ús de ὑπόμνημα en època bizantina, veg. Gribomont (2012: 89-112). Per a les motivacions de Procle per dur a terme un comentari sobre *Treballs i dies*, veg. Van Den Berg (2014: 383-397). Els estudis més complets sobre el comentari de Procle a *Treballs i dies* són els de Pertusi (1950a, 1950b, 1951a, 1951b, 1951c, 1952a, 1952b), publicats en fascicles a *Aevum*, i els de Di Sarzana (1978, 1981). Així mateix, l'edició de referència dels escolis és la de Pertusi (1955); recentment Marzillo (2010) ha editat i comentat per primer cop de manera aïllada la part corresponent al comentari de Procle.

comentari al text d'Hesíode que la que ens ha perviscut dels escolis antics. A més a més, va emprar com a fonament per a la seva exegesi el comentari de Plutarc a *Treballs i dies*, els fragments del qual s'han conservat sobre manera dins aquests escolis. La forma i el contingut del comentari de Procle han estat objecte de debat entre els estudiosos. Resulta difícil determinar fins a quin punt Procle va indicar l'autoria de Plutarc sistemàticament; l'entesa entre els erudits és que va reaprofitar el comentari fent modificacions mínimes.⁵ En l'escoli que ens ocupa, la tradició manuscrita i el treball d'edició crítica de Pertusi coincideixen a assenyalar l'autoria de Procle.⁶

ἴσως δὲ καὶ ἀφ' ἱστορίας τοῦτο λέγει: Al verb principal de l'inici del *passus*, λέγει, li manca un subjecte que ens indiqui l'autor que hagi dut a terme aquestes ἱστορίας. Bernardakis recull l'escoli dins l'edició dels fragments del comentari a *Treballs i dies* de Plutarc, i proposa afegir ὁ Πλούταρχος després del verb.⁷ Pertusi confirma l'autoria de Plutarc a partir de la lletra-xifra amb la qual la tradició manuscrita A, corresponent al *Parisinus Graecus* 2771, diferencia les fonts de l'escoli.⁸ Amb tot això, hi ha altres indicis que permeten enfortir el vincle entre aquest escoli i el comentari perdut de Plutarc.⁹ El polígraf de Queronea tracta en altres dos passatges la malva i l'asfòdel com a ingredients principals per a preparar una barreja que permet a qui la pren no tenir gana, l'àlimos.

Al *Banquet dels set savis*, tot i que Plutarc no inclou Epimènides dins el simposi fictici, fa que s'introdueixi la dieta del taumaturg en el debat.¹⁰ Soló, defensor d'Epimènides, afirma que aquest deu la recepta de l'àlimos a Hesíode, i d'aquesta

⁵ Pertusi (1951b: 149-151) sintetitza els posicionaments dels erudits a l'hora de discernir en quines instàncies els escolis pertanyen a Procle, Plutarc o d'altres autors, sobretot en les ocasions que ἄλλως és present. Per a Di Sarzana (1978: 39) "non costituisce un problema il fatto che il nome di Plutarco negli scolii sia citato solo qualche volta: si tratta di casi particolari in cui Proclo vuole rilevare che quella data annotazione è personale di Plutarco, sia essa una nota di critica testuale, una particolare spiegazione lessicale o una interpretazione insolita a cui si contrappongono talora altre divergenti. Nell'antichità era, d'altra parte, abitudine diffusa utilizzare le opere dei predecessori e talora copiarle alla lettera, pubblicandole poi sotto il proprio nome senza citare la fonte; ciò valeva soprattutto per la letteratura esegetica."

⁶ Veg. Pertusi (1955: XXII): "scholia quae litteris numerorum loco adhibitae in A instructa originem e Proclo trahere videntur: ad haec scholia distinguenda stellulam (*) ante lemmata posui."

⁷ Veg. Bernardakis (1896: 51-52). Val a dir que a l'aparat crític de l'edició de Fowler (2000: 233) apareix indicat el vuitè volum de l'edició de Bernardakis, quan en realitat es tracta del setè.

⁸ Veg. Pertusi (1951b: 152).

⁹ Aquesta és la proposta de Sandbach (1967: 106): no limitar-se als fragments en els quals apareix el nom de Plutarc, sinó que "the surest guide is the occurrence of matter that is paralleled in his surviving works."

¹⁰ Plu. *Mor.* 157d-f (= Epimenid. 3 A 5 Diels-Kranz = 27 T PEG 2.3).

manera institueix al poeta com a preceptor i savi. L'enllaç entre Hesíode i Epimènides és posat en dubte pels comensals i, finalment, refutat: l'àlimos no és només malva i asfòdel, sinó que per a la seva elaboració són necessaris altres ingredients de difícil accés. La conclusió a la qual arriben és que Hesíode no fa referència a la poció, tan sols a la malva i l'asfòdel. Per tant, no pot haver inspirat Epimènides, sinó que amb aquests versos està fent una apologia de la frugalitat, en la qual no és habitual l'ús de φάρμακα (entesos en contraposició amb σιτία).¹¹

D'altra banda, també a *Sobre la cara visible de la lluna* trobem una al·lusió a Epimènides i la seva peculiar dieta.¹² Plutarc compara els requeriments nutricionals dels selenites amb els d'Epimènides.¹³ Segons Megàstenes, els habitants de la lluna no tenen boca, atès que es nodreixen respirant olors.¹⁴ Però per a Plutarc és més plausible que, en comptes de només alimentar-se amb les inhalacions, mengessin poca quantitat d'aquest àlimos que prenia també Epimènides. Paga la pena remarcar altre cop que en ambdós casos, s'esmenta l'àlimos en referència als versos d'Hesíode, fet que ens permet afermar l'autoria plutarqua (a través de Procle) de l'escoli hesiòdic.

“Ερμιππος γὰρ ἐν τῷ <Περὶ> τῶν ἑπτὰ σοφῶν, περὶ τῆς ἀλίμου βρώσεως λέγει: Hermip d'Esmirna és la primera autoritat citada a l'escoli.¹⁵ L'interès per l'ἄλιμος βρώσις recau en l'ús per part d'Epimènides, ja que, segons Bollansée, Hermip hauria inclòs el savi cretenc dins el *collegium*.¹⁶

L'àlimos és una barreja (o poció) que lleva la gana, coneguda per ser l'únic aliment d'Epimènides. L'origen d'aquesta barreja i com la va aconseguir varien segons l'autor. Com hem vist *supra*, Plutarc nega la influència d'Hesíode i, per tant, creu que Epimènides n'és el creador. En canvi, Plató afirma que Epimènides s'ha hagut

¹¹ Plu. *Mor.* 157f: ἀγαθὴ μὲν γὰρ ἢ μαλάχη βρωθῆναι, γλυκὺς δ' ὁ ἀνθέρικος· τὰ δ' ἄλιμα ταῦτα καὶ ἄδιψα φάρμακα μᾶλλον ἢ σιτία πυνθάνομαι καὶ μέλι καὶ τυρόν τινα βαρβαρικὸν δέχεσθαι καὶ σπέρματα πάμπολλα τῶν οὐκ εὐπορίστων. Seguidament, per tal de demostrar que Epimènides no fou deixeble dels ensenyaments d'Hesíode, és comparat amb Isop, que clarament beu d'Hesíode (*Op.* 202-212) per a l'αἴνος de l'esperver i el rossinyol. Stamatopoulou (2014: 551-554) analitza com en aquest passatge Plutarc vol desvincular Hesíode dels set savis: “Hesiod’s legacy is thus shifted: it is detached from someone who is often counted among the Sages (Epimenides) and attached to someone who is never on that list (Aesop). Hesiod’s wisdom is praised but its legacy proves limited.”

¹² Plu. *Mor.* 940c (= Epimenid. 3 A 5 Diels-Kranz = 27 T PEG 2.3).

¹³ Herodor parla de les característiques físiques dels selenites, veg. *Fragment 21: Selenites*.

¹⁴ Plu. *Mor.* 938c (= Megasth. *FGrH* 715 fr. 34).

¹⁵ Hermipp. *Hist.* *FGrH* 1026 fr. 12a.

¹⁶ Veg. Bollansée (1999: 185). Hermip (*FGrH* 1026 fr. 10) incorpora el nom d'Epimènides a una llista de disset savis.

d'inspirar en el poeta.¹⁷ Diògenes Laerci recull la tradició en què les nimfes són qui concedeixen aquest “regal” a Epimènides, el qual porta dins una peül·la de bou.¹⁸ Aquest obsequi de les nimfes assenyala Epimènides com a estimat per les divinitats, de la mateixa manera que Odisseu rep l'herba μῶλυ per part d'Hermes.¹⁹ Com que les tradicions són tan variades, Wehrli sospita que la composició i l'origen de l'àlimos d'Epimènides ja devia ser un ζήτημα dins la literatura antiga.²⁰ Però el savi cretenc no és l'únic que empra l'àlimos, sinó que la tradició també fa que Pitàgoras prengui aquesta droga.²¹ Tenim una altra ocasió en la qual l'àlimos apareix com a regal diví: Porfiri recull a la *Vida de Pitàgoras* que Hèracles, per tal de poder travessar el desert de Líbia, va rebre les instruccions de Demèter per preparar-lo.²² El fet que Hèracles conegui aquesta barreja situa l'episodi, sens dubte, dins l'ambient pitagòric.²³

És d'importància cabdal no confondre ἄλιμος (alfa privativa i λιμός), el menjar preparat per a suprimir la gana, amb ἄλιμον (de ἄλς, “sal”), una planta que creix en sòls salnitrosos. La confusió ja és present a Plini i, per complicar-ho encara tot més, la planta ἄλιμον també formava part de la dieta dels pitagòrics.²⁴

μέμνηται δὲ ταύτης τῆς ἀλίμου καὶ Ἡρόδωρος ἐν τῷ πέμπτῳ τοῦ καθ' Ἡρακλέα λόγου καὶ Πλάτων ἐν <τῷ> τρίτῳ τῶν Νόμων: L'oració amb les notícies d'Herodor i Plató sembla maldestrament inserida entre les informacions que Hermip presenta sobre Epimènides. Intentar dilucidar qui és el responsable de la interpolació resulta complicat en aquest context textual. A parer nostre hi ha tres possibilitats: a) les

¹⁷ Pl. *Lg.* 677e, l'escoli el cita seguidament. Leclerc (1992: 227-233) examina els punts en comú entre Hesíode i Epimènides per tal de demostrar que la relació entre ambdós savis va gaudir d'una gran importància dins la tradició més primerenca.

¹⁸ D.L. 1.114 = Demetr. Magn. fr. II Mejer. Com que Epimènides no menjava, tampoc mai ningú l'havia vist defecar. Dodds (1951: 163 n42) no troba una resposta a aquesta “unexplained ox's hoof.” Brillante (2004: 23) proposa que sigui degut a la durabilitat i resistència del material (Call. fr. 407 Pfeiffer; Paus. 8.18.5), deixant de banda qualsevol interpretació simbòlica.

¹⁹ Hom. *Od.* 10.302-306. Sobre la identificació i el significat dins la tradició literària grega de μῶλυ, veg. Stannard (1962: 254-307).

²⁰ Veg. Wehrli (1974: 53-54).

²¹ Normalment el nom en singular (ἄλιμος) apareix en el context d'Epimènides, mentre que en plural (ἄλιμα) en el pitagòric; Guadagno (2014: 200) es demana si el plural pitagòric pot correspondre a una complexitat en la recepta. Sobre els paral·lels entre les vides d'Epimènides i Pitàgoras, veg. *infra*.

²² Porph. *VP* 35.

²³ Veg. Detienne (1960: 24-26).

²⁴ A partir de la confusió de Plini (*HN* 22.73-75), tampoc fan la distinció Jacoby ([1957]1995: 502), Sandbach (1967: 111n), Detienne (1960: 25n), Blakely (2011). Ateneu (4.160f-161a = Antiph. fr. 160 Kock = fr. 158 Kassel-Austin) recull testimonis sobre l'alimentació pitagòrica: τῶν Πυθαγοριστῶν δ' ἔτυχον ἄθλιοί τινες ἐν τῇ χαράδρᾳ τρώγοντες ἄλιμα καὶ κακὰ τοιαῦτα συλλέγοντες ἐν τῷ κωρύκῳ.

citacions pertanyen a Procle, el qual s'ha basat en el text de Plutarc però també ha consultat altres fonts i les ha afegides; b) les citacions pertanyen a Plutarc, conegut per citar en moltes ocasions Plató i també coneixedor de l'obra d'Herodor;²⁵ c) les citacions pertanyen a Hermip, atès que cronològicament va viure després d'Herodor i Plató. Aquesta última opció proposa Bollansée, el qual sosté que el cal·limaheu era conegut per citar tant autors ben coneguts com d'obscurs.²⁶

Herodor és l'autor més antic a parlar sobre l'àlimos, tot i que els manuscrits atesten Ἡρόδοτος.²⁷ La brevetat de la referència ens dificulta saber en quin context pot fer Herodor el comentari. L'escoli indica tant l'obra, l'*Heraclea*, com el llibre, cinquè. Sabem que l'*Heraclea* constava com a mínim de disset llibres, per tant, la menció es troba en la primera part de l'obra. Si entenem que Herodor esmenta la barreja amb relació a Hèracles, podem suposar en quin moment de la narració de la vida de l'heroi aprofitaria per fer-ho. La localització al llibre cinquè és problemàtica si volem reconciliar l'escoli amb les informacions de Porfiri:²⁸ el pas pel desert de Líbia acostuma a ser el preludi a un dels últims treballs, aconseguir la poma al jardí de les Hespèrides.²⁹ Aleshores, no tindria cap sentit que Herodor en parlés en la primera part de la seva extensa obra. Per poder resoldre el problema, Jacoby proposa llegir ιε'.³⁰ Això no obstant, no hi ha cap tradició manuscrita ni marca textual que permeti donar suport a aquesta *emendatio*. Fowler també pressuposa que, si Herodor parla de l'àlimos, ha de ser com a regal ofert a Hèracles. Les motivacions d'Herodor podrien respondre a la necessitat de marcar-lo com a protegit dels déus, així com per posar Hèracles a la mateixa altura que Pitàgoras i Epimènides, homes savis i filòsofs.³¹

²⁵ Plutarc probablement va fer ús directe de l'obra d'Herodor: Plu. *Rom* 9, *Quaest. Rom.* 93, *Thes.* 26.1-2, 29.3, 30.3-5 = Herodor. fr. 22b i, 22b ii, 25a, 26, 27; veg. Arriaza (2019).

²⁶ Veg. Bollansée (1999: 184-185).

²⁷ Casaubon (1600) és el primer en corregir la lectura en Ἡρόδωρος, tot i que, com ja avisa Fowler al seu aparat crític (2000: 233), tampoc hem pogut trobar en quin lloc l'exposa.

²⁸ Porph. *VP* 35.

²⁹ Així era per exemple a Ferecides (fr. 17 Fowler = fr. 66 Dolcetti).

³⁰ Veg. Jacoby ([1957] 1995). En el comentari, assenyala que potser Herodor fa que Hèracles conegui l'àlimos per separar la seva figura amb l'Hèracles golafre propi de la comèdia. Un altre punt de vista sobre la presència al llibre cinquè a Detienne (1960: 25 n3): "l'ignorance où nous sommes du livre d'Hérodore affaiblit considérablement la portée d'une telle objection. Et d'abord Hérodore n'écrit-il pas une espèce de roman, ce qui lui laisse peut-être quelque liberté dans la disposition des matières!"

³¹ Veg. Fowler (2013: 317-318): "Herodoros reports this gift to Herakles in book 5 of his work." Aquesta idea de Hèracles com "heroi filòsof" es pot veure enfortida si acceptem com a herodorea l'al·legoria present al fragment 14, veg. l'anàlisi de Detienne (1960: 29-32) i Moore (2017: 27-48); veg. *Fragment 14: Hèracles filòsof*.

Altrament, Guadagno planteja un escenari diferent: Herodor no menciona l'àlimos a propòsit d'Hèracles en el llibre cinquè, sinó que s'hi refereix en parlar sobre Epimènides.³² Per tant, no cal situar l'àlimos en l'episodi del jardí de les Hespèrides.³³ Per a Guadagno, el fragment 1 ha de formar part d'un suposat excurs sobre la lluna, conjuntament amb els fragments 4 (el lleó de Nèmea), 21 (els selenites), 22 (els voltors) i 58 (el trocos). El vincle entre Epimènides i els selenites ja l'hem vist palès en el passatge plutarqueu del *Sobre la cara visible de la lluna*, i encara es veu més reforçat si tenim en compte les tradicions que consideren Selene mare d'Epimènides.³⁴

Ἐπιμενίδην, φησί, μικρόν τι ἐδεσμάτιον προσφερόμενον ὧδε ὄλην διατελεῖν τὴν ἡμέραν ἄσιτον καὶ ἄποτον: En el comentari al fragment, Bollansée conjectura que les informacions que conté l'escoli després de les citacions d'Herodor i Plató pertanyen a l'obra d'Hermip d'Esmirna.³⁵ La repetició del verb de dicció φησί és necessària si entenem que la citació d'Hermip s'ha dilatat tant.

El règim alimentari d'Epimènides és un element indispensable de la seva llegenda. Com afirma l'escoli, només amb una mica d'aquest aliment "màgic" era capaç de passar tot el dia sense tenir ni gana ni set. El dejuni és un principi comú a la majoria de moviments espirituals i el cas de les pràctiques religioses gregues no és una excepció.³⁶ Epimènides, com que no participava de l'activitat digestiva, s'allunya de les necessitats humanes (i animals) més bàsiques i se situa més a prop de les divinitats.³⁷ Per tant, aquesta abstinència forma part de la vida ascètica i contemplativa que han de dur a terme els savis. Hem de tenir en compte que l'episodi més conegut sobre la vida d'Epimènides el situa dormint durant dècades a un antre de Creta.³⁸ Sembla evident, aleshores, que necessiti estar preparat per a passar llargs períodes de temps sense

³² Veg. Guadagno (2014: 201-202).

³³ A més a més, per a Guadagno aquest treball no succeeix a Líbia, sinó a Frígia (tenint en compte el fragment 13), veg. Guadagno (2014: 226-244).

³⁴ Epiménid. 3 B Diels-Kranz (= *FGrH* 457 fr. 3 = 33 fr. *PEG* 2.3 = *Ael. NA* 12.7). Veg. també *Fragment 4: Lleó de Nèmea*.

³⁵ Veg. Bollansée (1999: 184).

³⁶ A l'Antiguitat, el dejuni sobretot solia formar part del culte de divinitats orientals, però no era exclusiu d'aquestes; veg. Arbesmann (1951: 4).

³⁷ Així ho recull Porfiri a *Sobre l'abstinència* (4.20.95): ὡς εἶθε τὴν μυθευομένην ἄλμιον καὶ ἄδιψον ἦν κεκτηῖσθαι, ἵνα τις τὸ διαρρέον τοῦ σώματος ἐπισχῶν δι' ὀλίγου πρὸς τοῖς ἀρίστοις ἦν, πρὸς οἷσπερ ὦν καὶ θεός ἐστι θεός.

³⁸ D.L. 1.III (= Xenoph. 21 B 20 Diels-Kranz); Theopomp. Hist. *FGrH* 115 fr. 67-69.

menjar. I és que el dejú era una pràctica fonamental per a aquells que es dedicaven a la oneiromància.³⁹

De la mateixa manera, a Pitàgoras també se'l relacionava amb aquests períodes de dejú necessaris per “eivar l'ànima.” Els paral·lels entre les vides de Pitàgoras, Epimènides i altres figures “xamàniques” de l'antiga Grècia, han estat extensament estudiats.⁴⁰ Si Epimènides prenia l'àlimos com a preparació per a una llarga estada a una cova cretense, Pitàgoras ho feia abans de retirar-se als ἄδυστα, unes cambres subterrànies sagrades. Així en dóna testimoni Porfiri a la *Vida de Pitàgoras*, i també ofereix la recepta tant per l'àlimos com per l'àdipsos (poció per treure la set). En totes dues llistes d'ingredients, es repeteixen tant la malva com l'asfòdel.⁴¹

ἦν δ' ἐξ ἀσφοδέλου καὶ μαλάχης ὄπερ αὐτὸν ἄλιμον καὶ ἄδιψον ἐποίει:
L'asfòdel (ἀσφόδελος) és una planta comestible de la família de les liliàcies. La planta que identifiquem amb aquest nom, també era anomenada a partir de la forma de la seva tija ἀνθέρικος.⁴² Tanmateix, “asfòdel” és la forma més antiga, present a Homer en la forma adjectiva ἀσφοδελός.⁴³ Teofrast en fa una descripció i recomana com s'ha de preparar per a menjar-la: la tija i les llavors torrades, l'arrel picada i barrejada amb figues.⁴⁴

³⁹ Una mala digestió causada per aliments difícils de pair o que provoquessin flatulències podia influir negativament en les capacitats profètiques. Plutarc (*Mor.* 734f) avisa que especialment els llegums i el cap de sípia poden donar lloc a somnis confusos. Sobre el dejuni veg. Arbesmann (1929).

⁴⁰ Veg. Dodds (1951: 141-146); Burkert (1972: 150-152); Leclerc (1992: 222); Pòrtulas (1996: 52-53); Ogden (2001: 116-127).

⁴¹ Porph. *VP* 34 (= Ant. Diog. fr. 2b Stephens – Winkler). Els ingredients que componen aquesta droga i que Plutarc (*Mor.* 157f) esmenta de passada (mel, formatge estranger i llavors difícils d'aconseguir) els podem retrobar a Porfiri: τὴν μὲν ἄλιμον συντιθεὶς ἐκ μήκωνος σπέρματος καὶ σησάμου καὶ φλοιοῦ σκίλλης πλυθείσης ἀκριβῶς ἔστ' ἂν τοῦ περι αὐτὴν ὁποῦ καθαρθεῖη, καὶ ἀσφοδέλων ἀνθέρικων καὶ μαλάχης φύλλων καὶ ἀλφίτων καὶ κριθῶν καὶ ἐρεβίνθων, ἅπερ κατ' ἴσον πάντα σταθμὸν κοπέντα μέλιτι ἀνέδευεν Ὑμηττίω· τὴν δ' ἄδιψον ἐκ σικύων σπέρματος καὶ ἀσταφίδος λιπαρᾶς, ἐξελῶν αὐτῆς τὰ γίγαρτα, καὶ ἄνθους κορίου καὶ μαλάχης ὁμοίως σπέρματος καὶ ἀνδράχνης καὶ τυροῦ κνήστεως καὶ ἀλεύρου πάλης καὶ γάλακτος λίπους, ἅπερ πάντα ἀνemίγνυ μέλιτι νησιωτικῶ.

⁴² Veg. Verpoorten (1962: 115).

⁴³ Hom. *Od.* 11.538-539: ὦς ἐφάμην, ψυχὴ δὲ ποδώκεος Αἰακίδαο | φοῖτα μακρὰ βιβᾶσα κατ' ἀσφοδελὸν λειμῶνα. També a *Od.* 24.11-14; *h.Merc.* 221, 344. Per a la simbologia tònica de l'asfòdel veg. Amigues (2002: 7-14); Cursaru (2014: 45-46). Sobre els usos de l'asfòdel, veg. Biraud (1993).

⁴⁴ Thphr. *HP* 7.13.3: πολλὰ δὲ εἰς τροφήν παρέχεται χρήσιμα· καὶ γὰρ ὁ ἀνθέρικος ἐδώδιμος σταθεύομενος καὶ τὸ σπέρμα φρυγόμενον καὶ πάντων δὲ μάλιστα ἡ ρίζα κοπτομένη μετὰ σύκου καὶ πλείστην ὄνησιν ἔχει καθ' Ἡσίοδον. Poc abans (7.12.1), Teofrast comenta que un tipus d'escil·la (σκίλλα) prenia el nom d'Epimènides: ἐδώδιμοι μὲν γὰρ οὐ μόνον βολβοὶ καὶ τὰ ὅμοια τούτοις, ἀλλὰ καὶ ἡ τοῦ ἀσφοδέλου ρίζα καὶ ἡ τῆς σκίλλης, πλὴν οὐ πάσης ἀλλὰ τῆς Ἐπιμενιδείου καλουμένης, ἥ ἀπὸ τῆς χρήσεως ἔχει τὴν προσηγορίαν·

La malva (μαλάχη), d'altra banda, és una planta silvestre molt abundant, així que era coneguda per ser assequible als més pobres.⁴⁵ Segons Teofrast no es pot menjar crua, sinó que primer és necessari cuinar-la.⁴⁶ Fa l'efecte que els pitagòrics també la tenien en alta estima, atès que conservem un ἄκουσμα que la considera “la planta més sagrada.”⁴⁷

Així mateix, la connexió entre la malva i l'asfòdel i els seguidors de Pitàgoras es fa palesa en la notícia sobre les ofrenes d'aquestes dues plantes (d'entre altres cereals) a l'altar d'Apol·lo Genetor de Delos.⁴⁸ Apol·lo Genetor és “aquell que proporciona fruits” i en el seu altar el sacrifici animal no era permès. A causa d'aquest fet, era venerat i respectat per Pitàgoras. Per a Detienne, aquesta ocurrència particular ha de ser extrapolada com a paradigma pitagòric: els seguidors de Pitàgoras mengen i “sacrifiquen” malva i asfòdel perquè és un aliment espontani, que no s'ha de conrear. La malva i l'asfòdel són aliments primitius, que ja existien a l'Edat d'Or i, per tant, el seu consum i les seves ofrenes els retornen a un estat de la humanitat més primigeni i quasi diví.⁴⁹

Tenint tot això en compte, no és debades que Hesíode faci referència a aquestes dues plantes conjuntament. Els versos que segueixen introdueixen la figura de Prometeu que, en obsequiar el foc a la humanitat, instaura el sacrifici ritual. La separació entre humans i divinitats queda establerta a partir de la repartició de l'ofrena.⁵⁰ Potser Hesíode les considera una “gran riquesa”, no perquè siguin aliments senzills, sinó perquè en pertànyer a una època millor, la seva càrrega simbòlica traspasa a qui les menja.⁵¹

⁴⁵ A Aristòfanes (*Pl.* 543-544) és presentada com a “pa dels pobres”, fet que ens pot indicar el gran valor nutricional de la malva: σιτειῖσθαι δ' ἀντὶ μὲν ἄρτων μαλάχης πτόρθους. Però també gaudien els seus beneficis les classes benestants com a guarnició, veg. Hor. *Iamb.* 2.58; C. 1.31.16.

⁴⁶ Thphr. *HP* 7.7.2.

⁴⁷ Ael. *VH* 4.17 (= 58 C 2 Diels-Kranz): ἔλεγε δὲ ἱερώτατον εἶναι τὸ τῆς μαλάχης φύλλον. Segons Jàmblic (*Protr.* 125.12; *VP* 24.109) la malva era tan sagrada pels pitagòrics que tenien prohibit consumir-la. En les nostres llengües, “criar malves” apunta a un caràcter subterrani i funerari. Sobre els ἀκούσματα i σύμβολα pitagòrics, veg. Burkert (1972: 166-192) i més recentment Thom (2013: 77-101), veg. 2.1. *Doctrines pitagòriques sota obscurs symbola.*

⁴⁸ Plu. *Sept. Sap. Conv.* 158f-d; D.L. 7.13 (= Arist. fr. 489 Rose); Iambl. *VP* 5.25.

⁴⁹ Veg. Detienne (1970: 151): “Spécimens de la nourriture primitive, les deux plantes sont des produits spontanés de la terre qui sont déposés sur l'autel d'Apollon dans le plus pur des sacrifices, et consommés par les hommes divins que leur genre de vie conduit à retrouver l'âge d'or.” Veg. també Detienne (1989).

⁵⁰ Veg. Brout (2003: 104).

⁵¹ Com que la malva i l'asfòdel semblen haver estat indispensables en l'elaboració de l'àlimos, Fowler (2013: 318) es pregunta si Hesíode podria estar pensant en el producte final.

Fragment 2: Ibèria

i

St. Byz. s.v. Ἰβηρία (Billerbeck) apud Const. Porph. *De admin. imp.* 23 (Moravcsik-Jenkins)

Ἰβηρία δύο, ἡ μὲν πρὸς ταῖς Ἡρακλείαις στήλαις, ἀπὸ Ἰβηρος ποταμοῦ, οὗ μέμνηται Ἀπολλόδωρος ἐν τῇ περὶ γῆς β'. ἐντὸς δὲ Πυρήνης Ἰβηρ τ' ἐστὶ μέγας ποταμὸς φερόμενος ἐνδοτέρω. ταύτης δὲ πολλὰ φασιν ἔθνη διαιρεῖσθαι, καθάπερ Ἡρόδωρος ἐν τῇ δεκάτῃ τῶν καθ' Ἡρακλέα γέγραφεν ἱστορία οὕτως· τὸ δὲ Ἰβηρικὸν γένος τοῦτο, 5 ὅπερ φημί οἰκεῖν τὰ παράλια τοῦ διάπλου, διώρισται ὀνόμασιν ἐν γένος ἐὼν κατὰ φύλα· πρῶτον μὲν οἱ ἐπὶ τοῖς ἐσχάτοις οἰκοῦντες τὰ πρὸς δυσμέων Κύνητες ὀνομάζονται – ἀπ' ἐκείνων δὲ ἤδη πρὸς βορέαν ἰόντι Γλήτες– μετὰ δὲ Ταρτήσιοι, μετὰ δὲ Ἐλβυσίνιοι, μετὰ δὲ Μαστιηνοί, μετὰ δὲ Κελκιστοί, ἔπειτα δὲ Ὁριδανός.

Apollod. *Hist. FGrH* 244 fr. 324 (= fr. 19 Marcotte)

1 in ποταμοῦ deficiunt epit. codd. || 2 Ἀπολλόδωρος Banduri, Bekker : Ἀπολλόδορος P : Ἀπολλόνιος conit. Meursius || 3 ἐνδοτέρω codd. : ἐνδοτέρωθεν dub. Meineke; ταύτης δὲ πολλὰ codd. : ταύτην δὲ εἰς πολλὰ B; Ἡρόδωρος Berkel : ἡ ῥόδοτος codd. || 4 τῶν Banduri : τῇ codd.; ἱστορία codd. : ἱστοριῶν dub. Meineke : ἱστορῶν Jacoby || 5 οἰκεῖν codd. : οἰκέειν Meineke; διάπλου Banduri : διαπλοῦ P : διαροῦ V Meursius : Ὠκεανοῦ dub. Bekker; ὀνόμασιν codd. : οὐνόμασι dub. Meineke || 6 οἰκοῦντες codd. : οἰκέοντες Meineke; Κύνητες Berkel : Κύνιταις P; ὀνομάζονται codd. : οὐνομάζονται dub. Meineke || 6-7 distinxit Schulten, *Hermes* 49 (1914) 153 || 7 πρὸς add. Berkel; βορέαν codd. : βορέην Meineke; Γλήτες Berkel : γλήτες P; Ἐλβυσίνιοι Berkel : Ἐλευσίνιοι codd. || 8 Μαστιηνοί Berkel : Μαστινοί codd.; Κελκιστοί codd. : Καλπιανοί Berkel : Κελτικοί conit. Meineke : Κέλται Banduri; Ὁριδανός Arriaza conit. : ἤδη ὁ πορθμός Schulten, Fowler : ἡδιροδόδανος codd. : ἡδιροδόδανος Jacoby : ἡδη ὁ Ῥοδανός Berkel : ἡδη ὁ Σαρδόνιος Unger, *Philologus Suppl. Bd.* 4 (1884) 199

Hi ha dues Ibèries: una al costat dels pilars d'Hèracles, que pren el nom del riu Iberus, sobre el qual esmenta Apol·lodor en el llibre segon de *Sobre la Terra* que més enllà del Pirineu, l'Iberus és un gran riu que flueix per l'interior de la regió. Diuen d'aquesta Ibèria que s'hi distingeixen molts pobles, tal com Herodor al desè llibre de l'*Heraclea* escrigué el següent: aquesta raça ibèrica, que dic que habita al litoral de

l'estret, es divideix en diferents noms per cada poble, encara que pertanyen a una mateixa raça. Primer, els que viuen a l'extrem occidental s'anomenen cinets, des d'aquests, tot seguit anant cap al nord, hi ha els gletes; a continuació els tartesos, els elbisins, els mastians i els celcians, i, aleshores, allà es troba l'Erídan.

ii

St. Byz. s.v. Κυνητικόν (Billerbeck)

Ἰβηρίας τόπος πλησίον Ὠκεανῶ. Ἡρόδωρος δεκάτῳ τῶν καθ' Ἡρακλέα. οἱ οἰκοῦντες Κύνητες καὶ Κυνήσιοι.

Un lloc d'Ibèria a prop de l'Oceà: Herodor en el desè llibre de l'*Heraclea*. Els habitants són els cinets i els cinesis.

iii

St. Byz. s.v. Γλήτες (Billerbeck)

ἔθνος Ἰβηρικὸν μετὰ τοὺς Κύνητας, Ἡρόδωρος δεκάτῳ.

Γ Κύνητας Meineke: κυνήτας RQPN; ἡρόδωρος R^{pc} (ex -δορ-)

Una raça ibèrica més enllà dels cinets: Herodor, llibre desè.

Comentari textual i mitogràfic

El segon fragment que hem conservat de l'*Heraclea* d'Herodor prové dels *Ètnica* d'Esteve de Bizanci. Aquest diccionari geogràfic d'època bizantina (segon quart del segle VI dC) conté moltes citacions d'autors altrament no conservats en transmissió directa.¹ Els *Ètnica* recollia informacions sobre topònims i etnònims en ordre alfabètic. Això no obstant, en l'obra del lexicògraf només tenim una versió reduïda d'aquest text

¹ Els *Ètnica* és la font per a cinc fragments d'Herodor. Hi ha moltes cites sense cap autoritat que segurament provenen d'autors de textos mitogràfics, veg. Fowler (2019). Veg. Valente (2019) per la dependència dels escolis de Plató dels *Ètnica*.

d'Herodor. Això és degut al fet que l'obra d'Esteve de Bizanci va estar subjecta a resums amb diferents nivells d'abreujament.² Precisament el passatge sobre Ibèria suposa un dels millors testimonis per calcular l'extensió original de l'obra d'Esteve de Bizanci, atès que Constantí Porfirogènit ha conservat una versió *amplior* del text.³ Redactada sota l'auspici de l'emperador bizantí al voltant del 950 dC, *De Administrando Imperio* era dirigida al seu fill Romà i pretenia ser un ajut a les seves tasques com a successor d'un vast imperi amb unes cultures i costums heterogènies.⁴ Ens trobem amb un manual de govern que, tot i ser d'època bizantina, va fer ús de fonts històriques i geogràfiques de l'Antiguitat clàssica. Sens dubte, aquest tractat no es pot considerar deslligat del gran programa enciclopèdic de Constantí Porfirogènit. L'emperador engegà un gran projecte intel·lectual, els *Excerpta Constantiniana*, en els quals aspirava a arreplegar una antologia de textos organitzats sota diferents temàtiques.⁵ Així doncs, trobem el fragment *in extenso* en *De Administrando Imperio*, el qual sembla presentar el text d'Esteve de Bizanci en la forma original i sense gaires intervencions.⁶

El passatge sobre Ibèria en Esteve de Bizanci és bastant extens, ja que defineix les dues Ibèries, l'Occidental i la Pòntica, i ofereix les característiques de la primera amb cites d'una gran varietat d'autors.⁷ Herodor apareix al principi del capítol per tal d'introduir en una citació *verbatim* els etnònims que designen els pobles que habiten l'estret de Gibraltar. L'escriptor heracleota presenta una enumeració detallada dels

² Veg. Bouiron (2012: 29-32), qui estableix uns índexs per afirmar que es tracta d'un epítom (a) Abreviació dràstica; b) Repetició de les entrades amb χ; c) Eustati de Tessalònica emprà un text menys abreujat). A més a més, identifica a través de l'estadística de les citacions remanents tres reduccions del text que precedeixen l'arquètip de l'*Epítom* dels *Ètnica*, veg. Bouiron (2012: 79-80)

³ Veg. Shchavelev (2019: 699-700): "Chapter 23 contains twenty quotations from different ancient authors. It is not surprising because it is an antiquarian geographical compilation about Spain with sophisticated grammatical commentaries. This section does not contain any *ιστέον* ὅτι... –probably the 'Anonymous Collaborator' took it as a whole prepared text and inserted it into the block of chapters about Spain."

⁴ Sobre l'estructura del tractat, veg. Moravcsik (1967: 11) on s'identifiquen les quatre parts: a) Política exterior; b) Diplomàcia; c) Informacions històriques i geogràfiques; d) Història interna, política i organització. El capítol 23 pertany a la tercera secció, la qual sembla ser el nucli més antic del tractat, veg. Jerkins (1962: 3).

⁵ Veg. Moravcsik (1967: 10).

⁶ Veg. Torre (2019: 77): "In essi infatti materiali, per così dire, rifiniti, sono stati accorpati insieme ad abbozzi, *σχεδάρια*, *dossiers* raccolti dai redattori costantiniani in una fase preliminare, ma non elaborati in maniera definitiva, cosa che spiega l'assenza di uno sviluppo coerente della argomentazione nei suddette capitoli."

⁷ Veg. Braun (2003: 292): "He proceeds logically from definition and subdivision to demarcation and grammatical derivatives, substantiated by *verbatim* quotations from twelve writers over six centuries: two grammarians, two prose and two verse geographers, three historians and three comic poets; and he ends with an amusing touch of local colour whose source proves to have been correctly reproduced in every essential."

noms per les tribus iberes sense cap altra indicació de tipus mitogràfic. Tanmateix, tot i ser una descripció més pertinent per a un autor interessat en l'etnografia històrica que no pas la mitografia, una descripció d'aquests pobles resulta inevitable en el context del mite d'Hèracles. Al cap i a la fi, els encontres amb diferents ètnies formen part de la mitologia de l'heroi viatger, en aquest cas segurament en relació amb la conducció dels ramats de Gerió.⁸

Per tal d'establir el text, hem fet ús de les edicions de Moravcsik-Jenkins i el text present en l'aparat crític de Billerbeck, atès que en l'entrada de les *Ètnica* sobre Ibèria les informacions d'Herodor no s'han conservat.⁹ Tanmateix, Herodor sí que és present a les entrades per Κυνητικόν (fr. 2 ii) i Γλήτες (fr. 2 iii), les quals deriven de la citació desenvolupada present a Constantí Porfirogènit.

Ἰβηρίαί δύο: Des de l'Antiguitat es distingeixen dues Ibèries situades als dos extrems del món conegut. Una, es troba a l'oest i correspon amb (part de) la nostra Península Ibèrica;¹⁰ l'altra, està situada al Caucas, a l'est del Mar Negre.¹¹ La Ibèria Occidental fou coneguda pels grecs a partir de la colonització focea entre el segle VII i VI aC amb les colònies d'Empúries, Roses i Mènaca. Els intercanvis comercials amb els fenicis, que manteniren fins al temps dels romans l'hegemonia colonitzadora d'aquesta part del Mediterrani, també ajudaren al coneixement d'aquesta regió.¹²

La translació de topònims emmirallats a banda i banda de l'οἰκουμένη no és exclusiva d'aquest cas: el mateix procediment es pot identificar entre Líbia i la Còlquida.¹³ Tot i que no hi ha cap indicatiu de parentesc entre les Ibèries d'Est i Oest, sembla bastant probable que l'Asiàtica ha de precedir l'Occidental.¹⁴ Tanmateix, l'establiment en els límits de dues regions amb el mateix nom no només es tracta d'una construcció artificial basada en homònims per part dels primers colonitzadors, sinó que hi ha una sèrie d'elements que permeten crear uns paral·lels entre ambdues

⁸ Sobre aquest treball encomanat per Euristeu i la seva localització occidental, veg. *infra*.

⁹ Moravcsik-Jenkins (1967); Billerbeck (2011).

¹⁰ "Ibèria" sembla que no indicava tota la península al menys en època clàssica, veg. Cruz Andreotti (2004: 245): "De esta manera se entiende que existan dos 'iberias', la de la Cólquide y la occidental – posiblemente esta última reducida inicialmente al área del estrecho, aunque esto se discute–, ya que son países de los extremos articulados por grandes ríos e, igualmente, tierras de Heracles y Jasón."

¹¹ Sobre la història de la Ibèria del Caucas, veg. Braund (1994). Per una taula amb correspondències entre la Ibèria Occidental i la Pòntica, veg. Moret (2006: 48).

¹² Sobre la identitat focea a Ibèria, veg. Domínguez (1999) i (2004). Sobre Heròdot i els focs, veg. Anello (1999).

¹³ Veg. Blakely (2011) *ad. loc.*

¹⁴ Veg. Domínguez (1983: 208-209).

Ibèries.¹⁵ Per exemple, totes dues contenen un accés a l'Ocèan (els pilars d'Hèracles/el riu Fasis) i uns estrets perillosos (l'estret de Gibraltar/les Simplègades), així com eren conegudes per la seva mitologia relacionada amb l'or (Pomes de les Hespèrides/Velló d'or, tots dos tresors d'or guardats per una serp).¹⁶

ἡ μὲν πρὸς ταῖς Ἡρακλείαις στήλαις, ἀπὸ Ἰβηρος ποταμοῦ, οὗ μέμνηται Ἀπολλόδωρος ἐν τῇ περὶ γῆς β'. ἐντὸς δὲ Πυρηνῆς Ἰβηρ τ' ἐστὶ μέγας ποταμὸς φερόμενος ἐνδοτέρω: Els grecs van construir una imatge d'aquesta Ibèria a partir de punts geogràfics lligats a un paisatge mític, com és el cas que ens ocupa.¹⁷ Els pilars d'Hèracles es trobaven a l'extrem occidental i marcaven el final del món conegut. La visió tradicional interpretava els promontoris naturals a banda i banda de l'estret com els pilars.¹⁸ Hecateu fou el primer a parlar-ne i Píndar utilitza la seva imatge per representar els límits simbòlics que no han de ser travessats.¹⁹ Heròdot també els esmenta en relació amb Coleu de Samos, el primer a aventurar-se més enllà d'aquests.²⁰ A propòsit de l'Iberus cal remarcar que ha estat identificat amb el riu Tinto, proper a l'actual Huelva. Ibèria, per tant, en aquest passatge apareix limitada a la zona costanera de l'estret de Gibraltar.²¹

Esteve de Bizanci cita al gramàtic Apol·lodor d'Atenes (o, com proposa Marcotte, el mateix Anònim de l'obra geogràfica de Pseudo-Escimne) amb relació al riu Iberus, el qual es trobaria més enllà del Pirineu.²² La descripció del riu (cabalós i

¹⁵ En aquest sentit, és indispensable el treball de Ballabriga (1986) per entendre la concepció del món a través d'una construcció d'elements mítics oposats, però que a la vegada comparteixen certes característiques.

¹⁶ Veg. Moret (2006: 52). Estrabó (II.2.19) explica l'homonímia a partir de les mines d'or en les dues Ibèries.

¹⁷ Veg. Gómez Espelósín (2009: 287): "This 'catalogical' image of the world has likely left traces in the extant literature through the constant presence of a series of place-names related to the far western regions of the world, such as the island of Erytheia, the land of Tartessos, the town of Gadir (i.e., Gadir), the Pillars of Heracles, and, less prominently, the Pyrenees Mountains, the Eridanos River, and the Cassiterides Islands, accompanied at times with evocative and significant epithets."

¹⁸ Veg. Braun (2003: 301): "The Pillars were usually identified with the Rock of Gibraltar (Calpe) on the European and Monte del Acho, the promontory of Ceuta (Abila) on the African side."

¹⁹ Hecat. fr. 38 Fowler (= St. Byz. s.v. Ἐλιβύργη), 41 (= St. Byz. s.v. Μαστιανοί), 356 (= St. Byz. s.v. Θρίγκη); Pi. N. 3.43-45.

²⁰ Hdt. 4.152.

²¹ Domínguez (1983: 221): "El primer sitio donde es aplicado este nombre puede estar en torno a la desembocadura del río Tinto, que sería llamado Iberus; en todo caso, en la región entre el Cabo de San Vicente y el Estrecho de Gibraltar, ya que es ahí donde tienen lugar los primeros contactos conocidos entre griegos e indígenas (Colaios de Samos), y donde las fuentes más antiguas lo atestiguan por vez primera, posiblemente en el siglo VI a. C., lo que sería un 'terminus ante quem'."

²² Apollod. *Hist. FGrH* 244 fr. 324 (= fr. 19 Marcotte). Veg. Marcotte (2000: 35-46) per a la identificació de l'autor del περὶ γῆς amb el Pseudo-Escimne.

que recorre l'interior de la regió) sembla més indicada per l'Ebre que no pas el Tinto. Pel que fa al *Sobre la Terra*, si és que realment pertany a Apol·lodor, els pocs fragments que han sobreviscut provenen dels *Ètnica*.²³ Sobre els Pirineus, o més ben dit sobre Pirene, Heròdot diu que és una *polis* i lloc d'origen del riu Istros; mentre que Aristòtil, segurament seguint a l'historiador d'Halicarnàs, afirma que es tracta d'una muntanya a la Cèltica, origen de l'Istros i el Tartessos.²⁴ La menció més antiga per a referir-se a la ciutat propera al Cap de Creus que donà nom al conjunt de muntanyes és la d'Aviè al seu *Ora Maritima*.²⁵

ταύτης δὲ πολλά φασιν ἔθνη διαιρεῖσθαι, καθάπερ Ἡρόδωρος ἐν τῇ δεκάτῃ τῶν καθ' Ἡρακλέα γέγραφεν ἱστορίᾳ οὕτως: El lexicògraf bizantí cita aleshores a Herodor, per tal d'explicar com és conegut que Ibèria l'habiten molts pobles diferents. És com a mínim interessant que Herodor, un autor de la regió del Mar Negre, aparegui citat com una autoritat en el coneixement etnogràfic de la Ibèria Occidental i no pas en la Pòntica. No podem descartar completament la possibilitat que també en parlés, encara que fos en un excurs, o en relació amb l'episodi racionalitzant de Prometeu.²⁶ Ens trobem altre cop amb el títol de l'obra, *Heraclea*, i el llibre en específic d'on s'ha extret aquesta informació. Herodor parlava sobre Ibèria en el llibre desè sobre la vida d'Hèracles. Aquesta dada, ni per si mateixa ni tenint en compte que l'obra estava composta com a mínim per disset llibres (fr. 3), no ens permet especular sobre el context o l'organització dels diferents episodis. Això no obstant, una comparació amb les altres fonts antigues i, especialment el fet que hi ha una descripció itinerant dels diferents pobles, sembla indicar que ens trobem amb el treball dels bous de Gerió.²⁷ La visita al Jardí de les Hespèrides, tot i ser un episodi eminentment occidental, no permet en la mateixa mesura descriure el viatge dut a terme a l'hora de retornar a Grècia, com sí que ho permet el fet d'haver de conduir els ramats a través de diverses contrades.²⁸

²³ Apollod. *Hist. FGrH* 244 fr. 313-330; veg. Jacoby (1993: 799-800) per al comentari sobre l'obra, que recull sota l'autoritat d'Apol·lodor. Sobre la vida d'Apol·lodor d'Atenes, veg. Fleischer (2020: 7-24).

²⁴ Hdt. 2.33; Arist. *Meteo.* 1.13 (350b). En ambdós casos, sembla haver-hi una confusió

²⁵ Auien. *Ora* 558-574. Veg. Blázquez Martínez (1991: 37): "El historiador griego Heródoto, contemporáneo de Pericles, la menciona, considerándola, con evidente error, que es origen del río Istros. Ningún autor griego volvió a recordar a Pirene, que entró en la noche del olvido, siendo suplantada su importancia como centro comercial por Ampurias."

²⁶ Veg. *Fragment 30: Prometeu escita*.

²⁷ Aquest és el parer de Fowler (2013: 300).

²⁸ Per a un repàs de les fonts que tracten la cerca de les pomes de les Hespèrides i les seves diferents localitzacions que reflectirien un interès per mostrar un recorregut per tot el món, veg. Delgado Delgado (2017). Veg. també Lacroix (1974)

A més a més, la variant d'Herodor sobre les pomes de les Hespèrides no conté cap especificació espacial: la natura de l'al·legoria defuig d'aquesta concreció.²⁹

A mesura que s'afegeixen més episodis de la vida d'Hèracles, els autors volen abastar tot el món conegut, fet que els aboca a una localització occidental d'aquests. Tot i que Hèracles no només ha de dirigir-se a l'oest de l'ecumene, és sens dubte l'heroi amb més aventures a l'Occident.³⁰ Per tant, el paper que ocuparien Jàson i els Argonautes a l'extrem oriental del món, seria localitzat a l'Oest en el cas de l'heroi panhel·lènic. Aquest fet s'ha intentat dilucidar a partir de la construcció de narratives mítiques per justificar la colonització de certes regions. És cert que, com més exploració per part dels navegants grecs és duta terme, es creen nous mites o es relocalitzen en els nous espais en una temptativa per hel·lenitzar el món conegut.³¹ Tanmateix, aquesta explicació no és suficient per establir una connexió ferma entre Hèracles i Occident. Alguns estudiosos han volgut interpretar aquestes aventures al final de la vida de l'heroi de manera simbòlica.³² Però, a parer nostre, una lectura històrico-cultural estabilitza aquesta presència d'Hèracles a l'oest per sincretisme amb la divinitat fenícia Melqart.³³ Ambdues figures comparteixen una sèrie de característiques: tots dos són figures intersticials, a cavall entre herois i déus dependent del context; tots dos moren a la pira per tal de rebre la seva apoteosi; tots dos són herois viatgers i civilitzadors.³⁴ No sembla estrany, aleshores, que en una zona prèviament colonitzada pels fenicis que retien culte a una divinitat fàcilment comparable a Hèracles, es produís una implantació de l'heroi en la zona. A partir de les empreses situades en aquesta regió, resultà més fàcil donar explicació a la presència grega a través d'un passat mític.³⁵

²⁹ Veg. *Fragment 14: Hèracles filòsof*.

³⁰ Al respecte, és encara indispensable la monografia de Jourdain-Annequin (1989).

³¹ Veg. García Iglesias (1979: 134), el qual distingeix tres fases de creació de mites occidentals: a) Colonització grega (segle VIII aC); b) Posterior a la colonització (segles VII i VI aC) per justificar motivacions polítiques, c) Època hel·lenística i la filologia basada en etimologies populars/invencions mitogràfiques.

³² Veg. Bernard (2012: 85): "La localisation en Méditerranée occidentale des derniers épisode du mythe héracléen n'est pas la simple traduction mythologique de l'avancée ou des frustrations coloniales grecques, mais bien plutôt l'expression d'un mirage, d'un fantasma de confins occidentaux situés au-delà de l'atteinte humaine."

³³ Pel sincretisme entre Hèracles i Melqart com a reflex dels intercanvis culturals entre grecs i fenicis, veg. Malkin (2005).

³⁴ Veg. Oria Segura (2016: 223).

³⁵ Veg. Mora Serrano & Cruz Andreotti (2012: 9): "The cities competed among each other for the more 'glorious past'; while only *Gades* could lay claim to a momentous foundation, all of them could call on a mythology relating to the confines of the earth, conveniently Euhemerised into the cult of Heracles/Hercules and a fertility myth."

El robatori dels bous de Gerió acabarà passant en el cànon heracleu com el desè treball dut a terme per l'heroi sota les ordres d'Euristeu. Gerió és un monstre tricèfal que habita a Eritea, a prop de l'Ocèan. Hèracles ha de robar els seus bous i traslladar-los fins a Tirint. La història ja és present a Hesíode i, per com apareix de detallada en el poeta, sembla que hauria circulat prèviament a la seva composició.³⁶ El tractament d'aquest episodi més famós fou el del poeta Estesícor, el qual recupera les línies generals de la història a Hesíode, però afegeix la localització a Tartessos.³⁷ Però és la *Biblioteca* d'Apollodor qui ens proporciona una narració ben desenvolupada de l'episodi.³⁸ Sigui com sigui, a partir de les primeres versions amb perspectiva mitogràfica, hi ha un interès especial en el viatge de retorn. El *nostos* és present a les obres d'Hecateu, Hel·lanic, Ferecides i, fins i tot, Heròdot, que fa retornar a l'heroi a través d'Escítia, per tal de situar Hèracles com avantpassat d'aquest poble.³⁹ No hi ha una concordança entre les fonts, sinó que sembla que en aquest estadi cada mitògraf proposà el seu recorregut.⁴⁰ Així doncs, aquest fragment d'Herodor encaixaria amb l'intent de precisar amb quins pobles topà Hèracles en el retorn a Tirint. À *propos*, cal recordar el passatge d'Heròdot on l'historiador apunta al fet que són els grecs del Mar Negre els que situen Gerió a l'Eritea propera a Gades.⁴¹

τὸ δὲ Ἰβηρικὸν γένος τοῦτο, ὅπερ φημὶ οἰκεῖν τὰ παράλια τοῦ διάπλου, διώρισται ὀνόμασιν ἔν γένος ἔδον κατὰ φύλα: En aquesta part del fragment, se suposa que podem llegir una citació directa de l'obra d'Herodor, el qual parla en primera persona (φημί) sobre la raça ibèrica.

Tots els pobles que habiten la zona costanera de l'estret formen part d'un gran grup que Herodor aplega (malgrat les seves particularitats) i anomena "ibers". Per tant, hi hauria dos nivells de classificació ètnica: cada poble té el seu propi etnònim, però, a

³⁶ Hes. *Th.* 287-294; veg. Finglass (2021: 136).

³⁷ Stesich. fr. 9 Finglass. Per una anàlisi actualitzada dels fragments del poema, veg. Eisenfeld (2018). És important recordar que Estesícor compongué la *Gerionea* essent ell de la Magna Grècia (d'Himera, Sicília); les motivacions del poeta per donar veu al colonitzat Gerió poden reflectir una sensibilitat provinent d'una experiència propera, veg. Franzen (2009: 61).

³⁸ Apollod. 2.5.10 [2.106-112].

³⁹ Hecateu (fr. 26 Fowler = Arr. *An.* 2.16.5-6) situa Gerió a Ambràcia, però en els fragments 76-77 de la *Periegesi* ofereix la localització tradicional; Hel·lanic (fr. 110-111 Fowler) inclou també el *detour* a Sicília; Ferecides (fr. 18 Fowler = fr. 73 Dolcetti = Str. 3.5.4) parla del viatge amb la copa solar fins a Eritea; Hdt. 4.8-10. Veg. *Fragment 18: Armes escites*.

⁴⁰ Veg. Carrière (1995: 69): "Le géographie du retour d'Héraclès reste donc floue, peu détaillé ou absente, dans ce Vè siècle."

⁴¹ Hdt. 4.8.2; veg. Bernard (2012: 82): "Les Grecs du Pont-Euxin situeraient l'île de Géryion dans le même Océan qui baigne les terres asiatiques des Scythes, mais à l'autre opposé du monde."

la vegada, pertany a la raça ibèrica.⁴² Tenint en compte que els mots “Ibèria”, “iber” i “ibèric” no són d’origen autòcton, no ens ha d’estranyar que depenent de l’autor grec s’apliqui aquesta denominació de manera més o menys restringida.⁴³ Dit d’una altra manera, aquesta classificació *etic* dels grecs envers els ibers, varia a les nostres fonts perquè no hi ha un consens sobre l’etnografia imposada a aquesta regió.⁴⁴

πρῶτον μὲν οἱ ἐπὶ τοῖς ἐσχάτοις οἰκοῦντες τὰ πρὸς δυσμέων Κύνητες ὀνομάζονται: Herodor estructura el llistat de pobles de la costa meridional ibèrica en el que sembla un recorregut en direcció d’Oest a Est. Aquesta manera de descriure els pobles, enumerant-los l’un rere l’altre, i seguint en la mesura més gran la línia litoral és pròpia dels tractats de periples. Això és degut al fet que en aquesta època l’accés a documents cartogràfics era bastant limitat.⁴⁵ Així que una manera fàcil de visualitzar la localització dels diferents llocs (o en aquest cas ètnies) es basava a seguir una seqüència en una sola direcció.⁴⁶ En aquest sentit, Herodor segurament deu l’estructura a la *Periegesi* d’Hecateu, la qual resulta ser la font més antiga per al coneixement d’Ibèria i que, juntament amb el poema tardà d’Aviè, ofereix molts paral·lels per als pobles mencionats per l’escriptor heracleota.⁴⁷

Els cinets són els primers a aparèixer com el poble més occidental d’Europa. Aquesta concepció ja és present a Heròdot, que els situa més enllà de les columnes

⁴² Veg. Moret (2004: 43): “Sans entrer dans l’analyse de détail, on constate un souci de classification ethnique (plus que géographique) qui se traduit par une organisation à deux niveaux hiérarchiques: un niveau générique, celui des *genè*, et un niveau inférieur, celui des *phula*. (...) L’ethnographie qui s’ébauche ainsi, entravée par les procédés littéraires de l’itinéraire géographique, se résume en fin de compte à une collection de vignettes flottantes, sans ancrage réel dans l’espace occidental, et bien sûr sans contenu culturel ou politique.”

⁴³ Veg. Olmos & de Griño (1985: 20).

⁴⁴ Hecateu (fr. 44-52 Fowler) distingeix tartessis, elbecis, mastiens i ibers, mentre que Heròdot (I.163) delimita les diferències entre Ibèria i Tartessos; veg. Cruz Andreotti (2002: 180): “No es menos cierto que para los primeros momentos, y a pesar de la fragmetariedad de los datos, las realidades étnicas no son en absoluto estáticas, de ahí la dificultad de su precisión etnográfica y geográfica por parte de geógrafos e historiadores griegos que intuyen esta realidad.”

⁴⁵ Això canviarà amb l’arribada dels tractats tècnics de geografia, veg. Bianchetti (2008) i (2014) al respecte.

⁴⁶ Veg. Cruz Andreotti (2009: 302): “Es sabido que ni el lector, ni posiblemente buena parte de los autores, contaban con un mapa a partir del cual hacerse una composición espacial de los territorios, que permitiese una organización articulada de las informaciones así como una perspectiva de conjunto y que, sobre todo, facilitase y fomentase la rectificación en este sentido.”

⁴⁷ Auien. *Ora* 417-424. Veg. Gangutia Elícegui (1999: 4): “Este rumbo en el sentido de las ‘manecillas del reloj’ se desprende, en unos casos por posición relativa a las Columnas de Hércules; en otros porque se han mantenido segmentos concretos del texto hecateico con la secuencia μετὰ δὲ ... μετὰ δὲ; y en otros, gracias a testimonios de autores posteriores en los que se conservan huellas de Hecateo, como en Herodoro de Heraclea o Avieno.”

d'Hèracles i els fa veïns dels celtes.⁴⁸ Altres autors que esmenten els cinets i la seva regió són ja d'època romana.⁴⁹ Blakely al seu comentari apunta al fet que no hi ha cap traça que ens faci pensar en una representació fantàstica d'aquests habitants de l'extrem occidental, com sí que passava amb l'Orient Llunyà.⁵⁰ La seva localització concreta ha estat identificada amb l'actual Algarve, a Portugal.⁵¹ L'autoritat d'Herodor respecte a aquest poble torna a ser conservada en l'entrada corresponent dels *Ètnica* (fr. 2 ii).

ἀπ' ἐκείνων δὲ ἤδη πρὸς βορέαν ἰόντι Γλήτες: Aleshores, Herodor aparentment fa un petit excurs cap al nord per tal d'esmentar els gletes. Aquests habitants del Nord-oest peninsular també es troben a Estrabó, que els anomena "igletes"; i segurament també els "ileates" d'Aviè fan referència als gletes herodoreus.⁵² L'additament de la iota inicial troba paral·lels amb altres formes de noms propis ibèrics.⁵³ A més a més, Esteve de Bizanci recull sota Τλήτες (molt probablement una confusió uncial entre gamma i tau) que Teopomp els situava a prop dels tartessis.⁵⁴ La seva hipotètica identificació amb els celtes només reposa en una semblança lingüística.⁵⁵ Herodor torna a aparèixer en la breu entrada sobre aquest poble (fr. 2 iii). La resta d'ètnies ja no apareixeran acompanyades de l'autoritat d'Herodor.

μετὰ δὲ Ταρτήσιοι: Seguidament els famosos tartessis són mencionats. Apareixen en moltíssimes fonts com el poble que habita en la vall del Guadalquivir, a l'actual Huelva.⁵⁶ A vegades s'emprava com a sinònim de la ciutat de Gades.⁵⁷ Sens dubte, aquesta és una de les denominacions més antigues per fer referència a les terres

⁴⁸ Hdt. 2.33.3 (els anomena aquí Κυνησίοι); 4.49.3. Veg. Alonso Núñez (1987) sobre Heròdot i Occident.

⁴⁹ Auien. *Ora* 201, 205, 223; Plin. *HN* 4.116; Mela 3.7; Plb. 10.7.5; App. *Hisp.* 57, 58, 68.

⁵⁰ Veg. Blakely (2011) *ad loc.*

⁵¹ Veg. Sims-Williams (2016: 13): "Herodotus' Kynêsioi are evidently the same as his Kynêtes, the more common form of the name, which is found elsewhere, alongside Konioi and Kouneoi. Herodorus of Heraclea also places them in Iberia, and they can be securely located in the south of Portugal, in the Algarve, around the area later called *ager Cuneus* in Latin."

⁵² Str. 3.4.19; Auien. *Ora* 302.

⁵³ Veg. Fowler (2013: 302).

⁵⁴ Theopomp. *Hist. FGrH* 115 fr. 201.

⁵⁵ Veg. Sims-Williams (2017: 425 n21): "Possibly *Keltoi/Celtae/Galatai/Galli* go back to a form **klt-* or **glt-* (with vocalic *l*) (...) in which case *Glêtes* could be based on this, influenced by the common ethnic suffix -*êtes*."

⁵⁶ Per un repàs de les fonts i la concepció de Tartessos com a límit de l'ecumene, veg. Cruz Andreotti (1995).

⁵⁷ Veg. Braun (2004: 308).

d'Occident.⁵⁸ Pel que fa a algunes consideracions etnogràfiques, cal recordar que Heròdot presenta Ibèria i Tartessos com diferents regions.⁵⁹ No és el cas d'Herodor, que supedita els tartessis juntament amb els altres pobles esmentats com a part d'una mateixa raça ibèrica. Sigui com sigui, aquest poble tenia una posició privilegiada respecte als altres, com així ho demostren totes les referències literàries; les restes arqueològiques apunten Tartessos com una potència comercial.⁶⁰

μετὰ δὲ Ἐλβυσίνοι: “Elbisins” és una *emendatio* de Berkel, ja que els manuscrits presenten Ἐλευσίνοι. Probablement, es tracta d'una confusió escribal, atès que Eleusis i els seus misteris foren molt més coneguts que no pas el poble ibèric. A més a més, Esteve de Bizanci no conserva cap entrada pròpia pels eleusins. Sí que parla dels Ὀλβύσιοι que situa a prop dels pilars d'Hèracles, però no conserva cap autoritat al respecte.⁶¹ En el poema d'Aviè apareixen com a *regna Selbyssina*, mentre que Hecateu ofereix la variació Ἐλβέσσιοι.⁶²

μετὰ δὲ Μαστιηνοί: Juntament amb els elbisins, els mastinans tornen a aparèixer en Hecateu i Aviè (*massieni*), així com en Polibi.⁶³ Els fragments d'Hecateu ens permeten conjecturar una localització pels mastians. Les ciutats pertanyents a aquesta ètnia no s'allunyen més de 125 km de l'estret de Gibraltar, abastant les zones de Màlaga, Fuengirola i Almuñécar.⁶⁴ Tot i que degut a certes concordances entre Herodor i Hecateu que ens fan pensar en l'ús de milesi per al coneixement de la zona, no podem assegurar que aquesta fos la correspondència també en l'escriptor de l'*Heraclea*. Sigui com sigui, encara ens limitem a la zona sud de la Península.

⁵⁸ Veg. Cruz Andreotti (2013: 250): “Tarteso como topónimo o hidrónimo, Iberia, la Céltica —que representa en la tradición mítico / geográfica todo el amplio y difuso arco septentrional entre levante y poniente—, e incluso Europa frente a Libia, serán los primeros referentes, junto con las Columnas, con los que construir un mapa que, no lo olvidemos, es una operación especulativa y no descriptiva y resultado de diferentes experiencias históricas.”

⁵⁹ Hdt. I.163.

⁶⁰ Veg. Blakely (2011) *ad loc.* per bibliografia sobre els intercanvis comercials entre fenicis i tartessis.

⁶¹ St. Byz. s.v. Ὀλβύσιοι.

⁶² Auien. *Ora* 422; la “s” inicial s'explica pel fenomen que transforma l'esperit aspre en una sibilant en els topònims ibèrics, veg. Curchin (1996); Hecat. fr. 40 Fowler (= St. Byz. s.v. Ἐλβέσσιοι).

⁶³ Hecat. fr. 40-41; Auien. *Ora* 422; Plb. 3.24; 3.33.9.

⁶⁴ Les ciutats són Mainobora, Sixos i Sualis, veg. Sims-Williams (2017: 426).

μετὰ δὲ Κελκίανοί: Finalment, Herodor acaba la seva llista etnogràfica amb els celcians, que no apareixen atestats en cap altra font sobre l'antiga Ibèria.⁶⁵ Per aquest motiu, els diferents editors del text d'Esteve de Bizanci i del tractat de Constantí Porfirogènit han intentat reconstruir altres possibilitats per aquest etnònim. Schulten corregí els “selbisins” d'Aviè en “cilbiceni” que apareixen anteriorment en el seu poema, per tal d'equiparar-los en una forma llatinitzada amb el celcians herodoreus.⁶⁶ Tanmateix, com ja hem assenyalat, els selbisins corresponen als elbisins d'Herodor. La proposta de Berkel, Καλπιανοί, encaixa amb les fites espacials que hem identificat fins al moment. Κάληη és el nom que l'antiga geografia grega emprava per fer referència a la roca de l'estret de Gibraltar.⁶⁷ Els Κελτικοί de Meineke i els Κέλται de Bandur provenen segurament per influència de la lectura ὁ Ποδανός al final del *passus*, ja que el Roine dividia ibers i celtes en Estrabó.⁶⁸ El nom dels celtes, així com la seva identificació en la cultura material i la lingüística de les restes epigràfiques és encara avui en dia objecte de debat entre els estudiosos.⁶⁹ No és la nostra intenció posicionar-nos respecte de la presència d'aquest grup ètnic, el qual varia enormement en la seva localització entre els autors grecs i romans, i que en algunes ocasions apareix aplicat per designar certs habitants dins la península Ibèrica.⁷⁰ Aquesta tasca ens portaria a entrar en qüestions d'etnografia antiga que acumulen posicions bel·ligerants i que no aporten llum al text d'Herodor. Només adreçarem la proposta de Sims-Williams, atès que creu que els celcians herodoreus ocuparien tota la zona des de l'estret de Gibraltar fins al Roine.⁷¹ L'estudiós no afirma contundentment una identificació entre celcians i celtes, però deixa intuir que no seria increïble que Herodor assignés una zona tan

⁶⁵ En aquest sentit, és sorprenent que Blakely (2011) *ad loc.* ni els esmenti en el seu comentari.

⁶⁶ Auien. Ora 255, 303; veg. Schulten (1925: 38). Val a dir que, en la descripció d'Aviè que presenta més paral·lels amb Herodor, la seqüència de noms presenta *Libyphoenices* en el lloc dels celcians. Aquest etnònim, però, sembla massa genèric en comparació amb l'especificitat d'Herodor per la resta de pobles, veg. Fowler (2013: 301).

⁶⁷ Str. 3.1.7; Mela 2.95.

⁶⁸ Str. 3.4.19. Veg. *infra* per una disputa de la identificació amb el Roine.

⁶⁹ Per un estat de la qüestió i la diferenciació obsoleta entre celtes de l'Est i celtes de l'Oest, veg. Sims-Williams (2020).

⁷⁰ Encara resulten vigents les reflexions de Tovar (1977: 178): “Los ‘celtas’ quedan así proyectados sobre un fondo de pueblos muy afines en muchos casos, pero que parece no se llamaban celtas. De estos algunos tendrían rasgos lingüísticos muy semejantes, otros, como sabemos de los lusitanos, hablaban lenguas que podemos decir eran no celtas, preceltas, paraceltas, como se quiera, pero distintas. Sin embargo la penetración de los celtas debió ser un facto de unificación, pues la onomásticas de la Hispania indoeuropea debió hacerse cada vez más uniforme.” Quant als testimonis epigràfics de la zona meridional de la Península Ibèrica, els últims estudis apunten a l'ús d'una llengua no-cèltica, veg. García Alonso (2023: 63).

⁷¹ Veg. Sims-Williams (2017: 426).

extensa al poble cèltic.⁷² A parer nostre, i seguint amb la idea que Herodor està sent extremadament precís amb la seva enumeració de pobles, no sembla gaire probable que un cop passat l'estret de Gibraltar presentés tota la costa de llevant sota un mateix nom. La interpretació de Sims-Williams es recolza en la identificació amb el Roine francès, tot i que es tracta d'una *emendatio* fàcil, però que pel context no s'ajusta al panorama del sud peninsular.

ἔπειτα δὲ ὁ Ἡριδανός: Els manuscrits presenten una corrupció pel que fa a la part final del fragment d'Herodor. Els editors han ofert diferents *emendationes* que paga la pena qüestionar. ἡδιορόδανος és la forma que trobem en els còdexs, la qual Berkel intenta salvar amb conservar ἦδη ὁ Ῥοδανός. Aquesta és la proposta més fidel al que presenten els manuscrits, ja que la presència de la iota en comptes de l'eta s'explica per itacisme. Això no obstant, la presència del Roine al final dels pobles del sud d'Ibèria esmentats no sembla encaixar gaire, si és que el Ῥοδανός *sempre* s'ha d'identificar amb el Roine o altres rius imaginats al nord, com el Padus.⁷³ Altres correccions passen pel no gaire justificat ὁ Σαρδόνιος (πέλαγος) d'Unger.⁷⁴ El ὁ πορθμός de Shulten resol el problema de la localització del Roine en la zona de l'estret de Gibraltar.⁷⁵ Fowler també el segueix, encara que la qualifica com "adventurous".⁷⁶ En efecte, si acceptem que els pobles enumerats corresponen a una realitat històrica del sud d'Ibèria, la resposta més lògica exigeix enumerar l'estret en l'última posició d'aquesta cadena onomàstica. Jacoby en la seva edició manté la lectura dels manuscrits amb una *crux desperationis*. Tanmateix, en el comentari creu que forma part d'un excursus geogràfic més llarg que arribaria fins al Roine. Tampoc descarta completament la proposta de Shulten, la qual considera que té molt a oferir atès que s'ajusta al contingut que la precedeix.⁷⁷

⁷² Veg. Sims-Williams (2017: 429): "*Keltianoï does not make some ethnographic sense, however, whereas if the reading *Kelkianoï* is retained, we are faced with the problem of explaining why such a major ethnonym, referring to a very long stretch of Iberia all the way up to the Rhône, should have left no other trace."

⁷³ Per a la identificació del Roine amb diferents rius europeus, veg. *infra*.

⁷⁴ El mar Sardònic, com indica el seu nom, es troba entre Sardenya i la costa oriental de la península ibèrica. El filòleg no ofereix una argumentació convincent però sí que es posiciona en contra de la conjectura de Berkel, veg. Unger (1884: 199): "Berkels conjectur (...) empfiehlt sich mehr durch das leichte der änderung als durch inneren werth."

⁷⁵ Veg. Schulten (1914: 153). En la mateixa nota, afegeix la possibilitat que tampoc el convenç de corregir amb ὁ Ῥορνίς, un riu de la Provença.

⁷⁶ Veg. Fowler (2013: 301).

⁷⁷ Veg. Jacoby ([1957] 1995: 502-503).

La nostra proposta, en canvi, és corregir la corrupció final en la *difficilior* ó Ἡριδανός. Per tal d'arribar a aquesta conclusió, cal analitzar la presència d'aquest riu en les fonts antigues, així com les seves consideracions pel que fa a la seva existència i les identifications amb altres rius reals. L'Erídan és un riu mític que acabà sent identificat amb la constel·lació del Riu.⁷⁸ Apareix en Hesíode entre els descendents d'Ocèan i Tetis, així com en el *Catàleg de rius*.⁷⁹ El poeta no especifica cap localització concreta, sembla més aviat un dels diversos rius mitològics. Heròdot també en parla i el desacredita com a riu fictici inventat per algun poeta grec i que no cal localitzar a cap lloc en concret.⁸⁰ Estrabó és del mateix parer que l'historiador d'Halicarnàs.⁸¹ Ferecides l'esmenta de passada en relació amb Hèracles i les nimfes que ajuden l'heroi a trobar el camí cap a les Hespèrides.⁸² En el mateix autor, l'Erídan és el riu on cau Faetont.⁸³ La seva identificació amb el Padus, que precedeix l'autoritat de Ferecides, segurament no prové del mitògraf atenès.⁸⁴ Pausànias també parla d'un rierol proper a Atenes que presenta el mateix nom que el riu cèltic.⁸⁵ Com ja hem apuntat anteriorment, el terme "cèltic" s'emprava en moltes ocasions sense gaire precisió, però en general denota un caràcter nord-occidental.

Un cop establert que l'Erídan apareix en la literatura clàssica com un riu cabalós a l'oest de l'ecumene, cal afegir que alguns autors identifiquen Ῥοδανός i Ἡριδανός com el mateix riu o, almenys, el primer com l'afluent del segon. Aquesta és la informació que trobem a Apol·loni de Rodes i l'escoli al respecte.⁸⁶ Potser el testimoni més important per a la nostra argumentació rau en el fragment d'Èsquil conservat en la *Història Natural* de Plini el Vell.⁸⁷ El poeta tràgic identifica els dos noms

⁷⁸ Sobre la constel·lació del Riu i la seva posterior identificació amb el Nil, veg. Lippincot (2009); Pellacani (2014).

⁷⁹ Hes. *Th.* 338; fr. 23–24 M.-W.

⁸⁰ Hdt. 3.115.

⁸¹ Str. 5.1.9.

⁸² Pherecyd. fr. 16a Fowler (= fr. 61 Dolcetti = Sch. A.R. 4.1396-1399b).

⁸³ Pherecyd. fr. 74 Fowler (= fr. 65 Dolcetti = Hyg. *Fab.* 154).

⁸⁴ Veg. Brown (1883: 33): "It would be a curious inquiry what were the geographical views of Pherekydes, if he be truly reported, which is very questionable; for in the only extant passage of his work in which the river is mentioned there is not the slightest suggestion that it is the Padus, or in or near Italy."

⁸⁵ Paus. 1.19.6.

⁸⁶ A.R. 4.627-634; Sch. A.R. 4.627-634.

⁸⁷ A. fr. 73a Radt (= Plin. *HN* 27.11): *nam quod Aeschylus in Hiberia [hoc est in Hispania] Eridanum esse dixit eundemque appellari Rhodanum, Euripides rursus et Apollonius in Hadriatico litore confluere Rhodanum et Padum, faciliorem veniam facit ignorati sucini tanta ignorantia orbis.*

dels rius com a variants per un riu situat a Ibèria.⁸⁸ Per tant, en època clàssica ja era present en l'imaginari un Erídan/Ròdan situat a Ibèria. A més a més, des d'un punt de vista lingüístic, Ῥοδανός i Ἡριδανός són virtualment el mateix nom per designar un riu mític. S'ha proposat que l'additament de l'eta inicial provindria d'una pronunciació ibèrica del nom grec.⁸⁹

Hi ha encara una altra possibilitat per a la presència de l'Erídan a Ibèria. Aquesta regió és percebuda com el límit entre el món conegut i el que alguns autors anomenen Ὠκεανός. L'equiparació entre l'Ocèan, també interpretat com a corrent aquós que envolta el món, i Ἡριδανός es pot deduir a partir d'una *varia lectio* de la *Iliada*.⁹⁰ És cert que Hesíode clarament distingeix entre ambdós rius,⁹¹ però la presència en el poema homèric podria indicar una antiga concepció que fes de l'Erídan el mar exterior.

Així doncs, presentem la possibilitat que Herodor, en comptes de fer referència a l'Ocèan, parlés del Ὠριδανός. Tot i estar parlant de noms ètnics de la península, no podem descartar el possible eclecticisme per part de l'escriptor a l'hora d'introduir un nom amb un rerefons mític clarament marcat.

⁸⁸ És cert que "Iberia" va arribar a denominar tota la zona de la península fins al Roine, que separava ibers dels ligurs. Això no obstant, el fragment d'Èsquil afegeix l'aclariment d'Hispania, que ja en època romana no incloïa tota la zona de la vall del Roine.

⁸⁹ Veg. Benoit (1949: 138): "Sa forme hellénisée nous aurait transmis le vocable primitif, Ῥοδανός, auquel aurait été associé, sans doute au début du Ve siècle, lors de l'invasion ibérique, à l'époque où se place le récit d'Eschyle, le doublet, Ἡριδανός, par suite d'une déformation du mot, provoquée par la langue ibérique, inapte à prononcer le *ro* initial, en **Errodanos*, que les Grecs avaient assimilé à leur ruisseau de l'*Eridanos*." Sobre les arrels indoeuropees per aquests noms fluvials, veg. Pokorny (1938).

⁹⁰ Ἡριδανοῖο com a *varia lectio* per Ὠκεανοῖο a Hom. *Il.* 16.151; també a *Batr.* 20. El context clarament apunta a l'Oest, atès que apareix el vent Zèfir.

⁹¹ Veg. Brown (1883: 39), que creu que una equiparació entre ambdós no soluciona els problemes d'identificació.

Fragment 3: Èunom

Ath. 9.80 [410f] (Kaibel)

τὸν δὲ τῷ χερνίβῳ ῥάναντα παῖδα διδόντα κατὰ χειρὸς Ἡρακλεῖ ὕδωρ, ὃν ἀπέκτεινεν ὁ Ἡρακλῆς κονδύλῳ, Ἑλλάνικος μὲν ἐν ταῖς Ἱστορίαις Ἀρχίαν φησὶ καλεῖσθαι· δι' ὃν καὶ ἐξεχώρησε Καλυδῶνος. ἐν δὲ τῷ δευτέρῳ τῆς Φορωνίδος Χαιρίαν αὐτὸν ὀνομάζει. Ἡρόδωρος δ' ἐν ἑπτακαιδεκάτῃ τοῦ καθ' Ἡρακλέα λόγου Εὐνομον. καὶ Κύαθον δὲ τὸν
5 Πύλητος μὲν υἱόν, ἀδελφὸν δὲ Ἀντιμάχου ἀπέκτεινεν ἄκων Ἡρακλῆς οἰνοχοοῦντα αὐτῷ, ὡς Νίκανδρος ἱστορεῖ ἐν δευτέρῳ Οἰταιϊκῶν· ᾧ καὶ ἀνεῖσθαι φησι τέμενος ὑπὸ τοῦ Ἡρακλέους ἐν Προσχίῳ, ὃ μέχρι νῦν προσαγορεύεσθαι Οἰνοχόου.

Eust. 1900.24-5 = ii.248.7-8; Hellenic. fr. 2 Fowler; Nic. fr. 17 Schneider

1 χερνίβῳ A : χερνιβίῳ CE Eust. || 2 ὁ Ἡρακλῆς A : ut glossa delenda dub. Olson; μὲν ἐν codd. : ἐν μὲν dub. Kaibel in addendis; ἐν ταῖς Ἱστορίαις codd. : ἐν ταῖς Ἱερείαις Preller (1840) *De Hellenico Lesbio historico*, 17 || 3 Χαιρίαν Eust. *Od.* 1900.24 : Χερίαν ACE Kaibel, Olson || 4 ἑπτακαιδεκάτῃ A : ἑπτακαιδεκάτῳ Olson; Κύαθον QMP Musurus : Κύανθον ACE Olson || 6 Οἰταιϊκῶν P Musurus : οἰταιϊκῶν A

Per altra banda, hi ha el noiet que va esquitxar Hèracles amb aigua del quèrnibon mentre li abocava a les mans, el qual Hèracles va matar amb un cop de puny. Hel·laniac a les *Històries* diu que s'anomenava Àrquias; a causa d'aquest va haver de marxar de Calidó. En canvi, al llibre segon de la *Forònide* l'anomena Quèrias. Herodor en el dissetè llibre de l'*Heraclea* l'anomena Èunom. I també Hèracles va assassinar involuntàriament Cíat, fill de Piles i germà d'Antímac, quan li abocava vi, com Nicandre explica al llibre segon de les *Etaiques*; en el qual també diu que Hèracles li dedicà un santuari a Pròsquion que, fins als nostres temps, se l'anomena "Coper".

Comentari textual i mitogràfic

Herodor és citat per Ateneu al *Banquet dels erudits* en sis ocasions diferents.¹ La breu referència a Herodor que constitueix el fragment 3 del seu *corpus* apareix entre les

¹ Els fragments 3, 16, 20 i 21 pertanyen a l'*Heraclea*, mentre que els 57 i 59 no estan relacionats directament amb la temàtica de l'obra.

variants d'Hel·lanic i Nicandre sobre la mort accidental d'un noi per part d'Hèracles. Tanmateix, en aquest *passus* Ateneu no només cita a Herodor com a autoritat, sinó que indica que la notícia pertany a l'*Heraclea* i la localitza al dissetè llibre de l'obra. El fragment se situa just al final del novè llibre del *Banquet*: Ulpià ha introduït com a objecte de discussió lingüística el mot χέρνιβον, l'aiguamans emprat per a netejar-se abans dels àpats. Ateneu presenta, aleshores, una col·lecció de cites d'autors de l'Antiguitat que l'esmenten, així com altres utensilis per a la higiene de les mans i expressions relatives als protocols de neteja són comentades. Després de fer una sèrie d'*excursus*, retorna a la qüestió del quèrnibon i finalitza el llibre amb l'episodi a comentar.²

El passatge ens informa que Hèracles donà mort a un jove, Èunom segons Herodor, de manera involuntària. El noi, de nom divers segons les fonts, esquitxà Hèracles mentre li abocava aigua a les mans per tal que se les rentés en el context d'un banquet; l'heroi el matà d'un cop de puny. La mort d'Èunom resulta en l'exili d'Hèracles de Calidó. Per tant, podem inferir del text que l'homicidi i, conseqüentment, el banquet, es produïren en aquesta regió. L'incident apareix en altres autors i, malgrat algunes diferències onomàstiques, els elements narratius que disposen són molt similars.³

Per a l'edició hem fet servir tant l'establiment clàssic del text de Kaibel com la recent edició d'Olson.⁴ Cal remarcar que el text d'Hel·lanic presenta diferències entre l'edició de Jacoby i Fowler. Mentre que l'extensió del text de Jacoby ofereix també la cita de Nicandre (en l'edició del fragment d'Hel·lanic), és a dir, la variant en què el noi és anomenat Cíat i aboca vi en comptes d'aigua, Fowler escapça el text i no la inclou.⁵ A parer nostre, les informacions que aporta Nicandre sobre el coper Cíat són rellevants al text tant d'Hel·lanic com d'Herodor. Èunom i Cíat no són dos personatges diferents

² L'aiguamans és mencionat ja al 9.75 [408b], aprofitant que se'ls presenta l'objecte als savis assistents del banquet. Ateneu sol presentar un tema que interessa als simposiastes, relacionar-lo amb altres subtemes o citacions d'autors rellevants, fet que provoca una dilatació de la resolució de la qüestió tractada, probablement com a estratègia estilística; veg. Pelling (2000: 173): "But it is better to see this sort of 'hanging transition' as a reflection of real conversational patterns, especially relaxed and sympotic ones. The delays are only for a page or so: the conversation has drifted in a particular direction, and speaker and audience have it in their mind; but there is no hurry, and the first train of thought can be finished first."

³ Veg. *infra* els paral·lels i divergències entre el fragment i els altres testimonis. Les variacions del nom del noi, les seves relacions genealògiques i la localització de l'episodi es troben resumides en la taula de l'apèndix.

⁴ Kaibel (1887); Olson (2020).

⁵ Müller (1841, 1878) presenta també els fragments d'Hel·lanic i Herodor sense la variant de Cíat.

que formen part de dos moments diferenciats de la vida de l'heroi; és un de sol, una mateixa història amb uns components perifèrics que han patit modificacions i adaptacions per interessos variats.

τὸν δὲ τῷ χερνίβῳ ῥάναντα παῖδα διδόντα κατὰ χειρὸς Ἡρακλεῖ ὕδωρ, ὃν ἀπέκτεινεν ὁ Ἡρακλῆς κονδύλῳ: El quèrnibon era el recipient d'aigua que s'emprava per netejar-se les mans. El text presenta l'expressió κατὰ χειρὸς que implicaria, segons Aristòfanes de Bizanci, rentar-se les mans abans del banquet.⁶ En canvi, κατὰ χειρῶν es reservaria a la neteja post-menjar (i, probablement, abans de la part destinada a la consumició de vi).⁷ Cal tenir compte en quin moment i de quina manera Ateneu decideix citar aquest episodi.⁸ L'escriptor de Nàucratis, tot i voler contradir el principi d'Aristòfanes, ha presentat anteriorment una sèrie de citacions que mostren el seu ús quan fa referència a la rentada de mans abans de l'àpat.⁹ Acceptar aquest fet no és debades: si l'assassinat succeeix tot just començar el banquet, hem d'imaginar que les accions d'Hèracles no són determinades per una embriaguesa simpòtica.

La figura d'Hèracles simposiasta troba la seva màxima expressió a la comèdia, que explota la desmesura insaciable que certa part de la tradició atribueix a l'heroi.¹⁰ I aquest assassinat desproporcionat en un ambient festiu es podria interpretar en clau còmica si no fos perquè les seves conseqüències provoquen que Hèracles hagi de marxar exiliat. També és significatiu el fet que Ateneu reculli l'episodi, atès que és un autor interessat en els textos de la comèdia i, a la vegada, està descrivint un simposi d'erudits amb un evident toc humorístic; a primera vista, tot sembla indicar que els comediògrafs han pogut estar involucrats en la concepció d'aquesta història. Això s'accentua a la llum de les altres variants de l'episodi que presenten al jove abocant vi

⁶ Ar. Byz. fr. 368 Slater = Ath. 9.76 [408f].

⁷ L'ordre del simposi i la terminologia relativa a les diferents etapes ja era objecte de discussió pels gramàtics alexandrins. El problema és que δειπνον pot fer referència a tot el banquet o només a l'àpat. Sigui com sigui, sembla probable que κατὰ χειρὸς faci referència al rentat de mans que separa aquestes dues parts del banquet; veg. Slater (1989: 102-103).

⁸ Sobretot pel que fa al redactat, com indica Fowler (2013: 327).

⁹ A partir del precepte sobre l'ús d'aquesta expressió en singular o en plural, Slater (1989) analitza la confusió que presenta el text d'Ateneu quan intenta polemitzar i criticar la doctrina d'Aristòfanes. Paradoxalment, després de fer tot un recorregut a través de la filologia des dels alexandrins fins als filòlegs moderns que també interpreten incorrectament la norma, Slater confon sistemàticament el llibre novè del *Banquet dels Savis* amb el vuitè.

¹⁰ Hèracles esdevé el golafre, borratxo i heroi hipersexual per antonomàsia en la comèdia grega i llatina. Sobre Hèracles còmic, veg. Hošek (1963) i García Soler (2015); sobre la connexió entre sacrifici, la figura del paràsit de la comèdia i Hèracles, veg. Bruzzese (2004) i Wilkins (2021: 321-325); sobre el rol del menjar en la comèdia en general, veg. Wilkins (2000).

en comptes d'aigua.¹¹ Per què, aleshores, en les versions d'Hel·lanic¹² i Herodor la mort es produeix abans de l'inici del banquet? En el cas d'Herodor la resposta és clara: l'autor s'allunya completament d'aquesta visió més barroera i vulgar d'Hèracles. No tenim cap indici que apunti que Herodor estigués interessat a mostrar Hèracles begut i indecent, ans al contrari: l'heroïcitat d'Hèracles resideix a fer que triomfi filosòficament a l'hora de contenir aquest tipus de desitjos terrenals.¹³ De totes maneres, aquest fet no contradiu la possibilitat que l'episodi es trobés en una escena còmica.

Hèracles mata al noi amb un sol cop de puny, demostrant la força bruta que pot exercir amb les mans nues.¹⁴ L'heroi ja ha fet palesa aquesta força contra el lleó de Nèmea, tradicionalment derrotat sense l'ajut de cap arma.¹⁵ Es tracta d'una mort accidental, o almenys això és el que suggereix el text d'Ateneu i expliciten Nicandre amb ἄκων i Apol·lodor i Diodor de Sicília amb ἀκουσίως.¹⁶ En la mitologia grega, no és inusual que els herois donin mort als seus enemics. Tanmateix, en aquest cas, el jove assassinat no es tracta d'un adversari al mateix nivell que Hèracles; tan sols un noi jove que ha badat a l'hora d'abocar l'aigua. Resulta poc probable, doncs, que un heroi, conegut per ser un paradigma de virtut, mati intencionadament per un "error" tan insignificant. La mort d'Èunom ressona amb altres morts accidentals executades per Hèracles, com, per exemple, l'assassinat del professor de música Linos o l'arquer Ífit.¹⁷ L'agressió és pròpia dels herois, però en el cas d'Hèracles, sempre podem tenir el dubte si està motivada per alguna cosa que va més enllà d'una irascibilitat excessiva. Hi ha tota una tradició que, per tal d'explicar els atacs maníacs i reaccions violentes de

¹¹ Nicandre (fr. 17 Schneider) i Pausànias (2.13.8).

¹² Hellanic. fr. 2 Fowler.

¹³ Veg. *Fragment 14: Hèracles filòsof*.

¹⁴ κονδύλω a Apol·lodor (2.7.6 [2.150]), Diodor de Sicília (4.36.2); τῶν δακτύλων ἐνὶ a Pausànias (2.13.8), fent encara més impressionant la fita.

¹⁵ Apol·lodor (2.5.1 [2.75]) recull com Hèracles intenta sense èxit matar la bèstia amb arc i fletxa; Baquilides (13.50-54) amb l'espasa; Píndar també insinua la impermeabilitat de la pell del lleó (*l.* 6.47-48); Teòcrit (25.201-281) presenta l'episodi de l'escanyament *in extenso*; Eurípides (*HF* 151-156), a través del discurs racionalitzant de Licus, rebaixa la proesa de l'heroi i la redueix a una confusió verbal: Hèracles no va utilitzar els seus βραχίονες (braços) per vèncer la fera, sinó que va fer ús de βρόχοι (xarxes de caça) per atrapar-la. Sobre els orígens del lleó de Nèmea i la versió del treball a Herodor, veg. *Fragment 4: Lleó de Nèmea*.

¹⁶ Nic. fr. 17 Schneider; Apollod. 2.7.6 [2.150]; D.S. 4.36.2

¹⁷ Les fonts per a la mort de Linos són poques i tardanes: Paus. 9.29.9; D.S. 3.67.2; Theoc. 24. És especialment interessant la versió d'Apol·lodor (2.4.9 [2.63-64]), el qual inclou un aspecte judicial i còmic a la història; veg. l'anàlisi estratigràfica d'Acerbo (2019: 47-68). Pel que fa a Ífit: Apollod. 2.6.1 [2.128]; A.R. 1.86; Hyg. 14; S. *Tr.* 266; D.S. 4.31; Paus. 10.13.8. Veg. *Fragment 17: Educació d'Hèracles*.

l'heroi, s'ha preocupat de reconèixer en Hèracles una sèrie de trastorns mentals.¹⁸ I un episodi central en el mite heracleu és la follia que provoca l'assassinat de Mègara i els seus fills en comú. Herodor diu que Hèracles va enfollir en dues ocasions.¹⁹ A partir de les limitades informacions que podem extreure dels fragments d'Herodor, és possible conjecturar que una d'aquestes sobtades afeccions faci referència a la mort d'Èunom.

Ἑλλάνικος μὲν ἐν ταῖς Ἱστορίαις Ἀρχίαν φησὶ καλεῖσθαι· δι' ὃν καὶ ἐξεχώρησε Καλυδῶνος. ἐν δὲ τῷ δευτέρῳ τῆς Φορωνίδος Χαίριαν αὐτὸν ὀνομάζει: Hel·lanic identifica dos noms per al noi en dues obres, *Històries* i *Forònide*. Tanmateix, el títol de la primera obra no està testimoniada en cap altre lloc.²⁰ Preller proposà Ἱερείαις, potser l'obra més coneguda de l'escriptor lesbi, però els manuscrits presenten unànimement ἱστορίας. Sens dubte, ἱστορία és un mot carregat de significat quan es tracta de l'obra d'aquests mitògrafs primerencs.²¹ Ateneu potser està fent referència a la versió que es troba en la resta d'obres d'Hel·lanic, sense explicitar quines,²² abans que canviés d'opinió en la *Forònide* i presentés aquest personatge amb el nom Quèrias. Certament, és possible que Hel·lanic, a través d'una transposició de les lletres, hagués fet derivar el nom en Χαίριαν, potser per produir una paronímia amb χειρὸς.²³

La localització de l'episodi queda explicitada en el fragment d'Hel·lanic: després del succés, Hèracles és forçat a marxar de Calidó.²⁴ L'heroi, aleshores, es trobava en la

¹⁸ Fonamental és la idea que desenvolupà Wilamowitz (1895) a partir de la versió del mite a Eurípides i que ha perviscut en part de la tradició que reconeix “seeds of madness” plantades en l'heroi per part d'Hera. Filhol (1989) proposà que la malaltia darrere aquests atacs és l'epilèpsia; importants també els estudis de Padel, amb una forta atenció a la visió tràgica de la bogeria (1992; 1995). Més recentment, Provenza (2013) sobre la bestialització eurípidea d'Hèracles; Soleil (2017) per una perspectiva hipocràtica sobre la possible μέλαινα χολή de l'heroi. Veg. Riley (2008) per a la recepció de la bogeria heraclea en les arts dramàtiques.

¹⁹ Veg. *Fragment 32: Follia d'Hèracles*.

²⁰ Pel que fa a la transmissió dels títols altrament no coneguts d'Hel·lanic a Ateneu, veg. Ambaglio (2007: 113).

²¹ Sobre els usos del mot ἱστορία en els autors de comentaris, veg. Delattre (2016).

²² És a dir, es podria interpretar ἱστορίας com a nom comú i no propi d'una obra en específic, sobretot perquè Ateneu no indica el número del llibre, com sí que ho fa en el cas de la *Forònide*; veg. Kullmer (1902: 520): “Der Titel ἱστορία kann ja nur das Gesamtwerk des Hellanikos bedeuten, das den Einzelwerken, einzelnen ἱστορία, nicht gegenübergestellt werden kann.”

²³ Veg. Pownall (2016), comentari *ad loc.* Χαίριαν és una correcció a partir del comentari d'Eustati; els manuscrits presenten Χερίαν. La monofongació del nom segurament es produí en la transmissió del text, i no a la inversa. Müller (1878: 86) prefereix Χερίαν; així també apareix en el text de Kaibel (1887) i Olson (2020).

²⁴ Potser la referència a Calidó no és d'Hel·lanic, veg. Fowler (2013: 135) que presenta la possibilitat que Hel·lanic situés l'episodi a Pròsquiou com Nicandre (fr. 17 Schneider).

cort del rei Eneu, pare de Deianira.²⁵ La variant que presenta Tzetzes situa el funest assassinat en el banquet nupcial d'Hèracles i Deianira, però la resta de testimonis no semblen apuntar a aquesta instància.²⁶ El que sí que és evident, és que la ràbia d'Hèracles que aquestes variants assenyalen serveix com a dispositiu per a provocar el seu exili i, per tant, desencadenar l'emplaçament final de l'heroi al Mont Eta.²⁷

Ἡρόδωρος δ' ἐν ἑπτακαιδεκάτῃ τοῦ καθ' Ἡρακλέα λόγου Εὐνομον: Herodor identifica al jove amb el nom d'Èunom, literalment "ben ordenat". Aquest mateix nom és el que presenta Apollodor i és molt similar a l'Eurínom de Diodor i l'Ènnom de Tzetzes.²⁸ A més a més, el fragment 3 és particularment important per a determinar l'extensió de l'*Heraclea* d'Herodor. Ateneu ens indica el mínim de llibres que comprenien l'obra, que en aquest cas són un nombre considerable: disset.²⁹ L'episodi en la resta d'autors pertany a la part final de la vida de l'heroi: l'exili de Calidó ocasiona l'encontre amb Nessos, la mort d'Hèracles i la seva posterior apoteosi. Podem deduir, aleshores, que l'*Heraclea* d'Herodor no devia ser gaire més extensa.

καὶ Κύαθον δὲ τὸν Πύλητος μὲν υἱόν, ἀδελφὸν δὲ Ἀντιμάχου ἀπέκτεινε ἄκων Ἡρακλῆς οἰνοχοοῦντα αὐτῷ, ὡς Νίκανδρος ἱστορεῖ ἐν δευτέρῳ Οἴταικῶν: Malgrat que la redacció d'Ateneu ens pugui fer pensar que està introduint una altra mort accidental diferent de la dels fragments d'Hel·lanic i Herodor (καὶ... δὲ), una anàlisi de les fonts paral·leles mostra que ens trobem davant la mateixa història però apropiada i reclamada per altres regions. Ateneu cita Nicandre, poeta alexandrí i gramàtic, el qual ens informa que Cíat era fill de Piles (heroi epònim de Pilene) i germà d'Antímac.³⁰ El nom de Cíat és un *nomen parlans* directament relacionat amb el context simposíac: κύαθος es tracta del substantiu emprat per fer referència al cullerot amb una nansa que es feia servir per a servir el vi que es trobava ja barrejat al κρατήρ.³¹ En

²⁵ Sobre Eneu: Hom. *Il.* 2.641, 6.215, 9.529; Apollod. 1.8.1 [1.64]; D.S. 4.34; Hyg. *Fab.* 129.

²⁶ Tzetzes *Lyc. Alex.* 50; *Chil.* 2.459. Fowler (2013: 327) es demana si aquesta és la versió original, tot i provenir d'una font tan tardana com Tzetzes.

²⁷ En aquest sentit, resulta una mecanisme narratològic basat en les emocions de l'heroi.

²⁸ Apollod. 2.7.6 [2.150]; D.S. 4.36.2; Tzetzes *Chil.* 2.456.

²⁹ En els altres fragments d'Herodor provinents del *Banquet dels savis*, Ateneu no indica ni el títol de l'obra ni el llibre; veg. Jacob (2000: 92): "When quoting from large prose works, Athenaeus often mentions the book number. This is not, however, systematic." *L'emendatio* d'Olson, que canvia el gènere a masculí per a fer-lo com apareixen citats els llibres d'Hel·lanic i Nicandre, és totalment innecessària.

³⁰ No tenim prou informació sobre aquest Antímac en cap altra font.

³¹ Veg. Clark; Elston; Hart (2002: 106).

aquest cas, l'error del jove es troba en la manera de servir el vi. Podem deduir a partir de la filiació que l'episodi se situa a Pilene, així com a causa del fet que hi haurà l'establiment d'un τέμενος a Pròsquion (el nom posterior de Pilene) com a resultat.³² L'obra de Nicandre, *Etaiques*, tractava sobre la regió del Mont Eta, on ja hem avançat que esdevindrà la mort i apoteosi de l'heroi. Tanmateix, tenim constància que Nicandre també va escriure una obra en prosa sobre Etòlia.³³ Per temàtica, encaixaria millor que aquest fragment pertanyés a l'*Etòlica*, però no seria estrany que Nicandre també recollís aquesta història en explicar els darrers dies d'Hèracles a l'Eta.

ὥ καὶ ἀνεῖσθαι φησι τέμενος ὑπὸ τοῦ Ἡρακλέους ἐν Προσχίῳ, ὃ μέχρι νῦν προσαγορεύεσθαι Οἰνοχόου: La variant de Nicandre resulta ser l'αἴτιον d'un culte local a Pròsquion. A partir d'aquesta mort accidental, la figura d'Hèracles instaura un culte al coper, justament a una regió amb una forta costum viticultora.³⁴ Aquesta versió localitzada del mite és molt similar a la que presenta Pausànias: el Periegeta trasllada l'acció a Fliünt, a l'estret de Corint.³⁵ Això no obstant, el lligam amb Etòlia és manifest, atès que l'autor explica que Eneu també hi era present i que Cíat era, precisament, coper del rei de Calidó. Les altres versions també relacionen Eneu i Èunom/Cíat: Apol·lodor (2.7.6 [2.150]) fins i tot diu que el jove era συγγενῆς Οἰνέως. Així doncs, el noi et no era pas un esclau qualsevol, de manera que resulta adient que s'instauri un culte en el seu honor. El seu parentesc amb Eneu, de nom etimològicament relacionat amb οἶνος, pot ser el ferment perquè la història en aquesta variació hagi pres elements tals com abocar vi en comptes d'aigua o el mateix nom que fa referència al cullerot per a servir-lo.³⁶ També és interessant la versió que recullen els escoliastes a Apol·loni de Rodes, ja que hi trobem una barreja de detalls.³⁷ El nom continua sent Cíat, però en comptes de ser descendent de Piles és d'Arquíteles, com Èunom; i en comptes d'abocar

³² Pilene apareix en el Catàleg de les Naus (*Il.* 2.639); es troba a Etòlia (Plin. *HN* 4.3; Stat. *Theb.* 4.102; Str. 10.2.6; St. Byz. s.v. Πυλῆνη); posteriorment, va passar a anomenar-se Pròsquion, com apareix en aquest fragment de Nicandre i també a Tucídides (3.102).

³³ Veg. Jenkins (2016), "Biographical Essay".

³⁴ Pel que fa a aquest culte, veg. Antonetti (1990: 278-280).

³⁵ Paus. 2.13.8. Sobre la història arcaica de la regió, veg. Hachtmann (2022).

³⁶ Antonetti (1990: 278-280) conclou que "l'existence d'un sanctuaire d'Héraclès à Arsinoeia, près du Cyathos, le seul sanctuaire héracléen connu en Étolie, donne à penser que le noyau originel de l'histoire d'Héraclès et de Cyathos est à chercher dans le meurtre rituel d'un jeune héros représentant le débit des eaux et non pas le vin : ce dernier élément aurait été rajouté *a posteriori*, en le liant aux légendes d'Oinée, 'qui aurait le premier inventé le vin' et à Pylès, ktistès de Pylénè, qui se révèlent être des spéculations savantes tardives."

³⁷ Sch. A.R. I.1212-1219a.

vi, vessa aigua per a rentar-se els peus. En qualsevol cas, totes les variants mostren una mateixa narració: Hèracles se situa en un entorn festiu (un banquet), després succeeix una ofensa que desencadena un esclat de ràbia i la resposta desproporcionada de l'heroi posa fi a la vida del noi.

Apèndix:

Taula 2: Variacions en l'episodi de la mort d'Èunom

Font	Nom	Pare	Germà	Error	Lloc
Herodor. fr. 3	Èunom	_____	_____	Aigua, κατὰ χειρὸς	Calidó
Apollod. 2.7.6 [1.150]	Èunom	Arquíteles	_____	Aigua, κατὰ χειρῶν	Calidó
Hellanic. fr. 2	Àrquias / Quèrias	_____	_____	Aigua, κατὰ χειρὸς	Calidó
D.S. 4.36.2	Eurínom	Arquíteles	_____	Error en el servei	Calidó
Tzetzes <i>Chil.</i> 2.456	Ènnom	Arquíteles	_____	_____	Calidó
Nic. fr. 17	Cíat	Piles	Antímac	Vi	Pròsquion
Paus. 2.13.8	Cíat	_____	_____	Vi	Fliünt
Sch. A.R. 1.1212-1219a	Cíat	Arquíteles	_____	Aigua, τὰ ποδάνιπτρα	Calidó

Fragment 4: Lleó de Nèmea

Tat. Orat. 27 (Schwartz) = Epimenid. 3 B 2 (Diels-Kranz)

ἢ πῶς οὐκ ἠλίθιον πιθέσθαι τοῖς Ἡροδώρου βιβλίοις περὶ τοῦ καθ' Ἡρακλέα λόγου, γῆν ἄνω κηρύττουσιν κατεληλυθέναι τε ἅπ' αὐτῆς λέοντα τὸν ὑφ' Ἡρακλέους φονευθέντα;

1 ἄν post οὐκ add. Müller ; Ἡροδώρου Worth, Müller : Ἡροδότου codd. (-ό- in ras. M); βιβλίοις MV : βίβλοις P; <εἶναι> post γῆν add. Marcovich || 2 add. <εἶναι> post κηρύττουσιν dub. Jacoby

Com no és insensat deixar-se convèncer pels llibres d'Herodor a l'*Heraclea*, quan proclamen que hi ha una terra superior des d'on va caure el lleó mort per Hèracles?

Comentari textual i mitogràfic

La font per al quart fragment d'Herodor és el *Discurs contra els grecs* de Tacià.¹ Tacià fou un apologeta cristià d'origen assiri que visqué a les acaballes del segle II de la nostra era.² Va passar a la història de la patrística principalment pel seu *Diatèssaron*, una original harmonització dels quatre evangelis en un contínuum narratiu, i per la seva suposada heretgia.³ En el tractat *Oratio ad Graecos*, presenta una sèrie de temes de manera deslligada i poc organitzada, els quals inclouen bona part de la seva teologia, la seva conversió al cristianisme i un atac a la cultura pagana.⁴ Alguns estudiosos han identificat en aquest text una reacció a la segona sofística i han posat en dubte el caràcter apologetic del text, ja que pel to que presenta sembla molt més influït pel

¹ El text ha circulat fins els nostres dies sota el nom de Πρὸς Ἕλληνας. La preposició és ambigua, en tant que pot ser interpretada com un atac *contra* els grecs, com un λόγος συντακτικός adreçat *envers* els grecs pagans, veg. Grant (1988: 115-116).

² Per un resum de la vida i context històric de Tacià, veg. especialment la introducció de Whittaker (1982: ix-xvii).

³ "Tatian's real motive for producing his Harmony was his belief that disagreement between two accounts of the same historical incident renders it impossible for one to believe the truth of those accounts," Hawthorne 1964: 164). Sobre les acusacions d'heretgia per part d'Ireneu, veg. Hunt (2003: 20-21).

⁴ Veg. Clarke (1967) per una crítica a la cronologia canònicament acceptada de Grant (1953), que postula la seva publicació entre el 177/178. Marcovich (1995: 2-3), proposa una datació més baixa: entre 165 i 172 d.C.

gènere invectiu.⁵ La citació d'Herodor es troba, precisament, en la implacable crítica de Tacià pel que fa a les pràctiques gregues, la part més ofensiva del tractat.⁶ Després d'aquesta secció del *Discurs*, Tacià explica la seva conversió al cristianisme (*Orat.* 29).

Tacià posa en dubte la veracitat dels orígens del lleó de Nèmea a l'obra d'Herodor. Segons l'escriptor d'Heraclea Pòntica, el lleó de Nèmea hauria caigut d'una "terra allà dalt" (γῆ ἄνω). La lluita amb el lleó de Nèmea constitueix el primer treball d'Hèracles sota les ordres d'Euristeu en la majoria de versions del mite.⁷ Aquest treball inaugural s'estableix com la primera demostració de la potència física de l'heroi i és un dels temes preferits en les representacions plàstiques del mite heracleu.⁸ Els lleons eren animals ben presents en l'imaginari grec col·lectiu: hem conservat testimonis de lleons al nord de Grècia durant l'època clàssica⁹ i la lluita amb un lleó per part d'un jove heroi troba una sèrie de paral·lels en la mitologia oriental.¹⁰ La constel·lació del Lleó no podia fer referència a cap altre que no fos el nemeu.¹¹ Aquest episodi va acabar formant part dels αἰτίαι, juntament amb la mort del petit Ofeltes, per a la fundació dels jocs de Nèmea.¹²

Les edicions de referència per tal d'establir el text de Tacià són Schwartz i les més recents de Whittaker, Marcovich i Nesselrath.¹³ També hem consultat com està editat aquest fragment als *Fragmente der Vorsokratiker*, ja que el text està recollit en Epimènides en tant que Epimènides afirmà que tant ell com el lleó de Nèmea venien

⁵ Veg. Trelenberg (2012: 28): "Apologie bedeutet für Tatian nicht ein demütiges Bitten um Verständnis und Gnade in der Beurteilung, sondern strategisch gut vorbereiteter Angriff und Invektive: Je lächerlicher, abstruser, dümmer und frevelhafter der Gegner erscheint, desto unangreifbarer, edler und göttlicher erstrahlt die Wahrheit der eigenen Lehre."

⁶ Tat. *Orat.* 22 = actuació i mims; 23 = gladiadors; 24 = drama i música; 25-27 = filòsofs; 28 = customs paganes.

⁷ És el primer treball ja a Baquilides (9.6-9) i Píndar (*I.* 6.47-48). També a *S. Tr.* 1092; Theoc. 25.181-182; Apollod. 2.5.1 [2.74]. Per les fonts d'aquest primer treball, veg. Gantz (1993: 383-384).

⁸ Veg. March (2021: 40-43) per un resum dels diferents models artístics per l'episodi i, en general, el clàssic treball de Brommer (1979).

⁹ Hdt. 7.125-126; Arist. *HA* 6.31 519a; Plin. *HN* 8.45. Blakely (2011) *ad loc.* recull la bibliografia arqueològica principal al respecte.

¹⁰ Veg. Burkert (1995: 120); West (1999: 461).

¹¹ Eratosth. *Cat.* 12.

¹² La mort de l'infant Ofeltes per part d'una serp sembla ser l'origen cultic més antic dels jocs de Nèmea. A partir del seu ἀγών ἐπιτάφιος, es va establir un santuari; veg. B. 9.1055; Pi. N. 8.51, 10.28; també un dels temes centrals de l'*Hipsípila* d'Eurípides; Apollod. 3.6.4 [3.65-66]; Hyg. *Fab.* 74; Paus. 8.48.2, 10.25.7. Aquest és el mite més antic pel que fa als jocs de Nèmea. La connexió amb Hèracles es va fer *a posteriori* basant-se en el model d'Olimpia i en el fet que la regió mantenia un culte important a l'heroi, veg. Mari (2008: 98 n.14): "Oltretutto, il mito di Eracle era fortemente radicato in tutta l'area prossima al santuario, offrendo molti possibili spunti per collegare a lui anche le origini dei giochi."

¹³ Schwartz (1888); Whittaker (1982); Marcovich (1995); Nesselrath (2016).

de la lluna.¹⁴ El context, altre cop, resulta una peça fonamental per entendre en quin moment Tacià decideix citar l'autoritat d'Herodor. L'escriptor cristià ha fet al·lusió indirecta unes línies *supra* a Epimènides i la seva famosa màxima Κρῆτες ἀεὶ ψεύσται.¹⁵ I tot just abans d'anomenar Herodor, ha fet una referència obliqua a la teoria d'Anaxàgoras sobre l'habitabilitat de la lluna.¹⁶ Aquests dos fets han portat alguns estudiosos a interpretar la “terra superior” com una referència herodorea a la lluna, atès que Herodor també creia que el satèlit estava habitat.¹⁷

ἢ πῶς οὐκ ἠλίθιον πιθέσθαι τοῖς Ἡροδώρου βιβλίοις περὶ τοῦ καθ' Ἡρακλέα λόγου: Tacià escomet la versió d'Herodor del mite i l'acusa d'inversemblant. L'autor coneixia molt bé la tradició pagana que el precedia, fins i tot pel que fa a autors “obscurs” com Herodor.¹⁸ De totes maneres, l'apologeta no indica de quin llibre ha extret la informació sobre el lleó de Nèmea, tan sols que l'episodi es trobava, com és d'esperar, a l'*Heraclea*. Herodor és una *emendatio*, els còdexs presenten Ἡροδότου. Worth fou el primer en corregir en Ἡροδώρου i Müller va incloure aquest fragment en el *corpus* herodoreu, atès que el fragment 22 també parla d'una “altra terra al cel” (ἐτέρα μετεώρου γῆ).¹⁹

γῆν ἄνω κηρύττουσιν κατεληλυθέναι τε ἀπ' αὐτῆς λέοντα τὸν ὑφ' Ἡρακλέους φονευθέντα: Per a la interpretació d'aquest fragment, és indispensable recordar les següents doctrines que es veuen reflectides en el *corpus* d'Herodor: a) Que Herodor creia en l'habitabilitat de la lluna (fr. 21). Les dones selenites es reproduïen oníparament i són quinze vegades més grans que els habitants de la terra: τὰς σεληνίτιδας γυναῖκας ὠστοκεῖν καὶ τοὺς ἐκεῖ γεννωμένους πεντεκαιδεκα-πλασίονας ἡμῶν εἶναι; b) Que Herodor creia que els voltors provenien d'una altra terra invisible per a nosaltres (fr. 22): εἶναι τοὺς γῦπας ἀφ' ἐτέρας γῆς ἀδήλου ἡμῖν; c) Que Herodor

¹⁴ Diels-Kranz (1960).

¹⁵ Epimenid. 3 B 1 Diels-Kranz.

¹⁶ Anaxag. 59 A 77 Diels-Kranz.

¹⁷ Per una discussió sobre la possibilitat que estigui fent referència a la lluna, veg. *infra*. Per les característiques de les selenites i les teories presocràtiques sobre l'habitabilitat de la lluna, veg. *Fragment 21: Selenites*.

¹⁸ Veg. Hawthorne (1964: 175): “He refers to a large number of the literary greats of antiquity – poets, philosophers, grammarians, etc. – occasionally referring to their works by name, and sometimes quoting from them. He runs the gamut of Greek mythology, writes with intelligence about their works of art among the Greeks, and in general gives the impression of being a very learned person.”

¹⁹ Veg. Worth (1700); fragment 10 a l'edició de Müller. Sobre l'origen dels voltors, veg. *Fragment 22: Voltors*.

creia que el lleó de Nèmea provenia d'una terra superior (fr. 4): γῆν ἄνω κατεληλυθέναι λέοντα.

Sobre aquesta γῆν ἄνω, “terra superior”, ja hem avançat que ha estat interpretada en algunes ocasions com la lluna. Aquest és el cas de Diels-Kranz, que editaren aquest fragment sota Epimènides i a l'aparat crític indicaren “nämlich τὴν σελήνην”. Guadagno també és d'aquest parer i dedica bona part de la seva monografia a explicar el suposat excursus lunar que formaria part de l'*Heraclea* d'Herodor.²⁰ Aquesta digressió sobre la lluna i la seva flora i fauna es veuria reflectit en els fragments ja esmentats, però també en el fragment 1 sobre l'àlimos i en el fragment 58 sobre el trocos: l'àlimos per la seva connexió amb Epimènides i certes teories de l'absència de boca dels habitants de la lluna; el trocos en tant que animal fantàstic nascut d'un ou.²¹ Tots aquests fragments provindrien d'una mateixa secció de l'*Heraclea*, secció introduïda per la menció de l'origen “lunar” del lleó de Nèmea. Segons la seva proposta, doncs, l'expressió “altra terra” o “terra superior” seria una manera idiomàtica per fer referència al món de la lluna dins els textos d'Herodor.²²

Certament, hi ha tota una tradició independent al nostre autor que entrelliga el lleó de Nèmea amb la lluna. A més a més d'Epimènides,²³ hem conservat un escoli de *Les Argonàutiques* d'Apol·loni que, després de citar Anaxàgoras sobre les característiques del relleu lunar, explica que d'aquí provindria la idea del lleó de Nèmea caient de la lluna.²⁴ Plutarc esmentà el fet en el seu *Sobre la cara visible de la lluna* i Aquil·les Taci també recollí de manera semblant la relació entre l'habitabilitat de la lluna i el lleó de Nèmea.²⁵ La bèstia també està relacionada amb Selene des d'un punt de vista genealògic en testimonis, paga la pena remarcar, bastant posteriors a

²⁰ Guadagno (2014: 149-202). La idea d'una secció dedicada a la lluna i les seves criatures ja apareix al comentari de Jacoby ([1957] 1995: 506), el qual suggereix fer dependre el fragment 21 del 4: “aus dem exkurs über die mondwelt und wohl ganz allgemein.” Cumont (1942: 184-185) i Kingsley (1995: 91-92) també identifiquen lluna i antiterra, especialment pel que fa a la lluna pitagòrica com a Més Enllà.

²¹ Per una crítica de les suposicions en les que basa els seus arguments, veg. *Fragment 1: Àlimos* i *Fragment 58: Trocos*.

²² “Il mondo lunare è un mondo ‘altro’, è una ἕτερα γῆ”, Guadagno (2014: 149).

²³ Epimenid. 3 B 2 (= Ael. NA 12.7): καὶ γὰρ ἐγὼ γένος εἰμὶ Σελήνης ἠυκόμοιο, / ἢ δεινὸν φρίξασ' ἀπεσεῖσατο θῆρα λέοντα / ἐν Νεμέα, ἀνάγουσ' αὐτὸν διὰ πότνιαν Ἥραν.

²⁴ Anaxag. 59 A 77 Diels-Kranz (= Sch. A.R. I.498b): τὴν δὲ σελήνην ὁ αὐτὸς Ἀναξαγόρας χώραν πλατεῖαν ἀποφαίνει, ἐξ ἧς δοκεῖ ὁ Νεμεαῖος λέων πεπτωκέναι. El redactat sembla indicar que no era una creença d'Anaxàgoras, sinó una interpretació a partir de les seves doctrines. Borin (1995: 151-153) proposà que Herodor podria ser la font d'informació de l'escolia.

²⁵ Plu. *Mor.* 937f; Ach. Tat. *Phaen.* 21: ἄλλοι δὲ αὐτὴν ἐξ ἀναθυμιάσεως γῆς εἶναι λέγουσιν, ἕτεροι δὲ ἐκ πυρός, ἄλλοι καὶ ἀέρος, ἄλλοι ἐκ τῶν τεσσάρων στοιχείων, ἕτεροι δὲ γῆν πεπυρωμένην στερέμνιον ἔχουσαν πῦρ, εἶναι δὲ ἐπ' αὐτῆς οἴκησιν ἄλλην ποταμούς τε καὶ ὅσα ἐπὶ γῆς, καὶ τὸν λέοντα τὸν Νεμεαῖον ἐκεῖθεν πεσεῖν μυθολογοῦσιν.

Herodor.²⁶ Una tradició basada en l'etimologia és la que recull Esteve de Bizanci: una de les explicacions pel nom del mont Apesas, on vivia la fera, era perquè allà va caure (ἀφίημι) des de la lluna.²⁷ Aquesta muntanya tenia en un principi el nom de Selènon, fent encara més palesa la relació entre el lleó i la lluna.²⁸ A partir d'un fragment d'un poema bastant obscur d'Euforió, tenim coneixença d'una explicació etiològica per la connexió entre l'astre i el lleó en el context dels jocs nemeus.²⁹ Els guanyadors d'aquests jocs rebien corones de σέλινον, api. En el poema Euforió utilitza el plural, σέλινα, creant una homofonia amb σελήνη que reflecteix el gust pels jocs de paraules dels alexandrins.³⁰ Finalment, cal tenir en compte que també era present la idea d'altres animals ingents provinents de la lluna, com el bou de Creta en el *Laus Herculis* de Pseudo-Claudià.³¹ Aquesta concepció d'éssers lunars gegantins concordaria amb el principi d'Herodor (i Filolau de Crotona) que els habitants de la lluna eren quinze vegades més grans.³²

Per tant, és cert que el orígens lunars del lleó de Nèmea van tenir una certa rellevància en la tradició literària. Això no obstant, pel que fa al món extraterrestre herodoreu, la *communis opinio* s'inclina per una lectura més cautelosa dels fragments i posa en dubte que aquí hi hagi una referència enigmàtica a la lluna.³³ Ni Tacià, ni Aristòtil, ni Plutarc (aquests dos últims, fonts per al fragment 22 sobre els voltors), en cap moment deixen entreveure una al·lusió velada a la lluna. Resulta bastant sospitós

²⁶ A Hesíode, com a criatura monstruosa, és descendent de Tifó (*Th.* 326). Fill de Selene/Luna a Higí (30), el comentari de Servi a l'*Eneida* (8.295) i Sèneca (*HF* 83); conjurat per Hera i Selene al Pseudo-Plutarc, *Sobre els rius* (18.4).

²⁷ St. Byz. s.v. Ἀπέσας, 356: Ἀπέσας ὄρος τῆς Νεμέας, ὡς Πίνδαρος [fr. 295 Maehler] καὶ Καλλιμάχος [fr. 56 Pfeiffer] ἐν γ, ἀπὸ Ἀφέσαντος ἥρωος βασιλεύσαντος τῆς χώρας, ἢ διὰ τὴν ἄφεσιν τῶν ἀρμάτων ἢ τοῦ λέοντος· ἐκεῖ γὰρ ἐκ τῆς σελήνης ἀφείθη.

²⁸ Plu. *Fluu.* 18.4: τὸ μὲν Ἀπέσαντον ἐκαλεῖτο πρότερον Σεληναῖον. El nom és Τρητός a Diodor de Sicília (4.11.3). Sobre la invulnerabilitat de la pell del lleó com a reflex del paisatge nemeu que implicaria una inversió del διώρυξ de la muntanya Τρητός (de τετραίνειν, “perforar”) en la pròpia bèstia, veg. Blake Tyrrell (2002: 70).

²⁹ Euph. fr. 107: Κλαίοντες δέ τε κοῦρον ἐπ' ἀγχιάλους πιτύεσσι | κάτθεσαν, ὀκκόθε δὴ στεφάνωμ' ἄθλοισ φορέοντο· | οὐ γάρ πω τρηχεῖα λαβὴ καταμήσατο χειρῶν | Μήνης παῖδα χάρωνα παρ' Ἀσωποῦ γενετείρη, | ἐξότε πυκνὰ σέλινα κατὰ κροτάφων ἐβάλοντο.

³⁰ Euforió també emprà una *figura etymologicum*: per aquest motiu ha escollit Μήνης (en comptes de σελήνη). Desafortunadament, no hem conservat els detalls sobre el rol d'aquesta planta en el mite heracleu per part d'Euforió; veg. Mheallaigh (2020: 136-137) per una exegesi completa del poema.

³¹ Claudian. 1.20-21, veg. Guex (1999: 187).

³² Herodor. fr. 21; Philol. 44 A 20 Diels-Kranz. La mateixa idea es troba en el comentari a la *Tebaida* d'Estaci per part de Lactanci Plàcid (2.58): *haec (sc. luna) autem omnia corpora maiora gignit utpote quae uicina sit caelo, poetae denique omnes asserunt Leonem de his polis ortum, quem Hercules prostravit.*

³³ Veg. Felten (1990: 16); Gruppe (1918: 1031); West (1983: 49); Fowler (2013: 274) també desconfia si hem de pensar que tot fa referència a una mateixa “altra terra” i apunta al possible excurs lunar.

que cap d'ells utilitzi σελήνη directament, fet que ens inclina a pensar que el text d'Herodor, sigui en la forma original o posteriorment recollit en algun manual, no presentava aquest mot. En aquesta línia, Burkert avançà una proposta prou convincent: tenint en compte el rerefons pitagòric d'alguns fragments herodòrics, es demana si darrere aquesta γῆν ἄνω/ἑτέρα μετεώρου γῆ s'amaga una referència a l'ἀντίχθων pitagòrica.³⁴ L'ἀντίχθων, literalment “antiterra”, és un dels astres del sistema cosmològic de Filolau de Crotona. Tal com indica el seu nom, és un astre virtualment igual a la terra, però situat en oposició al nostre planeta i invisible per als terrícoles.³⁵ Sobre la concepció de la lluna dins el pitagorisme hem conservat testimonis molt variats.³⁶ És cert que durant la llarga tradició pitagòrica va haver-hi una assimilació entre l'antiterra i la lluna.³⁷ Tanmateix, aquesta assimilació no sembla present en els testimonis més antics, entre els quals se situen tant Herodor com Filolau.

A parer nostre, per tant, considerem que interpretar que Herodor creia que el lleó de Nèmea venia de la lluna és una *interpretatio facilior* basada en testimonis molt posteriors al nostre autor. Cal emfatitzar l'absència del mot σελήνη a Tacià, així com el fet que en el cas dels voltors és impossible que Herodor estigui fent referència a la lluna, perquè certament no és invisible des de la terra.³⁸ Proposem el procés següent: hi havia tot un seguit de tradicions antiquíssimes que relacionaven el lleó amb la lluna, amb Epimènides a l'origen d'aquestes. Aquestes tradicions no són pitagòriques, o aquest és el parer de Detienne.³⁹ Segons Guadagno, Herodor coneix tota aquesta tradició, però la passa per un filtre racionalitzant.⁴⁰ La relació entre la lluna i el lleó de Nèmea s'estableix a partir de la muntanya on viu la fera (ja sigui perquè l'altitud

³⁴ Veg. Burkert (1972: 346-347).

³⁵ Veg. *Fragment 22: Voltors* per una explicació *in extenso* del sistema astronòmic filolaic.

³⁶ Veg. Mheallaigh (2020: 88): “There is conflicting evidence about the nature of the Pythagorean Moon. Some Pythagoreans may have thought that it was fiery and generated its own light. Other sources, however, point to a refinement of the Anaxagorean model: Aëtius attributes to ‘Pythagoras’ the belief that the Moon was opaque and reflective, a ‘mirror-like body’ that reflected images of the Earth’s oceans as blotches in its ‘face’.”

³⁷ Així ho demostra el testimoni de Simplicius (Arist. fr. 204 = Simplicius in *De Caelo* 511.25): ἀντίχθονα δὲ τὴν σελήνην ἐκάλουν οἱ Πυθαγόρειοι, ὥσπερ καὶ αἰθερίαν γῆν, καὶ ὡς ἀντιφράττουσαν τῷ ἡλιακῷ φωτί, ὅπερ ἴδιον γῆς, καὶ ὡς ἀποπερατοῦσαν τὰ οὐράνια, καθάπερ ἡ γῆ τὸ ὑπὸ σελήνην.

³⁸ Veg. Burkert (1972: 347): “This cannot mean the moon, which is anything but invisible.”

³⁹ Veg. Detienne (1960: 27 n.6): “Sans doute cette légende du Lion de Némée est-elle indépendante du pythagorisme, mais il semble que Jacoby ait raison de souligner qu’elle est en relation avec la croyance à une ‘autre terre d’en haut’, ce qui est spécifiquement pythagoricien.”

⁴⁰ Veg. Guadagno (2014: 169): “In Erodoro quindi si ritrova la tradizione presente nel frammento epimenideo in maniera però razionalizzata: il leone nemeo è nato da un uovo rilasciato sui monti di Nèmea dalla luna che però non è più concepita come divinità teriomorfa, ma, conformemente alle più recenti speculazioni scientifiche, come pianeta simile alla terra sul quale le donne partoriscono uova.”

l'apropa a la lluna des d'on ha caigut, ja sigui perquè aquest fos un dels noms amb els quals es coneix la muntanya). Herodor segueix aquesta connexió simbòlica entre ambdós elements i li dona una volta més: no és la lluna, que seria l'opció més previsible, sinó que es tracta de l'antiterra pitagòrica. El mitògraf està adaptant un material mític als seus propis coneixements "científics" de la tradició pitagòrica.⁴¹ Que posteriorment no hi hagi una distinció marcada entre ambdues, no és suficient argument per presuposar que Herodor també confongués ἀντίχθων i lluna.⁴²

⁴¹ De la mateixa opinió, però pel que fa a la lluna habitada d'Anaxàgoras, veg. Guadagno (2014: 164): "Forte delle speculazioni ioniche ed anassagoree da un lato e delle dottrine pitagoriche dall'altro, Erodoro utilizza i più recenti teoremi filosofici e 'scientifici' per rileggere alcuni episodi mitici."

⁴² Guadagno (2014: 169) presuposa, a més a més, que el lleó ha nascut d'un ou, dada que no apareix enlloc.

Fragment 5: Euribates

Cf. A.R. 1.71-2: “Ἔειπετο δ’ Εὐρυτίων τε καὶ ἀλκῆεις Ἐρυβώτης, | υἷες ὁ μὲν Τελέοντος, ὁ δ’ Ἴρου Ἀκτορίδαο.”

Sch. A.R. 1.71-4 (Wendel)

ἰσχυρός· παραγωγῶς δὲ ἐσχημάτισται παρὰ τὴν ἀλκὴν, ὡς φωνῆεις παρὰ τὴν φωνήν. Ἡρόδωρος δὲ ἐν τοῖς Ἀργοναυτικοῖς τοῦτον Εὐρυβάτην καλεῖ καὶ φησιν αὐτὸν Τελέοντος υἱόν. Ἄκτορος δὲ υἱοὶ Μενoitίος καὶ Ἴρος, τούτων δὲ υἱοί, Μενoitίου μὲν καὶ Σθενέλης Πάτροκλος, Ἴρου δὲ Εὐρυτίων.

1 καὶ τιμήεις παρὰ τὴν τιμὴν post φωνήν add. A || 2-3 Ἡρόδωρος – υἱόν codd.: τὸν δὲ Εὐρυβώτην Εὐρυβάτην Ἡρόδωρος φησὶ καλεῖσθαι ἐν τοῖς Ἀργοναυτικοῖς P || 3-4 Μενoitίου μὲν καὶ Σθενέλης Πάτροκλος Wendel: Μενoitίου μὲν Πάτροκλος libri hoc loco: Μενoitίου δὲ καὶ Σθενέλης Πάτροκλος iidem post sch. 1.69

“El seguien Eurició i el valent Eribotes, l’un fill de Teleont, l’altre d’Iros Actòrida.”

Fort. Derivat de la forma ἀλκή (“força”), com φωνῆεις (“sonor”) de φωνή (“so”). Herodor, a *Les Argonàutiques*, l’anomena (sc. a Eribotes) Euribates i diu que era fill de Teleont. Els fills d’Àctor eren Meneci i Iros, i els fills d’aquests, de Meneci i Estènele, Pàtrocle; i d’Iros, Eurició.

Comentari textual i mitogràfic

Herodor, a més a més de l’*Heraclea*, també va escriure unes *Argonàutiques* en prosa. La majoria dels fragments d’aquesta obra provenen dels escolis al poema argonàutic d’Apol·loni de Rodes, com és el cas del fragment a comentar. Sens dubte, aquesta és la font que ha transmès més fragments herodòreus: la meitat del *corpus* conservat es troba en aquesta obra¹. Els escolis a *Les Argonàutiques* del poeta hel·lenístic relacionat amb el cercle intel·lectual d’Alexandria són una font inestimable de material

¹ En total 30 fragments d’Herodor es poden extreure dels escolis. D’aquests fragments, perquè tenim el títol o per la seva temàtica, 27 pertanyen probablement a *Les Argonàutiques*.

mitogràfic.² Pel que fa al context del fragment 5, els escoliastes comenten el catàleg d'Argonautes que Apol·loni enumera en el primer llibre.³ Precisament aquesta secció del poema sembla ser d'interès als comentaristes, que aprofiten l'ocasió per desenvolupar les relacions genealògiques dels personatges esmentats, així com assenyalen variacions en els noms o expliquen els episodis més rellevants del seu mite. D'entre els fragments d'Herodor de *Les Argonàutiques*, vuit fan referència a aquest catàleg d'Apol·loni.⁴ Per tant, a partir dels fragments que se'ns han conservat, no podem descartar que Herodor inclogués així mateix un catàleg d'Argonautes. De tota manera, el fet que aparegui esmentat en Apol·loni en aquesta posició, dins el catàleg, no vol dir que també sigui el cas d'Herodor.⁵

L'escoliasta cita a Herodor per tal de destacar una lleugera variació en el nom d'un heroi locri respecte a la versió d'Apol·loni: per a l'escriptor heracleota es tracta d'Εὐρυβάτης en comptes de Ἐρυβώτης.⁶ Tant Apol·loni com Herodor concorden que aquest és fill de Teleont. Tanmateix, com desenvoluparem *infra*, sembla que el nom ha patit canvis en les tradicions que el testimonien.

En la nostra edició, hem decidit oferir tot el context de l'escoli. Aquesta és una diferència amb el text de Müller, Jacoby i Fowler, que només ofereixen la frase on apareix Herodor i deixen de banda la informació lexicogràfica que precedeix la citació i la genealogia posterior. Per establir el text, no només hem fet ús del text de Wendel, sinó que hem consultat l'edició dels escolis del *Codex Parisinus* de Schaefer.⁷

² Veg. Radová (2009) que emfatitza l'interès dels comentaristes en variants mitogràfiques racionalitzants des d'un punt de vista historicista i també en les al·legories.

³ Sobre les tradicions del catàleg argonàutic, veg. Scherer (2006).

⁴ A més a més d'aquest fragment, els fragments 24 (= Sch. A.R. I.124-9c), 40 (= Sch. A.R. I.45-7a), 42 (= Sch. A.R. I.23-5a), 43 (= Sch. A.R. I.31-4a), 44 (= Sch. A.R. I.139-44a), 45 (= Sch. A.R. I.185-8a), 46 (= Sch. A.R. I.211c).

⁵ Ja Delage (1930: 63) afirma que, sens dubte, *Les Argonàutiques* d'Herodor havien de contenir-ne un; també Guadagno (2014: 81).

⁶ Aquesta és la variant que edita Vian (1974: 53); Lachenaud (2010: 25) apunta que Vian fa aquesta elecció perquè és una adaptació al metre del prosaic Ἐρυβώτης (o Ἐυρυβώτας) que trobem també testimoniats a Pausànias (5.17.10). El Periegeta explica que Ἐυρυβώτας participà en els jocs en honor a Pèlias: πεποίηται δὲ καὶ Εὐρυβώτας ἀφίεις δίσκων, ὅστις δὴ οὗτός ἐστιν ἐπὶ δίσκῳ φήμην ἔχων.

⁷ Wendel (1935) és encara l'edició de referència, tot i que sol descurar les variants del *Parisinus*, només ben editades a Schaefer (1813); veg. Dickey (2007: 62-63).

ἰσχυρός· παραγωγῶς δὲ ἐσχημάτισται παρὰ τὴν ἀλκήν, ὡς φωνήεις παρὰ τὴν φωνήν: Aquesta explicació de la derivació per l'adjectiu ἀλκήεις del poema d'Apol·loni molt probablement prové de l'escoliasta i no pas d'Herodor.⁸

Ἡρόδωρος δὲ ἐν τοῖς Ἀργοναυτικοῖς τοῦτον Εὐρυβάτην καλεῖ καὶ φησιν αὐτὸν Τελέοντος υἱόν: Herodor és citat com autoritat pel que fa a una variació onomàstica. L'argonauta és Euribates i és presentat en *Les Argonautiques* d'Apol·loni dins el contingent locri: Meneci, Eurició i Oileu també provenen de la Lòcrida.⁹ Respecte al nom, fins i tot trobem diferències dins les tradicions textuales del poema que els escolis volen aclarir. Per una banda, tenim Ἐρυβώτης; per l'altra, Ἐριβώτης, variant que va escollir Seaton per la seva edició, així com Fränkel.¹⁰ L'escoli 1.95 també ofereix aquestes alteracions en els diferents manuscrits: Ἐριβώτης (F),¹¹ Ἐρυβώτης (L) i Ἐυρυβώτης (PA).¹²

Etimològicament, la variant herodorea Εὐρυβάτης està composta per εὐρύς (gran, ample) i βάτης (derivat de βαίνω).¹³ Es tractaria d'un nom de gran antiguitat si acceptem la proposta de Chadwick i Baumbach, els quals suggereixen interpretar el testimoni micènic *e-u-ru-qo-ta* (KN V 147) com un precedent del nom Εὐρυβάτης.¹⁴

El testimoni d'Higí resulta una peça fonamental, atès que l'autor empra en dos llocs diferents de les *Fabulae* tant *Eribotes*, com la variant que ens ocupa d'Herodor, *Eurybates*.¹⁵ Que aparegui en Higí la llició present en algunes tradicions d'Apol·loni i en

⁸ Veg. Wendel (1932: 29): "Neben solche Zusätze treten die völlig frei konzipierten, bei denen man die Frage stellen muß, wie weit der Urheber der Rezension sie aus eigenem Wissen, wie weit aus schriftlichen Quellen geschöpft hat. Außer ganz trivialen Bemerkungen, die wir ohne Schaden beiseite lassen können, darf man ihm ohne weiteres Einschübe zutrauen wie πόλις ἐν τῇ Μακεδονίᾳ zu dem Namen Φεραί 1.49a oder τιμήεις παρὰ τὴν τιμὴν (vgl. Herodian. 1.239,8 L) als zweites Beispiel für derartige Bildungen neben dem von L gebotenen φωνήεις παρὰ τὴν φωνήν 1.71-74."

⁹ Veg. Fowler (2013: 216).

¹⁰ Veg. Seaton (1912: 6); Fränkel (1961: 4). Així és com apareix a Valeri Flac (1.402, 3.478) i en l'escoli de Tzetzes a l'*Alexandra* de Licòfron (175).

¹¹ Veg. Wendel (1935: 15). En realitat, la variant Ἐριβώτης és la que apareix a l'*editio princeps* dels escolis. El fet que Wendel escollís la variant que comença per Ἐρι- segurament, per comparació entre text i escoli, també va afavorir la decisió per part de Seaton i Fränkel d'aquesta variant.

¹² Blakely (2011) comentari *ad loc.* diu que la variant del *Parisinus* és Ἐυρυβώτας, com la variant de Pausània (5.17.10); però ni a l'edició de Wendel ni a la de Schaefer trobem especificada la terminació en -τας.

¹³ Veg. Chantraine (1968-1980: 387): "Assez nombreux composés avec εὐρυ- comme premier terme, surtout en poésie."

¹⁴ Veg. Chadwick & Baumbach (1963: 196).

¹⁵ Ἐριβώτης a Hyg. *Fab.* 14.6 (*Eribotes Teleontis filius*); però Εὐρυβάτης a 14.28 (*in reuersione autem perierunt Eurybates [Euribates F] Teleontis filius et Canthys Ceriontis filius; interfecte sunt in Libya a pastore Cephalione Nasamonis fratre, filio Tritonidis Nymphae et Amphithemidis, cuius fuste pecus depopulabantur*).

Les Argonàutiques de Valeri Flac no ens ha d'estranyar. El que resulta interessant és que també reculli la tradició més isolada d'Herodor. Sens dubte, aquesta presència de la lliçó Εὐρυβάτης pot ser que indiqui un ús per part d'Higí del text d'Herodor com a font o, en el cas més probable, d'un epítom que contingués la variant de l'escriptor heracleota.¹⁶ Higí l'anomena d'aquesta manera quan exposa la seva mort i la de Cantos d'Eubea a Líbia. Apol·loni també narra en el mateix escenari la mort de Cantos, però no tenim cap dada sobre la mort d'Εὐρυβάτης,¹⁷ així que clarament Higí ha hagut d'extreure aquesta informació d'algun altre autor. La mort de l'heroi a Líbia podria reflectir un mite de colonització locri que Apol·loni no va voler recollir.¹⁸ Fowler apunta que no tenim cap altre testimoni que ens pogués indicar aquesta influència locria a Líbia ("otherwise unattested"), però, malgrat que des d'un punt de vista material i històric la Lòcrida és coneguda per la seva tasca colonitzadora a la Magna Grècia i no pas a la costa Nord-Africana,¹⁹ les tradicions mítiques semblen assenyalar una connexió entre els locris i la Pentàpolis líbia.²⁰ Això no obstant, sembla poc probable que Herodor situés la mort d'Euribates a Líbia. Per tal que aquest episodi estigués narrat en *Les Argonàutiques* d'Herodor, Jàson i els Argonautes haurien de passar pel continent africà durant el viatge de tornada. La informació que hem conservat sobre el recorregut de retorn descrit per Herodor ens indica que van dirigir-se a Jolcos pel mateix camí pel qual havien arribat a la Còlquida.²¹ Per tant, si realment la mort d'Euribates era situada per Herodor a Líbia, aquest viatge de retorn hauria contingut un desviament cap al continent africà difícil de justificar.

Ἄκτορος δὲ υἱοὶ Μενοίτιος καὶ Ἴρος, τούτων δὲ υἱοί, Μενοίτιου μὲν καὶ Σθενέλης Πάτροκλος, Ἴρου δὲ Εὐρυτίων: A propòsit de les dades genealògiques que presenta l'escoli, no tenim cap marca explícita que ens indiqui que també formaven

¹⁶ Vian (1974: 243) ho proposa en el comentari a aquests versos.

¹⁷ A.R. 4.1484.

¹⁸ Veg. Jessen (1907: 439): "Es mag dieser Zug auf eine Lokalsage lokrischer Ansiedler zurückgehen, die in Libyen das Grab ihres E. Zeigten".

¹⁹ Sobre la fundació de la Locres Epizefiris, veg. Milán (2013).

²⁰ Veg. Fowler (2013: 216). Virgili n'és un exemple (*Aen.* II.265); *Libycone habitantes litore locros?*. Sobre la possibilitat d'una relació entre Berenice i la Lòcrida, veg. Domínguez Monedero (2014: 203): "Plinio (*NH* 5.31) alude a esta Pentápolis libia compuesta por las ciudades de Berenice, Arsinoe, Tolemaide, Apolonia y Cirene; la primera de ellas fue llamada en tiempos Hesperia, Hespérides o Euespérides (Hdt. 4.171; St. Byz. s.v. Εὐεσπερίδες) y la relación con los locrios puedes venir del apelativo de hesperios que los occidentales tenía, a pesar de que Servio [3.399] oscurezca este hecho al llamarlos ozolas."

²¹ Per una discussió més extensa sobre el viatge de retorn a l'obra d'Herodor testimoniat al fragment 10 així com en altres versions veg. *Fragment 10: el viatge de retorn dels Argonautes*.

part del text herodoreu. Tanmateix, les informacions podrien provenir del mateix Herodor, atès que el mitògraf és citat en altres ocasions pels autors dels escolis com autoritat en matèria genealògica.²² L'escoliasta recull que Meneci és fill d'Àctor i pare de Pàtrocle, mentre que Eurició és fill d'Iros (també actòrida).²³ L'altre Eurició més conegut és el rei de Ftia que acaba mort per Peleu durant la caça del senglar de Calidó. Aquest també és fill d'Àctor, fill aquest de Mirmidó i Pisídice.²⁴ Ambdós "Euricions" i ambdós "Àctors", com apunta Vian, són virtualment idèntics, siguin locris o tessalis.²⁵

²² Altres escolis genealògics: fr. 15 (fills de Perseu i Andròmeda), fr. 38 (fills d'Atamant i Temisto), fr. 39 (fills i dona de Frixos), fr. 40 (mare de Jàson), fr. 44 (Ídmon fill d'Abant), fr. 45 (possible, Ergí), fr. 49 (possible, genealogia de Licos).

²³ Apol·loni anomena Meneci just abans d'Eurició i Euribates (1.69). Sobre la genealogia de Pàtrocle: Hom. *Il.* 11.785, 16.14; Hes. fr. 212 M.-W.; Pi. *O.* 9.70. Sobre la genealogia d'Eurició: Nicandre (fr. 42 Schneider), a través d'Antoni Liberal (38).

²⁴ Sobre la caça: Apollod. 1.8.2 [1.66-71]; sobre la genealogia: Hes. *Cat.* fr. 16 M.-W.; Apollod. 1.7.3 [1.52].

²⁵ Veg. Vian (1974: 242-243).

Fragment 6: Lèmnies

Cf. A.R. 1.769-73: “Δεξιτερῇ δ’ ἔλεν ἔγχος ἐκηβόλον. ὃ ρ’ Ἀταλάντη | Μαινάλω ἔν ποτέ
οἱ ξεινήιον ἐγγυάλιξε, | πρόφρων ἀντομένη· πέρι γὰρ μενέαιεν ἐπεσθαι | τὴν ὁδόν.
Ἄλλὰ γὰρ αὐτὸς ἐκών, ἀπερήτυε κούρην, | δεῖσεν δ’ ἀργαλέας ἔριδας φιλότητος ἔκητι.”

Sch. A.R. 1.769-73 (Wendel)

Ἰασίωνος θυγάτηρ, ἣν ἔγημεν Μειλανίων. ἑτέρα γὰρ ἐστὶν ἡ Ἀργεία, ἡ Σχοινέως, ἣν
ἔγημεν Ἴππομέδων. Μαίναλον δὲ ὄρος Ἀρκαδίας, ἐν ᾧ ἡ Ἀταλάντη διῆγεν, ἀπὸ
Μαινάλου τοῦ Ἀρκάδος, ὡς φησὶν Ἑλλάνικος. αἱ δὲ Ἀριστάρχειοι δι’ ἑτέρου <ρ> ἔχουσι
τὰς τοιαύτας γραφάς, ὡς Ἡρακλέων φησὶν ἐν τῇ π τῆς Ἰλιάδος “τό ῥα τότε” ἐκ χηλοῖο
5 λαβών”. τὸ δὲ δεῖσεν ἀργαλέας ἔριδας τὰς τῶν μνηστήρων λέγει τῆς Ἀταλάντης
ἔριδας· ἔδεισεν, μὴ εἰς στάσιν αὐτοὺς ἐξάψη καὶ διαφορὰ τις γένηται μεταξύ, τῶν μὲν
μιγῆναι αὐτῇ θελόντων, τῆς δὲ τὴν παρθενίαν τηρούσης. ὅτι δὲ ἐμίγησαν οἱ
Ἀργοναῦται ταῖς Λημνίαις Ἡρόδωρος ἱστορεῖ ἐν τοῖς Ἀργοναυτικοῖς. Αἰσχύλος δὲ ἐν
Ἐπιπύλῃ ἐν ὄπλοις φησὶν αὐτὰς ἐπελθούσας χειμαζομένοις ἀπείργειν, μέχρι λαβεῖν
10 ὄρκον παρ’ αὐτῶν ἀποβάντας μιγήσεσθαι αὐταῖς. Σοφοκλῆς δὲ ἐν ταῖς Λημνίαις καὶ
μάχην ἰσχυρὰν αὐτοῖς συνάψαι φησὶν.

Hellanic. fr. 162 Fowler; Aristarch. 1.404.10 Ludwich; Heracleo gramm. fr. 11 Berndt (Hom. *Il.*
16.228); A. 3.352 Radt; S. 4.337 Radt

Ἰασίωνος ex Ael. *VH* 13.1 Hölzlin : Ἰάσονος LP : Ἰάσου Keil; Μειλανίων F : Μιλανίων L, Jacoby
: Μελανίων P; add. Ἀρκαδική, <ἑτέρα> Wendel (1920), *Überlieferung und Entstehung der Theokrit-
Scholien* 98n2 : Ἀργεία codd. : sustulit et primae sententiae adiecit Wilamowitz (1925), *Kleine
Schriften* 5.2 93n2; ἡ Σχοινέως om. P || 2 Ἴππομέδων codd., Jacoby : Ἴππομένης Muretus;
Μαίναλον Wilamowitz : Μαίναλος codd., Wendel; ἀπὸ L : ὑπὸ P || 3 τό ῥα Keil cum Hom. :
τόρρα codd. || 5 τὸ δὲ δεῖσεν – συνάψαι φησὶν in L adherent scholio 763-64a, cum recto hoc
loco legantur in P || 7 ἐμίγησαν L : συνεγένοντο P || 10 ἀποβάντας Keil : ἀποβασί (sic) L : ἄμα τε
ἀποβῆναι αὐτοὺς τῆς νεῶς καὶ σθγγενέσθαι αὐταῖς· καὶ οὕτως ἀποβῆναι ἔδασαι P post sch. 775b
|| 11 [αὐτὰς] αὐτοῖς P : αὐτοὺς L

“En la mà dreta va prendre una llança que abastava molt lluny. Atalanta li l’havia
presentada una volta al Mènal, com a regal hospitalari, quan va venir-li a l’encontre,

amical; car es delia per seguir-lo en el seu viatge. Ell, tanmateix, per pròpia decisió va contenir la donzella: va témer querelles doloroses pel seu amor.”

Filla de Jasió, la qual Meilanió va desposar. És, doncs, diferent l'argiva, la filla d'Esqueneu, casada amb Hipomedont. El Mènalos és una serra d'Arcàdia on vivia Atalanta, nom que prové de Mènal arcadi, com diu Hel·lanic. Aristarc i els seus deixebles tenen aquestes lectures amb dues “ρ”, com diu Heracleó respecte el cant XVI de la *Ilíada* (τό ῥα τότ' ἐκ χηλοῖο λαβών), “així doncs, treient-la del cofre”. “Va témer querelles doloroses” fa referència a les disputes entre els pretendents d'Atalanta: [Jàson] tenia por que ella encengués una discòrdia i se suscités una baralla entre ells, que volien mantenir relacions amb ella, i ella, que volia preservar la seva virginitat. Que els Argonautes es van unir a les lèmnies, Herodor ho explica a *Les Argonàutiques*. Èsquil, a la *Hipsípila*, diu que elles mateixes van rodejar en armes de manera hostil als que es resguardaven de la tempesta, fins que van rebre d'aquests el jurament que, en desembarcar, s'unirien a elles. Sòfocles, a les *Lèmnies*, diu que, fins i tot, van entaular un violent combat contra ells.

Comentari textual i mitogràfic

El sisè fragment d'Herodor prové dels escolis a *Les Argonàutiques* d'Apol·loni de Rodes. En el cas que ens ocupa, Apol·loni ja ha introduït l'episodi de les dones de l'illa de Lemnos (1.609 sq.). El poeta alexandrí narra com Jàson es prepara per a l'encontre amb Hipsípila, la qual ha convidat a ell i a la resta d'Argonautes dins la ciutat. Després d'una llarga ècfrasi de la capa que Jàson havia rebut d'Atena (1.721-768), Apol·loni aprofita que l'heroi pren una llança que Atalanta li havia regalat per justificar la seva absència entre els Argonautes.¹ Els Argonautes arriben a l'illa de Lemnos, on les dones anteriorment havien acabat amb tota la població masculina de l'illa perquè aquests havien preferit la companyia de les esclaves tràcies. Hipsípila va ser l'única que, per *pietas*, va salvar el seu pare. Les lèmnies, en creure que es tractaven dels tracis, s'armen per precaució. Finalment, acullen als herois a l'illa i, en assemblea, decideixen unir-se amb ells a través d'un engany: en comptes de confessar la massacre, expliquen que els homes han migrat a Tràcia. Jàson i els Argonautes accedeixen, i de la unió de Jàson i

¹ Atalanta apareix entre els Argonautes del catàleg d'Apol·lodor (1.9.16 [112]).

Hipsípila neix Euneu, futur rei de Lemnos.² Jàson promet fer-se'n càrrec quan retorni de prendre el velló d'or, promesa que no compleix i que representa un precedent de la relació que mantindrà amb Medea.

La trobada entre els Argonautes i les lèmnies, episodi llargament desenvolupat a *Les Argonàutiques* d'Apol·loni de Rodes, no és una innovació del poeta,³ sinó que resulta un dels elements més antics de la saga argonàutica.⁴ L'escoli, per una banda, es val d'una clarificació sobre el personatge d'Atalanta per afegir un comentari lexicogràfic; i, per l'altra, aplega les versions d'Herodor, Èsquil i Sòfocles sobre l'episodi general de les dones de Lemnos. L'escoliasta distingeix l'Atalanta arcàdia, filla de Jasió i Clímene, de l'argiva, filla d'Esqueneu i casada amb Hipomedont.⁵ Hel·lanic apareix citat per explicar una informació sobre la serra de Mènalos, que pren el nom de l'heroi Mènal.⁶ Després s'insereixen les citacions d'Aristarc i a Heracleó per tal de resoldre el problema mètric que presenta τó ρα dins l'estructura hexamètrica, problema que la tradició textual intenta conciliar amb τόρρα.⁷ I tornant altre cop a Atalanta, que hem de recordar que apareix esmentada per Apol·loni amb relació a la llança regalada a Jàson, l'escoliasta explica el motiu pel qual el poeta no la inclou en l'expedició: per evitar confrontacions pel seu amor entre la resta d'Argonautes.

L'establiment del text s'ha dut a terme a partir de l'edició de referència de Wendel (1935), amb un suplement de l'edició de Schaefer (1813) per les lectures del *Parisinus*. Es poden distingir tres nuclis de contingut de l'escoli, com ja hem avançat: a) informacions sobre les Atalantes; b) comentari gramàtic; c) *Zitatennest* d'informacions sobre l'episodi de les dones de Lemnos. El fragment d'Herodor resulta ben delimitat: la breu informació sobre l'episodi de les lèmnies és precedida per una paràfrasi

² Euneu acaba sent rei de Lemnos en els temps de la guerra de Troia (*Il.* 7.467-471, 21.41, 23.747) i algunes fonts deien que tenia un germà bessó amb un nom de tradició poc estable, Nebròfon segons Apol·lodor (1.9.17 [1.115]). La història d'Euneu serveix com a *aition* pel *genos* atenès dels Evènides segons Graf (1987: 105).

³ A.R. 1.607-910. El tractament que ofereix Apol·loni de l'episodi denota el caràcter sexual de la relació entre Jàson i Hipsípila. Podem interpretar que Apol·loni situa aquest tipus d'aprenentatge *abans* de l'encontre amb Medea, que representaria un altre tipus de relació: la consumació d'un amor romàntic; veg. Steven Jackson (1993: 59).

⁴ A més a més de la presència d'Euneu a Homer (veg. *supra*), altres notícies antigues sobre l'episodi les trobem a Píndar (*P.* 4.251; *O.* 4.19-27), possiblement a Simònides (547 *PMG*) i a Heròdot (6.138.4).

⁵ Filla de Jasió i Clímene, filla aquesta de Mínia (Apollod. 3.9.2 [3.105]) o Mènal (E. *Ph.* 1162); filla d'Esqueneu, fill aquest d'Atamant (Apollod. 1.8.2 [1.68]). El text ha estat emendat a partir d'un escoli de Teòcrit (3.40-42d) que presenta dues Atalantes: una d'Arcàdia i l'altra de Beòcia. Els manuscrits presenten, però, Αργεία. La confusió entre Meilanió i Hipòmenes ve donada, segurament, per la confusió entre les dues "Atalantes", veg. *infra*.

⁶ Hellanic. fr. 162 Fowler; Apollod. 3.8.1 [3.98]. També és l'heroi epònim de la ciutat arcàdia.

⁷ Aristarch. 1.404.10 Ludwig; Heracleo gramm. fr. 11 Berndt.

interpretativa del poema d'Apol·loni, específicament en referència a δεῖσεν ἀργαλέας ἔριδας. Seguidament, a l'oració que remet a *Les Argonàutiques* d'Herodor (indicant el títol), trobem les cites de la *Hipsípila* d'Èsquil i de les *Lèmnies* de Sòfocles. A més a més, el nom d'Herodor apareix ben atestat i sense confusions en la tradició manuscrita. Per tant, ens trobem davant un fragment de segura atribució a l'escriptor d'Heraclea.

Ἰασίωνος θυγάτηρ, ἦν ἔγημεν Μειλανίων: El nom de Jasió en el context dels Argonautes és fàcilment confós amb el de Jàson, com bé reflecteix la tradició textual. Tant el *Laurentianus* com el *Parisinus* presenten Ἰάσωνος en comptes de Ἰασίωνος. L'escoli busca aclarir la genealogia d'Atalanta, heroïna que acumula una sèrie d'episodis relacionats amb la caça i ritus iniciàtics en diferents contrades de la Grècia arcaica.⁸ L'escoliasta assenyala que Apol·loni està fent referència a la filla de Jasió casada amb Meilanió (també conegut com a Milanió en altres fonts).⁹ Sobre la genealogia de Jasió, tenim informació en un fragment d'Hel·lanic: Jasió estaria lligat a la dinastia d'Argos com a fill de Foroneu (o Tríopas) i germà de Pelasg i Agènor.¹⁰ La identificació argiva de Jasió causa que la informació que l'escoliasta mostra seguidament sigui difícil d'encaixar. Pel que fa a Meilanió (o Milanió), la tradició literària el descriu d'una manera molt similar a Atalanta. Ambdós són joves arcadis que defugen el matrimoni, ben versats en la caça i semblen personatges relacionats amb certs ritus d'iniciació.¹¹ A més a més, Apol·lodor el presenta com a fill d'Amfidamant, germà de Jasió, fent Atalanta i Meilanió cosins.¹²

ἑτέρα γὰρ ἐστὶν ἡ Ἀργεία, ἡ Σχοινέως, ἦν ἔγημεν Ἴππομέδων: Aquesta distinció entre ambdues Atalantes sembla provenir dels escoliastes, no hi ha cap manera d'identificar una autoritat al respecte. Entre els escolis a Teòcrit en trobem un que presenta dues Atalantes i els seus mites de manera més desenvolupada, sense

⁸ A partir d'una anàlisi dels episodis i els noms que apareixen en relació amb Atalanta, Dowden (2021: 50) conclou que "the Atalanta myth shows us through its variants that locations can under certain circumstances multiply. Given that the location in these cases expresses, in some sense, ownership of the myth, it follows that the multiplication of locations ('splintering') reflects population movement, or divergence, whilst preserving heritage and core values."

⁹ Per a la relació de fonts i quin nom adjudiquen al pretendent, veg. Barringer (1996: 71 n.118).

¹⁰ Hellanic. fr. 36a (= Eust. 3.75) i 36b (= Sch. Hom. *Il.* 3.75).

¹¹ Això ho indicaria també el seu nom, aparentat etimològicament amb μέλας, "fosc"; veg. Dowden (2021: 25).

¹² Apollod. 3.9.2 [3.105]; també a Hel·lanic (fr. 99 Fowler = Sch. E. *Phoen.* 150).

indicar tampoc l'origen d'aquestes informacions.¹³ L'escoliasta parla de dues Atalantes, una arcàdia i una beòcia. La beòcia és la que proposa una cursa per aconseguir la seva mà en matrimoni,¹⁴ mentre que l'arcàdia és l'arquera present a la caça del senglar de Calidó.¹⁵

Els estudiosos han debatut si Atalanta fou una figura adaptada en diferents regions o si des d'un principi hi va haver dos personatges que compartien el nom però atributs i localitzacions lleugerament diferents.¹⁶ Dowden ha assenyalat com la distinció entre ambdues no és tan límpida, especialment quan tenim en compte que l'Atalanta arcàdia té lligams genealògics amb Beòcia.¹⁷ De fet, la relació amb Esqueneu, nom d'un riu de la regió, és l'únic element que indica que es tracta d'un mite beoci.¹⁸ Tanmateix, "Esqueneu" per a nom d'una zona fluvial amb canyes (σχοῖνος) apareix en altres contrades; fins i tot, precisament, a Arcàdia.¹⁹ Per tant, sembla que en algun moment va haver-hi una reivindicació beòcia d'Atalanta, que en si mateixa no és incompatible amb la versió argiva només atestada en aquest escoli. Corregir el text per tal d'acomodar la variant beòcia no és necessari si acceptem la possibilitat de diferents variants locals per al mite d'Atalanta.

Tradicionalment, el nom del competidor en la cursa per aconseguir prendre Atalanta com a muller és Hipòmenes. Això no obstant, la *lectio* dels manuscrits és Hipomedont, nom també present entre els cabdills argius dels Set contra Tebes.²⁰ Altre cop trobem una forta presència argiva dins l'escoli, que ens inclina a pensar la coexistència d'una Atalanta argiva amb la famosa arcàdia (i potser beòcia). A propòsit d'això, cal tenir en compte que Partenoheu, un altre dels cabdills dels Set contra Tebes,

¹³ Sch. *Theoc.* 3.40-42d; l'autoritat darrere aquest escoli (i l'escolia a comentar) seria el comentari de Teó d'Alexandria (I segle aC).

¹⁴ Veg. Barringer (1996: 72) per el paper actiu d'Atalanta en el seu mite: "An athletic competition to win the hand of a maiden is a common topos in Greek myth, such as the myth of Pelops and Hippodameia, but in the Atalanta myth, Atalanta herself—not her father or other suitors—competes against the suitors."

¹⁵ Dowden (2021) proporciona les fonts per les dues Atalantes: Atalanta arcàdia = D.S. 4.41.2 (Argonautes); Apollod. 1. [1.68-71] i D.S. 4. (participa a la caça del senglar i és filla d'Esqueneu); Atalanta beòcia = Hes. fr. 76; Ou. *Met.* 10.609; Hyg. 185; Apollod. 3.9.2 [3.105].

¹⁶ Veg. Gantz (1993: 338), que proposa que hi ha dues Atalantes primigènies ("two originally distinct figures").

¹⁷ Veg. Dowden (2021: 32): "Thus the Arkadian Atalanta is connected by genealogy to the population of Boiotia, and the particular town-name Orchomenos also recurs in the Arkadian landscape."

¹⁸ L'hidrònim apareix a la *Iliada* (2.497) en el contingent beoci. Estrabó (9.2.22) indica que és un riu proper a Tebes.

¹⁹ Pausànias (8.35.10) explica que hi ha una plana arcàdia anomenada així a partir de la beòcia.

²⁰ Els noms dels Set contra Tebes variaven en les fonts. Però Hipomedont ja apareix a la tragèdia d'Èsquil *Els Set contra Tebes*. També és present a Apol·lodor (3.6.3 [3.63]; 3.6.6 [3.68]; 3.6.8 [3.74])

és fill d'Atalanta, com a mínim des de la versió d'Èsquil.²¹ Segons Hel·lanic, aquest era fill de Meilanió i Atalanta.²² Però és interessant que ja Hecateu presenti una variant completament argiva per a Partenoheu: el feia fill de Tàlau, pare d'Adrast, i no pas d'Atalanta.²³ A cavall entre aquestes tradicions, Pausànias recull també la paternitat de Tàlau, però deixa sense especificar la mare de Partenoheu.²⁴ Així doncs, Atalanta concorre amb noms integrats en la mitologia argiva a tres nivells: un del seus pares és Jasió; un dels seus marits és Hipomedont; i el seu únic fill, Partenoheu.²⁵

Per aquests motius, hem decidit mantenir el text tal com apareix en la tradició manuscrita.²⁶ És cert que sembla haver-hi una sobrecàrrega d'elements argius que serien més escaients per a una Atalanta descendent de Jasió.²⁷ Tanmateix, trobem que una *emendatio* d'Ἀργεία en Ἀρκαδική, <έτέρα> és arriscada, especialment tenint en compte que les diferents fonts pel mite presenten una barreja constant entre elements arcadis, beocis i argius. Per consegüent, hem cregut pertinent mantenir el nom d'Hipomedont com a marit d'Atalanta, encara que es tracti d'un *unicum*.

Μαίναλον δὲ ὄρος Ἀρκαδίας, ἐν ᾧ ἡ Ἀταλάντη διήγεν, ἀπὸ Μαινάλου τοῦ Ἀρκάδος, ὡς φησιν Ἑλλάνικος: L'escoliaista comenta la presència del Mènal en els versos del poema d'Apol·loni. Hel·lanic és citat per tal d'aclarir la localització de la muntanya del Mènal, que també era una ciutat.²⁸ La citació del mitògraf sembla començar aquí i no incloure la distinció entre les dues Atalantes.²⁹ Tot i que no trobem el títol de l'obra específica d'on s'ha extret aquesta informació, el més probable és que provingui de la *Forònide*, atès que hi havia una subdivisió sobre Arcàdia.³⁰ Mènal, epònim de la contrada, està situat dins la dinastia arcàdia essent fill de Licàon.³¹

²¹ A. Th. 532-33, 547.

²² Hellanic. fr. 99 (= Sch. E. Phoen. 150).

²³ Hecat. fr. 32 (= Sch. S. OC 1320). Aquest Tàlau és un dels Argonautes al poema d'Apol·loni de Rodes (1.118).

²⁴ Paus. 3.12.9; Pausànias (9.18.6) també proposa que la tradició de Partenoheu com a fill de Tàlau era d'origen tebà.

²⁵ Nom escaient per al fill d'una verge caçadora.

²⁶ Aquesta també va ser la decisió de Jacoby ([1957] 1995).

²⁷ Tradicionalment, la mare és Clímene, filla de Mínia; la qual cosa en situaria en Beòcia i no pas en Arcàdia (Apollod. 3.9.2 [3.105]).

²⁸ Hellanic. fr. 162.

²⁹ Veg. Pownall (2016) *ad loc.*

³⁰ Περὶ Ἀρκαδίας a Hel·lanic fr. 37 (= Sch. A.R. 1.161-163).

³¹ Paus. 8.3.4; Sch. A.R. 1.168; Apollod. 3.8.1 [3.97].

Ἀρκάδος, en aquest cas, no l'hem d'entendre com el genitiu de parentesc amb Arcas, sinó com a designació del lloc de provenença.³²

αἱ δὲ Ἀριστάρχειοι δι' ἑτέρου <ρ> ἔχουσι τὰς τοιαύτας γραφάς, ὡς Ἡρακλέων φησὶν ἐν τῇ π τῆς Ἰλιάδος “τό ῥα τότ' ἐκ χηλοῖο λαβών”: Seguidament, l'escoliasta passa a comentar una qüestió mètrica, tot citant com a fonts en matèries gramaticals els “Aristarqueus”, els seguidors del gramàtic Aristarc, i Heracleó. Sobre la vida d'Aristarc de Samotràcia, la font principal és l'entrada de la *Suda*, la qual ens informa que tenia *circa* quaranta deixebles a Alexandria, on desenvolupà la seva activitat intel·lectual.³³ Pel que fa a Heracleó, també fou un gramàtic que escrigué quasi 50 llibres de comentari dels poemes homèrics.³⁴

τὸ δὲ δεῖσεν ἀργαλέας ἔριδας τὰς τῶν μνηστήρων λέγει τῆς Ἀταλάντης ἔριδας· ἔδεισεν, μὴ εἰς στάσιν αὐτοὺς ἐξάψη καὶ διαφορὰ τις γένηται μεταξύ, τῶν μὲν μιγῆναι αὐτῇ θελόντων, τῆς δὲ τὴν παρθενίαν τηρούσης: L'episodi tal com apareix a Apol·loni l'escoliasta el parafraseja de la següent manera: Jàson tem que el grup d'Argonautes que lidera no sàpiga comportar-se amb la presència d'Atalanta a bord de la nau. En aquest sentit, la interpretació per part dels autors de l'escoli ofereix una imatge “realista” del comportament típic dels herois i a la vegada sembla conciliar la capacitat guerrera d'Atalanta, que lluitaria per tal de salvar la seva virginitat.³⁵

ὅτι δὲ ἐμίγησαν οἱ Ἀργοναῦται ταῖς Λημνίαις Ἡρόδωρος ἱστορεῖ ἐν τοῖς Ἀργοναυτικοῖς: Aquesta oració constitueix el contingut de l'escoli que ens permet tenir més notícies sobre la narració d'aquest encontre entre lèmnies i Argonautes a *Les Argonautiques* d'Herodor. Com ja hem apuntat, l'episodi sembla ser molt antic i té una llarga tradició posterior; però no és gaire present entre els autors de mitografia primerenca.³⁶

³² Veg. Fowler (2013: 110).

³³ Sud. sv. Ἀρίσταρχος. Sobre la vida d'Aristarc, veg. Schironi (2018: 4).

³⁴ Veg. Berndt (1914: 5): “Er verfasste fortlaufende Kommentare zur Ilias und Odyssee in 48 Büchern, wovon freilich nur ziemlich geringe.”

³⁵ Veg. Barringer (1996: 50): “Atalanta challenges men in a man's world and therefore presents a threat to the male order, but she is also the object of male desire and subject to male influence and dominance.”

³⁶ Veg. Fowler (2013: 217). Orph. A. 473-484; Val. Flac. 2.77-402; Hyg. *Fab.* 15; Philostr. *Her.* 53.3, Apollod. 1.9.17 [1.114-115]; veg. Gantz (1993: 345) per una recopilació de fonts més extensa.

Les lèmnies representaven proverbialment la fantasia més horrorosa per a un home grec: eren dones no-gregues que havien matat els seus marits.³⁷ La causa del rebuig inicial dels homes envers les seves esposes, segons algunes fonts, és una *δυσωδία*, una mala olor que feien les dones de Lemnos i que l'havia causat Afrodita.³⁸ Burkert exposa dos paral·lels que podrien justificar la relació entre la disrupció de rols de gènere i aquesta pudor. D'una banda, les participants de les Tesmofòries menjaven all en gran quantitat. De l'altra, Filòcor testimonia que durant les Escirofòries el canvi d'ordre jeràrquic dins les relacions maritals anava acompanyat de mala olor.³⁹ Ens trobem davant unes dones que han invertit els rols socials establerts i, per aquest motiu, es troben fora de control. Tanmateix, la manera com Apol·loni les caracteritza no és comparable a les altres dones de l'horitzó mític grec que presenten certa semblança: les amàzons.⁴⁰ En primer lloc, les lèmnies habiten una illa que es troba en aigües gregues, i l'organització política que mantenen entre elles no és de tipus tribal com les amàzons, sinó que fan ús de l'assemblea. Les dones de Lemnos estan actuant com a homes-ciutadans grecs, no han substituït la seva convivència per un altre tipus d'organització estatal. A més a més, són descrites per part d'Apol·loni com a dones *femenines*, cosa que les fa més vulnerables que les amàzons. I, finalment, acaben acceptant retornar als seus rols femenins.⁴¹ Sembla que en la descripció d'Apol·loni pot estar entrant en joc una imatge recurrent a la poesia hel·lenística: la de la reina guerrera.⁴² Al cap i a la fi, tot l'episodi pot ser interpretat des del punt de vista colonial grec: les lèmnies són "domesticades" pels Argonautes, com els colons havien de controlar els habitants indígenes de les zones a colonitzar.⁴³ Les interaccions dels

³⁷ Veg. Ruta (2020b), qui considera que potser Zenobi estava utilitzant fonts mitogràfiques per als seus proverbis, i específicament Herodor en relació al *Λήμνιον κακόν*. S'han traçat analogies entre el mite de les Danaïdes i les lèmnies, veg. Masciadri (2004: 231). Veg. també Masciadri (2008) per un anàlisi estructuralista de tots els mites relacionats amb l'illa de Lemnos, seguint les passes de Dumézil (1924).

³⁸ Per un anàlisi del rol d'aquest dels jocs de paraules amb la pudor amagada com el crim que volen ocultar als Argonautes a Apol·loni, veg. Daly (2023). Però les fonts són sempre posteriors a Apol·loni (Apol·lodora o Higí, *Fab.* 14), que no esmenta aquesta "pudor" i de manera ambigua diu que la causa és la còlera d'Afrodita, sense especificar si és contra les dones o els homes (A.R. 1.611-615).

³⁹ Philoch. *FGrH* 328 fr. 89; veg. Burkert (1970: 10-11).

⁴⁰ Veg. *Fragment 25: Teseu i les amàzons*.

⁴¹ Veg. Thalmann (2011: 73). Pel que fa a la funció del mite, podria representar un model de desorganització de la societat patriarcal, que posteriorment es reprèn en la comèdia àtica (Ar. fr. 372-391 *PCG*; Nicoch. fr. 14-17 *PCG*; Antiph. fr. 142-143 *PCG*; Alex. fr. 139 *PCG*; Diph. fr. 53 *PCG*); veg. Martin (1987) per una anàlisi de les influències de la comèdia perduda de les *Lèmnies* a *Lisistrata*. Bachofen (1861: 90) creia que representava la memòria d'un patriarcat prehistòric.

⁴² Veg. Delignon (2020: 575). Com a estratègies però dones, fan ús de tècniques diferents a les que esperaríem dels homes, veg. Alves de Sousa (2020: 141).

⁴³ Veg. Lordkipanidze (2002: 307).

herois amb certes ètnies locals durant el viatge prepara, de manera mítica, la colonització històrica posterior de l'illa.⁴⁴

No obstant això, hem de recordar que aquesta és la visió que prefereix Apol·loni, que probablement vol presentar les dones de Lemnos de manera desitjable per als Argonautes per propiciar la unió sexual entre ells. Si Apol·loni presentés a les lèmnies com a dones salvatges que, a més de no estar “controlades” per homes, posseïssin una mala olor, semblaria poc versemblant que els Argonautes acceptessin mantenir relacions amb elles.⁴⁵ Per desgràcia, sobre la versió d'Herodor només sabem que l'encontre sexual va succeir (tant μίγνυμι de L com συγγίγνομαι de P, apunten al caràcter carnal de la “barreja”), però no en quines condicions. El que sembla més probable és que Herodor situés l'episodi durant el viatge d'anada a la Còlquida, com Apol·loni, tot i que versions alternatives del mite situen l'encontre en el retorn.⁴⁶ En aquestes versions, com que els Argonautes ja han aconseguit el velló d'or a la Còlquida i han fugit amb la filla del rei Eetes, Medea, aquesta viatja amb la resta d'integrants de l'Argo. Seguint aquesta tradició, el testimoni de Mirsil explica que la pudor de les lèmnies no provenia de la ira d'Afrodita, sinó de les arts de la fetillera Medea.⁴⁷ La unió entre Jàson i Hipsípila, doncs, resulta més difícil de conciliar i l'episodi deixa de formar part dels elements iniciàtics del viatge de Jàson.

Αίσχύλος δὲ ἐν Ὑψιπύλῃ ἐν ὄπλοις φησὶν αὐτὰς ἐπελθούσας χειμαζομένοις ἀπειργεῖν, μέχρι λαβεῖν ὄρκον παρ' αὐτῶν ἀποβάντας μιγήσεσθαι αὐταῖς: A diferència d'Apol·loni, com manifesta l'escoli, tant Èsquil com Sòfocles aporten un retrat menys favorable de les lèmnies. Èsquil, d'una banda, explicava a la tragèdia perduda *Hipsípila* que les lèmnies van arribar a assetjar els Argonautes mentre aquests es resguardaven a l'illa d'una tempesta, coaccionant-los a jurar que s'unissin amb elles.

⁴⁴ Veg. Thalmann (2011: 74-77). L'ocupació de Lemnos per part dels grecs se situa entre el 800 i el 700 aC, però el control atenès no s'assenta fins el 510 aC gràcies a Miltiades (Hdt. 6.137). Veg. Sánchez-Mañas (2022) per un anàlisi d'aquest episodi a Heròdot.

⁴⁵ També cal destacar que Hipsípila pot mentir sobre la desaparició dels homes però no podria emmascarar la pudor; veg. Steven Jackson (1993: 61-62).

⁴⁶ Pi. P. 4.252-257; Myrsil. 477 fr. 1a BNJ. En el cas de Píndar, probablement correspon a una qüestió estructural de l'epinici, veg. Manuello (2011: 152): “La menzione dell'episodio di Lemno a questo punto della narrazione si attacca direttamente alla successiva sezione dedicata al tema delle origini della colonia di Cirene secondo il procedimento tanto caro a Pindaro della *Ringkomposition*.” La versió tradicional succeïa durant el viatge d'anada, ja que constitueix una part vital de la *paideia* de Jàson; veg. Steven Jackson (1993: 59). Herodor és proposat com a font d'aquest episodi per Apol·loni per Steven Jackson (1993: 63).

⁴⁷ Veg. Burkert (1970: 7).

La informació sobre l'*argumentum* de l'obra que conté l'escoli és, desafortunadament, l'única que hem conservat. També tenim testimoniats el títol *Lèmnies*, tragèdia que segurament tractava el mateix material mític o bé el de Filoctetes.⁴⁸ La diferència entre aquestes lèmnies i les temoroses dones que creuen que són atacades pels tracis a Apol·loni queda palesa en l'escoli. Resulta interessant aquesta caracterització de les lèmnies, més properes a la imatge de les amazones, atès que ens permet qüestionar-nos els motius que podrien portar-les a comportar-se de manera tan hostil. Una hipòtesi és que les lèmnies encara patien la mala olor amb la qual havien estat castigades per Afrodita, i per aquest motiu volien obligar els Argonautes que mantinguessin relacions sexuals amb elles.⁴⁹

Σοφοκλῆς δὲ ἐν ταῖς Λημνίαις καὶ μάχην ἰσχυρὰν αὐτοῖς συνάψαι φησὶν:
D'altra banda, les *Lèmnies* de Sòfocles no només els amenaçaven, sinó que van arribar a entaular un combat amb ells. Aquesta és l'única informació prou desenvolupada que hem conservat sobre la tragèdia.⁵⁰

⁴⁸ A. 3.233 Radt.

⁴⁹ Veg. Steven Jackson (1993: 60).

⁵⁰ S. 4.337 Radt.

Fragment 7: Els Fills de la Terra

Cf. A.R. 1.936-50: “Ἔστι δέ τις αἰπεῖα Προποντίδος ἔνδοθι νῆσος | τυτθὸν ἀπὸ Φρυγίης πολυληίου ἠπεῖριοιο | εἰς ἄλα κεκλιμένη, ὅσσον τ’ ἐπιμύρεται ἰσθμός | χέρσω ἔπι πρηνῆς καταειμένη· ἐν δέ οἱ ἀκταὶ | ἀμφίδυμοι· κείται δ’ ὑπὲρ ὕδατος Αἰσήποιο· | Ἄρκτων μιν καλέουσιν Ὅρος περιναιετάοντες. | Καὶ τὸ μὲν ὑβρισταί τε καὶ ἄγριοι ἐνναίεσκον | Γηγενέες, μέγα θαῦμα περικτιόνεσσιν ιδέσθαι· | ἔξ γὰρ ἐκάστω χεῖρες ὑπέρβιοι ἠερέθοντο, | αἱ μὲν ἀπὸ στιβαρῶν ὤμων δύο, ταὶ δ’ ὑπένερθεν | τέσσαρες αἰνοτάτησιν ἐπὶ πλευρῆς ἀραρυῖαι. Ἴσθμόν δ’ αὖ πεδίον τε Δολίονες ἀμφενέμοντο | ἀνέρες· ἐν δ’ ἦρως Αἰνήιος υἱὸς ἄνασσε | Κύζικος, ὃν κούρη δίου τέκεν Εὐσώριοιο | Αἰνήτη.”

Sch. A.R. 1.936-490 (Wendel)

τούτων καὶ Ἡρόδωρος μνημονεύει ἐν τοῖς Ἀργοναυτικοῖς, καὶ ὅτι ἐπολέμησαν Ἡρακλεῖ. οἱ μὲν οὖν Γηγενεῖς περὶ Κύζικον ὤκουν, οἱ δὲ Δολίονες περὶ τὸν ἰσθμόν.

2 post Ἡρακλεῖ <ἐν τῷ καθ’ Ἡρακλέα γράφει> vel similia suppl. vult Knaack (1904), *BPhW* 24 584

“Hi ha una illa espadada, dins de la Propòntida, que s’endinsa en la mar no gaire lluny de la contrada bladera de Frígia, només un istme banyat per les ones, davallant en pendís cap al continent. Les costes tenen un grau doble i es troben enllà de les aigües de l’Esep: Muntanya dels Óssos l’anomenen els pobles veïns. L’habitaven uns éssers violents i salvatges, els Fills de la Terra, gran meravella de veure per a la gent de les rodalies; cadascú brandava sis braços poderosos: dos els sortien dels múscles robustos, i els altres quatre més avall, ajustats als flancs esfereïdors. En canvi, l’istme i la plana els conreaven els dolíons; entre ells regnava un heroi fill d’Eneu, Cízic, que havia infantat la filla del diví Eusor, Enete.”

Herodor els esmenta a *Les Argonàutiques*, així com que havien lluitat contra Hèracles. Així doncs, els Fills de la Terra habitaven a prop de Cízic, els dolíons a prop de l’istme.

Comentari textual i mitogràfic

El fragment 7 s'ha conservat a través dels escolis al poema argonàutic d'Apol·loni de Rodes. Els escoliastes tornen a indicar que la informació que han extret d'Herodor prové de la seva *Argonàutica*. Després de l'episodi de les dones de Lemnos (present al fragment 6) i l'inici als misteris de Samotràcia, Apol·loni introdueix el que es considera un dels episodis més importants del primer llibre del poema d'Apol·loni: l'escala dels Argonautes a Cízic. Cízic és una ciutat de Mísia, de la regió designada en la tardo-antiguitat com *Phrygia minor*, a la ribera meridional i asiàtica de la Propòntida (enfrent del mar de Màrmara).¹

L'escoli és bastant extens i fa referència a les aventures dels Argonautes a la Propòntida. A l'episodi, els Argonautes han de lluitar contra els *gegeneis*, els “Fills de la Terra”, els quals llencen roques envers els herois mentre baixen la muntanya. La presència dels monstres a l'àrea sembla provenir d'una tradició vinculada a Hèracles, en la qual hauria ajudat els indígenes pelasgs a combatre'ls.² Per aquest motiu, resulta interessant que Herodor aparegui com autoritat per uns personatges que formen part tant del mite argonàutic com de la mitologia d'Hèracles.

En aquest cas, com que només apareix Herodor en aquesta part de l'escoli, hem emprat l'edició de referència de Wendel.³ L'additament de Knaack per tal d'indicar que la informació sobre Hèracles ha de provenir de l'*Heraclea* és prescindible.⁴ És cert que l'episodi segurament es trobava a l'*Heraclea*, però no sabem si els escoliastes també van tenir accés a aquesta obra. La menció a Hèracles, tot i no participar en la cerca del velló d'or, podria trobar-se també de passada a l'*Argonàutica*.

τούτων καὶ Ἡρόδωρος μνημονεύει ἐν τοῖς Ἀργοναυτικοῖς, καὶ ὅτι ἐπολέμησαν Ἡρακλεῖ: Els Γηγενέες, ο Fills de la Terra, són unes criatures que apareixen descrites en les nostres fonts amb característiques semblants a les dels hecatonquirs.⁵ Els Fills de la Terra habitaven a prop de Cízic, on té lloc un dels episodis més coneguts de *Les Argonàutiques*. La regió de Cízic s'estén a l'est del riu Esep, el qual

¹ Veg. *infra* per les informacions que hem conservat sobre la localització i morfologia de Cízic.

² Agathocl. *FGrH* 472 fr. 2.

³ Wendel (1935).

⁴ Veg. Knaack (1902: 293 n.1) i (1904: 584).

⁵ Hes. *Th.* 147-153. Knaack (1902: 292-297) creu que no són monstres, sinó una forma al·legoritzada d'homes que es guanyaven la vida amb les seves mans: ἐγγειρογάστορες.

constitueix la frontera entre la Tròada i Frígia.⁶ Les fonts antigues identifiquen l'emplaçament de Cízic de tres maneres diferents: com una illa, una illa unida artificialment al continent per obra dels humans, o una península natural.⁷ El text d'Apol·loni ens diu que vivien a la Muntanya de les Ósses.⁸ No és casual que els Fills de la Terra, personatges salvatges, visquin en una zona muntanyosa.⁹ A la zona de l'istme hi vivia Cízic, epònim de la ciutat i sobirà dels dolíons. Cízic té com a pares un tessali, Eneu, i Enete, filla d'Eusor. Eneu és epònim de la ciutat d'Enea, a la Calcídica, i germà de Làpites (epònim del poble làpita) i nét del riu Peneu.¹⁰ Cízic havia vingut de Tessàlia a establir-se a l'Hel·lespont, com altres paral·lels mítics que reflecteixen el tema del rei-heroi epònim, fill de grec immigrant i de nissaga prestigiosa que acaba casant-se amb una princesa del país d'acollença.¹¹ Hem de remarcar que es tracta d'un fill d'un grec: podem entendre que la rebuda cordial dels dolíons envers els Argonautes reflecteix un reconeixement de pertinença a una mateixa ètnia originària, ja que també tenen uns orígens a Tessàlia. A més a més, gràcies a Deíoc sabem que l'acollida no és un simple motiu manllevat de la tradició èpica, sinó que formava part de la llegenda local.¹²

Els Argonautes lluiten contra els Fills de la Terra, els quals els tiren roques mentre baixen de la muntanya. La presència dels monstres a l'àrea sembla provenir d'una tradició vinculada a Hèracles, el qual té un paper important en la victòria sobre aquests. I aquesta connexió entre l'heroi i l'episodi resulta un problema a l'hora d'entendre perquè Herodor, a *Les Argonàutiques*, hauria parlat sobre aquests, si

⁶ Veg. Vian (1974: 261) i (1978) per una descripció de la topografia de l'istme.

⁷ Plin. *HN* 5.142; A.R. 1.936 el qual, segurament, extreu la informació de dos historiadors locals: Deíoc de Proconessos (Dei(l)och. 471 *FGrH*) i Neantes de Cízic (Neanth. *Cyz.* 84 *BN*); Sch. A.R. 1.936; Anaximen. *FGrH* 72 fr. 26; Str. 14.1.6. Tant Estrabó (12.8.11) com Frontí (*Strat.* 3.13.6) diuen que l'unió de l'illa estava construïda artificialment pels humans, i Plini (*NH* 5.40) l'adscriu a Alexandre el Gran. Tres inscripcions demostren que hi havia un passatge que es podia bloquejar si es volia, així com un istme que es podia inundar, veg. Blakely (2011) *ad loc.* Per la història de ciutat de Cízic, veg. Dana (2014).

⁸ Sobre la Muntanya de les Ósses, la seva etimologia i el seu (possible) rerefons pitagòric, veg. *infra*.

⁹ Veg. André (2010: 8): "Ici il s'agit plus d'une application de la théorie des climats, idée ancienne pour expliquer les correspondances entre les moeurs d'une population et son environnement : le caractère rustre, voire belliqueux et sauvage des habitants de Mont des Ours est bien une actualisation de l'image que ce faisaient les Anciens de ce monde montagnard qui apparaît comme le lieu où tout a un caractère 'd'ensauvagement'. Où violence et cruauté primitives affleurent et où la civilisation est 'mitigée, incomplète'."

¹⁰ A.R. 1.947-951; Sch. *Il.* 1.266-268.

¹¹ Veg. Cuartero (2008: 87).

¹² Dei(l)och. fr. 4 Fowler. La majoria d'aquestes noves polis creen a propòsit dels indrets de les noves colònies uns mites que s'insereixen en la fundació llegendària d'aquestes, protagonitzats per herois com Hèracles o els Argonautes, per explicar una *protofundació* abans de la colonització grega històrica, veg. Cuartero (2008: 83-84).

Hèracles quedava fora de l'expedició.¹³ A parer nostre, se'ns presenten dues opcions: o bé Herodor els esmenta en una digressió dins *Les Argonàutiques* que explicava l'enfrontament amb Hèracles duent a terme els seus treballs (si no tinguéssim el nom de l'obra podríem pensar que el fragment pertany a l'*Heraclea*), o bé els Argonautes també es troben amb els Fills de la Terra en l'episodi de Cízic.¹⁴ Aquesta segona hipòtesi es pot justificar comparant l'episodi amb un de similar de l'*Odissea*: l'encontre amb els lestrígons, els quals també llencen pedres a la tripulació d'Odisseu.¹⁵ Si tenim en compte la influència de la llegenda argonàutica en el posterior recorregut d'Odisseu, els paral·lels semblen prou clars.¹⁶

Els Fills de la Terra anatòlics formen part de la mitologia local i, malgrat les temptatives d'alguns estudiosos moderns, no cal interpretar-los des d'un punt de vista racionalista com una població indígena.¹⁷ Sembla més aviat que representarien els aspectes salvatges de les terres que s'han de colonitzar, les quals han de ser dominades (i sotmeses) o directament eliminades. Ens trobem, altre cop, amb elements que ressonen a l'època de la colonització grega. Segons els testimonis mitogràfics que se'ns han conservat, l'episodi es va interpretar de dues maneres: o bé reflectia la defensa dels pelasgs indígenes de Cízic contra els tessalis Argonautes; o bé reflectia les bones relacions entre tessalis i dolíons que uneixen les seves forces per alliberar-se de les molèsties que els causen els Fills de la Terra.¹⁸ La voluntat d'Herodor de tractar aquest episodi es pot justificar per l'àmbit geogràfic de la contesa. Podríem extreure de l'escoli

¹³ Sobre la participació d'Hèracles a l'expedició dels Argonautes veg. *Fragment 4I: Hèracles no és un dels Argonautes*.

¹⁴ Veg. Fowler (2013: 219). West (2005: 48-53) relaciona l'episodi dels lestrígons amb els Fills de la Terra, ja que podrien servir com a explicació de la construcció d'un nou port amb les pedres llançades. Agàtocles (472 fr. 2 BNJ) troba una similitud entre aquest episodi i un mite de Bèsbicos on també apareix Hèracles i que comporta un canvi de la geografia per part dels grecs. Plini (NH 2.204) creu que és una al·legoria de les forces volcàniques per les quals es va separar Bèsbicos del continent de Bitínia. Knaack (1902: 293) creu que la cita d'Herodor explica la lluita entre els Fills de la Terra i Hèracles al *Sobre Hèracles* i no només a *Les Argonàutiques*, per això afegeix “ἐν τῷ καθ’ Ἡρακλέα γράφει”.

¹⁵ Veg. Morosi (2013: 40): “Non si può dire con certezza se Erodoro sia stato il protos eures del racconto della battaglia tra Eracle e i Giganti: si è variamente proposto di inserire la vicenda tra le fatiche di Eracle o di riferirla a delle Argonautiche pre-odissiache, complici anche gli evidente punto di contatto tra il racconto apolloniano di quanto avvenuto a Cizico e l'episodio dei Lestrigoni nell'*Odissea*. Pare però certo che questa linera di tradizione si sia sviluppata in via del tutto indipendente rispetto a quella di cui sono latori Deioico, Callistene, Eforo e Conone.”

¹⁶ Veg. Bilić (2017) i (2021: 27-32) per una interpretació de l'escala a Cízic i els lestrígons de l'*Odissea* com una narrativa mítica astronòmica que feia referència als solsticis.

¹⁷ Deíoc (fr. 7 Fowler) els interpreta com a pelasgs, ja que odiaven els tessalis perquè els havien malferit i creien que eren pirates, o bé com diu Conó (Cono hist. *FGrH* 26 fr. 41) perquè els pelasgs havien estat expulsats de la seva terra pels tessalis.

¹⁸ Veg. Cuartero (2008: 86 i 90).

que tant Hèracles com els Argonautes s’hi van enfrontar, els Argonautes a *Les Argonàutiques* i Hèracles en algun altre lloc, probablement l’*Heraclea*. En realitat és perfectament possible que Herodor presentés dos episodis similars, un en l’*Heraclea*, i l’altre a *Les Argonàutiques*, que recordem que apareixen citades en aquest mateix escoli. L’interès per part d’Herodor pot residir a emprar aquests monstres com a eina etnogràfica que li permetés parlar sobre qüestions d’autoctonia.¹⁹

Per tant, Herodor es presenta com a autoritat en aquest escoli; tant pel que fa a la lluita dels Argonautes contra els monstres, com la d’Hèracles. Aquest no és l’únic escoli on Herodor és citat per l’escolista en relació a la tradició local de Cízic. El fragment 64, que Fowler no considera part de *Les Argonàutiques*, sinó que el subscriu a l’epígraf *varia*, proporciona informació sobre els macrons i les seves lluites contra els ciziqueus.²⁰ Així doncs, Herodor sembla ser una font recurrent pels escoliastes pel que fa a la mitologia i etnografia local de Cízic. Vist això, resulta interessant reexaminar l’escoli 1.936-49a, on s’explica el lloc on habiten els Fills de la Terra, l’anomenada Muntanya de les Ósses.²¹ L’etimologia de la muntanya reflecteix una manera de formar topònims molt comuna: era anomenada així perquè segurament hi havia óssos a l’àrea o era tan alta que semblava estar a prop de les constel·lacions.²² Aquestes informacions sobre la Muntanya de les Ósses es troben al mateix foli dels escolis que la citació

¹⁹ Blakely (2011) *ad loc.* creu que Herodor distingeix les criatures nascudes de la terra dels ciutadans sorgits del sòl cívic. Tanmateix, l’autoctonia no queda garantida per haver nascut literalment de la terra, veg. Blok (2009: 257): “Autochthôn was not the same as born from the earth (γηγενής or χθόνιος). To have one’s origins in the earth was not an unambiguous asset, as exemplified by numerous unattractive creatures that emerged in this way.”

²⁰ Veg. *Fragment 64: Macrieus*.

²¹ Sch. A.R. 1.936-49a: ταύτη οὖν τῇ χερρονήσῳ παράκειται Ἄρκτων ὄρος, κυρίως οὕτω λεγόμενον, ἐπειδὴ φασι τὰς τροφούς τοῦ Διὸς ἐκεῖ διατριβούσας εἰς ἄρκτους μεταβληθῆναι· ἢ ὅτι ὁ τόπος ἐνθηρος, καὶ ἀπὸ τοῦ θηρίου τῆς ἄρκτου ὠνομάσθη· ἢ διὰ τὸ ὑψηλὸν τοῦ ὄρους, ἀπὸ τοῦ δοκεῖν ταῖς ἄρκτους προσπελάζειν ταῖς ἀστρώοις· τοῦτο δὲ ἄγριοι τινες Γηγενεῖς ᾤκουν. αὐτὴν δὲ τὴν χερρόνησον καὶ τὸν ἰσθμὸν ᾤκουν Δολιῶνες, ὧν ἐβασίλευε Κύζικος = “A prop de la península es troba la Muntanya de les Ósses, ben designada, ja que es diu que les llevadores de Zeus que l’habitaven es van transformar en ósses; o bé perquè el lloc està ple de bèsties salvatges i va rebre el nom per l’ós, bèstia salvatge; o per l’elevat de la muntanya, la qual dóna la impressió que està a prop de les constel·lacions de les ósses. Els agrestes Fills de la Terra l’habitaven. Els habitants de la península i l’istme eren els dolions, dels quals Cízic era el rei.”

²² Sch. A.R. 1.936-49a). Plini (*NH* 5.40) explica que Cízic, una fundació milèsia, era coneguda abans com a Arctonessos (“illa d’óssos”), Doliònida i Dídimis. El nom també reflecteix la tradició d’anomenar accidents del relleu amb noms reconeixibles per facilitar la navegació. Les “fites” (“landmarks”) prenen el nom d’animals, objectes i colors, veg. Morton (2001: 189). Tot i que feien servir altres mecanismes per saber la posició de la nau i poder escollir la direcció desitjada (el sol, les estrelles, els vents), el *prorates*, l’encarregat de vigilar que en el camí no hi hagués obstacles com roques, buscava marques de relleu en l’horitzó, i aquests noms resultaven en mnemotècniques; veg. Morton (2001: 185-186).

d'Herodor.²³ En el poema i en l'escoli d'Apol·loni es distingeix la Muntanya de les Ósses (lloc on es desenvolupa la batalla contra els Fills de la Terra) de l'istme i la plana (batalla contra els dolions). L'equivalència entre Cízic, la Muntanya de les Ósses i la península sencera, Arctonessos, està present en molts autors antics, com ho reflecteixen els testimonis de Plini i Esteve de Bizanci.²⁴ L'explicació present a l'escoli sembla una paràfrasi del contingut que presenta el fragment 7, on també es distingeix on habiten els Fills de la Terra i els dolions; és a dir, la informació que se subscriu a Herodor apareix aquí sense la seva autoritat. Pot ser que el contingut que la precedeix, les explicacions al topònim de la Muntanya de les Ósses, també pertanyessin a Herodor?

L'escoli recull tres explicacions pel nom de la muntanya, com hem avançat, que no són mútuament excloents: a) la tradició de les llevadores de Zeus, Cal·listo i Cinosura, que van ser transformades en ósses;²⁵ b) l'explicació, més aviat banal, de la presència d'óssos a la muntanya com a origen del topònim; c) la proximitat de la muntanya amb les constel·lacions de l'Óssa Major i l'Óssa Menor. En realitat, la primera explicació i la tercera estan estretament lligades, ja que el mite de la transformació de les llevadores precisament apareix als *Catasterismes* d'Eratòstenes com a origen de les constel·lacions.²⁶ La relació entre la muntanya i les constel·lacions de l'*Ursa Major* i l'*Ursa Minor* pren un nou matís si tenim en compte que el Díndim, serra de la qual depèn la Muntanya de les Ósses, està dedicat a Rea/Gran Mare dels déus. La deessa de Díndim, un avatar de la Gran Deessa Mare, el culte a la qual s'estén per tota la conca mediterrània, disposa de denominacions epicòriques diferents, però la seva identificació amb Rea és general, almenys des del segle VI aC.²⁷ Els Fills de la Terra són els servents d'aquesta deessa a la muntanya.²⁸

²³ En el *Laurentianus* XXXII 9 (segle XI), *folio* 202 *recto*.

²⁴ Plin. *HN* 5.142; St. Byz. s.v. Ἀρκτων νῆσος, Κύζικος.

²⁵ Per les fonts antigues d'aquesta transformació i les variants onomàstiques de les nodrisses, veg. Bilić (2017: 13 n.72).

²⁶ Eratosth. *Cat.* 1 i 2.

²⁷ Veg. Bøgh (2012: 59): "So, despite the obvious transformations that took place in the course of these thousand years in the western Black Sea area, Meter's old Phrygian role as a city protector, a goddess of power, her associations with the rulers (aristocratic or democratic), and the elite support of her cult is as clear as ever in the Roman material." Veg. Giardini (2022) per un anàlisi la fundació d'un culte quasi dionisiac a Cibeles/Rea per part dels Argonautes al mont Díndim. Veg. Anagnostou-Laoutides & Konstan (2013) pels paral·lels d'aquest episodi amb rituals d'Orient Pròxim, especialment jueus.

²⁸ Veg. Vian (1951: 23): "Les Gegeneis habitent sur le domaine de la Grande Mère. Durant tout le drame, l'Arctonésos et le Dindymon constituent la toile de fond." En aquest sentit, són similars als dàctils, veg. Polt (2013b: 340). Per el culte a Rea en aquesta regió del Mar Negre, veg. *Fragment 13: Atlas frigi*.

El fet que la Muntanya de les Ósses contingui un culte a Rea important, com també mostra el poema d'Àpol·loni, no és trivial, ja que, en el que sembla ser un antic sistema pitagòric de nomenclatura astronòmica ja present entre els ἀκούσματα (també anomenats σύμβολα) l'Óssa Major i l'Óssa Menor són les Mans de Rea.²⁹ Els *symbola* són les formes més antigues de transmissió de saber pitagòric, coneixement oral codificat.³⁰ Al cap i a la fi, parlem de “mans de Rea” en el sentit que les llevadores, a l'encarregar-se de la cura de Zeus, són una prolongació de la mare Rea. Una explicació menys al·legoritzant és que la forma que dibuixen les constel·lacions pot ser interpretada com dues mans. Sigui com sigui, estem davant d'una manera de referir-se a les constel·lacions que no es va mantenir en la tradició canònica.³¹ Podria Herodor haver tingut accés a aquest *symbolon* i haver tractat la tradició de les llevadores transformades en ósses en relació amb la muntanya? Tenint en compte que Herodor apareix consistentment als escolis de *Les Argonàutiques* d'Àpol·loni com a autoritat en temàtiques properes a la història local del Mar Negre, i en específic sobre Cízic, no sembla una possibilitat remota. La nostra intuïció és, per tant, que l'inici de l'escoli també podria ser part de les informacions mallevades d'Herodor, tot i que no trobem la seva autoritat recollida per l'escoliasta.

οἱ μὲν οὖν Γηγενεῖς περὶ Κύζικον ᾠκουν, οἱ δὲ Δολίονες περὶ τὸν ἰσθμόν:
Aquesta part de l'escoli sembla provenir de l'escoliasta, que parafraseja el poema d'Àpol·loni. Tanmateix, com hem indicat *supra*, la mateixa informació es troba a l'inici de l'escoli, on manca una autoritat per les informacions.

²⁹ Call. fr. 191.54f Pfeiffer, D.L. 1.23, Procl. *In Eucl.* 90.14; Porph. *VP* 41: ἔλεγε δὲ τινα καὶ μυστικῶ τρόπῳ συμβολικῶς, ἃ δὴ ἐπὶ πλεόν Ἀριστοτέλης ἀνέγραψεν· οἷον ὅτι τὴν θάλατταν μὲν ἐκάλει εἶναι δάκρυον, τὰς δ' ἄρκτους Ῥέας χεῖρας, τὴν δὲ πλειάδα μουσῶν λύραν, τοὺς δὲ πλανήτας κύνας τῆς Φερσεφόνης.

³⁰ Veg. 2. *Del pitagorisme a la racionalització*.

³¹ Veg. Pàmias (2017c: 51-60).

Fragment 8: El riu Aqueront

Cf. A.R. 2.899-903: “Ἡῶοι δῆπειτα δυωδεκάτῳ ἐπέβαινον | ἥματι· δὴ γάρ σφιν Ζεφύρου μέγας οὖρος ἄητο. | Καρπαλίμως δ’ Ἀχέροντα διεξεπέρησαν ἐρετμοῖς | ἐκ δ’ ἔχεαν πίσυνοι ἀνέμῳ λίνα, πουλὺ δ’ ἐπιπρὸ | λαιφέων πεπταμένων τέμνον πλόον εὐδιόωντες.”

Sch. A.R. 2.901 (Wendel)

διὰ τοῦ Ἀχέροντος ἐξήλασαν ποταμοῦ. ἔτυχον γὰρ μέχρι ε’ σταδίων ἀναπλεύσαντες διὰ τοῦ Ἀχέροντος καθορμισόμενοι, ὡς φησι καὶ Ἡρόδωρος ἐν τοῖς Ἀργοναύταις.

2 καθορμισόμενοι Keil : καθορμισάμενοι L : verbo ἔτυχον omisso μεθωρμήσαντο P, unde καθωρμίσαντο Schaefer

“Després, al matí del dia dotzè s’embarcaren; car un fort vent zèfir els bufava de popa. Ràpidament van sortir de l’Aqueront a cop de rems; refiats del vent, allargaren la vela i a tot drap van solcar molt de camí amb bon temps.”

Van navegar al llarg del riu Aqueront. En realitat van remuntar cinc estadis de l’Aqueront per tal d’ancorar, com també diu Herodor a *Les Argonàutiques*.

Comentari textual i mitogràfic

Els escolis d’Apol·loni de Rodes transmeten el fragment 8 d’Herodor. En aquesta instància, la seva autoritat presenta també el títol de l’obra, que fa referència a *Les Argonàutiques*. Això no obstant, en comptes d’indicar el títol amb ἐν τοῖς Ἀργοναυτικοῖς, els escoliastes recullen ἐν τοῖς Ἀργοναύταις.¹ Els Argonautes acaben de finalitzar la seva estada al País dels Mariandins, la regió que esdevindrà en temps històric Heraclea Pòntica. Un cop han ofert un enterrament digne a Ídmon i Tifis, el poeta esmenta que els Argonautes, per tal de marxar, surten des de l’Aqueront.² No ens

¹ ἐν τοῖς Ἀργοναυτικοῖς; fragments 5, 6, 7; ἐν τοῖς Ἀργοναύταις; fragments 8, 9, 10.

² Sobre Ídmon i Tifis a Herodor, veg. *Fragment 44: Ídmon, Fragment 51: Olivera d’Heraclea; Fragment 54: Tifis, Fragment 55: Ergí*.

ha d'estranyar la menció d'aquest riu tot just després d'un episodi caracteritzat pel contacte amb la mort per part dels herois.

L'escoliasta comenta la menció del riu infernal per part d'Apol·loni. En l'obra herodorea, per tant, també era present la navegació per aquest riu. Desafortunadament, la brevetat de l'escoli només ens permet saber que també els feia ancorar Aqueront endins, però no les motivacions per aquesta tria.

L'establiment del text s'ha dut a terme a partir de les edicions de Wendel i Schaefer dels escolis a *Les Argonàutiques* d'Apol·loni.³

διὰ τοῦ Ἀχέροντος ἐξήλασαν ποταμοῦ: L'Aqueront és un riu relacionat amb una de les entrades als Inferns.⁴ L'escoliasta torna a parafrasejar els versos d'Apol·loni. Els estudiosos han destacat l'absència d'una catàbasi a la narració d'Apol·loni, malgrat que fos del tot esperable com a motiu tipificat a l'èpica. El descens (o l'accés necromàntic de la νέκυια) al Món dels Morts posa de manifest el valor de l'heroi o la cerca de coneixement profètic.⁵ S'ha proposat que tot el relat en si mateix és un viatge dels Argonautes al Més Enllà i que, per aquest motiu, estaria caracteritzat per uns treballs dificultosos.⁶

ἔτυχον γὰρ μέχρι ε' σταδίων ἀναπλεύσαντες διὰ τοῦ Ἀχέροντος καθορμισόμενοι, ὡς φησι καὶ Ἡρόδωρος ἐν τοῖς Ἀργοναύταις: A partir d'aquest fragment, sabem que Herodor explicava que els Argonautes, en arribar al país dels mariandins i específicament al cap d'Aquerúsia, van remuntar cinc estadis (poc menys d'un quilòmetre) del riu Aqueront per trobar ancoratge. En realitat, ens trobem amb la descripció d'un lloc ben conegut per a Herodor: l'entrada al Soonautes que es trobava a 700 metres al nord de la ciutat d'Heraclea Pòntica.⁷ El riu s'anomenava Soonautes perquè, com recull Apol·loni, els fundadors provinents de Mègara van arribar sans i

³ Wendel (1935); Schaefer (1813).

⁴ Nymphis hist. 432 fr. 3 *BNJ*. Altres localitzacions candidates a ser l'entrada al Més Enllà són el Tènaros a Lacònia amb un culte a Posidó; l'Aqueront de Tespròcia, a l'Epir; el llac Avern a Cumes, la Campània; veg. Ustinova (2009: 68-81).

⁵ Sobre necromància i coneixement adquirit a través dels morts, veg. el monogràfic d'Ogden (2001).

⁶ Veg. Kyriakou (1995: 256); per el caràcter iniciàtic de l'expedició argonàutica, veg. Llinares García (1987).

⁷ Veg. Blakely (2011) *ad loc.* Apol·loni fa una referència velada al Soonautes (2.927), veg. Thalmann (2011: 112): "Quite separate from this ritual is the sacrifice the Argonauts now make on an altar they build and dedicate to Apollo Neossoos, 'Savior of Ships', an epithet that obviously recalls the name to be given the Acheron River, Soonautes, 'Savior of Sailors'."

estalvis després d'una gran tempesta.⁸ La identificació amb l'infern Aqueront és causada per la presència d'una cova que semblava l'entrada a l'Avern dos estadis vall endins, la qual també apareix esmentada en un fragment d'Herodor a l'*Heraclea*.⁹ En aquesta cova hi havia un νεκυομαντεῖον, del qual només hem conservat un testimoni literari sobre com es desenvolupaven aquest tipus de consultes.¹⁰ La cova sembla que no havia estat utilitzada abans de la colonització grega de la zona; posteriorment va ser ampliada i emprada com a lloc de culte a Hèracles.¹¹

A primera instància, sembla poc plausible que Herodor, essent mitògraf de tendència racionalitzant, recollís dins la seva versió de *Les Argonàutiques* una catàbasi. Però a falta de més dades sobre l'episodi no podem deixar de banda aquesta opció. Un punt a favor és que dins el *corpus* d'Herodor trobem una altra catàbasi: la d'Hèracles. El descens a l'infern explicaria per què els Argonautes remunten (innecessàriament, ja que el promontori d'Aquerúsia ofería un port natural on era fàcil ancorar) els cinc estadis del riu Aqueront. Fowler ho interpreta com una explicació que atorgaria cert realisme a la narració d'Herodor, explicació que trobem poc satisfactòria. L'altra interpretació que ofereix es basa en el tarannà racionalitzant d'Herodor, el qual faria que els Argonautes s'endinsessin en l'Aqueront per demostrar que no creuen en supersticions.¹²

⁸ A.R. 2.746-749.

⁹ Veg. *Fragment 31: Cerber*. Xenofont (*Ana.* 6.2.2), Quint d'Esmirna (6.470-490) i Diodor de Sicília (14.31.3) recorden que al 400 aC. els Deu Mil reconeixen la cova per aquest episodi.

¹⁰ Plu. *Mor.* 555c.

¹¹ Veg. Asheri (1972). Per una descripció de la cova, veg. Ogden (2001: 33-34).

¹² Veg. Fowler (2013: 223).

Fragment 9: L'oracle d'Eetes

Cf. A.R. 3.594-98: “Νόσφι δὲ οἱ αὐτῷ φάτ’ εὐκότα μείλια τίσειν | υἱῆας Φρίξιοι, κακορρέκτησιν ὀπηδούς | ἀνδράσι νοστήσαντας ὀμιλαδόν, ὄφρα ἐ τιμῆς | καὶ σκήπτρων ἐλάσειαν ἀκηδέες· ὥς ποτε βάξιν | λευγαλέην οὐ πατρὸς ἐπέκλυεν Ἥελίοιο.”

Sch. A.R. 3.594-8a (Wendel)

χωρὶς δὲ αὐτῷ δώσειν τιμωρίαν ἔλεγεν τοὺς Φρίξου παῖδας· τούτους γὰρ αὐτῷ κακοὺς ἄνδρας ἐπάγειν, ὅπως αὐτοῦ τῆς βασιλείας ἐγκρατεῖς γένωνται, ὡς καὶ παρὰ τοῦ ἰδίου πατρὸς Ἥλιου ἠκηκόει. ὅτι δὲ χρησμὸς ἦν Αἰήτη δεδομένος ὑπὸ τῶν αὐτοῦ ἐγγόνων ἀπολέσθαι καὶ Ἡρόδωρος ἐν τοῖς Ἀργοναύταις ἱστορεῖ· τούτου ἕνεκα καὶ τὴν ζεῦξιν
5 τῶν ταύρων λέγει αὐτὸν ἐπινοῆσαι.

3 Αἰόλου pro αὐτοῦ conī. Robert; ἐγγόνων codd. : συγγενῶν L ad Sch. A.R. 3.605, ubi haec brevius iterantur || 4 γὰρ post τούτου add. P || 5 λέγει scil. Apollonius potius quam Herodorus Fowler

“A part, es deia a si mateix que pagarien la justa pena els fills de Frixos, que havien tornat en partides, companys d’uns malfactors, a llevar-li sense cap escrúpul la dignitat i el ceptre; així deia la funesta profecia que un dia havia sentit del seu pare, Hèlios.”

En un apart es deia que els fills de Frixos li pagarien una retribució, ja que li havien portat aquests facinerosos a fi de prendre-li el seu poder reial, tal com havia sentit d’Hèlios, el seu pare. L’oracle que havia rebut Eetes era que moriria a mans de la seva pròpia progènie; això també ho explica Herodor a *Les Argonàutiques*. Per aquest motiu, [Apol·loni] diu que aquest pensava manar-li que enjovés els braus.

Comentari textual i mitogràfic

El cinquè fragment de *Les Argonàutiques* d’Herodor que inclou el títol de l’obra té també l’origen en els escolis d’Apol·loni de Rodes. En aquest cas, la menció de l’escriptor d’Heraclea Pòntica es troba en un escoli del tercer llibre del poema argonàutic, sens dubte una de les parts que va crear més interès a partir d’època imperial a causa del

tractament dels amors entre Jàson i Medea.¹ En aquest punt del relat, els Argonautes ja han arribat a la Còlquida i han estat rebuts hospitalàriament pel rei Eetes. L'amor de Medea orquestrat per Hera i Afrodita ha provocat que ella accepti ajudar a l'heroi. Els Argonautes s'han reunit en assemblea i planegen com fer front a les proves que Eetes ha proposat si volen aconseguir el velló d'or. És aleshores que els colcs també es reuneixen per tal d'establir una estratègia que eviti l'èxit dels herois grecs. En la versió d'Apol·loni, Eetes ordeix cremar la nau Argo. El rei justifica aquesta acció de dubtosa moralitat a partir d'una parcialment incorrecta interpretació d'una profecia del seu pare, Hèlios. L'oracle estableix que la seva pròpia família li arrabassarà el poder reial. Hem de recordar que Frixos es casà amb Calcíope, filla d'Eetes. I aquests descendents són els que tem el rei colc.²

La informació que ens proporciona l'escoli és bastant limitada. Herodor és citat per l'escoliasta per remarcar que aquest oracle funest també era present en la seva obra argonàutica. L'ambigüitat del redactat no ajuda a aclarir si Herodor també incloïa dins τῶν αὐτοῦ ἐγγόνων els fills de Frixos, com explicita Apol·loni.

Per tal d'establir el text, hem emprat l'edició de Wendel; la de Schaefer per les *lectiones* del *Parisinus*.³

χωρὶς δὲ αὐτῷ δώσειν τιμωρίαν ἔλεγεν τοὺς Φρίξου παῖδας: Per entendre la importància de l'oracle dins la saga argonàutica cal tenir en compte un episodi mític anterior: la recepció de Frixos per part d'Eetes quan Frixos i la seva germana Hel·le fugen d'Orcòmenos.⁴ Aquesta bona rebuda dels germans s'ha interpretat com un reflex de les bones relacions entre colcs i colons grecs.⁵ Eetes també estava unit genealògicament a Corint: Hèlios li havia atorgat el govern de Corint, però, com que marxà a la Còlquida, el cedí a Bunos. A partir d'això, Jàson pot governar a Corint a

¹ No és casual que Apol·loni comenci el llibre tercer amb una invocació a Èrato, musa de la poesia eròtica (Pl. *Phdr.* 259c).

² Veg. *infra* per les diferents variants genealògiques.

³ Wendel (1935); Schaefer (1813).

⁴ Per una recopilació de fonts sobre la genealogia de Frixos, veg. *Fragment 38: Frixos i Hel·le*. Les fonts més antigues ja recullen la unió entre Frixos i la filla d'Eetes Calcíope que propicia la relació entre els Argonautes i el rei de la Còlquida (Hes. fr. 255 M.-W.; Epimenid. 3 B 12 Diels-Kranz; Acus. fr 38 Fowler = Sch. A.R. 2.1122; Pherecyd. fr. 25a Fowler = fr. 115 Dolcetti = Sch. A.R. 2.1149).

⁵ Veg. Gagua (2013: 87): "It is obvious that Phrixus' arriving in Colchis with a golden ram and Aeëtes' kindly hosting and making related by marriage reflects those ancient contacts which existed between the Greek colonists and Colchian population –hereinafter formation of a new ethnic group by mixing of Helenians sailors with local inhabitants."

causa del seu casament amb Medea, llinatge directe.⁶ Segons l'oracle que rep del seu pare Hèlios, Eetes perdrà el tron i serà mort pels seus descendents.⁷ Atès que Frixos s'uneix amb la seva filla Calcíope,⁸ Eetes interpreta erròniament l'oracle i creu que seran els fills d'aquests qui li causaran la ruïna, i no sospita que serà la seva pròpia filla Medea qui el trairà amb Jàson. Per aquest motiu, planeja destruir la nau Argo mentre mana als Argonautes altres tasques. Per tal que hi hagi aquesta interpretació errada, és indispensable que la unió entre Frixos i Calcíope es dugui a terme i puguin tenir descendents. Així doncs, les versions del mite en les quals Eetes fa matar a Frixos per por a l'oracle es contradiuen amb l'episodi que apareix a *Les Argonàutiques* d'Apol·loni.⁹

τούτους γὰρ αὐτῷ κακοὺς ἄνδρας ἐπάγειν, ὅπως αὐτοῦ τῆς βασιλείας ἐγκρατεῖς γένωνται, ὡς καὶ παρὰ τοῦ ἰδίου πατρὸς Ἥλιου ἠκηκόει: Aquí l'escoliasta està parafrasejant els versos d'Apol·loni. El tema de l'oracle tràgic es troba en repetides ocasions en aquest poeta, ja que li permet jugar amb la ironia tràgica que pot provocar dins la narrativa.¹⁰ Aquest no és l'únic element d'aquest episodi, però, que Apol·loni extreu del gènere dramàtic: també ho són l'espai delimitat pel palau del rei, que funciona com a escenari per l'acció, així com la caracterització tràgica d'Eetes.¹¹

ὅτι δὲ χρησμός ἦν Αἰήτη δεδομένος ὑπὸ τῶν αὐτοῦ ἐγγόνων ἀπολέσθαι καὶ Ἡρόδωρος ἐν τοῖς Ἀργοναύταις ἱστορεῖ: Herodor és un dels primers testimonis de la profecia que adverteix Eetes sobre els seus descendents.¹² El mitògraf heracleota recull

⁶ Paus. 2.3.10; *Corinthiaca* fr. 3 EGF; Lyc. *Alex.* 1024; veg. Blakely (2011) *ad loc.*: “While no archaeological or literary evidence shows a historical connection between Corinth and Kolchis, the Corinthians could use their mythological ties to Colchian rulers to support their political realities in the Adriatic, which did claim a Colchian part.”

⁷ La genealogia tant d'Eetes com la seva germana Circe ja la tenim testimoniada a l'*Odíssea* (10.135-139) i la *Teogonia* (956-962): tots dos són fills d'Hèlios i Persèida. Precisament, “the sun was one of the supreme deities in Colchis and among the Kartvelian tribes in general”, veg. Tatišvili (2007: 182).

⁸ Veg. *Fragment 39: Els fills de Frixos* per a la descendència de Frixos.

⁹ Higí (*Fab.* 3) explica que Eetes mata a Frixos perquè l'oracle, en comptes d'advertir-li de la seva progènie, diu que serà mort per un Eòlida. Gantz (1993: 341) proposa que, ja que Eurípides va escriure dos *Frixos*, és possible que un podria haver tractat la mort d'aquest a la Còlquida, com el relat d'Higí.

¹⁰ Altres oracles tràgics dins d'Apol·loni són els episodis de Cízic, Pèlias, Ídmon i Mopsos; Vian (1974: 129).

¹¹ Veg. Karamitsou (2023) per una anàlisi detallada de tots aquests elements a partir de la descripció aristotèlica de la tragèdia.

¹² Veg. Williams (1996: 464): “Although the Herodorus fragments suggests that Herodorus' Aeëtes was insecure about his power, there is little else remaining which assists in discovering how his personality was depicted.” Pearson també va hipotitzar que l'oracle d'Hèlios ja apareixia a les *Colquidianes* de Sòfocles, hipòtesi que no recull Radt, *apud* Vian (1974: 128-129).

l'oracle dins la seva obra argonàutica, que apareix citada pel seu nom. Apol·loni adopta també aquesta versió de l'oracle i no d'altres com, per exemple, la de Diodor de Sicília, que deia que deixaria de regnar quan els estrangers s'endugessin el velló; Higí, que en perdre el velló perdria el tron, que també recullen Servi i l'escolista d'Estaci; mentre que Valeri Flac fa que Frixos avisi Eetes de la profecia en un somni.¹³ Sigui com sigui, la correcció de Robert d'αὐτοῦ per Αἰόλου, per tal de casar aquesta versió amb la d'Higí, és completament innecessària.¹⁴

El problema que presenta aquest episodi és que no tenim testimoniat l'acompliment de l'oracle. No hi ha cap versió del mite que hagi sobreviscut que narri la mort d'Eetes o la presa del tron. L'única conseqüència és la pèrdua del velló i la mort d'Apsirt, fill d'Eetes.¹⁵ És veritat que no tenim cap narració explícita de la dissort d'Eetes; tanmateix, tenint en compte com està de carregat simbòlicament el velló d'or,¹⁶ podríem pensar que el mateix fet de perdre el "talismà" del seu poder és equivalent a la pèrdua real del seu govern, com proposa Gantz.¹⁷

τούτου ἔνεκα καὶ τὴν ζεῦξιν τῶν ταύρων λέγει αὐτὸν ἐπινοῆσαι: L'escoli resulta una mica ambigu en la part final: no queda clar quin és el subjecte de λέγει, encara que sembla més plausible que faci referència al que *diu* l'autor al qual al·ludeixen els escolis, Apol·loni. Això no obstant, és cert que Herodor també menciona aquesta prova en el fragment 52, el qual prové també dels escolis a Apol·loni de Rodes.¹⁸

¹³ A.R. 3.594-600; ; D.S. 4.47-2; Hyg. *Fab*, 22; Seru. *Georg.* 2.140; Sch. *Stat. Ach* 1.65; Val. Flac. 5.231-58.

¹⁴ Veg. Robert (1921: 766 n.1); Hyg. *Fab.* 3.

¹⁵ La mort a mans de Jàson d'Apsirt: A.R. 4.450-482. Altres versions: mort al mateix palau d'Eetes abans de la fugida de Medea a Sòfocles (fr. 343 Radt) i el segueix Eurípides (*Med.* 1334-1335); Ferecides (fr. 32a Fowler = fr. 143 Dolcetti = Sch. A.R. 4.223-230a) explica que Jàson proposa a Medea que s'enduguin el seu germà petit, i en la fugida l'esquarteren i el llencen el mar, versió que segueix Apol·lodor (1.133).

¹⁶ Sobre el simbolisme i la càrrega màgica del velló d'or, veg. *Fragment 38: Frixos i Hel·le*.

¹⁷ Veg. Gantz (1993: 341).

¹⁸ Veg. *Fragment 52: Jàson i la serp*. Guadagno (2014: 96) suposa que Herodor només incloïa aquesta prova en *Les Argonàutiques*: "Anche negli altri frammenti di Erodoro relativi alle vicende di Giasone in Colchide non vi è alcun cenno alle altre prove, eccetto quella relativa ai buoi. È probabile quindi che in Erodoro l'aggiogamento dei buoi fosse l'unica prova affrontata da Giasone, laddove invece nelle altre fonti le prove sono solitamente due, fatta eccezione per l'uccisione del serpente che si trova anche in Erodoro."

Fragment 10: El viatge de retorn dels Argonautes

Cf. A.R. 4.257-60: “Νεύμεθ’ ἐς Ὀρχομενόν, τὴν ἔχραεν ὑμμι περῆσαι | νημερτῆς ὄδε μάντις ὄτω ξυνέβητε πάροιθεν. | Ἔστιν γὰρ πλόος ἄλλος, ὃν ἀθανάτων ἱερῆες | πέφραδον οἱ Θήβης Τριτωνίδος ἐκγεγάασιν.”

Sch. A.R. 4.257-62b (Wendel)

Ἡρόδωρος ἐν τοῖς Ἀργοναύταις φησὶ διὰ τῆς αὐτῆς ἐπανελθεῖν θαλάσσης, δι’ ἧς ἦλθον εἰς Κόλχους· Ἐκαταῖος δὲ ὁ Μιλήσιος ἐκ τοῦ Φάσιδος διελθεῖν εἰς τὸν Ὠκεανόν, εἶτα ἐκεῖθεν εἰς τὸν Νεῖλον, ὅθεν εἰς τὴν ἡμετέραν θάλασσαν. τοῦτο δὲ ὁ Ἐφέσιος Ἀρτεμίδωρος ψευδός φησιν εἶναι· τὸν γὰρ Φᾶσιν μὴ συμβάλλειν τῷ Ὠκεανῷ, ἀλλ’ ἐξ ὀρέων ὑψηλῶν καταφέρεσθαι. τὸ αὐτὸ καὶ Ἐρατοσθένης ἐν γ’ Γεωγραφικῶν φησι. Τιμάγητος δὲ ἐν α’ Περὶ λιμένων τὸν Ἴστρον φησὶ καταφέρεσθαι ἐκ τῶν †Κελτικῶν† ὀρῶν, ἃ ἐστὶ τῆς Κελτικῆς, εἶτα ἐκδιδόναι εἰς Κελτῶν λίμνην, μετὰ δὲ ταῦτα εἰς δύο σχίζεσθαι τὸ ὕδωρ, καὶ τὸ μὲν εἰς τὸν Εὐξείνιον πόντον εἰσβάλλειν, τὸ δὲ εἰς τὴν †Κελτικὴν† θάλασσαν· διὰ δὲ τούτου τοῦ στόματος πλεῦσαι τοὺς Ἀργοναύτας καὶ ἐλθεῖν εἰς Τυρρηνίαν. κατακολουθεῖ δὲ αὐτῷ καὶ Ἀπολλώνιος. Ἡσίοδος δὲ καὶ Πίνδαρος ἐν Πυθιονίκαῖς καὶ Ἀντίμαχος ἐν Λύδη διὰ τοῦ Ὠκεανοῦ φασιν ἐλθεῖν αὐτοὺς εἰς Λιβύην, καὶ βαστάσαντας τὴν Ἀργῶ εἰς τὸ ἡμέτερον πέλαγος <παρα>γενέσθαι.

Hecat. fr. 18a Fowler; Artem. Eph. fr. 136 Stiehle; Eratosth. fr. 3 B 74 Berger; Timagetos 4.519 fr. 1 FGH; Hes. fr. 241 M.-W.; Pi. P. 4.25 sq.; Antim. fr. 76 Matthews

Ἰ ἐν τοῖς Ἀργοναύταις codd. : τοὺς Ἀργοναύτας P; ἐπανελθεῖν P : ἐλθεῖν L : <κατ>ελθεῖν suppl. Schwartz (1891), *Gesammelte Schriften* 2.99 ; ἦλθον L : καὶ ἐπορεύθησαν FP || 5 ὑψηλῶν post ὀρέων P : om. L || 6 τὸν Ἴστρον φησὶ P : τὸν μὲν Φᾶσιν L : τὸν μὲν Φᾶσιν <... τὸν δὲ Ἴστρον> φησὶ καταφέρεσθαι Schwartz praeter necessitatem, Jacoby; †Κελτικῶν† codd. : Ἐρκυνίων vel Ῥιπαίων prop. Müllenhoff : Ῥιπαίων Jacoby : Ἐνετικῶν Sieglin apud Wendel p. 402 coll. Scymn. 191 sqq. || 7 Κελτῶν Keil : Κέλτον L : Κελτικὴν P || 7-9 aliter ἐκεῖθεν δὲ τὸ ὕδωρ σχίζεσθαι εἰς δύο, καὶ τὸ μὲν εἰς τὴν Κελτικὴν θάλασσαν ἐκβάλλειν, τὸ δὲ εἰς τὸν Εὐξείνιον πόντον. διὰ τούτου οὖν τοῦ στόματος ἀναπλεύσαντας τοὺς Ἀργοναύτας ἀφικέσθαι εἰς Πυρρήνην· ἐκεῖθεν <δὲ> (add. Wilamowitz (1924), *Hellenistische Dichtung* 2.187) διὰ τοῦ ἐτέρου στόματος [καὶ] (del. Schaefer) καταπλεῦσαι εἰς τὴν Κελτικὴν θάλασσαν P || 9 †Κελτικὴν† codd. : Τρινακρίαν cf. Sch. A.R. 282-91b dub. Fowler || 11 φασιν P : φησιν L || 12 <παρα>γενέσθαι suppl. Schwartz : γενέσθαι L : ἀφίκεσθαι P

“Nosaltres viatjàvem cap a Orcòmenos, per la ruta que us va ordenar de seguir l’endeví infal·lible amb qui us heu trobat no fa gaire. Perquè hi ha una altra carrera que van revelar els sacerdots dels immortals que han nascut de Tebe, la filla de Tritó.”

Herodor, a *Les Argonàutiques*, diu que van tornar pel mateix mar que havien creuat per anar a la Còlquida. Tanmateix, Hecateu de Milet diu que del riu Fasis van anar a l’Oceàn, tot seguit des d’allà al Nil i del Nil cap al nostre mar. Però Artemidor l’Efesi diu que això és fals, ja que el Fasis no va a parar a l’Oceàn, sinó que baixa de les muntanyes. Eratòstenes al llibre tercer de *Geografies* diu el mateix. Timaget a *Sobre els ports* diu que l’Istros baixa des de les muntanyes que són dels celtes, des d’on flueix al llac Cèltic; aleshores, l’aigua es divideix en dos braços, i un desemboca en el Pont Euxí, mentre que l’altre al mar Cèltic. Els Argonautes van navegar-lo al llarg de la seva boca i van arribar a Tirrènia. Apol·loni segueix aquest autor. Hesíode, Píndar a les *Pítiques* i Antímac a la *Història de Lídia* diuen que van travessar l’Oceàn fins a Líbia, i després de carregar a l’esquena l’Argo, van arribar al *mare nostrum*.

Comentari textual i mitogràfic

L’últim dels fragments conservats que contenen una citació al títol de *Les Argonàutiques* recull la versió d’Herodor sobre el viatge de tornada després de les aventures a la Còlquida. La font és altre cop els escolis al poema d’Apol·loni de Rodos. El context a què remet l’escoli és un parlament d’Argos, el qual refereix a la ruta que volien seguir ell i els seus germans.¹ Els Argonautes han aconseguit defugir Eetes i, en arribar a les boques del riu Halis, han de prendre una decisió pel que fa al retorn a Jolcos. Els Argonautes hauran de pujar l’Istros (el Danubi) fins a l’Adriàtic, després per l’Erídan (el Padus) i el Roine fins al mar Adriàtic. Després passaran per Líbia, Creta i, finalment, arribaran a Jolcos.² Argos explica en detall la ruta a seguir i convenç a la resta d’herois per continuar-la.

¹ Vian (1974: 156-157) emfatitza que el text d’Apol·loni presenta problemes, ja que és difícil saber si *νεύμεθ’* s’ha d’entendre com un imperfet o com un futur. Per Vian, l’opció del futur és inadmissible, ja que els Argonautes retornen a Jolcos, no a Orcòmenos. Ens trobem amb un avís basat en una experiència personal. Argos proposa una ruta menys perillosa per l’Istros per tal d’evitar les Simplègades.

² A.R. 4.281-493.

Segons l'escoliasta, Herodor contava en la seva obra que els Argonautes van tornar per exactament el mateix camí pel qual havien vingut, explicació que sembla més prosaica que no pas la versió d'Apol·loni, que li permet el pas pel mar Adriàtic. Després de la citació d'Herodor, que encapçala l'escoli, trobem una extensa enumeració d'autors i les seves propostes per al viatge de retorn.³ L'ordre, però, en què apareixen no respecta una cronologia ascendent o descendent.

Les edicions emprades per establir el text són les de Wendel i Schaefer, mentre que també hem consultat les edicions dels diferents autors esmentats a l'escoli.⁴ La citació d'Herodor es troba ben delimitada i contraposada a la versió d'Hecateu. No sembla casual que ambdós mitògrafs es trobin agrupats en la mateixa part de l'escoli, així com els testimonis poètics ho estan també al final del passatge.

Ἡρόδωρος ἐν τοῖς Ἀργοναύταις φησὶ διὰ τῆς αὐτῆς ἐπανελθεῖν θαλάσσης, δι' ἧς ἦλθον εἰς Κόλχους: En la versió argonàutica de l'escriptor heracleota els herois, després d'aconseguir el velló d'or, tornen a Grècia seguint la ruta que han emprat en dirigir-se a la Còlquida. Tanmateix, Herodor no és l'únic autor que els fa retornar pel mateix camí: Sofòcles, Eurípides i Cal·límac també recullen aquesta tradició.⁵ El que sembla evident és que aquesta tria funciona millor dins el context racionalitzant de l'autor. Blakely proposa que Herodor, com Heròdot, havia deixat de banda la idea geogràfica que el món conegut era rodejat per un riu circular, idea que trobem ben testimoniada a l'escut d'Aquil·les homèric o el d'Hèracles a Hesíode.⁶

Aquesta ruta de tornada ofereix la possibilitat d'inserir altre cop la terra dels mariandins, la qual cosa podria ser una de les motivacions d'Herodor per fer-los tornar pel mateix camí.⁷ Tenint això en compte, no podem descartar que afegís la mort d'Ídmon i la mort de Tifis en el retorn: tot i que Apol·loni les situa a l'anada, pot ser degut al fet que el poeta hel·lenístic escull un viatge que no permet tornar a passar pel que serà Heraclea Pòntica.⁸ També sembla versemblant que en la versió herodorea

³ Per un resum de les fonts i les quatre diferents rutes de retorn (sense comptar amb l'*Argonàutica Òrfica*), veg. Fowler (2013: 227).

⁴ Wendel (1935); Schaefer (1813). Per la resta d'autors: Fowler (2000); Stiehle (1856); Berger (1880); Müller (1872); Merkelbach-West (1967); Matthews (1995).

⁵ S. fr. 547 Radt; E. *Med.* 434-435; Call. fr. 9 Pfeiffer.

⁶ Veg. Blakely (2011) *ad loc*; Hdt. 2.24. L'historiador no pot acceptar aquesta concepció com a conseqüència d'un desenvolupament més empíric de la geografia.

⁷ Veg. Matthews (1977: 203).

⁸ Sobre Ídmon, veg. *Fragment 44 Ídmon*; *Fragment 50: Mort d'Ídmon*. Sobre Tifis, veg. *Fragment 54: Tifis*.

l'episodi de les roques Simplègades i d'Orfeu amb les sirenes esdevinguessin al retorn, seguint el model homèric.⁹

Ἑκαταῖος δὲ ὁ Μιλήσιος ἐκ τοῦ Φάσιδος διελθεῖν εἰς τὸν Ὀκεανόν, εἶτα ἐκεῖθεν εἰς τὸν Νεῖλον, ὅθεν εἰς τὴν ἡμετέραν θάλασσαν: L'escoli conté una altra variant que sembla prou antiga: la tornada dels Argonautes a través del riu Fasis fins a l'Ocèan, i des d'allà fins al Nil i al mar Mediterrani. Hecateu és l'autoritat que l'escoliasta indica per aquest viatge de retorn.¹⁰ La idea implícita, que trobem en altres fragments d'Hecateu, és que el món està envoltat per un cos d'aigua que els poetes anomenen Ocèan.¹¹ El Fasis i el Nil (juntament amb l'Istros i l'Erídan) formen part del sistema fluvial antic, que localitzava aquests grans rius en cada banda del món conegut i els seus orígens serien l'Ocèan exterior.¹²

τοῦτο δὲ ὁ Ἐφέσιος Ἀρτεμίδωρος ψεῦδός φησιν εἶναι· τὸν γὰρ Φᾶσιν μὴ συμβάλλειν τῷ Ὀκεανῷ, ἀλλ' ἐξ ὀρέων ὑψηλῶν καταφέρεσθαι: Seguidament, Artemidor desmenteix la idea de què el Fasis provingui de l'Ocèan, sinó que, com la majoria de rius, ha de baixar des de les muntanyes.¹³

τὸ αὐτὸ καὶ Ἐρατοσθένης ἐν γ' Γεωγραφικῶν φησι: L'escoliasta cita breument Eratòstenes, el qual estaria d'acord amb la informació que proporciona Artemidor.¹⁴ Eratòstenes és el primer geògraf *stricto sensu*: se li atribueix, precisament, l'encunyament del mot γεωγραφία.¹⁵ La seva obra geogràfica estava composta per tres llibres, l'últim dels quals contenia una descripció topogràfica del món. En un altre

⁹ Hom. *Od.* 12. 59-72. Sobre Orfeu i les sirenes dins *Les Argonàutiques* d'Herodor, veg. *Fragment 42: Dos Orfeus; Fragment 43: Quiró i Jàson*.

¹⁰ Hecat. fr. 18a Fowler.

¹¹ Hecat. fr. 302b Fowler (= Hdt. 2.19). Veg. Guadagno (2014: 101-102): "La rotta attraverso il Fasi, via Oceano, fino a sfociare nel Nilo è comunque antica dal momento che riflette la credenza, che emerge fin dai poemi omerici ed è ancora attestata in Ecateo e da Erodoto fortemente criticata, di un fiume Oceano che circonda la terra e che secondo Ecateo sarebbe collegato al Nilo."

¹² Veg. Ballabriga (1986: 49): "Les quatre fleuves qui balisent en quelque sorte aux yeux des Grecs les confins de l'univers – Nil, Phase, Istros, Éridan – coulent de la périphérie vers l'intérieur d'un monde ainsi irrigué par des eaux provenant du lit océanique selon des voies plus directes que les autres fleuves et rayonnant vers le centre à partir du levant et du couchant."

¹³ Artem. Eph. fr. 136 Stiehle. Sobre Artemidor d'Èfes (I-II segle aC), veg. Canfora (2010) i Schiano (2010); sobre les controvèrsies sobre l'anomenat Papir d'Artemidor i una interpretació, veg. Bravo (2009).

¹⁴ Eratosth. fr. 3 B 74 Berger.

¹⁵ Veg. Roller (2010: 1). Eratòstenes de Cirene, a cavall del segle tercer i segon aC, formà part del cercle intel·lectual d'Alexandria.

fragment que prové també dels escolis a Apol·loni de Rodes, sabem explícitament que el geògraf situava l'origen del Fasis en les muntanyes armènies.¹⁶

Τιμάγητος δὲ ἐν α' Περὶ λιμένων τὸν Ἴστρον φησὶ καταφέρεισθαι ἐκ τῶν ἸΚελτικῶν ὄρων, ἃ ἐστὶ τῆς Κελτικῆς, εἶτα ἐκδιδόναι εἰς Κελτῶν λίμνην, μετὰ δὲ ταῦτα εἰς δύο σχίζεσθαι τὸ ὕδωρ, καὶ τὸ μὲν εἰς τὸν Εὐξεινον πόντον εἰσβάλλειν, τὸ δὲ εἰς τὴν ἸΚελτικὴν θάλασσαν: L'escoli presenta Timaget, autor d'una obra *Sobre els ports*, com autoritat respecte al curs o bé del Fasis (*Laurentianus*) o bé de l'Istros (*Parisinus*).¹⁷ Cada tradició manuscrita presenta un d'aquests dos grans rius. Això no obstant, la tradició de L és considerada com a millor que no pas P. El problema és que les informacions que segueixen no encaixen per contingut amb la descripció del Fasis, sinó amb l'Istros: l'origen a les Muntanyes Cèltiques, el pas per l'enigmàtic Llac Cèltic i la desembocadura al Mar Cèltic i al Mar Negre.¹⁸ Per aquest motiu, els diferents editors han intentat conciliar la informació: si mantenen el Fasis, cal corregir la referència a les Muntanyes Cèltiques (Ἐρκυνίων, Ῥιπαίων ο Ἐνετικῶν); es poden mantenir si acceptem que Timaget parlava sobre l'Istros. A parer nostre, tot i que l'aglutinament de mencions dels celtes sembla indicar algun tipus de corrupció, paga la pena fer les mínimes modificacions al text i mantenir-les en referència a l'Istros.¹⁹ Al cap i a la fi, aquest és el riu que remunten els Argonautes a la versió d'Apol·loni. La referència al Fasis del *Laurentianus* pot ser que sigui deguda a una contaminació per la menció al riu unes línies més amunt.

διὰ δὲ τούτου τοῦ στόματος πλεῦσαι τοὺς Ἀργοναύτας καὶ ἐλθεῖν εἰς Τυρρηνίαν: Aquestes paraules semblen provenir de l'escoliasta, el qual desenvolupa com els Argonautes van arribar fins al mar Tirrè seguint aquest riu. No queda clar si aquesta informació provenia també de Timaget.

¹⁶ Eratosth. 3 B 75 Berger (= Sch. A.R. 2.399).

¹⁷ Timagetos 4.519 fr. 1 FGH. Δημάγητος a Esteve de Bizanci (s.v. Ἀκτῆ).

¹⁸ Sobre la denominació "celta" i les problemàtiques d'aquest terme com a paraigües per diferents pobles de nord-oest, veg. Sims-Williams (2020).

¹⁹ Diodor de Sicília (4.57.7) refuta aquesta geografia i Plini (*NH* 3.128) modifica l'itinerari fent passar l'Argo pels Alps. El llac Cèltic es troba a prop de la roca Herciniana (A.R. 4.640) i del llac de Faetont. Heròdot (2.33, 4.49) també diu que l'Istros prové del país dels celtes i del Pirineu, motiu pel qual Lachenaud (2011: 438) creu que les *crucis* són inútils.

κατακολουθεῖ δὲ αὐτῷ καὶ Ἀπολλώνιος: Apol·loni, com comenta l'escoli, segurament va emprar l'obra *Sobre els ports* de Timaget per reconstruir aquest itinerari. Una complicació afegida és que sembla que el text de Timaget deia que el braç occidental de l'Istros també acabava en el mar Tirrè i no pas a l'Adriàtic. Sigui com sigui, està clar que Apol·loni ha fet ús de la literatura geogràfica que tenia al seu abast a l'hora de triar el seu viatge de retorn.²⁰ Alguns estudiosos han proposat revisar les diferents escales i episodis argonàutics com una manera intencionada d'esmentar regions relacionades amb els Ptolemeus.²¹

Ἡσίοδος δὲ καὶ Πίνδαρος ἐν Πυθιονίκαις καὶ Ἀντίμαχος ἐν Λύδη διὰ τοῦ Ὠκεανοῦ φασιν ἔλθειν αὐτοὺς εἰς Λιβύην, καὶ βαστάσαντας τὴν Ἀργὴν εἰς τὸ ἡμέτερον πέλαγος <παρα>γενέσθαι: Aquesta és la ruta que proposen Hesíode, Píndar i Antímac: els Argonautes van arribar a l'Ocèan, potser com indica Hecateu a través del Fasis, per posteriorment dirigir-se a Líbia, travessar terra endins fins al llac Tritó i des d'allà arribar al mar Mediterrani.²² La *Pítica* 4 resulta una gran font de coneixement sobre el mite argonàutic antic, mentre que sobre la *Història de Lídia* d'Antímac de Colofó en tenim poques notícies del contingut més enllà d'algunes referències mitològiques.²³ Per tal d'encabir el pas per Líbia, els Argonautes han de portar a les espatlles la nau Argo.²⁴

Així mateix, la ruta que presenta Herodor i la d'aquests poetes semblen ser les més antigues, pròpies d'un estadi d'exploració geogràfica inferior. Tanmateix, és difícil establir quina de les dues rutes precedeix l'altra, si no és que van coexistir en un moment en què el mite argonàutic no demanava una delimitació geogràfica.²⁵ Tot i que

²⁰ Veg. Meyer (2001: 228); veg. també Wehrli (1955).

²¹ Veg. Zahrnt (2012: 98): "Apollonios hat folglich nicht nur in sein Argonautenepos möglichst viele Einzelheiten aufgenommen, die er in den ihm vorliegenden Bearbeitungen des Stoffes gefunden hatte; er hat die Fahrtroute, besonders bei der Rückkehr der Helden, auch so gestaltet, daß sie möglichst viele in irgendeiner Form mit den Ptolemäern verbundene Gebiete berührten, so auch das im Dritten Syrischen Krieg gewonnene und vom dritten Ptolemäer unter seinen in diesem Krieg gemachten Erwerbungen aufgezählte Thrakien."

²² Hes. fr. 241 M.-W.; Pi. P. 4.25 sq.; Antim. fr. 76 Matthews.

²³ Veg. Matthews (1995: 37): "That the fragments themselves display little material traceable to the subjective element of the *Lyde* results from the nature of the sources: the scholia to Apollonius, Homer, and Euripides are concerned purely with mythological details, while the lexicographical sources such as Athenaeus, Photius, Harpocration, St. Byz. and the *Etymologica* are interested only in rare words or place-names."

²⁴ A.R. 4.1380-1460.

²⁵ S'hipotitza que en un principi no hi havia marques espacials; fins i tot, la terra d'Eetes era indeterminada, veg. Moreau (2000: 332-333): "En tout cas, à partir du moment où poètes et géographes

Hesíode és un testimoni molt més antic que Herodor, s'ha conjeurat que l'escriptor heracleota hauria pres com a font per a *Les Argonàutiques* els *Cants Naupactis*.²⁶ Si considerem que els *Cants Naupactis* podria reflectir una tradició argonàutica anterior a Hesíode, aquest camí de tornada es constituiria com a més antic que la que remet a l'Ocèan.

localisèrent le royaume d'Aiétès dans un lieu bien précis, la Colchide, un pays dont on a la preuve maintenant, grâce aux découvertes archéologiques, qu'il était connu des Grecs depuis le milieu du IIe millénaire av. J.C., le voyage d'Argo pouvait se transformer en périple inscrit dans la géographie réelle."

²⁶ Veg. *Fragment 53: Medea*; per la relació entre els *Cants Naupactis* i Apol·loni, veg. Matthews (1977).

Fragment II: Orestes

Cf. Pi. P. II.17-18: “τὸν δὴ φονευομένου πατρὸς Ἀρσινόα Κλυταιμῆστρας | χειρῶν ὑποκρατερᾶν ἐκ δόλου τροφὸς ἄνελε δυσπενθέος.”

Sch. Pi. P. II.25b (Drachmann)

ιδίως δέ φησιν ὁ Πίνδαρος Ἀρσινόην εἶναι τὴν Ὀρέστου τροφόν· Φερεκύδης δὲ Λαοδάμειαν λέγων αὐτὴν τὸν ταύτης παῖδά φησιν ἀνηρῆσθαι ὑπὸ Αἰγίσθου νομιζόμενον Ὀρέστην εἶναι· τὸν δὲ Ὀρέστην ἐκκλαπέντα εἶναι τριῶν ἐτῶν, ὡς Ἡρόδωρος ἐν Πελοπίᾳ.

Pherecyd. fr. 134 Fowler (= fr. 201 Dolcetti)

1 φησιν post εἶναι transp. B || 2 παῖδά φησιν codd. : φησὶ παῖδα B || 3 νομιζόμενον codd. : νομιζομένου DQ; τριῶν codd. : τρισκαίδεκα Robert || 4 Ἡρόδωρος codd. : Ἡρόδοτος DGQ rec.; πελοπίᾳ B : πελοπίᾳ codd.

“D’ell, que, assassinat el seu pare, fou retret del perill | per un ardit d’Arsínoe, la dida, lluny | de les feixugues mans de Clitemnestra, del seu horrible | frau.”

Peculiarment Píndar diu que Arsínoe era la nodrissa d’Orestes. Però Ferecides, que l’anomena Laodamia, diu que el fill d’aquesta va ser mort per Egist perquè creia que era Orestes. Orestes tenia tres anys quan va ser sostret, segons Herodor a la *Pelòpia*.

Comentari textual i mitogràfic

Herodor també és present entre les autoritats mencionades als escolis de Píndar. Aquests escolis, que, com sol ser el cas, deriven d’un comentari a les odes pindàriques, exhibeixen un gust pels historiadors, especialment els d’història local.¹ Amb quasi tota seguretat, com és el cas dels escolis mètrics, estan exempts d’interpolacions tardanes.²

¹ Veg. Irigoin (1952: 72).

² Veg. Dickey (2007: 39): “These scholia attempt to explain the difficulties of the *Odes* and offer an interpretation of the poet’s meaning. In doing so they invoke historical, biographical, and mythological data, some of which appear to derive from accurate transmission of information going back to Pindar’s own time, though parts seem to be simply Alexandrian conjecture based on the poems themselves.”

L'escoli en concret comenta la *Pítica* II de Píndar, dedicada a la victòria del tebà Trasideu. La temàtica mítica gira entorn la figura d'Orestes; per aquest motiu, aquest epinici es considera una petita "Oresteia".³ En aquest fragment II, l'escoliasta no només recull el nom d'Herodor, sinó que ens proporciona el títol d'una obra només atestada aquí: la *Pelòpia*. La temàtica és present en altres dos fragments i sembla bastant possible que, malgrat no haver conservat tants fragments com per l'*Heraclea* o l'*Argonàutica*, es tractava d'una obra independent.⁴

En el context d'un epinici que pren com a mite central la mort d'Agamèmnon i la venjança d'Orestes, els escolis aprofiten per explicar detalls sobre la dida que salva al nadó. En efecte, Orestes, com a fill del rei i hereu, ha de ser ocultat i sostret per evitar que la seva mare Clitemnestra i l'usurpador del tron Egist li donin mort. L'escoliasta comenta la innovació de Píndar pel que fa al nom de la dida, i aprofita per afegir detalls del mite en Fericides i Herodor. Pel que fa al mitògraf atenès, en la seva variant hi ha una confusió entre el fill de la dida i Orestes; mentre que l'escriptor heracleota especifica quants anys tenia Orestes quan va haver de de ser rescatat.

L'edició de referència per als escolis de Píndar és la de Drachmann.⁵ Atès que Fericides també és citat en el mateix escoli, hem consultat les edicions del mitògraf atenès de Dolcetti i Pàmias.⁶ Els escolis *vetera* contenen el nom d'Herodor, mentre que els còdexs recents transmeten la *facilior* en Ἡρόδοτος.

ιδίως δέ φησιν ὁ Πίνδαρος Ἀρσινόην εἶναι τὴν Ὀρέστου τροφόν: L'escoliasta posa en relleu (*ιδίως*) la variant que proporciona Píndar pel nom de la dida. El poeta tebà sembla jugar amb la introducció d'un nom que l'audiència no reconeixeria en primera instància.⁷ "Cilissa" és un altre nom per la nodrissa que trobem en els escolis a *Les coèfores* d'Èsquil.⁸

³ El mite (generalment interpretat amb un caràcter negatiu) que tria Píndar per lloar a un vencedor de Tebes ha fet que els filòlegs tinguin dificultats per trobar una cohesió dins el poema, veg. Kurke (2013: 102). La proposta de Kurke (2013) és que es poden veure traces d'intertextualitat entre la versió d'Èsquil i el poema de Píndar.

⁴ Veg. *Fragment 56: Niòbides* i *Fragment 57: L'anyell d'or d'Atreu*. D'aquest parer també és Guadagno (2014: 118), que considera que l'extensió cronològica a la que apunten els fragments descarta la possibilitat d'una digressió dins les obres principals.

⁵ Veg. Drachmann (1910).

⁶ Veg. Dolcetti (2004); Pàmias (2008).

⁷ Veg. Finglass (2007: 88): "If Pindar invented the name Arsinoa for the nurse, the audience may have not identified her immediately. (...) Pindar adds to the suspense by introducing a figure in the nominative whose identity and action are not immediately apparent."

⁸ Sch. A. Ch. 733.

Φερεκύδης δὲ Λαοδάμειαν λέγων αὐτὴν τὸν ταύτης παῖδά φησιν ἀνηρῆσθαι ὑπὸ Αἰγίσθου νομιζόμενον Ὀρέστην εἶναι: Per a Ferecides la dida s'anomena Laodamia, com també és el nom present a Estesícor.⁹ Sigui com sigui, l'acte de salvació per part de la dida sembla bastant antic, mentre que els poetes tràgics prefereixen o bé un servent de la família, o bé la seva germana Electra.¹⁰ La substitució del fill de Laodamia per Orestes és un *unicum*. Això no obstant, dins els fragments de Ferecides trobem paral·lels per aquest tipus de procediment o equivocació, depenent de la interpretació.¹¹ En la versió del mitògraf atenès, Egist és l'agent (ὑπὸ Αἰγίσθου) de l'assassinat d'Agamèmnon, i no pas la Clitemnestra eurípidea.¹²

τὸν δὲ Ὀρέστην ἐκκλαπέντα εἶναι τριῶν ἐτῶν, ὡς Ἡρόδωρος ἐν Πελοπέεια: La versió d'Herodor dins la seva *Pelòria* concreta l'edat del petit Orestes. Aquests tres anys poden ser interpretats com a indicador del temps mínim en què Clitemnestra no cometé adulteri amb Egist.¹³ Les motivacions d'Herodor per oferir l'edat precisa poden raure en un interès per proposar un relat amb cohesió cronològica. El mite als poemes homèrics apunta a una tirania per part d'Egist de set anys: Orestes retorna el vuitè. A partir d'aquestes dades i sabent que Orestes naixé abans de l'inici de la guerra, podem calcular que com a mínim tenia divuit anys en retornar.¹⁴ És interessant la traducció de Morison al *Brill's New Jacoby*: tradueix τριῶν ἐτῶν com "for three years".¹⁵ Tanmateix, no té gaire sentit que sigui amagat per un temps tan curt i torni per venjar el seu pare sent encara tan jove, llevat que Herodor situés l'*affair* entre Clitemnestra i Egist posteriorment, hipòtesi que no es veu sustentada per la informació present a l'escoli.

⁹ Stesich. fr. 218 Page.

¹⁰ Vell servent de la família: E. *El.* 286-287, 538; Electra: S. *El.* 321; 1132-1133; també Apollod. *Epit.* 6.24.

¹¹ A favor de l'error conservem el fragment 124 de Ferecides (= fr. 211 Dolcetti = Sch. Hom. *Od.* 19.518), sobre Aèdon i Ítil.

¹² E. *Or.* 22. Ferecides segueix la tradició homèrica (*Od.* 3.193-194; 4.529; contra *Od.* 11.410).

¹³ Veg. Fowler (2013: 440).

¹⁴ *Od.* 3.305-308; *Il.* 9.142; veg. Fowler (2013: 439).

¹⁵ Veg. Morison (2011) *ad loc.*

Fragment 12: Feàcida

Olymp. Hist. fr. 32 (Blockley) apud Phot. *Bibl.* 80 p. 61a 29 (Henry)

λέγει δὲ ὅτι νῆσος (sc. ἡ Ὀάσις) τὸ παλαιὸν ἦν καὶ ἀπεχερσώθη, καὶ ὅτι ταύτην καλεῖ Ἡρόδοτος μακάρων νήσους· Ἡρόδωρος δὲ ὁ τὴν Ὀρφέως καὶ Μουσαίου συγγράψας ἱστορίαν Φαιακίδα ταύτην καλεῖ.

Hdt. 3.26.1; Orph. 1 A 13a Diels-Kranz

Diu (sc. Olimpiodor) que (sc. Oasi) era una illa antigament i s'havia assecat, també que Heròdot l'anomena Illes dels Benaventurats. Herodor, que havia escrit la *Història d'Orfeu i Museu*, l'anomena Feàcida.

Comentari textual i mitogràfic

El fragment 12 prové d'una font que hem conservat a partir de la *Biblioteca* de Foci: l'historiador bizantí Olimpiodor. L'obra de Foci resulta un testimoni fonamental per al coneixement d'autors que només han perviscut en aquestes anotacions de manera indirecta, especialment pel que fa a historiadors.¹ Foci esmenta, resumeix i cita autors que li interessaven ja sigui pel seu contingut, ja sigui per l'estil emprat.² Els estudiosos creuen que la selecció d'aquests autors no correspon només als llibres que havia llegit o que n'era propietari, sinó que pertany a un treball grupal.³ Olimpiodor és l'historiador més recent que recull a la *Biblioteca*.⁴ Sobre l'obra d'Olimpiodor sabem

¹ Veg. Mendels (1986); Croke (2017: 69): "The *Bibliotheca* of Photius highlights the creative tension between tradition and originality in mid ninth-century Byzantine historiographical judgement and taste. In Photius' perspective each historian he read was rated in terms of a range of criteria but most notably their literary style and narrative effectiveness." Sobre Foci i la seva *Biblioteca*, veg. Losacco (2017a) i (2017b).

² Veg. Hägg (1973: 217): "As regards the *Bibliotheca*, he chose for reproduction passages which particularly attracted his attention because of their contents or style, and the literal quotations are freely mixed with sentences of more or less his own making, serving as connecting links."

³ Veg. Ibáñez Chacón (2020: 192): "Fruto, por tanto, de un trabajo colectivo, la *Biblioteca* refleja las lecturas realizadas por Focio y su círculo, dando lugar a una serie de σχεδάρια ('fichas' o 'borradores') a partir de los cuales se redactaron los resúmenes finales (ὑποθέσεις) que conforman la primera parte de la *Biblioteca*."

⁴ Veg. Posada Sánchez (2016: 91). Tanmateix, la seva opinió no és favorable, creu que no mereix ser classificada com "història". Per als usos d'ἱστορία a Foci, veg. Ochoa (1989).

que va ser escrita al voltant del 440 dC i que tractava qüestions històriques rellevants per als lectors bizantins contemporanis.⁵

Olimpiodor, mentre està parlant sobre l'Oasi egipci, recorda les autoritats d'Heròdot i Herodor en aquesta matèria.⁶ L'historiador d'Halicarnàs l'identificava amb les mítiques "Illes dels Benaventurats".⁷ Herodor, en canvi, anomenava "Fèacida" l'Oasi.

El text ha estat editat a partir de les edicions de Blockley i Henry.⁸ Müller posà en dubte l'autoria d'Herodor per aquesta *Història d'Orfeu i Museu*.⁹ Això no obstant, la majoria d'estudiosos es posicionen a favor de l'autenticitat d'aquest títol (sigui com a digressió o com a obra independent) com a part del *corpus* herodoreu.¹⁰

λέγει δὲ ὅτι νῆσος (sc. ἡ Ὀασις) τὸ παλαιὸν ἦν καὶ ἀπεχερσώθη: Olimpiodor parlava de l'Oasi en una de les nous digressions que Blockley ha identificat entre els seus fragments.¹¹ La seva localització sembla correspondre al que és conegut actualment com a oasi d'Al-Kharga, a la part occidental del desert de Líbia.¹² La idea que era en un principi una illa també es retroba a Estrabó.¹³ Després de les citacions d'Heròdot i Herodor, Olimpiodor presenta una sèrie de proves que demostrarien el passat illenc d'Oasi: d'una banda, perquè hi ha petxines i ostres a les roques del desert; de l'altra, perquè els ocells porten peixos o les seves restes, fet que demostra que el mar ha de ser a prop.¹⁴

⁵ Veg. Gillett (1993: 26): "The *History* is a monograph about affairs of state immediately relevant to Olympiodorus's contemporaries. This is not to say the Olympiodorus's narrative was an 'official' history or intended as imperial propaganda. Rather, it addressed Olympiodorus's peers, imperial servants concerned with the higher administration of the empire." Sobre la vida i obra d'Olimpiodor, veg. Matthews (1970) i Treadgold (2004).

⁶ Sembla ser una tendència d'Olimpiodor, que acumula digressions de caràcter culte, com és el cas d'aquest fragment, veg. Blockley (1981: 37): "Like the late secular historians, Olympiodorus, being a man educated in the classical tradition, liked to display his knowledge of the tradition and his place within it."

⁷ Per al terme μάκαρ, veg. Heer (1969).

⁸ Blockley (1983); Henry (1959).

⁹ Veg. Müller (1878: 27): "Num is grammaticus ille et glossographus, quem una cum Apione saepius memorat Eustathius et schol. ad Homerum? Sed etiam de hoc magna dubitatio est."

¹⁰ Veg. Jacoby ([1957] 1995: 504); Schmid-Stählin (1934: 697); Linforth (1936); West (1983: 80 n.16); Fowler (2013: 696); Guadagno (2014: 104). Veg. *infra* pels arguments a favor.

¹¹ Blockley (1981: 35).

¹² Veg. Blakely (2011) *ad loc.* per referències a la bibliografia arqueològica del lloc.

¹³ Str. 18.1.5 = νέσοι πελάγαι. Un problema afegit és que la noció d'illa està culturalment condicionada; un riu pot convertir una àrea en un altre temps considerada com a terra continental en una illa, veg. Constantakopoulou (2007: 11).

¹⁴ Olymp. Hist. fr. 32 Blockley.

καὶ ὅτι ταύτην καλεῖ Ἡρόδοτος μακάρων νήσους: La informació que recull Olimpiodor sobre Heròdot i la seva identificació d'Oasis amb les Illes dels Benaventurats es troba dins el desenvolupament de la campanya militar de Cambises per part de l'historiador d'Halicarnàs.¹⁵ En el mateix *passus* Heròdot especifica que es trobava a set dies de viatge des de la Tebes egípcia, descripció que encaixa amb l'emplaçament d'Al-Kharga anteriorment esmentat.

Les Illes dels Benaventurats ja apareixen a Hesíode com un lloc mític allunyat dels mortals on els herois tenen una vida similar a la pròpia de l'Edat d'Or.¹⁶ Es trobaven a l'extrem de la Terra, vora l'Ocèan. Píndar les descriu en els termes corresponents a aquesta Edat: està governada per Cronos i els habitants no han de treballar-les per aconseguir fruits.¹⁷ Per tant, Heròdot està identificant un lloc real que comparteix certes característiques amb un de mític, com solen fer aquests autors en prosa primerencs.¹⁸ Posteriorment, especialment en època romana i imperial, hi haurà moltes identifications per les *Fortunatae Insulae*, sempre a l'Occident i properes a l'Ocèan.¹⁹

En el pensament presocràtic, les Illes dels Benaventurats són identificades amb el sol i la lluna. Cal recordar que és precisament un dels *symbola* pitagòrics que presentava aquesta identificació: τί ἐστὶν αἱ μακάρων νῆσοι; ἥλιος καὶ σελήνη.²⁰ A més a més, autors més tardans les presenten com un lloc on viuen les ànimes dels morts.²¹ Pot ser que Herodor, coneixedor de doctrines pitagòriques antigues, tingués present aquesta identificació de les Illes dels Benaventurats amb els astres i, per aquest motiu, identifiqués l'Oasi amb un altre lloc mític, com és la Feàcida. Tanmateix, aquest argument perd força si tenim en compte que en els escolis a l'*Odissea* i a l'*Hipòlit* d'Eurípides les Illes dels Benaventurats i els feacis apareixen associats: en algun

¹⁵ Hdt. 3.26.1.

¹⁶ Hes. *Op.* 156-173. Per als subtons òrfics del poema, veg. Brown (1998: 405-406).

¹⁷ Pi. *O.* 2.56-83. Peleu, Cadme i Aquil·les habiten les Illes dels Benaventurats segons el poeta tebà.

¹⁸ Veg. Fowler (2013: 275): "In both writers, we have an example of the familiar process, visible already in our oldest Greek records, of locating mythic places in the known world. The more the world became settled, the less fantastic such places seemed, and the balance between their perception as mythical and as real would have shifted more and more to the latter; in time their magical colouring would have paled."

¹⁹ Plin. *HN* 7.31.

²⁰ Iambl. *VP* 82-86 (= Anonym. *Pyth.* 45 C 4 Diels-Kranz).

²¹ Stob. 1.49; 61; Seru. *Aen.* 5.735.

moment de la tradició ambdues designacions passaren a ser virtualment sinònims per un *locus amoenus* fantàstic amb una qualitat de vida sobrehumana.²²

Ἡρόδωρος δέ ὁ τὴν Ὀρφέως καὶ Μουσαίου συγγράψας ἱστορίαν Φαιακίδα ταύτην καλεῖ: Aquesta és l'única referència que hem conservat a la *Història d'Orfeu i Museu* herodorea. El problema resideix en el fet que tenim altres fragments de l'escriptor heracleota que parlen d'Orfeu, però sembla probable que no provenen d'aquesta obra, sinó de *Les Argonàutiques*.²³ A la llum de la *Quellenforschung* de Linforth pel que fa a Diodor de Sicília i el seu excurs sobre Orfeu dins el mite d'Hèracles, no podem descartar que Herodor inclogués dins la seva *Heraclea* i a col·locació de la iniciació de l'heroi per part de Museu una digressió sobre ells.²⁴ Tanmateix, la digressió a Diodor sobre Orfeu és tan sols un capítol; si apareix citat a Herodor com un treball independent segurament era molt més extens en el nostre autor.²⁵ Sigui com sigui, Herodor sembla haver pres part en el debat intel·lectual propi del segle V aC. sobre la figura d'Orfeu.²⁶ En el seu comentari, Fowler presenta una idea estimulante: que el fragment sobre les dones selenites (fr. 21) provingui d'aquesta *Història d'Orfeu i Museu*.²⁷

La Feàcida és ben coneguda a partir de la visita de l'heroi Odisseu a l'*Odissea*.²⁸ En el poema homèric, trobem una descripció de la cort dels feacis com un lloc benaurat, el qual fins i tot alguns filòlegs han interpretat com a “utòpic” *avant la lettre*. Els feacis són bells i es troben aïllats de la resta de mortals en una illa.²⁹ La contraposició d'aquesta societat “ideal” la trobaríem dins la mateixa obra amb els ciclops.³⁰ Precisament tant feacis com ciclops estan units genealògicament per ser

²² Sch. Hom. *Od.* 7.324; Sch. E. *Hipp.* 750. Fowler (2013: 275) creu que la descripció que ofereixen és un paral·lel suggestiu per a la ἐτέρα γῆ ἄδηλος (fr. 22) d'Herodor; veg. *Fragment 22: Voltors*. Sobre els feacis en general, veg. Carnes (1993).

²³ Veg. *Fragment 42: Dos Orfeus*.

²⁴ El filòleg analitza els punts en comú entre Herodor i Diodor i acaba postulant que Diodor depèn en certa mesura de l'escriptor heracleota, veg. Linforth (1936: 222): “The points of contact which have been discovered between him and Diodorus are more numerous than we had a right to expect. They add strength to the initial probability that the otherwise unexplained appearance of Orpheus in the midst of the story of Heracles argues a dependence on the text of the *Heracles* of Herodorus.”

²⁵ Veg. Fowler (2013: 696).

²⁶ Veg. Guadagno (2014: 110).

²⁷ Veg. Fowler (2013: 274-275); veg. *Fragment 21: Selenites*.

²⁸ La cort del rei feaci Alcínoos és el teló de fons des del Cant 5 al 13 de l'*Odissea*.

²⁹ Veg. Ribeiro Barbosa & de Souza Lessa (2012) per un anàlisi de les característiques dels feacis al text homèric.

³⁰ Hom. *Od.* 9.

descendents de Posidó.³¹ Les semblances entre Esquèria (l'illa dels feacis) i l'Oasi egipci, que fins i tot és identificat en termes mítics per part d'Heròdot, han comportat que Herodor creï una equivalència entre aquestes dues localitzacions. El procés d'identificació segurament partia de la descripció per part d'Heròdot dels ἀμύνες Αἰθιοπῆες; un poble caracteritzat per la seva longevitat i bellesa.³² Sens dubte, Herodor estava interessat en la descripció geogràfica dels límits del món conegut, com en el cas del fragment 2 sobre Ibèria.³³

³¹ En realitat, els paral·lels entre ambdós models cívics no acaben aquí: els ciclops, en certa mesura, també participen d'una vida en societat, mentre que els feacis, malgrat que a primera vista semblin perfectes, representen un model superhumà i, fins i tot, sobrecivilitzat, veg. Aronen (2002: 103: "If the scholarly tradition has sometimes overemphasised the negative side of the Cyclopes, in the Phaeacians it has in turn overemphasised the positive side."

³² Hdt. 3.17-26; veg. Jacoby ([1957] 1995: 504): "wenn das zweite τὰύτην die gleiche beziehung wie das erste hat, so lokalisierte H die Phaeahen in dieser oase und glich sie etwa mit den ἀμύνες Αἰθιοπῆες." Precisament feacis i etiops compartien menjars amb els déus als textos homèrics (*Il.* 1.423; *Od.* 7.201).

³³ Veg. *Fragment 2: Ibèria*.

Fragment 13: Atlas frigi

Clem. Al. *Strom.* 1.73.1-2 (Stählin-Früchtel-Treu)

τινές δὲ μυθικώτερον τῶν Ἰδαίων καλουμένων δακτύλων σοφούς τινὰς πρώτους γενέσθαι λέγουσιν, εἰς οὓς ἢ τε τῶν Ἐφεσίων λεγομένων γραμμάτων καὶ ἢ τῶν κατὰ μουσικὴν εὐρεσις ῥυθμῶν ἀναφέρεται· δι' ἣν αἰτίαν οἱ παρὰ τοῖς μουσικοῖς δάκτυλοι τὴν προσηγορίαν εἰλήφασιν. Φρύγες δὲ ἦσαν καὶ βάρβαροι οἱ Ἰδαῖοι δάκτυλοι.

- 5 Ἡρόδωρος δὲ τὸν Ἡρακλέα μάντιν καὶ φυσικὸν γενόμενον ἱστορεῖ παρὰ Ἄτλαντος τοῦ βαρβάρου τοῦ Φρυγῶς διαδέχεσθαι τοὺς τοῦ κόσμου κίονας, αἰνιττομένου τοῦ μύθου τὴν τῶν οὐρανίων ἐπιστήμην μαθήσει διαδέχεσθαι.

Ἰδαίων Victorius : ἰουδαίων L || 2 τῶν² suprascr. L || 5 Ἄτλαντος Victorius, Dindorf, Stählin : ἄντλαντος L

Els més versats en els mites diuen que els primers savis van sorgir d'entre els anomenats dàctils de l'Ida, als quals s'atribueix la invenció de les anomenades lletres efèsies i dels ritmes musicals. Aquesta és la causa per la qual els dàctils entre els músics van rebre aquest nom. Els dàctils de l'Ida eren frigis i bàrbars. Herodor explica que Hèracles havia esdevingut un endeví i físic en rebre d'Atlas, bàrbar i frigi, els pilars del cosmos; el mite al·legoritza que va rebre el coneixement dels astres celestials amb la instrucció d'Atlas.

Comentari textual i mitogràfic

El fragment 13 d'Herodor té com a font els *Stromata* de Climent d'Alexandria. Els *Stromata* són petits retalls, una antologia miscel·lània de textos a l'estil d'Ateneu i el seu *Banquet dels savis*, que no està exempta d'una estructuració aparentment caòtica de diferents continguts.¹ Sens dubte, l'activitat intel·lectual de Climent es troba molt determinada pel seu context social a Alexandria, ja que el seu apropament literari només és possible en un context en què la “scholarship” existeix i els materials de

¹ Sobre els *Stromata* i l'escriptura de *Buntschriftstellerei*, veg. Heath (2020: 31): “In the *Stromateis*, although the overarching structure and thematic progression is clear, at a closer level of encountering the text, Clement glides seamlessly from one thought to another by associative transitions and strings together citations at length.”

referència estan a l'abast.² En aquesta obra, Climent d'Alexandria es dedica a citar qüestions de filosofia grega com a propedèutica del que serà la "Veritat" cristiana.³ Tenint en compte que Herodor coneixia certes doctrines pitagòriques, és interessant que la font principal pels *Stromata* sigui Filó d'Alexandria, el qual anomenava Climent "pitagòric".⁴ En aquest sentit, Climent creu que la veritable filosofia es troba en Jesucrist; Déu és l'origen de totes les coses bones, inclosa la filosofia. Els grecs ofereixen tan sols un "exercici preparatori" i, per tal de demostrar-ho, presenta una llarga anàlisi històrica que defensa la prioritat dels jueus respecte dels grecs. Aquest és precisament el context en què s'encasta la citació d'Herodor: Climent ha presentat prèviament les teories que parlen dels orígens estrangers per a grans referents del pensament grec: Pitàgoras és tirrè; Antístenes, frigi; Orfeu, traci; Homer, egipci.

Herodor apareix citat com autoritat per una variant excèntrica del mite d'Atlas.⁵ En el text no queda clar si és un tità. Només sabem que es frigi, fent que la seva localització es trobi en el costat oposat del cànon; i que Hèracles, en comptes d'aguantar els pilars del cosmos (τοῦ κόσμου κίονας), el que "suporta" és el coneixement astronòmic. Per tant, que Hèracles aguanti les columnes és una explicació velada d'un transferiment del coneixement. No ens ha de sobtar aquesta versió al·legòrica entre els passatges de Climent: com la majoria d'autors cristians primerencs, presenta cert interès en l'al·legorisme.⁶ L'Atlas frigi d'Herodor resulta una raresa absoluta dins la tradició, que sol relacionar la seva figura amb Occident (amb les Hespèrides) i amb Líbia, localització també coneguda pel mateix Climent d'Alexandria.⁷ Aquesta representació al·legoritzant d'Atlas astrònom i mestre d'Hèracles ja apareix iconogràficament a un làcit de figures negres provinent d'Erètria, datat entre el 490-480 aC, si acceptem la interpretació que l'espai entre Hèracles i Atlas està omplert per punts i línies que podrien representar lletres o una conversa entre ambdós personatges.⁸

² Veg. Van den Hoek (1990: 190).

³ Sobre la teologia de Climent, veg. Osborn (2005), Ashwin-Siejkowski (2008).

⁴ Veg. Grant (1988: 180-181). També cal destacar que Climent interpreta l'orfisme com un preambol necessari del pensament cristià; veg. Calabrese & Bravo (2020: 53).

⁵ Per les versions canòniques, veg. *infra*.

⁶ Per un anàlisi de les interpretacions al·legòriques en aquests autors cristians, veg. Dawson (1992).

⁷ Clem. Al. *Strom.* 1.16.75.3.

⁸ Veg. Guadagno (2016: 152); veg. també *Apèndix*. Pels usos iconogràfics d'Atlas a l'Antiguitat, veg. Lacalle (2020).

Pel que fa a l'establiment del text, hem utilitzat les edicions del text de Climent de Dindorf i Stählin.⁹ En l'edició de Müller, aquest fragment i el 14 es troben junts com a fragment 24, atès que interpreta un mateix ideal intel·lectual i filosòfic per a Hèracles.¹⁰ Hem decidit imprimir el text d'Herodor en un context més ampli, atès que la referència als dàctils és rellevant per tres motius: a) en aquest passatge en què se'ns presenta Atlas com a frigi de la mà dels dàctils frigis, cal qüestionar-nos si potser també habitava l'Ida frigi; b) els dàctils i el seu culte a la Deessa Mare tenien un lloc de gran importància dins les creences pitagòriques; c) la tradició conserva l'existència d'un Hèracles frigi i dàctil, segurament un dels set Hèracles presents en el fragment 14. Climent no cita totes les fonts que emprà per a les informacions que presenta;¹¹ sens dubte, Herodor encaixaria entre els τινές μυθικώτερον.¹²

τινές δὲ μυθικώτερον τῶν Ἰδαίων καλουμένων δακτύλων σοφούς τινὰς πρῶτους γενέσθαι λέγουσιν: D'entre els pobles no-grecs amb gran saviesa, Climent introdueix els dàctils del mont Ida.¹³ Els seus orígens frigis no són els únics: les fonts també assenyalen un origen a Creta, on també s'identifica un mont Ida.¹⁴ La confusió entre Ἰδαίων i Ἰουδαίων respon a una “unwitting mistranscription”. Just abans de l'inici

⁹ Dindorf (1869); Stählin (1906).

¹⁰ Veg. Müller (1878: 35), on sospita que aquesta idea d'un Hèracles filòsof no es pot remuntar a Herodor: “Ceterum haec a nostro Herodoro aliena esse nullus dubito”; veg. *Fragment 14: Hèracles filòsof*.

¹¹ Veg. Van den Hoek (1996: 228-229) per els diferents tipus de “borrowings” per part de Climent (“quotations, paraphrases and reminiscences”). En aquest *passus* en concret, sembla que la font intermitja pot ser Plutarc, font pels fragments d'Herodor en quatre ocasions, veg. Gabrielsson (1906: 100).

¹² Pel que fa a les fonts per les informacions mitològiques de Climent, veg. Gabrielsson (1906: 224): “An irgend ein ‘mythologisches Handbuch’ zu denken, bin ich aber nicht allzu geneigt. Viele der mythologischen Notizen sind so trivialer Natur, dass man überhaupt nicht schriftliche Quellen anzunehmen braucht. Die gelehrten Kataloge mythologischen Inhalts aber stamen meiner Ansicht nach aus der Hauptquelle.” En aquest cas, però, no ens trobem amb qualsevol mite ben atestat i conegut; les fonts antigues sobre els dàctils no són especialment abundants, veg. Blakely (2007: 2).

¹³ Tot i que se situaven al mont Ida frigi, no tenim prou indicis del seu origen cultural frigi, veg. Berndt-Ersöz (2006: 169): “It would seem likely that the origin of the Daktyls should be placed in Asia Minor and most probably around Mount Ida; a Phrygian origin, however, cannot be confirmed.”

¹⁴ Apol·loni de Rodes (1.1129-1231) presenta un *aition* per als dàctils en el context de l'aniquil·lació dels Fills de la Terra a Cízic, veg. Polt (2013b: 345); Blakely (2010: 81): “Daktyloi originate from either Trojan or Cretan Ida –but in a manifestation of their need to come from elsewhere, they travel from Crete when they come to the Argonaut’s aid on Mount Dindymene on the Black Sea, rather than from the much closer Ida of Troy.” En aquesta línia, Èfor (*FGrH* 70 fr. 104); Veg. *Fragment 7: Els Fills de la Terra pels gegeneis*.

del fragment, trobem una cita de Megàstenes, el fragment del qual acaba amb Ἰουδαίων.¹⁵

Els dàctils, literalment “dits”, són criatures daimòniques servidores de la Gran Deessa, identificada en el panteó grec amb Rea. La presència de la Deessa Mare a Frígia està amplament atestada.¹⁶ Aquests “daimones” comparteixen bastantes característiques amb altres personatges col·lectius com els cabirs, els coribants, els curetes i els telquins.¹⁷ Tots ells són estrangers i, en part, primitius i monstruosos a ulls grecs; a més, estan relacionats amb la màgia, l’artesania i els cultes místics i iniciàtics.¹⁸

Les principals fonts mitogràfiques que parlen sobre els dàctils són Ferecides i Hel·lanic, els quals apareixen citats en el mateix escoli a *Les Argonàutiques* d’Apol·loni de Rodes.¹⁹ L’escoli comenta que la tradició apuntava a deu dàctils: cinc de mascles (dretans) i cinc de femelles (esquerranes).²⁰ Ferecides distingia vint dretans que es dedicaven a guarir; i trenta-dos esquerrans que feien encanteris. Hel·lanic ofereix una explicació racionalitzant pel seu nom: s’anomenaven dàctils perquè en saludar Rea a l’Ida van aferrar-se als seus dits. El control dels metalls a través de la ferreria és una de les característiques dels dàctils. L’altre gran tret distintiu que no està completament fora de lloc en el context de la manipulació metal·lúrgica són les seves habilitats

¹⁵ Megasth. *FGrH* 3 C 715: ἅπαντα μέντοι τὰ περὶ φύσεως εἰρημένα παρὰ τοῖς ἀρχαίοις λέγεται καὶ παρὰ τοῖς ἔξω τῆς Ἑλλάδος φιλοσοφοῦσι, τὰ μὲν παρ’ Ἰνδοῖς ὑπὸ τῶν Βραχμάνων, τὰ δὲ ἐν τῇ Συρίᾳ ὑπὸ τῶν καλουμένων Ἰουδαίων.

¹⁶ Veg. Bøgh (2007: 317): “The Greeks, who conflated Kybele and Rhea at least from the mid 6th century, may have transferred Rhea’s symbols to Kybele, perhaps due to the recognition of a similarity of rituals connected to these goddesses, causing an identification of Kybele and Rhea.” Bøgh (2012: 38-39) també creu que “Meter” va ser portada a les costes Nord i Oest del Mar Negre per colonitzadors grecs en el mateix rol que a Frígia: com a protectora de la ciutat i propiciadora de les elits.

¹⁷ Sobre la variació dels noms entre coribants, curetes, dàctils, cabirs i telquins, ja Estrabó (10.3.7) apunta que són idèntics, veg. Fowler (2013: 36); “In truth, the ancient enthusiastic rites of the mountain-mother were spreading throughout the Aegean and mingling with those of the wine-god(s) long before history records their names.”

¹⁸ Veg. Fowler (2013: 52). Potser el culte místic més conegut en relació amb aquests personatges és del de l’illa de Samotràcia, veg. Blakely (2010) per l’episodi d’iniciació dels Argonautes en el culte als Grans Déus.

¹⁹ Pherecyd. fr. 47 Fowler (= fr. 131 Dolcetti = Sch. A.R. 1.1129); Hellanic. fr. 89 Fowler (= Sch. A.R. 1.1126-1131b). Pel que fa a l’autoritat de Ferecides, qui potser no és el mitògraf atenès, veg. Blakely (2007: 8): “Resonances with Presocratic thought recommend consideration of the Syrian Pherekydes, whom the tradition identified as the teacher of Pythagoras.”

²⁰ 10 és el nombre esperable per als dits de dues mans. Sembla que aquesta distinció entre gèneres de dàctils també era present a Sòfocles (fr. 366 Radt). Tres són els germans a la *Forònide* (fr. 2 Bernabé): Celmis, Damnameneu i Acμό. Pausànias (5.7.6) n’anomena cinc però de Creta.

màgiques i guaridores.²¹ Com a miners i γόητες, els dàctils troben en la realitat històrica paral·lels amb els col·legis místics de ferrers.²²

Blakely ja ha apuntat a certes connexions potencials entre els dàctils a la seva localització a prop del cel, al damunt del mont Ida, i els seus invents metal·lúrgics.²³ Els models històrics i els noms antics del ferro emfatitzen la importància de les fonts meteòriques en les primeres etapes de l'ús del ferro.²⁴ A més a més, les anàlisis més recents de materials arqueològics assenyalen que, si bé el ferro meteòric es va utilitzar des d'una època primerenca, és probable que els primers artefactes de ferro siguin tant tel·lúrics com meteòrics.²⁵ Hem conservat un *symbolon* pitagòric que afirma que el so del bronze quan és colpejat és la veu d'un daimon. Per aquest motiu, el so que produeix el metall quan és colpejat és equiparat amb la “veu d'un daimon que està empresonat al mineral”.²⁶ La història darrere aquesta màxima sembla que Pitàgoras, en escoltar les harmonies creades pels martells colpejant el metall, va descobrir els diferents intervals musicals. Per tant, els dàctils són l'expressió mitològica de les cançons màgiques pròpies del pitagorisme. Aquestes es trobarien entre el treball del metall, els *daimones* i el patró de les esferes celestes.²⁷ No ens ha d'estranyar, doncs, que en el passatge a comentar, Climent apuntarà a una altra tradició que situa als dàctils com a entitats relacionades amb la música.

²¹ La transformació d'aquesta matèria prima és certament màgica, veg. el monogràfic de Blakely (2006) per les connexions entre rituals i metal·lúrgia. Veg. Burkert (1962b) per les característiques de la γοητεία grega.

²² Veg. Eliade (1955: 213). No només a Frígia, sinó en diferents llocs de culte a la Gran Deessa, veg. Graf (1999: 325): “And the association of mythical blacksmiths with the Great Mother might point to ritual realities: in Mycenaean Pylos, it was one of the Potniai who presided over blacksmiths; in Archaic Sardis, the goldsmiths worked in a precinct of Meter-Cybele; in Archaic Cyprus another goddess protected the bronzesmiths.”

²³ Veg. Blakely (2007).

²⁴ En aquesta línia, hem conservat textos dels arxius de Mari, Egipte i hitites que fan referència al ferro com una pedra negra del cel, i reflecteixen usos reservats a l'elit, votius i rituals que corresponen a troballes arqueològiques tant en contextos grecs com levantins, en què el ferro es limita a l'ús ritual i funerari; veg. Blakely (2007: 24).

²⁵ Frígia resulta en els testimonis arqueològics un lloc més adequat que Creta, veg. Andreeva (2020: 61): “The iron deposits on Crete are quite poor, but they are indeed plentiful in Anatolia, so here we could have the usual confusion between two mountains Ida – the one on Crete and the one in Western Asia Minor. The mountain is located in Troad or Mysia, but the borders between regions in this part of Asia Minor were notoriously vague, and the Anatolian Ida was predominantly associated with Phrygia due to the cult of the Magna Mater Idaea.”

²⁶ Aristòtil fr. 159 Gigon (= Porph. *VP* 41): τὸν δ' ἐκ χαλκοῦ κρουομένου γινόμενον ἤχον φωνὴν εἶναι τινοῦ τῶν δαιμόνων ἐναπειλημμένου τῷ χαλκῷ.

²⁷ Veg. Burkert (1972: 377). Sobre la teoria de la música de les esferes pitagòrica, veg. *infra*. Blakely (2007: 5) afirma que totes aquestes característiques els apropen més a ser un model de pensament presocràtic que no pas ferrers iniciats.

Finalment, cal esmentar la presència d'un "Hèracles" entre aquests dàctils.²⁸ Pausànias dona aquest nom i en parla en diferents ocasions. Per una banda, el Periegeta descriu la petita estàtua d'un cúbit present al santuari dels Grans Déus de Megalòpolis;²⁹ de l'altra, Hèracles dàctil era el guardià del temple de Demèter a Micalessos.³⁰ Estem d'acord amb Fowler, el qual emfatitza la importància del context místic i Hèracles com a patró per aquest tipus de culte després d'iniciar-se en els misteris eleusins i fundar uns primerencs Jocs Olímpics.³¹ A partir de la multiplicitat d'Hèracles en els textos d'Herodor, i tenint en compte les connotacions pitagòriques dels dàctils i la seva activitat, no és arriscat afirmar que l'escriptor heracleota era coneixedor d'aquesta rica tradició mística.

εἰς οὓς ἢ τε τῶν Ἐφεσίων λεγομένων γραμμάτων καὶ ἢ τῶν κατὰ μουσικὴν εὗρεσις ῥυθμῶν ἀναφέρεται: Climent identifica els dàctils com els πρῶτοι εὔρεται per les lletres efèsies i els ritmes musicals. Les lletres efèsies (o, potser, "lletres alliberades")³² eren un seguit de paraules sense sentit aparent que creaven encanteris màgics.³³ Tot i que hi ha lleugeres variacions en la fórmula, la seqüència en un altre *passus* de Climent és la següent: ἄσκιον κατάσκιον λίξ τετράξ δαμναμενεύς αἴσια.³⁴ La seva connexió amb els dàctils es basa en el fet que una de les lletres efèsies, δαμναμενεύς, és el nom d'un d'aquests ja en Hesíode.³⁵ A més a més, Climent està emprant com a font per aquestes informacions el pitagòric Andròcides, el qual explicava que eren un tipus de σύμβολον, unes frases també enigmàtiques que contenien coneixement pitagòric velat.³⁶ Per tant, aquí tenim un altre element que manté els dàctils dins l'esfera pitagòrica.

²⁸ Veg. Cruccas (2018) per els contextos de l'Hèracles dàctil.

²⁹ Paus. 8.31.3. A partir d'aquesta escultura s'interpreta que els dàctils són nans, així com que Hèracles comparteix característiques amb al divinitat egípcia Bes, veg. *Fragment 19: Altura d'Hèracles*. Pausànias (7.5.5; 9.7.28) també identifica l'Hèracles d'Eritria com "Ideu" i egipci.

³⁰ Paus. 9.19.5.

³¹ Veg. Fowler (2013: 44). Sobre Hèracles i la seva iniciació als misteris eleusins, veg. Colomo (2004).

³² L'origen en la ciutat d'Àsia Menor no està testimoniada; Bernabé (2013b: 94) creu que cal escriure en minúscula a partir ἐφήμη.

³³ És probable que en un principi sí que tinguessin sentit, veg. Bernabé (2013b: 93): "Nevertheless, we notice that, already in the ancient document, there is a deliberate preference for phonic play over semantic meaning. As a result, the original and comprehensible Greek terms become opaque and are gradually turned into meaningless *voces magicae*."

³⁴ Clem. Al. *Strom.* 5.8.45.2.

³⁵ Hes. fr. 282 M.-W.; també *Phoron.* fr. 2.3 Bernabé. Es tractaria d'un nom parlant a partir de δαμάζω: ὁ ἥλιος ὁ δαμάζων, "el sol conqueridor".

³⁶ Androcydes fr. 2 Hölk. Veg. 2.1. *Doctrines pitagòriques sota obscurs symbola* per als σύμβολα pitagòrics.

δι' ἦν αἰτίαν οἱ παρὰ τοῖς μουσικοῖς δάκτυλοι τὴν προσηγορίαν εἰλήφασι:
Com que els dàctils són els descobridors dels ritmes, el seu nom és emprat per designar en la teoria musical antiga el ritme que conté un mateix nombre en proporció 1:1 de peus, la unitat mínima rítmica.³⁷ En aquest sentit, un altre d'aquests grups de personatges místics està caracteritzat pel seu ritme: no podem evitar recordar els curetes i la seva dansa rítmica a l'Ida cretenc per a protegir Zeus nadó.³⁸

Φρύγες δὲ ἦσαν καὶ βάρβαροι οἱ Ἰδαῖοι δάκτυλοι: Sembla que Climent està repassant altre cop el que acaba de dir; parafraseja la idea principal que servirà de connexió amb el fragment d'Herodor, que presenta un altre savi “bàrbar” i frigi. Aquest procés d'acumulació d'idees a partir d'una sola paraula, en aquest cas Φρύγες, és un dels mètodes organitzadors de Climent pels seus *Stromata*.³⁹

Ἡρόδωρος δὲ τὸν Ἡρακλέα μάντιν καὶ φυσικὸν γενόμενον ἱστορεῖ παρὰ Ἄτλαντος τοῦ βαρβάρου τοῦ Φρυγὸς διαδέχεσθαι τοὺς τοῦ κόσμου κίονας: Per a l'escriptor d'Heraclea Pòntica, Hèracles esdevé μάντις i φυσικός gràcies al fet que Atlas li “traspasa” els “pilars còsmics”, és a dir, li ensenya coneixement astronòmic.⁴⁰ Ens trobem amb el testimoni més antic per una evemerització *avant la lettre* d'Atlas com a astrònom i mestre d'Hèracles.⁴¹

³⁷ Veg. Lynch (2020: 282): “Conversely, rhythmical sources never employ the noun *daktylos* to identify the syllable sequence – ∪ ∪, but use it to indicate all rhythmical forms that feature an equal number of time units in their up– and downbeats, independently of the absolute duration of each half (2:2, 3:3, 4:4, etc.)” Veg. Ustinova (2021) pels orígens grecs de la música extàtica i el culte orgiàstic, però la seva projecció en una identitat Frígia.

³⁸ Els curetes amaguen Zeus de Cronos tot picant les seves llances als escuts, veg. Fowler (2013: 49) per les escasses i fragmentàries fonts antigues.

³⁹ Veg. Van den Hoek (1996: 236): “Another distinctive technique is the process of accumulation. This process, which is characteristic of Clement’s working method in general, occurs with particular evidence in quotations. Accumulations is often a product of his associative way of thinking; one word, as it were, evokes another without the support of a logical connection; various layers of imaginative thought are piled on each other.”

⁴⁰ Cal corregir la ditografia d'ἀντλαντος en Ἄτλαντος.

⁴¹ Sense comptar la tradició herodotea que racionalitza Atlas com la cadena muntanyosa del Rif que “sosté” el cel (Hdt. 4.184.3); veg. Ramin (1977). La imatge d'un Atlas astrònom perviurà posteriorment: Xenag. *FGrH* 240 fr. 32; Paus. 9.20.3; Cic. *Tusc.* 5.8; Verg. *Aen.* 1.740-746 (i Seru. *ad loc.*); D.S. 3.60.2 (= Dionys. Scyt. fr. 7 Rusten), 4.27.4-5 (veg. *infra* pels detalls i la probable dependència en Herodor); Heraclit. *All.* 4; Vitruv. 6.7.6.

En la tradició canònica, Atlas era un tità i habitava en l'extrem occidental de món, de manera oposada al seu germà Prometeu.⁴² Precisament Climent d'Alexandria recull aquesta localització líbica d'Atlas en un altre passatge dels *Stromata*.⁴³ La relació entre Atlas i Hèracles s'estableix en les fonts a partir del treball que implica que l'heroi prengui les pomes d'or del jardí de les Hespèrides, filles de Prometeu en algunes tradicions.⁴⁴ L'episodi involucra matar un serpent que guarda les pomes en les fonts més antigues.⁴⁵ Tanmateix, hi ha una altra versió que fa que Hèracles enganyi Atlas per tal que sigui el tità qui culli les pomes d'or mentre ell sosté la volta del cel. Un cop Atlas ha dut a terme l'empresa, no vol tornar al feixuc encàrrec. Però el perspicaç Hèracles li demana de reajustar-se el coixí del clatell, i com que algú ha de sostenir el cel mentrestant, Atlas torna a fer-ho sense adonar-se que l'heroi marxarà amb les pomes.⁴⁶

Aquest treball, que implica el jardí de les *Hespèrides*, inherentment occidentals pel seu nom, varia en les nostres fonts pel que fa a l'indret concret, però el caràcter de Ponent és evident en totes elles.⁴⁷ La variant Herodorea destaca per anar en contra d'aquest caràcter occidental d'Atlas: en comptes de situar-lo a l'Occident, l'Atlas d'Herodor era frigi.⁴⁸ Això no obstant, seguint la idea que una característica intrínseca a Atlas és el seu component tartàric,⁴⁹ i contra els vincles simbòlics esperables entre Occident i el Més Enllà, Guadagno interpreta aquest Atlas frigi com a part d'una concepció herodorea que recull una localització infernal a Orient.⁵⁰ Herodor estaria inclinat a recollir aquesta característica del tità a la llum del testimoni de Pausànias que introdueix l'estàtua d'Atlas pensador a Tanagra, atès que el mateix autor identifica

⁴² Veg. Ballabriga (1986: 76): "De plus, sans doute assez tôt dans les traditions archaïques, le lieu de relégation et d'enchaînement de Prométhée apparaît comme oriental et par conséquent symétrique au pays d'Atlas."

⁴³ Clem. Al. *Strom.* I.16.75.3,

⁴⁴ Aquesta és la variant a Fereides (fr. 16 i 17 Fowler = fr. 64 i 66 Dolcetti); Apol·lodor també presenta aquest treball (2.113).

⁴⁵ Panyas. fr. II PEG; S. Tr. 1011-1100; E. HF 394-399. A.R. 4.1400-1401, 1433-1435.

⁴⁶ Pherecyd. fr. 17 Fowler (= fr. 66 Dolcetti = Sch. A.R. 4.1396).

⁴⁷ El jardí es troba a l'extrem Occident a Hesíode (*Th.* 215; 274-275); a Líbia a Apol·loni de Rodes (4.1384); al país dels mítics Hiperboris a Apol·lodor (2.113); veg. Díez de Velasco (2000: 197-216).

⁴⁸ Aquesta ambigüetat, però, no és només herodorea, sinó que reflecteix una tendència grega, veg. Fernández Camacho (2016: 215): "La ambigüedad de la imagen del bárbaro en la mentalidad griega, que Hall califica de 'esquizofrénica', se presenta aquí en todo su esplendor: la figura negativa del Atlas que se niega a entregar las manzanas, trata de engañar a Heracles para liberarse de su carga y ataca violentamente a Perseo, coexiste en el Extremo Occidente con esta figura positiva de un Atlas sabio que enseña al héroe los secretos del cielo. Este Atlas bárbaro es descrito habitualmente como libio, por razones evidentes, aunque algunas fuentes lo consideran frigio o asirio."

⁴⁹ El Tàrtar és el lloc on quedan confinats els titans ja des d'Hesíode, veg. Anghelina (2010: 197).

⁵⁰ Veg. Guadagno (2016: 164). Tenim uns quants fragments d'Herodor que parlen sobre aquesta presència del Més Enllà a Heraclea Pòntica, veg. especialment *Fragment 8: Aqueront*, *Fragment 31: Cerber*.

els tanagreus com a fundadors d'Heraclea Pòntica.⁵¹ A més a més, ofereix la possibilitat que Atlas sigui frigi a partir de l'estereotip que els frigis van ser els inventors de l'astronomia.⁵²

És evident que el lloc d'origen no determina el lloc d'habitatge d'un personatge mitològic. Tanmateix, el fet d'indicar aquest lloc de provenença no és innocent, especialment si tenim en compte que Herodor creia que Prometeu era un rei escita.⁵³ No sembla casual que, per ambdós germans, el nostre escriptor especifiqui etnònims de la regió de Mar Negre. Per analogia amb Prometeu, aleshores, Atlas també seria un rei i no pas un tità; un rei savi i astrònom. Per tant, ens trobaríem amb Atlas a Frígia i Prometeu a Escítia, tots dos a banda i banda del Pont Euxí. És com si la idea cosmològica dels titans als extrems del món conegut hagi acabat reduïda a l'ambient pòntic, una variant marginal des d'un punt de vista grec continental, però central des d'Heraclea Pòntica.⁵⁴ Aquesta hipòtesi es veu reforçada a partir del testimoni de Diodor de Sicília, qui en la seva versió de la vida d'Hèracles, sembla haver utilitzat Herodor com a font per als episodis que involucren Atlas i Prometeu.⁵⁵ Pel que fa a Atlas, hi ha dues ocasions que Diodor en parla i que semblen tenir un mateix origen: al llibre tercer trobem una versió breu d'Atlas evemeritzat i astrònom, mentre que al llibre quart aquesta mateixa idea i amb un redactat molt similar apareix amb relació a l'episodi del jardí de les Hespèrides.⁵⁶ En la primera instància, el context és un *excursus*

⁵¹ Paus. 9.20.3; 5.26.7 és l'única instància on s'especifica que el contingent beoci a Heraclea provenia de Tanagra.

⁵² Veg. Guadagno (2016: 159): "Si potrebbe ipotizzare che la provenienza frigia di Atlante sia un'aggiunta di Clemente oppure che la trasformazione di Atlante in astronomo frigio dipende dalla credenza, diffusa già a partire da Erodoto, secondo la quale i Frigi erano il popolo più antico e perciò a buon diritto avocavano l'invenzione dell'astrologia tramite la trasformazione evemeristica di Atlante in astronomo e il suo trasferimento in Frigia."

⁵³ Prometeu racionalitzat com en Herodor a D.S. 1.19.1-4; veg. *Fragment 30: Prometeu escita*. Veg. Vassileva (2015: 94): "Demographic dynamics in Anatolia under the Persians are probably the reason for finding Phrygian 'traces' in Mysia and Bithynia in the 6th and 4th centuries BC."

⁵⁴ Veg. I.2. *Centre i perifèria: la colonització grega*.

⁵⁵ D'aquest parer és també Linforth (1936: 222), tot i que Dionisi Escitobràquion és la font per gran part del llibre sobre Hèracles.

⁵⁶ D.S. 3.60.2 (la font és identificada amb Dionisi Escitobràquion [fr. 7 Rusten] només a partir del fet que Diodor sol emprar-lo com a font per al seu llibre sobre Grècia): φασί δ' αὐτὸν τὰ περὶ τὴν ἀστρολογίαν ἐξακριβῶσαι καὶ τὸν σφαιρικὸν λόγον εἰς ἀνθρώπους πρῶτον ἐξενεγκεῖν· ἀφ' ἧς αἰτίας δόξαί τὸν σύμπαντα κόσμον ἐπὶ τῶν Ἄτλαντος ὤμων ὀχεῖσθαι, τοῦ μύθου τὴν τῆς σφαίρας εὔρεσιν καὶ καταγραφὴν αἰνιττομένου; D.S. 4.27.4-5: τοὺς δὲ ληστὰς ἐν κήπῳ τινὶ παιζούσας τὰς κόρας συναρπάσαι, καὶ ταχὺ φυγόντας εἰς τὰς ναῦς ἀποπλεῖν. τούτοις δ' ἐπὶ τινος ἀκτῆς δειπνοποιοιούμενοις ἐπιστάντα τὸν Ἡρακλέα, καὶ παρὰ τῶν παρθένων μαθόντα τὸ συμβεβηκός, τοὺς μὲν ληστὰς ἅπαντας ἀποκτεῖναι, τὰς δὲ κόρας ἀποκομίσαι πρὸς Ἄτλαντα τὸν πατέρα· ἀνθ' ὧν τὸν Ἄτλαντα χάριν τῆς εὐεργεσίας ἀποδιδόντα μὴ μόνον δοῦναι τὰ πρὸς τὸν ἄθλον καθήκοντα προθύμως, ἀλλὰ καὶ τὰ κατὰ τὴν ἀστρολογίαν ἀφθόνως

del final del capítol 57 fins al 60 obre els mites atlàntics de la gènesi dels déus i on es remarquen els orígens frigis de la Gran Deessa. En la segona, Diodor explica els treballs d'Hèracles i, en arribar a l'episodi del jardí de les Hespèrides, presenta la seva versió racionalitzada: les pomes són ramats d'ovelles custodiades per un guardià anomenat "Drac".⁵⁷ Hesperus i Atlas són germans, i de la unió d'Hesperis (filla d'Hesperus) i Atlas van sorgir les set Hespèrides. Uns pirates enviats per Busiris rapten les noies, però Hèracles les salva i retorna al seu pare que, agraït, l'ajuda amb el treball i li proveeix amb el coneixement de l'astrologia. Aquesta variant del mite no encaixa amb la versió herodorea. Tanmateix, que Diodor prengui Herodor com a font per a certs aspectes del mite no és disconforme amb les seves pròpies innovacions o contaminacions amb altres fonts.

Hèracles es converteix en un profeta i filòsof natural a partir d'aquest encontre.⁵⁸ Aquesta idea d'un Hèracles savi a la manera dels pensadors presocràtics troba una lleugera resistència si la contraposem amb l'Hèracles filòsof capaç de contenir els seus desitjos del fragment 14. Tot i que dins els cercles pitagòrics la idea de κόσμος podria incloure aquest coneixement propi de la φύσις i l'auto-disciplina,⁵⁹ el coneixement astronòmic i l'endevinació semblen provenir d'un altre tipus d'activitat filosòfica, basada en l'adquisició de coneixement del món natural. Tampoc ajuda a dilucidar si Herodor englobava aquestes activitats intel·lectuals sota el terme "filosofia" el fet que a partir del text de Climent no conservem en quin context es desenvolupa la transferència entre Atlas i Hèracles. L'episodi de les Hespèrides és el que trobem al·legoritzat al fragment 14, i en Herodor, la matança de la serp i l'al·legoria de les pomes com a virtuts resulta totalment incompatible amb Atlas collint-les en comptes d'Hèracles. Potser ens trobem amb una confluència de variants sobre el treball, com la present a l'*Heracles mainomenos* d'Eurípides.⁶⁰ O el que sembla més probable: en cap moment Climent menciona les pomes o el jardí de les Hespèrides, per tant, Herodor

διδάξει. περιττότερον γὰρ αὐτὸν τὰ κατὰ τὴν ἀστρολογίαν ἐκπεπονηκότα καὶ τὴν τῶν ἄστρον σφαιρίαν φιλοτέχνως εὐρόντα ἔχειν ὑπόληψιν ὡς τὸν κόσμον ὅλον ἐπὶ τῶν ὤμων φοροῦντα. παραπλησίως δὲ καὶ τοῦ Ἡρακλέους ἐξενέγκαντος εἰς τοὺς Ἕλληνας τὸν σφαιρικὸν λόγον, δόξης μεγάλης τυχεῖν, ὡς διαδεδεγμένον τὸν Ἀτλαντικὸν κόσμον, αἰνιττομένων τῶν ἀνθρώπων τὸ γεγονός; veg. *infra* per un comentari dels termes i el tipus d'astronomia que ensenya Atlas a Hèracles.

⁵⁷ Ens trobem, per tant, amb una racionalització a partir d'un joc lingüístic basat en l'homofonia.

⁵⁸ Amb els mateixos adjectius és descrita la sàvia Melanippa una mica més endavant en els *Stromata* (1.73.4 = E. fr. 482 Kannicht); veg. Auffret (1988).

⁵⁹ Veg. Moore (2017: 41). Prova d'aquest fet és que Herodor mostra coneixement sobre la cosmologia pitagòrica, veg. *Fragment 22: Voltors*.

⁶⁰ E. *HF* 394-407.

situava la trobada en un altre moment de la vida de l'heroi o, fins i tot, tot just abans de dirigir-se a prendre-les sense que el fet d'aguantar els pilars del cel impliqui que Atlas hagi de fer-ho en el seu lloc. Les motivacions per suportar la volta del cel, aleshores, romanen com una incògnita més enllà del benefici intel·lectual per l'heroi que permet l'al·legoria.

αίνιττομένου τοῦ μύθου τὴν τῶν οὐρανίων ἐπιστήμην μαθήσει διαδέχεσθαι:
Climent explica l'al·legoria herodorea amb els termes tècnics pertinents:⁶¹ αίνισσομαι és el verb emprat per aquestes, mentre que διαδέχομαι és emprat per indicar successió específicament en les escoles filosòfiques.⁶² Aquests dos mateixos termes són presents als dos passatges de Diodor de Sicília sobre l'Atlas astrònom: τοῦ μύθου (...) αίνιττομένου al llibre tercer i διαδεδεγμένον (...) αίνιττομένων al quart. És cert que, com ja hem apuntat, aquests mots són els tecnicismes per parlar sobre al·legoria i que potser Diodor està fent-ne un ús independent del redactat d'Herodor. Tanmateix, si tenim en compte que el mateix fenomen esdevé amb el passatge de Prometeu, que presenta quasi paraula per paraula la mateixa variant que Herodor, no sembla arriscat avançar que l'escriptor heracleota pot amagar-se darrere el text de l'historiador de Sicília.⁶³

Xenàgoras, que potser també era originari d'Heraclea, atribueix a Atlas el descobriment dels períodes i dels nombres de la lluna.⁶⁴ Però és a partir d'aquests *passus* diodoreus que podem preguntar-nos a quin tipus de coneixement astronòmic està fent referència Herodor. Aquí, el coneixement del cel és ben específic: τὸν σφαιρικὸν λόγον (...) τὴν τῆς σφαίρας εὕρεσιν καὶ καταγραφὴν (3.60.2) / τὴν τῶν ἄστρον σφαῖραν ὑπόληψιν (...) τὸν σφαιρικὸν λόγον (4.27.4-5). Diodor esmenta la “doctrina de l'esfera”, la qual proposava la naturalesa esfèrica no només de la Terra, sinó del conjunt del cosmos. A partir del testimoni d'Eudem sabem que Anaximandre de Milet fou el primer a calcular les mides dels planetes i les distàncies entre ells, i que els pitagòrics van basar-se en aquests resultats per crear la seva harmonia de les

⁶¹ Veg. Heath (2020: 243 n.17): “Clement’s deployment of technical terms of symbol, aenigma, metaphor, allegory, parable, etc. (...) contrasts with his figurative discourse of ‘scattering’, ‘gathering’ and ‘sowing’ in the *Stromateis*.”

⁶² Veg. Blakely (2011) *ad loc.*

⁶³ Veg. *Fragment 30: Prometeu escita*.

⁶⁴ Xenag. *FGrH* 240 fr. 32 (= Sch. AR 4.264).

esferes.⁶⁵ L'harmonia de les esferes unia els coneixements astronòmics amb la teoria musical: els astres, en moure's ràpidament, amb diferents mides i de manera proporcional, han de produir una música, la música de les esferes.⁶⁶ Tot i que, com amb moltes matèries relatives al pitagorisme, no tinguem manera certa d'afirmar que Pitàgoras mateix va proposar aquesta teoria de les esferes, els estudiosos semblen estar d'acord que pertany al nucli antic de doctrines pitagòriques.⁶⁷ Els fragments d'Herodor apunten a un coneixement per part del mitògraf d'aquestes; al menys, podem afirmar que certes concepcions pitagòriques són presents tant a Herodor com a Filolau de Crotona, conegut per ser el testimoni més antic pel sistema astronòmic pitagòric.⁶⁸ Així doncs, potser Herodor recollia part d'aquestes idees sobre l'organització cosmològica *in extenso* en esmentar l'aprenentatge heracleu dels descobriments astronòmics d'Atlas.

Apèndix:

Figura 1: “Conversa” entre Hèracles i Atlas, Atenes, Centr. Mus., Invent. 1006 (490-480 aC),⁶⁹ *apud* Sellers, E. (1893). “Three Attic Lekythoi from Eretria”, *JHS* 13, 1–12.

⁶⁵ Eudem. fr. 146 Wehrli. Per la rebuda en la tradició posterior de l'harmonia de les esferes, veg. Isola (2021).

⁶⁶ Veg. Riedweg (2005: 84). Ja hem esmentat la unió entre música i la proximitat celestial present en els dàctils de l'Ida.

⁶⁷ Veg. Cornelli (2013: 7): “Likewise, the doctrines of harmony, the central fire and the theory of the spheres should be attributed to Pythagoras: all of them are present in fragments of Philolaus, which –as we have seen– were deemed authentic by Zeller.”

⁶⁸ Sobre Filolau i el seu sistema, veg. *Fragment 22: Voltors*.

⁶⁹ *LIMC* “Atlas” 3.1.7.

Fragment 14: Hèracles filòsof

Ps.-Io. Ant. *FHG* 4.543 fr. 6,6 in cod. Par. gr. 854 fol. 236 (Cramer *Anecd. Par.* 2.380.22)

ἐγέννησε δὲ Ζεὺς καὶ ἕτερον υἷον ὀνόματι Ἡρακλῆ μετὰ Ἀλκμήνης τῆς Θηβαίας, ὃς ἐκλήθη τριέσπερος. οὗτος Ἡρακλῆς κατέδειξε τοῦτο· φιλοσοφεῖν ἐν τοῖς ἐσπερίοις μέρεσιν ἦτοι τοῖς δυτικοῖς. τοῦτον ἀποθεώσαντες οἱ ἐκ τοῦ γένους αὐτοῦ μετὰ τὴν αὐτοῦ τελευτὴν ἐκάλεσαν ἀστέρα οὐράνιον ἐπ' ὀνόματι αὐτοῦ {τὸν ἀστροχίτωνα}

5 Ἡρακλέα· ὃν γράφουσιν ἀντὶ χίτωνος δορὰν λέοντος φοροῦντα καὶ ρόπαλον φέροντα καὶ τρία μῆλα κρατοῦντα. ἅπερ ἀφελῆσθαι αὐτὸν ἐμυθολόγησαν τῷ ροπάλῳ φονεύσαντα τὸν δράκοντα, τουτέστι νικήσαντα τὸν πονηρὸν καὶ ποικίλον τῆς πικρᾶς ἐπιθυμίας λογισμὸν διὰ τοῦ ροπάλου τῆς φιλοσοφίας, ἔχοντα περιβόλαιον γενναῖον φρόνημα ὡς δορὰν λέοντος. καὶ οὕτως ἀφείλετο τὰ τρία μῆλα, ὅπερ ἐστὶ τρεῖς ἀρετᾶς·

10 τὸ μὴ ὀργίζεσθαι, τὸ μὴ φιλαργυρεῖν, τὸ μὴ φιληδονεῖν. διὰ γὰρ τοῦ ροπάλου τῆς καρτερικῆς ψυχῆς καὶ τῆς δορᾶς τοῦ θραсуτάτου καὶ σώφρονος λογισμοῦ ἐνίκησε τὸν γῆϊνον τῆς φαυλῆς ἐπιθυμίας ἀγῶνα, φιλοσοφῆσας μέχρι θανάτου, καθὼς Ἡρόδωρος ὁ σοφώτατος συνεγράψατο, ὃς καὶ ἄλλους Ἡρακλεῖς ἱστορεῖ γεγενῆσθαι ἐπτὰ.

Io. Malalas 1.14; Georg. Cedrenus 33 Tartaglia; Const. Porph. 1.164 Büttner-Wobst; Sud. H 454 Ἡρακλέους ἄγαλμα; Sud. H 475 Ἡρακλῆς

1 Ἡρακλῆ Cramer, Jacoby, Fowler : Ἡρακλέα Müller || 2 τοῦτο cod. : πρῶτος suppl. Müller e Cedreno || 3 ἀποθεώσαντες cod. : ἀποθέωσαν Cedrenus; οἱ ἐκ Cedrenus, Jacoby, Fowler : οἱ Müller : om. Cramer || 4 ἐκάλεσαν cod. : ἐκάλεσε Cramer; ἐπ' Cedrenus, Fowler : om. Cramer, Müller, Jacoby; τὸν ἀστροχίτωνα cod. : del. Fowler : om. Cedrenus || 5 ab ὃν γράφουσιν incipit ecloga Constantini Porphyrogeniti (Büttner-Wobst); γράφουσιν Fowler : ἐγγράφουσιν Cedrenus : γράφουσι Cramer, Müller, Jacoby; ἀντὶ χίτωνος add. Fowler e Cedreno : δορὰν λέοντος φοροῦντα Cramer, Müller, Jacoby : δορὰν φέροντα (sic) Valesius : ἀντὶ χίτωνος δορὰν λέοντος ἠμφιεσμένον Cedrenus; καὶ ρόπαλον φέροντα cod. : del. Müller || 6 καὶ τρία μῆλα Cedrenus, Müller, Fowler : ἅπερ τρία μῆλα Cramer, Jacoby || 7 τὸν πονηρὸν καὶ ποικίλον Cedrenus, Fowler : τὸν πολυποικίλον Cramer, Müller, Büttner-Wobst, Jacoby; τῆς πικρᾶς Cramer, Jacoby, Fowler : om. Cedrenus : τῆς πονηρᾶς Müller, Büttner-Wobst || 8 γενναῖον Cedrenus, Jacoby, Fowler : om. Cramer, Müller, Büttner-Wobst || 9 τὰ μῆλα, ὅπερ ἐστὶ τρεῖς ἀρετᾶς Cramer, Fowler : τὰ τρία μῆλα Cedrenus, Jacoby : τὰ τρία μῆλα (...) τὰς τρεῖς ἀρετᾶς add. Müller || 11 καρτερικῆς cod. : κρατερικῆς (sic) Müller; θραсуτάτου καὶ Büttner-Wobst, Müller, Fowler : om. Cedrenus : καὶ om. Cramer, Jacoby || 12 γῆϊνον Cedrenus, Jacoby, Fowler : υἷον Cramer, Müller, Büttner-Wobst; ἀγῶνα Cedrenus, Jacoby, Fowler : om. Cramer, Müller,

Zeus va engendrar un altre fill de nom Hèracles amb Alcmena de Tebes, el qual era anomenat “tres-vespres”. Aquest Hèracles va introduir el següent: filosofar en les regions vespertines o occidentals. Aquells del seu llinatge, deïfificant-lo després de la seva mort, van anomenar l’astre celestial a partir del seu nom Hèracles {el del mantell estrellat}. El representaven vestint una pell de lleó en comptes d’un quitó, portant una clava i tenint a la mà tres pomes. Expliquen que aquestes les va prendre quan va matar el drac amb la clava; això vol dir guanyant el fatigós i complicat raonament de l’agut desig a través de la clava de la filosofia, portant com a recobriment un esperit noble, la pell del lleó. D’aquesta manera, també va prendre les tres pomes, que són tres virtuts: no ser iracund, no ser cobdiciós i no ser hedonista. En efecte, a través de la clava d’una ànima pacient i de la pell del raonament més audaç i moderat, va triomfar en la lluita terrenal del desig innoble filosofant fins a la mort, com fins i tot el més savi Herodor va escriure, el qual també explica que hi ha set Hèracles diferents.

Comentari textual i mitogràfic

La transmissió del fragment 14 d’Herodor va patir les complicacions pròpies del destí dels texts d’època bizantina: la font és un recopilador d’*excerpta* bizantí i, per aquest motiu, apareix en diferents obres historiogràfiques pròpies d’aquesta època. El text d’Herodor es troba present al *Codex Parisinus Graecus* 1630, el qual conté part dels *Excerpta Constantiniana* de Constantí Porfirogènit.¹ Aquesta antologia de textos historiogràfics duta a terme per un equip de compiladors, estava estructurada en 53 seccions temàtiques, de les quals només hem conservat quatre títols: *Excerpta de virtutibus et vitiis*; *Excerpta de insidiis*; *Excerpta de legationibus*; *Excerpta de sententiis*.² En aquest cas, sembla que el text d’Herodor es trobaria entre els *Excerpta de virtutibus et*

¹ Sobre el projecte intel·lectual de Constantí Porfirogènit VII, veg. Németh (2018). Veg. també *Fragment 2: Ibèria* per la transmissió d’Herodor en una altra obra constantiniana: *De Administrando Imperio*.

² La idea era extreure contigus interessants per al lector d’època bizantina i re-organitzar-los temàticament. El context original no era important en tant que l’objectiu era trobar les connexions abstractes entre esdeveniments, veg. Németh (2018: 263): “The articulation of the excerpts and the presence of retrieval tools in the *Excerpta* show how these manuscripts functioned as reference books. Their readers were provided with rapid access to historical details, satisfying individual needs and stimulating abstract thought based on historical precedents.”

vitiis.³ El còdex *Parisinus*, dels folis 234 *recto* al 239 *verso*, sembla contenir parts del primer llibre de la *Ἱστορία χρονική* de Joan d'Antioquia. Tanmateix, aquesta no és l'única atribució pel text: tot i que el volum indica Joan d'Antioquia com a autor, hi ha indicis que apunten al fet que les informacions provenen de la *Cronografia* de Joan Malalas.⁴ El mateix text amb lleugeres variacions (veg. l'aparat crític) també és present dins la *Σύνοψις ἱστοριῶν* de Cedrenus, el qual és conegut per haver emprat tant Joan Malalas com Joan d'Antioquia com a font.⁵ A més, dos lemmes de la *Suda* (*Ἡρακλέους ἄγαλμα* i *Ἡρακλῆς*) han conservat una versió concisa del text però amb les mateixes idees principals.⁶

El fragment presenta una al·legoria d'un dels últims treballs d'Hèracles a les ordres d'Euristeu: la presa de les pomes del jardí de les Hespèrides. En aquesta versió, la tasca que implica donar mort al drac que guarda el jardí i prendre els meravellosos fruits d'or, és reinterpretada com una al·legoria per a la millora personal de l'heroi a partir de l'activitat filosòfica. En aquesta variant herodorea, els atributs canònics d'Hèracles com la clava i la pell del lleó, són reinterpretats com “filosofia” i “un esperit noble”; el drac no és un monstre, sinó el “desig agut”; mentre que les pomes no són fruits, sinó tres virtuts: “no ser iracund, no ser cobdiciós i no ser hedonista.” Finalment, tenim notícia que Herodor distingia entre set Hèracles diferents.

Per tal d'establir i editar el fragment, hem fet ús de les edicions de Cramer pel còdex *Parisinus*; la de Thurn per Joan Malalas; per Cedrenus la recent de Tartaglia.⁷ L'atribució a Herodor ha estat àmpliament debatuda per dos motius: a) el text, com sol acostumar, presenta Heròdot en comptes d'Herodor; b) el contingut al·legòric sembla massa sofisticat i anacrònic per un mitògraf primerenc com l'escriptor d'Heraclea Pòntica.⁸ Pel que fa al primer motiu, és cert que la tradició manuscrita presenta la *facilior*, però, tenint en compte que la tradició eslava de Joan Malalas presenta

³ El contingut del fragment apunta a una visió ètica de la filosofia, veg. *infra*.

⁴ Roberto (2005) opta per una inclusió extensa dels textos atribuïts a Joan d'Antioquia, *contra* Mariev (2008: 7), que creu que només es poden atribuir els textos que per paral·lelisme amb l'*Excerpta Salmasiana* tinguin el mateix contingut. Per aquest motiu, el nostre fragment es troba entre els espuris. Per un resum de la *Quellenforschung* antiga i moderna de Joan Malalas, veg. Carrara & Gengler (2017).

⁵ Sobre el tractament de les fonts per part de Cedrenus, Tartaglia (2016: 23) apunta que “Per quanto concerne il trattamento delle fonti, è chiaro che Cedreno ridusse all'indispensabile gli interventi personali, i quali sono solitamente limitati al periodo iniziale delle pericopi, allorché lo richieda la necessità di raccordo con ciò che precede, e all'aggiunta di qualche rara espressione di chiarimento o di commento, sicché la tendenza generale è quella di uno che si industria di riprodurre fedelmente i testi raccolti o tutt'al più di farne un'epitome, beninteso, rispettosa del lessico e della sintassi.”

⁶ Sud. H 454 *Ἡρακλέους ἄγαλμα*; Sud. H 475 *Ἡρακλῆς*.

⁷ Cramer (1839); Thurn (2000); Tartaglia (2016).

⁸ Veg. Müller (1878: 35); Jacoby ([1957] 1995: 504); Fowler (2013: 328-329).

Διόδωρος,⁹ corregir amb Ἡρόδωρος és encara més justificable. I pel que fa als problemes temàtics, aquesta al·legoria no s'allunya en excés dels processos racionalitzants presents en altres fragments de l'autor.¹⁰ Seguim a Moore i la seva argumentació per atribuir tot el fragment a Herodor: la frase on apareix la seva autoria penja directament de la clàusula φιλοσοφήσας μέχρι θανάτου que resumeix tota l'al·legoria anterior.¹¹

ἐγέννησε δὲ Ζεὺς καὶ ἕτερον υἱὸν ὀνόματι Ἡρακλῆ μετὰ Ἀλκμήνης τῆς Θηβαίας, ὃς ἐκλήθη τριέσπερος: El fragment comença amb una indicació genealògica per a Hèracles: es tracta del fill de Zeus i la tebana Alcmena. Τριέσπερος, “tres-vespres” apareix com a atribut d'Hèracles.¹² Aquest adjectiu fa referència a la famosa nit que s'allarga tres dies per la voluntat de Zeus quan vol jaure amb Alcmena. Si bé és cert que la tradició presenta poques variacions sobre aquest detall, és interessant que Herodor emprí l'adjectiu com a epítet de l'heroi, ja que normalment acompanya a νύξ.¹³

οὗτος Ἡρακλῆς κατέδειξε τοῦτο· φιλοσοφεῖν ἐν τοῖς ἑσπερίοις μέρεσιν ἦτοι τοῖς δυτικοῖς: Aquesta oració resulta fonamental per a l'atribució de tot el passatge a Herodor. No és casual que ja s'introdueixi el verb φιλοσοφεῖν: un cognat d'aquest verb apareix en l'oració que depèn directament d'Herodor al final del passatge (φιλοσοφήσας μέχρι θανάτου, καθὼς Ἡρόδωρος ὁ σοφώτατος συνεγράψατο). És interessant que després d'introduir un Hèracles τριέσπερος s'especifiqui que la seva activitat filosòfica es desenvoluparà a Occident (ἐν τοῖς ἑσπερίοις), on tradicionalment es troba el jardí de les Hespèrides.¹⁴ Aquesta referència a l'Oest no només pren

⁹ Veg. Thurn (2000: 14*): “Wie für Buch 1, so ist von Buch 2 bis hinein in Buch 18 die slavische Übersetzung als eine selbständige Überlieferung des Malalas zu bewerten; sie hält sich ziemlich wortgetreu an ihre verlorene Vorlage, und sie gestattet es, zahlreiche kleinere und insbesondere gegen das Ende hin ganz erhebliche Kürzungen in O zu konstatieren und wenigstens sinngemäß zu heilen.” Diodor (4.27.4-5) presenta l'episodi de les Hespèrides també racionalitzat però no d'aquesta manera, veg. *Fragment 13: Atlas frigi*.

¹⁰ Veg. 2. *Del pitagorisme a la racionalització*.

¹¹ Veg. Moore (2017: 35); veg. *infra* per un anàlisi detallat de les diferents clàusules del fragment i les refutacions per part dels estudiosos que consideren que no poden ser herodores.

¹² L'escoli a l'*Alexandra* de Licòfron (33) recull explicacions per a l'epítet, el qual apareix en el poema acompanyant λέων.

¹³ Hi ha variacions pel que fa la durada de la llarga nit: tres a Ferecides (fr. 13c Fowler = fr. 49 Dolcetti), Sòfocles (fr. 122 Radt), Diodor de Sicília (4.9.2), Apol·lodor (2.61), Luc. *DDeor.* 14, 10, *Somn.* 17; dues a Higí (29); allargament sense explicitar els dies a Hesíode (*Sc.* 35), Píndar (*I.* 7.5; *N.* 10.19), Plutarc (*Mor.* 320b) i Plaute (*Amph.* 113-114).

¹⁴ Veg. Moore (2017: 30-31): “Strikingly, ‘evening’ arises again in the second sentence, which is about philosophizing, but this juxtaposition probably issues from the compiler’s free association.”

importància en relació amb el treball que serà seguidament al·legoritzat, sinó que sembla indicar un recorregut d'Est a Oest pel que fa a l'adquisició per part d'Hèracles de diversos coneixements.¹⁵ Aquesta també era la concepció dels antics, que situaven a Orient l'origen del pensament filosòfic.¹⁶ A més a més, la Magna Grècia també es troba a Occident (o almenys a l'oest de la Grècia continental). Precisament en aquesta regió es va desenvolupar una rica tradició pitagòrica, amb Crotona com a centre intel·lectual.¹⁷ Per tant, no és casual que l'Hèracles herodoreu, fortament pitagòric, filosofi en aquestes regions occidentals.

τοῦτον ἀποθεώσαντες οἱ ἐκ τοῦ γένους αὐτοῦ μετὰ τὴν αὐτοῦ τελευτὴν ἐκάλεσαν ἀστέρα οὐράνιον ἐπ' ὀνόματι αὐτοῦ {τὸν ἀστροχίτωνα} Ἡρακλέα: A més a més de la variant al·legòrica del jardí de les Hespèrides, aquesta part del *passus* ha despertat dubtes respecte a l'autoritat d'Herodor. Fowler és del parer que la referència a l'apoteosi no pot ser herodorea.¹⁸ Tanmateix, la tradició sobre la divinització d'Hèracles és ben antiga.¹⁹ A més a més, el text apunta a una versió racionalitzada d'aquesta apoteosi: són els descendents qui el divinitzen, no ell mateix.²⁰ Sembla que Herodor estigui intentant mantenir l'apoteosi sense acabar de concedir que va succeir realment, sinó que es tracta d'una construcció per part dels heraclides.

L'altre element "anacrònic" en aquesta oració és τὸν ἀστροχίτωνα, eliminat per Fowler en la seva edició. Per al filòleg, es tracta d'un adjectiu propi de la tradició òrfica

¹⁵ Veg. Guadagno (2014: 251-252): "Inoltre, il fatto che si specifichi che l'area in cui Eracle praticò la filosofia sia quella occidentale acquisisce rilevanza se si considera che Atlante, maestro di Eracle, era localizzato da Erodoro in Frigia: si viene a delineare un percorso della conoscenza e del sapere che, attraverso Eracle, parte da Oriente e giunge nelle estreme regioni occidentali."

¹⁶ Veg. Moore (2017: 31).

¹⁷ Veg. Detienne (1960: 19).

¹⁸ Veg. Fowler (2013: 328): "This is different from the idea that souls become stars after death, which Aristophanes parodies in the *Peace* (827-37 = Ion. test 2a), and the notion that humans who accomplished great things were promoted to divinity after their death is especially associated with Euhemerus." Això no obstant, altres trets evemeritzants són presents a Herodor, fet que indicaria que tot i que Evèmer de Messene es va fer conegut per aquestes divinitzacions, ja eren presents en temps de l'escriptor d'Heraclea, veg. *Fragment 30: Prometeu escita*.

¹⁹ Apareix ja en els textos homèrics (*Il.* 18.117-119 = mort, *Od.* 9.601-604), i també a Hesíode (*Th.* 950-955, fr. 25, 26-33 M.-W.); Apollod. 2.7.7 [2.159-160]; D.S. 4.38.5-39. E. *HF* 1331-1333; *Heraclid.* 910-916; S. *Tr.* 1191; Noces amb Hebe que garanteixen la seva immortalitat: *Hym. Hom.* 15.7-8; Pi. *N.* 1.69-72; 10.17-18; *I.* 4.61-66. Veg. Holt (1992: 56-59) per la representació iconogràfica de l'apoteosi.

²⁰ Veg. Moore (2017: 31): "The author appears to disbelieve that Heracles was actually divine or immortal. Such scepticism is of a piece with the early-to-mid-fourth-century tradition of myth rectification, to which Herodorus surely belongs."

i apareix en autors molt posteriors a Herodor.²¹ El terme no és present a Cedrenus, sinó que en la següent frase afegeix el prosaic ἀντί χιτῶνος. Això no obstant, ja Guadagno ha proposat que no podem excloure la possibilitat que Herodor fos el creador d'aquest neologisme que recuperen els autors òrfics tardans, sobretot perquè el concepte de “capa celeste” és ja present en autors de l'època del nostre escriptor heracleota.²²

ὄν γράφουσιν ἀντί χιτωνος δορὰν λέοντος φοροῦντα καὶ ρόπαλον φέροντα καὶ τρία μῆλα κρατοῦντα: En aquest context γράφουσιν s'ha d'entendre com a “dibuixen”, atès que estem davant d'una descripció iconogràfica per a la constel·lació de l'Agenollat, identificada amb la figura d'Hèracles.²³ Això no obstant, la identificació entre la constel·lació i l'heroi no pot ser anterior als *Catasterismes* d'Eratòstenes. Per tant, ens trobem amb una altra peça anacrònica dins el *passus*. Sigui com sigui, la representació de la constel·lació conté els elements també presents a l'al·legoria herodorea: la pell de lleó, la clava i les tres pomes del jardí de les Hespèrides.

ἄπερ ἀφελέσθαι αὐτὸν ἐμυθολόγησαν τῷ ροπάλῳ φονεύσαντα τὸν δράκοντα, τουτέστι νικήσαντα τὸν πονηρὸν καὶ ποικίλον τῆς πικρᾶς ἐπιθυμίας λογισμὸν διὰ τοῦ ροπάλου τῆς φιλοσοφίας, ἔχοντα περιβόλαιον γενναῖον φρόνημα ὡς δορὰν λέοντος: Seguidament trobem el nucli al·legòric del fragment: “la clava de la filosofia” guanya el drac que és “el fatigós i complicat raonament de l'agut desig”, tot cobert per un “esperit noble”, la pell del lleó. Els mots emprats són tecnicismes filosòfics com λογισμός o φρόνημα. El llenguatge marcial aplicat a la pràctica filosòfica

²¹ Veg. Fowler (2013: 697): “Astrochiton Herakles’ is in fact known from Nonnos *Dion.* 40.366-580, where he is equated primarily with the Sun, but also with Zeus, Apollo, Aither, Kronos, etc. The starry cloak worn by the Sun is the whole of the night sky, not just one star. The adjective occurs in Orphic literature in conjunction with μήνη and νύξ (*Argon. Orph.* 513, 1028).”

²² Com a paral·lels tenim el pèplum a l'*Ió* d'Eurípides (1146-1158), que està decorat amb Urà, Hèlios, Hesperus, la nit, les Plèiades, Orió, la Lluna, les Híades, l'Aurora; el mantell còsmic que Zas regala a Ctònia segons Ferecides el Siri (fr. 68 Schibli); o la idea d'influència òrfica que el cos és el mantell que cobreix l'ànima al Plató (*Plt.* 286ss; *Phd.* 87); Veg. Guadagno (2014: 249): “Si potrebbe ipotizzare il percorso inverso: l'epiteto, neologismo erodoreo o attestato in testi orfici non ancora noti, sarebbe poi stato recuperato nei tardi testi orfici. (...) il manto con cui Eracle si cinge, identificato nelle varie tradizioni identificato (sic) con la pelle del leone di Nèmea o del leone del Citerone, diviene in Erodoro ‘stellato’, potremmo dire specificatamente ‘lunare’, proprio in virtù dell'origine del leone stesso.”

²³ Eratosth. *Cat.* 4.

ja és present en el filòsof cínic Antístenes.²⁴ Antístenes va escriure un *Hèracles*,²⁵ del qual sabem a partir dels fragments conservats que l'emprava com a paradigma moral a partir del πόνος, "l'esforç", present al nostre text amb πονηρόν.²⁶

καὶ οὕτως ἀφείλετο τὰ τρία μῆλα, ὅπερ ἐστὶ τρεῖς ἀρετὰς· τὸ μὴ ὀργίζεσθαι, τὸ μὴ φιλαργυρεῖν, τὸ μὴ φιληδονεῖν: L'al·legorització de les pomes passa per una relectura d'aquestes com a tres virtuts que promouen el control dels desitjos més baixos: l'ira, la cobdícia i el plaer desmesurat. Aquestes virtuts passaran dins la història de la filosofia a ser part del pensament estoic, posterior a Herodor. A la llum de les fúries passionals dels estoics (*ira*, *cupiditas* i *libido*), Detienne dubta de l'autoria d'Herodor.²⁷ Això no obstant, si tenim en compte que el possible origen antistènic per a l'al·legoria al qual hem apuntat *supra*, aquestes tres virtuts també encaixen amb la tradició moral cínica precedent a Herodor.²⁸ A més a més, la tradició pitagòrica present en els *symbola* sembla haver emfatitzat també el control dels desitjos i l'ascetisme.²⁹

διὰ γὰρ τοῦ ῥοπάλου τῆς καρτερικῆς ψυχῆς καὶ τῆς δορᾶς τοῦ θρασυτάτου καὶ σώφρονος λογισμοῦ ἐνίκησε τὸν γῆϊνον τῆς φαυλῆς ἐπιθυμίας ἀγῶνα: Aquesta oració sembla a primera vista no provenir d'Herodor: es tracta d'una paràfrasi per aclarir la imatge al·legòrica per part de l'epitomitzador. Tanmateix, aquesta és la part que està atribuïda directament al nom del nostre escriptor. Per tant, en tant que fa referència directa als elements de l'al·legoria, el que precedeix també ha de ser seu. Aquest resum de l'al·legorització estableix equivalències entre cada element mític amb un element psíquic propi de l'activitat filosòfica: la clava (filosòfica) amb "l'ànima pacient" i la pell de lleó amb "el raonament més audaç i moderat". És interessant que

²⁴ Antisth. fr. 92-99 Giannantoni. Veg. Moore (2017: 45): "The siege language is the most remarkable similarity. Beyond that, both treat thinking and mind as defensive, a 'hide' or a 'wall'. In both, Heracles stands for effort in opposition to desire-satisfaction. The key to the good life is giving no more than due consideration to pleasures, wealth and irascibility."

²⁵ Veg. Luz (1994) sobre la transmissió de l'*Hèracles* antistènic.

²⁶ Veg. Brancacci (2019: 159): "La traducción preferible del término en el ámbito de la filosofía de Antístenes es 'esfuerzo' (*effort* en inglés, *Streben* en alemán, *effort* en francés), que indica mejor que otros términos la actividad dirigida a vencer un obstáculo, a soportar una prueba, a perdurar en una resistencia, resistencia que también es tensión."

²⁷ Veg. Detienne (1960: 31).

²⁸ Veg. Höistad (1948: 42): "In other words they have no direct connection with gymnastic exercise but contain the fulfilment of an ethical principle, the effects of which extend over the whole of psychophysical life. Heracles, in his Cynic transformation, is represented as a prototype. His crudely physical labours appear in Herodorus' allegorical interpretation as an ethical struggle."

²⁹ Veg. Moore (2017: 27); per les normes escrites de conducta entre els pitagòrics: D.S. 8.9, 8.13, 8.18, 8.23.

la pell, que esperàriem que protegís i tingués un paper passiu, en l'al·legoria d'Herodor és el raonament actiu que permet superar les temptacions del desig; mentre que la clava, activa en el combat del mite, passa a ser una representació de l'esperit assossegat de l'heroi. Tanmateix, no queda clar quin és el significat d'aquesta activitat filosòfica segons Herodor. Moore avança tres interpretacions: a) filosofar és tenir una ànima ferma; b) filosofar és evitar l'ira, la cobdícia i l'excés; c) filosofar és triomfar en la lluita terrenal del desig innoble a través d'una ànima pacient i el raonament més audaç i moderat.³⁰ Totes tres no són excloents entre elles i el redactat ens permet acceptar-les com a visions herodores de la filosofia d'Hèracles.

φιλοσοφήσας μέχρι θανάτου, καθώς Ἡρόδωρος ὁ σοφώτατος συνεγράψατο: Joan Malalas afegeix ὁ σοφώτατος indistintament a quasi totes les fonts. Com ja hem esmentat, el nom d'Herodor no apareix en els manuscrits, però les autoritats d'Heròdot i Diodor tampoc encaixen amb aquesta al·legoria. Tanmateix, ens enfrontem a un altre problema d'atribució si considerem la possibilitat que l'al·legoria pertanyi a Joan Malalas. En aquest sentit, una mica abans al llibre primer de l'obra del bizantí, Afrodita és presentada com a filòsofa; la deessa practica filosofia μέχρι θανάτου a l'Hades amb Adonis.³¹ Ens trobem amb la mateixa construcció gramatical, però la història és anterior a Joan Malalas i també podria provenir d'època clàssica, atès que és present a Africà.³²

Aquesta imatge d'un "Hèracles filòsof" no és un *unicum* d'Herodor. Hèracles va acabar sent no només el màxim exponent per a la força física, sinó que també de l'excel·lència moral i la saviesa filosòfica.³³ L'heroi panhel·lènic va ser emprat extensament com a paradigma de virtut en el segle cinquè aC. Però poetes com Píndar ja havien incorporat els triomfs d'Hèracles com a comportament virtuós exemplar.³⁴ Sembla que els pitagòrics foren els primers a utilitzar la seva figura amb una

³⁰ Veg. Moore (2017: 37).

³¹ Io. Malalas 1.9. Veg. Reinert (1981) per un estudi sobre les racionalitzacions i al·legories mítiques dins d'aquest autor.

³² Afric. fr. 24b Wallraff. A més a més, l'estructura de l'oració és present en altres autors contemporanis a Herodor, veg. Moore (2017: 35): "Herodorus could very well have written the phrase, since the prepositional phrase 'until death' (μέχρι θανάτου) is rare but evidenced by Socratics and intellectuals in the fourth century."

³³ McPhee (2022: 111) argumenta que fins i tot en els treballs més físics, hi ha un cert grau de "cunning and strategy" que reflecteix la intel·ligència inherent a l'heroi.

³⁴ Veg. Musarra Roca (2015: 104).

connotació filosòfica ben marcada.³⁵ Més endavant, com hem apuntat anteriorment, els cíncics i els estoics van prendre Hèracles com a model per a la conducta ètica, estant inspirats per la força i determinació que desprenen els episodis de la seva vida.³⁶

Com a *comparandum* per a l'Hèracles virtuós d'Herodor, cal esmentar el present entre els textos de Pròdic de Ceos. El filòsof també va proporcionar interpretacions al·legòriques per a les empreses d'Hèracles, per tal d'emfatitzar el valor moral de les seves accions. En el famós passatge que situa a Hèracles en un encreuament de camins, Pròdic fa escollir l'heroi entre dues personificacions-divinitats: la Virtut i el Vici.³⁷ La decisió d'Hèracles d'escollir la Virtut en comptes del Vici emfatitzava la importància de la moralitat en els actes que escollim dur a terme.³⁸ Així doncs, Pròdic utilitzà la personificació d'aquests dos conceptes per a il·lustrar com tots els humans tenen el poder de decidir entre una vida virtuosa o plena de vicis; en aquesta lectura al·legòrica, Hèracles representa universalment la humanitat.³⁹

La idea d'un Hèracles filòsof va anar afegint nous estàndards de moralitat i coneixement a mesura que els moviments intel·lectuals van canviar i progressar: des de la cerca presocràtica de la φύσις fins als eclèctics interessos de les filosofies hel·lenístiques.⁴⁰ I l'heroi va ser interpretat com a paradigma ètic un cop la noció d'ἀρετή també va abastar valors cívics i morals.⁴¹ Aquesta transformació d'Hèracles com a heroi poderós per la seva força a un model de virtut intel·lectual posa de relleu la natura dinàmica de la mitologia grega i la seva vinculació amb les idees filosòfiques.⁴²

³⁵ Veg. Detienne (1960).

³⁶ Veg. Höistad (1948: 33-73) per una revisió exhaustiva d'aquestes instàncies.

³⁷ Prodicus 84 B2 Diels-Kranz (= X. *Mem.* 2-1-27-28). La narració de Xenofont no explicita que esculli la Virtut, però està implícitament referenciat pel context. Veg. Herren (2017: 75-76) per un anàlisi d'aquesta al·legoria.

³⁸ Veg. Marshall (2017: 193).

³⁹ Sobre Hèracles com una figura amb lectures al·legòriques potencials, especialment en la companyia de conceptes personificats (Salut, Joventut, etc.), veg. Stafford (2005b); sobre Hèracles i l'al·legoria filosòfica, veg. Alesso (2000).

⁴⁰ Veg. Malherbe (2014: 332-33).

⁴¹ Veg. Bosman (2021: 332-333). Per Hèracles com a *exemplum virtutis* fins i tot pels historiadors, veg. Ring (2010).

⁴² Veg. Moore (2017: 43): "What we can say is that Herodorus' account of Heracles comes in the midst of Greek intellectual reflection on Heracles."

ὄς καὶ ἄλλους Ἡρακλεῖς ἱστορεῖ γεγενῆσθαι ἐπτά:⁴³ La frase final del passatge apunta a una idea ja present en altres fragments d'Herodor: la possibilitat de l'existència de diferents personatges que comparteixen el nom "Hèracles".⁴⁴ Aquestes "multiplicitats artificials", com les anomena Fowler,⁴⁵ són tant una resposta a les inconsistències en les històries dels personatges com els aspectes discordants de la seva pròpia personalitat. Aquest fenomen és especialment comú pel que fa a personatges marginals i menys coneguts dins la mitografia, però també en són objecte figures més famoses. Segons Fowler, la tècnica pot operar de dues maneres: els mitògrafs poden agrupar ("cluster") diferents personatges sota un mateix nom; però també tendeixen a reunir diferents noms sota un mateix personatge, a través d'un procés de sincretització.⁴⁶ Aquesta diferenciació no és necessària en tant que ambdues són simètriques i tenen el mateix propòsit: conciliar variants mitogràfiques contradictòries.

Hom pot percebre ja la pluralitat del personatge d'Hèracles de manera implícita a l'*Odissea*. Homer distingeix un Hèracles que "viu entre els immortals" i un Hèracles εἶδωλον que Odisseu pot veure durant la νέκεια.⁴⁷ Aquest passatge ha estat subjecte de moltes interpretacions;⁴⁸ des dels primers filòlegs alexandrins, aquests versos han estat considerats una interpolació.⁴⁹ Heròdot també apunta a una duplicitat entre l'Hèracles-divinitat i l'Hèracles heroi, especialment pel que fa a les diferències de culte a Grècia i Egipte.⁵⁰ Heròdot diferencia l'Hèracles egipci, el qual anà a Tassos cinc

⁴³ Per aquesta part del comentari, hem recuperat els textos i les argumentacions presentades a Arriaza (2021).

⁴⁴ Veg. *Fragment 42: Dos orfeus*.

⁴⁵ Veg. Fowler (2013: 328).

⁴⁶ Veg. Fowler (2013: 328). Un altre exemple comparable és Glauc, veg. Corsano (1992). El fet d'agrupar diferents noms apareix predominantment en el cas de teònims, veg. Parker (2017). Veg. Hirzel (1896) sobre homònims divins i la seva interpretació per part dels mateixos autors de l'Antiguitat.

⁴⁷ Hom. *Od.* 11.602-4; veg. Heubeck & Hoekstra (1990: 114): "It is, however, possible that the poet did not wish to suppress the idea of Heracles' divine status, which had gained widespread currency (...) but was unwilling to forgo the scene planned for 601-27, and so attempted a (strictly speaking, illogical) compromise between the popular belief about the hero and the εἶδωλον concept fundamental to the rest of the book." Veg. també Karanika (2011) sobre Hèracles com a últim exemple de la νέκεια.

⁴⁸ Nagy (1979: 208) creu que la immortalitat d'Hèracles significava que tenia un cos regenerat al Mont Olimp. Més recentment, Burgess (2009: 103) ha proposat que "the Olympic Herakles is the ascended immortal part, whereas the *eidolon* of Herakles in Hades represents the burned mortal part of the hero."

⁴⁹ Veg. Ameis & Hentze (1889: 124): "Übrigens wurden die Verse 602. 603 athetiert und ebenso wie 604 dem Onomakritos zugeschrieben." Veg. Petzl (1969: 28-41) sobre la discussió filològica del passatge.

⁵⁰ Hdt. 2.146.1-2. L'historiador d'Halicarnàs justifica els vuits en les teogonies egípcies i gregues a partir de la consideració que les divinitats egípcies van ser adoptades pels grecs i situades en les primeres generacions teogòniques. Però com Hèracles, Dionís i Pan van arribar en època tardana, els van situar en les noves generacions i, a vegades, per aquest motiu eren considerats semideus.

generacions abans que el mortal fill d'Amfitrió.⁵¹ Tant en Homer com en Heròdot, la multiplicitat és binària i limitada a la dicotomia heroi-déu.⁵²

A més a més, el fet de dir que algú era “Hèracles” o “un Hèracles” va arribar a ser proverbial, com ho demostra el testimoni de Servi: *omnes qui fecerant fortiter, Hercules vocabantur*.⁵³ Servi recull com Varró havia enumerat fins a quaranta-tres Hèracles, *hinc est quod legimus Herculem Tirynthium, Argivum, Thebanum, Libym*.⁵⁴ A Varró no l'interessava l'aspecte dual d'Hèracles, sinó que la multiplicitat es deu a una incompatibilitat geogràfica. Aquest fet indica que personatges similars d'aquestes regions van ser comparats amb l'heroi panhel·lènic per excel·lència. I, per aquest motiu, el nom d'Hèracles s'acabava associant a aquests com a apel·latiu.

El nombre exacte d'Hèracles segons Herodor depèn de com interpretem ἄλλους, ja que el podem traduir com “altres”, fet que ens obliga a afegir “set altres Hèracles” al que és al·legoritzat en el fragment. Tanmateix, ἄλλους també pot ser entès com “diferents”, la qual cosa indicaria que Herodor distingia entre set Hèracles.⁵⁵ Aquestes dues visions són presents entre els estudiosos que s'han enfrontat a aquest text.⁵⁶ La segona opció, és a dir, la distinció entre set i no vuit Hèracles, ens sembla més plausible a la llum dels matisos pitagòrics presents a la producció literària d'Herodor. El número set té un lloc privilegiat en les doctrines pitagòriques i també és present en altres episodis mítics d'Hèracles recollits per Herodor.⁵⁷ Tradicions posteriors a Herodor que presenten una pluralitat d'Hèracles basculen entre els sis i els set Hèracles, mai vuit.⁵⁸

⁵¹ Veg. Leitaó (2012: 71-73). Vannicelli (2001: 229-230) emfatitza no només la impossibilitat d'esdevenir un déu si tant la mare com el pare són mortals, però també com la coexistència d'aquests dos Hèracles era percebuda com un problema cronològic.

⁵² Aquesta dualitat ha estat analitzada a Stafford (2005) i Stafford (2010). En relació al culte de Tasos i per un anàlisi dels termes emprats per Heròdot, veg. Pitz (2016). López Saco (1997: 62) creu que “para el poeta homérico, el Heracles del mito fue un ser humano, que en época arcaica se convierte por segunda vez en un dios, nuevo, distinto al que dio el origen al héroe griego por excelencia. En su forma desarrollada combina en su figura dos héroes locales, separados en origen, el Heracles peloponesio, nieto de Alceo y el héroe beocio conocido como el Valiente (Alceo).”

⁵³ Seru. *Aen.* 8.564.

⁵⁴ À propos aquest *passus*, veg. Leonardis (2017: 26): “Varrone spiegava così l'origine dei diversi appellativi dati a Ercole, enumerandone 43 casi, evidentemente tutti quelli da lui conosciuti. Allo stesso tempo rivelava il meccanismo per cui si erano creati questi appellativi, ovvero chiarendo come diverse popolazioni, avendo ricevuto un beneficio da una figura valorosa e forte in senso fisico o morale, fossero state portate a chiamarla ‘Un altro Ercole’, ovvero il loro specifico Ercole (di Tirinto, di Tebe, etc.).”

⁵⁵ Aquesta interpretació és la de Guadagno (2014: 255).

⁵⁶ Veg. Fowler (2013: 328), Hawes (2014: 11) Moore (2017: 35); els quals creuen que es refereix a vuit Hèracles; veg. Detienne (1960: 30) i Guadagno (2014: 256) per set.

⁵⁷ Veg. *Fragment 20: Les filles de Testi*.

⁵⁸ Veg. *infra* per aquestes tradicions imperials.

El nombre d'Hèracles és l'única informació que hem conservat sobre aquesta multiplicitat. Podem inferir que almenys un d'ells ha de ser el fill d'Alcmena i Zeus, però per la resta, hem de recórrer a llistes conservades només en autors de l'Antiguitat tardana. Ciceró, al *De natura deorum*, enumera sis Hèracles diferents.⁵⁹ Es tracta d'una de les diverses llistes de déus homònims presents en aquesta obra.⁶⁰ L'orador especifica que les fonts que ha emprat són *qui interiores scrutantur et reconditas litteras*.⁶¹ Aquests comparteixen autoritat amb els *genealogi antiqui* (3.44), *ii qui theologi nominatur* (3.53) i els *antiqui historici* (3.55). En primer lloc, Ciceró esmenta un Hèracles diví, fill del més antic dels múltiples Júpiter, Júpiter Eteri, i l'oceànide Lisítoe.⁶² Aquest és l'Hèracles protagonista del robatori del trípede d'Apol·lo a Delfos.⁶³ En segon lloc, és mencionat un Hèracles fill del Nil. Per tant, ens trobem amb un Hèracles egipci.⁶⁴ Cal destacar que Ciceró remarca que aquest Hèracles havia “recopilat els llibres sagrats de Frígia.” L'al·lusió a Frígia encaixaria millor amb el següent Hèracles de la llista, “d'entre els dígits del Mont Ida.” Aquest és l'Hèracles lligat a la fundació dels Jocs Olímpics.⁶⁵ En quart lloc, trobem un Hèracles fill d'un altre Júpiter i Astèria. Aquest rebia culte a Tir i era el pare de la nimfa Cartago. Certament, Ciceró està fent referència

⁵⁹ Cic. ND 3.42: *Quamquam quem potissimum Herculem colamus scire sane velim; pluris enim tradunt nobis i qui interiores scrutantur et reconditas litteras, antiquissimum Iove natum – sed item Iove antiquissimo, nam Ioves quoque pluris in priscis Graecorum litteris invenimus: ex eo igitur et Lysithoe est is Hercules quem concertavisse cum Apolline de tripode accepimus. alter traditur Nilo natus Aegyptius, quem aiunt Phrygias litteras conscripsisse. tertius est ex Idaeis Digitis, cui inferias adferunt ꝑcui. quartus Iovis est <et> Asteriae Latonae sororis, qui Tyri maxime colitur, cuius Carthaginem filiam ferunt, quintus in India qui Belus dicitur, sextus hic ex Alcmena quem Iuppiter genuit, sed tertius Iuppiter, quoniam ut iam docebo pluris Ioves etiam accepimus.*

⁶⁰ Michaelis (1898) i Bobeth (1904) van dedicar dos monogràfics per aquest tema. Bobeth (1904: 57) fins i tot va establir un *stemma* per les fonts, les quals depenen d'un arquètip grec perdut del primer segle dC.

⁶¹ Veg. Mayor (1885: 106): “The word implies the opposite to that which is superficial and commonplace [...] here however it is used of research in the region of mythology”.

⁶² Ciceró també enumera tres Júpiter diferents (ND 3.53). Lisítoe només es menciona per Ciceró i Joan de Lídia (*De mens.* 4.67), veg. *infra*.

⁶³ La història està ben documentada tant en les fonts literàries (Apollod. 2.6.2 [2.130-131]; Paus. 3.21.8, 8.37.1, 10.13.7; Seru. *Aen.* 8.300; Sch. Pi. *O.* 9.29; Hyg. *Fab.* 32) com en la iconografia (LIMC “Herakles” 5.1.2947-2961). Hèracles estava malalt després d'haver matat Ífit i, com la Pítia es va negar a respondre-li amb un oracle, va intentar robar el trípede per establir-ne el seu propi.

⁶⁴ Veg. Mayor (1885: 108): “The Nile was thought to be the same as Oceanus and to have given birth to all the gods (Diod. 1.12).”

⁶⁵ Veg. Hubbard (2007) per la fundació per part de l'Hèracles dàtil dels Jocs Olímpics; veg. Cruccas (2018: 11): “Questo Eracle, identificato dall'epiclesi ‘Dattilo’ anche secondo gli scritti orfici, sembra avere caratteristiche che in parte lo distinguono dall'eroe olimpico, in parte lo accomunano. Nel già citato passo di Pausania nel libro sull'Elide e Olimpia, il Periegeta riconnette questa figura alla tradizione della nascita di Zeus nella gratta del'Ida, identificando sostanzialmente Dattili e Cureti: Eracle, Peoneo, Epimede, Iaso e Ida sarebbero i nomi di questi fratelli, incaricati da Rea di proteggere il neonato padre degli dei. Un'origine cretese di questo Eracle sembra plausibile, ma va sicuramente contestualizzata nell'identificazione tarda e nella successiva confusione ingenerata nelle fonti tra questi gruppi semi-divini come Cureti, Dattili, Telchini e Coribanti.” Veg. també *Fragment 13: Atlas frigi*.

a la divinitat tiriana Melqart, una figura atestada en les colònies cartagineses que va patir un procés d'assimilació amb Hèracles especialment durant l'imperi d'Alexandre.⁶⁶ En cinquè lloc, Ciceró esmenta el que anomenen “Belus” a l'Índia. En la tradició semítica, Bel/Ba'al, “senyor”, compartia amb l'heroi grec la iconografia canònicament heraclea.⁶⁷ Megàstenes als seus *Indica* parla d'un Hèracles adorat a l'Índia que no s'ha de confondre amb els altres, ni el tebà, ni el tiri, ni l'egipci.⁶⁸ Finalment, trobem l'heroi panhel·lènic fill de Júpiter (un tercer diferent) i Alcmena.

Per tant, ens trobem amb una varietat geogràfica extensa. Resulta evident que la imatge de l'heroi (i probablement també el mite) s'ha amalgamat amb figures foranes però a la vegada similars.⁶⁹ Tot sembla indicar que el problema central és una incompatibilitat geogràfica que Ciceró i la resta d'autors tardans intenten resoldre amb genealogies diferents. No podem descartar, aleshores, que Herodor també proporcionés una genealogia per a cadascun d'aquests Hèracles, ja que, com a mitògraf, les referències genealògiques són fonamentals.

Ampeli, d'altra banda, ofereix una llista molt similar a la de Ciceró.⁷⁰ Les divergències les trobem al tercer Hèracles: en comptes de l'Hèracles dàctil, Ampeli obvia aquesta informació i només diu que era el fundador del país dels hel·lens. El quart presenta una genealogia diferent: Ampeli diu que és fill de Cronos i Cartere. Per tant, tot i tenir una genealogia diferent, el vincle amb Tir i Cartago es manté a partir de la mare. En cinquè lloc, Hèracles apareix aparentat amb Ioab, el qual havia lluitat contra el rei Medes. Altre cop ens trobem amb un Hèracles inserit en la tradició semítica. Finalment, cal remarcar que Ampeli creu que l'Hèracles fill d'Alcmena és l'instructor d'Atlas, mentre que el fragment 13 d'Herodor reflecteix la visió contrària.⁷¹

⁶⁶ Veg. Nitschke (2013: 258): “We have no literary sources in Phoenician to relate his mythology and characteristics; our knowledge of his existence and his sphere of influence both in the Levant throughout the Mediterranean is dependent on inscriptions and Greek and Roman writers, who portray him as a deified king/founder of the city, as well as having chthonic associations.” Veg. Bonnet (1988) per un treball exhasutiu sobre l'Hèracles tiri al Mediterrani.

⁶⁷ Veg. Wood (2018: 345).

⁶⁸ Megasth. *FGrH* 715 fr. 13a: ἄλλος ἂν οὗτος Ἡρακλῆς εἴη, οὐχ ὁ Θηβαῖος ἢ ὁ Τύριος [οὗτος] ἢ ὁ Αἰγύπτιος, ἢ τις καὶ κατὰ τὴν ἄνω χώραν οὐ πόρρω τῆς Ἰνδῶν γῆς ὤκισμένος μέγας βασιλεὺς.

⁶⁹ Veg. Wood (2018: 330): “The widespread popularity of Heracles' image across Eurasia is, however, a significant factor to consider in as much as it suggests there were certain traits in his projected character or image, or indeed, mythology, which appealed to varied cultures and levels of societies.”

⁷⁰ Ampel. *Lib. Memor.* 9.12: *Hercules sex: primus Iovis et Aetherii filius; secundus Nili filius quem principem colunt Aegyptii; tertium conditorem loci sui Hellenes dicunt; quartus Croni filius et Cartheres, quem Carthaginenses colunt, unde Carthago dicta est; quintus Ioab filius qui cum rege Medorum pugnavit; sextus Iovis filius ex Alcmena qui Atlanta docuit.*

⁷¹ Veg. *Fragment 13: Atlas frigi.*

És possible que Ampeli hagi confós aquesta informació si Herodor formés part de les seves fonts. Aquesta educació per part d'Atlas no és exclusiva de l'escriptor heracleota, però els autors que ofereixen una al·legorització de la seva relació són molt més recents que Herodor.⁷²

Aquestes dues llistes manquen un setè Hèracles per tal de concordar amb el nombre que presentava Herodor. El testimoni de Joan de Lídia a *De Mensibus* agrega aquest setè Hèracles: el fill de Zeus i Maia.⁷³ D'aquesta manera, Joan de Lídia presenta una llista d'Hèracles més completa que Ciceró i Ampeli, però manté els Hèracles prèviament enumerats. El primer i el segon Hèracles són idèntics en els tres autors. El tercer és altre cop relacionat amb els hel·lens a partir de la seva descendència de l'heroi epònim i la nimfa Anquíale. La referència als dígits/dàctils també és absent, com a Ampeli. En la quarta posició també trobem una diferència: la mare no és ni Astèria ni Cartere, sinó Tebes l'egípcia. L'Hèracles indi és fill de Líban i Nissa a Joan de Lídia. El fill de Zeus i Alcmèna torna a aparèixer en sisè lloc, mentre que el setè, com ja hem esmentat, és fill de Zeus i Maia, filla d'Atlas. La maternitat de Maia per aquest Hèracles hauria de cridar la nostra atenció, ja que tradicionalment és un personatge conegut per ser tan sols la mare d'Hermes. Sembla que està en joc una assimilació entre Hermes i Hèracles.⁷⁴

És possible que Herodor sigui la font per aquesta llista de set Hèracles? Tot i que ambdós autors es troben allunyats cronològicament, hem conservat fonts per als fragments d'Herodor molt més tardanes. A més a més, el text de Joan de Lídia fa referència als τῶν ἱστοριῶν, que, en efecte, ha de fer referència a una obra mitogràfica com la d'Herodor.⁷⁵

El passatge de Joan de Lídia comença amb una explicació al·legoritzant dels dotze treballs d'Hèracles. Hèracles representa el sol i els dotze treballs són els dotze

⁷² Servi (*Aen.* 1.741) apunta que Hèracles va ser capaç de derrotar diferents monstres gràcies a l'educació d'Atlas. Diodor de Sicília (3.60.2; 4.27.4) troba l'explicació en el fet que Hèracles havia salvat les Atlàntides d'uns pirates.

⁷³ Lyd. *De mens.* 4.67: ὑπὸ δὲ Εὐρυσθέως προστάττεται ὁ Ἡρακλῆς τοὺς δυοκαίδεκα ἄθλους ἐκτελεῖν, ἀντὶ τοῦ ὁ ἥλιος κελεύσει τοῦ μεγάλου θεοῦ, ἀντιβαινούσης τῆς Ἥρας – οἰοεὶ τῆς σφαίρας – ἀντίρροπος αὐτῇ τὸν δωδεκαζῶδιον διαφεύγει οὐρανόν. οὕτως μὲν οἱ φιλόσοφοι. ἀπὸ δὲ τῶν ἱστοριῶν εὐρίσκομεν ἑπτὰ Ἡρακλεῖς γενέσθαι, πρῶτον Διὸς τοῦ Αἰθέρου καὶ Λυσιθόης τῆς Ὠκεανοῦ, δεύτερον Νείλου παιῖδα, τρίτον Ἕλληνας τοῦ Διὸς καὶ νύμφης Ἀγχιάλου, τέταρτον Διὸς καὶ Θήβης τῆς Αἰγυπτίας, πέμπτον τὸν Λιβάνου καὶ Νύσσης τὸν ἐν Ἰνδοῖς γενόμενον, ἕκτον Διὸς καὶ Ἀλκμήνης, ἕβδομον Διὸς καὶ Μαιᾶς τῆς Ἄτλαντος.

⁷⁴ Veg. Larson (2019) sobre les semblances entre els mites d'Hermes i certs elements presents a la biografia d'Hèracles; veg. Putnam (1974: 217) per la pervivència d'Atlas com a net i professor de Mercuri a Ovidi.

⁷⁵ Sobre els usos de ἱστορία i el seu significat en el context del comentari, veg. Delattre (2016).

signes del zodíac, “com diuen els filòsofs.” A més, podem inferir a partir de certs testimonis que el número set en la numerologia pitagòrica representa el sol.⁷⁶ Així doncs, potser aquesta multiplicitat en set Hèracles podria pertànyer a una doctrina pitagòrica. No sembla impossible que Herodor fos un dels primers autors a voler integrar aquest aspecte pitagòric en la figura d’Hèracles. I Joan de Lídia, el qual ofereix coneixement pitagòric en altres llocs de la seva obra,⁷⁷ podria haver tingut accés a una font més completa que la de Ciceró (i Ampeli).⁷⁸ L’estructura del text de Joan de Lídia s’ha de comparar amb el del fragment 14 d’Herodor: en ambdós trobem una lectura al·legòrica d’Hèracles i després la menció a set Hèracles diferents. És cert que l’al·legoria és diferent i que Joan de Lídia l’atribueix a οἱ φιλόσοφοι. Els filòsofs produeixen interpretacions al·legòriques, mentre que els historiadors ofereixen els diferents Hèracles i les seves genealogies. La semblança pel que fa al nombre d’Hèracles i a la possible motivació pitagòrica ens conviden a traçar una correlació entre ambdós textos.⁷⁹

Per concloure, tot i que no podem acabar d’establir en termes fermes la influència directa d’Herodor en aquests autors, tenim prou indicis que apunten a un rerefons pitagòric per aquesta divisió en set Hèracles diferents. A més a més, la reconciliació per la presència de personatges similars en diferents regions segurament també va tenir un paper important. Herodor, en duplicar aquests Hèracles, esdevé el germen d’una llarga tradició que es mantingué fins als temps de l’Antiguitat tardana; fins i tot es tracta d’una tasca pròpia dels primers filòlegs que van intentar extreure una lògica a partir de les irregularitats mitogràfiques.⁸⁰ Així doncs, l’obra d’Herodor resulta un testimoni fonamental per aquests mecanismes racionalitzants que intentaven casar incoherències del material mític a partir de la multiplicació de personatges.

⁷⁶ Veg. Huffman (1993: 288).

⁷⁷ Lyd. *De mens.* 2.12, en parlar sobre el setè dia de la setmana, cita Filolau (fr. 20 Huffman) i les qualitats adscrites a aquest número dins el pitagorisme.

⁷⁸ S’ha especulat que la font de Ciceró per aquestes llistes ha de ser l’autor neopitagòric Nigidi Fígul i la seva obra *De dis*; veg. Pease (1958: 1903).

⁷⁹ A més a més, Joan de Lídia (4.70) no lluny d’aquest *passus* parla sobre com Milet era anomenada Anactòria sense citar cap autoritat. Aquesta informació també és present a Herodor, veg. *Fragment 45: Milet*.

⁸⁰ Farnell (1921: 95-145) pot ser considerat un exemple d’un intent modern que tracta de reconciliar diferents facetes d’Hèracles.

Apèndix:

Taula 3: Comparació dels set Hèracles diferents⁸¹

	Herod. fr. 14	Cic. <i>ND</i> 3.42	Ampel. <i>Lib. Memor.</i> 9.12	Lyd. <i>De mens.</i> 4.67
1	“Set Hèracles diferents”	Júpiter ^a + Lisítoe	Júpiter <i>Aetherius</i>	Zeus, fill de l'Èter + Lisítoe, filla d'Ocèan
2		Nil (Egipte)	Nil (Egipte)	Nil (Egipte)
3		Un dels Dàctils de l'Ida	Fundador del lloc dels hel·lens	Zeus + Anquíale (hel·lens)
4		Júpiter ^b + Astèria (Cartago, Tir)	Cronus + Cartere (Cartago)	Zeus + Tebes (Egipte)
5		Anomenat Belus a la Índia	Ioab (el qual va lluitar contre el rei dels Medes)	Líban + Nissa (Índia)
6		Júpiter ^c + Alcmèna	Júpiter + Alcmèna (Atlas)	Zeus + Alcmèna
7		-----	-----	Zeus + Maia, filla d'Atlas

⁸¹ A partir de les taules de Mayor (1885: 202) i Guadagno (2014: 257).

Fragment 15: Perseu i Andròmeda

Cf. A.R. 1.747-51: “Ἐν δὲ βοῶν ἔσκεν λάσιος νομός· ἀμφὶ δὲ βουσί | Τηλεβόαι μάρναντο
καὶ υἱέες Ἥλεκτρώωνος, | οἱ μὲν ἀμυνόμενοι, ἀτὰρ οἳ γ’ ἐθέλοντες ἀμέρσαι, | ληισταὶ
Τάφιοι· τῶν δ’ αἵματι δεύετο λειμών | ἐρσήεις, πολέες δ’ ὀλίγους βιόωντο νομῆας.”

Sch. A.R. 1.747-51b (Wendel)

τὴν Ἀκαρνανίαν οἰκοῦντες μετώκησαν εἰς Τάφον <...> διὰ βοῶν ζήτησιν. περὶ δὲ τῆς
μάχης Ἡρόδωρος ἱστορεῖ ὅτι Περσέως καὶ Ἀνδρομέδας δ’ παῖδες ἐγένοντο, Ἀλκαῖος,
Σθενέλαος, Μήστωρ, Ἥλεκτρώων, καὶ κοινὴν ἔσχον τὴν βασιλείαν. Μήστορος δὲ
θυγάτηρ Ἰπποθόη, ἧς καὶ Ποσειδῶνος Πτερέλαος· <Πτερελάου παῖδες Τηλεβόας καὶ
5 Τάφιος, ἀφ’ οὔ ἡ νῆσος.> ὡς δὲ τινες, Τηλεβόου τοῦ Πτερελάου ἐγένοντο παῖδες οἱ
καλούμενοι Τηλεβόαι. ἐλθόντες δὲ ἀπήτουν Ἥλεκτρώωνα τὰ τῆς μάμμης ἑαυτῶν {τῆς
μητρὸς} Ἰπποθόης, ἀντιστάντες δὲ αὐτοῖς οἱ Ἥλεκτρωονίδαι ἀνηρέθησαν ὑπ’ αὐτῶν.
{Πτερελάου παῖδες Τηλεβόας καὶ Τάφιος, ἀφ’ ὧν ἡ νῆσος.}

ἱ ἄλλως praem. L ; post Τάφον lac. ind. Wilamowitz || 1-3 περι-βασιλείαν codd. : Ἡρόδωρος δὲ
φῆσι Περσέως καὶ Ἀνδρομέδης γενέσθαι τέσσαρας υἱούς, Ἀλκαῖον, Σθενέλον, Μήστορα,
Ἥλεκτρώωνα (nomen itidem scriptum infra, sed προπαροξύτονος) Περσέως δὲ τεθνηκός,
κοινῇ τὴν βασιλείαν ἔσχον οὗτοι P || 3 Σθενέλαος Jacoby : σθενάλαος L : σθένελος FP; μετὰ
τὸν Περσέως θάνατον post βασιλείαν add. P, Jacoby || 4 Πτερέλαος codd. : Πτερέλας P || 4-5
ex v. 8 huc traiecit Wendel : Τηλεβόας tantum L : <τοῦ δὲ Τάφιος καὶ> Τηλεβόας add. Jacoby :
τοῦ δὲ Τηλεβόας καὶ Τάφος (sic) P; Πτερέλαος <ὡς δὲ τινες> Τηλεβόας Wilamowitz apud
Luetke; οὔ Wendel et Wilamowitz e fine scholii : ὧν L || 5 Τηλεβόου τοῦ Πτερελάου Wendel :
Πτερελάου τοῦ Τηλεβόου L, Jacoby; Πτερελάου L : πτερέλα F : om. P || 5-6 ἀφ’-Τηλεβόαι codd.
: ἀπὸ μὲν οὖν τοῦ Τάφου ἡ νῆσος ἐκλήθη Τάφος, μία οὖσα τῶν Ἐχινάδων, εἰς ἣν ὤκουν·
ἀπ’ ἀμφοτέρων δὲ Τάφιοι καὶ Τηλεβόαι οἱ κατοικοῦντες τὴν νῆσον P || 6-7 τῆς μητρὸς codd. :
τῆς μητρὸς om. P : del. Müller : ἑαυτῶν Ἰπποθόης τῆς Μήστορος Wilamowitz apud Luetke :
τῆς <Πτερελάου> μητρὸς Jacoby || 7 post Ἰπποθόης add. P χρήματα; ἀντιστάντες-αὐτῶν codd.
: ὡς δὲ ἐνέστη Ἥλεκτρώων, αὐτόν τε οἱ Τηλεβόαι καὶ τοὺς υἱεῖς ἀνεῖλον, καὶ τοὺς βοῦς ἐκείθεν
τοῦ Ἥλεκτρώονος ἀπήλασαν P

“Hi havia un pasturatge de vaques, espès; per les vaques lluitaven els teleboesos i els
fills d’Electrió: aquests defensant-se, els altres volent-les arrabassar, pirates de Tafos;

amb llur sang s'amarava la prada coberta de rosada, i els més nombrosos vencien els pocs pastors.”

Els que habitaven l'Acarnània van traslladar-se fins a Tafos per tal de cercar el bestiar. Sobre aquest combat Herodor explica que els fills de Perseu i Andròmeda van ser Alceu, Estènel, Mèstor i Electrió, i van regnar de manera conjunta. La filla de Mèstor va ser Hipòtoe, la qual va engendrar de Posidó a Pterelau: <els fills de Pterelau van ser Telèboas i Tafi, d'on prové el nom de l'illa.> Segons alguns, els fills de Telèboas fill de Pterelau eren anomenats telèboes. Havent anat allà, van demanar a Electrió els béns de la seva àvia <de la seva mare> Hipòtoe, però havent-los resistit, els electriònides van ser destruïts per aquests.

Comentari textual i mitogràfic

Els escolis a *Les Argonàutiques* d'Apol·loni de Rodes no són només una font per a *Les Argonàutiques* d'Herodor: el fragment 15, tot i provenir d'un cos escoliogràfic amb una gran presència de fragments de l'obra argonàutica herodorea, per contingut es correspon a l'obra sobre Hèracles.¹ Els Argonautes han arribat a l'illa de Lemnos i Jàson s'està preparant per a l'encontre amb la reina Hipsípila. Ens trobem amb el mateix context que el fragment 6 sobre les dones de Lemnos.² L'heroi es posa un mantell de porpra fet per la mateixa Pal·las Atena, el qual està decorat amb brodats de diferents episodis mítics: els ciclops; Amfion i Zetos, constructors de Tebes;³ Afrodita aguantant l'escut d'Ares, l'episodi a comentar sobre la disputa pels ramats entre telèboes i electriònides; una cursa de carros entre Pèlops amb Hipodamia i Mírtil amb Enòmau; Apol·lo matant Tici; i, per acabar, Frixos i el moltó.

L'escoli recull (no sense algunes variacions en les tradicions manuscrites) la genealogia del casal de Perseu i Andròmeda segons, probablement, l'*Heraclea* d'Herodor. La identitat i genealogia dels telèboes és el punt de partida per l'escoliasta, sobre els quals recull que l'escriptor heracleota parlava sobre el combat entre els fills de Telèboas i els fills d'Electrió, tots pertanyents al mateix arbre genealògic dels perseides.⁴

¹ Així ho consideren la resta d'editors, veg. també Guadagno (2014: 27-48).

² Veg. *Fragment 6: Lèmnies*.

³ Veg. *Fragment 56: Niòbides*.

⁴ Veg. *infra* per les possibles motivacions de la disputa en les fonts antigues.

Les edicions de referència pels escolis d’Apol·loni de Rodes són la de Wendel i la de Schaefer per complementar les lectures del *Parisinus*.⁵ En l’edició dels fragments d’Herodor de Müller, el filòleg també afegeix l’escoli *a*; Jacoby afegeix la part final de l’escoli que parla sobre la distinció entre telèboes i tafis.⁶ En la nostra edició, seguint el text editat per Fowler,⁷ no hem inclòs aquestes referències, atès que l’escoliasta només està interessat en les informacions d’Herodor pel que fa a la genealogia dels fills de Perseu i Andròmeda, i no pas un aclariment sobre l’ús de “telèboes” per a descendents tant de Telèboas com de Tafi.

τὴν Ἀκαρνανίαν οἰκοῦντες μετώκησαν εἰς Τάφον <...> διὰ βοῶν ζήτησιν: Estrabó identifica els habitants originals d’Acarvània (costa occidental de Grècia) amb els telèboes; així també s’anomenaven els habitants de Cefal·lènia.⁸ Cal recordar que la majoria de fonts antigues parlen de tafis i telèboes com una mateixa entitat, ja que s’empren ambdós noms de manera intercanviable.⁹ En aquest cas, l’escoliasta s’està referint als telèboes i vol conciliar el fet que en el poema d’Apol·loni siguin anomenats ληισταὶ Τάφιοι.¹⁰ Wilamowitz indicà una llacuna entre εἰς Τάφον i διὰ βοῶν ζήτησιν, amb la qual estem d’acord: sembla que el text manca una breu explicació per la localització on succeeix la disputa pels ramats, i no és pas a Tafos, sinó a Micenes.¹¹

περὶ δὲ τῆς μάχης Ἡρόδωρος ἱστορεῖ ὅτι Περσέως καὶ Ἀνδρομέδας δ’ παῖδες ἐγένοντο, Ἄλκαῖος, Σθενέλαος, Μήστωρ, Ἡλεκτρύων, καὶ κοινὴν ἔσχον τὴν βασιλείαν: L’escoliasta cita Herodor com a font que explicava la batalla entre els telèboes i els fills d’Electrió. No ha retingut els detalls sobre la disputa en el nostre autor, tan sols els vincles genealògics implícits entre aquests.¹² La versió d’Apol·lodor narra que els fills de Pterelau van reclamar el regne de Micenes a Electrió i, com que aquest no els va atendre, van prendre-li els seus ramats de bous. A partir d’aquest robatori, té lloc la batalla i la mort (accidental) d’Electrió a mans d’Amfitrió.¹³

⁵ Wendel (1935); Schaefer (1813).

⁶ Müller (1878); Jacoby ([1957] 1995).

⁷ Fowler (2000).

⁸ Str. 7.7.2; (Eust. *Od.* 1472 38); Str. 10.2.24; 10.4.56.

⁹ Veg. Blakely (2011) *ad loc.*

¹⁰ La connexió entre pirateria i Tafos ja és present en els poemes homèrics; Hom. *Od.* 15.427; 16.426.

¹¹ Wilamowitz en la seva còpia de *Les Argonàutiques* (ed. Keil), *apud* Wendel (1935). Esdevé a Micenes perquè Electrió és el rei d’aquesta ciutat, veg. *infra*.

¹² També esmenta de passada aquest episodi Ferecides (fr. 13b Fowler = Sch. Hom. *Od.* 11.266).

¹³ Apollod. 2.4.6 [2.54-55]; mort accidental: 2.4.6 [2.56].

En Herodor, els fills de Perseu i Andròmeda a Micenes¹⁴ eren Alceu, Estènel, Mèstor i Electrió, i tots quatre compartien el govern, fet important quan estem parlant d'una disputa dinàstica. Les fonts antigues sobre els perseides estan d'acord amb aquesta versió, excepte Apol·lodor que hi afegeix un cinquè fill, Heleios i l'escoliasta a la *Iliada*, que afegeix Ailios.¹⁵ La tradició que uneix perseides i les filles de Pèlops és ben antiga: ja en Hesíode, Alceu s'uniria amb Astidamia per concebre Amfitrió; Electrió i Lisídice tindrien Alcmena; mentre que de la unió entre Estènel i Nicipe sorgiria Euristeu.¹⁶ Aquests lligams genealògics també serien presents a Herodor, atès que no hem conservat cap indicatiu que anés en contra de la genealogia establerta pels pares d'Hèracles.

Μήστορος δὲ θυγάτηρ Ἴπποθόη, ἧς καὶ Ποσειδῶνος Πτερέλαος: L'escoliasta desenvolupa la branca de l'arbre que involucrarà els telèboes: Hipòtoe, filla de Mèstor, s'uneix amb Posidó per tenir Pterelau. Aquesta mateixa paternitat per part de Posidó, ben convenient per la imatge marítima dels telèboes, també és present en el fragment d'Anaximandre.¹⁷ Aquest Pterelau serà present en la posterior campanya d'Amfitrió contra telèboes i tafis, episodi que marca la concepció d'Hèracles.¹⁸ Precisament de Pterelau és el carquèsion que portarà com a botí Amfitrió a Alcmena.¹⁹

Aquí les fonts varien pel que fa a la successió: a) Herodor diu que Pterelau és fill d'Hipòtoe, i Telèboas i Tafi són els seus fills; b) Apol·lodor (2.4.5 [2.51]) que el pare de Pterelau és Tafi i, per tant, nét d'Hipòtoe; c) Anaximandre (fr. 1 Fowler) que el pare de Pterelau és Telèboas i, per tant, nét d'Hipòtoe; d) l'escoli a la *Iliada* (19.116) que Hipòtoe es casa amb Pterelau. Sens dubte, resulta difícil conciliar que Amfitrió, el qual pertany a la mateixa generació que Hipòtoe com a fills dels fills de Perseu i Andròmeda, lluiti contra els néts d'aquesta.

¹⁴ Sobre el mite de Perseu i Andròmeda: Pherecyd. fr. 10 Fowler (= fr. 43 i 41 Dolcetti = Sch. A.R. 4.1091), fr. 11 (= Sch. A.R. 4.1513), fr. 12 (= Sch. A.R. 4.1091); veg. també Gantz (1993: 307-311). Perseu i Andròmeda tingueren un altre fill abans de retornar a Grècia: Perses. Perses es quedà amb Cefeu; segons Heròdot (7.61, i també Apol·lodor 2.4.4 [2.49]) els reis dels perses reclamaven aquesta descendència.

¹⁵ Apollod. 2.4.4-5 [2.49-53], Sch. Hom. *Il.* 19.116; les altres fonts per a la genealogia dels fills de Perseu i Andròmeda són Pausànias (2.16.1) i Anaximandre (fr. 1 Fowler).

¹⁶ Hes. fr. 190 M.-W. En Apol·lodor, Lisídice es casa amb Mèstor i Anaxo amb Electrió (2.4.5 [2.50-52]).

¹⁷ Anaximand. Hist. fr. 1 Fowler.

¹⁸ Ja present a Píndar (*N.* 10.15).

¹⁹ Veg. *Fragment 16: Carquèsion*.

Πτερελάου παῖδες Τηλεβόας καὶ Τάφιος, ἀφ' οὗ ἡ νῆσος: La paternitat de Pterelau es troba al final de l'escoli, però Wendel ho apropa al fragment d'Herodor. És bastant probable que Herodor afegís aquesta descendència de Pterelau en la seva narració de l'episodi, atès que és una peça fonamental per entendre qui són els telèboes. Per tant, Telèboas i Tafi són germans i descendents de Pterelau segons l'escriptor heracleota. L'illa de Tafos s'ha identificat amb la moderna Meganisi, tot i que Pausànias també la situava a Cefal·lènia.²⁰

ὥς δέ τινες, Τηλεβόου τοῦ Πτερελάου ἐγένοντο παῖδες οἱ καλούμενοι Τηλεβόαι: Herodor indica que els descendents de Telèboas s'anomenen "telèboes". Sobre aquest nom mític aplicat als fills de Pterelau, però, hem conservat el testimoni d'Estrabó, que identificava 22 telèboes en total.²¹ Tanmateix, la tradició del *Laurentianus* fa de Telèboas el pare de Pterelau, la mateixa variant que apareix en Anaximandre.²² Creiem convenient corregir la confusió i seguir la lectura del *Parisinus*, que presenta la genealogia herodorea.

Apol·lodor explica l'etimologia dels telèboes: els descendents de Tafi rebien aquest nom perquè havien marxat lluny de la seva pàtria (ὅτι τηλοῦ τῆς πατρίδος ἔβη) fins a les illes Equinàdies.²³ El mateix escoli a *Les Argonàutiques* d'Apol·loni proposa un altre origen per aquest nom: perquè havien de conduir els bous des d'Argos fins a Tafos, ben lluny.²⁴

ἐλθόντες δὲ ἀπήτουν Ἡλεκτρώωνα τὰ τῆς μάμμης ἑαυτῶν {τῆς μητρὸς} Ἴπποθόης, ἀντιστάντες δὲ αὐτοῖς οἱ Ἡλεκτρωονίδαι ἀνηρέθησαν ὑπ' αὐτῶν: En aquesta part de l'escoli, trobem una confusió en la tradició manuscrita entre Hipòtoe com a mare o àvia dels telèboes. Seguint la genealogia d'Herodor, cal mantenir la lectura que presenta Hipòtoe com a àvia o bé mantenir τῆς μητρὸς, però afegint Πτερελάου, com proposa Jacoby en la seva edició. En aquest sentit, el *Parisinus* torna a ser el manuscrit que presenta millor coherència amb el fragment d'Herodor, atès que

²⁰ Veg. Blakely (2011) *ad loc*; Paus. I.37.6.

²¹ Str. 7.32.2.

²² Aquesta és la lectura que manté Jacoby i per aquest motiu creu que no pertany a Herodor, veg. Jacoby ([1957] 1995: 505): "die textkritische behandlung des Apolloniosscholions hat sich danach zu richten, daß die deutliche variante ὥς δέ τινες – Τηλεβόαι durch das anderweite vorkommen ihres stammbaums aus dem H excerpt herausfällt."

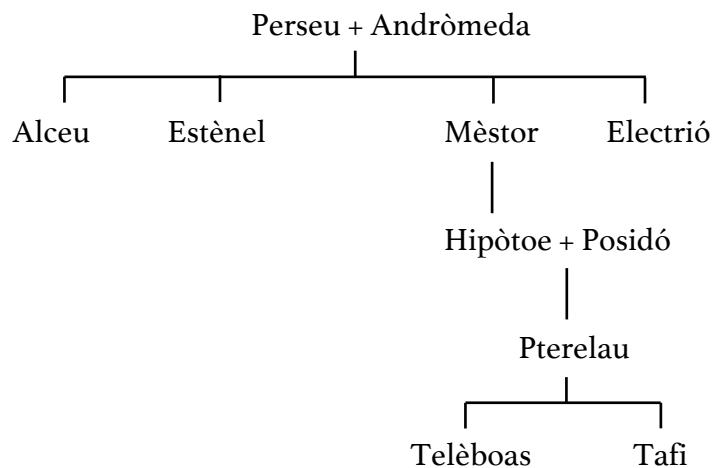
²³ Apollod. 2.4.5 [2.50].

²⁴ Sch. A.R. I.474b; també Plini (*HN* 4.12.53).

omet aquesta referència a la mare. A més a més, afegeix χρήματα després de Ἰπποθόης, fet que encaixa amb la variant d'Herodor que explicaria el robatori dels ramats com una reclamació de l'herència de Mèstor.²⁵ En Apol·lodor, però, sembla que el mitògraf ha intentat conciliar les variants genealògiques perquè diu que els fills de Pterelau van anar amb Tafi a reclamar el regne del seu avi matern, Mèstor; si seguim la seva genealogia, Mèstor és el rebesavi (quatre generacions anterior) dels fills de Pterelau.²⁶

Apèndix:

Figura 2: Genealogia del casal de Perseu i Andròmeda en Herodor²⁷

²⁵ Veg. Fowler (2013: 263): “A clue might be had from Herodoros, who says that the four sons of Perseus held the kingdom in common; the sons of Pterelaos came and asked for τὰ τῆς μάμμης Ἰπποθόης, which might mean no more than her inheritance/dowry, the cattle.”

²⁶ Apollod. 2.4.6 [2.54].

²⁷ Versió similar (amb només els noms que apareixen en aquest fragment) a l'arbre genealògic a Fowler (2013: 262).

Fragment 16: Carquèsion

Ath. II.49 [474f](Kaibel)

ἀρχαιότατον δ' ἐστὶ ποτήριον τὸ καρχήσιον, εἴ γε ὁ Ζεὺς ὀμιλήσας Ἀλκμήνην ἔδωκε δῶρον αὐτὸ τῆς μίξεως, ὡς Φερεκύδης ἐν τῇ δευτέρᾳ ἱστορεῖ καὶ Ἡρόδωρος ὁ Ἡρακλεώτης.

Pherecyd. fr. 13a Fowler (= fr. 47 Dolcetti); Macr. Sat. 5.21.3; Eust. 1423.13-20 = i.67.12-20

1 ὁ Ζεὺς ACE : ὁ del. Olson; ἔδωκε codd. : δέδωκε E || 2 αὐτὸ codd. : om. Müller; post δῶρον add. *aureum* Macr.

El carquèsion és un vas antiquíssim, si en veritat Zeus, quan va jeure amb Alcmena, li'n va oferir un com a regal de la seva unió, segons explica Ferecides en el segon llibre i també Herodor d'Heraclea.

Comentari textual i mitogràfic

El *Banquet dels savis* d'Ateneu és la font per al fragment 16 d'Herodor. Ateneu torna a citar Herodor pel que fa al carquèsion dins el catàleg alfabètic de copes per a vi que constitueix l'inici del llibre II. La citació d'Herodor es troba enmig d'una llista d'autors que esmenten aquest tipus de vas. Ateneu ha citat abans Cal·lixinos per tal de descriure l'aspecte del carquèsion, el qual és una copa alta i estreta amb nanses al mig que s'estenen fins a la base.¹ I després de mencionar Herodor i Ferecides, l'escriptor de Nàucratis recorre a les autoritats d'Asclepiades de Mirlea, Safo, Sòfocles i Caró de Làmpsac per mostrar diferents aparicions literàries del nom que designa el vas.²

El fragment tracta sobre els esdeveniments que precedeixen el naixement d'Hèracles. Com hem vist en relació amb el fragment 15, que versa sobre els descendents de Perseu i Andròmeda, Herodor hauria explicat en la seva *Heraclea* la lluita contra els telèboes.³ Pel que fa a la unió entre Zeus i Alcmena, tant Herodor com

¹ Callix. *FGrH* 627 fr. 3.

² Asclep. Myrl. fr. 6 Pagani; Sapph. fr. 141 Voigt; S. fr. 660 Radt; Charo Lamps. *FGrH* 262 fr. 2. Aquest últim està fent referència altre cop a la copa que va regalar Zeus a Alcmena.

³ Veg. *Fragment 15: Perseu i Andròmeda*.

Ferecides expliquen que el déu va oferir com a regal per l'encontre sexual un carquèsion.⁴ Aquesta unió ja és mencionada a la *Iliada* i a l'*Escut* hesiòdic.⁵ Però el regal/prova d'identitat varia en les tradicions: apareix adés com una copa, adés com un collaret.⁶

El text ha estat establert seguint l'edició de Kaibel i Olson.⁷ Com que Herodor apareix acompanyat de Ferecides, també hem consultat les edicions del mitògraf atenès de Fowler, Dolcetti i Pàmias.⁸ Com a fonts paral·leles, tenim Eustati i el seu *Comentari a l'Odissea*, així com és evident la dependència de les *Saturnàlies* de Macrobi del text d'Ateneu.⁹ El fragment no presenta gaire complicacions textuais, atès que està ben delimitat per les altres citacions i les tradicions manuscrites no transmeten variacions rellevants.

ἀρχαιότατον δ' ἐστὶ ποτήριον τὸ καρχήσιον: El carquèsion és una copa molt similar al *κάνθαρος*.¹⁰ Sembla que la percepció dels mateixos antics és que el carquèsion era una derivació del càntar.¹¹ Per aquest motiu, Ateneu considera que la seva antiguitat quedaria demostrada si realment aquest tipus de vas fou el que Zeus regalà a Alcmena. La tipologia del recipient protagonista d'aquest episodi varia àmpliament en les nostres fonts.¹² A més a més del carquèsion d'Herodor i Ferecides, *σκύπφος* és el vas segons Anaximandre de Milet.¹³ Per a l'historiador, es tracta d'un regal de Posidó a Pterelau que Amfitrió hauria aconseguit com a part de les despulles

⁴ Pherecyd. fr. 13a Fowler (= fr. 47 Dolcetti).

⁵ *Il.* 14.323-24 és una referència durant la hierogàmia entre Zeus i Hera *in passing*; desenvolupat a *Il.* 19.95-125 en el discurs d'Agamèmnon; Hes. fr. 195 M.-W. indica que Zeus ho va fer rumiant un engany dins el seu cor (δόλον φρεσὶ βυσσοδομεύων, vers 30).

⁶ Veg. *infra* per una anàlisi d'aquestes variants.

⁷ Kaibel (1887); Olson (2019).

⁸ Pherecyd. fr. 47 Dolcetti; Pherecyd. fr. 13a Fowler (= Pàmias). Ferecides i Herodor apareixen citats conjuntament en 11 ocasions: fr. 11, 16, 23, 25a, 30, 32, 40, 41a, 41b, 42, 44.

⁹ Eust. 1423.13-20 = i.67.12-20; Macr. *Sat.* 5.21.3: *Est autem carchesium poculum Graecis tantum modo notum. Meminit eius Pherecydes in libris historiarum atque Iouem Alcmenae pretium concubitus carchesium aureum dono dedisse.*

¹⁰ Sobre les característiques i contextos del carquèsion, veg. Love (1964), Kilinski (1978) i Lendle (1996). Per la relació entre el mite heracleu i aquest vas, veg. Boardman (1979: 151): "It seems likely that it was the fifth-century identification of the famous cup as a special variety of kantharos, the karchesion, that prompted, or was prompted by the representations of Herakles with his 'Sotadean' kantharos. It had been his mother's, and it showed him to be his father's (or fathers') son."

¹¹ Veg. Pagani (2007: 202 n 300): "I due tipi di vaso sembrano riconducibili a un denominatore comune, per fisionomia e contesto d'uso ed erano versomilmente percepiti come affine già nell'antichità, con un progressivo appannamento degli elementi distintivi e con una conseguente confusione terminologica."

¹² Veg. Pace (1998) per una anàlisi diacrònica dels diferents vasos protagonistes d'aquest mite.

¹³ Anaximand. Hist. fr. 1 Fowler (= Ath. 11.498a).

de la batalla contra els telèboes. Per tant, la copa seria una prova de l'èxit de la campanya. Aquesta versió del mite, que posa en relació la copa no només amb Zeus i Alcmena, sinó també amb Amfitrió, presenta la problemàtica del pas de l'objecte del legítim marit al déu. En canvi, per a Caró de Làmpsac el vas és un δέπας que, fins als seus temps, s'exhibia a Esparta.¹⁴ Posteriorment, Plaute en el seu Amfitrió, opta per la *patera*, vas que li permet un seguit de joc de paraules amb un dels temes principals de la comèdia: la paternitat ambigua d'Amfitrió pel que fa a Hèracles.¹⁵

Pausànias, en descriure la decoració del cofre de Cípsel, també fa referència a aquesta unió entre Zeus i Alcmena.¹⁶ El testimoni de Pausànias és especialment interessant perquè, a més a més d'introduir un altre tipus de vas, el κύλιξ, Zeus apareix amb aparença d'Amfitrió i entrega també un collaret a Alcmena. El collaret només apareix en aquesta versió i apuntaria a un context marcadament de seducció segons Gantz; tot i que la disfressa sembla conservar l'engany per part de Zeus.¹⁷ De totes maneres, copa i collaret són virtualment intercanviables si, en comptes d'entendre-les com a prova d'èxit militar, les interpretem com a prova d'identitat d'Amfitrió.¹⁸ No ens sembla casual que l'última citació per part d'Ateneu en l'epígraf sobre el càntar, vas molt similar al carquèsion i que precedeix l'entrada sobre aquest, sigui del comediògraf Antífanes: a la *Noia de Beòcia* explica que el κάνθαρος també era una peça de joieria.¹⁹ La connexió entre la copa i el collaret podria ser deguda tant a la forma d'ambdós objectes, similar a un escarabat, com el fet que estaven fets d'un metall preciós com

¹⁴ Charo Lamps. *FGrH* 262 fr. 2 (= Ath. 475b-c). La copa es transformà en reliquia: Heròdot (5,59) parla dels tripodes a Tebes provinents la mateixa campanya militar; Pausànias també va veure el tripode d'aquesta copa (9.10.4). Veg. Fowler (2013: 264) per una llista de relíquies extreta de Pfister (1909).

¹⁵ Per a la importància central d'aquest objecte en l'obra de Plaute, així com les connexions semàntiques que suscita la *patera*, veg. Polt (2013a).

¹⁶ Paus. 5.18.3.

¹⁷ Veg. Gantz (1993: 375): "Neither of these sources mentions a necklace, although in the case of Athenaios that is not surprising, since the context of his remark is a discussion of cups. But if a necklace was part of the early tradition, it would point again to a seduction rather than deception of Alkmene, since a necklace is even less plausible than a cup as proof of a military success." La disfressa és explícita ja a Píndar (*N.* 10.15).

¹⁸ La classificació aristotèlica d'anagnòrisi (*Poet.* 16.1454b 20-21) posa precisament com a exemple de reconeixement per objecte adquirit (ἐπίκτητα) els collarets (οἶον τὰ περιδέραια); veg. Munteanu (2002: 113). En l'*Amfitrió* de Plaute, l'objecte reverteix la funció de l'anagnòrisi, veg. Polt (2013a: 232): "The drinking-bowl thus also serves as a physical token that might establish a character's identity, just like the cistella ('box') of Plautus' *Cistellaria* or *Rudens*, but with the twist that Jupiter's manipulation of the token intensifies misunderstanding rather than dispels it, per the usual model of comic *anagnorisis*."

¹⁹ Antiph. fr. 62 Olson (= Ath. 474e). Olson (2023: 241), al comentari *ad loc.*, dubta de si es tracta d'un "recognition token", atès que no tenim gaire informació sobre la trama de la comèdia.

l'or.²⁰ Per tant, la representació de l'escena en el cofre de Cípsel correspondria a una versió sincrètica de l'episodi, la qual recolliria tots dos regals.

εἶ γε ὁ Ζεὺς ὁμιλήσας Ἀλκμήνην ἔδωκε δῶρον αὐτὸ τῆς μίξεως, ὡς Φερεκίδης ἐν τῇ δευτέρᾳ ἱστορεῖ καὶ Ἡρόδωρος ὁ Ἡρακλεώτης: Ateneu indica que tant Herodor com Ferecides explicaven que el carquèsion era un regal de Zeus a Alcmena per la seva unió sexual. El text no deixa clar si la penyora buscava convèncer Alcmena o si era una mostra de gratitud posterior, però els fragments 13b i 13c de Ferecides expliciten que es tracta d'un obsequi per propiciar l'encontre.²¹ Aquests dos escolis homèrics aporten més detalls sobre la història a Ferecides. En primer lloc, l'origen de l'enemistat entre Amfitrió i els telèboes és una disputa per uns bous que acaba en la mort accidental d'Electrió i el posterior exili d'Amfitrió a Tebes.²² Així mateix, la condició pel casament entre Alcmena (filla d'Electrió) i Amfitrió és la venjança dels germans d'aquesta morts a mans dels telèboes. L'episodi de la concepció divina d'Hèracles (i mortal d'Íficles) esdevindria en retornar Amfitrió d'aquesta expedició.²³ Zeus apareix aquella nit disfressat d'Amfitrió i amb un carquèsion, premi de valor que ha rebut per part dels soldats.²⁴

La història és molt similar a la versió sobre el mite de Procris i Cèfal present entre els fragments de Ferecides, on Cèfal, per posar a prova la seva muller, es disfressa i presenta un regal (una joia, κόσμος) per jaure amb ella.²⁵ Fowler explanà l'episodi en clau ritualística: el mite seria un ἄρτιον per una cerimònia de màgia agrària (*rain-magic*) que inclouria una hierogàmia.²⁶ Seguint la mateixa línia d'argumentació, Pàmias desenvolupà una interpretació a la llum de la màgia ritual pel paral·lel de Zeus i

²⁰ També similar a un tipus d'embarcació, veg. Olson (2023: 241). En el nostre text no apareix indicat el material del carquèsion, però el testimoni de Macrobi (*Sat.* 5.21.3) indica que era d'or. Els vasos de metall també son presents en el fragment 57 d'Herodor, veg. *Fragment 57: Anyell d'or d'Atreu*.

²¹ Pherecyd. fr. 13b Fowler (= fr. 48 Dolcetti = Sch. Hom. *Od.* II.266); fr. 13c Fowler (= Sch. Hom. *Il.* 14.323).

²² Es tracta d'un homicidi voluntari al fragment 13c, però la *subscriptio* a Ferecides provoca que sigui difícil determinar quines parts de l'escoli provenen del mitògraf atenès, veg. Pàmias (2008).

²³ El fragment 13c esmenta la durada de tres nits de la unió entre Zeus i Alcmena. Especialment interessant és la versió de Diodor de Sicília (4.9.2), que interpreta de manera racionalitzant que l'allargament de la nit en tres resultarà en major estatura i força.

²⁴ Sobre la co-existència de la disfressa i el regal com elements antics, veg. Fowler (2013: 264): "Some scholars have seen disguise and gift as independent motifs –surely only one is needed?– which have here been rather clumsily combined. (...) The disguise and the gift could both be traditional, particularly if the story is a reflection, distant or close, of ritual unions in which a human impersonated a god."

²⁵ Pherecyd. fr. 34a Fowler (= fr. 152 Dolcetti = Sch. Hom. *Od.* II.321).

²⁶ Veg. Fowler (1993).

Alcmena.²⁷ El mite ferecideu ofereix uns elements propis del món cùltic, específicament el carquèsion i l'obscura referència al παστός (vel nupcial), mot inusual i carregat de sentit ritual.²⁸ Pel que fa al carquèsion, tot indica que aquest tipus de vas era rellevant en el culte als cabirs i els seus rituals místèrics.²⁹ No és debades que la majoria de restes arqueològiques de καργήσια es trobin en llocs amb un fort culte al cabirs, o que aquests estiguin relacionats amb la gestió de ramats i l'afavoriment de la fertilitat, tret implícit del ἱερὸς γάμος.³⁰ Quant al παστός, aquest vel propi del context nupcial enfortiria la interpretació de l'episodi com una hierogàmia amb certes ressonàncies als misteris eleusins.³¹ Ferecides, per tant, combina a voluntat aquests elements cùltics per crear una nova versió del mite.³²

Podem posar en dubte fins a quin punt Herodor pretenia també introduir aquesta heterogènia barreja, ja que, a partir del text d'Ateneu, només tenim coneixença de la presència del carquèsion. En Herodor, la connexió entre el tipus de vas i els cabirs es veuria reforçada pel fet que aquests, fins i tot pels mateixos antics, són en moltes ocasions equivalents a altres δαίμονες servents de la Deessa Mare, com els dàctils, els curetes, els coribants o els telquins. I les característiques adherides a aquestes entitats col·lectives semblen contenir un marcat rerefons pitagòric.³³ *Supra* hem vist que el carquèsion admet lectures no excloents tals com: a) evidència de la victòria d'Amfitrió; b) regal de seducció; c) objecte cultural, lligat a un ritual dedicat als cabirs. Aquestes tres interpretacions de l'objecte són afins a les variants mitogràfiques herodores.

²⁷ Veg. Pàmias (2013).

²⁸ Sobre el mantell, veg. Arrigoni (1983).

²⁹ Sobre els cabirs, veg. l'obra seminal de Hemberg (1950) i Daumas (1998); "Cult object" a Fowler (1996: 73).

³⁰ Aquest tipus de vas és present principalment al nord de Grècia, Samotràcia, Tassos, Lemnos, Lesbos i Beòcia, veg. Pàmias (2013: 28). Les restes votives del Cabirion de Tebes mostren una preferència per les estatuetes de bous, veg. Schachter (2003: 121).

³¹ Climent d'Alexandria (*Pr.* 2.15.3) recull un σύνθημα dels misteris eleusins que dibuixa una imatge molt similar a la de Zeus amb el vel nupcial i la copa, veg. Burkert (1983: 267-268).

³² Veg. Pàmias (2013: 33): "Ambos elementos han sido sometidos a un intenso proceso de refuncionalización para dotarlos de un nuevo significado, arrancarlos de su matriz cultural y convertirlos en elementos de enorme eficacia narrativa, como lo prueba el fecundo *Nachleben* del mito de Amfitrion y Alcmena."

³³ Veg. Blakely (2007: 15-18) per la connexió dels σύμβολα pitagòrics sobre música i metal·lúrgia amb els dàctils de l'Ida; veg. *Fragment 13: Atlas frigi*.

Apèndix:

Figura 3: Les copes del mite de Zeus i Alcmena³⁴

Cílix

Depas

Carquèsion

Escif

Patera

³⁴ Comparació inspirada en la figura 1 de Polt (2013a: 234), dibuix per Ariadna Arriaza.

Fragment 17: Educació d'Hèracles

Cf. Theoc. 13.8-9: “καί νιν πάντ' ἐδίδασκε, πατήρ ὡσεὶ φίλον υἷόν, | ὅσσα μαθῶν ἀγαθὸς καὶ ἀοίδιμος αὐτὸς ἔγεντο.”

Sch. Theoc. 13.7-9b (Wendel)

Ἀριστοφάνης φησὶν ὑπὸ Ῥαδαμάνθου παιδευθῆναι τὸν Ἡρακλέα, Ἡρόδωρος δὲ ὑπὸ τῶν βουκόλων Ἀμφιτρώωνος, τινὲς δὲ ὑπὸ Χείρωνος καὶ Θεστίου.

Aristoph. Boeot. *FGrH* 379 fr. 8 (= fr. 9a Tufano)

1 Ἀριστοφάνης codd. : Ἀριστοτέλης Müller ab falsa lectione Calliergis (1601), Σχόλια εὐρισκόμενα Θεοκρίτου εἰδύλλια (fr. 475 Rose); Ἡρόδωρος Hemsterhuys (1766) apud Gaisford : Ἡρόδοτος codd. || 2 Θεστίου Fowler : Θεσπίου Wendel : Θεστιάδος K : Θεστιάδους Apogr. Barb. : Θεστιάδου Hemsterhuys

“Talment com un pare al seu fill estimat, va ensenyar-li tot allò que ell mateix havia après per tal d'esdevenir un home valent i digne de cants.”

Aristòfanes diu que Hèracles va ser educat per Radamant, mentre que Herodor pels bovers d'Amfitrió; d'altres per Quiró i Testi.

Comentari textual i mitogràfic

Si acceptem la correcció d'Heròdot per Herodor, trobem dues instàncies dins els escolis als *Idil·lis* de Teòcrit en què l'escriptor heracleota és recordat en matèria heraclea. El fragment 17 prové d'aquest *corpus* escoliogràfic, específicament dels escolis relatius a l'*Idil·li* 13, que té com a tema central els amors entre Hèracles i el jove Hilas.¹ Es tracta d'un poema que els estudiosos han destacat per l'original tractament de l'heroi panhel·lènic dins un context bucòlic. Teòcrit deixa de banda la part èpica

¹ Sobre Hèracles i Hilas, veg. els monogràfics de Mauerhofer (2004) i Heerink (2015) per les diferents versions d'època hel·lenística i imperial. Apol·loni de Rodes també l'inclou en *Les Argonautiques*, veg. Van Erp Taalman Kip (1994: 158): “It is abundantly clear that there is a relationship between Theocritus' poem and *Argonautica* 1.1207-1372, but we have absolutely no criterion for determining which text came first.”

d'Hèracles per tal de mostrar com d'inútils són les seves habilitats heroiques quan es troba en una situació amorosa.²

Els versos del poeta fan una analogia entre l'amor pederàstic i educatiu d'Hèracles i Hilas, tal com si el primer fos el "pare" o el tutor del segon.³ Per aquest motiu, l'escoliasta recopila els testimonis d'Aristòfanes de Beòcia i Herodor sobre l'educació d'Hèracles.⁴ Per a l'historiador beoci, Radamant fou el preceptor de l'heroi; mentre que per l'escriptor heracleota foren els bovers del seu pare putatiu, Amfitrió. L'escoli acaba amb una menció a altres educadors d'Hèracles (Quiró i Testi) sense indicar una font específica.

L'establiment del text l'hem dut a terme a partir de l'edició dels escolis de Teòcrit de Wendel.⁵ Com ja hem esmentat, la tradició manuscrita presenta Ἡρόδοτος en comptes del nostre Ἡρόδωρος. Tot i que és ben conegut el *logos* sobre Escítia per part d'Heròdot al principi del llibre quart de les *Històries*,⁶ aquesta informació sobre l'educació d'Hèracles no hi és present, cosa que fa que sigui Herodor el candidat més probable, sobretot tenint en compte que Herodor apareix freqüentment citat als escolis d'Apol·loni de Rodes i els estudiosos han pogut determinar una certa dependència entre els escolis d'Apol·loni i Teòcrit.⁷

Ἀριστοφάνης φησὶν ὑπὸ Ραδαμάνθου παιδευθῆναι τὸν Ἡρακλέα:
L'escoliasta recull, en primer lloc, el testimoni d'Aristòfanes Beoci, un historiador del

² Veg. Mastronarde (1968: 275): "When read in this manner, the poem becomes an important exploration of the relevance of the epic hero in a post-heroic era – a central problem both for Hellenistic writers and later for Latin authors of the Republican and Augustan periods."

³ Hunter (1999: 268) destaca com aquesta imatge tradicional presenta tres problemes en aquesta instància específica: en primer lloc, Teòcrit emprará uns versos més avall (53-54) la imatge de la gallina i els seus pollets, que implica un altres tipus de cures; seguidament, en algunes versions Hèracles mata al pare d'Hilas, Tiodamant; finalment, Hèracles és conegut per la seva violència envers els seus fills provocada per la seva follia –en aquest cas, la follia provindrà per la pèrdua d'Hilas.

⁴ Teòcrit ofereix una llista per als educadors d'Hèracles a l'epil·li 24 (105-134), també anomenat Ἡρακλίσκος; veg. Acosta-Hughes (2012: 251) al respecte: "This training of a mythological hero in the manner of a Hellenistic prince finds a parallel in Theocritus' praise poetry (*Idylls* 16 and 17), where both Hiero and Ptolemy are urged to show generosity to singers."

⁵ Wendel (1914).

⁶ Per una revisió d'aquest passatge d'Heròdot des d'una perspectiva òrfica i dionisíaca, veg. Hinge (2008).

⁷ Ambdós tenen entre les seves fonts el comentari de Teó d'Alexandria, veg. Dickey (2007: 62-63). Això no obstant, aquest no era l'únic ὑπόμνημα emprat, ni tampoc és certa la idea de que els diferents gramàtics van adaptar els seus comentaris dins una mateixa tradició que pretenia ampliar un comentari "original", veg. Pagani (2021: 311): "Multiple exegetical lines could have coexisted in the ancient tradition and then later reached the scholiastic corpus while not in an already homogenized form, but (at least partly) following various and distinct paths."

qual només hem conservat una dotzena de fragments.⁸ Per aquest autor, l'educació d'Hèracles va ser duta a terme per Radamant. La connexió entre Radamant i Beòcia és palesa en una tradició que l'uneix amb Alcmena; o bé quan ella mor, o bé un cop Amfitrió ha mort.⁹ Radamant apareix relacionat amb el Més Enllà des dels poemes homèrics.¹⁰ La unió entre Alcmena i Radamant esdevé en les Illes dels Benaventurats, les quals eren identificades amb l'acròpolis de Tebes per part d'Armènidas, un historiador local.¹¹ Per tant, ens trobem en un moment en què Hèracles segurament ja no és un infant o un jove.¹² Tufano creu que la tradició que casa Radamant i Alcmena i la que fa Radamant professor d'Hèracles han de ser independents a causa d'això.¹³ A parer nostre, és ben possible que Hèracles aprengué alguna habilitat (tir amb arc?) a partir del mestratge de Radamant en un moment més avançat de la seva vida. L'argument principal de l'estudiós és que una relació homoeròtica entre ambdós no és possible si Hèracles ja no és un jove.¹⁴ És cert que el poema de Teòcrit té com a focalització un amor pederàstic, però, a la llum de la resta del *passus*, sembla que l'escoliasta està més interessat a oferir una llista dels professors d'Hèracles, que no pas en destacar quines relacions pederàstiques van formar part de la seva *paideia*.¹⁵

Apol·lodor presenta un catàleg de professors d'Hèracles.¹⁶ Sembla que en època hel·lenística ja estava establerta una tradició que assignava per diferents especialitats diversos professors a l'heroi. El mitògraf se centra en l'educació musical per part de Linos, el qual acaba mort a mans d'Hèracles.¹⁷ Altres tutors musicals són Eumolp i

⁸ Per a la vida i obra d'Aristòfanes, veg. Tufano (2019: 190-196). El seu *floruit* s'hauria de situar al final del segle cinquè aC.

⁹ Pherecyd. fr. 84 Fowler (= fr. 84 Dolcetti = Ant. Lib. 33); també Apollod. 2.4.1 [2.34]; Tz. *ad Lyc.* 50, on indica que li va ensenyar a tirar amb arc, veg. *Fragment 18: Armes escites*.

¹⁰ Hom. *Il.* 14.322; *Od.* 11.568; Hes. fr. 140-141 M.-W.; Apollod. 3.1.1 [3.3]; D.S. 4.60.2.

¹¹ Armen. *FGrH* 378 fr. 5. Per les Illes dels Benaventurats a Herodor, veg. *Fragment 12: Feàcida*.

¹² Veg. Tufano (2019: 282): "The union of Rhadamanthys and Alkmene either happened after the death of the woman, because of the association of Rhadamanthys with the Underworld, or after the death of Amphitryon: especially in this second case, Rhadamanthys is then presented as Herakles' stepfather."

¹³ Veg. Tufano (2019: 284).

¹⁴ Veg. Tufano (2019: 280).

¹⁵ Tot i ser una característica pròpia d'una educació heroica, el motiu pederàstic és absent en les fonts de l'adolescència d'Hèracles, a excepció d'Ateneu (603d), que fa d'Eurit l'ἐραστής d'Hèracles, veg. Brillante (1992: 210).

¹⁶ Apollod. 2.4.9 [2.63]: ἐδιδάχθη δὲ Ἡρακλῆς ἀρματηλατεῖν μὲν ὑπὸ Ἀμφιτρύωνος, παλαιεῖν δὲ ὑπὸ Αὐτολύκου, τοξεύειν δὲ ὑπὸ Εὐρύτου, ὀπλομαχεῖν δὲ ὑπὸ Κάστορος, καθαρωδεῖν δὲ ὑπὸ Λίνου. οὗτος δὲ ἦν ἀδελφὸς Ὀρφέως· ἀφικόμενος δὲ εἰς Θήβας καὶ Θηβαῖος γενόμενος ὑπὸ Ἡρακλέους τῇ κithάρᾳ πληγεῖς ἀπέθανεν·

¹⁷ Veg. Acerbo (2019: 47-68) per un estudi que té en compte la trans-contextualització de la mort de Linos entre la comèdia i la paròdia judicial.

Orfeu, però també Quiró.¹⁸ Aquest no és l'únic assassinat que la tradició reporta d'entre els educadors d'Hèracles: l'heroi també mata accidentalment Èurit, Tèutar i Quiró.¹⁹ Es tracta, doncs, d'un motiu folklòric portat a l'extrem, en què el deixeble ha de sobrepassar al mestre fins a arribar a l'aniquilació.²⁰

Ἡρόδωρος δὲ ὑπὸ τῶν βουκόλων Ἀμφιτρύωνος: Herodor a l'*Heraclea* (tot i que no conservem el títol de l'obra) feia els bovers d'Amfitrió els encarregats de l'educació d'Hèracles. És com a mínim curiós que en un poema bucòlic aparegui citat per indicar que l'heroi, que actua com a pastor enamorat, va ser educat, precisament, pels pastors. Aquesta estada amb els bovers és la conseqüència que recull Apol·lodor en la seva *Biblioteca* per la mort de Linos.²¹ Jacoby en el seu comentari, però, creu que Herodor no coneixia la llista de professors i que els motius per l'elecció dels bovers han de ser uns altres.²²

Aquests βουκόλοι han estat identificats almenys amb l'escita Tèutar, expert en tir amb arc: la font que ens ofereix més informació al respecte es troba als escolis a l'*Alexandra* de Licòfron, tot i que la mateixa informació de manera més breu també és present entre els escolis a Teòcrit.²³ En ambdós casos no hi ha cap autoritat adjuntada a la informació. Estem d'acord amb Fowler quan proposa que la font darrere aquests escolis ha de ser Herodor.²⁴ Per aquest motiu, hem afegit els passatges com a testimonis paral·lels del fragment 18.²⁵ Sigui com sigui, la identificació amb Tèutar no exclou la possibilitat d'una educació per un grup de bovers (d'aquí el plural que trobem en aquest escoli), potser en diferents arts i tècniques i en un context d'iniciació.²⁶

A partir dels fragments d'Herodor, sabem que Hèracles també va ser educat per Atlas:²⁷ és evident que per a l'escriptor heracleota la formació de l'heroi no acaba en els seus anys de joventut, sinó que s'estén fins al final dels seus dies, com apunta el

¹⁸ Eumolp: Theoc. 24.109-110; Orfeu: Alcid. 24. Un escoli a la *Iliada* (4.219) també inclou entre les qualitats de Quiró els dons musicals. Veg. Dugas (1944) per una revisió de les fonts antigues que presenten un Hèracles músic i intel·lectual a partir d'aquesta formació.

¹⁹ Èurit: Apollod. 2.7.7 [2.156], Tèutar: Sch. *Lyc.* 915; Quiró: Apollod. 2.5.4 [2.85]; D.S. 4.12.8; Sch. *Lyc.* 670.

²⁰ Veg. Brillante (1992: 217).

²¹ Apollod. 2.4.9 [2.64].

²² Veg. Jacoby ([1957] 1995: 505): "die voraufgehende liste der lehrer kannte H nicht. also war auch der grund der erziehung auf dem lande bei ihm ein anderer."

²³ Sch. *Lyc.* 56, 458; Sch. Theoc. 13.56b.

²⁴ Veg. Fowler (2013: 267).

²⁵ Per un anàlisi de les diferents tradicions per a Tèutar, veg. *Fragment 18: Armes escites*.

²⁶ No deu ser casual que en època post-clàssica els membres de les associacions dionísiaques fossin coneguts com a βούκολοι, veg. Burkert (1993: 266-268).

²⁷ Veg. *Fragment 13: Atlas frigi*.

fragment 14 i la seva imatge d'Hèracles filòsof.²⁸ Aquesta idea d'un Hèracles educat de manera sofisticada reapareix a Plutarc també lligat amb els noms d'Atlas i Quiró, com en aquest escoli: el polígraf explica que l'heroi ja era versat en els raonaments lògics des de ben jove i, a mesura que van avançar els anys, també va adquirir coneixements profètics.²⁹ Ens trobem a un personatge en constant desenvolupament personal. Tanmateix, el context natural i allunyat de la vida en societat al qual apunta una educació "bucòlica" resulta molt més adient per a un jove en l'edat adient per als ritus de pas a l'adulthood que tenim històricament testimoniats.³⁰

τινές δὲ ὑπὸ Χείρωνος καὶ Θεστίου: Altres autors presentaven a Quiró i Testi com els educadors d'Hèracles. En el cas del centaure tessali,³¹ sembla que alguns autors van incloure Hèracles entre els seus deixebles per analogia amb els altres grans herois grecs.³² Això no obstant, Xenofont no l'inclou en la seva llista d'herois educats per Quiró.³³ El vincle pederàstic entre Quiró i Hèracles resulta bastant antic i també apareix entre els fragments d'Antístenes.³⁴

Pel que fa al beoci Testi, acceptem l'*emendatio* de Fowler, atès que la variació entre Tespi i Testi és freqüent en la tradició manuscrita.³⁵ Aquest personatge està lligat a la vida d'Hèracles a partir d'un altre episodi de joventut: el desflorament de les cinquanta filles de Testi, també present entre els fragments d'Herodor.³⁶

²⁸ Veg. *Fragment 14: Hèracles filòsof*.

²⁹ Plu. *Mor.* 387d.

³⁰ Veg. Brillante (1992: 200): "Per quanto riguarda in particolare le tradizioni sulla *paideia*, un motivo costante è rappresentato dall' allontanamento del giovane eroe dalla casa paterna e dalla permanenza, per un periodo più o meno lungo, nel mondo esterno, a contatto con la natura."

³¹ Ja apareix a Homer com "el més just dels centaures" (*Il.* II-832). Veg. Aston (2009) per la connexió entre els cultes de Tetis i Quiró a Tessàlia.

³² El motiu és especialment present a la iconografia, veg. *LIMC* "Herakles" 4.1.1665.

³³ X. *Cyn.* 1.2.

³⁴ Antisth. fr. 93 Giannantoni; per la influència antistènica dels textos d'Herodor, veg. *Fragment 14: Hèracles filòsof*.

³⁵ Veg. Fowler (2013: 307).

³⁶ Veg. *Fragment 21: Les filles de Testi*.

Fragment 18: Armes escites

i

Cf. Theoc. 13.55-7: “Αμφιτρωνιάδας δὲ ταρασσόμενος περὶ παιδί | ᾧ ἔχετο, Μαιωτιστὶ
λαβῶν εὐκαμπέα τόξα | καὶ ῥόπαλον, τό οἱ αἰὲν ἐχάνδανε δεξιτερὰ χεῖρ.”

Sch. Theoc. 13.56a (Wendel)

ἀντὶ τοῦ Σκυθιστί· Μαιῶται γὰρ ἔθνος Σκυθικὸν παροικοῦν τὴν Μαιῶτιν λίμνην,
τοξικώτατον. Σκυθικοῖς δὲ ὄπλοις ἐχρήσατο Ἡρακλῆς, ὡς φασιν Ἡρόδωρος καὶ
Καλλίμαχος.

Call. fr. 692 Pfeiffer

Ἡρόδωρος Wesseling : Ἡρόδοτος codd.

“I el fill d’Amfitrió, preocupat pel noieta, es posà en camí, amb l’arc corbat a l’estil dels
maïotes i la maça que sempre duia a la mà dreta.”

En comptes de “a l’estil dels escites”. Els maïotes eren un poble escita que habitaven el
Llac Maiotis, molt hàbils amb l’arc. Hèracles emprava armes escites, com diuen
Herodor i Cal·límac.

ii

Sch. Theoc. 13.56b (Wendel)

ἦτοι Σκυθιστί· Μαιῶται γὰρ οἱ Σκύθαι οἱ περιικοῦντες τὴν Μαιῶτιν λίμνην. ἐχρήτο δὲ
ὁ Ἡρακλῆς τοῖς Σκυθικοῖς τόξοις διδαχθεὶς παρὰ τινος Σκύθου Τευτάρου.

I οἱ ante περιικοῦντες om. UEAPT

O “a l’estil dels escites”. Els maïotes eren els escites que vivien al voltant del Llac
Maiotis. Hèracles va gaudir de l’ensenyament dels arcs escites per part d’un cert Tèutar
escita.

Cf. Lyc. 56: “τοῖς Τευταρείοις βουκόλου πτερώμασι.”

Tz. ad Lyc. 56 (Scheer)

τὰ δὲ τόξα ταῦτα, ὡς ὁ Λυκόφρων οὐτός φησι, παρὰ Τευτάρου Σκύθου βουκόλου τοῦ Ἀμφιτρώωνος ἔσχηκεν Ἡρακλῆς, ὅστις Τεύταρος καὶ τοξεύειν τοῦτον ἐδίδαξεν. ἄλλοι δὲ Εὐρυτόν φασὶ διδάξαι τοῦτον τὴν τοξικὴν οἱ δὲ Ῥαδάμανθυν τὸν Κρήτα πατρῶον τούτου γενόμενον·

Lyc. 56; Apollod. 1.7.10 [1.63]; Aristoph. Boeot. fr. 9b Tufano

“Per les fletxes del teutàric bover.”

Aquests arcs, com diu Licòfron, Hèracles els va rebre de Tèutar, bover escita d'Amfitrió, el mateix Tèutar també va ensenyar-li a tirar amb arc. Uns diuen que li va ensenyar el tir amb arc Èurit; altres, però, que fou Radamant de Creta, un cop havia esdevingut el seu pare.

Comentari textual i mitogràfic

El fragment 18 es troba entre els escolis a l'*Idil·li* 13 de Teòcrit. Hèracles, protagonista del poema, es troba preocupat per l'absència del seu estimat Hilas, el qual ha marxat en cerca d'aigua.¹ En aquest punt del poema, l'heroi es prepara amb les seves armes tradicionals abans d'anar a buscar-lo.² El que no sap és que la violència exercida a partir dels seus atributs canònics no servirà en aquesta ocasió: les nimfes escapen aquest control, atès que ens trobem en un context amorós (bucòlic) i no pas heroic (èpic).³

¹ Ja hem introduït el poema al comentari al fragment 17 (veg. *Fragment 17: Educació d'Hèracles*). Sens dubte, l'Hèracles enamorat és una imatge ben diferent de l'episodi a *Les Argonàutiques* d'Apol·loni de Rodas, veg. Morrison (2021: 433); Fantuzzi (1996: 28-29).

² Veg. Mastronarde (1968: 277): “Heracles’ response to the situation is warlike. Μαιωτιστί (‘in Scythian fashion,’ (56) implies fierceness, and the club which is always in his hand contrasts sharply with the idea of Hylas as his constant companion (10-13).”

³ Veg. Van Erp Taalman Kip (1994: 167).

L'escoli recorda Herodor i el poeta Cal·límac a partir d'una referència al poble escita, atès que entre les armes que l'heroi emprava es troben les pròpies d'aquesta ètnia. Tenim extensament testimoniats, tant iconogràficament com en la tradició literària, la relació entre l'ús de l'arc i les tribus d'Escítia.⁴

La transmissió textual d'aquest fragment no és del tot clara i evident. Com en el cas del fragment 17, el nom d'Herodor és absent a l'escoli de Teòcrit (i), el qual hem editat seguint l'edició de Wendel i comparant amb la de Pfeiffer.⁵ A més a més, l'escoli b (ii) al mateix vers afegeix unes informacions sense cap autoritat que semblen provenir també d'Herodor, especialment si tenim en compte la versió de l'escriptor heracleota sobre l'educació d'Hèracles.⁶ Aquest escoli afegeix que Hèracles va aprendre a tirar amb arc gràcies a l'ensenyament d'un bover escita anomenat Tèutar. Müller el recollia entre els fragments d'Herodor, mentre que és absent a l'edició de Jacoby i només esmentat a l'aparat de Fowler.⁷ Això no obstant, en el comentari al *passus* de l'escoli de Teòcrit, Fowler proposa que Herodor sigui l'autoritat darrere l'escoli de Licòfron (iii), que recull la mateixa informació sobre l'educació per part del bover Tèutar i l'ús de les armes escites.⁸ L'escoliasta a l'*Alexandra* també inclou la versió en què li ensenya Èurit i Radamant, fet que posa en relació altre cop aquest escoli amb l'escoli de Teòcrit que cita Aristòfanes Beoci per a Radamant tutor d'Hèracles.⁹ Per a l'escoli de Licòfron, provinent de la tradició del comentari de Tzetzes, hem fet servir l'edició de Scheer.¹⁰ Hem cregut convenient presentar aquestes tres instàncies en la nostra edició dels fragments d'Herodor, ja que el contingut d'aquests escolis sembla tenir un origen comú que apunta al nostre escriptor.

ἀντὶ τοῦ Σκυθιστί: L'escoliasta comenta la tria de Teòcrit: l'adjectiu esperable pel context seria "escita". Tanmateix, el bucòlic, com la majoria de poetes hel·lenístics, es decanta pel lleugerament obscur "maioti". Aquest adjectiu ja és present a Èsquil, fet

⁴ Veg. *infra* per l'imaginari construït sobre els escites i com l'arc és emprat com a marca diferenciadora.

⁵ Wendel (1914); Pfeiffer (1949).

⁶ Veg. *Fragment 17: Educació d'Hèracles*.

⁷ Fragment 5 a Müller (1878); Jacoby ([1957] 1995); Fowler (2000).

⁸ Veg. Fowler (2013: 267)

⁹ Sch. Theoc. 13,8-9 = Aristoph. Boeot. *FGrH* 379 fr. 8 (= fr. 9a Tufano)

¹⁰ Scheer (1908).

que apunta a l'impacte de la colonització milèsia en el Pont Euxí, així com el coneixement geogràfic detallat de la regió.¹¹

Μαιώται γὰρ ἔθνος Σκυθικὸν παροικοῦν τὴν Μαιώτιν λίμνην, τοξικώτατον:
El Llac Maiotis correspon al Mar d'Azov, a l'actual regió de Crimea. Heròdot en parla al seu llibre quart, on també exposa la teoria que el llac marcava la divisió continental entre Àsia i Europa.¹² El mateix autor presenta una etimologia per al llac: se suposa que l'anomena Mare del Pont a partir de la semblança entre Μαιώτις i μαῖα.¹³ Els maiotis no eren una sola ètnia, sinó un conjunt de tribus que vivien al voltant del llac i que formaven part del conjunt de poblacions que els grecs identificaven amb Escítia.¹⁴ Aquesta zona del nord del Mar Negre va ser subjecta al projecte colonitzador milési de principis del segle sisè aC.¹⁵

Els maiotis i, per extensió, els escites, eren coneguts pel seu ús de l'arc. En realitat l'arc escita tenia unes característiques especials: el cos estava compost per dues pales corbades unides per una cintura recta per on s'agafava l'arma amb la mà esquerra.¹⁶ Blakely comenta com dues visions tradicionals sobre el tir amb arc i els escites han estat rebatudes.¹⁷ En primer lloc, que els grecs consideraven el tir amb arc com una manera efeminada de lluita, la qual cosa no està d'acord amb la iconografia i, el que és encara més important, els testimonis arqueològics. Aquesta idea està fonamentada a partir de testimonis literaris. En segon lloc, l'equivalència entre l'ús de l'arc i la identitat escita, tot i ser especialment present en la iconografia dels vasos àtics de finals del segle sisè, no sempre s'ha d'interpretar com a marcador ètnic, sinó com a distintiu d'una funció d'arquer fins i tot per a no-escites.¹⁸

¹¹ A. Pr. 729-735, veg. Gourova (2014: 31): "The adding of Maeotean to the geographical vocabulary can be seen as a reflection of the fact that in the 5th-century BC Greek settlers had already expanded into the Asia part of the Bosphorus, enlarging the space of their habitation, and had come into contact with Maeotean tribes occupying territories around Sindike."

¹² Hdt. 4.45.

¹³ Hdt. 4.86.

¹⁴ Veg. Muratov (2015: 591): "Among these tribes, the Maiotians, traditionally placed along the eastern shore of the Azov Sea (ancient Maiotis), were, in all probability, not an *ethnos* but a group of tribes living there. (...) However, Maiotian material culture was rather unsophisticated, and we know virtually nothing about these people's religious beliefs." Sobre Escítia, veg. els monogràfics de Rolle (1989) i Braund (2005).

¹⁵ Veg. Gourova (2014: 30).

¹⁶ Veg. Hunter (2008: 383). Sobre l'ús de l'arc en l'antiga Grècia, veg. Snodgrass (1967).

¹⁷ Veg. Blakely (2011) *ad loc.*

¹⁸ Veg. Ivanchik (2005: 104).

Σκυθικοῖς δὲ ὄπλοις ἐχρήσατο Ἡρακλῆς, ὥς φασιν Ἡρόδωρος καὶ Καλλίμαχος: Herodor apareix citat jutament amb el poeta Cal·límac com autoritats que presentaven Hèracles amb armes escites. Aquest fragment cal·limaquiu no ens permet saber de quina obra prové i, per aquest motiu, Pfeiffer el situa entre els fragments *incertae sedis*.¹⁹ Probablement un dels passatges més cèlebres sobre l'ús de l'arc per part d'Hèracles el trobem a l'*Heracles Mainomenos* d'Eurípides.²⁰ En el debat sobre el coratge de l'heroi entre Licos i Amfitrió s'han identificat referències al clima polític atenès contemporani.²¹

Hèracles i Escítia apareixen connectats en les nostres fonts de diferents maneres. Tot i que la iconografia d'Hèracles abillat com escita no és gaire comuna,²² certament comparteixen el fet de vestir pells d'animals i l'arc com arma de batalla.²³ Com és d'esperar, depenent del punt de vista, els escites són qui reben aquests atributs per part de l'heroi, o és l'heroi qui rep l'arc d'aquest poble. Sigui com sigui, la relació entre ambdós és deliberada, almenys en la tradició dels grecs del Pont Euxí sobre els orígens dels escites que recopila Heròdot a l'inici del llibre quart.²⁴ A grans trets, aquestes són les diferents versions dels orígens d'Escítia: a) els escites remunten el seu llinatge a Targitau, fill de Zeus (4.5-7);²⁵ b) els grecs del Mar Negre creien que Hèracles havia arribat a la regió conduint els ramats de Gerió des de l'altra punta de l'ecumene, i que, mentre dormia, les seves egües van desaparèixer perquè un monstre femení les havia robades. La criatura obliga l'heroi a jaure amb ella, i de la descendència d'ambdós esdevindran els epònims per als escites, agatirsis i gelonis (4.8-10); c) els grecs (i la versió preferida per Heròdot) identificaven la regió dels escites amb la dels antics cimmericis, foragitats pels primers (4.11-12).

La variant pòntica amb Hèracles al centre fa que sigui l'heroi qui regala l'arc als escites, tot i que altres versions fan que l'arma sigui un regal d'Apol·lo o Èurit.²⁶ És ben

¹⁹ Veg. Pfeiffer (1949: 451).

²⁰ E. *HF* 140-235.

²¹ Veg. Rozokoki (2013: 283): "Given the above, I believe that Euripides' concern for the subject 'hoplite vs. archer' and the great length and passion that the playwright dedicates to this argument conceal deeper and more meaningful reasons than an empty display of rhetorical skill on a conventional literary matter. This specific battle of words may reflect a concern that was current in Athenian society. The oligarchic rivals of modernising Athens criticised the city and were ironic about it for its use of archers."

²² Veg. Blakely (2011) *ad loc.*

²³ Braund (2010: 387).

²⁴ Veg. Lincoln (2014) per una anàlisi de les variants.

²⁵ Veg. Fowler (2013: 268): "In Scythia, Herakles was perhaps the *interpretatio Graeca* of the hero Targitaos."

²⁶ Regal als escites: Hdt. 4.9; Apol·lo: Apollod. 2.4.11 [2.71], D.S. 4.14.3; Èurit: Theoc. 24.107.

adient que l'arribada a Escítia sigui mentre Hèracles desenvolupa una activitat nomàdica i, per tant, també escita, com és la conducció dels bous de Gerió.²⁷ Els paral·lels no acaben aquí: alguns estudiosos consideren que, a partir d'aquesta activitat, els vestits i l'ús de l'arc, un altre tret que comparteixen l'heroi i els escites és la marginalitat.²⁸ La marca de l'heroi en la regió era present també en certes fites del terreny: a l'oest d'Òlbia hi havia una petjada gegantina en una roca, petjada que els locals identificaven amb la d'Hèracles.²⁹ Des d'un punt de vista religiós, sabem que hi havia un culte a l'heroi en la zona almenys a partir des del segle cinquè aC.³⁰

Les informacions presents en els fragments ii i iii ens permeten saber que, d'entre els pastors d'Amfitrió, l'escita Tèutar fou qui ensenyà Hèracles com tirar amb arc. Com que el poble escita es reconeix per la seva relació amb el tir amb arc, no ens ha de sorprendre que hi hagi altres paral·lels històrics per al mestratge d'aquesta tècnica. Potser la figura més destacable en aquest sentit és la d'Anacarsis, rei i savi escita.³¹ Brillante, en el seu article sobre la *paideia* d'Hèracles, distingeix tres variants per aquesta etapa de l'educació: a) els bovers familiars; b) el centaure Quiró; c) l'escita Tèutar, que forma també part de la primera tradició.³² Que Tèutar formi part dels pastors encarregats dels ramats d'Amfitrió pot apuntar a aprenentatge del tir amb arc en l'època de joventut, atès que, com hem esmentat en el comentari al fragment 17, un allunyament del nucli familiar a un entorn rural troba paral·lels en pràctiques

²⁷ Veg. Hinge (2008: 383): "In the Geryon myth, Herakles is the prototype of the nomadic herdsman. Sitting in his chariot, he drives the cattle on the outskirts of the world, just like the nomadic Scythians are driving their cattle on the northern steppes with their horses and carriages."

²⁸ Veg. Guadagno (2014: 130): "Il racconto dei Greci del Ponto sull'origine degli Sciti è esemplificativo di una rappresentazione di un popolo quale quello scitico, caratterizzato da dinamiche ambigue e contrastanti nei suoi rapporti con la realtà greca: il contatto fra i due popoli, seppur sublimato dalla presenza dell'eroe greco per antonomasia, avviene attraverso il recupero di elementi, *in primis* l'arco, che nel mito di Eracle sono emblemi della sua marginalità."

²⁹ La història es troba a Heròdot (4.82), veg. Braund (2010: 383): "Of course, the notion that Herakles bestrode the region in the distant past before the establishment of cities like Tyras and Olbia, and (at least as important) before the Scythians, whose very existence flowed from him, supported a hellenocentric colonialist history and geography, whether in the Black Sea region or elsewhere." Veg. també *Fragment 19: Altura d'Hèracles*.

³⁰ Veg. Muratov (2015: 601): "Dedications to Herakles on vessels are known from the fifth century, while dedicatory inscriptions on marble and limestone pedestals, found on both sides of the Bosporos, date from the fourth and third centuries BCE."

³¹ Paral·lels d'escites ensenyant tir amb arc: Hdt. 1.73; Pl. *Leg.* 795a; sobre Anacarsis: Hdt. 4.46.

³² Veg. Brillante (1992: 209): "Le tre varianti presentano il tratto comune della marginalità. Il pastore vive ἐν ἄγροϊς, in disparte rispetto alla comunità, di cui pure continua a far parte; Cheiron vive totalmente immerso nel mondo della natura, pur conservando, come si è detto, alcuni tratti umani che lo caratterizzano sia sul piano fisico che su quello culturale. (...) Nello scita Teutaros vedremo pertanto rappresentata la sfera dell'anticultura."

d'iniciació a l'edat adulta.³³ Però aquesta localització de l'episodi entre els primers anys de vida de l'heroi comporta que expliquem com arriba l'escita Tèutar a formar part del grup de bovers d'Amfitrió. Braund ha emfatitzat com un escita sota les ordres d'un grec evoca en primera instància a una condició d'esclavatge, una condició que també encarnarà l'heroi durant els seus treballs.³⁴ En aquest sentit, i tornant a l'ús de l'arc al qual remet l'escoli, l'escita Tèutar esdevé un model d'actuació per al seu deixeble.

Guadagno es planteja la possibilitat d'un encontre entre ambdós en un altre moment més avançat de la vida d'Hèracles: tot i que l'heroi es trobi en Escítia en diferents ocasions (en el nostre cas, els fragments d'Herodor apunten a una expedició contra les amàzons i la liberació del Prometeu escita)³⁵, cap sembla adient per un episodi de formació en tir amb arc.³⁶ El que resulta evident és que aquest primer contacte amb Escítia a partir del seu educador provoca que el vincle entre l'heroi i la regió s'afermi.³⁷ Com ja hem esmentat anteriorment, és cert que sembla que la tradició dels bovers sigui una, i la de l'escita Tèutar una altra. En aquesta línia, podríem identificar una tradició tebana i una d'escita que podrien confluir en Herodor. La variant del pastor escita segurament era present en els "autors del Mar Negre"; no és pas una invenció herodorea.³⁸ La innovació per part de l'escriptor d'Heraclea Pòntica recauria en fer combinar aquestes dues tradicions en una de sola.

³³ Veg. *Fragment 17: Educació d'Hèracles*. El fet que sigui escita però a la vegada l'educació es desenvolupi en Bèocia el fa el perfecte candidat per ser el professor de l'heroi, veg. Tufano (2019: 278): "Teutaros was probably considered Scythian, for the Classical association of this population with that ability, but he was also a Boiotian figure, known as a cowherd who obeyed Amphitryon. As a consequence, he was sufficiently both internal and external to the family, so that a permanence and a contact with him could be seen as a 'necessary' detachment."

³⁴ Veg. Braund (2010: 384). Hèracles estarà sotmès a la "servitud" del rei Euristeu, així com de la reina Òmfale.

³⁵ Veg. *Fragment 25: Teseu i les amàzons; Fragment 30: Prometeu escita*.

³⁶ Veg. Guadagno (2014: 124).

³⁷ En aquest sentit, l'Alcibiades de Plutarc (*Lyc.* 16) es presenta com un paral·lel molt productiu: la tendència filoespartana d'Alcibiades s'explicaria pel fet que la seva nodrissa era espartana, veg. Braund (2010: 386).

³⁸ Veg. Müller (1878: 299: "Haec Pontici auctoris innovatio.")

Fragment 19: Altura d'Hèracles

Cf. Pi. I. 3/4.70-73: “καί τοί ποτ’ Ἀνταίου δόμους | Θηβᾶν ἄπο Καδμεϊᾶν μορφᾶν
βραχύς, | ψυχᾶν δ’ ἄκαμπτos, προσπαλαίσων ἦλθ’ ἀνήρ | τὰν πυροφόρον Λιβύαν,
κρανίοις ὄφρα ξένων | ναὸν Ποσειδάωνος ἐρέφοντα σχέθοι, | υἱὸς Ἀλκμήνας.”

Sch. Pi. I. 4.87a (Drachmann)

πάλιν ἐτέραν ἀπολογίαὶν προσάπτει τὴν κατὰ Ἀνταῖον καὶ Ἡρακλέα. ὁ γὰρ Ἀνταῖος
τὴν ἔρημον τῆς Λιβύης οἰκῶν καὶ τὴν ἐρημίαν ἐφόδιον τῆς ἀπανθρωπίας ἐσχηκῶς
πάλη καταγωνιζόμενος τοὺς παριόντας ἀνήρει, ὃν ἐπιστὰς Ἡρακλῆς ἀπέκτεινε. τοῦτο
γούν φησι· καὶ Ἡρακλῆς μικρὸς ὢν πρὸς σύγκρισιν τοῦ Ἀνταίου ἦλθεν ἐπ’ αὐτόν, ἀλλ’
5 ὅμως οὐκ ἐνικήθη. βραχὺν δὲ εἶπεν αὐτόν οὐ μάτην, ἀλλ’ ἐπεὶ τινες σύμμετρον αὐτόν
εἶναί φασι τῷ σώματι. Ἡρόδωρος γούν ἐνὶ ποδί φησι τῶν ἄλλων αὐτόν περιττεύειν,
ὥστε τὸ ὅλον σῶμα πηχῶν εἶναι τεσσάρων καὶ ποδός.

Tz. H. 2.213-214; Tz. H. 2.364-369; Tz. ad Lyc. 663

4-5 ἀλλ’ ὅμως – βραχὺν om. B, unde in exemplari eius βραχὺν δὲ αὐτόν εἶπεν fuisse conicias ||
5 ἐνικήθη in texto editionis Abelianae : ἐκινήθη codd.; αὐτόν codd. : om. B, Jacoby || 6
ἠρόδω[ρος] B : ἠρόδοτος D; ἐνὶ ποδί Car. Müller probabiliter, Jacoby, Fowler : ἐν οἰδίποδί codd.,
Drachmann : ἐν ὀγδώ coni. Böckh : ἐν ὀλυμπιάδι C. O. Müller (1824), *Die Dorier* II 465; φησι
τῶν ἄλλων αὐτόν codd. : τῶν ἄλλων αὐτόν φησι D

“Al palau d’Anteu també cert dia hi arribà un home que era un esquitx, però d’ànim inflexible, anava de la Tebes cadmea a lluitar a Líbia, la de blats fecunds, a sotmetre aquell que ensostrava amb cranis d’estrangers el temple de Posidó, hi anà el fill d’Alcmena.”

A la vegada (sc. Píndar) fa una defensa a partir d’Anteu i Hèracles. Anteu, que habitava al desert de Líbia i, com que havia patit la solitud que era la causa de la seva misantropia, eliminava els que passaven per allà lluitant en combat; el va matar Hèracles en haver-se aturat. Si més no, això és el que diu. I Hèracles, sent de petita estatura en comparació amb Anteu, va marxar contra ell, però igualment no va ser derrotat. I deia que era baix no en va, sinó perquè alguns diuen que aquest era

proporcionat al seu cos. Herodor diu que ell era més alt que els altres per un peu, de tal manera que tot el seu cos mesurava quatre colzes i un peu.

Comentari textual i mitogràfic

En el cas del fragment 19, les informacions sobre l'altura d'Hèracles apareixen en l'exegesi de la quarta *Ístmica* del poeta tebà. Els escolis de Píndar provenen en gran part del comentari de l'alexandrí Dídim, el qual mostra certa preferència pels autors d'història local.¹ El poema està dedicat a Melissos de Tebes, guanyador de l'ἀγών de pancraci. En aquest context, el mite que escull Píndar com *exemplum* és especialment escaient: la lluita entre el gegant libi Anteu i Hèracles.²

A partir dels versos que descriuen l'arribada de l'heroi al palau d'Anteu, l'escoliasta comenta alguns detalls de l'episodi. El gegant Anteu vivia a Líbia i es dedicava a espantar els viatgers que s'apropaven a les seves terres d'una manera particular: els desafiava a una lluita cos a cos fins a la mort, atès que disposava d'una força sobrehumana. I com explica Píndar en l'oda en qüestió, la qual és el testimoni literari més antic per l'episodi, emprava els cranis dels perdedors per ensostrar el temple del seu pare, Posidó.³ En aquest context, l'escoliasta destaca el fet que Hèracles, tot i ser més petit que el gegant, és capaç de guanyar-lo en la lluita. Píndar ja ha mencionat la baixa estatura de l'heroi, la qual contraposa amb el seu esperit inflexible.⁴ I prenent aquesta reflexió sobre l'estatura de l'heroi, adreça la versió d'Herodor en què Hèracles mesura quatre colzes i un peu, fet que situa la seva alçada per sobre de “la resta”.

¹ Veg. Irigoien (1952: 72). L'edició i comentari de Dídim no fou l'única, però sí la més influent, veg. Deas (1931: 19): “With the edition of Didymus the Alexandrian study of Pindar reaches its highest point: never before had such a wealth of material been gathered together in a single commentary, and future work on Pindar was to consist mainly of a reshuffling of this material, during which the processes of abbreviation and selection, which were characteristic of the time, led to heavy and continuous losses.”

² I, com Hèracles, Melissos serà recompensat per la seva victòria, veg. Krummen (2014: 71): “The logic of encomiastic poetry then demands that like achievement should be matched by like reward. For Heracles that reward is Olympus, and for Melissus it is this victory celebration, conjoined, for good measure, with the festival for Heracles. (...) This parallelism amounts to giving Heracles' Labours and apotheosis a novel interpretation specially tailored to the occasion of the poem and presenting or even re-interpreting the myth in agonistic terms as a story of contest and prize.”

³ L'episodi és present, però, en la iconografia d'època arcaica, veg. Gantz (1993: 416).

⁴ Veg. Pike (1984: 18): “Admittedly, this concept of the small but indisputably formidable hero was not confined to Pindar; but the main reason for the poet's use of the concept here is most probably his eagerness to encourage the particular champion in the Games –Melissos– for whom the ode is written.”

L'edició de referència per establir el text dels escolis de Píndar és la de Drachmann.⁵ El nom d'Herodor és confós amb Heròdot a la tradició manuscrita D. En aquest cas, Herodor és l'única autoritat citada a l'escoli, atès que la resta d'informacions semblen provenir de l'escoliasta. A partir dels escolis d'aquest mateix epinici, també hem conservat un altre fragment d'Herodor sobre la follia d'Hèracles.⁶ La mateixa estatura apareix en dues ocasions a Tzetzes i als escolis a l'*Alexandra* de Licòfron: el nom d'Herodor és present en els testimonis de Tzetzes,⁷ mentre que l'escoli de Licòfron presenta ó Ποντικός Ἡρόδοτος.⁸ Per tant, aquesta versió herodorea sobre l'altura d'Hèracles troba una continuïtat en la tradició posterior. Ja en ple Renaixement, Natalis Comes també la recollirà en les seves *Mythologiae*, sota l'autoritat, però, d'Heraclides Pòntic i Heròdot.⁹ Müller ja proposà corregir aquestes instàncies en Herodor: sembla que en el mitòleg hi ha una barreja de les informacions de l'escoli a Píndar, d'Apollodor i de Tzetzes.¹⁰

πάλιν ἐτέραν ἀπολογίαὶν προσάπτει τὴν κατὰ Ἀνταῖον καὶ Ἡρακλέα:
L'escoliasta introdueix l'episodi de la lluita entre Anteu i Hèracles posant l'èmfasi en què és un altre recurs que emprà Píndar per dibuixar la imatge d'un Melissos petit i resolutiu com l'heroi. Aquesta idea ja l'ha presentada el poeta tebà uns versos més endarrere, en aquest cas per comparació en negatiu amb el gegant Orió.¹¹

ὁ γὰρ Ἀνταῖος τὴν ἔρημον τῆς Λιβύης οἰκῶν καὶ τὴν ἐρημίαν ἐφόδιον τῆς ἀπανθρωπίας ἐσχηκῶς πάλῃ καταγωνιζόμενος τοὺς παριόντας ἀνῆρει, ὃν ἐπιστὰς Ἡρακλῆς ἀπέκτεινε: Aleshores l'escoli presenta una paràfrasi de l'encontre entre l'heroi i el gegant libi. L'origen per a l'actitud hostil d'Anteu es deuria a la seva vida

⁵ Drachmann (1927).

⁶ Herodor. fr. 32 (= Sch. Pi. I. 4.104g); veg. *Fragment 32: Follia d'Hèracles*.

⁷ Tz. H. 2.213-214 (Leone): ὄνπερ ὁ Ποντικός φησιν Ἡρόδωρος συγγράφων | ἔχειν τεσσάρων μὲν πηχῶν μῆκος καὶ ποδιαῖον; Tz. H. 2.364-369 (Leone): Ὅς Ἡρακλῆς ὁδοιπορῶν διὰ τῆς Ἰλλυρίδος, | ὄρους τοῦ Πυρρηναίου τε Ἡριδανοῦ τε ρεῖθμων, | ἄπερ τῆς Κελτικῆς εἰσιν εἰσβάλλει τῇ Λιβύῃ | καὶ τὸν ἐξηκοντάπηχυν Ἀνταῖον κτείνει πάλῃ | πηχῶν τεσσάρων καὶ ποδὸς ἔχων τὴν ἡλικίαν, | ὁ Ποντικός Ἡρόδωρος ὡς που φησὶ συγγράφων.

⁸ Tz. *ad Lyc.* 663 (Scheer): τεσσάρων δὲ πηχέων ἦν ὁ Ἡρακλῆς καὶ ποδὸς ἑνός, καθάπερ ὁ Ποντικός Ἡρόδοτος ἱστορεῖ. En el mateix escoli també apareix citat Ferecides (fr. 76 Fowler).

⁹ Natalis Comes 5.560: *Hercules insigni corporis magnitudine et proceritate fuisse dicitur: quippe quem scripserit Heraclides Ponticus quattuor cubitorum et unius pedis longitudinis fuisse. Ion praeterea Chius et Herodotus in Oedipode Herculem tres dentium ordines habuisse memorat, igneumque splendorem ex oculis effudisse.*

¹⁰ Veg. Müller (1878: 30): "Jam si conferas verba Apollodori (...), totum locum ex schol. Pindari, Tzetze et Apollodoro turbulentè conflatum esse, jure tuo dixeris."

¹¹ Pi. I. 3/4.67-69: οὐ γὰρ φύσιν Ὀαριωνεῖαν ἔλαχεν· | ἀλλ' ὄνοτος μὲν ιδέσθαι, | συμπεσεῖν δ' ἀκμᾶ βαρὺς.

allunyada de la resta de la gent.¹² Ferecides situava l'encontre durant el treball de les pomes de les Hespèrides, mentre que Diodor de Sicília durant la conducció dels ramats de Gerió.¹³ Les característiques del combat entre Anteu i Hèracles no són especificades a les fonts més antigues del mite. Ens trobem ja en època imperial per conèixer un factor decisiu a l'hora d'atorgar una victòria quasi directa al gegant: atès que és descendent de Gea, quan Anteu es troba en contacte amb la terra pot recuperar la seva força.¹⁴ Per aquest motiu, Hèracles ha de vèncer en la lluita cos a cos aixecant-lo del terra, en un moviment contraintuïtiu i impropï del pancraci.¹⁵ Tot i que les fonts conservades són bastant tardanes, possiblement la connexió entre Anteu i Gea es tracta d'una tradició ben arrelada.¹⁶ En aquest sentit, es poden interpretar els passatges de Plató que presenten Anteu i Cerció com els inventors de la picaresca i l'engany en el combat.¹⁷ Sigui com sigui, Píndar no explicita aquesta característica; només incideix en la importància de la μῆτις d'Hèracles per tal de derrotar un adversari molt més gran que ell.¹⁸ I malgrat aquesta connexió amb la terra i la localització líbia ja present en el poeta tebà, diferents localitats de la regió van reclamar l'encontre entre el gegant i l'heroi: aquest episodi tampoc està exempt de relocalitzacions.¹⁹

τοῦτο γοῦν φησι· καὶ Ἡρακλῆς μικρὸς ὢν πρὸς σύγκρισιν τοῦ Ἀνταίου ἦλθεν ἐπ' αὐτόν, ἀλλ' ὁμως οὐκ ἐνικήθη: La veu de l'escoliaista indica un cert escepticisme pel que fa a la variant pindàrica de l'episodi: “i més no, això és el que diu”. Seguidament, trobem l'explicació de la victòria d'Hèracles malgrat la diferència corporal entre l'heroi i el gegant. La qüestió més important a l'hora d'interpretar aquest “petit Hèracles” pindàric es tracta de discernir entre: a) el poeta creu que Hèracles és

¹² L'etimologia del seu nom apunta a aquest estat “en contra” (ἀντί). En aquest sentit, Anteu comparteix una força desmesurada com Hèracles. Però, en comptes de ser un benefactor de la humanitat, l'empra per ser un misàntrop.

¹³ Pherecyd. fr. 17 Fowler (= Sch. A.R. 1396-1399b), també mencionen Anteu fr. 75 i 76 Fowler; Apol·lodor (2.5.11 [2.115]) segueix el mitògraf d'Atenes per el treball però presenta una genealogia que lliga Anteu amb Gea; D.S. 4.17.4

¹⁴ Ovidi (*Met.* 9.183-184; *Ib.* 393-394; *Ep.* 9.97-98) és la font més antiga per aquest detall.

¹⁵ Veg. Felton (2021: 187 n.9).

¹⁶ Veg. Gantz (1993: 417-418): “The antiquity of Antaios' bond with the earth remains a puzzle: the motif itself is surely old, but on our evidence it may have become associated with Antaios in a post-Archaic time.”

¹⁷ Pl. *Tht.* 169b; *Lg.* 7.796a.

¹⁸ Pi. *I.* 3/4.65; veg. McPhee (2022: 119).

¹⁹ Limitades a Líbia, però; veg. Amitay (2014: 18): “Having established itself in Greek Libya, and given its inherent dynamic nature, the myth of Antaios and Herakles proceeded to realign itself according to geographical and political reality. The connection of Antaios to the soil prevented his taking to the sea himself (as Herakles so easily did), and confined his progress to the east–west axis of the Mediterranean.”

més baix i petit en general, en comparació amb altres herois o, fins i tot, humans;²⁰ b) el poeta emfatitza que en aquesta instància Hèracles és més baix i petit en comparació amb Anteu, que és un gegant.²¹ A favor d'una interpretació en la línia de la primera opció, cal recordar l'existència d'un Hèracles nan entre els dàctils del mont Ida.²² Val a dir que en el context del gegant libi, resulta interessant la comparació entre l'egipci Bes, divinitat "nanitzada" i representada amb pell de lleó, i el nostre Hèracles.²³ Certament, hi ha també certes semblances entre Bes i els dàctils de l'Ida, tant en representació com en funció cultural.²⁴

βραχὺν δὲ εἶπεν αὐτὸν οὐ μάτην, ἀλλ' ἐπεὶ τινες σύμμετρον αὐτὸν εἶναί φασι τῷ σώματι: El redactat és ambigu i no indica específicament la simetria respecte a quin cos es refereix: el mateix Hèracles o Anteu? A parer nostre, sembla que l'escoliaista mencioní que altres autors esmentaven que Hèracles era de la mateixa estatura que Anteu i, per aquest motiu, Píndar està fent palesa la diferència d'alçada en la seva versió.

Ἡρόδωρος γοῦν ἐνὶ ποδί φησι τῶν ἄλλων αὐτὸν περιττεύειν, ὥστε τὸ ὅλον σῶμα πηχῶν εἶναι τεσσάρων καὶ ποδός: Al final de l'escoli, Herodor és citat com a autoritat respecte a les mesures específiques d'Hèracles. Estem d'acord amb l'emendatio de Müller (seguida per la resta d'editors d'Herodor) pel que fa a la poca probabilitat d'una *Edipòdia* dins els escrits de l'heracleota.²⁵ La temàtica s'ajusta a la gran obra d'Herodor, l'*Heraclea*.

²⁰ Una inscripció en una àmfora sembla apuntar en aquesta direcció, veg. Kretschmer (1894: 85): "Bemerkenswert ist eine Inschrift, die auf einer rotf. Amphora in Paris unter Herakles gesetzt ist: δοκεῖς μικρὸς εἶναι. Das lysippische Heraklesideal hat also in älterer Zeit durchaus nicht gegolten. Der Doriër stellte sich seinen Helden als klein und stämmig von Gestalt vor, wie er selber war: μορφὰν βραχὺς nennt Pindar (Isthm 3.71) den Herakles."

²¹ Veg. Köhnken (1971: 95 n.37): "Herakles ist hier wohl nur ‚klein‘ im Verhältnis zum ‚Riesen‘ Antaios."

²² A partir d'aquesta concepció, Blakely (2011) *ad loc.* interpreta el fragment d'Herodor com una referència als dàctils. A parer nostre, el fragment herodoreu no està fent referència a l'Hèracles dàctil, sinó al fill d'Alcmena i Zeus, veg. *Fragment 14: Hèracles filòsof* per als set Hèracles d'Herodor. Per una descripció de les característiques dels dàctils i la seva connexió amb el pitagorisme, veg. *Fragment 13: Atlas frigi*.

²³ Veg. Krummen (2014: 114): "A number of scholars have also connected him with the Egyptian god Bes, a figure with a lion skin drawn over his head, who must have been easily taken for Heracles. Significantly, Bes was often thought of as a dwarf. He protects and feeds the young Pharaoh (or Horus child). He was also the god of young children generally, and protected them from the bite of snakes and the sting of scorpions, and is represented holding these creatures aloft in his grasp in Lord of the Beasts style."

²⁴ Veg. Gómez Lucas (2000: 103).

²⁵ Veg. Müller (1878: 29).

El càlcul exacte de la mida de l'heroi s'ha intentat dilucidar a partir del coneixement sobre els càlculs dins el cercle pitagòric de l'estadi d'Olímpia.²⁶ Aquest estadi era més llarg que la resta, i una explicació es basava en el fet que s'havia construït a partir de les passes d'Hèracles, que eren més grans que les de qualsevol humà.²⁷ Aquesta informació la trobem a Aulus Gel·li, el qual cita la perduda *Vida d'Hèracles* de Plutarc com a font.²⁸ És sabut que Plutarc va utilitzar Herodor com a font per a la seva vida d'Hèracles; el polígraf de Queronea cita explícitament Herodor en cinc ocasions.²⁹ En el comentari al *passus*, Holford-Strevens calcula que Hèracles és quasi dos metres alt.³⁰ Això no obstant, Fowler creu que no hi ha una correlació entre els càlculs pitagòrics d'Aulus Gel·li i el fragment d'Herodor.³¹ La clau està en el fet que compara l'estatura de l'heroi amb “els altres”, una comparació present en la tradició literària per remarcar una característica extraordinària però en termes humans. És cert que altres testimonis antics apunten a mides molt més sobrehumanes que la d'Herodor per a herois com Orestes, Aquil·les o Perseu.³² Per tant, de la informació que presenta aquest escoli podem extreure que Herodor presentava un Hèracles baix respecte la resta d'herois, i més gran en comparació amb la resta d'éssers humans.³³

²⁶ Veg. Jacoby ([1957] 1995: 406): “Herodoros genaue angabe hängt sicher mit der pythagoreischen verhältnissberechnung zusammen.”

²⁷ Detienne (1960: 29): “Héraclès avait, dit-on, mesuré lui-même la piste d'Olympie. Or cette piste dépassait toutes les autres d'une certaine longueur. Par conséquent, disaient les Pythagoriciens, la différence entre la piste d'Olympie et celles des autres villes est directement proportionnelle à la différence entre un pied d'Héraclès et celui des autres hommes.”

²⁸ Gell. I.I: *Plutarchus* (fr. 7 Sandbach) *in libro, quem de Herculis, quamdiu inter homines fuit, animi corporisque ingenio atque uirtutibus conscripsit, scite subtiliterque ratiocinatum Pythagoram philosophum dicit in reperienda modulandaque status longitudinisque eius praestantia. Nam cum fere constaret curriculum stadii, quod est Pisis apud Iouem Olympium, Herculem pedibus suis metatum idque fecisse longum pedes sescentos, cetera quoque stadia in terra Graecia ab aliis postea instituta pedum quidem esse numero sescentum, sed tamen esse aliquantum breuiora, facile intellexit modum spatiumque plantae Herculis ratione proportionis habita tanto fuisse quam aliorum procerius, quanto Olympicum stadium longius esset quam cetera. Comprehensa autem mensura Herculani pedis secundum naturalem membrorum omnium inter se competentiam modificatus est atque ita id collegit, quod erat consequens, tanto fuisse Herculem corpore excelsiorem quam alios, quanto Olympicum stadium ceteris pari numero factis anteiret.*

²⁹ Veg. Arriaza (2019: 45 n.19). A més a més dels fragments que provenen de Plutarc (veg. *Fragment 22: Voltors; Fragment 25: Teseu i les amazones; Fragment 26: Teseu i la centauromàquia, Fragment 27: Teseu i Hèracles*), el fragment I dels escolis a *Treballs i dies* també té com a font anterior Plutarc i el contingut és fortament pitagòric, veg. *Fragment I: Àlimos*.

³⁰ Veg. Holford-Strevens (2003: 263): “Read in the light of Vitruvius 3.1.2., (1 : 6) this makes Heracles' height 6x320.45 mm = 1.9227m, striking but not superhuman, which suits well with the ancients' unquestioning belief in the heroes historicity, if supernatural tales were discounted.”

³¹ Veg. Fowler (2013: 268-269).

³² Orestes: 7 colzes (Hdt. 1.68); Aquil·les: 9 colzes (*Lyc.* 860); Perseu: petjada de 2 colzes entre els egipcis (Hdt. 2.91); Hèracles, petjada de 2 colzes entre els escites (Hdt. 4.82), veg. *Fragment 18: Armes escites*.

³³ Veg. Guadagno (2014: 135).

Finalment, una última consideració sobre el moment de l'*Heraclea* en què Herodor podria fer esment a l'altura de l'heroi. No hi ha cap manera de saber en quin context de l'obra d'Herodor apareix l'explicació a partir del text present a l'escoli. La referència per part de l'escoliasta a l'obra d'Herodor en el moment de la lluita entre Anteu i Hèracles no ha d'implicar una presència d'aquest càlcul de l'altura en el mateix episodi. Tenint en compte que Apol·lodor també presenta l'altura d'Hèracles (quatre colzes en aquest cas) entre els episodis de joventut de l'heroi, sembla probable que la idea fos present en un context similar en l'*Heraclea* d'Herodor.³⁴

³⁴ Veg. Guadagno (2014: 134): “Anche nel resoconto dello Pseudo-Apollodoro la lotta tra Eracle e Anteo è inserita all'interno dell'episodio delle Esperidi, ma il riferimento alla statura dell'eroe si ritrova invece nella sezione dedicata alla giovinezza dell'eroe.” Val a dir que Apol·lodor coneixia l'obra d'Herodor, veg. *Fragment 41: Hèracles no és un dels Argonautes; Fragment 56: Niòbides*.

Fragment 20: Les filles de Testi

Ath. 13.4 [556f] (Kaibel)

ὁ δὲ Ἡρακλῆς πλείστας δόξας ἐσχηκέναι γυναικας (ἦν γὰρ φιλογύνης) ἀνὰ μέρος αὐτὰς εἶχεν, ὡς ἂν στρατευόμενος καὶ κατὰ διάφορα γιγνόμενος χωρία· ἐξ ὧν καὶ τὸ τῶν τέκνων αὐτῷ πλῆθος ἐγένετο. ἐν ἑπτὰ μέντοι γε ἡμέραις πεντήκοντα διεπαρθένευσε Θεστίου κόρας, ὡς Ἡρόδωρος ἱστορεῖ.

3 μέντοι γε codd. : om. Müller; post ἡμέραις add. τὰς Meineke || 4 Ἡρόδωρος codd. : ἠρόδοτος E

Hèracles, famós per a haver tingut moltes dones (era en efecte un faldiller), jeia amb elles l'una rere l'altra, ja que duia a terme les seves empreses i viatjava per territoris diversos. Per aquest motiu, va engendrar un gran nombre de descendents. Però certament en set dies va desflorar cinquanta noies de Testi, com explica Herodor.

Comentari textual i mitogràfic

El fragment 20 del *corpus* herodoreu troba la seva font entre les citacions d'Ateneu al *Banquet dels savis*. En aquesta ocasió, Herodor és present al principi del llibre 13, el qual ha conservat el títol *Περὶ γυναικῶν*. En efecte, en aquesta secció del banquet, Ateneu concentra citacions relatives a les dones, tant casades com prostitutes, els amants, l'amor i la bellesa. El llibre parteix amb una apropiada invocació a Èrato; la secció comença amb aquesta referència a la tendència a jaure amb moltes amants d'Hèracles, i segueix amb altres exemples mítics d'herois amb multitud de dones, com Egeu o Teseu.¹

Hèracles, com tot heroi, s'uneix a un seguit de dones que li proporcionaran una descendència. Ateneu vol destacar com en el cas de l'heroi panhel·lènic per excel·lència, no només ho fa en diverses ocasions i contrades, sinó que gràcies a la seva potència viril arribava a concentrar una gran activitat sexual en un període de temps relativament curt. A col·lació d'aquesta idea, Herodor és citat pel que fa a la unió

¹ Just al final del *passus*, apareix l'autoritat de Ferecides (fr. 153 Fowler = fr. 24 Dolcetti), dins el catàleg de dones de Teseu.

d'Hèracles amb les cinquanta filles de Testi. Aquest episodi probablement pertany a l'època de joventut de l'heroi encara a Beòcia, durant la caça del lleó del Citeró. Sense més indicacions sobre en quin moment de la vida esdevé l'episodi, Herodor explica que va jaure amb elles durant set nits seguides.²

Per tal d'establir el text, hem seguit les edicions de Kaibel i Olson, edicions de referència per al text d'Ateneu.³ Tot i que la *facilior* en Heròdot és present en una de les tradicions manuscrites (E), pel contingut i la presència d'Herodor en altres passatges d'Ateneu és evident que ens trobem amb un fragment provinent de l'*Heraclea*.

ὁ δὲ Ἡρακλῆς πλείστας δόξας ἐσχηκέναι γυναικας (ἦν γὰρ φιλογύνης) ἀνά μέρος αὐτὰς εἶχεν: Ateneu introdueix Hèracles com *exemplum* d'heroi conegut per tenir moltes amants. El mot φιλογύνης ens recorda a la visió d'Herodor de la filosofia heraclea present al fragment 14: la tercera de les tres pomes d'or que Hèracles aconseguix a través de la reflexió filosòfica és τὸ μὴ φιληδονεῖν.⁴ Dins aquests “plaers”, ben segur està implícita la luxúria.

ὡς ἂν στρατευόμενος καὶ κατὰ διάφορα γιγνόμενος χωρία: Sens dubte, la figura d'Hèracles està caracteritzada per un constant vagabundejar de punta a punta el món conegut.⁵ La natura dels treballs permet que l'heroi es vegi empès a explorar diferents contrades, mentre que a la vegada civilitzava els territoris.⁶ Aquestes activitats són similars a les d'un soldat (στρατευόμενος), dels quals també era esperable que s'unissin amb diferents dones.

ἔξ ὧν καὶ τὸ τῶν τέκνων αὐτῷ πλήθος ἐγένετο: Ser descendent d'Hèracles era garantia de *pedigree* que moltes famílies aristocràtiques i pobles volien reclamar.⁷ En el context de la unió amb les cinquanta filles de Testi, cal adreçar les tradicions que parlen sobre els descendents de l'heroi amb aquestes, atès que varien depenent de les

² Veg. *infra* per la variació entre nombre de nits i l'esdeveniment en una època primerenca de la vida d'Hèracles.

³ Kaibel (1890); Olson (2020).

⁴ Les altres dues “pomes” són τὸ μὴ ὀργίζεσθαι i τὸ μὴ φιλαργυρεῖν, veg. *Fragment 14: Hèracles filòsof*.

⁵ Sobre les empreses que fan d'Hèracles un heroi civilitzador, veg. Lacroix (1974); sobre el paper del viatge pels herois en general, veg. García Gual (1981); Lane Fox (2008).

⁶ Veg. Molina Marín (2021: 410): “In the course of his Labors, Heracles moves from one point of the *oikoumenē* to another, killing monsters and passing on. His duty as protector of mankind and his quest render him an explorer.”

⁷ Veg. *Fragment 63: Heraclides*.

fonts. La lògica ens porta a pensar que de la unió amb 50 dones, el resultat ha de ser 50 fills mascles.⁸ Aquesta és la variant present en Diodor de Sicília.⁹ El *passus* d'Apol·lodor que conté els fills d'Hèracles ha patit una transmissió textual complicada, fet que fa difícil establir un nombre concret de descendents.¹⁰ Això no obstant, indica que la major de les Testíades, Procris, va tenir bessons. En aquest sentit, hi ha la possibilitat que el recompte sigui el mateix que el de Pausànias, que comptava que la més jove i la més gran van tenir bessons (Hèracles es va unir, però, amb 49 de les 50 filles de Testi en aquesta variant).¹¹ Per tant, de la unió en aquesta versió sortirien 52 descendents. Posteriorment, Higí recull que eren 12, els fills, fet que alguns estudiosos han volgut interpretar com una corrupció de 52 en números romans.¹² Un fragment d'Hel·lanic recorda el nom d'un d'aquest que altrament no està atestat enlloc: Estefanòfor.¹³

Els futur dels Testíades (o Tespiades)¹⁴ també varia lleugerament en les nostres fonts. En Apol·lodor, Hèracles envia un missatge a Testi per tal que els seus descendents amb les filles es distribueixin de la següent manera: que set d'aquests es quedessin a Tèspies, que tres romanguin a Tebes, i la resta marxin a Sardenya.¹⁵ En la versió de Diodor de Sicília, però, tot i que set són els que es queden a Tèspies també, dos marxen a Tebes i la resta formen part d'una expedició colonitzadora a Sardenya amb Iolau.¹⁶ Diodor també explica que els remanents a Tèspies són anomenats *δημοῦχοι*, denominació que no trobem testimoniada en les (poques) restes que hem conservat sobre la constitució de Tèspies.¹⁷ El fet més important és que el nombre de

⁸ El número 50 és habitual en el mite grec: és, en algunes tradicions, el nombre d'Argonautes, de Danaïdes, de participants a la cacera de Calidó, etc.; veg. Scarpi (1996: 675-683).

⁹ D.S. 4.29.3.

¹⁰ Apollod. 2.7.8 [2.161-164].

¹¹ Paus. 9.27.6-8.

¹² Hyg. 162; XII en comptes de LII, veg. Fowler (2013: 307).

¹³ Hellanic. fr. 3 Fowler (= St. Byz. s.v. Ἀμφωναί). El noi tindria un santuari dedicat a l'Àtica, veg. Pownall (2011) *ad loc.*: "Perhaps in the *Phoronis* Hellanikos provided a variant version, with stronger ties to Athens, in which Stephanephoros played a more prominent role; he may also have been the first to conflate the local Boiotian hero with the more famous Aitolian king in order to systematize the mythographical tradition. (...) Whether or not Hellanikos was responsible for it, the connection with Erechtheus most likely originated in mid-fifth-century Athenian territorial claims to Boiotia."

¹⁴ Veg. *infra* per les variacions entre Testi/Tespi.

¹⁵ Apollod. 2.7.6 [2.149]. Aquesta decisió succeeix tot just abans de l'episodi de la mort accidental del coper a Calidó, veg. *Fragment 3: Èunom*. Tenim poques fonts que parlin de la colonització de l'illa abans del segle V aC (Arist. *Mir.* 838b 12-29; D.S. 5.15.1-2; Str. 5.2.7; Paus. 7.2.2; 10.17.5).

¹⁶ D.S. 4.29.4-5. En aquesta narració, com és d'esperar per una colonització, l'ordre d'enviar els Testíades a Sardenya prové d'un oracle, veg. *Fragment 51: L'olivera d'Heraclea* pel paper dels oracles i endevins en les noves fundacions.

¹⁷ Veg. Fowler (2013: 308).

fills relacionats amb l'organització de l'indret és 7, un número amb connotacions pitagòriques i que també apareix en la versió d'Herodor per a l'episodi.

ἐν ἑπτὰ μέντοι γε ἡμέραις πενήκοντα διεπαρθένευσε Θεστίου κόρας, ὡς Ἡρόδωρος ἱστορεῖ: Com ja hem avançat, un dels episodis de joventut d'Hèracles comporta la seva unió amb les cinquanta filles de Testi. El context general per a l'encontre se situa en l'arribada per part de l'heroi a Tèspies, situada a l'oest de Tebes. En aquesta contrada hi ha el lleó del Citeró, el qual ha de matar amb la seva recentment reconeguda força.¹⁸ El seu rei, Testi en algunes fonts o l'escaient Tespi en d'altres, li demana que desflori les seves filles, per tal d'aconseguir uns descendents igualment forts. En Apol·lodor, la relació amb Testi es mantindrà en el temps, atès que serà aquest qui purifiqui Hèracles un cop ha matat en l'atac de follia els seus fills amb Mègara.¹⁹ Respecte a la variació entre els noms de Testi i Tespi, sembla que el beoci Tespi va patir una conflació des de temps ben antics amb el famós Testi etòlic.²⁰ Tanmateix, el text d'Ateneu no presenta cap confusió textual i preferim mantenir la lectura Θεστίου per a l'edició d'Herodor.²¹

Herodor explicava en la seva *Heraclea* que l'heroi es va unir amb les Testíades durant set nits. En la resta de fonts, Hèracles s'uneix a les filles en cinquanta nits, una nit per cada filla, o en una sola nit, fet que converteix l'episodi en tota una proesa sobrehumana.²² El número 7 és present en relació amb Hèracles entre els fragments d'Herodor: recordem que el fragment 14 acaba amb una divisió en set Hèracles

¹⁸ Veg. Gantz (1993: 379). Amb tota seguretat ens trobem amb un doblat beoci del lleó de Nèmea, veg. *Fragment 4: Lleó de Nèmea*.

¹⁹ Apollod. 2.4.12 [2.72]. És en aquest moment també quan l'heroi passa d'anomenar-se Alcides a Hèracles. Tots aquests detalls, tant la iniciació en l'activitat sexual com el canvi de nom, apunten a un context ritual de pas a la vida adulta.

²⁰ Sobre les fonts antigues sobre el Testi etòlic, connectat amb la caça de Calidó, veg. Gantz (1993: 317-318); sobre els motius per la confusió, veg. Guadagno (2014: 147): “*Thestio* di Pleurone, presente già nel racconto omerico, la cui struttura inoltre lascia presupporre una tradizione anteriore a quella degli eventi narrati, doveva essere ben più noto del beotico *Thespio*, ‘ripescato’ dagli Ateniesi a scopo propagandistico per vantarsi di una loro presenza in Occidente.”

²¹ Θεστίος és present a Hel·lanic (fr. 3 Fowler), Herodor (fr. 20), Pausànias (9.27.6-8, però Θεσπίος a 9.26.2 i 3.19.5), Tzetzes (*H.* 2.503); Θεσπίος a Èfor (70 fr. 8 *FGrH*), Diodor de Sicília (4.29.1-5) i Apol·lodor (2.4.9-10 [2.65-66], 2.4.12 [2.72], 2.7.8 [2.161-164], tot i que la tradició manuscrita també presenta Θεστίος).

²² 50 nits a Apol·lodor (2.4.9-10 [2.65-66]), que sembla preferir una variant més racionalitzant; 1 nit a Èfor (70 fr. 8 *FGrH*) i Pausànias (9.27.6; també a 3.19.5). Diodor de Sicília (4.29.2) en recordar l'episodi no indica el nombre de nits. En la tradició posterior cristiana, s'emfatitza la sola nit que ocupà el “tretzè treball” d'Hèracles (Tz. *H.* 2.503)

diferents.²³ La importància d'aquest número dins el pensament pitagòric ha estat posada en relleu pels estudiosos.²⁴ A partir d'aquest desdoblament, hom es podria qüestionar si Herodor feia referència a un repartiment de la tasca entre aquests set Hèracles. A més a més, com ja hem esmentat amb relació als descendents de les filles de Testi, sembla que a Tèspies el número 7 era important en la seva organització. En el cas que ens ocupa, cal tenir present el testimoni de Pausànias que recull que només 49 noies van jaure amb Hèracles i que la cinquantena va acabar essent una sacerdotessa verge consagrada per tota la vida a l'heroi.²⁵ Jacoby ja apuntà al coneixement per part d'Herodor d'aquesta llegenda del temple i, possiblement, el fet que s'explicava que s'havia unit només a 49, atès que el resultat de multiplicar 7x7 és 49.²⁶ Per tant, Herodor estaria recordant la importància d'aquest nombre en la vida religiosa de Tèspies, a la vegada que feia referència velada a les doctrines pitagòriques sobre la vida de l'heroi.

²³ Veg. *Fragment 14: Hèracles filòsof*. Sobre aquesta multiplicitat de personatges sota un mateix nom, veg. Arriaza (2021).

²⁴ Veg. Riedweg (2007: 144); veg. Huffman (1993: 285-288) pel paper del número 7 en les doctrines de Filolau de Crotona, amb el qual Herodor comparteix coneixement pitagòric.

²⁵ Paus. 9.27.6-8. Sobre aquest culte a Tèspies, veg. Larson (2021: 456): "A local Boeotian deity named Charops seems to have been absorbed by Heracles, who took this name as a cult title at Thespieae, Thisbe and Coronea (...). Charops was served in each case by a virgin priestess, which is surprising in a Heracleian cult and likely predates his advent. At Thespieae, the Charops cult was tied rather awkwardly to Herakles through the myth of the fifty daughters of Thespius, each of whom slept with Heracles and gave birth to a son."

²⁶ Veg. Jacoby ([1957] 1995: 506): "aber auch die siebenzahl (vgl. F 14) scheint kenntnis dieser tempellegende vorauszusetzen, nach der dich eines der mädchen dem Herakles versagt und deshalb von ihm zur eigenen priesterin gemacht wird."

Fragment 21: Selenites

Ath. 2.50 [57e-f] (Kaibel)

ἐκάλουν δὲ καὶ τὰ νῦν τῶν οἰκιῶν παρ' ἡμῖν καλούμενα ὑπερῶα ῥά, φησὶ Κλέαρχος ἐν Ἐρωτικοῖς, τὴν Ἑλένην φάσκων ἐν τοιούτοις οἰκήμασι τρεφομένην δόξαν ἀπενέγκασθαι παρὰ πολλοῖς ὡς ἐξ ῥοῦ εἶη γεγεννημένη. οὐκ εὖ δὲ Νεοκλῆς ὁ Κροτωνιάτης ἔφη ἀπὸ τῆς σελήνης πεσεῖν τὸ ῥόν ἐξ οὗ τὴν Ἑλένην γεννηθῆναι· τὰς
5 γὰρ σεληνίτιδας γυναῖκας ῥοτοκεῖν καὶ τοὺς ἐκεῖ γεννωμένους πεντεκαίδεκαπλασίονας ἡμῶν εἶναι, ὡς Ἡρόδωρος ὁ Ἡρακλεώτης ἱστορεῖ.

Clearch. fr. 35 Wehrli

1 ῥά codd. : ῥία dub. Jacoby || 3 γεγεννημένη codd. : γεγενημένη E

També l'anomenen, la part de les cases que ara nosaltres designem com a “pis superior”, “ou”, diu Clearc als *Eròtica*, afirmant que Hèlena, atès que havia crescut en aquestes estances, va reportar-se la fama entre molts que hauria nascut d'un ou. No és cert el que diu Nèocles de Crotona: que l'ou del qual va néixer Hèlena havia caigut de la lluna. Les dones selenites, doncs, ponen ous i allà els que neixen són quinze vegades més grans que nosaltres, segons explica Herodor d'Heraclea.

Comentari textual i mitogràfic

El fragment 21 del *corpus* herodoreu es troba entre les citacions d'Ateneu de Nàucratis al seu *Banquet dels savis*. Els simposiastes estan parlant sobre les diferents menses del banquet. El passatge forma part de l'epítom, així que les informacions són bastant sintètiques. Específicament, Ateneu està interessat a parlar dels usos metafòrics de l'ou, així com la reproducció d'animals ovípars. En aquest context, Ateneu cita autors com Anaxàgoras, Safo, Epicarm o Simònides.

A propòsit de l'ou, Ateneu cita Clearc i la seva racionalització sobre el tradicional naixement d'Hèlena d'un ou: ou faria referència a les estances superiors d'una casa. Entremig d'aquest ou i la citació d'Herodor, apareix l'enigmàtic Nèocles de Crotona, qui explicava que l'ou era lunar. Aquesta és la peça que permet el salt a la

informació sobre les dones habitants de la lluna a Herodor: aquestes serien gegantines i ovípires.

Per editar el fragment hem seguit l'edició de Kaibel, així com l'edició de Wehrli per a Clearc.¹ La citació al desconegut Nèocles de Crotona no ha estat recollida per cap edició de que tinguem constància.²

ἐκάλουν δὲ καὶ τὰ νῦν τῶν οἰκιῶν παρ' ἡμῖν καλούμενα ὑπερῶα ῥά, φησὶ Κλέαρχος ἐν Ἐρωτικοῖς, τὴν Ἑλένην φάσκων ἐν τοιούτοις οἰκήμασι τρεφομένην δόξαν ἀπενέγκασθαι παρὰ πολλοῖς ὡς ἐξ ῥοῦ εἶη γεγεννημένη: El *passus* comença amb la citació a als *Eròtica* de Clearc.³ L'autor apunta com en temps passats anomenaven la part superior de les cases, ὑπερῶα, sense el prefix, tan sols ῥά: racionalitza el naixement d'Hèlena a partir d'una confusió verbal.⁴ Els textos homèrics es mantenen silenciosos sobre aquest aspecte del naixement d'Hèlena, però certament hi ha tota una tradició antiquíssima que es consolida en l'*Hèlena* d'Eurípides, on el tràgic la fa filla de Leda i Zeus transformat en un cigne.⁵ Sigui com sigui, el motiu de l'ou no té gaires implicacions en la vida d'Hèlena més enllà de marcar la seva extraordinarietat.⁶

οὐκ εὖ δὲ Νεοκλῆς ὁ Κροτωνιάτης ἔφη ἀπὸ τῆς σελήνης πεσεῖν τὸ ῥὸν ἐξ οὗ τὴν Ἑλένην γεννηθῆναι: En aquest únic testimoni de l'existència d'un Nèocles de Crotona, l'element estrany no és l'ou, que té una àmplia tradició, sinó la provinença d'aquest de la lluna.⁷ La relació entre la lluna i Hèlena s'ha intentat explicar per homofonia entre Ἑλένη i σελήνη, rebutjada per raons lingüístiques.⁸ Això no obstant,

¹ Kaibel (1887); Wehrli (1948).

² El lloc d'origen pot apuntar a un rerefons pitagòric. Tanmateix, aquesta és l'única referència que hem conservat.

³ Clearch. fr. 35 Wehrli. Sobre aquesta obra de Clearc, el títol i els continguts, veg. White (2022).

⁴ Per les confusions verbals com a motor per a la racionalització, veg. 2.2. "Dir una altra cosa": *al·legoria i racionalització*.

⁵ L'única referència oblicua al naixement d'Hèlena és en relació als seus germans, els Dioscurs (*Il.* 3.236-238; *Od.* 11.298-300); *E. Hel.* 16-21. En altres tradicions, Hèlena és filla de Nèmesis, i Leda tan sols la seva mare nominal: a Apol·lodor (3.10.7 [3.127]) un pastor troba per casualitat l'ou i li porta a Leda, mentre que en els escolis a Licòfron (88) és el mateix Tindareu qui el troba. Pausànias (3.16.1) recull que l'ou encara es trobava a Esparta com a reliquia.

⁶ Veg. Edmunds (2016: 107).

⁷ L'argument de Guadagno (2014: 169) no té gaire sentit, atès que del redactat no es pot saber si aquesta Hèlena no era gegantina: "L'uovo dal quale nacque Elena non può essere caduto dalla luna perché di certo Elena non rispetta le proporzioni che secondo Erodoro avrebbero gli abitanti della luna."

⁸ Veg. West (2007: 231), on explica que dedicacions primerenques a Lacònia presenten el nom d'Hèlena amb digamma (Φελένα), descartant la possibilitat d'una sibilant inicial.

el joc etimològic no devia escapar als autors antics, que trobaven en aquest una manera productiva de desenvolupar històries mítiques. La confluència de la figura d'Hèlena, l'ou provinent de la lluna i un pensador de Crotona semblen apuntar a un rerefons pitagòric.⁹ En efecte, l'ou ens ha de fer recordar tota la tradició òrfica que el té com a inici cosmogònic.¹⁰ Especialment important com a *comparandum* a la teoria de Nèocles és el comentari d'Eustati a l'*Odissea*,¹¹ on hom pot entreveure l'origen d'aquesta provinença lunar dins la tradició exegètica homèrica.¹² Eustati recull que Homer compara Àrtemis i Hèlena a causa de la seva gran estatura.¹³ A partir de l'associació entre Hèlena i Àrtemis, divinitat identificada amb la lluna, Eustati creu que és l'origen per la història que fa d'Hèlena una selenita. A la llum de les informacions del fragment d'Herodor, és interessant que s'esmenti la qüestió de l'estatura, atès que els habitants de la lluna són molt més grans (i bells) que els terrícoles, com veurem a continuació.

τὰς γὰρ σεληνίτιδας γυναῖκας φωτοκεῖν καὶ τοὺς ἐκεῖ γεννωμένους πεντεκαιδεκα-πλασίονας ἡμῶν εἶναι, ὡς Ἡρόδωρος ὁ Ἡρακλεώτης ἱστορεῖ: Herodor és citat per Ateneu, aleshores, per explicar la teoria de Nèocles, així ho marcaria l'escriptor de Nàucratis amb γὰρ. En Herodor, trobem les següents informacions: a) les dones que habiten la lluna ponen ous; b) els selenites són quinze vegades més grans que els terrícoles. D'aquestes dues afirmacions, podem extreure, per tant, que la lluna està habitada, però els éssers que l'habituen no tenen gaire a veure amb nosaltres. Certament, el nostre autor s'està posicionant dins el gran debat científic sobre la lluna, encara vigent en la seva època però encetat pels primers filòsofs físics.¹⁴ El context per aquestes informacions és totalment absent en el passatge d'Ateneu. Fowler conjectura

⁹ Veg. Edmunds (2016: 215): "Neocles would have been the continuator of Pythagorean doctrines, in particular the one concerning the transmigration of souls. Such a doctrine would explain how Helen could be born from an egg, and in fact it would constitute a rationalization (in Pythagorean terms) of that story of her birth." Per a animals (i persones) que provenen de la lluna, veg. *Fragment 4: Lleó de Nèmea*. Per a la llegenda pitagòrica d'Hèlena, veg. Detienne (1957).

¹⁰ Per als possibles elements compartits entre pitagorisme i orfisme, veg. 2. *Del pitagorisme a la racionalització*. Sobre l'ou còsmic present, per exemple a Empèdocles (31 A 50 Diels-Kranz = Aet. 2.31.4) i Aristòfanes (Av. 693-702), com a part de la teogonia de Derveni, veg. West (1983: III-113).

¹¹ Hom. *Od.* 4.121.

¹² Eust. *Od.* 154.30-34: Ἀρτέμιδι δὲ χρυσηλακάτω τὴν Ἑλένην ὁ ποιητὴς εἰκάζει, διὰ τὴν κατὰ σῶμα φυήν. ἐντεῦθεν δὲ λαβόντες ἀρχὴν, οἱ μεθ' Ὀμηρον διὰ τὸ εἰς σελήνην ἀλληγορεῖσθαι τὴν Ἄρτεμιν, σεληναῖαν ἄνθρωπον τὴν Ἑλένην ἐπλάσαντο. ὡς ἐκ τοῦ κατὰ σελήνην κόσμου πεσοῦσαν. καὶ αὐτὴς δὲ ἄνω ἀρπαγῆναι αὐτὴν ἐμυθεύσαντο, ἐπειδὴν δι' ἐκείνης αἰ τοῦ Διὸς ἠνύσθησαν βουλαί.

¹³ Per a la gran estatura de la deessa: Hom. *Od.* 6.102 sq.

¹⁴ Per la lluna com a objecte científic però també dins l'imaginari col·lectiu grec, veg. l'excel·lent recent monografia de Mheallaigh (2020).

la provenença d'un excurs sobre la lluna en la *Història d'Orfeu i Museu*,¹⁵ mentre que Guadagno, dins la seva teoria d'un excurs lunar que penjaria del lleó de Nèmea, el situa dins l'*Heraclea*.¹⁶ Müller també recull el fragment dins l'*Heraclea*, però amb relació als molionides, atès que després de la citació d'Herodor, Ateneu cita Íbic per al naixement dels bessons a partir d'un ou d'argent.¹⁷

Ja hem apuntat anteriorment a l'interès de la tradició pitagòrica en les qüestions lunars, interès que ja es veuria reflectit en el σύμβολον sobre l'Illa dels Benaventurats.¹⁸ Un dels fragments de Filolau de Crotona presenta la mateixa informació que el fragment d'Herodor, però hi afegeix certs elements: a) que la lluna és com la nostra Terra, és a dir, feta de terra; b) que hi ha animals i plantes, que són més grans i millors, concretament quinze vegades més grans; c) que els animals no generen residus; d) que el dia és igual de llarg en proporció als animals, és a dir, quinze vegades un dia terrestre.¹⁹

Sobre el primer punt, cal tenir en compte que alguns pitagòrics concebien la lluna com una bola de foc.²⁰ Filolau (i podem inferir que potser Herodor), en canvi, es posiciona en la tradició que tracta la lluna com una altra terra.²¹ Pel que fa a la flora i fauna lunar, el fragment d'Herodor no hi fa referència, però la proporció (quinze vegades més grans) és exactament la mateixa.²² El fragment de Filolau, ens fa saber que els éssers lunars no generen residus. Alguns estudiosos han interpretat la referència a l'absència de περιττώματα com una indicació que no excreten i que, per tant, potser

¹⁵ Veg. Fowler (2013: 274); veg. *Fragment 12: Feàcida*.

¹⁶ Veg. Guadagno (2014: 170); veg. *Fragment 4: Lleó de Nèmea*. A parer nostre, ni el fragment sobre el lleó de Nèmea ni la referència als voltors "provinents d'una altra terra" són referències a la lluna, veg. *Fragment 22: Voltors*. Aquest fet no exclou que Herodor també parlés sobre la lluna i els seus habitants.

¹⁷ Veg. Müller (1878: 35); Ibyc. fr. 16 Page.

¹⁸ Veg. *Fragment 12: Feàcida*; veg. Detienne (1957: 133): "L'ancienneté de cette croyance nous est garantie par le célèbre article du catéchisme des Acousmatiques : 'Que sont les îles des Bienheureux? – Le soleil et la lune'; et nous comprenons sans peine que les êtres qui y vivaient étaient naturellement plus grands et plus beaux que de simples mortels."

¹⁹ Philol. 44 A 20 Diels-Kranz (= Aetius 2.30.1): τῶν Πυθαγορείων τινὲς μὲν, ὧν ἔστι Φιλόλαος, γεώδε φαίνεσθαι τὴν σελήνην διὰ τὸ περιοικεῖσθαι αὐτὴν καθάπερ τὴν παρ' ἡμῖν γῆν ζώοις καὶ φυτοῖς μείζουσι καὶ καλλίουσιν· εἶναι γὰρ πεντεκαίδεκαπλάσια τὰ ἐπ' αὐτῆς ζῶα τῇ δυνάμει μηδὲν περιττωματικὸν ἀποκρίοντα, καὶ τὴν ἡμέραν τοσαύτην τῷ μήκει.

²⁰ Aet. 2.29.4 (= Pythag. 58 B 36 Diels-Kranz), veg. Huffman (1993: 271-274).

²¹ Veg. Mheallaigh (2020: 114-115): "It cannot be accidental that proponents of the earthy-Moon theory – Anaxagoras, Heraclides, Pythagoreans, Democritus– all hypothesized the existence of lunar inhabitants as well. This equation between earth and life soon acquired a teleological bent, so that Earth-like worlds were not only a prerequisite for life, but were expected to support life: that was their purpose in the cosmos."

²² A no ser que el "trocós" també sigui un animal lunar, veg. *Fragment 58: Trocos*.

tampoc mengen;²³, però el mot també pot designar altres productes residuals del cos com la φλέγμα o la χολή.²⁴ Pel que fa a la duració del dia lunar, es pot identificar un error de computació en la lògica implícita dels quinze dies terrestres a partir d'una confusió entre “dia” com a 12 hores de llum diürna i “dia” com a 24 hores completes. La lluna triga trenta dies a orbitar el foc central a diferència de la Terra, que triga un dia.²⁵ Si acceptem que la lluna gira un cop en el seu propi eix durant la seva òrbita, com també ho fa la terra, això provoca que rebi llum diürna durant la meitat del període en òrbita, és a dir, 15 dies (no de 24 hores, sinó de llum).²⁶ Dit d'una altra manera: la llum diürna que experimentem durant 24 hores a la Terra s'expandeix en la lluna durant 30 dies, amb les diferents fases lunars que mostren l'alternança entre claror i obscuritat del llarg dia lunar. A partir d'aquest càlcul errat, Filolau i Herodor pressuposen que els éssers lunars també han de respondre a aquesta proporció.

Per concloure, cal remarcar que aquests fragments sobre els habitants de la lluna semblen indicar que tant Herodor com Filolau estan reflectint la mateixa doctrina pitagòrica. La qüestió de l'autoritat és impossible de determinar amb els indicis presents.²⁷ Com encaixa aquesta visió filolaica-herodorea de la lluna en la resta de testimonis pitagòrics sobre l'astre? Certament, la possible absència d'excrements i menjar es compagina amb la idea del món dels morts que se situaria a la lluna en la tradició pitagòrica tardana.²⁸ Però la imatge d'uns éssers lunars superiors, més grans, bells i perfectes, sembla més propera a les idees aristotèliques i platòniques, que situarien a les regions superiors éssers més divins.²⁹ Les motivacions al respecte en Filolau i Herodor resten com un enigma. Tanmateix, aquí no acaben les semblances

²³ Veg. Guadagno (2014: 202); veg. *Fragment 1: Àlimos*. La tradició posterior, amb Plutarc i el *Sobre la cara visible de lluna*, se centrarà en les menges dels selenites: segons l'escriptor de Queronea (938c) només s'alimenten de les olors, fet que els posa al mateix nivell que les divinitats.

²⁴ Veg. Huffman (1993: 275): “The context in Philolaus does not rule out the possibility that he is talking about residues in a medical sense. His point could be that moon creatures do not produce residues like bile and phlegm and thus are not subject to disease (see A29)”.

²⁵ Veg. *Fragment 22: Voltors* per al sistema astronòmic filolaic.

²⁶ Veg. Huffman (1993: 276); també Burkert (1972: 346 n.44).

²⁷ Huffman (1993: 273) s'inclina a pensar que no és original de Filolau, però que desenvolupa la idea bàsica d'una lluna habitada a partir de les concepcions anaxagòriques d'aquesta.

²⁸ Sobre els δαίμονες pitagòrics lunars, veg. Detienne (1963); entre aquests es trobaria el mateix Pitàgoras. Veg. Mheallaigh (2020: 118): “The absence of physical bodies (or possession of only very slight forms), combined with the absence of excrement (and presumably food) are also characteristics that the Moon-creatures share with the world of the dead in ancient thought more generally.”

²⁹ Veg. Huffmann (1993: 273-274), que presenta la possibilitat de que un dia lunar més llarg és el que provoca que siguin més grans i poderosos, potser per una major exposició a la llum.

entre ambdós autors: el següent fragment d'Herodor, sobre l'origen dels voltors, torna a contenir una noció pitagòrica també present al filòsof de Crotona.³⁰

³⁰ Veg. *Fragment 22: Voltors*.

Fragment 22: Voltors

22a

i

Arist. HA 6.5 p. 563a (Louis)

ὁ δὲ γυψ νεοττεύει μὲν ἐπὶ πέτραις ἀπροσβάτοις· διὸ σπάνιον ἰδεῖν νεοττιάν γυπὸς καὶ νεοττούς. καὶ διὰ τοῦτο καὶ Ἡρόδωρος ὁ Βρύσωνος τοῦ σοφιστοῦ πατήρ φησιν εἶναι τοὺς γυπας ἀφ' ἑτέρας γῆς ἀδήλου ἡμῖν, τοῦτό τε λέγων τὸ σημεῖον ὅτι οὐδεὶς ἐώρακε γυπὸς νεοττιάν, καὶ ὅτι πολλοὶ ἐξαίφνης φαίνονται ἀκολουθοῦντες τοῖς
5 στρατεύμασιν. τὸ δ' ἐστὶ χαλεπὸν μὲν ἰδεῖν, ὥπται δ' ὅμως.

Bryso Heracleota fr. 202 Döring

1 νεοττιάν codd. : νεοττεῖαν PD^a || 2 καὶ codd. : om. PD^a; Ἡρόδωρος Antig., Guilelmi de Moerbecum interpretatio, Arist. codd. dett. : Ἡρόδοτος Arist. PD^a; βρύσωνος codd. : βρύσσωνος C^a; βρίσωνος D^a; ἀρίσωνος P; πατήρ codd. : πατέρας PD^a || 3 γυπας codd. : γύπας A^a; ἀφ' codd. : ἐφ' PD^a; ἀδήλου codd. : ἀδήλους PD^a || 4 νεοττιάν codd. : νεοττεῖαν PD^a; πολλοὶ codd. : πολλοῖς P || 5 στρατεύμασιν codd. : στρατευομένοις A^a; τὸ codd. : τὴν dub. Dittmeyer; μὲν codd. : om. PD^a

El voltor nia a les roques inaccessibles. D'aquí que sigui estrany veure el niu d'un voltor i els seus pollets. Per aquest motiu Herodor, pare del sofista Brisó, diu que els voltors són d'una altra terra desconeguda per a nosaltres, afirmant això amb l'argument que ningú ha vist un niu de voltor, i que molts apareixen de sobte seguint als exèrcits. Encara que sigui difícil veure'ls, malgrat tot, s'han pogut contemplar.

ii

Arist. HA 9.11 p. 615a (Louis) = Antig. Mir. 42 (Giannini)

γυπὸς δὲ λέγεται ὑπὸ τινων ὡς οὐδεὶς ἐώρακεν οὔτε νεοττὸν οὔτε νεοττιάν· ἀλλὰ διὰ τοῦτο ἔφη Ἡρόδωρος ὁ Βρύσωνος τοῦ σοφιστοῦ πατήρ ἀπὸ τινος αὐτὸν ἑτέρας εἶναι μετεώρου γῆς, τεκμήριον τοῦτο λέγων καὶ τὸ φαίνεσθαι ταχὺ πολλούς, ὅθεν δέ, μηδενί

εἶναι δῆλον. Τούτου δ' αἴτιον ὅτι τίκτει ἐν πέτραις ἀπροσβάτοις· ἔστι δ' οὐδὲ πολλαχοῦ ἐπιχώριος ὁ ὄρνις.

Bryso Heracleota fr. 202 Döring

Ι οὔτε νεοττὸν οὔτε codd. : νεοττὸν ἢ D^a; νεοττιάν codd. : νεοττειάν A^aPD^aE^a || 2 Βρύσωνος codd. : βρύσωνος A^aC^a Guilelmus || 2-3 ἑτέρας εἶναι μετεώρου γῆς damn. D'Arcy W. Th. || 3 δέ codd. : δὴ P: om. A^aC^a || 4 αἴτιον codd. : αἴτιος P; ἀπροσβάτοις codd. : ἀπροσβάτως A^a || 5 ὁ codd. : om. A^aC^aP

Pel que fa al voltor, alguns diuen que ningú ha vist ni cap niu ni cap pollet. Però sobre això deia Herodor, pare del sofista Brisó, que eren d'alguna terra desconeguda diferent de la seva, això ho afirma amb la prova que molts apareixen ràpidament, d'aquí que no sigui evident per a ningú. Tanmateix, la causa d'aquest fet és que ponen els ous en les roques inaccessibles. A més a més, no és una au nadiva de molts llocs.

Comentari textual i mitogràfic

Per al fragment 22, d'Herodor les fonts són Aristòtil (a) i Plutarc (b). En el cas del fragment 22a, l'autoritat del nostre escriptor és recordada per Aristòtil en el seva *Història dels animals* en dues ocasions diferents.¹ Per al primer cop (i), el context en què apareixen els voltors és dins la part del tractat on el filòsof parla sobre la reproducció dels animals (llibres 5-7), específicament la de les aus. El segon (ii) prové de la part dedicada als costums dels animals, concretament l'habitual localització dels nius de certes aus en llocs inaccessibles, comportament observable en els falcons però també en els voltors.

La informació que podem extreure del fragment d'Herodor és que en el algun moment de l'obra del nostre autor tractava l'origen dels voltors. Aquestes aus provindrien d'una "altra terra desconeguda/invisible", atès que, segons l'escriptor d'Heraclea, ningú ha pogut veure els seus nius. Aristòtil desmenteix aquesta teoria

¹ Sobre les característiques de l'obra, veg. Louis (1964: xxii): "Le dessein de l'auteur est non pas de décrire en détail chaque espèce animale, d'écrire des 'histoires d'animaux', mis d'étudier en général la nature des êtres vivants considérés dans leur ensemble, et que cette étude est conduite suivant un plan arrêté à l'avance."

extraterrestre per als voltors, incidint en què els nius i els pollets són difícils de veure per la seva inaccessibilitat, però que existeixen.

L'edició del fragment ha estat duta a terme a partir del text establert per Louis.² En el cas del fragment 22a ii, trobem el text *verbatim* recollit en el paradoxògraf Pseudo-Antígon de Carist.³ Ambdós *passus* aristotèlics recullen la paternitat d'Herodor de Brisó d'Heraclea, fet que ha permès establir una cronologia per al nostre autor.⁴ En el cas del fragment 22a i, Herodor és una *emendatio*, fàcilment justificable perquè és la lectura que presenten els manuscrits al fragment 22a ii.

ὁ δὲ γυψ νεοττεύει μὲν ἐπὶ πέτραις ἀπροσβάτοις· διὸ σπάνιον ἰδεῖν νεοττιὰν γυπὸς καὶ νεοττούς: El passatge comença amb l'afirmació que Aristòtil considera que reflecteix realment la realitat biològica dels voltors: el fet que aquestes aus niïn en llocs difícils d'accedir és la causa real per a que no es vegin ni els seus nius ni els pollets.⁵

καὶ διὰ τοῦτο καὶ Ἡρόδωρος ὁ Βρύσωνος τοῦ σοφιστοῦ πατήρ φησιν εἶναι τοὺς γυψας ἀφ' ἑτέρας γῆς ἀδήλου ἡμῖν: Herodor creia que els voltors provenien “d'una altra terra invisible”,⁶ fet extraordinari que ha despertat la imaginació dels estudiosos que s'han enfrontat a aquest text. A parer nostre, hi ha tres possibles interpretacions per aquesta afirmació: a) que els voltors venen d'una altra terra invisible des de la nostra, és a dir, un altre planeta; b) que els voltors venen d'una altra regió desconeguda: γῆ ἄδηλος també és susceptible a ser interpretada d'aquesta manera; c) que els voltors venen de la lluna, atès que segons Herodor la lluna estava habitada i sembla que és “terrosa”, és a dir, que té qualitats pròpies de la Terra.⁷

La primera opció resulta la més fidel als mots d'Herodor i, per tant, creiem que ha de ser la lectura del fragment. Tanmateix, cal adreçar les possibilitats b) i c). Pel que fa a la interpretació que exigeix entendre ἀφ' ἑτέρας γῆς ἀδήλου ἡμῖν com “una altra regió desconeguda per nosaltres”, és irreconciliable amb l'expressió present en el

² Louis (1968).

³ Giannini (1967). Veg. Eleftheriou (2018: 14-15) per a la falsa atribució dels Ἱστοριῶν παραδόξων συναγωγή a Antígon de Carist (segle III aC).

⁴ Veg. I. *El context intel·lectual d'Herodor: mitografia del Mar Negre*.

⁵ Sobre els voltors en les fonts antigues veg. Arnott (2007: 91-92) i Mynott (2018: 174).

⁶ Plini (*HN* 10.19) recull i refuta la mateixa idea que Aristòtil: *Vulturum praevalent nigri. nidos nemo attigit; ideo et fuere qui putarent illos ex adverso orbe advolare. falso: nidificant in excelsissimis rupibus; fetus quidem saepe cernuntur, fere bini. Umbricius, haruspicum in nostro aevo peritissimus, parere tradit ova XIII, uno ex his reliqua ova nidumque lustrare, mox abicere. triduo autem ante advolare eos, ubi cadavera futura sunt.*

⁷ Veg. *Fragment 21: Selenites*. Veg. Mheallaigh (2020: 114-115).

fragment 22a ii: ἀπό τινος αὐτὸν ἐτέρας εἶναι μετεώρου γῆς, on μετέωρος ha de fer referència obligatòriament a una localització extraterrestre. A més a més, aquesta lectura resulta una banalització si tenim en compte la provenença d'una γῆ ἄνω del lleó de Nèmea.⁸ I quant a la identificació d'aquesta altra terra amb la lluna, ja hem argumentat amb relació al lleó nemeu que les fonts que presenten les citacions d'Herodor segurament emprarien σελήνη, mot comú i habitual. A favor de l'origen lunar dels voltors,⁹ tenim una sèrie de testimonis molt posteriors al nostre Herodor: en l'*Icaromenip* de Llucià, Menip emprà una ala de voltor i un d'àguila per pujar a la lluna.¹⁰ Llucià també fa dels "hipovoltors" les bèsties que munten la força policial lunar a la *Història verdadera*.¹¹ Burkert, tot i posicionar-se en contra de la identificació de la lluna com a lloc d'origen dels voltors en aquest fragment específic, comenta que els voltors lunars poden ser una racionalització dels grius (γῦπες en comptes de γρῦπες).¹² Hi ha encara una manera d'establir una connexió entre voltors i la lluna que passa per la tradició pitagòrica (també posterior al nostre autor): la lluna com a destí de les ànimes, un Més Enllà celestial, on els voltors tindrien cabuda per la seva proximitat als cadàvers i la carronya.¹³ Per molt suggerent que sigui aquesta imatge, sembla que Herodor no té pas present aquesta visió quan descriu les dones selenites.¹⁴

Des del nostre punt de vista, si Herodor no està fent referència a la lluna, és possible que tingui en ment l'ἀντίχθων pitagòrica, atès que prové del sistema astronòmic filolaic. Les doctrines compartides entre Filolau i Herodor ens permeten conjecturar que Herodor era coneixedor d'aquest sistema. Això no vol dir que estigués interessat a explicar tota la cosmologia pitagòrica: potser tan sols es limitava a fer-ne al·lusió *en passant* en qüestions relatives al mite, com sembla ser el cas d'aquesta referència als voltors. Com amb la majoria de fonts per al pensament pitagòric, les notícies sobre la concepció astronòmica del pitagorisme primerenc estan plenes de

⁸ Veg. *Fragment 4: Lleó de Nèmea*, on ja hem establert que no fa referència a la lluna, sinó segurament a l'ἀντίχθων pitagòrica.

⁹ Així es posicionen Jacoby ([1957] 1995: 506) i Detienne (1972: 41); per als arguments de Guadagno (2014: 188), veg. *infra*.

¹⁰ Luc. *Icar. 3*: Ὅδὲ πως· ἀετὸν εὐμεγέθη συλλαβών, ἔτι δὲ γῦπα τῶν καρτερῶν, ἀποτεμῶν αὐταῖς ὠλέναις τὰ πτερά – μᾶλλον δὲ καὶ πᾶσαν ἐξ ἀρχῆς τὴν ἐπί- νοιαν, εἴ σοι σχολή, δίεμι. Veg. *infra* per ambdues aus com a símbol de bon auguri.

¹¹ Luc. *VH I.11*: Δόξαν δὲ ἡμῖν καὶ ἔτι πορρωτέρω προελθεῖν, συνελήφθημεν τοῖς Ἴππογύποις παρ' αὐτοῖς καλουμένοις ἀπαντήσαντες. οἱ δὲ Ἴππόγυποι οὗτοί εἰσιν ἄνδρες ἐπὶ γυπῶν μεγάλων ὀχοούμενοι καὶ καθάπερ ἵπποις τοῖς ὀρνέοις χρώμενοι· μεγάλοι γὰρ οἱ γῦπες καὶ ὡς ἐπίπαν τρικέφαλοι.

¹² Veg. Burkert (1972: 347).

¹³ Veg. Detienne (1972: 42): "Parce qu'il s'attaque au cadavre de l'homme, le vautour est plus qu'un simple mangeur de chair morte, c'est un oiseau de mort et un rapace sanguinaire."

¹⁴ Veg. *Fragment 21: Selenites*.

contradiccions.¹⁵ Això no obstant, podem atribuir a Filolau un sistema astronòmic organitzat de la següent manera: els cossos celestes orbiten al voltant d'un foc central i són 10 en total; des de l'interior a l'exterior trobem el foc central,¹⁶ l'antiterra, la Terra, la lluna, el sol i cinc planetes.¹⁷ El foc central i l'antiterra no són visibles des de la Terra, atès que el nostre planeta gira en el seu propi eix i orbita a la vegada entorn el foc central, fet que provoca que la nostra cara de la terra sempre estigui d'esquenes al centre. En aquest sistema, per tant, equiparar l'ἀντίχθων amb la lluna provocaria que el nombre total d'astres no concordés. I, sens dubte, cal tornar a insistir en l'argument de més pes per reconèixer la ἑτέρα γῆ / ἑτέρα μετεώρου γῆ en l'ἀντίχθων: el fet que és ἄδηλος, no visible per a nosaltres; la lluna sí que ho és. Per tant, Herodor estaria implementant altre cop el seu coneixement de les doctrines pitagòriques als seus interessos mitogràfics: en aquest cas, la idea popular que ningú ha vist el niu d'un voltor troba una explicació física en les teories de Filolau.

τοῦτό τε λέγων τὸ σημεῖον ὅτι οὐδεὶς ἐώρακε γυπὸς νεοττιάν: Herodor basa la seva explicació sobre l'origen extraterrestre dels voltors en el fet que ningú ha vist el niu d'aquest ocell. τὸ σημεῖον (τεκμήριον al fragment 22a ii) forma part del vocabulari tècnic historiogràfic per a indicar una conjectura.¹⁸ Sens dubte, l'absència de nius visibles fou la gènesi de tota mena d'estranyes teories al respecte. Elià recorda sobre la reproducció dels voltors que, com que ningú n'ha vist el niu, s'explica que els voltors femella no ponen ous ni els coven, sinó que es queden encinta a partir del vent de l'oest i del sud.¹⁹

¹⁵ Veg. Huffmann (1993: 39), que avisa de la contaminació amb altres sistemes. Per aquest motiu, no trobem convinents els arguments de Guadagno (2014: 186) per a equiparar l' ἀντίχθων amb la lluna. L'estudiosa presenta el testimoni de Filolau (44 A 17 Diels-Kranz = Aet. 3.II.3, un fragment autèntic segons Huffmann), Arist. *De cael.* 293a 20-24; Arist. *De cael.* 293b 21-14; Arist. fr. 189 Rose (= Simpl. *De cael.* 511, 25ss). Però en cap text de transmissió directa d'Aristòtil hi ha una equivalència entre antiterra i lluna, només en el fragment de Simplicius, i sembla una vulgarització a partir de l'interès per part dels pitagòrics en la lluna.

¹⁶ Per al foc central com a Hèstia a Filolau, veg. 2. *Del pitagorisme a la racionalització*.

¹⁷ Veg. Huffman (1993: 261), que recull les doctrines que la paradoxografia ha identificat en Filolau: a) l'ordre correcte dels 10 planetes; b) la idea que els cossos celestes més propers al centre es mouen més ràpidament; c) la teoria de l'harmonia de les esferes.

¹⁸ Veg. Fowler (1996: 74). Aristòtil (*Rh.* 1357b4) distingeix els σημεῖα dels τεκμήρια: els primers serien "proves indicials", mentre que els segons "proves decisives", veg. Guadagno (2014: 172 n.699); sembla que aquí els ha utilitzat com a sinònims.

¹⁹ Ael. *NA* 2.46; també recollit a Antig. *Mir.* 42. Per a les tradicions antigues que expliquen la impregnació de certs animals a partir del vent, veg. Zircle (1936).

καὶ ὅτι πολλοὶ ἐξαίφνης φαίνονται ἀκολουθοῦντες τοῖς στρατεύμασιν: En efecte, els voltors, com a aus carronyeres acostumen a aparèixer en llocs on hi haurà grans batalles i, per tant, un gran nombre de cadàvers en els quals festejar.²⁰ Dionisi el Periegeta en el seu tractat *Sobre les aus* apunta al fet que els voltors tenen un gran sentit de l'olfacte que els permet olorar els cadàvers des de molta distància.²¹ A la llum del context profètic que dibuixa Plutarc en el fragment 22b, és interessant que Elià interpreti que els voltors “saben profèticament” (μαντικῶς) que hi haurà cadàvers si segueixen els exèrcits.²²

τὸ δ' ἐστὶ χαλεπὸν μὲν ἰδεῖν, ὥπται δ' ὄμως: Finalment, Aristòtil torna a incidir en la idea que pel simple fet que no siguin fàcils de veure, no vol que hom no hagi albirat els seus nius.

²⁰ Aquest ítem de saviesa popular ja és present abundantment als textos homèrics: *Il.* 4.237; 11.162; 16.836; 22.42; *Od.* 11.578-579. La realitat en els recontes històrics, però, resulta diferent, veg. Kostuch (2018: 135): “It is therefore possible that the historians deliberately omitted mention of vultures, as well as dogs and other beasts, from their descriptions in the process of the idealisation of battle.”

²¹ D.P. *Au.* 1.5. Veg. Birkhead (2012: 129-136): la biologia ha confirmat aquest sentit extremadament agut de l'olfacte.

²² Ael. *NA.* 2.46: Γὺψ νεκρῶ πολέμιος. ἐσθίει γοῦν ἐμπεσῶν ὡς ἐχθρὸν καὶ φυλάσσει τεθνηξόμενον. καὶ μέντοι καὶ ταῖς ἐκδήμοις στρατιαῖς ἔπονται γῦπες, καὶ μάλα γε μαντικῶς ὅτι ἐς πόλεμον χωροῦσιν εἰδότες, καὶ ὅτι μάχη πᾶσα ἐργάζεται νεκρούς, καὶ τοῦτο ἐγνωκότες.

Plu. Rom. 9.6 (Ziegler)

Ἡρόδωρος δ' ὁ Ποντικός ιστορεῖ καὶ τὸν Ἡρακλέα χαίρειν γυπὸς ἐπὶ πράξει φανέντος. ἔστι μὲν γὰρ ἀβλαβέστατον ζῶων ἀπάντων, μηδὲν ὧν σπεύρουσιν ἢ φυτεύουσιν ἢ νέμουσιν ἄνθρωποι σινόμενον, τρέφεται δ' ἀπὸ νεκρῶν σωμάτων, ἀποκτίννυσι δ' οὐδὲν οὐδὲ λυμαίνεται ψυχὴν ἔχον, πτηνοῖς δὲ διὰ συγγένειαν οὐδὲ νεκροῖς πρόσεισιν.
 5 ἀετοὶ δὲ καὶ γλαῦκες καὶ ἰέρακες ζῶντα κόπτουσι τὰ ὁμόφυλα καὶ φονεύουσι· καίτοι κατ' Αἰσχύλον “ὄρνιθος ὄρνις πῶς ἂν ἀγνεύοι φαγών;”. ἔτι τᾶλλα μὲν ἐν ὀφθαλμοῖς ὡς ἔπος εἰπεῖν ἀναστρέφεται καὶ παρέχει διὰ παντὸς αἴσθησιν ἑαυτῶν, ὁ δὲ γυψ σπάνιον ἐστὶ θέαμα, καὶ νεοσσοῖς γυπὸς οὐ ῥαδίως ἴσμεν ἐντετυχηκότες, ἀλλὰ καὶ
 10 παρέσχεν ἐνίοις ἄτοπον ὑπόνοιαν, ἔξωθεν αὐτοὺς ἀφ' ἑτέρας τινὸς γῆς καταίρειν ἐνταῦθα, τὸ σπάνιον καὶ μὴ συνεχές, οἷον οἱ μάντιες ἀξιοῦσιν εἶναι τὸ μὴ κατὰ φύσιν μηδ' ἀφ' αὐτοῦ, πομπῇ δὲ θεία φαινόμενον.

A. *Supp.* 226

7 ἀναστρέφεται codd. : ἀνατρέφεται Sintenis || 10 τὸ codd. : τῷ AM

Herodor Pòntic explica també que Hèracles s'alegrava quan un voltor apareixia mentre feia un treball. És, doncs, el menys perillós de tots els animals, no fan malbé res del que sembren, cultiven o pasturen els humans, sinó que s'alimenten dels cadàvers, res mata ni perjudica res amb vida, ni s'apropa als ocells morts pel seu parentiu. En canvi, les àguiles, les òlibes i els falcons ataquen i maten els seus iguals. I com diu Èsquil “com un ocell que s'alimenta d'ocell pot ser pur?” A més a més, els altres ocells viuen en els nostres ulls pràcticament i ens deixen la seva presència per tots llocs, però el voltor és un espectacle estrany i sabem que els pollets de voltor no són fàcils de trobar, no obstant això, alguns presenten una sorprenent suposició: que aquests des de fora, des d'alguna altra terra, baixen aquí, fet estrany i no freqüent, tal com els endevins creuen que ha de ser allò que no es manifesta per naturalesa ni tampoc per ell mateix, sinó per enviament diví.

Plu. Mor. 286a (N.-S.-T.)

διὰ τί γυψὶ χρωῶνται μάλιστα πρὸς τοὺς οἰωνισμοὺς; πότερον ὅτι καὶ Ῥωμύλῳ δώδεκα γῦπες ἐφάνησαν ἐπὶ τῇ κτίσει τῆς Ῥώμης; ἢ ὅτι τῶν ὀρνίθων ἤκιστα συνεχῆς καὶ συνήθης οὗτος; οὐδὲ γὰρ νεοττιᾶ γυπὸς ἐντυχεῖν ῥαδίως ἔστιν, ἀλλὰ πόρρωθέν ποθεν ἐξαπίνης καταίρουσι· διὸ καὶ σημειώδης ἡ ὄψις αὐτῶν ἔστιν. ἢ καὶ τοῦτο παρ’

5 Ἡρακλέους ἔμαθον; εἰ λέγει ἀληθῶς Ἡρόδωρος, ὅτι πάντων μάλιστα γυψὶν ἐπὶ πράξεως ἀρχῇ φανεῖσιν ἔχαιρεν Ἡρακλῆς, ἠγούμενος δικαιοτάτον εἶναι τὸν γῦπα τῶν σαρκοφάγων πάντων· πρῶτον μὲν γὰρ οὐδενὸς ἄπτεται ζῶντος οὐδ’ ἀποκτίννουσιν ἔμψυχον οὐδὲν ὡς ἀετοὶ καὶ ἰέρακες καὶ τὰ νυκτίνομα, χρῆται δὲ τοῖς ἄλλως ἀποθανοῦσιν· ἔπειτα καὶ τούτων τὰ ὁμόφυλα παρήσι· πετεινοῦ γὰρ οὐδεὶς ἐώρακε

10 γῦπα γευόμενον, ὡς ἀετοὶ καὶ ἰέρακες μάλιστα τὰ συγγενῆ διώκουσι καὶ κόπτουσι· καίτοι κατ’ Αἰσχύλον “ὀρνιθος ὀρνις πῶς ἂν ἀγνεύοι φαγών;” ἀνθρώποις τε πάντων ὡς ἔπος εἰπεῖν ἀβλαβέστατός ἐστιν, οὔτε καρπὸν ἀφανίζων οὔτε φυτὸν οὔτε ζῶον ἡμέρον κακουργῶν.

A. Supp. 226

8 ἄλλως Wyttenbach : ἄλλοις codd. || Π πάντων om. Π (Planudei) || 12 οὔτε codd. : οὐδὲ Bernardakis

Per a què es fan servir voltors sobretot en els oracles? Quins dels dos motius és el cert, que dotze voltors se li van aparèixer a Ròmul en la fundació de Roma o bé que aquest, de les aus és el menys freqüent i habitual? Car no és fàcil trobar un niu de voltor, sinó que baixen d’un lloc llunyà tot d’una. Per aquest motiu, també veure’ls és significatiu. I potser van aprendre això d’Hèraclès? Només si Herodor diu la veritat, que de totes les aus Hèraclès s’alegrava especialment quan apareixien voltors al principi d’un treball, ja que considerava que els voltors eren els més justos de tots els carnívors. En primer lloc, perquè no toca cap ésser viu ni mata cap ésser animat com les àguiles, els falcons i les aus nocturnes, sinó que fa servei dels que han mort d’alguna altra manera. A més a més, passa de llarg dels de la seva mateixa espècie, atès que ningú ha vist que un voltor tasti cap au, com les àguiles i els falcons que especialment persegueixen i colpegen als seus congèneres. I com diu Èsquil “com un ocell que s’alimenta d’ocell pot

ser pur?” Per als humans de totes les aus, segons es diu, és la menys perjudicial: ni fa malbé el fruit, ni la planta, ni maltracta l’animal domesticat.

Comentari textual i mitogràfic

Herodor apareix en dos passatges de Plutarc en relació amb els voltors: un a la *Vida de Ròmul* (i) i l’altre entre el Αἰτίαι Ῥωμαϊκάι dels *Moralia* (ii). El context de la citació en el primer fragment correspon al capítol que dedica Plutarc a l’elecció per al lloc de la fundació de Roma per part de Ròmul i Rem a partir de l’albirament de voltors.¹ En les *Qüestions romanes* el context és encara més delimitat: Plutarc cita Herodor per tal de respondre per què es fan servir els voltors dins l’endevinació.

La informació que presenta Plutarc respecte Herodor és la mateixa que ja hem vist en els fragments provinents d’Aristòtil. Tanmateix, l’element a destacar és que Plutarc especifica que Hèracles s’alegrava en veure els voltors, fet que apunta al caràcter ornitomàntic del passatge. Aquest detall ens permet corroborar que Herodor segurament tractava aquestes aus en la seva obra principal, l’*Heraclea*.

Per tal d’editar el text, hem fet ús de les edicions de Ziegler per les *Vides paral·leles* i la de Nachstädt-Sieveking-Titchener per la *Moralia*.² És certament difícil limitar la citació d’Herodor en ambdós fragments, malgrat que els manuscrits esmentin unànimement el nostre autor. En el fragment 22b i, sembla que Plutarc cita Herodor al principi, però insereix tota la informació sobre la vàlua dels voltors de collita pròpia, juntament amb la cita al vers d’Èsquil; mentre que la informació sobre la provenença dels voltors d’una altra terra herodorea està introduïda per ἐνίοις. I en el fragment 22b ii, altre cop esmenta l’origen extraterrestre, però no indica que provingui d’Herodor, sinó que l’autoritat del nostre escriptor es troba restringida a la particularitat d’Hèracles que interpreta els voltors favorablement. Sigui com sigui, és innegable que Plutarc presenta la informació sobre “l’altra terra” amb la mateixa terminologia que els passatges aristotèlics (ἀφ’ ἐτέρας τινὸς γῆς), que fan pensar que la informació depèn directament d’Herodor.

Ἡρόδωρος δ’ ὁ Ποντικός ιστορεῖ καὶ τὸν Ἡρακλέα χαίρειν γυπὸς ἐπὶ πράξει φανέντος: Plutarc ens aporta indicis per a relacionar les informacions sobre els voltors

¹ Veg. *infra* pels detalls de l’episodi.

² Ziegler (1964); Nachstädt-Sieveking-Titchener (1971).

amb Hèracles. Segons l'escriptor de Queronea, Hèracles interpretava l'observació de voltors com un bon auguri. Per tant, no podem descartar que en Herodor l'interès pels voltors pogués estar relacionat a l'aspecte màntic d'Hèracles.³ ἐπὶ πράξει sembla indicar, a més a més dels treballs heracleus, un context d'expedició militar, fet que casa amb la idea dels voltors seguidors d'exèrcits que ja hem vist en el fragment *apud* Aristòtil (22a i).

ἔστι μὲν γὰρ ἀβλαβέστατον ζῶων ἀπάντων, μηδὲν ὧν σπεύρουσιν ἢ φυτεύουσιν ἢ νέμουσιν ἄνθρωποι σινόμενον, τρέφεται δ' ἀπὸ νεκρῶν σωμάτων, ἀποκτίννυσι δ' οὐδὲν οὐδὲ λυμαίνεται ψυχῆν ἔχον, πτηνοῖς δὲ διὰ συγγένειαν οὐδὲ νεκροῖς πρόσεισιν: La part del passatge a comentar insisteix en la visió positiva dels voltors. En el fragment 22b ii, Plutarc remarca també que per a Hèracles és la més justa de les aus carnívores (δικαιοτάτον τῶν σαρκοφάγων πάντων). Aquesta consideració moral, si és que la podem remuntar al nostre autor, apuntaria altre cop a la idea d'un heroi reflexiu no aliena als fragments d'Herodor.⁴ A Homer, però, aquestes aus són presentades com a *comparandum* dels guerrers per la seva agressivitat, no pas com a representació de la justícia dins el món aviari.⁵

ἄετοὶ δὲ καὶ γλαῦκες καὶ ἰέρακες ζῶντα κόπτουσι τὰ ὁμόφυλα καὶ φονεύουσι: Plutarc compara els voltors amb les àguiles, els falcons i les òlibes, aus també carnívores, però de moralitat dubtosa, atès que ataquen els seus congèneres i mostren actituds caníbals.⁶ Simbòlicament, per a Artemidor en la seva *Oneirocrítica*, una àguila és un bon auguri al principi d'una activitat (com indicia al principi del passus respecte als voltors i Hèracles), i el voltor té el mateix significat que l'àguila en els somnis.⁷

καίτοι κατ' Αἰσχύλον “ὄρνιθος ὄρνις πῶς ἂν ἀγνεύοι φαγών;”: Aquest vers prové de les *Suplicants* d'Èsquil i també apareix en el passatge de les *Qüestions Romanes*,

³ Veg. *Fragment 13: Atlas frigi*, on Hèracles aprèn física i endevinació de la mà d'Atlas.

⁴ Veg. *Fragment 14: Hèracles filòsof*.

⁵ Hom. *Od.* 22.302-308, tot i que la descripció del comportament dels voltors s'ajusta més al d'altres aus de rapinya, com les àguiles.

⁶ Plutarc està interessat en el consum de carn *alibi* als *Moralia* (993B-999B), en el tractat conegut com a *De esu carniūm*.

⁷ Artem. 2.10. L'àguila tot just apareix en Aristòtil (*HA* 6.6) després del capítol sobre els voltors (= fr. 22a i).

indicant la interdependència entre ambdós *passus*.⁸ Èsquil fa que declami aquest vers Dànau en relació amb les danaiades, que han fugit del matrimoni forçat amb els fills d'Egipte, germà de Dànau i, per tant, cosins de les seves filles: el vers apunta al caràcter caníbal (incestuós) d'aquesta unió.

ἔτι τᾶλλα μὲν ἐν ὀφθαλμοῖς ὡς ἔπος εἰπεῖν ἀναστρέφεται καὶ παρέχει διὰ παντὸς αἴσθησιν ἑαυτῶν, ὁ δὲ γῦψ σπάνιον ἔστι θέαμα, καὶ νεοσσοῖς γυπὸς οὐ ῥαδίως ἴσμεν ἐντετυχηκότες: El mot σπάνιον així com la referència als νεοσσοῖς també apareixen en el text d'Aristòtil, fet que denota la probable dependència de Plutarc pel que fa al text peripatètic. El problema, com ja hem apuntat, és que sembla que el Polígraf només està interessat en l'autoritat d'Herodor per la part específica d'Hèracles que no pas l'existència d'un lloc celestial d'on provenen aquestes aus.

ἀλλὰ καὶ παρέσχεν ἐνίοις ἄτοπον ὑπόνοιαν, ἔξωθεν αὐτοὺς ἀφ' ἐτέρας τινὸς γῆς καταίρειν ἐνταῦθα, τὸ σπάνιον καὶ μὴ συνεχές: En aquest cas, el detall sobre la invisibilitat de la terra (ἄδηλος) o la localització a dalt del cel (μετεώρος) no és present, com tampoc hi és en el fragment 22b ii. Això no obstant, la interpretació roman la mateixa: no pot ser la lluna, sinó Plutarc, conegut pel seu tractat *Sobre la cara visible de la lluna*, empraria aquest mot per a referir-se a l'astre;⁹ en el fragment 22b ii explicita que els voltors πόρρωθέν ποθεν ἔξαπίνης καταίρουσι, és a dir, que la localització d'aquest lloc d'origen és superior, no simplement una "altra regió". Així doncs, malgrat que Plutarc potser no vol fer palesa la natura extraterrestre dels voltors d'aquesta teoria, encara segueix la descripció que ha fet Aristòtil en els passatges de la *Historia Animalium*.

οἷον οἱ μάντιες ἀξιοῦσιν εἶναι τὸ μὴ κατὰ φύσιν μηδ' ἀφ' αὐτοῦ, πομπῆ δὲ θείᾳ φαινόμενον: Plutarc torna a remarcar la importància d'aquesta au dins el context endevinatori.¹⁰ En la història de la fundació de Roma, els germans Ròmul i Rem

⁸ A. *Supp.* 226.

⁹ Sobre aquesta obra, veg. el recent monogràfic de Lesage Gárriga (2023).

¹⁰ No només a Roma, sinó també a Grècia, veg. Kindt (2020: 200): "Because they were much rarer than songbirds, raptor's appearance seemed particularly meaningful; and they were easier to observe from a distance on account of their size. As meat-eaters they may also have evoked associations with the reading of entrails."

decideixen l'emplaçament de la nova ciutat a partir de l'observació dels voltors.¹¹ Ròmul vol establir-la a Roma Quadrata, mentre que Rem a prop de l'Aventí. Per tal de resoldre el conflicte, arranquen que qui vegi més voltors serà qui prengui la decisió final. Segons Plutarc, Rem en va veure sis, mentre que Ròmul el doble; també recull que alguns creuen que Ròmul no va ser del tot honest en el seu recompte.

¹¹ Les fonts principals per aquest episodi són el mateix Plutarc (*Rom.* 9.4), Elià (*NA* 10.22), Tit Livi (1.6-7) i Dionisi d'Halicarnàs (1.85-86); veg. Carandini (2014: 17-33) per al mite dels germans i el seu paper en la formació d'una identitat romana.

Fragment 23: Hidra

Cf. Pl. *Phd.* 89c.5: “πρὸς δύο λέγεται οὐδ’ ὁ Ἡρακλῆς οἷός τε εἶναι.”

Sch. Pl. *Phd.* 89c (95 Cufalo)

ταύτης τὴν αἰτίαν Δουῖρις οὕτως ἀφηγεῖται· Ἡρακλέα γάρ φησι βωμὸν εἰσάμενον ἐπὶ τῷ Ἀλφειῷ πυγμαῖς ἀγῶνα θεῖναι, καὶ νικήσαντα τὴν ἐξῆς Ὀλυμπιάδα πάλην ἀγωνιζόμενον ὑπὸ Ἐλαίου καὶ Φεράνδρου πάγη ληφθῆναι· καὶ ἐξ ἐκείνου τὸ “πρὸς δύο <οὐδ’> Ἡρακλῆς” παροιμισθῆναι. Ἐχεφυλλίδας δὲ αὐτὸν ὑπὸ Κτεάτου καὶ Εὐρύτου
5 τῶν Μολ<ι>ονιδῶν ἠττηθῆναι κατὰ τὴν ἐπ’ Αὐγεία στρατείαν· διωχθέντα δὲ ἄχρι τῆς Βουπρασίδος καὶ περιβλεψάμενον, ὡς οὐδεὶς ἐξίκετο τῶν πολεμίων, ἀναψύξαι τε καὶ ἐκ τοῦ παραρρέοντος ποταμοῦ πίνοντα προσαγορεῦσαι “τοῦτο ἡδὺ ὕδωρ.” ὁ νῦν δεικνυται ἰόντων ἐκ Δύμης εἰς Ἥλιν, καλούμενον ὑπὸ τῶν ἐγγχωρίων “Σαδὺ ὕδωρ.” τὰ δὲ αὐτὰ καὶ Φερεκύδης καὶ Κώμαρχος καὶ Ἴστρος ἐν τοῖς Ἡλιακοῖς ιστοροῦσι. καὶ διὰ
10 τοῦτο θεωροῦς τοὺς Μολιονίδας ἰόντας εἰς Κόρινθον λοχήσαντα τὸν Ἡρακλέα περὶ Κλεωνὰς ἀποκτεῖναι· ὅθεν Ἡλείοις ἀπώμοτον εἶναι τὰ Ἴσθμια ἀγωνίζεσθαι, ὅτι θεωροῦς πεμφθέντας εἰς τὸν Ἴσθμὸν τοὺς Μολιονίδας ελὼν Ἡρακλῆς ὑπὸ Κορινθίων ἐδέχθη. Ἡρόδωρος δὲ καὶ Ἑλλάνικός φασιν ὡς ὅτε τὴν Ὑδραν Ἡρακλῆς ἀνήρει, τὴν
15 Ἡραν αὐτῷ καρκίνον ἐφορμήσαι, πρὸς δύο δὲ οὐ δυνάμενον μάχεσθαι σύμμαχον ἐπικαλέσασθαι τὸν Ἰόλαον, καὶ ἐντεῦθεν ῥηθῆναι τὴν παροιμίαν.

Duris historicus *FGrH* 76 fr. 93; Echephylidas historicus *FGrH* 409 fr. 1; Pherecyd. fr. 79a Fowler; Comarchus *FGrH* 410 fr. 2; Ister *FGrH* 334 fr. 42; Hellenic. fr. 103 Fowler

1 post ταύτης add. τῆς παροιμίας Erbse apud. Paus.; ante Δουῖρις add. ὁ Jacoby; γάρ om. recc.; εἰσάμενον codd. : δευμάμενον Hermann || 2 νικήσαντα τὴν codd. : νικῆσαι· τὴν <δ’> conl. Jacoby; πάλην revera T, Cufalo : πάλιν Hermann et Greene legendum voluerunt : πάλαι codici T tribuit Greene, deceptus a Schanz || 3 Ἐλαίου T, Cufalo : Ἐλάτου Hermann, legendum putat Greene; πάγη T : πάλη Hermann et scribere voluit Greene || 4 τὸ πρὸς δύο <οὐδ’> revera T, Hermann unde Müller et Jacoby : τὸ πρὸς δύο male Greene; Ἐχεφυλλίδας codd. : Ἐχεφυλίδας legendum esse iam vidit Müller, et in nota 1 (vol. 3b p. 154) ad comentarium suum probat Jacoby || 5 Μολ<ι>ονιδῶν corr. recc. : Μολονιδῶν T || 6 ἀναψύξαι cum Hermann Cufalo scripsit : ἀναψύξαι T, Greene || 7 παραρρέοντος Hermann : παραρέοντος T, dub. Greene || 8 Ἥλιν Hermann et legendum ait Greene : ἡλιον T, Greene ; Σαδὺ ὕδωρ codd. : βαδὺ ὕδωρ recc. quidam, fort. ex Paus. 5.3.2 Hermann : Φαδὺ ὕδωρ dub. Fowler || 9 Κώμαρχος T, Hermann : Κλέαρχος conl. Müller et dub. Greene; Ἡλιακοῖς Hermann et legere voluit Greene : Ἰλιακοῖς T,

Greene || 11 Ἡλείος Hermann, et in cancellis legendum dixit Greene : Ἡλείος T, Greene || 12
ελών codd., Cufalo, Pàmias : <άν>ελών Fowler post Jacoby || 14 καρκίνον Müller? : καρκίνον
revera T || 15 Ἰόλαον codd. : Ἰόλεων rec.

“Ni el mateix Hèracles pot vèncer contra dos.”

La causa d'aquesta dita l'explica Duris de la següent manera: diu que Hèracles, havent erigit un altar a la vora de l'Alfeu, va instituir un concurs de pugilat. Havent vençut en la següent Olimpíada, sent desafiat per Èleu i Ferandre a lluitar, va ser derrotat amb una trampa. A partir d'això, va esdevenir proverbial el “contra dos no pot ni tan sols Hèracles”. Equefil·lidas, però, explica que aquest fou vençut per Ctèat i Èurit, els moliònides, durant la campanya contra Augias. Perseguit fins a Buprasis i mirant-los per la cua de l'ull, com que cap dels enemics s'apropava, va refer-se bevent del riu que corria a la vora i va anomenar aquella aigua “aigua dolça”. Avui en dia és assenyalat per aquells que van de Dime a Elis, i els habitants de la zona l'identifiquen com Aigua Dolça. Això mateix expliquen Ferecides, Comarc i Ister a la *Història de l'Èlida*. I per aquest motiu, en dirigir-se els moliònides cap a Corint com a ambaixadors, Hèracles els parà una emboscada i els donà mort a prop de Cleone. Per això els eleus tenen prohibit competir en els jocs Ístmics, atès que Hèracles havia matat els moliònides, els ambaixadors enviats a l'Istme, i va ser acollit pels corintis. Herodor i Hel·lanic diuen que mentre Hèracles matava l'hidra, Hera va aviar-li un cranc, però no tenia la força per a lluitar contra els dos, així que va cridar com aliat a Iolau, i des d'aleshores s'ha dit aquest proverbi.

Comentari textual i mitogràfic

El escolis al *Fedó* de Plató han conservat el fragment 23 del *corpus* herodoreu. El cos escoliogràfic antic prové dels comentaris neoplatònics; especialment importants foren els de Procle i Olimpíodor.¹ En el *Fedó*, diàleg que relata els últims moments de la vida de Sòcrates, Plató empra la imatge d'Hèracles lluitant contra l'hidra de Lerna dins els arguments del filòsof contra la misologia. Fedó cita el proverbi “contra dos no pot ni

¹ Veg. Dickey (2007: 28). Tanmateix, per als proverbis, veg. Dickey (2007: 46): “and note on proverbs that appear to come directly from the collection of Lucillus Tarrhaeus (first century AD and thus the earliest significant source for the scholia).”

tan sols Hèracles”, a partir del qual Sòcrates s’identificarà com un Iolau contra els arguments de Simnias i Cebes (l’hidra).² Aquesta no és l’única ocasió en què el filòsof emprà aquest episodi de la vida de l’heroi com a una analogia per a Sòcrates i la seva activitat intel·lectual contra els sofistes.³ A l’*Eutidem* també trobem que Eutidem i Dionisodor són comparats amb l’hidra i el cranc respectivament, mentre que Sòcrates i Ctesip serien Hèracles i Iolau.⁴

L’extens escoli presenta dues explicacions per al proverbi.⁵ La primera tradició aclareix la dita a partir d’un combat de pugilat d’Hèracles contra dos bessons (a les Olimpíades o contra els moliònides un cop ha fet el treball d’Augias); la segona, que és clarament a la que està fent referència Plató en el diàleg, la relaciona amb el segon treball sota les ordres d’Euristeu, el qual consistia a matar l’hidra de la plana argiva de Lerna. Tradicionalment, el monstre serpentí és ajudat per un cranc (aquí enviat per Hera), mentre que Hèracles rep l’assistència del seu nebot Iolau.⁶

Per tal d’editar el text, hem fet ús de la recent edició dels escolis de Cufalo, que ha superat amb una lectura més acurada dels manuscrits la de Greene.⁷ L’escoli presenta la citació d’Herodor conjuntament amb Hel·lanic; ambdós s’erigeixen com autoritats mitogràfiques sobre l’hidra de Lerna.⁸

ταύτης τὴν αἰτίαν Δοῦρις οὕτως ἀφηγεῖται· Ἡρακλέα γὰρ φησι βωμὸν εἰσάμενον ἐπὶ τῷ Ἀλφειῷ πυγμῆς ἀγῶνα θεῖναι: L’escoliasta comença explicant l’origen del proverbi segons Duris de Samos. L’historiador situa l’episodi un cop Hèracles ha establert un altar proper al riu Alfeu i un concurs de pugilat: ens trobem

² Veg. Jansen (2013: 341): “Just as the giant crab prevents Hercules from effectively vanquishing the hydra; the companions’ potential misology imperils Socrates’ attempts to use argument to vanquish the objections of Simnias and Cebes. (...) Rational argument can sever the heads of the frightful possibility of nothingness after death, but another sort of weapon is required to prevent the heads from regrowing.” Sòcrates es compara amb Iolau i no amb Hèracles perquè pretén que els seus deixebles no depenguin d’ell per “contraatacar”.

³ Veg. Petraki (2021) per a la representació heroica de Sòcrates per part de Plató i els seus paral·lels amb el culte heroic.

⁴ Pl. *Euthd.* 297c. Veg. Jackson (1990: 379): “Socrates’ predicament is parallel: his Hydra grows multiple heads of argument as soon as he resists one. The image is particularly apt for the rapidity with which the brothers produce fallacies one after another, leaving little or no time for their analysis before speedily moving on to the next.”

⁵ Una tercera és present als escolis de Píndar (*O.* 10.19), on Hèracles defuig de Cicne. Estesícor (fr. 207 Campbell) explica que l’heroi s’hi negava a enfrontar-s’hi si rebia l’ajuda del seu pare Ares.

⁶ Veg. *infra* per l’addició del cranc i per altres elements que compliquen la victòria d’Hèracles.

⁷ Cufalo (2007); Greene (1938). D’aquí la llargada de l’aparat crític, tot i que moltes correccions corresponen a una lectura errònia fàcilment identificable amb confusions paleogràfiques.

⁸ Hellanic. fr. 103 Fowler.

amb l'*aition* per als jocs Olímpics.⁹ El riu Alfeu en el context del mite heracleu ens ha de fer pensar en la neteja dels estables d'Augias.¹⁰

καὶ νικήσαντα τὴν ἐξῆς Ὀλυμπιάδα πάλιν ἀγωνιζόμενον ὑπὸ Ἐλάιου καὶ Φεράνδρου πάγη ληφθῆναι: Del text podem extreure que Hèracles guanya en la primera ronda del combat, i no pas en una primera celebració dels jocs Olímpics. Això no obstant, Èleu i Ferandre el desafien un segon cop i guanyen l'heroi amb una "trampa". Aquesta lectura dels manuscrits (πάγη en comptes de la *facilior* πάλη) comporta acceptar un element obscur i altrament no testimoniats a les fonts.¹¹ De la mateixa manera, només apareixen en aquesta instància com els adversaris d'Hèracles en el combat els noms d'Èleu i Ferandre. Ἐλάιος en comptes d'Ἐλάτος encaixa amb el context geogràfic i l'explicació etiològica present més endavant per a l'absència dels eleus en els jocs Ístmics; sobre Φεράνδρος no podem dir el mateix.¹² Això no obstant, els elements presents al fragment de Duris són sospitosament similars al combat d'Hèracles contra els moliònides: sembla que ens trobem amb una variant del mite.¹³

καὶ ἐξ ἐκείνου τὸ "πρὸς δύο <οὐδ'> Ἡρακλῆς" παροιμισθησθῆναι: A partir d'aquesta explicació, per tant, sembla que el proverbi era ja present en el text de Duris de Samos en contar el combat. La dita, com és d'esperar, també la recull Zenobi.¹⁴

Ἐχεφυλλίδας δὲ αὐτὸν ὑπὸ Κτεάτου καὶ Εὐρύτου τῶν Μολ<ι>ονιδῶν ἠττηθῆναι κατὰ τὴν ἐπ' Αὐγείᾳ στρατείαν: Seguidament, l'escoliasta contrasta la versió de Duris (δὲ), amb la de l'historiador eleu Equefíl·lidas.¹⁵ Aquest autor, però, fa

⁹ Veg. *Fragment 34: Ares olímpiques* per Hèracles establint altars, com és d'esperar d'un heroi civilitzador.

¹⁰ L'heroi desvia el curs d'aquest riu per dur a terme la tasca, veg. *infra*.

¹¹ Veg. Fowler (2013: 280 n.64).

¹² A més a més, Zenobi (5.49) atesta un Laios, prou similar a Èleu, per aquest episodi.

¹³ Veg. *infra* per les fonts sobre els moliònides, la seva identitat i localització de l'encontre amb Hèracles. Contra Guidetti (2023) *ad loc.*, que creu que la història de Duris no està relacionada amb els moliònides. Certament, la relació entre el treball i la lluita contra els bessons semblen artificialment unides per esdevenir en la mateixa regió, veg. Mitchell (2021: 82) en relació als elements ja presents a la *Iliada* (11.670-761): "However, Heracles' actions are limited and no reference is made to his cleaning of the stables. This may indicate that the narrative of the Labor later emerged out of mythological components already associated with this region."

¹⁴ Zen. *Ath.* 1.5.

¹⁵ Veg. Guidetti (2023).

lluitar Hèracles contra Ctèat i Èurit, també coneguts com els moliònides,¹⁶ en el context del treball de la neteja dels estables d'Augias. Hèracles ha de netejar els estables del rei de l'Èlida en el que acabarà constituint-se com el cinquè treball canònic.¹⁷ El rei es nega a pagar per aquest servei i Hèracles s'hi se'n vol venjar atacant-lo amb un exèrcit que ha reunit a la regió. Augias encarrega als bessons Ctèat i Èurit la defensa d'Elis, els quals, durant una treva, ataquen a traïció a l'heroi. A Ferecides i Íbic, els moliònides són presentats com uns siamesos monstruosos, fet que encaixa amb el proverbi i la inseparabilitat com a oponent doble d'Hèracles.¹⁸

διωχθέντα δὲ ἄχρι τῆς Βουπρασίδος καὶ περιβλεψάμενον, ὡς οὐδεὶς ἐξίκετο τῶν πολεμίων, ἀναψύξαι τε καὶ ἐκ τοῦ παραρρέοντος ποταμοῦ πίνοντα προσαγορευῆσαι “τοῦτο ἡδὺ ὕδωρ”: Aleshores trobem una explicació etiològica per al nom d'un riu de l'Èlida. Hèracles fuig quan l'ataquen els moliònides fins a arribar a Buprasis.¹⁹ En adonar-se que els bessons ja no el persegueixen, beu aigua d'un riu i exclama la seva dolçor.

ὁ νῦν δείκνυται ἰόντων ἐκ Δύμης εἰς Ἴλιν, καλούμενον ὑπὸ τῶν ἐγγυρίων “Σαδὺ ὕδωρ”: L'escoli recull el nom d'aquest riu, que la tradició manuscrita ha preservat amb variacions. En efecte, σαδὺ correspondria a ἡδὺ amb la sibilització *elea* de l'esperit aspre.²⁰ El riu també apareix a Pausànias, però amb un ἄτιον per al nom diferent:²¹ després de la campanya contra Augias, les dones de la zona demanaren a Atena ajuda per a repoblar la regió. La “dolçor” del riu provindria del fet que van aconseguir concebre a un lloc proper al corrent d'aigua. Pausànias destaca que pels

¹⁶ Sobre el nom, Ferecides (fr. 79b Fowler = fr. 79 Dolcetti = Sch. Hom. *Il.* 11.709) l'explica a partir de la seva genealogia: la seva mare era Molíone (Moline a Paus. 8.14.9), filla de Molós, la qual els té amb Posidó. Tanmateix, el pare putatiu era Àctor.

¹⁷ L'episodi és present a Pausànias (5.2.1-5, 8.14), Apol·lodor (2.7.2 [2.139-140]) i Diodor de Sicília (4.33.1); veg. Gantz (1993: 392-393) per les fonts i representacions iconogràfiques del treball.

¹⁸ Pherecyd. fr. 79b (= fr. 79 Dolcetti = Sch. Hom. *Il.* 11.709); Ibyc. fr. 285 Davies: són nascuts d'un ou, com els Dioscurs. Presenta a una fibula de bronze, (*LIMC* “Aktorione” 1.1.7). Veg. Papadopoulos (1999) per a les representacions dins la mitologia grega de bessons *tricksters*.

¹⁹ No s'ha pogut identificar l'emplaçament concret de Buprasis, tot i que les referències a la *Iliada* (2.615) semblen situar la ciutat a l'Èlida.

²⁰ Veg. Buck (1927: 51-52).

²¹ Paus. 5.3.2.

locals el nom és βαδύ, atès que els eleus haurien conservat la digamma inicial amb la β (d'aquí la proposta d'*emendatio* en Φαδύ per part de Fowler).²²

τὰ δὲ αὐτὰ καὶ Φερεκύδης καὶ Κώμαρχος καὶ Ἴστρος ἐν τοῖς Ἡλιακοῖς ἱστοροῦσι: Ens trobem amb una *subscriptio* de Ferecides, Comarc i Ister.²³ En efecte, resulta difícil saber fins a quin punt aquests autors presentaven tant l'episodi dels moliònides com l'*aition* per al proverbi. La posició més prudent passa per no incloure la dita en relació amb el mite.²⁴ A més a més, estem d'acord amb Guidetti, qui considera que aquesta llista d'autoritats està introduïda al bell mig del fragment d'Equèfil·lidas.²⁵

καὶ διὰ τοῦτο θεωροὺς τοὺς Μολιονίδας ἰόντας εἰς Κόρινθον λοχήσαντα τὸν Ἡρακλέα περὶ Κλεωνᾶς ἀποκτεῖναι: Si els moliònides ataquen Hèracles a traïció, l'heroi el venç de la mateixa manera: els prepara una emboscada quan aquests es dirigeixen a Corint com a θεωροί, representants sagrats.²⁶ Com a ambaixadors religiosos, l'atac o l'assassinat d'aquests era una greu ofensa. El lloc on esdevé la mort dels bessons a mans d'Hèracles és Cleone a totes les fonts.²⁷

ὄθεν Ἡλείοις ἀπώμοτον εἶναι τὰ Ἴσθμια ἀγωνίζεσθαι, ὅτι θεωροὺς πεμφθέντας εἰς τὸν Ἴσθμὸν τοὺς Μολιονίδας ἐλὼν Ἡρακλῆς ὑπὸ Κορινθίων ἐδέχθη: Aleshores, trobem una altra explicació etiològica amb el mite dels moliònides: seria a partir d'aquesta ofensa que comet Hèracles envers els ambaixadors eleus. Sobre aquesta absència dels eleus als jocs Ístmics, Pausànias presenta explicacions alternatives: a) els corintis no van compensar aquesta matança i, per aquest motiu, els

²² Veg. Thévenot-Warelle (1988: 75): “Si βαδύ survit dans la langue pariée a l'époque de Pausanias, il faut supposer qu'au moment où /w/ s'efface, il est assimilé par le dialecte à la variante [v] de /b/ avec graphie B.”

²³ Pherecyd. fr. 79a Fowler; Comarchus *FGrH* 410 fr. 2; Ister *FGrH* 334 fr. 42.

²⁴ El verb ἱστορεῖν sembla apuntar al fet que els autors presentaven el “mite”, tal com entenem el terme vulgarment, veg. Delattre (2014).

²⁵ Veg. Guidetti (2023) *ad loc.* Per tant, tota l'explicació de l'encontre amb els moliònides, l'origen pel nom del riu eleu “Aigua Dolça” i l'*aition* per a l'absència elea dels jocs Ístmics pertanyerien a aquest autor.

²⁶ Veg. Jordan (2001: 36): “They (sc. the *theoroi*) formed a special group different to the ordinary visitors who went to watch the competitions and to enjoy the festival. The official *theoria* brought with it the supplies and equipment necessary for its stay and for the ceremonial functions at the festival site. It was thus splendidly equipped, for one of the tasks of sacred embassies was to display the wealth and power of the homeland, to show the flag. After the delegates arrived at the festival site they began the customary religious observances: they formed a procession and moved to the shrine of the chief deity bearing the various gifts and offerings needed for the performance of the obligatory sacrifices.”

²⁷ Pi. O. 10.30; Apollod. 2.7.2 [2.140]; D.S. 4.33.3; Paus. 2.15.1, on la tomba encara era visible en els temps del periegeta.

eleus decideixen boicotejar els jocs; b) els fills de Lísipe van ser morts en entrenar pels jocs Ístmics; els d'Olímpia van reclamar un regal votiu de Cípsel, reclamació que els de Corint van refusar.²⁸ En realitat, la rivalitat entre eleus i corintis ja devia estar ben establerta pel fet de tenir uns els jocs Olímpics i els altres els Ístmics. A més a més, una de les històries que explica els orígens dels jocs Ístmics presenta com a fundador Teseu, en contraposició de l'Hèracles olímpic.²⁹

Ἡρόδωρος δὲ καὶ Ἑλλάνικός φασιν ὡς ὅτε τὴν Ὑδραν Ἡρακλῆς ἀνήρει, τὴν Ἦραν αὐτῷ καρκίνον ἐφορμῆσαι, πρὸς δύο δὲ οὐ δυνάμενον μάχεσθαι σύμμαχον ἐπικαλέσασθαι τὸν Ἴόλαον, καὶ ἐντεῦθεν ῥηθῆναι τὴν παροιμίαν: L'última explicació de l'escoli és la que més escau amb el fragment platònic, atès que després tornarà a la idea de Iolau com a ajudant d'Hèracles.³⁰ Després de vèncer en un primer treball el lleó de Nèmea,³¹ Euristeu ordena Hèracles la matança d'un monstre serpentí dels marjals de l'argòlida: l'hidra de Lerna, filla d'Equidna i Tifó.³² Es tracta d'una δράκαινα amb un nombre de caps que bascula entre els tres i els mil depenent de la font: sigui com sigui, sempre apareix concebuda amb una pluralitat des d'època arcaica.³³ La versió més antiga sembla indicar que Hèracles lluita sol contra l'hidra. Per

²⁸ Paus. 5.2.1-5.

²⁹ Veg. Gilman Roman (2014: 181): "There were two different mythical accounts of the origins of the Isthmian Games. In one, King Sisyphos of Corinth founded funeral games for his nephew Melikertes, who had drowned nearby (Paus. 1.44.7-8). The other myth (Plu. *Theseus* 25.4-5) says Theseus of Athens founded games for Poseidon at the Isthmus because Herakles began games for Zeus at Olympia. Different traditions say Theseus started the games to honor Skiron or Sinis, whom he killed in his labors."

³⁰ Pl. *Phd.* 89c.

³¹ Veg. *Fragment 4: Lleó de Nèmea*. Aquests dos primers treballs serveixen per avituallament i preparació de l'heroi, veg. Saloway (2021: 49): "So just as the hero was furnished with an impenetrable shield from his successful completion of the killing and skinning of the Nemean Lion, the Lernean Hydra provided a valuable and deadly weapon, necessary for some of the difficult tasks that lay ahead."

³² Hes. *Th.* 313-318. Sobre la localització de l'hidra i l'importància del terreny pantanós, veg. Saloway (2021: 46). Com a drac del marjal, hi ha tota una tradició que la relaciona amb Amímone i la seva font; veg. Ogden (2013: 170): "There is nothing in our evidence to suggest directly that the Hydra might have been protecting the chastity of a naiad Amymone, but the spring's origin story in association with the Danaid girl Amymone makes appeal to remarkably similar themes."

³³ Ho podem afirmar a partir dels testimonis iconogràfics, veg. Gilis & Verbanck-Piérard (1998: 41): "L'affrontement est conçu selon une structure iconique simple et forte, comme pétrifiée depuis ses premières attestations, qui sont aussi parmi les plus anciens témoignages de l'iconographie mythologique grecque : les fibules béotiennes en bronze, d'époque géométrique." Pisandre (fr. 2 *PEG* = Paus. 2.37.4) és el testimoni més antic per la pluralitat de caps. Tres caps a Servi (*ad Aen.* 6.575, que també recull els nou); nou a la majoria de representacions artístiques i a Apol·lodor (2.5.2 [2.77]), Higí (*Fab.* 30) i la *Suda* (s.v. Ὑδρα); quinze a Simònides (fr. 569 *PMG*); cinquanta a Virgili (*Aen.* 6.575, però cent a 7.658); cent a Eurípides (*HF* 1188, però mil a 419), Diodor de Sicília (4.11.5).

tal de vèncer-la, ha de tallar tots els caps, però aquests tornen a créixer.³⁴ Sens dubte, una de les característiques que faran del combat amb el monstre una dura prova de no només força sinó també estratègia per part de l'heroi, és la capacitat regenerativa dels caps ja present en la tragèdia d'Eurípides.³⁵ La solució per a aquest inconvenient passa per la cauterització dels caps tallats, que Hèracles és capaç de fer amb l'ajuda del seu nebot Iolau.³⁶

Hi ha un altre element que complica la victòria heraclea: la presència d'un cranc que lluita al bàndol de l'hidra. Segons Herodor i Hel·lanic, la causa de la presència del cranc és Hera, que l'envia per fer més just el combat. Paniasi és la font més antiga pel cranc, a excepció de les representacions iconogràfiques.³⁷ Aquesta interpretació de la intervenció del cranc també és present a Palèfat, Apol·lodor i Joan Pedràsim.³⁸ Tanmateix, hem conservat indicis que contradiuen la motivació present a l'escoli: hi ha una tradició que recull Eratòstenes, que fa que el cranc hi participi *motu proprio*, el qual, en pessigar Hèracles, acaba mort trepitjat per l'heroi.³⁹ Per tant, en aquesta tradició la presència del cranc no ajusta el combat dos a dos, atès que l'heroi és capaç de desfer-se'n de la criatura per si sol.

³⁴ Veg. McPhee (2022: 125).

³⁵ E. HF 1274-1275. En el context del control hidràulic propi de l'heroi (veg. *Fragment 30: Prometeu escita*), Salowey (2021: 47) intepreta aquesta regeneració com un reflex mitològic de les conseqüències del bloqueig de l'aigua pantanosa: d'aquest en sorgeixen múltiples corrents.

³⁶ També present a Eurípides (HF 421, Io. 191-200). Apol·lodor (2.5.2 [2.80]) presenta la idea de la immortalitat d'un dels nou caps, veg. McPhee (2022: 130): "Effectively the hero deals with the hydra's immortal head just as the gods deal with Typhoeus or Enceladus, pinning it down for eternity under a crushing weight. This small addition to the story affords yet a further example of Heracles' resourcefulness."

³⁷ Panyas. fr. 8 PEG; veg. Padgett (2014: 43): "By the late seventh century, Herakles and Iolaos are identified by inscriptions on Early Corinthian vases, and the canonical composition was well established, with the hero attacking the Hydra from the left and Iolaos coming in from the right." En general per les representacions àtiques de l'episodi, veg. Venit (1989).

³⁸ Palaeph. 38; Apollod. 2.5.2 [2.79]; Pediasim. 1.6-7.

³⁹ Eratosth. *Cat.* II.

Fragment 24: Senglar d'Erimant

Cf. A.R. 1.124-9c: “Ἄλλ’ ἐπεὶ ἄιε βᾶξιν ἀγειρομένων ἡρώων, | νεῖον ἀπ’ Ἀρκαδίας
Λυρκήιον Ἄργος ἀμείψας, | τὴν ὁδὸν ἧ ζῶν φέρε κάπριον ὃς ῥ’ ἐνὶ βήσσης | φέρβετο
Λαμπεῖης Ἐρυμάνθιον ἄμ μέγα τίφος, | τὸν μὲν ἐνὶ πρώτῃσι Μυκηναίων ἀγορῆσι |
δεσμοῖς ἰλλόμενον μεγάλων ἀπεσεῖσατο νώτων.”

Sch. A.R. 1.124-9c (Wendel)

περὶ δὲ τοῦ κάπρου καὶ Ἡρόδωρός φησιν ὅτι ἐπὶ τὰς πύλας τῶν Μυκηνῶν κομίσας
αὐτὸν ἀπέθετο.

“Ben altrament, quan va sentir la notícia que els herois s’ajuntaven, ell acabava de recórrer, d’Arcàdia a Argos Lircea, el camí per on portava viu el senglar que pasturava a les valls de Lampea, vora el gran marjal d’Erimant; a l’entrada de la plaça de Micenes va espolsar-se’l de les enormes espatlles, embolicat amb lligams.”

Sobre el senglar, Herodor també diu que, en haver-lo conduit cap a les portes de Micenes, allà el va exposar.

Comentari textual i mitogràfic

Entre els escolis d’Apol·loni de Rodes, trobem Herodor citat en relació amb el senglar d’Erimant. En el poema del poeta alexandrí, la referència a aquest es troba dins el catàleg d’Argonautes del llibre primer. Apol·loni introdueix Hèracles, que forma part de la seva expedició argonàutica, juntament amb el seu acompanyant Hilas. L’heroi decideix unir-se a la resta d’Argonautes tot just després d’haver acomplert la tasca que consisteix a caçar el senglar que terroritzava la regió d’Erimant.

L’escoliasta compara la variant d’Apol·loni amb la de l’*Heraclea* d’Herodor: l’escriptor d’Heraclea Pòntica també feia que Hèracles portés el senglar d’Erimant (suposadament viu) fins a Micenes, per tal de presentar-lo al rei Euristeu.

Per establir el text, hem emprat l’edició de Wendel dels escolis a *Les Argonàutiques*.¹ Aquest fragment, tot i trobar-se al cos escoliogràfic argonàutic, no

¹ Wendel (1935).

sembla provenir de *Les Argonautiques* d'Herodor.² Com ja hem apuntat, la menció del treball del senglar d'Erimant en Apol·loni apareix quant a la participació d'Hèracles en el viatge a la Còlquida. Això no obstant, Herodor no feia d'Hèracles un dels Argonautes, així que els escoliastes devien haver extret la informació de l'*Heraclea*.³

περὶ δὲ τοῦ κάπρου καὶ Ἡρόδωρος φησιν ὅτι ἐπὶ τὰς πύλας τῶν Μυκηνῶν κομίσας αὐτὸν ἀπέθετο: La caça del senglar d'Erimant apareix en les nostres fonts entre els dotze treballs canònics d'Hèracles.⁴ El senglar no té cap atribut que el converteixi en un repte més difícil d'aconseguir; alguns estudiosos han interpretat aquest fet com una expressió del lloc de prestigi reservat a la caça d'aquest animal a l'antiga Grècia.⁵ Ja estem acostumats a veure Hèracles com a “Mestre dels Animals”: sembla que part de la personalitat de l'heroi passa per un control de les feres, ja sigui domesticant-les, ja sigui matant-les.⁶ Quan es tracta d'animals menys perillosos, com el cas que ens ocupa, Hèracles els ha de presentar a Euristeu.⁷

El testimoni literari més antic es troba en Hecateu, el qual apunta que el senglar també devastava la zona de Psosis, una polis situada al nord-oest d'Arcàdia.⁸ Sòfocles tan sols menciona que prové d'Erimant.⁹ Els detalls del treball en forma literària, per tant, no se'ns han conservat fins a fonts molt posteriors, a excepció del nostre Herodor. Apol·lodor explica en termes molt similars a Herodor (ἐκόμισεν εἰς Μυκῆνας) que Hèracles presentà el senglar encara viu a Euristeu.¹⁰ Aquesta és la versió que també recullen Diodor de Sicília i Quint d'Esmirna.¹¹ L'únic a desviar-se de la tradició és Higí,

² Veg. *Fragment 15: Perseu i Andròmeda; Fragment 30: Prometeu escita; Fragment 31: Cerber*.

³ Veg. *Fragment 21: Hèracles no és un dels Argonautes*.

⁴ La posició, però, varia entre en el tercer i el quart lloc, veg. Ogden (2021:

⁵ Veg. Scherrer (2014: 113), que remarca el fet que no és invulnerable com el lleó de Nèmea i que ocupa un lloc més avançat en l'ordre canònic de treballs.

⁶ Sobre el paradigma del “Master of Animals” en les religions d'Orient Pròxim i els paral·lels grec d'Hèracles, veg. Burkert (1979: 95): “Heracles, in all these exploits, plays the same role: he transfers the mastership of animals to man, animals difficult to get, dangerous, and cared for by superhuman owners.”.

⁷ Pi. fr. 168a Drachmann. Veg. Burkert (1998: 9), sobre els animals no perillosos, diu que “s'ils sont finalement tués, c'est comme victimes sacrificielles, lorsque'elles sont pleinement intégrées dans l'ordre civilisateur de la polis grecque. L'activité propre à Héraclès, c'est le transfert des animaux du monde sauvage vers la civilisation.”

⁸ Hecat. fr. 6 Fowler (= St. Byz. s.v. Ψωφίς)

⁹ S. *Tr.* 1097. A Homer (*Od.* 6.101-102), apareixen les muntanyes d'Erimant com a lloc de caça.

¹⁰ Apollod. 2.5.4 [2.83].

¹¹ D.S. 4.12.1-2; Q.S. 6.220-222.

qui fa que Hèracles mati el senglar.¹² En aquest cas, les representacions iconogràfiques del treball també apunten a la variant en què l'animal ha de romandre viu. Certament, es tracta d'una empresa amb una amplíssima presència iconogràfica, especialment pel que fa als vasos àtics del segle VI aC.¹³ En aquests, Euristeu s'amaga dins un $\pi\acute{\iota}\theta\omicron\varsigma$ mig-enterrat per rebre Hèracles amb el senglar.¹⁴ El caràcter d'aquesta escena apunta a la comèdia, però la idea d'Euristeu comunicant-se a través del missatger Copreu amb l'heroi (implícitament per por i covardia) ja és present en els textos homèrics.¹⁵ El vas de bronze apareix a Diodor; Apol·lodor coneix aquesta tradició, però l'ofereix dins la narració del lleó de Nèmea.¹⁶

Apol·loni esmenta que és en aquest moment de la vida de l'heroi que s'uneix amb la resta d'Argonautes. Això no obstant, Apol·lodor i Diodor introdueixen la seqüència de treballs amb l'encontre entre l'heroi i el centaure Folus, en comptes de la cerca pel velló d'or.¹⁷ És bastant probable que Herodor també presentés dins aquest treball la trobada amb els centaures i la mort accidental de Quiró.¹⁸

¹² Hyg. *Fab.* 30.4, veg. Ogden (2021: 73): “An unelaborated later tradition –both simplifying the Labor and assimilating it to some of Heracles’ other animal-Labors– maintains rather that he simply killed the boar, presumably deliberately.” Pausània (8.24.5) recull que els ullals es trobaven al temple d'Apol·lo a Cumes.

¹³ Veg. Gantz (1993: 389) per un resum de les diferents representacions iconogràfiques del segle VI.

¹⁴ Veg. *LIMC* “Herakles” 5.43-48, 2105, 2113-2121.

¹⁵ Hom. *Il.* 15.639-640. El $\pi\acute{\iota}\theta\omicron\varsigma$ no és explícitament mencionat, però.

¹⁶ D.S. 4.12.2; Apollod. 2.5.1 [2.76].

¹⁷ Apollod. 2.5.4 [2.83-84]; D.S. 4.12.

¹⁸ L'encontre també es troba entre els fragments de Ferecides (fr. 83 Fowler = fr. 56 Dolcetti = Phld. *Piet.* 242.4b). Veg. Fragment 27: *Teseu i Hèracles*.

Fragment 25: Teseu i les amàzones

25a

Plu. *Thes.* 26.1-2 (Ziegler)

εἰς δὲ τὸν πόντον ἔπλευσε τὸν Εὐξεινον, ὡς μὲν Φιλόχορος καὶ τινες ἄλλοι λέγουσι, μεθ' Ἡρακλέους ἐπὶ τὰς Ἀμαζόνας συστρατεύσας, καὶ γέρας {ἀριστεῖον} Ἀντιόπην ἔλαβεν· οἱ δὲ πλείους, ὧν ἐστὶ καὶ Φερεκύδης καὶ Ἑλλάνικος καὶ Ἡρόδωρος, ὕστερόν φασιν Ἡρακλέους ἰδιόστολον πλεῦσαι τὸν Θησέα καὶ τὴν Ἀμαζόνα λαβεῖν
5 αἰχμάλωτον, πιθανώτερα λέγοντες. οὐδεὶς γὰρ ἄλλος ἰστόρηται τῶν μετ' αὐτοῦ στρατευσάντων Ἀμαζόνα λαβεῖν αἰχμάλωτον.

Philoch. *FGrH* 328 fr. 110; Pherecyd. fr. 151 Fowler (= fr. 22 Dolcetti); Hellenic. fr. 166 Fowler

2 ἀριστεῖον secl. Cobet : ἀριστεῖων Jacoby post Sintenis, qui tamen ἀριστεύων proposuerat || 5 αὐτοῦ codd. : αὐτῶ M || 6 post αἰχμάλωτον Plu. add. Bio Procl., *FGrH* 332 fr. 2

També va navegar (sc. Teseu) fins al Pont Euxí, com Filòcor i altres diuen, en una campanya amb Hèracles contra les amàzones, i va rebre Antíope com a botí. Tanmateix, la major part, d'entre els quals es troben Ferecides, Hel·lanic i Herodor, diuen que Teseu hi va anar després que Hèracles amb el seu propi estol i va prendre l'amàzona com a presonera de guerra, el que sembla més versemblant. Perquè de cap altre d'aquells que van anar a l'expedició s'explica que prengué captiva cap amàzona.

Comentari textual i mitogràfic

El fragment 25a prové de la *Vida de Teseu* de Plutarc de Queronea. En aquesta obra, Plutarc emprà material mitogràfic com l'obra d'Herodor: per aquest motiu, el nostre escriptor apareix en dues ocasions més, per contradir la versió canònica i preferida pel Polígraf.¹ Plutarc cita Herodor en la seva biografia del l'heroi nacional atenès pel que

¹ Veg. *Fragment 26: Teseu i la centauromàquia* i *Fragment 27: Teseu i Hèracles*; certament, l'obra d'Herodor hauria estat un model biogràfic interessant per Plutarc, veg. Arriaza (2019: 44): "Pero las similitudes entre Plutarco y Herodoro no acaban ahí: para la construcción de sus biografías, Plutarco está interesado en recoger las diferentes tradiciones que han explicado la historia del personaje en cuestión, en el caso que

fa a les diferents narracions de l'amazonomàquia. La descripció detallada de la batalla continua uns quants capítols més, però Herodor no torna a ser citat.²

Hi ha una tradició, que Plutarc recull sota l'autoritat de Filòcor, que uneix les expedicions d'Hèracles contra les amàzons (en el context del treball que consistia a prendre el cinyell de la reina amàzona) i l'episodi de Teseu i el seu rapte d'Antíope. Aquesta amalgamació d'històries, que pretén apropar ambdós herois, és desacreditada per Herodor, Ferecides i Hel·lanic: l'empresa de Teseu és independent i va ser posterior a la d'Hèracles.

L'edició de referència del text de Plutarc és la de Ziegler.³ A més a més, hem consultat les edicions de les altres autoritats citades per l'escriptor de Queronea.⁴ Cal destacar l'emplaçament d'Herodor entre altres autors de mitografia com Ferecides i Hel·lanic. El fragment ha de pertànyer a l'*Heraclea*, atès que totes les informacions que trobem en les citacions de Plutarc apunten a l'heroi.

εἰς δὲ τὸν πόντον ἔπλευσε τὸν Εὐξεινον, ὡς μὲν Φιλόχορος καὶ τινες ἄλλοι λέγουσι, μεθ' Ἡρακλέους ἐπὶ τὰς Ἀμαζόνας συστρατεύσας, καὶ γέρας ἄριστεϊον} Ἀντιόπην ἔλαβεν: Les amàzons, una tribu matriarcal guerrera constituïda per παρθένου i situada en els marges de l'ecumene, ja apareixen a la *Iliada*.⁵ Entre les característiques d'aquestes, a més a més de la seva predisposició bel·licosa, se les descriu cavalcant a cavall i sense un pit per facilitar el tir amb arc.⁶ L'existència d'un grup ètnic amb aquestes característiques s'ha posat en dubte,⁷ malgrat que Heròdot tracti l'enfrontament entre grecs i amàzons com a un esdeveniment històric.⁸ En tot cas, val la pena recordar que com a personatges dins la matèria mítica serveixen per

no ocupa Teseo, y en aclarar ciertos aspectos de su vida. Al menos por lo que respecta a este último objetivo, la clarificación de los hechos de la vida del personaje mítico en cuestión también era de interés para Herodoro. Podemos decir que la construcción de las biografías por parte de Plutarco es similar a la que lleva a cabo Herodoro en relación a Heracles en su *Heraclea*, en la que quiere presentar una descripción lo más detallada posible del héroe.”

² Plu. *Thes.* 26-28.

³ Ziegler (1964).

⁴ Jacoby (1957); Fowler (2000).

⁵ Per la localització concreta, veg. *infra*. Bel·lerefent les ha de matar (Hom. *Il.* 6.186, recollit per Apol·lodor 2.3.2 [2.33]); Príam recorda que l'exèrcit més gran que havia derrotat eren les amàzons al riu Sangarios (Hom. *Il.* 3.189). Veg. Stewart (1995) per la importància del seu *status* de *parthenoi* o dones no casades que cal “domesticar”.

⁶ La literatura secundària sobre les amàzons és abundant; podem destacar els monogràfics de Tyrrell (1984) i recentment Mayor (2014). Pel que fa l'etimologia popular per explicar l'absència de pit (α + μαζών, “sense pit”), present a Hel·lanic (fr. 107 = Sch. *AH* 23.8), veg. Blok (1995: 21-37).

⁷ És una interpretació historicista del mite que es pot remuntar a Bachofen; veg. Santini (2009).

⁸ Hdt. 4.110-117; a 4.116 les dones sauromates són descrites com amàzons que cacen a cavall.

reflectir una imatge d'alteritat grega, una imatge projectada en negatiu en una societat bàrbara i femenina.⁹

El testimoni de l'atidògraf Filòcor presenta una confluència entre el treball d'Hèracles i el cinyell de l'amàzona Hipòlita amb el rapte d'Antíope per part de Teseu.¹⁰ Aquesta variant està certament carregada d'un biaix atenès que vol fer participar Teseu en les grans empreses heroïques.¹¹ Això no obstant, Hèracles i Teseu apareixen com a companys als *Heraclides* d'Eurípides, així com en la descripció de Pausànias del tron de Zeus a Olímpia.¹² En efecte, hi ha una tradició que explica la invasió de les amàzons a l'Àtica, amb el rapte de l'amàzona Antíope com la causa.¹³ Les fonts més antigues provenen de la primera meitat del segle cinquè i la temàtica va gaudir d'una gran popularitat iconogràfica.¹⁴ Que Teseu participés en l'expedició d'Hèracles, ha estat interpretat com un propòsit per part de la potència atenesa per establir un paral·lel mític per a l'expedició en suport de la revolta Jònica: posteriorment les amàzons seran emprades com a representació mitològica dels perses.¹⁵

οἱ δὲ πλείους, ὧν ἔστι καὶ Φερεκίδης καὶ Ἑλλάνικος καὶ Ἡρόδωρος, ὕστερόν φασιν Ἡρακλέους ιδιόστολον πλεῦσαι τὸν Θησέα καὶ τὴν Ἀμαζόνα λαβεῖν αἰχμάλωτον, πιθανώτερα λέγοντες: Dins el *Zitatennest* mitogràfic composta per Ferecides, Hel·lanic i Herodor, trobem consens sobre la independència entre ambdós

⁹ Veg. Bremer (2000: 53): "Now the society, the *polis* to which Greek citizens belonged was a precarious one, and its safety was founded exclusively on the hoplite phalanx formed by its adult citizens. Everything would be lost if women would take weapons and disrupt or invade the well-organized life of the 'man-made' society."

¹⁰ Philoch. *FGrH* 328 fr. 110. Veg. *infra* pel robatori del cinyell de la reina amàzona.

¹¹ Veg. Hawes (2014: 153): "Theseus encapsulated, as no other single figure did, the ideals of Athens and its conception of the past. (...) In particular, his mythology was used as a canvas for the representation of political ideals. Indeed, the sudden upsurge in Theseus' popularity is commonly attributed to the propaganda of either the Pisistratids or Cleisthenes"; veg. *Fragment 26: Teseu i la centauiromàquia*.

¹² E. *Heracl.* 215-217; Paus. 5.11.4.

¹³ Veg. Dowden (1997: 102). El nom de la reina amàzona varia en les nostres fonts; tanmateix, es repeteixen Hipòlita i Antíope amb gran freqüència. Apareix casada amb l'heroi a Pausànias (1.2.1).

¹⁴ Pi. fr. 174-175 Snell-Maehler; A. *Eu.* 685-689; posteriorment també Paus. 1.15.2, 1.17.2. Per la iconografia de l'amazonomàquia, veg. Mayor (2020).

¹⁵ Veg. Boardman (1982: 11-15); sobre la versatilitat de la imatge amazònica com enemic, veg. Stewart (1995: 583): "First, the Amazons satisfy one obvious requirement for a representation of an alien but nevertheless human enemy: they look and are different from nude Greeks without being bestial, monstrous, or grotesque. For whether nude or armored, Trojans and Giants in archaic and early classical Greek art are basically indistinguishable from their Greek and Olympian opponents."

episodis.¹⁶ Això no vol dir que no existís una tradició amb Teseu i Hèracles lluitant conjuntament per prendre el cinyell d'Hipòlita, però els testimonis artístics mai representen Hèracles i Teseu junts en una escena d'amazonomàquia.¹⁷ En el cas del nostre autor, l'únic moment en què Hèracles i Teseu coincideixen es limita a una visita per part del jove heroi atenès quan el panhel·lènic ja es troba a Traquis.¹⁸ Per tant, a més a més de la independència original dels dos episodis, ens trobem amb una incompatibilitat cronològica: segurament Teseu era massa jove per a acompanyar Hèracles en aquesta empresa.¹⁹

οὐδείς γὰρ ἄλλος ἰστόρηται τῶν μετ' αὐτοῦ στρατευσάντων Ἀμαζόνα λαβεῖν αἰχμάλωτον: Finalment, Plutarc torna a fer una referència implícita al rapte d'Antíope per part de Teseu i apunta que no hi ha cap tradició en què Hèracles o els seus companys raptin o prenguin com a botí cap amàzona. És important recordar que l'expedició d'Hèracles, que quedarà fixada dins el cànon dels dotze treballs, apareix en la tradició artística com un esforç grupal.²⁰ Però també en trobem indicis en la tradició literària: Hel·lanic fa que la resta d'Argonautes l'ajudin, mentre que un fragment de Píndar esmenta Peleu com a company.²¹ El caràcter eròtic de l'episodi de Teseu és ben palès en les nostres fonts, mentre que el component bel·licós és més preminent en el d'Hèracles.²²

¹⁶ Pherecyd. fr. 151 Fowler (= fr. 22 Dolcetti); Hellanic. fr. 166 Fowler. Hem conservat altres fragments de Ferecides de temàtica relativa a les amàzons: el mitògraf atenès tracta qüestions d'etnografia amàzona al fr. 15a Fowler (= fr. 58 Dolcetti = Sch. A.R. 2.992); 15b Fowler (= fr. 59 Dolcetti = Sch. A.R. 2.371-6a); 15c Fowler (= fr. 60 Dolcetti = Sch. A.R. 2.990); sabem que l'escuder de Teseu en aquesta contesa fou Forbant (fr. 152 Fowler = fr. 23 Dolcetti = Sch. Pi. N. 5.89). Per Hel·lanic i les amàzons, veg. *infra*.

¹⁷ Veg. Gantz (1993: 283); Fowler (2013: 486) apunta a la possibilitat d'una intencionalitat per apropar ambdós herois ja des d'època arcaica: "That an early writer might have believed in a joint expedition can hardly be ruled out; the many rapprochements of Theseus and Herakles in myth and the deliberate modelling of the Athenian hero after the other began already in the sixth century."

¹⁸ Veg. *Fragment 27: Teseu i Hèracles*.

¹⁹ Veg. Arriaza (2019: 46-47) per les dues possibles motivacions: incompatibilitat cronològica dels esdeveniments i distanciament de la propaganda atenesa.

²⁰ Blok (1995: 76): "Finally, it should be stressed once again that Herakles' Amazonomachy is a *group enterprise*. Neither the visual nor the pictorial tradition is ambivalent on this score. (...) The location of Herakles' Amazonomachy is indeterminate until the introduction of the theme of the theft of the girdle and the journey to Themiskyra. However, it is certain that Herakles always engages in combat with the Amazons in the company of a large group of comrades, especially Telamon."

²¹ Hellanic. fr. 106 Fowler (= Sch. Pi. N. 3.64b); Pi. fr. 172 Snell-Maehler.

²² Veg. Blok (1995: 423); Mayor (2021: 130) emfatitza que, malgrat el resultat combatiu, en algunes versions del mite d'Hèracles les amàzons no es resisteixen, fet que podria indicar la voluntat dins els textos de matèria mítica per presentar una realitat històrica colonial: "It seems worth considering, however, that these dramatically different versions of their encounter –friendly versus hostile– might have reflected

Cf. Lyc. 1332-38: “ἦς αἰ ξύναιμοι, παρθένοι Νεπουνίδος, | Ἔριν λιποῦσαι, Λάγμον ἠδὲ
 Τήλαμον | καὶ χεῦμα Θερμώδοντος Ἀκταῖόν τ’ ὄρος | ποινας ἀθέλκτους θ’ ἀρπαγὰς
 διζήμεναι | ὑπὲρ κελαινὸν Ἴστρον ἤλασαν Σκύθας | ἵππους, ὁμοκλήτειραν ἰεῖσαι βοὴν |
 Γραικοῖσιν ἀμνάμοις τε τοῖς Ἐρεχθέως.”

Tz. ad Lyc. 1332 (Scheer)

καὶ οὗτος μὲν διὰ τὸν ζωστήρᾶ φησιν αὐτὰς ἐπὶ τὰς Ἀθήνας στρατεῦσαι· Ἑλλάνικος δὲ
 ὁ Λέσβιος φησιν ὅτι παγέντος τοῦ Κιμμερικοῦ Βοσπόρου διέβησαν αὐτὸν καὶ ἦλθον
 εἰς τὴν Ἀττικὴν καὶ δ’ ἡμισὶ πολεμήσασαι ὑπεστράφησαν· οὐ λέγει δὲ τὴν αἰτίαν (...)
 Ἡρόδωρος δὲ ὁ Ποντικὸς τότε φησὶ Θησέα λαβεῖν τὴν Ἀντιόπην ἢ μαχομένην μετ’
 5 αὐτοῦ καὶ ὑπὸ Μολπαδίας τῆς Ἀμαζόνος ἀκοντισθεῖσαν καὶ πεσοῦσαν ἢ πρέσβιν
 εἰρήνης τοῖς Ἀθηναίοις μετὰ ξενίων ἐλθοῦσαν.

Hellanic. fr. 167b Fowler

3 Ἡρόδωρος C. G. Müller : Ἡρόδοτος Tzetzes || 5 Μολπαδίας codd. : μολπίδος by²

“Les seves germanes, les verges de Nepunis, van deixar Eris, Lagmos, i Telamos, i el riu
 Termodon i la muntanya Actaia, buscant la implacable venjança i el pillatge. Van
 cavalcar els seus cavalls escites a través de l’obscur Istros, bramant els seus crits de
 guerra contra els grecs i els descendents d’Erecteu.”

I aquest diu sobre el cinyell que elles mateixes es van dirigir a Atenes en expedició
 militar. Hel·lanic de Lesbos diu que, quan el Bòsfor cimмери estava glaçat, el van
 creuar, van arribar a l’Àtica i que després de lluitar quatre mesos van girar cua. No en
 diu la causa. (...) Herodor Pòntic diu que aleshores Teseu va raptar Antíope o que va
 lluitar amb ell, que va ser ferida per Molpadia l’amàzonia i que va caure, o que va arribar
 als atenesos amb forasters com a enviada de pau.

Comentari textual i mitogràfic

peaceable and bellicose early encounters between historical Greek colonists and Scythians around the
 Black sea coast in the sixth and fifth centuries BC.”

Juntament amb Plutarc com a font per Teseu i les amàzones a Herodor, trobem dos passatges de Tzetzes que citen el nostre autor en el mateix context. El fragment 25b es troba dins els escolis al σκοτεινὸν ποίημα: l'*Alexandra* de Licòfron.¹ El poeta fa una al·lusió a la invasió àtica (contra els grecs i els fills d'Erecteu, és a dir, els atenesos) de les amàzones (germanes de Nepunis, mot interpretat com una epiclesi d'Àrtemis).²

El ὑπόμνημα de Tzetzes ha conservat els fragments d'Hel·lanic i Herodor respecte al conflicte entre l'amazonomàquia. En comparació amb la informació present a la *Vida de Teseu* de Plutarc, el bizantí ens permet saber que en la narració d'Hel·lanic les amàzones arribaven a Grècia a través del Bòsfor cimмери, glaçat durant els mesos d'hivern. I pel que fa a Herodor, Tzetzes el menciona en relació amb la lluita entre Teseu i Antíope, així com l'estranya mort d'aquesta per part d'una altra amàzona: Molpadia.

Scheer segueix sent l'edició de referència per als escolis a l'*Alexandra* que recullen el comentari de Tzetzes.³ Val a dir que els manuscrits han conservat Ἡρόδοτος ὁ Ποντικὸς en lloc del nostre Herodor.⁴ Heròdot no proporciona aquesta dada a les seves *Històries*, així que, gràcies al fragment a, podem estar segurs de remuntar aquesta informació al nostre autor.

καὶ οὗτος μὲν διὰ τὸν ζωστήρα φησιν αὐτὰς ἐπὶ τὰς Ἀθήνας στρατεῦσαι:
Tzetzes fa referència al cinyell d'Hipòlita, novè treball canònic d'Hèracles sota les ordres d'Euristeu.⁵ La història, sense grans variacions entre les nostres fonts, explica que Hèracles havia de prendre el ζωστήρ de l'amàzona Hipòlita pel desig de la filla d'Euristeu.⁶ Eurípides esmenta que la relíquia encara es trobava a Micenes.⁷ Aquest tipus de cinyell és el propi dels homes guerrers, ζῶνα sol ser el mot per designar

¹ Sobre la transmissió del comentari dins els escolis de Licòfron, veg. Coward (2022: 390): "Tzetzes virtually eclipses the original by treating it as a pretext for every kind of learned excursus, be it in the realm of prosody or etymology, of grammar or mythography, of ethical or allegorical interpretation."

² Veg. Hornblower (2015: 465). La resta de noms propis corresponen a rius escites.

³ Scheer (1908).

⁴ També al fragment 25c, veg. *infra*.

⁵ Mayor (2014: 249-258).

⁶ El cinyell d'Hipòlita ja apareix a Íbic (fr. 18 Page), i també el coneix Píndar (fr. 172 Snell-Maehler); per el robatori, trobem un narració desenvolupada a Apollod. 2.5.9 [2.98-102]; A.R. 2.777 i 2.966-969, Paus. 5.10.9, Hyg. *Fab.* 30; Tz. *Chil.* 2.311-318.

⁷ E. *HF* 418, el tràgic també fa referència a la presència de materials d'amàzones a Delfos (*Io.* 1144-1445).

l'equivalent femení.⁸ Especialment interessant és el paral·lel entre el cinyell de la reina i Atena Zoostèria, “la que s’encinta per la batalla”, ambdues enemigues de l’heroi panhel·lènic.⁹ El cinyell com a causa de la invasió àtica deu ser una confluència del mateix Tzetzes, atès que com hem vist *supra*, es tracta d’episodis independents en els autors que citarà a continuació.

Ἑλλάνικος δὲ ὁ Λέσβιος φησιν ὅτι παγέντος τοῦ Κιμμερικοῦ Βοσπόρου διέβησαν αὐτὸν καὶ ἦλθον εἰς τὴν Ἀττικὴν καὶ δ’ μῆσὶ πολεμήσασαι ὑπεστράφησαν: Aleshores, Hel·lanic apareix com autoritat pel que fa als detalls de l’expedició de les amàzons fins a Atenes. La mateixa informació es troba a la *Vida de Teseu* de Plutarc, fet que ens convida a pensar que Tzetzes depèn d’aquesta obra com a font.¹⁰ El mitògraf lesbi segurament beu de la descripció d’Heròdot del Bòsfor glaçat com a via d’entrada dels escites, atès que les amàzons no coneixen la navegació.¹¹ Aquesta ruta pressuposa que les amàzons habitaven més enllà del llac Maiotis, el que les fonts antigues designen sense gran especificitat com Escítia.¹² Els quatre mesos als quals fa referència Hel·lanic correspondrien als mesos de lluita durant l’estiu, abans de poder tornar per la mateixa ruta glaçada a la seva pàtria. Aquest detall també és present a l’atidògraf Clidem, el qual presenta una narració detallada de la victòria atenesa.¹³ Tanmateix, la precisió cronològica segueix essent una marca d’Hel·lanic; no podem descartar la possibilitat que formés part de l’explicació convencional de l’episodi.¹⁴

οὐ λέγει δὲ τὴν αἰτίαν: Sembla que no es correspon a les informacions d’Hel·lanic, a la llum del fragment 25a on la citació de Plutarc deixa entendre que hi

⁸ Veg. Blok (1995: 424-429) per una anàlisi del motiu del cinyell i les implicacions en l’invertiment de rols; *contra* Dowden (1997: 100), que presenta testimonis on el ζωστήρ no és només reservat als homes.

⁹ Veg. Blok (1995: 429): “The [zoostèr] implies a striking parallel between the Amazon and Athena herself. Athena Zoostèria, who girds herself for battle, is a virgin goddess dressed as a hoplite, the female emblem of the Greek –Athenian– male warrior.”

¹⁰ Plu. *Thes.* 27.1 (= Hellenic. fr. 167a Fowler).

¹¹ Hdt. 4.28.1 per al Bòsfor cimмери glaçat, ruta que també emprà Xerxes durant l’invasió persa; a Hdt. 4.110, les amàzons no saben navegar.

¹² Per la tradició de Temiscira com a ciutat amàzona a l’Àsia Menor, veg. *infra*. Eurípides (*HF* 408-410) també localitza les amàzons al llac Maiotis. Paga la pena recordar que iconogràficament, les amàzons eren representades amb atributs escites, és a dir, arc i fletxes, veg. Shapiro (1983: 106).

¹³ Clidem. *FGrH* 323 fr. 18; per a Clidem com a font de Plutarc i la seva *Vida de Teseu*, veg. Schubert (2014).

¹⁴ Jacoby creu que aquesta part ha de remuntar-se a l’atidògraf Clidem, però el realisme és propi també d’Hel·lanic.

havia una explicació desenvolupada per a l'episodi.¹⁵ Els escolis presenten, aleshores, una citació al retòric Lísias, que ni l'edició de Jacoby i Fowler inclouen per no provenir del comentari de Tzetzes.¹⁶

Ἡρόδωρος δὲ ὁ Ποντικός τότε φησὶ Θησέα λαβεῖν τὴν Ἀντιόπην ἢ μαχομένην μετ' αὐτοῦ καὶ ὑπὸ Μολπαδίας τῆς Ἀμαζόνος ἀκοντισθεῖσαν καὶ πεσοῦσαν ἢ πρέσβιν εἰρήνης τοῖς Ἀθηναίοις μετὰ ξενίων ἐλθοῦσαν: La variant d'Herodor sobre l'episodi de Teseu presenta algunes complicacions, com la presència de Molpadia, una altra amàzonia que mata Antíope.¹⁷ Pel redactat del comentari és impossible saber quina de les variants era la que afavoria Herodor; Tzetzes aplega sota el nostre autor: a) que Teseu i Antíope van entaular una lluita; b) que Teseu va raptar Antíope i que l'amàzonia Molpadia li donà mort; c) Antíope arriba a Teseu per propi peu com enviada de pau.

Respecte la segona versió, hi ha diverses tradicions que fan morir Antíope, potser per tal d'aplanar el camí de Fedra com a dona de Teseu.¹⁸ Sigui com sigui, Pausànias recull l'existència d'una tomba a Antíope o a Molpadia a l'areòpag d'Atenes.¹⁹ En aquest sentit, la presència de μνήματα en honor a les amàzones en diferents regions però especialment a l'Àtica, apunta al caràcter heroic d'aquestes.²⁰

¹⁵ Veg. Pownall (2016) *ad loc.* i Fowler (2013: 487): "Tzetzes is dependent on Plutarch, Apollodoros, and Lykophron, and is careless in some of his details; we need not believe him when he says that Hellanikos failed to give the reason for the invasion."

¹⁶ Lysias 2.4.

¹⁷ La història de Molpadia és present a Plutarc (*Thes.* 27.4).

¹⁸ Veg. Gantz (1993: 285): "Whatever we decide, all versions of the story must of course find some way to eliminate the abductee so that Theseus may marry Phaidra, and we have seen numerous methods of accomplishing this: she is slain fighting with Theseus, slain fighting against him, slain on Apollo's advice, and perhaps even returned to her own people."

¹⁹ Paus. 1.2.1.

²⁰ Veg. Dowden (1997: 121): "So it is reasonable to expect that if a mound, or marked place, is recognised and adopted as a tomb of a hero, it receives cult. In this categorisation, Amazons are heroes. So the tombs of Amazons on or near the Areopagos exist in order to receive that sacrifice before the Theseia."

Cf. Tz. *AH* 22-23: “δουρὶ δ’ αὖ αἰ Σκυθόμητρεις ἐπέδραμον εἶτα γυναῖκες, | θυγατέρες Ἄρης, Ἀμαζόνες ἀγκυλότοξοι.”

Tz. Sch. *AH* 22 (Parathomopoulos)

τῶν ἱστορικῶν Ἑλλάνικος μὲν λέγει·
 τοῦ Κιμμερικοῦ συμπαγέντος Βοσπόρου
 πάλαι κεράσας ἦλθε τῶν Ἀμαζόνων
 πλεῖστος στρατὸς χρύσασπις ἀργυραξίνης
 5 θῆλυς φίλανδρος ἀρρενοβρεφοκτόνος·
 μερίζεται δὲ πρὸς πολλὰ τῆς γῆς πλάτη
 καὶ τοὺς ἀραγμοὺς τῶν μαχῶν συνεκρότει·
 ταυτὶ μὲν Ἑλλάνικος οὗ Λέσβος πάτρα·
 ὁ δ’ Ἡρόδωρος Πόντοθεν κατηγμένος
 10 καὶ τῆς μάχης δὲ συγγράψας τὰς αἰτίας,
 τῆς Ἰππολύτης ἀρπαγὴν εἶναι γράφει,
 ἣν Ἡρακλῆς ἤρπασεν ἐκ Θεμισκύρας,
 πόθον θυγατρὸς ἐκτελῶν Εὐρυσθέως·
 τῷ Ποντικῷ δὲ συγγραφεῖ πεπεισμένος
 15 Ἀπολλόδωρος συντρέχει καὶ Λυκόφρον,
 σὺν οἷς Ἀπολλώνιος ἥρωα γράφων,
 ἄλλοι τε πολλοὶ σύντροφον τούτοις γένος·

Hellanic. fr. 167c Fowler; Apollod. 2.5.9 [2.101]; *Epit.* 1.16; Lyc. 1332 sqq.; A.R. 2.964 sqq.

4 ἀργυραξίνης H (Heisenberg) : ἀργυρεξίνης M || 5 ἀρρενοβρεφοκτόνος HM : ἀρρενοβρεφοκτόνος Jacoby || 6 μερίζεται – πλάτη H : μερίζει – τὰ πλάτη M || 8 Ἑλλάνικος M : Ἑλλανικός H || 9 Ἡρόδωρος M : Ἡρόδοτος H; Πόντοθεν Parathomopoulos : πάντοθεν H : ποντόθεν M || 10 συγγράψας H : συγγραφεῖ M || 11 γράφει L : γράφων HM || 14 συγγραφεῖ Bühler : συγγράφει HM

“Les dones corren als boscos escites, les amazones d’arcs corbats, filles d’Ares.”

D'entre els historiadors, Hel·lanic diu que, en congelar-se el Bòsfor cimmeri fa temps, una gran armada d'amàzones va anar-hi amb escuts d'or i destrals de guerra de plata, homenots infanticides de mascles. Divideixen entre moltes parts la terra ampla i organitzen l'estrèpit de les guerres. Això diu Hel·lanic, la pàtria del qual és Lesbos. Herodor Pòntic remuntant a l'inici i descrivint les causes del conflicte, escriu que era el rapte d'Hipòlita, la qual Hèracles va raptar de Temiscira, per tal de satisfer el desig de la filla d'Euristeu. Apol·lodor escriu que se'n refia del Pòntic i Licòfron hi està d'acord, Apol·loni situa l'heroi amb ells, i amb altres molts d'aquests era família propera.

Comentari textual i mitogràfic

Finalment, el fragment 25c es troba dins els escolis al poema *Carmina Iliaca* de Tzetzes.¹ Es tracta d'una composició en vers que resumeix la guerra de Troia amb una clara intencionalitat didàctica; l'escoli comenta una referència a les amàzones que es troba al principi de l'obra, on s'esmenten altres ruïnes de la ciutat de Troia.²

Entre els versos de Tzetzes, trobem altre cop la informació relativa al glaçament del Bòsfor cimmeri d'Hel·lanic. A més a més, afegeix una descripció de la preparació pel combat de les amàzones. Herodor, en canvi, és citat per donar l'*aition* del conflicte: el rapte d'Hipòlita per part d'Hèracles. Altres autoritats citades d'acord amb l'escriptor heracleota són Apol·lodor, Licòfron i Apol·loni: fins a quin punt Herodor presentaria la mateixa variant que aquestes autoritats i, per tant, seria la font per aquestes, resulta difícil d'establir sense altres textos paral·lels.

Per a editar el text, hem seguit l'edició de Papathomopoulos per aquest passatge en concret, tot i que l'edició més recent per a la *Μικρομεγάλη Ίλιάς* i el seu cos escoliogràfic és la de Leone.³ Aquest fragment no és present a l'edició de Jacoby.⁴

τῶν ἱστορικῶν Ἑλλάνικος μὲν λέγει· | τοῦ Κιμμερικοῦ συμπαγέντος
Βοσπόρου | πάλαι κεράσας ἦλθε τῶν Ἀμαζόνων | πλεῖστος στρατὸς χρύσαπτις
ἀργυραξίνης | θῆλυς φίλανδρος ἀρρενοβρεφοκτόνος: La descripció guerrera de les

¹ La tradició filològica ha dividit el poema en tres parts: *Antehomerica* (d'on prové el nostre fragment, *AH*), *Homerica* i *Posthomerica*; tanmateix, es tracta d'un *carmen continuum*, veg. Mondini (2022: 237 n.2)

² Tot just el vers anterior (21) esmenta la presa per part d'Hèracles: *πέρσε γὰρ αὐτὴν Ἡρακλέος μένος ἀγριοθύμου*; veg. *Fragment 28: Laomedont*.

³ Papathomopoulos (1980); Leone (1995).

⁴ Jacoby (1957).

amàzones no ens ha de sorprendre; els objectes esmentats poden fer referència a *realia* trobats en aixovars de les dones sauromàcies.⁵ Altre cop trobem el detall del Bòsfor glaçat que ja hem comentat *supra*.

μερίζεται δὲ πρὸς πολλὰ τῆς γῆς πλάτη | καὶ τοὺς ἀπαγμοὺς τῶν μαχῶν συνεκρότει: Aquesta descripció de la batalla Tzetzes la fa dependre de la citació a Hel·lanic, tot i que sembla formar part del relat tradicional de l'episodi.

ταυτὶ μὲν Ἑλλάνικος οὗ Λέσβος πάτρα: En efecte, tenim diversos *testimonia* que confirmen la pàtria d'Hel·lanic com l'illa de Lesbos.⁶

ὁ δ' Ἡρόδωρος Πόντοθεν κατηγμένος | καὶ τῆς μάχης δὲ συγγράψας τὰς αἰτίας, | τῆς Ἰπολύτης ἀρπαγὴν εἶναι γράφει: Aquí Tzetzes suposadament ens vol proporcionar una mica més d'informació sobre l'amazonomàquia de Teseu: situa entre les seves causes el robatori del cinyell d'Hipòlita per part d'Hèracles. Si bé és cert que que sigui l'*aition* pel conflicte no contradiu el fet que en el fragment 25a Teseu no formi part de l'expedició, les informacions que segueixen (així com les autoritats que estarien d'acord amb Herodor) ens poden indicar que aquí el bizantí està amalgamant les dues històries a conveniència. Ja Bühler, en editar aquest escoli, va creure necessari remarcar que potser Tzetzes, com que ha emprat Plutarc com a font (a vista del fragment d'Hel·lanic), té al cap el nom d'Herodor; sap que ha escrit l'*Heraclea* i, per tant, resulta l'autoritat perfecta per aquesta informació.⁷ Malgrat les circumstàncies sospitoses per la citació d'Herodor, tampoc podem descartar que en aquest cas Tzetzes estigui fent ús d'una altra font per les informacions de l'escriptor heracleota.

ἦν Ἡρακλῆς ἤρπασεν ἐκ Θεμισκύρας, | πόθον θυγατρὸς ἐκτελῶν Εὐρυσθέως: A excepció d'aquest escoli i l'autoritat d'Herodor darrere aquesta dada geogràfica, el

⁵ Veg. Sánchez Sanz (2023) per als enterraments amb aixovars molt rics per les dones escites, i menys pels homes, com a gènesi d'una importància social de les dones en aquesta societat.

⁶ Sud. s.v. Ἑλλάνικος Μιλήσιος.

⁷ Veg. Bühler (1973) *apud* Papatomopoulos (1980: 61): "einzelne bei Plutarch anderen Gewährsmännern zugeschriebene Züge des Theseussage um einen weiteren Gewährsmann' zu bereichern... Ebenso verfährt Tzetzes an unserer Stelle: den ihm aus Plut. Thes. 26, 1 im Kopf haftenden Namen des Herodor hat er diesmal mit der Sage von der Gewinnung des Gürtels der Hippolyte durch Herakles verbunden, die er aus Apollodor und Ap. Rhod. 2, 966-69 kannte. Irgend einen Wert besitzt also auch dieses 'Herodorfragment' nicht."

testimoni més antic per a Temiscira com a ciutat de les amàzones és Apol·lodor.⁸ Temiscira es troba a la costa sud del Mar Negre, a prop del riu Termodont ja a Hecateu.⁹ Sembla que la localització respondria a l'especulació dels orígens de les amàzones durant el segle IV aC.¹⁰ Tanmateix, com ja hem assenyalat anteriorment, les representacions iconogràfiques d'èpoques anteriors prefereixen representar-les com a escites o com a tràcies, fet que ha comportat que es pensi que hi havia una tradició antiga que les situava en la riba nord del Pont Euxí.¹¹

τῷ Ποντικῷ δὲ συγγραφεῖ πεπεισμένος | Ἀπολλόδωρος συντρέχει καὶ
Λυκόφρον, | σὺν οἷς Ἀπολλώνιος ἤρωα γράφων, | ἄλλοι τε πολλοὶ σύντροφον
τούτοις γένος: Per aquesta part del passatge, com ja hem apuntat supra, hem de refiar-nos de la paraula de Tzetzes pel que fa a la concordança entre la variant d'Herodor i els *passus* coneguts d'Apollodor, Licòfron i Apolloni.¹²

⁸ Apollod. 2.5.9 [2.101], qui també indica que el treball d'Hèracles vindria instigat per la demanda de la filla d'Euristeu.

⁹ Hecat. fr. 7a Fowler (= St. Byz. s.v. Χαδισία).

¹⁰ Veg. Shapiro (1984: 114): "When speculation on the origins and location of the Amazons resumed in the fourth century, it turned to other areas, for example on coins advertising them as founders of cities in Asia Minor. The stories about Themiskyra, the Amazon capital city, may also originate in this period."

¹¹ Veg. Dowden (1997: 104): "Amazons begin to be depicted on Athenian vases as 'archers in Scythian dress' at the end of the black-figure period, around 525 BC. This depiction must depend on their siting amongst, and association with, the Scythian Sauromatai."

¹² Apollod. 2.5.9 [2.101] (explica l'expedició d'Hèracles per prendre el cinyell); Lyc. 1332 sqq. (la confluència entre l'episodi d'Hèracles i l'amazonomàquia atenesa, veg. supra); A.R. 2.964 sqq (els Argonautes atraquen al Termodont però marxen abans d'entaular un combat amb les amàzones).

Fragment 26: Teseu i la centauiromàquia

Plu. *Thes.* 29.3 (Ziegler)

πολλῶν δὲ τότε τοῖς ἀρίστοις ἄθλων γενομένων Ἡρόδωρος μὲν οὐδενὸς οἶεται τὸν
Θησέα μετασχεῖν, ἀλλὰ μόνοις Λαπίθαις τῆς Κενταυρομαχίας·

Ἡρόδωρος codd. : ἥρ+όδωρος U

Dels nombrosos treballs que aleshores van dur a terme els més nobles, Herodor creu que de cap en va participar Teseu, sinó que només amb els làpites a la centauiromàquia.

Comentari textual i mitogràfic

Seguint amb els fragments que provenen de la *Vida de Teseu*, trobem Herodor citat aquest cop en relació amb Teseu i la centauiromàquia. Plutarc, després de tractar extensament l'amazonomàquia de Teseu, es disposa a introduir la lluita contra els centaures durant les noces entre Pirítou i Deidamia. En aquest context, esmenta breument altres empreses que recullen els autors antics, com la participació en la cerca del velló d'or o la caça del senglar de Calidó; així com remarca els diversos encontres entre Hèracles i Teseu.

Així doncs, Plutarc torna a citar Herodor per desmentir les tradicions que fan participar Teseu en les altres campanyes i expedicions heroiques i, sobretot, que fan que Hèracles i Teseu comparteixin espai i temps. Per al nostre autor, l'única empresa en la qual Teseu va ser-hi present fou la centauiromàquia. Els detalls sobre l'episodi en qüestió a Herodor es troben desenvolupats al fragment 27.¹

Per editar el text de Plutarc hem seguit l'edició de Ziegler.² L'extensió del text ha estat delimitada seguint l'edició de Fowler.³ Certament, Jacoby imprimí part del principi del capítol on Plutarc exposa els diferents *Frauenraube* de Teseu, incloent-hi el famós rapte d'Hèlena.⁴ A parer nostre, tot i que sempre preferim un context ampli per

¹ Veg. *Fragment 27: Teseu i Hèracles*.

² Ziegler (1964).

³ Fowler (2000).

⁴ Jacoby (1957). Veg. Blakely (2011) *ad loc.* per una extensa bibliografia al respecte. Plutarc esmenta totes les històries relacionades amb Teseu i les dones que “no són honorables o tenen bon final”, com el rapte

a la nostra edició, aquest inici del *passus* no aporta cap clau per interpretar el text d'Herodor i clarament les informacions no semblen dependre d'ell. Per aquest motiu, creiem necessari presentar només la secció que per contingut i citació s'escau a Herodor.

πολλῶν δὲ τότε τοῖς ἀρίστοις ἄθλων γενομένων Ἡρόδωρος μὲν οὐδενὸς οἶεται τὸν Θησέα μετασχεῖν, ἀλλὰ μόνοις Λαπίθαις τῆς Κενταυρομαχίας: Herodor delimita l'acció de Teseu a la lluita entre làpites i centaures. Plutarc està preparant el terreny per la narració desenvolupada de l'episodi durant el següent capítol (30), on tornarà a citar Herodor.⁵ Però abans d'encetar el relat, comenta com altres autors (no esmentats explícitament) atribuïen a Teseu diverses aventures, fins a tal punt que dir οὐκ ἄνευ Θησέως, “no sense Teseu”, es va convertir en una dita.⁶ Darrere aquesta tria de fer partícip Teseu només de la centauiromàquia, tornem a trobar-hi una tendència herodorea a minimitzar els intents de propaganda atenesa.⁷

d'Hèlena, però també els episodis amb Ariadna, Antiope, Hipòlita, Fedra, Anaxo, Perigune, Àlope, Peribòia, Íope, Egle (Plu. *Thes.* 29), Ateneu (13.557a-b, tot just abans de citar Herodor, veg. *Fragment 20: Filles de Testi*) ofereix una llista similar, però en comptes de Peribòia presenta Meliboia.

⁵ Veg. *Fragment 27: Teseu i Hèracles*.

⁶ Plu. *Thes.* 29.3; també recull el proverbi Zenobi (5.33).

⁷ Veg. *Fragment 25: Teseu i les amàzones*.

Fragment 27: Teseu i Hèracles

Plu. *Thes.* 30.3-4 (Ziegler)

ἐκ δὲ τούτου γαμῶν ὁ Πειρίθους Δηϊδάμειαν, ἐδεήθη τοῦ Θησέως ἐλθεῖν καὶ τὴν χώραν
ἱστορῆσαι καὶ συγγενέσθαι τοῖς Λαπίθαις. ἐτύγγανε δὲ καὶ τοὺς Κενταύρους κεκληκῶς
ἐπὶ τὸ δεῖπνον. ὡς δ' ἠσέλγαινον ὕβρει καὶ μεθύοντες οὐκ ἀπείχοντο τῶν γυναικῶν,
ἐτράποντο πρὸς ἄμυναν οἱ Λαπίθαι, καὶ τοὺς μὲν ἔκτειναν αὐτῶν, τοὺς δὲ πολέμῳ
5 κρατήσαντες ὕστερον ἐξέβαλον ἐκ τῆς χώρας, τοῦ Θησέως αὐτοῖς συμμαχομένου καὶ
συμπολεμοῦντος. Ἡρόδωρος δὲ ταῦτα πραχθῆναι φησιν οὐχ οὕτως, ἀλλὰ τοῦ πολέμου
συνεστῶτος ἤδη τὸν Θησέα βοηθοῦντα τοῖς Λαπίθαις παραγενέσθαι, καὶ τότε πρῶτον
ὄψει γνωρίσαι τὸν Ἡρακλέα, ποιησάμενον ἔργον ἐντυχεῖν αὐτῷ περὶ Τραχίνα,
πεπαυμένῳ πλάνης ἤδη καὶ ἄθλων, γενέσθαι δὲ μετὰ τιμῆς καὶ φιλοφροσύνης καὶ
10 πολλῶν ἐπαίνων ἀμφοτέροις τὴν ἔντευξιν. οὐ μὴν ἀλλὰ μᾶλλον ἄν τις πρόσσχοι τοῖς
πολλάκις ἐντυχεῖν αὐτοὺς ἀλλήλοις ἱστοροῦσι, καὶ τὴν μύησιν Ἡρακλεῖ γενέσθαι
Θησέως σπουδάσαντος καὶ τὸν πρὸ τῆς μύησεως καθαρμὸν ὡς δεομένῳ διὰ τινὰς
πράξεις ἀβουλήτους.

9 πεπαυμένῳ codd. : πεπαυμένον M || 10 πρόσσχοι codd. : πρόσχοι MA || 12 καθαρμὸν codd. :
καθαυμῶν U ut vid. Fowler

A partir d'això, quan Pirítou anava a unir-se en matrimoni amb Deidàmia, va demanar a Teseu que hi assistís, visités la zona i conegués els làpites. Casualment també havia convidat els centaures al banquet. Com que eren insolents amb supèrbia i estaven borratxos, no se separaven de les dones, i els làpites van dirigir-se per ajudar-les, i a un d'aquests el van matar, mentre que la resta després els van vèncer en batalla i els van foragitar de la regió, amb Teseu com a aliat i ajuda d'aquests. Herodor, tanmateix, diu que això no va esdevenir d'aquesta manera, sinó que quan la guerra ja s'havia entaulat, Teseu va aparèixer per a socórrer els làpites, i aleshores per primer cop va poder veure amb els seus ulls Hèracles, fent l'esforç de tenir una trobada amb ell a Traquinia, on ja havia posat fi al seu vagareig i als seus treballs, esdevenint l'encontre amb respecte, cordialitat i moltes lloances entre ambdós. Però no és així, sinó que més val que hom es refiï dels altres que expliquen que es van trobar molts cops, i que, degut al fet que Teseu estava interessat, Hèracles va iniciar-se i va dur a terme la purificació prèvia a la iniciació ja que la demanava a causa d'alguns actes involuntaris.

Comentari textual i mitogràfic

Finalment, l'últim fragment que té com a font Plutarc també tracta sobre Teseu i la centauiromàquia. Plutarc ha citat Herodor en dues ocasions per a la mateixa temàtica, com ja hem vist en el comentari al fragment anterior.¹

En primer lloc, Plutarc presenta la narració sobre la lluita entre centaures i làpites en les noces de Pirítou i Deidamia.² L'enfrontament és en el context del banquet, on els centaures embriagats volen violar les dones. En Herodor, Teseu ajudaria en el conflicte un cop aquest ha començat; potser el nostre autor està fent referència a una altra tradició que feia que centaures i làpites s'enfrontessin a camp obert, amb un plantejament i una preparació prèvia a la batalla. En aquest context, esdevindrà l'únic encontre entre Teseu i Hèracles: l'heroi atenès el visita a Traquis, on ja ha acabat els seus fatigosos ἄθλοι. Plutarc desmenteix que només sigui aquest l'únic moment que comparteixen i afegeix, de manera insòlita, que Teseu va purificar Hèracles.

Per a l'establiment del fragment hem fet ús de l'edició de Ziegler per a la *Vida de Teseu* plutarquea.³

ἐκ δὲ τούτου γαμῶν ὁ Πειρίθους Δηϊδάμειαν, ἐδεήθη τοῦ Θησέως ἐλθεῖν καὶ τὴν χώραν ἱστορῆσαι καὶ συγγενέσθαι τοῖς Λαπίθαις: Les noces entre Pirítou, amic i company fidel de Teseu, amb Deidamia són l'escenari on esdevé la lluita entre els tessalis làpites i els monstruosos centaures.⁴ Almenys aquesta serà la variant predominant en època clàssica, que introduí Píndar.⁵ En els textos homèrics, però, sembla que el context per a la centauiromàquia està deslligat de qualsevol banquet. Les referències a Homer al conflicte apunten a una batalla a l'exterior a l'ús, no una baralla enmig d'un festeig. D'una banda, a la *Iliada*, Nèstor recorda haver participat en la batalla en el bàndol dels làpites; en un altre moment es recorda que el fill de Pirítou i Hipodamia va néixer el mateix dia de la batalla entre centaures i làpites.⁶ De l'altra, a

¹ Veg. *Fragment 26: Teseu i la centauiromàquia*.

² El nom de la nòvia varia en les fonts entre Hipodamia, Deidamia, Laodamia, entre d'altres.

³ Ziegler (1964).

⁴ El banquet nupcial ominós constitueix un tipus dins la mitologia grega, com les noces de Tetis i Peleu, durant les quals es troba la discòrdia que provocarà la guerra de Troia.

⁵ Pi. fr. 166 Snell-Maehler; la narració més completa la trobem a Ovidi (*Met.* 12.210-535).

⁶ Hom. *Il.* 1.262-265; 2.741-743.

l'*Odissea* descobrim que el causant del conflicte és el centaure Eurició. Aquest s'emborratxa en el context d'un banquet (no específicament el de la unió entre Pirítou i Hipodamia), els herois el porten fora i li tallen el nas i les orelles, fet que constitueix el *casus belli* per la batalla posterior.⁷ Sigui com sigui, a Homer la centaumàquia serveix com a imatge d'alteritat, especialment pel que fa a l'al·lusió durant el discurs inicial de Nèstor.⁸

La participació de Teseu en aquest episodi apareix en les fonts artístiques que hem conservat que situen l'origen del conflicte durant un banquet.⁹ A Homer, l'heroi apareix en la llista de participants que menciona Nèstor; tanmateix, aquest vers ja va ser atetitzat per Aristarc.¹⁰ Plutarc emfatitza que Teseu ha de ιστορησαι la regió tessàlia, fet que ens convida a entendre l'episodi com a part de l'educació de Teseu.¹¹

ἐτύγγανε δὲ καὶ τοὺς Κενταύρους κεκληκῶς ἐπὶ τὸ δεῖπνον: Els centaures són convidats al banquet de les noces. Aquestes criatures, barreja de cavall i home, seran molt populars en les representacions artístiques d'època clàssica.¹² En aquest sentit, comparteixen certes característiques amb les amàzons, també un motiu afavorit en l'art, atès que serveixen per a representar un "altre" bestialitzat, però en el qual encara es poden identificar trets humans.¹³ Habiten les muntanyes, concretament al mont

⁷ Hom. *Od.* 21.295.

⁸ Veg. Shamugia (2012: 226): "Homer gives a symbolic character to the images of both Lapiths and Centaurs, and extends the borders of the traditional mythology about the Thessalian Centaumachy to the idea of the Greek-antagonistic non-Greek "Other" antithesis, which later, after the Greco-Persian Wars, was intensified and immortalized in the architectural sculpture of the Classical period."

⁹ Veg. Woodard (1974: 161) per al desenvolupament del motiu de la centaumàquia en la ceràmica a partir del mural del Tesèion, així com la innovació pel que fa al banquet, que inclouria una nova dimensió moral a l'episodi: "The traditional type often depicted the centaumachy either as a simple conflict of man and monster or as a demonstration of the advantages of superior weaponry, but there was never any suggestion of moral overtones in such representations."

¹⁰ Hom. *Il.* 1.265. En els altres *passus* homèrics Teseu tampoc hi és present.

¹¹ El valor didàctic de les *Vides Paral·leles* és innegable, veg. do Céu Fialho (2007: 71): "The biography serves a didactic and moralizing goal by making use of the facts in the lives of the individuals that may potentially be shaped in such a way as to turn the fate of these individuals into a positive or negative *exemplum* for the reader, and to illustrate the writer's strong beliefs about history, politics, moral standards, etc." Així mateix, les vides dels personatges reflecteixen un interès per part del Polígraf per il·lustrar certs comportaments exemplars; l'ús del verb ιστορεῖν no ens sembla casual, atès que és exactament l'activitat que Plutarc es disposa a fer en el seu pròleg programàtic a l'obra (*Thes.* 1.1, βᾶσιμον ιστορία).

¹² Sobre els orígens orientals, veg. Aston (2017: 89): "The 'canonical' Centaur form, as we would see it – a horse-man hybrid – was a Greek adaptation of a Near Eastern figure. Clear evidence for the depiction of the 'Centaur' of Greek myth in this form appears only with the archaic period."

¹³ Veg. Bremer (2000: 52): "Of both groups it can be said that they stand outside the realm of masculine humanity but move dangerously halfway into it, the Centaurs being half man and half animal, the Amazons being half man (they fight and ride horses) and half women."

Pèlion, fet que denota la seva salvatgeria.¹⁴ Tanmateix, a Homer no s'explicita aquesta forma híbrida i sembla una qüestió secundària a la de la lluita tribal entre els mítics làpites i els mítics centaures. En efecte, ambdós bàndols comparteixen una relació de parentiu: Pirítou és fill de Zeus i Dia, dona d'Ixió; mentre que Centaurus, epònim dels centaures, fill de la violació d'Ixió a Nèfele.¹⁵

El banquet a vegades produeix un comportament poc adequat en aquells que no han estat educats en l'etiqueta simpòtica. Aquest fet és especialment greu si es beu de manera incivilitzada, és a dir, en desmesura. Els centaures, com a criatures agrestes, no coneixen les normes per a prendre vi.¹⁶ És més, la tradició els fa beure llet d'euga, fet que els equipara amb altres identitats foranes com els escites.¹⁷

ὤς δ' ἠσέλγαινον ὕβρει καὶ μεθύοντες οὐκ ἀπείχοντο τῶν γυναικῶν: La desmesura sexual dels centaures enfortiria la visió bàrbara d'aquests en contrast dels civilitzats làpites. No només trenquen les lleis d'hospitalitat pel que fa a beure vi, sinó que la bestialitat dels centaures fa que intentin violar les dones presents.¹⁸

ἐτράποντο πρὸς ἄμυναν οἱ Λαπίθαι, καὶ τοὺς μὲν ἔκτειναν αὐτῶν, τοὺς δὲ πολέμῳ κρατήσαντες ὕστερον ἐξέβαλον ἐκ τῆς χώρας: A partir del redactat de Plutarc, s'entén que la causa del conflicte es va originar durant el banquet, on hi va haver un primer enfrontament; la batalla es va traslladar a l'exterior, on els làpites vencen i aconseguen expulsar els centaures de la regió. Un altre mite que explica l'extinció dels centaures inclou la participació d'Hèracles: ens referim a l'episodi de coloració arcàdia de Folus. Segons Apol·lodor, Hèracles és hostatjat pel centaure a Foloe.¹⁹ Folus no menja carn cuinada, però la prepara per a l'heroi. Hèracles demana

¹⁴ La localització imprecisa però tessàlia d'aquest mont com a lloc on hi habiten és recollida per Estrabó (9.15.19). Veg. Buxton (1992: 7-8) per les muntanyes com a representació de "fora" i "salvatge", atributs que es traslladen als seus habitants.

¹⁵ La genealogia de Centaurus és ja present a Píndar (*P.* 2.33-48); veg. Aston (2017: 91): "Peirithoüs and Centaurus have, therefore, a close family relationship, but one which also expresses their difference: Peirithoüs is dignified by having Zeus as his father –heroic parentage– whereas Centaurus is the product of an unnatural union provoked by an attempted crime."

¹⁶ A excepció de Folus (l'episodi es troba *in extenso* a Apollod. 2.5.4 [2.83], on exerceix d'amfitrió d'Hèracles, veg. *infra*), un dels pocs exemples juntament amb Quiró de centaures savis i (en part) civilitzats.

¹⁷ Heròdot (4.2) també parla del kumis escita, una beguda fermentada a base de llet d'euga.

¹⁸ Veg. Shamugia (2012: 228-229) per a la imatge productiva a Homer, on els troians són implícitament comparats als centaures que roben nòvies. Per a la relació entre bestialitat i violació dins el mite grec, veg. Robson (1997).

¹⁹ Apollod. 2.5.4 [2.84-86].

vi, i tot la reticència per part de Folus, que avisa que pertany al conjunt de centaures i tem la seva reacció, li ofereix. Els centaures els ataquen amb roques i avets, però Hèracles lluita contra ells i els foragita de la regió. Sembla que el rol del centaure sempre passa per ser expulsat, fins i tot de les seves regions silvestres.²⁰

τοῦ Θησέως αὐτοῖς συμμαχομένου καὶ συμπολεμοῦντος: Plutarc remarca aquí que Teseu s'institueix com a heroi que lluita contra els centaures.

Ἡρόδωρος δὲ ταῦτα πραχθῆναί φησιν οὐχ οὕτως, ἀλλὰ τοῦ πολέμου συνεστῶτος ἤδη τὸν Θησέα βοηθοῦντα τοῖς Λαπίθαις παραγενέσθαι: La versió d'Herodor a la qual apunta Plutarc, sembla emfatitzar que la batalla entre làpites i centaures és un conflicte preparat i no una batalla improvisada enmig d'una celebració. Potser aquí el nostre autor està volent distingir entre la tradició homèrica d'una batalla entre ambdues tribus del desenvolupament en el context festiu de les noces de Pirítou i Deidamia.

καὶ τότε πρῶτον ὄψει γνωρίσαι τὸν Ἡρακλέα, ποιησάμενον ἔργον ἐντυχεῖν αὐτῷ περὶ Τραχίνα, πεπαυμένῳ πλάνης ἤδη καὶ ἄθλων, γενέσθαι δὲ μετὰ τιμῆς καὶ φιλοφροσύνης καὶ πολλῶν ἐπαίνων ἀμφοτέροις τὴν ἔντευξιν: La descripció plutarquea per a l'encontre entre Teseu i Hèracles incideix en la cordialitat entre ambdós grans herois.²¹ La localització a Traquis per part d'Hèracles un cop a acabat els dotze treballs és canònica; allà és on passarà els últims moments de la seva vida abans de la mort accidental per la roba de Deianira impregnada de la sang, precisament, del centaure Nessos.²²

οὐ μὴν ἀλλὰ μᾶλλον ἄν τις πρόσσχοι τοῖς πολλάκις ἐντυχεῖν αὐτοὺς ἀλλήλοις ιστοροῦσι: Seguidament, Plutarc vol deixar clar que ha citat l'autoritat d'Herodor per contradir-la: certament és més profitós per a l'escriptor de Queronea que hi hagi múltiples encontres entre l'heroi atenès i el panhel·lènic. Certament, hi ha

²⁰ Veg. Bremmer (2012: 41-42): "It is clear from these notices that already from the early Archaic Age onwards the Centaurs were continuously marginalised. First, they were removed to the 'outskirts' of known civilisation, such as Cape Malea and the Aithikes on Mount Pindos, but later there was no longer any place at all for them, and Greek myth just had them killed or let them die or, to the same effect, related that Poseidon had hidden them in a mountain near Eleusis."

²¹ Segons Fowler (2013: 487-488), segurament Herodor debia descriure l'encontre amb "novelistic gusto".

²² Veg. *Fragment 37: Íole*.

una sèrie de paral·lels entre ambdós pel que fa als episodis vitals.²³ D'aquesta manera, pot incidir en la idea que Hèracles fou un model a seguir per a Teseu.²⁴ Posar Teseu a la mateixa altura que l'heroi panhel·lènic per excel·lència va ser un dels mecanismes de propaganda política atenesa.²⁵

καὶ τὴν μύησιν Ἡρακλεῖ γενέσθαι Θησέως σπουδάσαντος καὶ τὸν πρὸ τῆς μύησεως καθαρμὸν ὡς δεομένῳ διὰ τινὰς πράξεις ἀβουλήτους: Els πράξεις ἀβουλήτους semblen fer referència, precisament, a la mort accidental de Folus si seguim la versió d'Apollodor, el qual fa que Hèracles sigui purificat per Eumolp.²⁶ Fowler proposa que darrere aquesta tria hi hagi una ordenació cronològica dels fets a partir de situar l'episodi del rapte de Persèfone just després de la purificació.²⁷ Mentrestant, Hèracles podria iniciar-se i dur a terme el treball de Cerber, que només és possible a partir de la purificació prèvia.²⁸ Un cop feta la tasca, pot anar a rescatar a Teseu i Pirítou, sigui a l'Hades o a l'Epir; aquesta és la versió de l'atidògraf Filòcor.²⁹

²³ Veg. Blakely (2011) *ad loc.*: "Their individual cycles of adventures have numerous parallels: the Marathonian bull of Theseus recalls Herakles' Cretan bull, Theseus wrestles with Kerkyion as Herakles does with Antaios, and the Krommyon sow of Theseus recalls the Erymanthian boar of the Doric superhero. Theseus established the Isthmian games, Herakles the Olympian, and their deeds are often paired with each other on Athenian vases."

²⁴ Veg. do Céu Fialho (2007: 77): "Theseus's similarity to Heracles is shaped by the intellectual man of Chaeronea based on his beliefs about the pedagogical role of the example given by illustrious actions performed on the human soul and which he frequently refers to in his writings of moral philosophy."

²⁵ Veg. Shapiro (1992) per a l'ús de Teseu com a símbol heroic de l'expansionisme atenes de Cimó; també Pàmias (2017b) per l'esbiaix a favor de Cimó dins els fragments del mitògraf atenes Ferecides.

²⁶ Apollod. 2.5.12 [2.122].

²⁷ Veg. Fowler (2013: 488). Plu. *Thes.* 31.1-5. La racionalització de la catàbasi de Pirítou i Teseu prové d'Hel·lènic (fr. 168a Fowler); veg. Gantz (1993: 291-295) per les fonts al respecte.

²⁸ Veg. *Fragment 31: Cerber*.

²⁹ Philoch. *FGrH* 328 fr. 18 (= Plu. *Thes.* 35).

Fragment 28: Laomedont

Cf. Lyc. 522-523: “Δρύμας τε καὶ Πρόφαντος, ὁ Κρώμνης ἄναξ, | ἐλατύπησαν κοιράνω
ψευδωμότη”.

Sch. Lyc. Alex. 522 (Leone)

Ἡρόδωρος δὲ οὐ φησι κτίσαι αὐτοὺς τὴν πόλιν (sc. Τροίαν), ἀλλὰ Λαομέδοντα χρήματα
καταθέμενον εἰς τὰς ὀσίας αὐτῶν ἀναλῶσαι ταῦτα εἰς τὴν τοῦ τείχους κατασκευήν.

Anonym. *Incred.* 4 Festa; Seru. *Aen.* 2.610

Ἡρόδωρος Heyne : Ἡρόδοτος codd.; post δὲ add. ταῖς ἀληθείαις Tzetzes, Jacoby, Leone; φησι
codd. : φησι N; κτίσαι codd. : τειχίσαι Müller ex Excerpta Vat.; αὐτοὺς codd. : αὐταῖς A : αὐτοῖς
Kink || 1-2 Λαομέδοντα χρήματα καταθέμενον codd. : Λαομέδοντος χρήματα καταθεμένου N;
τὰ χρήματα Scheer coll. Seru. *certam novisse pecuniam* ex Excerpta Vat. || 2 εἰς τὰς codd. : ἐκ τῆς
ad Seru. t : om c; ὀσίας codd., Leone : θυσίας Tzetzis b : *ad sacra facienda* Seru. : οὐσίας N, Tzetzis
a : om. c; ταῦτα codd. : om. A; ἦτοι Scheer, Jacoby : *imminentibus Mysiis* Serv.; om. Fowler ; τοῦ
τείχους Nt : om. c : τῶν τειχῶν Scheer, Jacoby

“Drimas i Profant, senyor de Cromna, havien construït de pedra per al rei perjurat.”

Herodor no diu que ells van fundar la ciutat [Apol·lo i Posidó], sinó que Laomedont, havent dipositat riqueses per a les sancions divines, va gastar-les per a la construcció de la muralla.

Comentari textual i mitogràfic

Entre els escolis a l'*Alexandra* de Licòfron trobem el fragment 28 d'Herodor. El poeta tràgic fa esment en diverses ocasions al mite de Laomedont i la construcció dels murs de Troia.¹ Certament, es tracta d'un episodi rellevant per al poema, que tracta la ruïna de Troia i té com un dels temes centrals dones d'extraordinària bellesa castigades per les divinitats, com la filla de Laomedont: Hesíone.² En aquest cas, la referència a

¹ Lyc. 31-37, 467-478, 521-523, 951-957.

² Veg. *infra* pels detalls del sacrifici d'Hesíone i la seva relació amb Hèracles.

Drimas i Profant, epiclisis obscures per Apol·lo i Posidó, es troba dins el llarg discurs profètic de Cassandra.³

A partir d'aquest escoli, sabem que Herodor era coneixedor i tractava en la seva obra (probablement l'*Heraclea*) l'episodi de la conquesta de Troia per part d'Hèracles. L'heroi no és mencionat explícitament, sinó que l'escoliasta està interessat a explicar la construcció de les muralles de la ciutadella per part d'Apol·lo i Posidó. Com és d'esperar en el nostre autor, la construcció per part de les divinitats és explicada a partir d'una racionalització: Laomedont, rei de Troia, no va ordenar als déus que les construïssin, sinó que va retirar part dels fons dedicats a aquests per pagar els obrers.

L'establiment del text l'hem dut a terme a partir de les edicions dels escolis de Scheer, el qual edita conjuntament els escolis amb el comentari de Tzetzes, però també la de Leone, atès que la citació a Herodor es troba entre els *scholia vetera*.⁴ Per tal de reconstruir el text, també hem fet ús de les lectures presents al comentari de Servi a l'*Eneida*, que presenta la mateixa informació, així com l'Anònim dels *Excerpta Vaticana*.⁵

Ἡρόδωρος δὲ οὐ φησι κτίσαι αὐτούς τὴν πόλιν (sc. Τροίαν): L'escoliasta, després d'identificar Drimas i Profant amb Apol·lo i Posidó, afegeix la versió d'Herodor quant a la construcció de les muralles de Troia. No hem inclòs el ταῖς ἀληθείαις present a Tzetzes, atès que no és present en els altres paral·lels i recorda sospitosament a la fórmula pròpia de Palèfat, que segurament té al cap el comentarista.⁶ I conservem κτίσαι de comptes de l'adient τευχίσαι perquè la *fundació* d'una ciutat ja comporta la *construcció* d'aquesta.

En efecte, ja des dels temps d'Homer existia una història que feia ambdues divinitats les constructores dels murs de la ciutadella.⁷ Es tracta d'una narració amb elements que els estudiosos interessats en el folklore han identificat en altres sistemes

³ Δρύμας sembla provenir de Milet, tot i que també s'ha posat en relació amb una tauleta micènica de Pilos (Tn 216) que presenta la forma *di-ri-mi-jo*; veg. Hornblower (2015: 239). Pel que fa a Πρόφαντος, els mateixos escolis al poema expliquen la seva identificació amb un culte a Posidó a Itàlia. Cromna és una ciutat de Paflagònia a la *Iliada* (2.855), però també hi ha un lloc anomenat Cromnos a Corint (Pi. O. 13; Call. fr. 384 Pfeiffer).

⁴ Scheer (1908); Leone (2002).

⁵ Seru. *Aen.* 2.610; Anonym. *Incred.* 4 Festa. Sobre l'Anònim Vaticà, veg. Hawes (2014: 120): "This text is not a treatise on myth interpretation, but a collection of existing examples of such manipulations. The compiler shows no interest in demonstrating the validity of a particular form or interpretation or his own ingenuity."

⁶ Veg. Hawes (2014: 48-52) per l'estructura del mites de Palèfat.

⁷ *Il.* 7.452-453; 21.442. Juntament amb el mortal Èac, per tal d'explicar la vulnerabilitat de la muralla en la seva part.

mitològics.⁸ Els déus es trobaven sota les ordres de Laomedont, que els havia promès a canvi del treball les eugues immortals de Tros, regal de Zeus a canvi de Ganimedes.⁹ Un cop han fet la feina, Laomedont es nega a pagar el preu establert. Per aquest motiu, Posidó envia un κῆτος que terroritza als troians.¹⁰ Sembla que l'única manera d'amansar el monstre marí i, per tant, resoldre l'ofensa contra els déus, passa pel sacrifici de la filla del rei, Hesíone.¹¹ És en aquest moment que entra en acció el nostre heroi: Hèracles es compromet a salvar la princesa i la ciutat a canvi dels cavalls immortals. Les nostres fonts situen aquest episodi o bé després del treball de les amàzons o bé durant l'expedició argonàutica.¹² En les versions més antigues del mite, l'heroi lluita contra el monstre i es fica dins la seva panxa des d'on li dona mort.¹³ I, altre cop, Laomedont es nega a complir la seva promesa. Hèracles, enfadat per l'engany, s'uneix amb Telamó per prendre la ciutat de Troia.¹⁴

ἀλλὰ Λαομέδοντα χρήματα καταθέμενον εἰς τὰς ὀσίας αὐτῶν ἀναλώσαι ταῦτα εἰς τὴν τοῦ τείχους κατασκευήν: La construcció per part d'Apol·lo i Posidó, dues divinitats a les ordres d'un mortal com Laomedont, no va passar desapercebuda per als mitògrafs que eren conscients de l'estranyesa pròpia del canvi de rols.¹⁵ L'escriptor heracleota prefereix una explicació racionalitzant per l'actuació de les divinitats constructores: en realitat, Laomedont havia emprat recursos destinats a les

⁸ Veg. Fontenrose (1983: 60) per els paral·lels entre la història de les muralles d'Asgard a l'Edda de Snorri Sturluson i les de Troia: "In only these two tales do the supernatural builders construct city walls with the object of making them impregnable, and only in these is there a stress on the oaths taken and on the employer's violation of his oaths."

⁹ Apol·lo torna a estar sota les ordres d'un rei amb Admet (Eur. *Alc.* 1-10), veg. *Fragment 33: Òmfale*.

¹⁰ En les variants de Diodor (D.S. 4.32) i Apol·lodor (2.5.9 [2.103]), Apol·lo també s'hi venja tot enviant una plaga i fam, com és d'esperar; els segueixen Ovidi (*Met.* 11.194-217), Valeri Flac (2.451-578, 4.58-59) i Higí (*Fab.* 31, 89).

¹¹ La donzella és exposada a l'apropiat promontori d'Agameia segons Hel·lani (fr. 108 Fowler = St. Byz. s.v. Ἀγάμεια).

¹² Diodor de Sicília (4.32) amb els Argonautes; mentre que Apol·lodor (2.5.9 [2.103-104]) la situa després del treball de les amàzons, com Píndar (*N.* 3.36-37; 4.25-26; *I.* 6.27-31)

¹³ Hellanic. fr. 26 (= Sch. *Il.* 20.145); Veg. Wickkiser (2021: 217): "Moreover, beginning with Diodorus, subsequent accounts will describe Heracles killing the beast by delivering fatal wounds from outside its body, not from within, as had been the case in Hellanicus and the *Alexandra*. This, together with the chaining of Hesione, may indicate the influence of the Perseus-Andromeda myth." Veg. Ogden (2013: 118) pels paral·lels entre Hesíone i Andròmeda.

¹⁴ Aquesta constituiria la segona aventura d'Hèracles respecte aquesta ciutat. En la versió d'Hel·lani (fr. 109 Fowler = Sch. *Lyc.* 469), Telamó entra abans a la ciutat i Hèracles s'enfada; per aquest motiu, el primer li instaura un altar (Ἡρακλῆς Καλλίνικος a Apol·lodor 2.6.4 [2.135]).

¹⁵ Per exemple, Metrodor de Quios (fr. 2 Fowler) es qüestionava si realment els constructors eren divins.

institucions sagrades¹⁶ com a pagament per als obrers de la muralla.¹⁷ En efecte, Heròdot cita Hecateu per la pràctica d'emprar els tresors dels santuaris com a mesura extrema durant un conflicte bèl·lic.¹⁸ La mateixa racionalització amb un redactat similar es troba en el comentari de Servi a l'*Eneida* i en el paradoxògraf Anònim dels *Excerpta Vaticana*.¹⁹ De la mateixa manera, Eustati de Tessalònica identifica aquesta exegesi del mite amb els mecanismes propis de Palèfat.²⁰ Això no obstant, entre la col·lecció de mites racionalitzats pel mitògraf, trobem una altra explicació per a les divines muralles, en aquest cas de Tebes, en relació amb la variant hesiòdica que fa que Zetos i Amfion creïn les muralles amb la música de les seves lires:²¹ Zetos i Amfion van dir a tothom que volgués escoltar-los tocar que treballessin en la muralla.²²

¹⁶ En comptes de la *facilior* θυσίας, salvem el *textus receptus*: ὀσίως. En combinació amb ἱερὰ, sol interpretar-se com “allò profà”. Tanmateix, en aquest context que remet a χρήματα, seguim Peels (2016: 225-230), que demostra no s’han d’entendre com elements contraposats, sinó que designen diferents tipus de despeses envers les divinitats.

¹⁷ També pot implicar la relació entre sacrifici i construcció, testimoniada en les civilitzacions antigues del Mediterrani, veg. Blakely (2011) *ad loc.* per la bibliografia al respecte.

¹⁸ Hecat. T 5 (= Hdt. 5.36.1-4), en aquest cas, en el context de la revolta jònica. Veg. Fowler (2013: 312): “The use of the gods’ money in wartime was common practice in Greek cities (...), but here were proper times and ways to take out the loan; Laomedon obviously did it the wrong way.”

¹⁹ Seru. Aen. 2.610: *hoc quidem habet fabula, quod Neptunus cum Apolline Troiae fabricati sunt muros. sed constat Laomedontem supradictis diis certam vovisse pecuniam ad sacra facienda: quam imminentibus Mysiis transtulit ad murorum fabricam. unde dii et fecisse muros, et offensi esse dicuntur.* Anonym. *Incred.* 4: Ὅτι τὸν Ἀπόλλωνα καὶ τὸν Ποσειδῶνα λέγουσι τειχίσαι τὴν Ἴλιον. τὸ δὲ οὐχ οὕτως ἔχει, ἀλλ’ ὁ Λαομέδων ἐτείχισε τὴν πόλιν οὐχ ὀσίως. ἦν δὲ ἐν τῇ ἀκροπόλει ἱερὸν Ἀπόλλωνος καὶ Ποσειδῶνος διαφερόντως τιμώμενον, ὅθεν συλῶν ἀνήλισκε τὰ χρήματα εἰς τὴν τοῦ τείχους κατασκευὴν.

²⁰ Eust. *Od.* 1.2-3.

²¹ Hes. fr. 182 M.-W.

²² Palaeph. 41; veg. *Fragment 56: Niòbides*. El comentari de Blakely (2011) a aquest fragment inclou aquesta història sense indicar que es tracta de la ciutat de Tebes i no pas Troia.

Fragment 29: Peucecis

St. Byz. s.v. Πευκέτιοι (Billerbeck)

ἔθνος περὶ τὸ Ἴόνιον πέλαγος, τὸ ἐθνικὸν Πευκετιεύς, ὡς τοῦ Δουλίχιον τὸ Δουλιχειύς.
Ἡρόδωρος δὲ καὶ Πευκετεῖς αὐτοὺς καλεῖ.

I περὶ QPN : παρὰ R; δουλιχειύς RN : δουλιχιάς QP || 2 Ἡρόδωρος codd. : ἡρόδοτος PpV

Una ètnia del Mar Jònic. La forma ètnica és peucecieu, com de doliqui, doliquieu. Tanmateix, Herodor els anomena peucecis.

Comentari textual i mitogràfic

Els *Ètnica* d'Esteve de Bizanci és una font carregada de citacions d'autors en prosa com Herodor. El fragment 29 és una de les cinc instàncies en què Herodor ha perviscut dins l'epítom d'aquesta obra.¹

Sota l'entrada de Πευκέτιοι, Esteve recull una variació en el nom ètnic per als habitants de la costa del mar Jònic de la península itàlica que presentava Herodor. L'heracleota anomenava als habitants de la moderna Apúlia Πευκετεῖς. A causa del caràcter sintètic de l'epítom, no conservem si aquesta referència als peucecis contenia informacions mitogràfiques afegides.

Per tal d'establir aquest fragment, l'edició de referència emprada és la de Billerbeck, la qual ha superat amb escreix la de Meineke que hem consultat complementàriament.² La citació d'Herodor també es troba en l'obra sobre prosòdia d'Herodià editada per Lentz.³ L'atribució a Herodor és ferma, malgrat que algunes tradicions manuscrites menors presentin la *facilior* amb Ἡρόδοτος.

ἔθνος περὶ τὸ Ἴόνιον πέλαγος: Els peucecis es trobaven a la costa occidental del mar Jònic. Es tracta d'una de les poblacions indígenes de la zona oest i central d'Apúlia. Juntament amb els messapes i els daunians, aquestes tres ètnies eren

¹ Veg. *Fragment 2: Ibèria; Fragment 35: Cassopes; Fragment 36: Driopeus; Fragment 63: Patronímics.*

² Billerbeck (2006); Meineke (1849).

³ Hdn. Gr. 1.122, Lentz (1867).

considerades diferents branques d'un mateix poble: els iapigis.⁴ Aquest origen compartit és present a Estrabó.⁵ Altres notícies sobre els peucecis les trobem en un fragment d'Hecateu, que els anomena Πευκετίαντες i situa en contacte amb els enotris.⁶ Ferecides també menciona els herois epònims Enotri i Peuceci, els quals haurien emigrat des d'Arcàdia al sud de la península Itàlica.⁷ Malgrat aquesta reivindicació arcàdia per part de Ferecides, les regions iapígies es troben exemptes de colonització grega.⁸ Això no obstant, especialment en el cas dels messapis i peucecis, a partir dels testimonis epigràfics s'ha pogut establir una forta influència grega, pel que fa a préstecs tant lingüístics com culturals.⁹

τὸ ἐθνικὸν Πευκετιεύς, ὡς τοῦ Δουλίχιον τὸ Δουλιχτιεύς: Esteve de Bizanci recull la formació de l'etnònim, que segueix la mateixa derivació que la dels habitants de la tessàlia Dolique.¹⁰

Ἡρόδωρος δὲ καὶ Πευκετεῖς αὐτούς καλεῖ: Aquesta menció per part d'Herodor dels peucecis sense cap altra contextualització ha estat interpretada ja per Jacoby en relació amb les informacions sobre les ètnies de la costa meridional de la península Ibèrica del fragment 2.¹¹ Herodor, per tant, també hauria descrit els pobles que habitaven la península itàlica. Resta especular sobre el context en què el mitògraf hauria fet referència a aquesta població. Una possibilitat, resseguint la idea d'una connexió entre les tribus ibèriques i les itàliques, seria que Herodor les mencionés a propòsit dels viatges d'Hèracles de punta a punta del Mediterrani. Sens dubte, el treball en què l'heroi ha de conduir els bous de Gerió seria l'ocasió més adient per descriure les diferents poblacions en sentit oest-est.

⁴ Veg. Lombardo (2014: 38): "According to Greek tradition, the Iapygians were divided into three distinct populations: the Messapians (Messapioi) in the southern part of the region, extending from Leuca (Iapygian Cape) as far as Cailia and Egnatia; the Peucetians in western and central Apulia, from the river Bradano as far as the Ofanto (Aufidus) river; and the Daunians further north, as far as the Gargano Peninsula."

⁵ Str. 6.3.5.

⁶ Hecat. fr. 89 Fowler (= St. Byz. s.v. Πευκετίαντες).

⁷ Pherecyd. fr. 156 Fowler (= fr. 27 Dolcetti = D.H. I.13.1).

⁸ Veg. Wilkes & Fischer-Hansen (2004: 322). Sobre els orígens arcadís d'Enotri a Ferecides, veg. Asheri (1996).

⁹ Veg. Lombardo (2014: 52).

¹⁰ Sobre Dolique, veg. Lucas (1997: 173-180).

¹¹ Veg. Jacoby ([1957] 1995: 506): "aus einer der spanischen analogen schilderung Italiens", també a l'aparat crític de Fowler (2013).

Fragment 30: Prometeu escita

Cf. A.R. 2.1246-50: “καὶ δὴ νισσομένοισι μυχὸς διεφαίνετο Πόντου, | καὶ δὴ Καυκασίων ὀρέων ἀνέτελλον ἐρίπναι | ἠλίβατοι,τόθι γυῖα περὶ στυφελοῖσι πάγοισιν | ἰλλόμενος χαλκῆσιν ἀλυκτοπέδησι Προμηθεὺς | αἰετὸν ἥπατι φέρβε παλιμπετὲς αἰσσοῦντα”.

Sch. A.R. 2.1248-50a (Wendel)

ὁ Προμηθεὺς ἐδέδετο ἐν τῷ Καυκάσῳ, καὶ ὁ αἰετὸς τὸ ἥπαρ αὐτοῦ κατήσθιεν. Ἀγροίτας δὲ ἐν τῇ ἰγ' τῶν Λιβυκῶν δαπανᾶσθαι φησι τὸ ἥπαρ Προμηθέως δόξαι ὑπὸ τοῦ αἰετοῦ διὰ τὸ τὴν κρατίστην τοῦ Προμηθέως χώραν τὸν ποταμὸν τὸν καλούμενον Ἄετὸν φθείρειν, ἥπαρ δὲ παρὰ πολλοῖς, ὡσπερ καὶ οὐθαρ τὴν εὐκαρπον λέγεσθαι γῆν·
5 Ἡρακλέους δὲ ἐξοχετεύσαντος διώρυξι τὸν ποταμὸν, τὸν τε αἰετὸν δόξαι ὑπ' αὐτοῦ κεχωρῖσθαι καὶ τὸν Προμηθεῖα λελύσθαι τῶν δεσμῶν. Θεόφραστος δὲ τὸν Προμηθεῖα φησὶ σοφὸν γενόμενον μεταδοῦναι πρῶτον τοῖς ἀνθρώποις φιλοσοφίας, ὅθεν καὶ διαδοθῆναι τὸν μῦθον, ὡς ἄρα πυρὸς μεταδοίη. καὶ Ἡρόδωρος ξένως περὶ τῶν δεσμῶν τοῦ Προμηθέως ταῦτα· εἶναι γὰρ αὐτὸν Σκυθῶν βασιλέα φησί, καὶ μὴ δυνάμενον
10 παρέχειν τοῖς ὑπηκόοις τὰ ἐπιτήδεια διὰ τὸ τὸν καλούμενον Ἄετὸν ποταμὸν ἐπικλύζειν τὰ πεδία, δεθῆναι ὑπὸ τῶν Σκυθῶν, ἐπιφανέντα δὲ Ἡρακλέα τὸν μὲν ποταμὸν ἀποστρέψαι εἰς τὴν θάλασσαν (καὶ διὰ τοῦτο μεμυθεῦσθαι ἀνηρηκέναι τὸν αἰετὸν Ἡρακλέα), τὸν δὲ Προμηθεῖα λῦσαι τῶν δεσμῶν. Φερεκύδης δὲ ἐν β' Τυφῶνος καὶ Ἐχίδνης τῆς Φόρκυνός φησι τὸν αἰετὸν τὸν ἐπιπεμφθέντα Προμηθεῖ. ὅτι δὲ ὁ αἰετὸς
15 ἦσθιεν τῆς ἡμέρας τοῦ ἥπατος, τὸ λειπόμενον ἠΰξετο τῆς νυκτός καὶ ἐγένετο ἴσον.

Agroetas historicus *FGrH* 762 fr. 4; Thphr. fr. 50 Wimmer; Pherecyd. fr. 7a Fowler (= fr. 70 Dolcetti)

2 ἰγ' codd. : γ dub. Keil : γ Müller; Λιβυκῶν codd. : Σκυθικῶν fr; δαπανᾶσθαι codd., Jacoby : δειπνεῖσθαι Wendel || 4 ἥπαρ L : οὐθαρ καὶ ἥπαρ P; πολλοῖς codd. : ποιηταῖς Wellauer e P (οἱ ποιηταὶ καλεῖν εἰωθασιν); ὡσπερ καὶ οὐθαρ Jacoby : om. L, Wendel || 5 διώρυξι Keil : διόρυξι F : διορύξαι L : διορυξαῖς P || 6 κεχωρῖσθαι codd. : κεχειρῶσθαι dub. Keil || 14 ὅτι Pàmias : ὅ, τι Wendel : ὅτι codd.

“Tot avançant, se'ls mostrava la regió més pregona del Pontos, i ja s'alçaven els cims espadats dels monts Caucas, on amb els membres amarrats als aspres turons per

cadena infrangible de bronze, Prometeu nodria amb el seu fetge l'ànguila que retornava en la seva escomesa.”

Prometeu havia estat lligat al Caucas, i l'ànguila li devorava el fetge. Agretas, en el tretzè llibre de la *Història de Líbia*, diu que es creu que l'ànguila destruïa el fetge de Prometeu perquè el riu anomenat Àguila va destruir la millor terra de Prometeu, “fetge” l'anomenen molts, com anomenen “mamella” la terra fèrtil. En fer derivar amb canals el riu Hèracles, es creu que l'Àguila s'havia dividit i Prometeu s'havia deslligat de les cadenes. Teofrast diu que Prometeu, havent esdevingut savi, va ser el primer en compartir la filosofia amb els éssers humans, d'aquí es va estendre el mite que va compartir el foc. També Herodor, de manera insòlita, diu el següent sobre les cadenes de Prometeu: que aquest era rei dels escites i que, sense ser capaç de proveir els recursos necessaris als seus súbdits perquè un riu anomenat Àguila havia inundat les planures, va ser lligat pels escites. Però Hèracles, en aparèixer, va desviar el riu cap al mar (i per aquest motiu explica el mite que Hèracles va destruir l'ànguila) i va deslligar a Prometeu de les cadenes. Ferecides en el segon llibre diu que l'ànguila enviada contra Prometeu era filla de Tifó i d'Equidna, filla de Forcis. I la part del fetge que l'ànguila menjava durant el dia, del que quedava tornava a créixer durant la nit i era altre cop igual.

Comentari textual i mitogràfic

El fragment 30 d'Herodor pertany als escolis a *Les Argonàutiques* d'Apol·loni de Rodos. Tanmateix, la informació que conté s'ha de remuntar a l'*Heraclea* de l'escriptor heracleota. Aquest escoli fa referència a Apol·loni connectant el mite dels Argonautes amb Prometeu: un cop han arribat a la Còlquida senten l'ànguila que li menja el fetge xisclar, així com els gemecs del tità.¹

L'escoliasta recull diferents variants per al mite de Prometeu, amb certa preferència per aquelles que presenten trets racionalitzants. Les variants d'Agretas i Herodor són similars: impliquen convertir Prometeu en un rei que té problemes per

¹ Veg. Byre (1996) per la focalització per part d'Apol·loni d'aquest episodi, així com el de Faetont, que pretén mostrar la fragmentarietat del que coneixen els Argonautes. Per exemple, en aquesta instància sembla que només senten Prometeu i l'ànguila; no els veuen i les informacions sobre el context provenen del narrador i estan dirigides a nosaltres, l'auditori. D'aquesta manera, el poeta reflectiria la distància entre els déus i els herois.

controlar la destrucció de les seves terres per un riu anomenat “Àguila”.² Teofrast, en canvi, és citat per una racionalització de Prometeu en πρῶτος εὐρετής de la filosofia.³ Ferecides tan sols és recordat pel detall genealògic de l'àguila.⁴

Per a l'edició de l'escoli hem seguit les edicions de Wendel i Schaefer.⁵ També hem consultat les edicions precises per a les altres autoritats citades.⁶ El passatge presenta un *Zitatennest* en el qual els testimonis estan organitzats en un ordre cronològic invers: Ferecides > Herodor > Teofrast > Agretas > l'escoliasta.

ὁ Προμηθεὺς ἐδέδετο ἐν τῷ Καυκάσῳ, καὶ ὁ ἀετὸς τὸ ἦπαρ αὐτοῦ κατήθειεν:
L'escoli comença amb una explicació dels versos d'Apol·loni, on es detalla que Prometeu es trobava encadenat al mont Caucas, on una àguila li devorava el fetge diàriament. El mite de Prometeu no està ben representat en el *corpus* mitogràfic primerenc.⁷ La història que referencia Apol·loni es troba desenvolupada principalment a la *Teogonia* d'Hesíode i, posteriorment, a la *Biblioteca* d'Apol·lodor, a més a més de la tragèdia d'Èsquil.⁸ Ferecides també presentava la narració canònica de l'episodi.⁹ Zeus castiga el tità Prometeu; la tradició explicarà el motiu del càstig al tità a partir del robatori del foc i l'oferiment a la humanitat, així com el repartiment del sacrifici en benefici dels mortals.¹⁰ Hefest, aleshores, l'encadena al Caucas. El càstig etern que comporta l'ocell rosegant-li el fetge durant el dia, va durar molt de temps, atès que l'òrgan es regenerava durant la nit. Finalment, tradicionalment durant l'empresa de les pomes de les Hespèrides, Hèracles mata l'àguila i allibera Prometeu.¹¹

² Agroetas historicus *FGrH* 762 fr. 4, veg. *infra* per les diferències entre ambdues versions.

³ Thphr. fr. 50 Wimmer.

⁴ Pherecyd. fr. 7a Fowler (= fr. 70 Dolcetti).

⁵ Wendel (1935); Schaefer (1813).

⁶ Jacoby (1957); Wimmer (1862); Fowler (2000).

⁷ Veg. Fowler (2013: 21).

⁸ Hes. *Th.* 507-616; Apollod. 2.5.11 [2.119]; A. *Pr.*; veg. Lloyd-Jones (2003) per les implicacions ètiques d'aquestes fonts. També és present a la *Iliada* (2.546-557), encara que els versos són possiblement interpolats.

⁹ En aquest mateix escoli però també al fragment 17 Fowler (= fr. 66 Dolcetti = Sch. A.R. 4.1396).

¹⁰ El Prometeu establidor dels sacrificis amb foc és present a Hesíode de manera implícita amb el seu Prometeu *trickster*, tant a la *Teogonia* (550-555) com als *Treballs i els dies* (42-49). Tanmateix, el rol de benefactor de la humanitat sembla un desenvolupament clàssic de la figura, sobretot per part d'Èsquil; no sabem com era presentat entre els mitògrafs, veg. Fowler (2013: 25): “Prometheus’ punishment implies his crime, but whether Pherekydes and others said this was the deception at the first sacrifice, the theft of fire, or both, we do not know; nor do we know that other events of the Titan’s biography might have featured in their accounts.”

¹¹ A Hesíode (*Th.* 615-616), però, Prometeu resta eternament encadenat al Caucas. Veg. el monogràfic de Dougherty (2006) pel mite en les fonts antigues i la seva pervivència posterior; veg. Van Rosmalen et al. (2002) per les fonts iconogràfiques.

Ἄγροίτας δὲ ἐν τῇ γ' τῶν Λιβυκῶν δαπανᾶσθαι φησι τὸ ἦπαρ Προμηθέως δόξαι ὑπὸ τοῦ ἀετοῦ διὰ τὸ τὴν κρατίστην τοῦ Προμηθέως χώραν τὸν ποταμὸν τὸν καλούμενον Ἄετον φθεῖρειν, ἦπαρ δὲ παρὰ πολλοῖς, ὡσπερ καὶ οὐθαρ τὴν εὐκαρπον λέγεσθαι γῆν: Agretas presenta una versió històrico-racionalitzant del mite: la terra de Prometeu està sent arrassada pel desbordament d'un riu que s'anomena Àguila.¹² Ens trobem amb una confusió entre el nom particular d'un riu i el nom comú per a l'animal. Un procediment similar també és present entre els fragments d'Hel·lanic: Cicne ("cigne") rep aquest nom a partir del color de la seva pell.¹³ La racionalització d'Agretas ha de dependre de la racionalització d'Herodor *infra*. A partir del fragment d'Herodor s'entén millor el d'Agretas, el qual no menciona explícitament que Prometeu és el βασιλεύς de la terra destruïda pel riu, tot i tractar-se d'un element fonamental per entendre la racionalització.¹⁴ Tanmateix, la versió d'Agretas ofereix una innovació respecte a la d'Herodor: interpreta ἦπαρ en el sentit d'εὐκαρπος γῆ. El fetge en connexió simbòlica amb una terra fèrtil és també present entre els fragments de Metrodor de Làmpsac.¹⁵ El filòsof ofereix una lectura al·legòrica de certs herois èpics que representarien fenòmens físics i divinitats com a òrgans vitals. Demèter, deessa de l'agricultura i propiciadora del sòl fèrtil, seria la forma al·legoritzada del fetge en aquest filòsof. A l'escriptor heracleota aquesta identificació és absent; s'explica, en canvi, que hi ha hagut una revolta per part dels seus súbdits.

Ἡρακλέους δὲ ἐξοχετεύσαντος διώρυξι τὸν ποταμὸν, τὸν τε ἀετὸν δόξαι ὑπ' αὐτοῦ κεχωρῖσθαι καὶ τὸν Προμηθέα λελύσθαι τῶν δεσμῶν: Aquesta explicació per a l'episodi emfatitza el rol d'Hèracles com a heroi civilitzador. La seva mitologia està dotada d'episodis hidràulics com a part del seu paper civilitzador.¹⁶ D'entre els treballs canònics, podem destacar la neteja de les estables d'Augias, rei d'Elis, que Heracles va

¹² Agroetas historicus *FGrH* 762 fr. 4.

¹³ Hellenic. fr. 148 Fowler (= Sch. Theoc. 16.49).

¹⁴ Veg. Di Benedetto (1966: 267).

¹⁵ Metrod. Phil. 61 B 4 Diels-Kranz.

¹⁶ Veg. Luce (2006: 27) per a les diferents tasques de "water-management" dutes a terme per l'heroi: "The means employed included the diversion and canalization of small streams down a single excavated channel, the deliberate enlargement of natural sink-holes in the limestone bedrock to accelerate the run-off from winter rains, and the construction of reservoirs for summer irrigation of the reclaimed polders."

aconseguir desviant el riu Alfeu, així com la matança de l'hidra.¹⁷ Però hi ha altres instàncies en què Hèracles ha de controlar un terreny amb una forta presència d'elements aquosos. Per exemple, la gestió de l'aigua també és present a la lluita d'Hèracles amb el diví riu Aqueloos. És important tenir present que els rius solien ser representats iconogràficament com a bous.¹⁸ La ruptura d'una "banya" del déu riu en una batalla pot ser interpretada com una al·legoria de la desviació de la totalitat o part d'un riu, per exemple, en el punt on s'amplia en el seu delta.¹⁹ La relació entre banyes i rius resulta encara més productiva en el context de la racionalització a comentar si tenim en compte la tradició de la cornucòpia, una banya que proveeix abundància i fertilitat, tot just el que ha arrasat el riu Àguila.²⁰ En aquest sentit, Estrabó explica l'imaginari del bou i la serp per les característiques morfològiques dels rius; acaba apuntant que el regal de la banya d'Amaltea a Eneu ha de ser interpretat com un treball de control del riu i assecament del terreny pantanós.²¹ Per tant, la racionalització de la tradició d'Hèracles en aquests termes de control hidràulic és àmpliament atestada en temps antics.²²

Θεόφραστος δὲ τὸν Προμηθεΐα φησὶ σοφὸν γενόμενον μεταδοῦναι πρῶτον τοῖς ἀνθρώποις φιλοσοφίας, ὅθεν καὶ διαδοθῆναι τὸν μῦθον, ὡς ἄρα πυρὸς μεταδοίη: En aquest punt l'escolista recull la informació del filòsof peripatètic Teofrast sobre Prometeu com a filòsof.²³ En aquesta variant, l'entrega del foc a la humanitat és interpretada com una al·legoria de l'adquisició de l'activitat filosòfica. En aquest sentit, el Prometeu de Teofrast seria molt similar a l'Atlas d'Herodor.²⁴ Sembla que la gènesi per aquesta concepció a Teofrast es trobaria en els textos platònics.

¹⁷ Veg. *Fragment 23: Hidra*, tant per l'episodi del monstre serpentí com per Augias. La llegenda de l'hidra ha estat interpretada com a encarnació d'una memòria popular de treballs de drenatge a la zona dissenyats per mitigar la amenaça aquàtica, veg. Luce (2006: 25).

¹⁸ Veg. Bremmer (2019: 98) per a l'antiga tradició dels rius divinitzats com a bous.

¹⁹ Veg. Luce (2006: 30).

²⁰ Per tant, en termes estructuralistes ens trobariem amb una inversió d'elements. Sobre els orígens de la cornucòpia: Apollod. 2.7.5 [2.148]; D.S. 4.35.

²¹ Str. 10.2.19.

²² Veg. Hawes (2014: 130). Pausànias (8.14.1-3) i Diodor de Sicília (4.18.6-7) tracten els treballs de canalització a Feneu i Tessàlia respectivament. Controla també l'aigua de l'estret de Gibraltar (D.S. 4.18.5; Plin. *HN* 3.4). Sembla que els escolis a la *Iliada* (20.76) també apunten a un treball hidràulic (atrinxerant l'Escamandre) per part d'Hèracles a Troia.

²³ Thphr. fr. 50 Wimmer. S'ha especulat que el fragment provindria del seu Περὶ Ἐυρημάτων, veg. McDiarmid (1953: 136 n.16). La idea d'un Prometeu intel·lectual es pot extreure ja a partir de l'etimologia del seu nom (πρό + μῆτις); per les complicacions d'aquesta etimologia, veg. Schmidt (1975.)

²⁴ Veg. *Fragment 13: Atlas frigi*.

Certament, Plató empra la imatge de Prometeu en diferents diàlegs, però té un rol principal al *Protàgoras*.²⁵ A partir de la idea que Protàgoras il·lustra amb Prometeu, és a dir, que la humanitat ha rebut les virtuts d'Hefest (la tècnica) i Atena (la saviesa) a partir del tità, Teofrast segurament va al·legoritzar el foc com a representació de la filosofia.

καὶ Ἡρόδωρος ξένως περὶ τῶν δεσμῶν τοῦ Προμηθέως ταῦτα: La variant d'Herodor és introduïda com a ξένως, fet que ens obliga a pensar que deu ser l'autor més antic en presentar aquesta racionalització.²⁶

εἶναι γὰρ αὐτὸν Σκυθῶν βασιλέα φησί: Com ja hem esmentat, el fet que Herodor presenti Prometeu com un rei escita, es tracta d'un element fonamental per entendre el joc d'elements racionalitzats. Ens trobem amb una evemerització *avant la lettre*: en comptes d'un tità, precedent a l'ordre olímpic, Herodor ens ofereix un Prometeu humà, rei d'una regió concreta.²⁷ En efecte, hem conservat testimonis al culte a Prometeu en la regió del Caucas;²⁸ també hem esmentat anteriorment el vincle profund entre Hèracles i Escítia.²⁹

καὶ μὴ δυνάμενον παρέχειν τοῖς ὑπηκόοις τὰ ἐπιτήδεια διὰ τὸ τὸν καλούμενον Ἄετὸν ποταμὸν ἐπικλύζειν τὰ πεδία, δεθῆναι ὑπὸ τῶν Σκυθῶν, ἐπιφανέντα δὲ Ἡρακλέα τὸν μὲν ποταμὸν ἀποστρέψαι εἰς τὴν θάλασσαν (καὶ διὰ τοῦτο μεμυθεῦσθαι ἀνηρηκέναι τὸν ἄετὸν Ἡρακλέα), τὸν δὲ Προμηθέα λῦσαι τῶν δεσμῶν: L'explicació de la racionalització és molt similar a la d'Agretas: el rei Prometeu ha de fer front a una revolta dels seus súbdits, que l'han encadenat per la mala gestió de la inundació del riu Àguila. Hèracles salva la regió i el rei desviant el riu i alliberant-

²⁵ Pl. *Prt.* 321a-d; veg. Ferrarin (2000) per un anàlisi del *passus*. Prometeu apareix també a *Grg.* 523d-e i *Phlb.* 16c.

²⁶ Veg. *infra* per la tradició que enceta Herodor amb la seva racionalització.

²⁷ Sobre la iconografia pròpia dels reis escites, veg. Schiltz (1999).

²⁸ Veg. Braund (1996: 13): "Our sources make it clear that the local peoples of the Caucasus, presumably including especially the Colchians, greatly honoured Prometheus. So much so, we are told, that they did not sacrifice to Zeus and Athena, because they held these gods to be responsible for Prometheus' suffering; instead, they honoured Prometheus and Heracles (Sch. A.R. 2.1249). Another source tells us that the peoples of the Caucasus sought out eagles and their nests to destroy them because they remembered how the eagle had tortured Prometheus (Philostratus, *Life of Apollonius of Tyana* 2.3)."

²⁹ Veg. *Fragment 18: Armes escites*.

lo de les cadenes. Com sol ser el cas, no tenim més dades que ens permetin situar l'episodi dins la vida de l'heroi.³⁰

Hi ha altres textos que recullen i continuen aquesta tradició d'un Prometeu racionalitzat. Per exemple, trobem la mateixa informació a l'escoli al mite del tità dins la *Teogonia* hesiòdica.³¹ El text sembla dependre directament del fragment d'Agretas, sobretot pel que fa al redactat i el lèxic emprat: δαπανᾶσθαι - ἐδαπάνα (δαπανάω: consumir); ἐξοχετεύσαντος - ἐξωχέτευσεν (χέω: fluir); διώρυξι- διορύξας (διορύσσω: excavar). Entre els escolis a Teòcrit també trobem una variant escarida i breu de la racionalització.³² Les informacions presents a l'entrada del *Etymologicum Genuium* sobre l'adjectiu ἀλυκτοπέδησι són quasi idèntiques a les de l'escoli hesiòdic.³³ Altre cop, el lèxic és repeteix; només ὀξέως κατιών per descriure l'àguila és present en l'escoli d'Hesíode i l'entrada però absent del fragment d'Agretas i Herodor. Tanmateix, hi ha un verb en el fragment d'Herodor que apareix a l'*Etymologicum*, però és absent de l'escoli hesiòdic: ἀποστρέφω, “desviar” (ἀποστρέψαι a Herodor; ἀπέτρεψεν a l'*Etymologicum*). Clarament hi ha una dependència dels textos esmentats respecte als escolis a *Les Argonàutiques* d'Apol·loni de Rodos.³⁴

Però és a Diodor de Sicília on podem trobar prou indicis per la tradició innovadora d'Herodor. En el llibre sobre Egipte, l'historiador ofereix un nou element a tenir en compte: la variant és traspasada a aquesta regió.³⁵ Per aquest motiu, en

³⁰ Veg. Fowler (2013: 297): “As Scythians are north of the Black Sea, we can at least eliminate adventures in the south (the Amazons, Troy); the Mares of Diomedes, the Kerynitian Hind, the Hesperides, and the return from Erytheia are possibilities.”

³¹ Sch. Hes. *Th.* 527 (Di Gregorio): καθ' ιστορίαν δὲ ἦπαρ λέγεται παρὰ πολλοῖς ἢ εὐκαρπος γῆ, ἀετὸς δὲ ποταμὸς χώρας τινός, ἧς ἐβασίλευσε Προμηθεὺς τις. ὃς δὴ ποταμὸς ὀξέως κατιῶν ἦρπαζε τὴν γῆν πᾶσαν Προμηθέως καὶ ἐδαπάνα. τοῦτον τὸν ποταμὸν Ἡρακλῆς ποτε διορύξας δι' ἐτέρων τόπων ἐξωχέτευσεν. ὅθεν ἐμυθολογήθη τὸ τοιοῦτον.

³² Sch. Theoc. 7.76-77h: Καύκασον· Ἀετὸν φασι εἶναι ποταμὸν, περὶ τοὺς τόπους τοῦ Καυκάσου λάβρωσ φερόμενον, τὴν χώραν Προμηθέως λυμαινόμενον, ὃν ἀπέστρεψεν Ἡρακλῆς· ἐξ οὗ, φασίν, ὁ μῦθος <...>.

³³ E Gen s.v. Ἀλυκτοπέδησι: ἰστέον, ὅτι ἦπαρ λέγεται παρὰ πολλοῖς ἢ εὐκαρπος γῆ· Ἀετὸς δὲ ποταμὸς τῆς χώρας Προμηθέως, ὃς ὀξέως κατιῶν ἄφνω ἦρπαζε τὴν γῆν πᾶσαν τῶν ἀγρῶν Προμηθέως καὶ ἐδαπάνα. τοῦτον ποτε Ἡρακλῆς τὸν ποταμὸν διορύξας δι' ἐτέρων τόπων ἐξωχέτευσεν καὶ ἀπέτρεψεν· καὶ ἔμεινεν ὁ μῦθος, ὡς Ἡρακλῆς τὸν αἰτὸν ἐκώλυσεν τοξεύσας τοῦ τὸ ἦπαρ ἐσθίειν Προμηθέως.

³⁴ Malgrat l'absència de ὀξέως κατιῶν, que podria ser un afegit posterior.

³⁵ D.S. 1.19.1-4: Τούτων δ' ὄντων περὶ ταῦτα, τὸν Νεῖλόν φασι κατὰ τὴν τοῦ σειρίου ἄστρου ἐπιτολήν, ἐν ᾧ καιρῷ μάλιστα εἴθε πληροῦσθαι, ραγέντα κατακλύσαι πολλὴν τῆς Αἰγύπτου, καὶ μάλιστα τοῦτο τὸ μέρος ἐπελεθῆν οὐ Προμηθεὺς εἶχε τὴν ἐπιμέλειαν· διαφθαρέντων δὲ σχεδὸν ἀπάντων τῶν κατὰ ταύτην τὴν χώραν τὸν Προμηθέα διὰ τὴν λύπην κινδυνεύειν ἐκλιπεῖν τὸν βίον ἐκουσίως, διὰ δὲ τὴν ὀξύτητα καὶ τὴν βίαν τοῦ κατενεχθέντος ρεύματος τὸν μὲν ποταμὸν Ἀετὸν ὀνομασθῆναι, τὸν δ' Ἡρακλέα, μεγαλεπίβολον ὄντα καὶ τὴν ἀνδρείαν ἐζηλωκότα, τό τε γενόμενον ἔκρηγμα ταχέως ἐμφράξει καὶ τὸν ποταμὸν ἐπὶ τὴν προὔπαρξασαν ῥύσιν ἀποστρέψαι. διὸ καὶ τῶν παρ' Ἑλλησι ποιητῶν τινος εἰς μῦθον ἀγαγεῖν τὸ πραχθέν, ὡς Ἡρακλέους τὸν αἰτὸν ἀνηρηκότος τὸν τὸ τοῦ Προμηθέως ἦπαρ ἐσθίοντα.

comptes d'un βασιλεύς tenim un Prometeu que εἶχε τὴν ἐπιμέλειαν. A primera vista, pot semblar un emplaçament inesperat, atès que la tradició és bastant consistent pel que fa a la relació entre Prometeu i el Caucas. Tanmateix, ja s'estableixen paral·lelismes entre Egipte i la Còlquida des d'Heròdot, que considera que són la mateixa ètnia.³⁶ S'ha explicat aquesta comparació a partir de la concepció circular del món, que situaria tant egipcis com colcs als límits que toquen amb l'Ocèan.³⁷ Per tant, Diodor pot ser que dugués a terme tal innovació arrelada en concepcions antigues.

Cal adreçar la possibilitat que Diodor rebés aquesta racionalització a través d'Agretas i no pas Herodor. Diodor sembla haver emprat com a font per a la racionalització de les pomes de les Hespèrides com a ovelles vigilades pel pastor Drac a Agretas.³⁸ Que Agretas situava l'episodi també a Egipte és una hipòtesi sense gaire garanties: el mite de Prometeu formava part de la seva *Història de Líbia*, però els manuscrits també recullen per al títol Σκυθικῶν, *lectio* rebutjada com a banalització per part dels editors. El text de Diodor també presenta τὴν ὀξύτητα, similar a l'ὀξέως de la tradició bizantina posterior. Sigui com sigui, no hi ha cap manera de confirmar que darrere la variant diodorea s'amaga Agretas i no pas Herodor. A favor d'identificar el text d'Herodor com a font, cal remarcar que Diodor no recull la innovació d'Agretas (el fetge interpretat com una "terra fèrtil") i, a més a més, empra el verb ἀποστρέψαι com el fragment herodoreu. La mateixa expressió que fa referència al que Hèracles va fer a l'Àguila és present en ambdós textos: ἀνηρηκέναι τὸν αἰτὸν. A parer nostre, Herodor resulta una font més probable per a Diodor en aquesta instància per qüestions lèxiques. Però també per qüestions de lògica interna de l'obra d'Herodor. En el comentari al fragment 13 sobre el sorprenent Atlas frigi, ja vam establir que Herodor era la font per a Diodor respecte a l'al·legorització del tità en un savi astrònom, que ensenya φύσις i μάντις a Hèracles.³⁹ Certament, ambdós germans són col·locats a banda i banda del món, en una relació simètrica.⁴⁰ Sembla que Herodor ha establert

³⁶ Hdt. 2.21 i 23.

³⁷ Veg. Braund (1994: 17): "According to a traditional conception of the world that was still current, though challenged, in Herodotus' day, Egypt and Colchis were connected by the river of Ocean that surrounded the world. On that view, it was from Ocean that the Phasis flowed through Colchis into the Black Sea, and it was from Ocean that the River Nile flowed through Egypt into the Mediterranean."

³⁸ D.S. 4.26.2-3; Agroetas historicus *FGrH* 762 fr. 3.

³⁹ Veg. *Fragment 13: Atlas frigi*.

⁴⁰ Veg. Ballabriga (1986: 76). Els paral·lels entre ambdós germans es veuen reforçats per la visió antistènica de la relació entre Prometeu i Hèracles: el primer seria una figura positiva a imitar pel segon, veg. Luz (1996: 95). Recordem que Herodor presentava una imatge molt similar a la d'Antístenes i el seu Hèracles moral, veg. *Fragment 14: Hèracles filòsof*.

aquesta simetria però reduïda al context del Mar Negre: Atlas a Frígia, l'oest pòntic; Prometeu a Escítia, a l'est. No podem saber si el nostre mitògraf estava interessat a articular una visió quasi cosmològica amb el Pont Euxí al centre, però l'interès que mostren els seus fragments pels episodis mítics de la regió apunten a aquesta direcció.

A propòsit de l'interès per la mitologia local per part de l'escriptor heracleota, cal fer esment a les tradicions georgianes que serveixen de *comparandum* amb Prometeu. Ens referim a la figura d'Amirani, interpretada com a contrapart de Prometeu dins el paganisme caucàsic.⁴¹ Tots dos desafien Déu/Zeus i són castigats de manera similar. En el relat d'Herodor, Charachidzé ha identificat diversos trets "amiranesos": l'assimilació de l'heroi a un rei, atestat per diverses llegendes georgianes; el seu regnat concomitant amb la impossibilitat o la inutilitat del treball agrícola; el rei lligat pel seu propi poble.⁴² En el cas d'Amirani i Prometeu, la connexió entre el mite autòcton i Herodor és més forta, ja que en la mitologia del heroi georgià, l'aigua juga un paper principal. Per a alguns funcionalistes del mite, això és un clar exemple d'una "inversió conservadora" entre el foc i l'aigua subterrània com a elements beneficiosos per a la humanitat donats per aquests personatges.⁴³ Herodor podria haver estat familiaritzat amb aquestes llegendes; el seu coneixement de les històries caucàsiques podrien haver influït en la construcció de la narrativa d'aquest episodi específic de la vida d'Hèracles.

Φερεκύδης δὲ ἐν β' Τυφῶνος καὶ Ἐχίδνης τῆς Φόρκυνός φησι τὸν ἀετὸν τὸν ἐπιπεμφθέντα Προμηθεΐ: Ferecides és citat amb relació a la genealogia de l'àguila: és filla de Tifó i Equidna.⁴⁴ El mitògraf atenès també parla de Tifó al Caucas en el fragment 54.⁴⁵ Aquesta relació de parentiu apunta a la natura monstruosa de l'ocell; ja en Hesíode aquesta parella engendra tota classe de criatures horroroses: Cerber, l'hidra de Lerna i el lleó de Nèmea en són exemples relacionats amb el mite heracleu.⁴⁶

⁴¹ Veg. Braund (1994: 29-30) per un resum de la llegenda medieval d'Amirani i els punts en comú amb Prometeu.

⁴² Veg. Charachidzé (1979: 98).

⁴³ Una "inversion conservante" és "un récit mythique, légendaire ou épique [qui] se transforme en maintenant son identité au prix du renversement de l'ensemble ou d'une partie de ses valeurs", veg. Charachidzé (1979: 84).

⁴⁴ L'àguila també es filla d'aquestes figures preolímpiques a Acusilau (fr. 13 Fowler = Phld. *Piet.* 242.12).

⁴⁵ Pherecyd. fr. 54 Fowler (= fr. 224 Dolcetti = Sch. A.R. 2.1209-15a).

⁴⁶ Hes. *Th.* 297-329; Apol·lodor (2.5.11 [2.122]) segueix també la tradició hesiòdica. Sobre aquest parentiu respecte a les criatures esmentades, a Herodor no en tenim constància; veg. *Fragment 65: Forcis* i *Fragment 67A: Tifó*.

ὅ τι δὲ ὁ ἀετὸς ἦσθιεν τῆς ἡμέρας τοῦ ἥπατος, τὸ λειπόμενον ἠΰξετο τῆς
νυκτός καὶ ἐγένετο ἴσον: Aquesta informació pot pertanyer a l'escoliasta, que segueix
la *vulgata* per l'episodi,⁴⁷ com pot ser extreta de l'obra de Ferecides.⁴⁸

⁴⁷ Hes. *Th.* 523 sq.

⁴⁸ L'edita com a part del fragment de Ferecides Pàmias (2008), però Jacoby (1957) i Fowler (2000) escapcen aquesta part.

Fragment 31: Cerber

Cf. A.R. 2.353-6b: “Ἐνθα μὲν εἰς Αἶδαο καταβάτις ἐστὶ κέλευθος, | ἀκτὴ τε προβλῆς Ἀχερουσιάς ὑψόθι τείνει, | δινήεις τ’ Ἀχέρων αὐτὴν διὰ νειόθι τέμνων | ἄκρην ἐκ μεγάλης προχοᾶς ἴησι φάραγος.”

Sch. A.R. 2.353-6b (Wendel)

ἄκρα κατὰ τὴν Ἡράκλειαν, ἣν Ἀχερούσιον καλοῦσιν οἱ ἐγχώριοι. Ἡρόδωρος δὲ καὶ Εὐφορίων ἐν τῷ Ξενίῳ ἐκείνῃ φασὶ τὸν Κέρβερον ἀνῆχθαι ὑπὸ τοῦ Ἡρακλέους καὶ ἐμέσαι χολήν, ἐξ ἧς φυῆναι τὸ καλούμενον ἀκόνιτον φάρμακον. Ἄνδρων δὲ ὁ Τήσιος ἐν τῷ Περίπλῳ φησὶν Ἀχέροντά τινα βασιλεῦσαι τῶν τόπων, οὗ θυγατέρα γενέσθαι 5 Δαρδανίδα· ταύτην δὲ Ἡρακλέους πλησιάσαντος ἐσχηκέναι υἱὸν Ποιμένα λεγόμενον· ἀποθανόντων δὲ κατὰ τὸν αὐτὸν χρόνον τῆς τε Δαρδανίδος καὶ τοῦ υἱοῦ αὐτῆς Ποιμένος, τοὺς τόπους ἀπ’ αὐτῶν κληθῆναι κατὰ τὴν Ἡράκλειαν Δαρδανίδα τε καὶ Ποιμένα.

Euph. fr. 37 Powell (= fr. 41 Lightfoot); Andro Teius historicus *FGrH* 802 fr. 1

Ἰ Ἀχερούσιον codd. : Ἀχερουσιάδα P || 5 ταύτην δὲ Ἡρακλέους πλησιάσαντος Wendel : ταύτην δὲ Ἡρακλέα πλησιάσαντα codd.

“Allí hi ha un camí que davalla fins a l’Hades, l’eminent promontori Aquerusi s’estén en l’altura i el voraginós Aqueront esberla pregonament la mateixa carena i aboca el seu cabal per un barranc enorme.”

Un cap a prop d’Heraclea, el qual anomenen Aquerúision els habitants. Herodor i Euforió en el *Xenios* diuen que el Cerber va ser portat allà per Hèraclès i va vomitar bilis, de la qual es feia el fàrmac que anomenem acònit. Andró de Teos en el *Periple* diu que un tal Aqueront era qui regnava en aquella regió, el qual va tenir una filla anomenada Dardanis. En unir-se Hèraclès amb aquesta, van tenir un fill anomenat Poimen. I quan van morir en el mateix moment Dardanis i el seu fill Poimen, a causa d’aquests les localitats properes a Heraclea van ser anomenades Dardànida i Poimen.

Comentari textual i mitogràfic

El fragment 31 té com a font els escolis a *Les Argonàutiques* d'Apol·loni de Rodes. El poeta hel·lenístic presenta una prolepsi dels diferents episodis que viuran els Argonautes a partir de les profecies de Fineu. L'ancià explica els passos necessaris per a acomplir el viatge fins a la Còlquida: els herois han de travessar les Roques Simplègades i atracar a la riba de la terra dels mariandins.

L'escoliasta comenta la menció al promontori Aquerúsió i la presència de l'infernàl Aqueront a la regió.¹ Herodor i Euforió són citats respecte a l'ἄϊτιον, molt probablement local, per a l'acònit: el verí provenia de la bilis del ca Cerber.² Seguidament, trobem l'autoritat d'Andró de Teos per al nom d'Aqueront a la regió, així com els de Dardànida i Poimen.³

El text ha estat establert a partir de les edicions de Wendel i Schaefer.⁴ Jacoby inclou el text que hem editat mentre que Fowler a la seva edició decideix escapar la citació a Andró de Teos.⁵ Hem mantingut el context ampli, tal com hem indicat en els nostres criteris ecdòtics, especialment perquè l'explicació per als topònims de la regió per part d'Andró de Teos presenta un caràcter racionalitzant.

ἄκρα κατὰ τὴν Ἡράκλειαν, ἣν Ἀχερούσιον καλοῦσιν οἱ ἐγγώριοι: L'escoliasta situa el promontori Aquerusi a Heraclea Pòntica i indica que aquest és el nom que li havien donat els habitants de la zona. En aquest promontori es trobava la cova que arribarà a ser un νεκυομαντεῖον.⁶ Aquesta entrada al Més Enllà és en Herodor el lloc per on puja el ca Cerber en la seva *Heraclea*.⁷ Heraclea Pòntica és l'emplaçament en Herodor i Euforió segons aquest escoli; localització que també segueixen Pomponius Mela i Dionisi el Periegeta.⁸ Com ja hem mencionat en el comentari sobre el riu Aqueront, Guadagno creu que a Herodor la localització oriental del Més Enllà

¹ Veg. *Fragment 8: El riu Aqueront*.

² Euph. fr. 37 Powell (= fr. 41 Lightfoot).

³ Andro Teius historicus *FGrH* 802 fr. 1.

⁴ Wendel (1935); Schaefer (1813).

⁵ Jacoby (1957); Fowler (2000).

⁶ Rohde (1881: 556 n. 1) identificà el lloc amb l'oracle dels morts descrits a Plutarc (*Cim.* 6.4-6; *Mor.* 555c).

⁷ El títol de l'obra no apareix en aquest escoli i és cert que la menció podria trobar-se juntament amb els altres episodis de *Les Argonàutiques* herodores.

⁸ Pomponius Mela 2.51; D.P. 791. Hi ha altres llocs que reclamaven ser l'accés als Inferns utilitzat per pujar Cerber: Tènaros a Hecat. fr. 27 Fowler (= Paus. 3.25.4-6); Str. 8.5.1; Sen. *HF* 807-829; Trezè a Apollod. 2.5.12 [2.126]; Paus. 2.31.2; Tzetzes *Chil.* 2.36.407; Hermíone a Paus. 2.35.10; Mont Lafistion a Paus. 9.34.5.

provindria d'una tradició local que trobem testimoniada en altres autors d'Heraclea Pòntica.⁹

Ἡρόδωρος δὲ καὶ Εὐφορίων ἐν τῷ Ξενίῳ ἐκείνῃ φασὶ τὸν Κέρβερον ἀνήχθαι ὑπὸ τοῦ Ἡρακλέους καὶ ἐμέσαι χολήν, ἐξ ἧς φυῆναι τὸ καλούμενον ἀκόνιτον φάρμακον: L'escoli recull les versions d'Herodor i Euforió per al treball de ca Cerber, tradicionalment situat com l'última mostra de la valentia d'Hèracles, que no només és capaç de visitar el Més Enllà, sinó que pot retornar-ne viu amb una prova del descens.¹⁰ Aquesta fita representa la culminació final de la trajectòria dels treballs de l'heroi.¹¹ Les mencions a Cerber i la cerca per part d'Hèracles ja són presents en la literatura grega arcaica.¹² En el marc d'aquesta empresa que comporta una baixada als inferns, Robertson va resseguir en la tradició els indicis que apunten a una catàbasi èpica amb Hèracles com a protagonista.¹³ Des d'un punt de vista ritual, hi ha tota una sèrie de *comparanda* iconogràfics que es remunten als temps prehistòrics per a la idea xamanística d'un heroi "ajudant" capaç de proveir amb animals la comunitat en un viatge al Més Enllà.¹⁴

En Hecateu, trobem una famosa racionalització: Cerber no és pas un gos monstruós, sinó que es tracta d'una serp anomenada "el gos d'Hades", el verí de la qual era mortal.¹⁵ Les representacions iconogràfiques mostren Cerber amb serps al cap; mentre que, posteriorment, Apol·lodor recollirà que el monstre tenia cua de serp.¹⁶ Per tant, la relació entre el guardià del Més Enllà i les serps ja estava establerta en la

⁹ Veg. *Fragment 8: El riu Aqueront*. En relació a Cerber, Nimfis (*FGrH* 432 fr. 3) també situa el treball a Heraclea; veg. Guadagno (2014: 268): "La localizzazione presso il capo Acherusio ad Eraclea della catabasi di Eracle presente nel frammento di Erodoro si potrebbe interpretare come una tradizione locale eracleota recepita e accolta da un mitografo, quale fu appunto Erodoro, incline a preferire versioni o particolari del racconto mitico legati alla sua città d'origine."

¹⁰ Veg. Gantz (1993: 414-415) pels testimonis artístics que semblen indicar que tant Hades com Persèfone estan d'acord amb la captura de Cerber.

¹¹ Veg. Hanesworth (2021: 166): "This should not be seen as individualistic –that Heracles has defeated death for himself– but rather as holistic: in removing the barrier between the dead and the living and in opening up a pathway through which the dead can infiltrate the living realm, Heracles has defeated the very concept of death itself."

¹² Hom. *Il.* 8.37-368; *Od.* 11.623-626; Hes. *Th.* 310, 312; 769-773; Stesich. 206 (només tenim el títol); Pi. fr. 249b Drachmann; B. 5.56-70.

¹³ Veg. Robertson (1980).

¹⁴ Veg. Burkert (1979: 93): "Hand in hand with ritual continuity and transformation, tales will have been transmitted, tales of the quest type, structured by this Paleolithic, this basically human action pattern, how 'lack' is 'liquidated' by some miraculous helper who is able to penetrate to the Beyond and to adduce the animals wanted; the Greek name of this helper is Heracles."

¹⁵ Hecat. fr. 27 Fowler (= Paus. 3.25.4-6).

¹⁶ Apollod. 2.5.12 [2.122].

tradicció. Hecateu va operar a partir d'aquests elements per oferir una versió més plausible.¹⁷

El verí també és present en la racionalització de l'origen de l'acònit que presenten Herodor i Euforió.¹⁸ En aquests autors, la bilis (χολή) del monstre seria o bé la matèria a partir de la qual es feia el verí acònit, o bé l'origen de la planta identificada amb l'*Aconitum napellus*.¹⁹ Aquesta relació entre la planta/verí i Cerber també és present a Plini i Ovidi.²⁰ En canvi, Diodor atorga el descobriment de l'acònit a Medea.²¹ Sigui com sigui, la relació de la planta amb la regió d'Heraclea Pòntica està ben arrelada en la tradició que explica del port Acònas a partir del seu nom.²²

Ἄνδρων δὲ ὁ Τήιος ἐν τῷ Περίπλῳ φησὶν Ἀχέροντά τινα βασιλεῦσαι τῶν τόπων, οὗ θυγατέρα γενέσθαι Δαρδανίδα: L'historiador Andró de Teos, autor d'un *Περίπλους περὶ Πόντου*, és recordat a l'escoli quant al nom del riu Aqueront.²³ Sembla que ens trobem amb una altra racionalització, que pretén explicar el nom a partir de l'existència d'un rei Aqueront. Podem inferir a partir d'aquesta explicació que el riu s'anomena així pel rei i no pas per la presència del riu dels inferns. Aquest rei és el pare de Dardanís, un personatge clarament creat *ad hoc* per aquesta variant evemeritzant per als topònims de la regió.

¹⁷ Veg. Hawes (2014: 8): "Hecataeus' rationalization is, then, inspired by the prior existence of a 'snaky Cerberus'. As we will see in the course of this book, rationalistic interpretations, despite their unconventionality, are seldom created *ex nihilo*; rather, they draw on existing elements of the mythical tradition."

¹⁸ No estem d'acord amb aquells que creuen que Euforió és l'autoritat citada principalment, i que l'escoliasta afegeix Herodor (per aquest motiu no apareix el nom de l'obra), veg. Fowler (2013: 305): "Euphorion will have followed the traditional idea of Kerberos; the way is open for us to believe that Herodoros offered a version along his usual rationalizing lines, the details of which are beyond recovery, but referring in some way to the cave and the position." Tanmateix, el nom d'Herodor apareix abans que el d'Euforió, fet que ens inclina a pensar en un ordre basat en la importància de l'autoritat. Herodor apareix moltíssimes vegades citat als escolis, mentre que Euforió només set.

¹⁹ ἀκόνιτον és emprat vagament per descriure qualsevol planta verinosa, veg. Amigues (1994) i Jagusiak & Tadaajczyk (2022) per les fonts antigues sobre l'acònit i els seus usos. L'acònit també és present al paradoxògraf Antígon (*Mir.* 119), veg. Eleftheriou (2021: 125): "The *paradoxon* in the case of the *akoniton* lies in the fact that its effect is not fatal if the antidote (which is another plant, the rue) is given quickly." Com en el cas de l'àlimos, les fonts no són clares a l'hora de identificar de si es tracta d'una simple planta o una barreja d'ingredients, veg. *Fragment 1: Àlimos*.

²⁰ Plin. *HN* 27.9; Ouid. *Met.* 7.405-423.

²¹ D.S. 4.452.

²² St. Byz. s.v. Ἀκόνα. També a Thphr. *HP* 9.16.4; Theopomp. *FGrH* 115 fr. 181 (= Ath. 3.29a-b); Str. 13.2.7; Plin. *HN* 6.4.

²³ Andro Teius historicus *FGrH* 802 fr. 2 (= Sch. A.R. 2.946-54b).

ταύτην δὲ Ἡρακλέους πλησιάσαντος ἐσχηκέναι υἷον Ποιμένα λεγόμενον:
Amb Dardanis, Hèracles s'uneix i tenen com a descendència Poimen. Aquest fill
només és atestat en aquest escoli.²⁴

ἀποθανόντων δὲ κατὰ τὸν αὐτὸν χρόνον τῆς τε Δαρδανίδος καὶ τοῦ υἱοῦ
αὐτῆς Ποιμένος, τοὺς τόπους ἀπ' αὐτῶν κληθῆναι κατὰ τὴν Ἡράκλειαν Δαρδανίδα
τε καὶ Ποιμένα: La història sobre la mort de mare i fill, que donen el nom per als llocs
propers a Heraclea Pòntica, també només és present aquí. L'explicació usual per al
nom de Dardània prové de l'heroi epònim Dàrdan de Samotràcia, fill de Electra i
Zeus.²⁵

²⁴ Veg. *Fragment 20: Les filles de Testi* i *Fragment 63: Heraclides* per altres reivindicacions de la paternitat d'Hèracles.

²⁵ Apollod. 3.12.1 [3.138].

Fragment 32: Follia d'Hèracles

Cf. Pi. I. 3/4.64: “τούς Μεγάρα τέκε οί Κρεοντίς υιούς.”

Sch. Pi. I. 4.104g (Drachmann)

περὶ τῶν Ἡρακλέους ἐκ Μεγάρας παίδων Λυσίμαχος φησί τινας ἰστορεῖν μὴ ὑπὸ Ἡρακλέους ἀλλ' ὑπὸ τινων δολοφονηθῆναι ξένων· οἱ δὲ Λύκον τὸν βασιλέα φασὶν αὐτούς φονεῦσαι· Σωκράτης δὲ ὑπὸ Αὐγέου φησὶν αὐτούς δολοφονηθῆναι. καὶ περὶ τοῦ ἀριθμοῦ δὲ διαλλάττουσι· Διονύσιος μὲν ἐν πρώτῳ Κύκλου Θηρίμαχον καὶ
5 Δηϊκόωντα, Εὐριπίδης δὲ προστίθῃσιν αὐτοῖς καὶ Ἀριστόδημον· Δεινίας δὲ ὁ Ἀργεῖος Θηρίμαχον, Κρεοντιάδην, Δηϊκόωντα, Δηϊόνα· Φερεκύδης δὲ ἐν δευτέρῳ Ἀντίμαχον Κλύμενον Γλῆνον Θηρίμαχον Κρεοντιάδην, λέγων αὐτούς εἰς τὸ πῦρ ὑπὸ τοῦ πατρὸς ἐμβεβλήσθαι· Βάτων δὲ ἐν δευτέρῳ Ἀττικῶν ἱστοριῶν Πολύδωρον, Ἀνίκητον,
10 Μηκιστόφονον, Πατροκλέα, Τοξόκλειτον, Μενεβρόντην, Χερσίβιον· Ἡρόδωρος δὲ καὶ δὶς φησὶ μανῆναι τὸν Ἡρακλέα· ἐκαθάρθη δὲ ὑπὸ Σικάλου, ὡς φησὶ Μενεκράτης λέγων αὐτοῦ τούς υἱούς εἶναι ὀκτώ καὶ καλεῖσθαι οὐχ Ἡρακλείδας, οὐδέπω γὰρ Ἡρακλῆς ὠνομάζετο, ἀλλ' Ἀλκαῖδας.

Lysim. *FGrH* 382 fr. 5; Socr. Arg. *FGrH* 310 fr. 9; Dionys. Sam. *FGrH* 15 fr. 2; E. fr. 1016 Kannicht; Dinius *FGrH* 306 fr. 8; Pherecyd. fr. 14 Fowler (= fr. 53 Dolcetti); Bato Sinop. *FGrH* 268 fr. 1; Menecr. Xanth. fr. dub. 5A Fowler (cf. *FHG* 2.344)

1 τινας ἰστορεῖν codd. : ἰστορεῖν τινας D || 3 φονεῦσαι codd. : φοβῆσαι D || 4 δὲ codd. : om. D; Κύκλου Fowler : Κύκλων codd. : κύκλω BD || 5 Δεινίας Valckenaer : Αἰνείας BD; Θηρίμαχον codd. : θηρίαχον B, ut uid. Pàmias, iam dub. Drachmann || 6-8 ἐν δευτέρῳ-Βάτων δὲ om. D || 8 Βάτων Böckh : Βάτος BD, Drachmann || 10 Σικάλου B : Σιβάλου D : Συκάλου conl. Lobeck, (1843) *Pathologiae sermonis Graecis Prolegomena*, 96 : Οἰβάλου conl. Abel || 12 Ἀλκαῖδας codd. : Ἀλκαῖος Tzetzes

“Mègara, la filla de Creont, tingué d'ell aquests fills.”

Sobre els fills d'Hèracles i Mègara, Lisímac diu que alguns expliquen que no van ser assassinats per Hèracles, sinó per uns estrangers. Altres diuen que el rei Licos els va matar. Sòcrates diu que aquests van ser morts a traïció per Augias. I sobre el número

difereixen. Dionisi en el primer llibre del *Cicle* parla de Terímac i Deicoont; Eurípides afegeix a aquests Aristodem. Dínia d'Argos esmenta a Terímac, Creontíades, Deicoont i Deíon. Ferecides en el segon llibre inclou Antímac, Climen, Glenos, Terímac i Creontíades, tot explicant que havien estat llençats al foc pel seu pare. Bató, en el segon llibre d'*Històries de l'Àtica*, parla de Polidor, Anicet, Mecistòfon, Pàtrocles, Toxoclit, Menebrontes i Quersibi. Herodor, en canvi, explica que Hèracles va enfollir en dues ocasions. Va ser purificat per Sicalos, com diu Menècrates, que també explica que els seus fills eren vuit i que no s'anomenaven "heraclides", atès que el seu nom no era Hèracles aleshores, sinó Alcides.

Comentari textual i mitogràfic

Els escolis a Píndar recullen l'autoritat d'Herodor entre altres autors pel que fa a la descendència d'Hèracles i Mègara. El nom d'Herodor ja ha aparegut entre els escolis a aquesta mateixa oda, l'*Ístmica* quarta, en relació amb l'altura d'Hèracles.¹ El poeta tebà esmenta els vuit altars propers a les Ἡλέκτραι πύλαι de Tebes i dedicats als fills de l'heroi;² Píndar no indica explícitament l'assassinat per part d'Hèracles i l'adjectiu χαλκοαῤῥᾶν ha estat interpretat per part dels estudiosos com una indicació de l'adultesa i mort heroica en batalla.³

L'escoliasta comenta el nombre de fills d'Hèracles i Mègara, així com els seus noms en diferents autors. Herodor apareix citat no en relació amb aquesta temàtica, sinó només per establir que creia que Hèracles havia embogit dos cops en la seva vida. Pel context de la resta d'informacions de l'escoli i per la importància d'aquest fet en la tradició canònica de l'heroi tot sembla indicar que un dels cops té a veure amb l'assassinat dels seus fills. Això no obstant, hi ha altres moments en la vida de l'heroi

¹ Veg. *Fragment 19: Altura d'Hèracles*.

² Pausània (9.II.2) reconeix les ruïnes de la casa identificada amb la família d'Hèracles a prop d'aquestes portes.

³ Veg. Wilamowitz-Moellendorf (1922: 340): "Möglich ist natürlich auch eine ganz neue Stiftung; was die Söhne getan, wie sie gefallen waren, ahnen wir nicht: mit den Knäblein, die Herakles im Wahnsinn tötet, kann man sie nicht gleichsetzen." *Contra* Krummen (2014: 73): "One explanation advanced for this discrepancy is that χαλκοαῤῥᾶν is merely an ornamental (and therefore meaningless) epithet. Other suggestions are that Pindar is consciously opposing a tradition that put Heracles in a bad light or that he thought the very mention of babes in swaddling clothes would have a jarring effect in an encomium."

que són susceptibles a ser entesos com a atacs de *mania*. En els fragments d'Herodor, trobem algunes d'aquestes instàncies.⁴

Per establir el text hem seguit l'edició dels escolis a les *Ístmiques* de Drachmann, així com hem suplementat amb les edicions específiques de la resta d'autors citats dins el mateix passatge.⁵

περὶ τῶν Ἡρακλέους ἐκ Μεγάρων παίδων Λυσίμαχος φησί τινὰς ἱστορεῖν μὴ ὑπὸ Ἡρακλέους ἀλλ' ὑπὸ τινῶν δολοφονηθῆναι ξένων: Lisímac és la primera autoritat citada a l'escoli.⁶ Mègara ja apareix a Homer, Estesícor i Paniasi com a muller d'Hèracles.⁷ Segons el gramàtic d'Alexandria, els fills d'ambdós no haurien mort a mans de l'heroi, sinó per part d'uns estrangers. Aquesta variant concorda amb l'ambigüïtat que desprenen els versos pindàrics; potser per aquest motiu l'escoliasta està interessat a presentar-la en primer lloc.

οἱ δὲ Λύκων τὸν βασιλέα φασὶν αὐτοὺς φονεῦσαι: Seguidament, l'escoliasta recull una variant sense una autoritat identificable sota el pronom οἱ. Licos és un nom comú en la mitologia grega i pot fer referència a diversos personatges.⁸ Això no obstant, en el context precís de la mort dels fills d'Hèracles no podem evitar pensar en Eurípides i la seva *Heracles mainomenos*. En aquesta obra, Licos és el tirà tebà que amenaça de matar Amfitrió, Mègara i els fills d'Hèracles durant l'absència de l'heroi, que es troba acomplint els dotze treballs.⁹

Σωκράτης δὲ ὑπὸ Αὐγέου φησὶν αὐτοὺς δολοφονηθῆναι: En la variant de Sòcrates d'Argos, Augias és introduït com a causant de la mort dels heraclides.¹⁰ En efecte, canònicament l'enemistat del rei eleu amb l'heroi desemboca en diferents enfrontaments;¹¹ sembla que ens trobem amb una variant argiva.

⁴ Per exemple, el fragment 3 parla sobre la mort accidental de l'efeb Ènom, veg. *Fragment 3: Ènom*. Veg. *infra* per altres possibilitats.

⁵ Drachmann (1997); Fowler (2013); Jacoby (1957).

⁶ Lysim. *FGrH* 382 fr. 5.

⁷ Hom. *Od.* 11.269-270; Stesich. fr. 230 Davies; Panyas. fr. 2 Davies.

⁸ Per exemple, dins els fragments d'Herodor trobem esmentat a Licos rei dels mariandins, veg. *Fragment 49: Mariandins*.

⁹ E. *HF* 140-145. Per l'ordre de la follia i els treballs a Eurípides i a les altres fonts, veg. *infra*.

¹⁰ Socr. Arg. *FGrH* 310 fr. 9.

¹¹ Veg. *Fragment 23: Hidra* pels episodis a l'Èlide, amb Augias i els molionides.

καὶ περὶ τοῦ ἀριθμοῦ δὲ διαλλάττουσι: L'escoliaista ja no presenta altres autors per al crim i se centra en el nombre de fills morts en mans d'Hèracles, així com els seus noms. Ens trobem amb un dels temes preferits per als autors en prosa de *parua mythographica*, atès que és susceptible a adaptar-se a innovadores variants. L'escoli cita les autoritats de menys fills (dos) a més (set), però no hi ha cap autoritat que en presenti vuit com Píndar.

Διονύσιος μὲν ἐν πρώτῳ Κύκλου Θηρίμαχον καὶ Δηϊκόωντα: Per a Dionisi de Samos, els fills s'anomenen Terímac i Deicoont.¹² Per tant, podem sobreentendre que eren només dos en la variant del ciclogràf.

Εὐριπίδης δὲ προστίθησιν αὐτοῖς καὶ Ἀριστόδημον: El tragediògraf presentava Terímac, Deicoont i Aristodem en alguna altra obra que no hem conservat, atès que a l'*Heracles mainomenos* apareixen esmentats en conjunt.¹³

Δεινίας δὲ ὁ Ἀργεῖος Θηρίμαχον, Κρεοντιάδην, Δηϊκόωντα, Δηΐονα: Dínias d'Argos recollia els noms de Terímac i Deicoont com els anteriors, i hi afegia Creontíades i Deíon.¹⁴

Φερεκύδης δὲ ἐν δευτέρῳ Ἀντίμαχον Κλύμενον Γλήνον Θηρίμαχον Κρεοντιάδην, λέγων αὐτοὺς εἰς τὸ πῦρ ὑπὸ τοῦ πατρὸς ἐμβεβλήσθαι: Ferecides deia que hi havia cinc fills: Terímac i Creontíades que ja havien aparegut a Dínias, i, a més a més Antímac, Climen i Glenos.¹⁵ El mitògraf atenès presenta la mort dels fills a través del foc, un element present en la purificació i certs ritus d'immortalitat.¹⁶ En el context de la vida d'Hèracles, no deu ser casual que la mort de l'heroi també sigui a través del foc en una pira al mont Eta.¹⁷ En efecte, Píndar està fent referència a un festival de foc entre els honors que es reten a Tebes als fills d'Hèracles.¹⁸

¹² Dionys. Sam. *FGrH* 15 fr. 2.

¹³ E. fr. 1016 Kannicht.

¹⁴ Dínias *FGrH* 306 fr. 8.

¹⁵ Pherecyd. fr. 14 Fowler (= fr. 53 Dolcetti). La tradició D presenta un "saut du même au même" entre l'ἐν δευτέρῳ de Ferecides i l'ἐν δευτέρῳ de Bató.

¹⁶ Dins l'imaginari mític grec tenim diversos exemples que combinen l'ús del foc en un infant per garantir l'immortalitat, veg. Pache (2004: 52-53).

¹⁷ Veg. Fowler (2013: 269) per la bibliografia al respecte.

¹⁸ Pi. I. 3/4.65: τοῖσιν ἐν θυμαῖσιν αὐγᾶν φλόξ ἀνατελλομένα συνεχῆς παννυχίζει.

Βάτων δὲ ἐν δευτέρῳ Ἀττικῶν ιστοριῶν Πολύδωρον, Ἀνίκητον, Μηκιστόφονον, Πατροκλέα, Τοξόκλειτον, Μενεβρόντην, Χερσίβιον: Finalment, Bató de Sínope, en una variant totalment diferent de les anteriors, anomenava els fills d'Hèraclès amb Mègara Polidor, Anicet, Mecistòfon, Pàtrocles, Toxoclit, Menebrontes i Quersibi.¹⁹ El nombre de fills d'aquesta variant és adient a les famoses set portes de Tebes.

Ἡρόδωρος δὲ καὶ δὶς φησι μανῆναι τὸν Ἡρακλέα: Herodor apareix al final de l'escoli en un *Zitatennest*, un cop l'escoliasta ja ha tractat la part onomàstica. L'escassa informació adjudicada al nostre autor no ens permet saber en quins dos moments de la vida de l'heroi les seves accions s'explicaven a partir d'un atac de bogeria. Per a Müller, les dues ocasions han de ser la mort dels fills i la mort d'Ífit.²⁰ A favor d'aquesta hipòtesi cal destacar que Apol·lodor especifica que la mort d'Ífit és deguda a un atac de bogeria (μανεῖς δὲ αὐθίς).²¹ Una descripció de la mort d'Ífit és absent entre els nostres fragments. Tanmateix, podem inferir que Herodor tractava aquest episodi a partir de les informacions sobre Òmfale i Íole.²² Com ja hem apuntat anteriorment, hi ha altres ocasions susceptibles a ser interpretades com a atacs de bogeria: la mort accidental d'Èunom.²³

La follia d'Hèraclès és coneguda sobretot a partir de la representació en la tragèdia d'Eurípides. En aquesta obra, Hera envia Iris i Lissa (literalment la personificació de la bogeria) a Hèraclès.²⁴ L'heroi acaba d'haver matat l'usurpador del tron, Licós; el tràgic presenta a Hèraclès en un estat de "trance" en què confon els seus propis fills amb enemics qui derrotar. Sigui com sigui, aquest episodi està situat després dels dotze treballs, a diferència de les narracions tardanes del mite heracleu com Diodor o Apol·lodor.²⁵ Sens dubte, situar l'atac de bogeria abans dels treballs

¹⁹ Bato Sinop. *FGrH* 268 fr. 1.

²⁰ Veg. Müller (1878: 30): "sc. post caedem liberorum et deinde post caedem Iphiti."

²¹ Apollod. 2.6.2 [2.129].

²² Veg. *Fragment 33: Òmfale; Fragment 37: Íole*.

²³ Veg. *Fragment 3: Èunom*.

²⁴ L'atac de *mania* és, per tant, extern a l'heroi, veg. Riley (2008: 24): "These innovations [Lycus and placing the labours before the murder] are proof that the opening scenes have a positive purpose, that they are, in fact, our best guide to interpreting the madness which follows. That purpose is to create a sustained portrait of the hero's sanity and innocence, and to determine that his tragic fall is the result of an isolated episode of madness, which is, furthermore, externally initiated on an inadequate pretext." Per a Hèraclès analitzat a partir de diagnòstics de malalties mentals modernes, veg. Filhol (1989), Charlier (2003), Soleil (2017).

²⁵ Apollod. 2.4.12 [2.72-73], D.S. 4.10.6, també Nicolau de Damasc (*FGrH* 90 fr. 13).

permet tenir una justificació pel servei desenvolupat per l'heroi com expiació pel crim. Per desgràcia, no tenim prou indicis arcaics que ens permetin saber si Eurípides realment estava innovant a l'hora de situar els ἄθλοι abans del filicidi.

ἐκαθάρθη δὲ ὑπὸ Σικάλου, ὡς φησι Μενεκράτης λέγων αὐτοῦ τοὺς υἱοὺς εἶναι ὀκτῶ καὶ καλεῖσθαι οὐχ Ἡρακλείδας, οὐδέπω γὰρ Ἡρακλῆς ὠνομάζετο, ἀλλ' Ἀλκαΐδας; Finalment, Menècrates és citat com autoritat sobre qui purifica l'heroi després del crim.²⁶ L'obscur Sicalos és la *lectio* que presenten els manuscrits; els diferents editors han intentat corregir-lo sense trobar altres paral·lels. A Apol·lodor Tespi és l'encarregat de purificar Hèracles, mentre que Eurípides fa que la digui a terme el seu amic Teseu.²⁷ Menècrates també remarca que els seus fills no eren heraclides, ja que Hèracles encara no havia rebut el seu nom per part de la Pítia dèlfica. Certament, Alcides és el nom de l'heroi abans d'iniciar-se en la vida adulta marcada pels treballs per Euristeu d'Argos.²⁸ Tanmateix, l'episodi sobre el canvi de nom sembla tardà: cap text arcaic que ha sobreviscut l'anomena Alcides en comptes d'Hèracles des d'un primer moment.²⁹

²⁶ Menecr. Xanth. fr. dub. 5A Fowler (cf. *FHG* 2.344). Veg. Fowler (2013: 704): ha de ser un altre Menècrates deixeble d'Aristarc que està relacionat en una polèmica amb Artèmon.

²⁷ Apollod. 2.4.12 [2.72]; E. *HF* 1324. Veg. *Fragment 27: Teseu i Hèracles*.

²⁸ Veg. Krummen (2014: 76): "Alkaidēs is also the name Pindar himself calls Heracles when recounting his infant feat in strangling the serpents sent into Alcmena's bedchamber by Hera or the warlike exploits that preceded his canonical Labours. On the other hand, he performs the Labours themselves as Heracles, the new name conferred upon him at that point by the Delphic Oracle. The Oracle was clearly assigned this role as an expedient intended to facilitate a merging of the local Theban Alkaidēs with the Panhellenic Heracles."

²⁹ Veg. Fowler (2013: 270). Val a dir que el canvi de nom enfonsa les arrels en antigues pràctiques culturals, veg. Lloyd (1989: 76-79) per l'exemple de Paris/Alexandre.

Fragment 33: Òmfale

Cf. S. Tr. 252-253: “κεῖνος δὲ πραθεὶς Ὀμφάλη τῇ βαρβάρῳ | ἐνιαυτὸν ἐξέπλησεν.”

Sch. S. Tr. 253 (Xenis)

ὁ Ἡρόδωρος γ' ἔτη λέγει.

1 ó om T; Ἡρόδωρος Valckenaer : Ἡρόδοτος codd.; γ' L : τρία T

“Hèraclès, venut a Òmfale, una bàrbara, complí tot un any a casa seva.”

Herodor diu que fou venut a Òmfale per tres anys.

Comentari textual i mitogràfic

Herodor també apareix entre els escolis a *Les dones de Traquis* de Sòfocles. La part més antiga d'aquest *corpus* escoliogràfic prové del comentari de l'alexandrí Dídim.¹ L'obra sofoclea té com a tema central la part final de la vida de l'heroi amb Deianira. La referència a l'estada d'Hèraclès a la cort de la reina lídia és presentada pel tràgic a través de Licas, en el context general de l'episodi d'Íole.²

L'escoli és breu i només indica que Herodor feia Hèraclès esclau de la reina lídia Òmfale tres anys, en comptes de l'any que apareix en la tragèdia de Sòfocles.

L'edició de referència pels escolis és la de Xenis.³ Els còdex transmeten la *facilior* Ἡρόδοτος, que ja Valckenaer va corregir en el nostre Herodor.⁴

¹ Veg. Dickey (2007: 34).

² Veg. *Fragment 37: Íole*, com a precedent que causa la mort d'Ífit, crim que ha d'expiar sent venut com esclau a la reina lídia. Es tracta d'un moment d'anagnòrisi dins la tragèdia sofoclea, veg. Veg. Kane (1988: 2009: “More precisely, the characters find themselves betrayed by either one of two reciprocal misunderstandings: either the appearance of vengeance has blinded them to the impulse of love or, conversely, their preoccupation with love has blinded them to the impulse of vengeance. Thus, at the end of the first scene, the unmasking of Iole coincides with the clarification of Heracles' true motive in sacking Oichalia: he had been driven by love, not by the need to avenge the insults of Eurystus, as Lichas first maintained.”

³ Xenis (2010).

⁴ Valckenaer a *Observationes in Sophoclem*, un autògraf sense publicar, actualment a la Biblioteca de Leiden (BPL 384).

ὁ Ἡρόδωρος γ' ἔτη λέγει: L'escoliasta comenta la variació en la duració de l'esclavatge per part d'Hèracles a la cort d'Òmfale, filla de Jardan i reina de Lídia. Aquesta no és l'única referència a aquest episodi de la vida de l'heroi entre els fragments herodoreus: Herodor explicava l'absència d'Hèracles en l'expedició argonàutica a partir d'una coincidència cronològica amb l'estada amb Òmfale.⁵ Entre les fonts més antigues per a l'episodi, Ferecides informa que aquest període d'esclavatge és degut a la mort d'Ífit, fill d'Èurit, rei d'Ecàlia, per part de l'heroi.⁶ Hèracles necessita una purificació i un càstig per aquest crim, i en la versió ferecida és Hermes qui el ven per tres talents a la reina lídia.⁷ No és només fins Apol·lodor i Diodor de Sicília, com acostuma a ser el cas, que trobem una narració completa de l'episodi.⁸ Apol·lodor, probablement seguint Herodor, també fa que Hèracles romanguí tres anys a Lídia. En ambdós autors, Hèracles visita la Pítia dèlfica per recuperar-se d'una malaltia que segurament té com a causa la taca criminal; és en aquest moment que introdueixen l'episodi del robatori del trípede de Delfos, episodi que no sabem si també tradicionalment en les fonts literàries era present en aquest moment.⁹ Durant aquest(s) any(s) Hèracles ha d'encarregar-se de matar Sileu, qui obligava a llaurar la seva vinya als viatgers, i capturar els trapelles Cèrcops.¹⁰

Posteriorment, l'estada en la cort d'Òmfale apareixerà en la iconografia i en les fonts llatines i imperials com un episodi còmic gràcies a l'intercanvi de rols femenins i masculins.¹¹ Tanmateix, hem conservat un fragment d'un drama satíric amb el títol *Òmfale* per part d'Ió de Quios que segurament incloïa aquest aspecte degradant.¹² I pel que fa a les representacions iconogràfiques, cal destacar una àmfora amb una dona amb la pell de lleó i un arc amb fletxes acompanyada per un home amb una cítara.¹³ El

⁵ Veg. *Fragment 41: Hèracles no és un dels Argonautes*.

⁶ Pherecyd. fr. 82b Fowler (= fr. 75 Dolcetti = Sch. Hom. *Od.* 21.22). Veg. Blakely (2011) *ad loc.* per a testimonis sobre morts i exili.

⁷ Serveix com a *comparandum* la venda d'Apol·lo a Admet com a càstig per la matança dels ciclops (Eur. *Alc.* 1-10).

⁸ Apollod. 2.6.2 [2.131-133]; D.S. 4.31.5.

⁹ A diferència de les representacions pictòriques, veg. *LIMC* "Herakles" 5.1.2947-3071.

¹⁰ Sobre Sileu: també Tzetzes en parla (*Chil.* 2.432-425). Sobre els Cèrcops: Zenobi (4.85) és el primer autor en presentar la narració *in extenso*, Ferecides (fr. 77 Fowler = fr- 76 Dolcetti = Sch. Luc. *Alex.* 4) esmenta que els dos Cèrcops van ser transformats en roques; és un episodi principalment conegut a partir de les representacions artístiques (*LIMC* "Kerkopes" 6.1.32-34).

¹¹ No cal insistir en el caràcter bàrbar i oposat que representa Òmfale en contraposició amb l'heroi grec. Ou. *Ep.* 9.53-118, per exemple, on s'emfatitza el caràcter eròtic de la seva relació com a part de la humiliació.

¹² Veg. Easterling (2007) per una reconstrucció del contigut i la llengüa de l'obra a partir dels fragments.

¹³ Veg. Gantz (1993: 439).

travestisme d'Hèracles, però, no sembla tenir paral·lels clars amb contextos rituals històricament documentats que involucrin un crim de sang.¹⁴

No ens ha de sorprendre que les fonts proposin una descendència lídia per a Hèracles. Per una banda, Heròdot conserva la tradició que fa un Alceu fill d'Òmfale i Hèracles.¹⁵ De l'altra, Hel·lanic recollia el fill de l'heroi com una altra esclava d'Òmfale, Malis.¹⁶ El nom d'aquest fill era Aquelos, un epònim clarament creat *ad hoc* per la ciutat d'Aqueles.¹⁷

¹⁴ Veg. Fowler (2013: 320). Per al travestisme en els mites d'Hèracles i Aquil·les com una reversió de poder, veg. Cyrino (1998).

¹⁵ Hdt. 1.7.1. Apollod. 2.7.7 [2.165] l'anomena Agelau i el relaciona amb la dinastia de Giges.

¹⁶ Hellanic. fr. 112 (= St. Byz. s.v. Ἀκέλη).

¹⁷ Veg. Fowler (2013: 320): "What we might infer from these data is that there was an Assyrian, Babylonian, or Phoenician figure with a name like Acheles and perhaps some similarity to Herakles, and a figure in the Lydian king-list whose name could be made to match."

Fragment 34: Ares olímpiques

34a

Cf. Pi. O. 5.4-5: “ὅς τὰν σὰν πόλιν αὖξων, Καμάρινα, λαοτ' ῥόφον, | βωμούς ἐξ διδύμους ἐγέραρεν ἑορταῖς θεῶν μεγίσταις.”

Sch. Pi. O. 5.10a (Drachmann)

ἀφ' ἱστορίας τοῦτο εἴληφεν· ἱστορεῖ γὰρ περὶ τῶν ἕξ βωμῶν Ἡρόδωρος γραμματικός· ἐλθὼν δὲ εἰς τὴν Ἥλιν τὸ ἐν Ὀλυμπία ἱερὸν ἰδρύσατο Διὸς Ὀλυμπίου καὶ Ὀλυμπίαν τοῦ θεοῦ ὁμώνυμον τὴν χώραν ἔθετο. ἴεθυσσε δὲ αὐτῶι αὐτόθι καὶ ἄλλοις θεοῖς βωμούς ἐξ τῶι ἀριθμῶι σύμβωμον τῶν δώδεκα θεῶν, καὶ πρῶτον τὸν τοῦ Διὸς τοῦ Ὀλυμπίου,
5 ὦι σύμβωμον ἐποίησε τὸν Ποσειδῶνα· δεύτερον Ἥρας καὶ Ἀθηνᾶς· τρίτον Ἑρμοῦ καὶ Ἀπόλλωνος· τέταρτον Χαρίτων καὶ Διονύσον· πέμπτον Ἀρτέμιδος καὶ Ἀλφειοῦ· ἕκτον Κρόνου καὶ Ῥέας.

1 Ἡρόδωρος codd. : Ἡρόδοτος A^P; γραμματικός Böckh : γράμματα codd. : γράφων ταῦτα Jacoby || 2 Διὸς Böckh : δι' οὗ A || 3 ἔθετο Böckh : ἔθεντο codd.; ἔθυσσε codd. : ἴεθυσσε Fowler, dub. εἴσατο; ἔθετο ... αὐτόθι. καὶ Böckh : ἔθηκε Drachmann; εἴσατο; ἔθυσσε δὲ αὐτῶι τῶι Διῖ καὶ τοῖς ἄλλοις θεοῖς καὶ ἐποίησε βωμούς Müller : ἔθυσσε-βωμούς <ἰδρυσάμενος> Christ; σύμβωμον Böckh (cf. sch. b) : σύμβωμον <ὄντων> add. Jacoby : σύμβολ(ον) A, quod pro sano habuit Drachmann : συμφώνους dub. Schroeder || 4 δώδεκα codd. : vel δυώδεκα : ιβ' scholiasta || 5 δεύτερον Drachmann post Böckh (β') : καὶ A

“Ell enalteix, oh Camarina, la teva ciutat populosa, i en les màximes festes dels déus pugna per honorar els sis altars bessons.”

A partir de la història diu això. Herodor el gramàtic explica el següent sobre els altars. Quan va arribar a Elis (sc. Hèracles), va fundar a Olímpia un santuari a Zeus Olímpic i va establir el nom de la regió Olímpia a partir de la divinitat. Va sacrificar-li a ell i va consagrar als altres déus altars en aquest precís indret. La quantitat era de sis altars compartits entre els dotze déus, i el primer era de Zeus de l'Olimp, el qual va fer venerar al mateix altar que Posidó. Un segon d'Hera i Atena. Un tercer d'Hermes i

Apol·lo. Un quart de les Càrites i Dionís. Un cinquè d'Àrtemis i Alfeu. Un sisè de Cronos i Rea.

34b

Cf. Pi. O. 5.4-5: “ὅς τὰν σὰν πόλιν αὖξων, Καμάρινα, λαοτ' ῥόφον, | βωμοὺς ἕξ διδύμους ἐγέραρεν ἑορταῖς θεῶν μεγίσταις.”

Sch. Pi. O. 5.10b (Drachmann)

Ἡρόδωρος φησι τὸν Ἡρακλέα ἐν Ὀλυμπίᾳ ἰδρύσασθαι δώδεκα θεῶν ἀγάλματα, συμβώμους δὲ αὐτοὺς ποιῆσαι ἕξ βωμοὺς κατασκευάσαντα.

Ἡρόδωρος codd. : Ἡρόδοτος C ex -όδο- fort. factum : Ἡρόδοτος D -o- alterum e corr.; δώδεκα codd. : τῶν E || 2 κατασκευάσαντα Beck : κατασκευάσας codd.

Herodor diu que Hèracles va establir a Olímpia dotze estàtues dels déus, i va fer construir sis altars compartits per aquests.

34c

Cf. Pi. O. 5.4-5: “ὅς τὰν σὰν πόλιν αὖξων, Καμάρινα, λαοτ' ῥόφον, | βωμοὺς ἕξ διδύμους ἐγέραρεν ἑορταῖς θεῶν μεγίσταις.”

Sch. Pi. O. 5.10c (Drachmann)

Ὀλυμπίασι βωμοὶ εἰσιν ἕξ δίδυμοι τοῖς δώδεκα θεοῖς ἀνιδρυμένοι, ἐνὸς ἐκάστου βωμοῦ δύο θεοὶ καθωσιωμένου· πρῶτος Διὸς καὶ Ποσειδῶνος· δεύτερος Ἥρας καὶ Ἀθηνᾶς· τρίτος Ἑρμοῦ καὶ Ἀπόλλωνος· τέταρτος Χαρίτων καὶ Διονύσου· πέμπτος Ἀρτέμιδος καὶ Ἄλφειοῦ· ἕκτος Κρόνου καὶ Ῥέας· ὧς φησιν Ἡρόδωρος.

Ὀλυμπίασι(ν) CQ, Beck : Ὀλυμπιάς E : Ὀλυμπιάδι Dv : om. B; ἀνιδρυμένοι codd. : ἐνιδρυμένοι Q : ἀφιερωμένοι C || 4 Ἡρόδωρος codd. : Ἡρόδοτος C : Ἡρόδοτος D

Les ares olímpiques eren sis dobles erigides per als dotze déus, cadascun dels altars per honorar dos déus. Un primer era de Zeus i Posidó. Un segon d'Hera i Atena. Un tercer d'Hermes i Apol·lo. Un quart de les Càrites i Dionís. Un cinquè d'Àrtemis i Alfeu. Un sisè de Cronos i Rea; com diu Herodor.

Comentari textual i mitogràfic

Els escolis a l'*Olímpica* cinquena de Píndar recullen el fragment 34 d'Herodor. En aquest epinici, el poeta tebà comença fent una referència als altars d'Olímpia. L'oda està adreçada a Psaumis de Camarina; aquest ha de portar a terme els sacrificis pertinents als déus en haver-se alçat guanyador de la cursa de mules als jocs Olímpics.¹

L'escoliasta recorda a Herodor pel que fa a l'establiment per part d'Hèracles d'ἀγάλματα i altars als dotze déus d'Olímpia. Els dotze déus són venerats en sis altars dobles (συμβώμοι):² Herodor enumera els aparellaments divins, malauradament sense indicar el motiu per aquests.³

Per tal d'establir i editar el text, hem emprat l'edició de Drachmann pels escolis pindàrics.⁴ Herodor apareix en els escolis a, b i c als versos del poeta tebà. L'escoli b (fragment 34b) afegeix el detall de les estàtues als déus i el nom de l'agent que estableix els altars: τὸν Ἡρακλέα. En canvi, en l'escoli c (fragment 34c) trobem només la informació sobre quins són els déus venerats i una *subscriptio* final referent a Herodor; certament tot apunta a un escoli derivat del primer. Atès que les diferències entre els tres escolis són mínimes, hem decidit fer el comentari línia a línia només a partir del contingut de l'escoli a (fragment 34a). En aquest escoli Fowler ha indicat en negreta la citació literal al text d'Herodor; seguint els nostres criteris ecdòtics, hem deixat el text sense cap marca al respecte.

ἀφ' ἱστορίας τοῦτο εἴληφεν· ἱστορεῖ γὰρ περὶ τῶν ἕξ βωμῶν Ἡρόδωρος γραμματικός: L'autor de l'escoli està interessat a explicar el rerefons "històric" al qual els versos de Píndar estan fent referència. Aquesta motivació es fa palesa en l'ús de ἱστορία (ἱστορίας i ἱστορεῖ) per la seva part: Herodor és citat com autoritat en aquest

¹ Veg. Hamilton (1972: 324).

² El terme no és freqüent i no apareix en la documentació epigràfica fins al 400 aC, veg. Patera (2010: 226).

³ Veg. *infra* per possibles explicacions per les parelles del dodecateó herodoreu.

⁴ Drachmann (1903).

cas historiogràfica, en tant que capaç d'establir un enllaç entre els vestigis històrics d'Olímpia amb el mite heracleu que els precedeix.⁵ Els manuscrits presenten γράμματα; l'emendatio en γραμματικός tampoc és satisfactòria, però almenys concorda amb l'estructura sintàctica de l'oració.⁶ Això no obstant, considerar que l'activitat intel·lectual d'Herodor és la pròpia de la gramàtica, ens sembla una consideració anacrònica, especialment en un escoli on es destaquen les seves aportacions en matèria històrico-mitogràfica.

ἐλθὼν δὲ εἰς τὴν Ἥλιν τὸ ἐν Ὀλυμπίαι ἱερὸν ἰδρύσατο Διὸς Ὀλυμπίου καὶ Ὀλυμπίαν τοῦ θεοῦ ὀμώνυμον τὴν χώραν ἔθετο: Fowler en la seva edició indica des d'aquí fins al final de l'escoli que aquestes són les paraules *verbatim* d'Herodor. Segons el nostre autor, Hèracles va ser qui va designar el nom d'Olímpia per la ciutat de l'Èlide, i allà també va establir el culte a Zeus Olímpic.⁷ Podem inferir que Herodor segurament explicava la institució en el mateix lloc dels jocs Olímpics, un símbol panhel·lènic cabdal establert per l'heroi grec per antonomàsia.⁸ L'arribada a Elis podria coincidir amb l'altre gran treball per part d'Hèracles en la regió: la neteja dels estables d'Augias i la posterior venjança i lluita contra els moliònides.⁹ Això no obstant, no hem conservat cap referència directa a aquests episodis en el *corpus* herodoreu.

ἦἔθυσε δὲ αὐτῷ αὐτόθι καὶ ἄλλοις θεοῖς βωμούς ἐξ τῷ ἀριθμῷ σύμβωμον τῶν δώδεκα θεῶν: Hem mantingut ἔθυσε tot i que l'objecte directe sigui βωμούς. No

⁵ Veg. Vassilaki (2015: 104): "Le scholiaste peut ainsi affirmer que la référence pindarique aux six double autels (Ol. 5.5) est puisée ἀφ' ἱστορίας; il s'agit ici d'une ἱστορία qui se place entre la légende et l'histoire, et qui concerne un monument *historique* (il est incontestable que le texte de Pindare mentionne les six autels comme faisant partie de la réalité *historique*) dont les origines, liées aux actes d'un héros, sont cherchées dans l'univers de la légende."

⁶ Val a dir que els escolis b i c ometen completament aquesta designació o la referència a γράμματα, segurament a causa de la seva brevetat. Una possibilitat és que γράμματα fos una glossa marginal que s'ha esmunyit dins el text, potser per indicar que els numerals que apareixen al text s'indiquin amb xifres.

⁷ Veg. Anagnostou-Laoutides (2014: 480): "The temple of Zeus at Olympia reflected, alongside athletic ideals, the political model of the righteous king, a meaning that never lost its visibility for the ancient visitor." Per a la relació entre les decoracions del temple com a propaganda ideològica de les competicions atlètiques, veg. Barringer (2005).

⁸ La fundació per part d'Hèracles de les Olimpíades és present en diferents *loci* de Píndar: *O.* 1.5-7, 2.2-4, 3.11-35, 6.67-68, 10.24 sq.; *N.* 10.32-33, 11.27-28. Sobre Hèracles dàctil i no l'heroi fill d'Alcmena i Zeus com a fundador d'aquestes, veg. Hubbard (2006).

⁹ Veg. *Fragment 23: Hidra*.

podem descartar la proposta de llacuna abans d'αὐτόθι de Böckh, ni la possibilitat d'una contaminació pel context sacrificial que s'extreu de l'establiment dels altars.¹⁰

No tenim cap menió dels dotze déus fins a l'*Himne Homèric a Hermes*.¹¹ Tanmateix, en aquest poema no trobem una identificació de quins déus formen part com la que presenta Herodor. Sembla que la creació d'un culte conjunt als dotze déus olímpics es va crear durant el segle sisè aC, mentre que la sistematització i canonització es va dur a terme durant el segle quart.¹² L'estàndard seran Zeus, Posidó, Hera, Atena, Hermes, Apollo, Artemis, Demèter, Hèstia, Afrodita, Ares i Hefest i es pot inferir del testimoni d'Heròdot que aquest culte conjunt tenia les seves arrels a Egipte.¹³

A partir del text, no sabem la localització exacta dels altars o la seva disposició respecte els uns als altres.¹⁴ En aquest sentit, els testimonis arqueològics i epigràfics presenten diverses modalitats de culte, tot i que no podem saber el *modus operandi* concret per a venerar més d'una divinitat.¹⁵

καὶ πρῶτον τὸν τοῦ Διὸς τοῦ Ὀλυμπίου, ᾧ σύμβωμον ἐποίησε τὸν Ποσειδῶνα: El primer altar que Herodor menciona està dedicat a Zeus, com és d'esperar a Olímpia, i Posidó. Sembla que en aquest cas el culte compartit provindria del fet que ambdós presenten l'epiclesi "Laoitas".¹⁶

δεύτερον Ἡρας καὶ Ἀθηνᾶς: Sabem que tant Hera com Atena rebien culte a Olímpia, però no tenim cap altre testimoni del seu altar compartit.¹⁷

τρίτον Ἑρμοῦ καὶ Ἀπόλλωνος: El tercer altar uneix Hermes amb Apollo. Pausànias ofereix un possible *aition*, que relaciona ambdues divinitats amb la invenció

¹⁰ Veg. Böckh (1811).

¹¹ *h.Merc.* 120-129.

¹² Veg. Long (1987) i Rutheford (2010: 46).

¹³ Hdt. 2.4.1-2; veg. Georgoudi (1998: 83): "En fait, ces divinités semblent être capables d'agir sur deux plans : en tant que membres des Douze Dieux, elles participent au renforcement de cette totalité divine, elles dynamisent son action globale, elles contribuent à donner de cet ensemble une image cohérent, harmonieuse, consonante. Mais elles peuvent aussi, dans certains contextes culturels, sortir de ce groupe et affirmer une présence plus personnalisée, tout en restant en association étroite avec leurs pairs."

¹⁴ Veg. Fowler (2013: 284) per a la distribució dels altars potser en un itinerari ritual en diferents localitzacions.

¹⁵ Veg. Patera (2010: 237): "Il est impossible de savoir combien de divinités étaient honorées sur un même autel, si elles recevaient des sacrifices communs ou si les diverses parties réservées des autels recevaient des sacrifices particuliers."

¹⁶ Veg. Patera (2010: 230). Pausànias (5.14.4) també fa esment a aquest culte conjunt de Zeus i Posidó.

¹⁷ Sobre el culte d'Hera a Olímpia veg. Patay-Horváth (2013).

de certs instruments musicals: Hermes la lira, Apol·lo la cítara.¹⁸ Tanmateix, si els altars formaven part de l'establiment dels jocs Olímpics, aquesta explicació etiològica perd força, ja que en aquests no hi havia competicions de lira o cítara.¹⁹

τέταρτον Χαρίτων καὶ Διονύσον: La relació entre les Càrites i Dionís és ben ferma en l'ideari grec, atès que la tríada de deesses són la companyia idònia per a una altra divinitat relacionada amb les festivitats.²⁰

πέμπτον Ἀρτέμιδος καὶ Ἀλφειοῦ: Pausània ofereix altre cop un possible *aition* local per a la relació entre Àrtemis i el riu divinitzat Alfeu.²¹ Alfeu persegueix Àrtemis, i ella i les seves companyes es tapen la cara amb fang perquè el riu no pugui identificar-la. Darrere aquesta història Burkert ha identificat elements propis d'un ritual emmascarat.²²

ἕκτον Κρόνου καὶ Ρέας: L'últim altar està dedicat insòlitàment a Cronos i Rea. La parella en si mateixa no és sorprenent; marit i muller comparteixen l'altar.²³ Però tradicionalment Cronos no pot formar part del nou ordre olímpic en tant que Zeus ha de superar-lo per declarar la seva hegemonia. Una hipòtesi per explicar la presència del tità entre els dotze déus olímpics es troba en el fet que el culte al dodecateó manté paral·lels orientals que establirien una equivalència entre Anunnaki i titans.²⁴ La identificació d'un Mont Crònion a la zona no acaba d'aclarir per què hi hauria un altar

¹⁸ Paus. 5.14.8. A més a més, a l'*Himne Homèric a Hermes* (418-433), Hermes toca la lira per Apol·lo a prop del riu Alfeu.

¹⁹ Veg. Fowler (2013:283), que pensa en la joventut i atletisme de tots dos déus com a punt en comú més convincent.

²⁰ Pausània comenta el seu altar compartit (5.14.10), per la relació entre Càrites i Dionís: Pi. O. 13.18-19, Paus. 9.38.1.

²¹ Paus. 6.22.9; a 5.14.6 esmenta l'altar compartit.

²² Veg. Burkert (1997: 191): "Mit Lehm maskieren sich ‚Artemis vom Alpheios‘ und ihre Nymphen in der Kultlegende von Letrinoi. Daß dies rituellem Brauch entspricht, deuten die grotesken Masken aus dem Heiligtum der Artemis Orthia in Sparta an."

²³ També ho feien a Atenes (Paus. 1.18.7). Alfeu rebia honors a Olímpia des d'època arcaica (*Il.* 11.728; Pi. O. 10.48-49). Per l'altar a prop del riu Alfeu a Duris de Samos, veg. *Fragment 23: Hidra*.

²⁴ Veg. Rutheford (2010: 5): "Nevertheless, the correspondence between Anunnaki and Titans is close enough for us to offer the hypothesis that in Greek religion, the idea of a set of twelve gods was applied first to the Titans, in imitation of the Anunnaki, and then transferred to the present generation. In that case, the presence of Kronos and Rhea among the Dodekateon of Olympia would not be an aberration but a trace of the earlier arrangement."

olímpic a Cronos; tan sols és un reflex de què clarament hi havia un culte antic al tità en la regió.²⁵

²⁵ Pi. O. 10.50. Val a dir que les contradiccions presents en el mite de Cronos semblen trobar un reflex en el seu culte, veg. Versnel (1987: 132-135).

Fragment 35: Cassopes

St. Byz. sv. Κασσώπη (Billerbeck)

πόλις ἐν Μολοσσοῖς, ἐπώνυμος τῇ Κασσωπία χώρᾳ. τὸ ἐθνικὸν Κασσωπαῖος καὶ Κασσώπιος καὶ Κασσωπία. ἀπὸ τοῦ Κασσώπιος Κασσωπιάς ὡς Ἐλικωνιάς. Ἡρόδωρος δὲ Κασσωποὺς αὐτοὺς φησιν, ἴσως κακῶς. πάντες δὲ διὰ δύο σσ, Ἡρωδιανὸς δὲ μόνος δι' ἐνὸς σ.

Hdn. Gr. 2.531.1 Lentz

1 Μολοσσοῖς Holste, Palmerius : μολοσσῶ codd. || 2 ἠρόδωρος codd. : ἠρώδωρος R || 3 κασσωποὺς R : κασσώπους QPN; ἴσως κακῶς codd. : ἴσῳ κακῶ QR || 4 σ om. PN

Es tracta d'una ciutat dels molossos, l'epònim per la regió Cassòpia. La forma ètnica és cassopeu, cassòpiος i cassòpia. De cassòpiος, cassòpia; com helicònia. Herodor els anomena cassopes, potser de manera errònia. Tots l'escriuen amb dues sigmes, mentre que Herodià amb només una.

Comentari textual i mitogràfic

Esteve de Bizanci cita Herodor en l'entrada dels *Ètnica* relativa a Cassope, ciutat situada a l'Epir. Altre cop ens trobem amb un fragment d'extensió breu, degut al fet que l'obra d'Esteve de Bizanci només ens ha perviscut epitomitzada.

L'escriptor heracleota és citat pel que fa a l'etnònim dels habitants de Cassope, els quals apareixien a la seva obra com Κασσωποὺς. Esteve de Bizanci dubta de la correcció d'aquesta forma, però, de totes maneres, la conserva.

L'establiment del text s'ha dut a terme a partir de les edicions dels *Ètnica* Meineke i Billerbeck, així com l'edició de Lentz d'Herodià.¹ La citació d'Herodor es troba entre les formes per als etnònims en masculí i femení que proporciona Esteve de Bizanci i la cita a Herodià.²

¹ Billerbeck (2006); Meineke (1849); Hdn. Gr. 1.189, Lentz (1867).

² Hdn. Gr. 2.531.1 Lentz.

πόλις ἐν Μολοσσοῖς, ἐπώνυμος τῆ Κασσωπία χώρα: La referència als molossos per part d'Esteve de Bizanci ha estat considerada un error del lexicògraf, atès que la regió de Cassopea no formava part d'aquest grup ètnic.³ Cassope era la polis principal de la regió de Cassòpia, la qual es trobava situada al sud de l'Epir, concretament a la falda del Mont Zalongo (a uns 550-650 metres al nivell del mar, a prop de l'actual Camarina).⁴ El testimoni antic més rellevant per al coneixement de la regió el trobem en Estrabó, el qual explica que els càons, tesprots i cassopeus compartien la costa del mar Adriàtic entre les muntanyes Ceràunies i l'entrada del golf Ambraci.⁵ És rellevant el fet que altres fonts indiquen que la identitat dels cassopeus era diferent de la resta d'epiots i, a la vegada, era considerada en algunes ocasions com una subdivisió dels tesprots.⁶ Per tant, com ja hem assenyalat, la pertinença als molossos que recull Esteve de Bizanci sembla ser deguda a una confusió que no té gaire sentit remuntar a Herodor. L'escriptor heracleota no faria esment als molossos en la seva vida d'Hèracles, que és molt probablement l'obra d'on ha extret la informació Esteve, atès que hi ha una gran distància cronològica entre l'heroi i Molós.⁷

τὸ ἐθνικὸν Κασσωπαῖος καὶ Κασσώπιος καὶ Κασσωπία: La forma ètnica Κασσωπαῖος apareix assíduament en els testimonis epigràfics de la zona.⁸

ἀπὸ τοῦ Κασσώπιος Κασσωπιάς ὡς Ἐλικωνιάς: Esteve desenvolupa la derivació d'aquest etnònim. De la forma masculina Κασσώπιος, s'en deriva la femenina Κασσωπιάς, seguint el mateix model que Ἐλικωνιάς.

Ἡρόδωρος δὲ Κασσωποῦς αὐτούς φησιν, ἴσως κακῶς: Herodor presenta una variació en l'etnònim per als habitants de Cassope (o Cassòpia en general). En primer

³ Molossia apareix per primer cop a Píndar (*N.* 7.38). Els molossos prengueren el seu nom de Molós, fill de Neoptòlem i Andròmaca (*Apollod. Epit.* 6.7.3). Sobre els molossos i la seva reivindicació genealògica veg. Meyer (2015: 313): "Molossian' was the name acquired by those without a heroic genealogy of their own who followed kings descended from Molossos." Sobre la evolució de l'estructura política de l'Epir i l'estat de Molossia, veg. Domínguez (2018).

⁴ Veg. Milán (2018: 106-107) per una descripció de les restes arqueològiques i l'urbanisme de la ciutat. Sobre Cassòpia encara és rellevant l'estudi arqueològic de Dakaris (1971); tanmateix, la hipòtesi d'una colonització per part d'Elis ha estat refutada per Domínguez (2015) i (2017), on demostra la construcció artificial d'una identitat elea.

⁵ *Str.* 7.7.5.

⁶ *Scyl. Per.* 31; *Str.* 7.1.1; *Plu. Mor.* 297b; *Plin. HN* 4.1.2. Sobre Tespròcia, veg. Pascual (2019).

⁷ Veg. Fowler (2013: 303).

⁸ Per exemple, en un decret públic de la polis (SEG 35 671), *apud* Milán (2018: 116).

lloc, cal establir de quina obra prové aquesta informació. Atès el fet que la resta de fragments conservats als *Ètnica* provenen de l'*Heraclea*, la seva principal obra, no és arriscat afirmar que aquest és també el cas.⁹ El context en el qual Herodor hauria parlat d'aquesta regió podria ser amb relació a la campanya contra els tesprots que apareix esmentada en Apol·lodor i que precedeix la mort accidental d'Èunom del fragment 3.¹⁰ Una altra possibilitat és que, juntament amb el fragment 2 sobre les tribus ibèriques, el 29 sobre els peucecis i, si acceptem l'autoritat d'Herodor, el fragment 67 sobre Caònia, formi part de la descripció herodorea de la travessa de retorn des d'Eritea.¹¹

πάντες δὲ διὰ δύο σσ, Ἡρωδιανὸς δὲ μόνος δι' ἑνὸς σ: Herodià fou un gramàtic d'Alexandria del segle segon dC, conegut pels seus tractats sobre prosòdia.¹² El *corpus* de fragments i epítoms sota la seva autoritat és extens, tot i que, en el cas que ens ocupa, sembla que aquesta informació pertany al seu *Περὶ ὀρθογραφίας*; aquesta és la seva classificació dins l'edició de Lentz.¹³

⁹ Especialment important és el *Fragment 2: Ibèria*, atès que no només conté el títol de l'obra, sinó també el llibre en concret.

¹⁰ Apollod. 2.7.6 [2.149], veg. *Fragment 3: Èunom*.

¹¹ Aquest és el parer també de Fowler (2013: 303); veg. *Fragment 2: Ibèria; Fragment 29: Peucecis; Fragment 67: Caònia*.

¹² Veg. Dickey (2007: 75-76) per un resum de la vida i l'obra, així com l'estat deficitari de les edicions del text.

¹³ Per un catàleg actualitzat dels tractats, veg. Dickey (2014); Lentz (1868).

Fragment 36: Driopeus

St. Byz. s.v. Δρυόπη (Billerbeck)

πόλις περὶ τὴν Ἑρμιόνα. γράφεται καὶ Δρυόπα. ὁ πολίτης Δρυοπαῖος, ὡς Ἡρόδωρος, ὃν παρατίθησιν Ἐπαφρόδιτος.

Eraphr. fr. 64 Braswell-Billerbeck (= fr. 27 Lünzner)

Γ περὶ codd. : παρὰ R; Δρυόπα codd. : δρυο R : δρυόππα V; Ἡρόδωρος codd. : ἡρόδοτος P

Ciutat prop de Hermíona. També s'escriu Driopa. El ciutadà s'anomena driopeu, com diu Herodor, el qual és citat per Epafrodit.

Comentari textual i mitogràfic

El fragment 36 d'Herodor també pertany a l'obra d'Esteve de Bizanci. L'obra està organitzada en ordre alfabètic amb diferents entrades per a noms de llocs i d'ètnies, fet que limita la nostra contextualització per raons temàtiques.

Segons Esteve, Herodor presentava, molt probablement a l'*Heraclea*, la ciutat de Driopa i els seus ciutadans, els driopeus. Fowler és del parer que en realitat hi ha hagut algun tipus de confusió, atès que Driopa com a ciutat propera a Hermíona només es troba testimoniada en el present fragment.¹

El text ha estat establert a partir de les edicions de Billerbeck i Meineke, així com l'edició de Lentz per a Herodià que cita aquest *passus* en dues ocasions.² També hem tingut en compte l'edició del text d'Epafrodit, gramàtic que segons l'epítom dels *Ètnica*, recollia la forma d'Herodor.³

πόλις περὶ τὴν Ἑρμιόνα: La ciutat de Driopa a l'Argòlida, on es troba Hermíona, es tracta d'un *unicum*.⁴ En canvi, sí que hem conservat una bona pila de referències sobre els dríops.⁵ Els dríops eren un grup cultural prehistòric que s'ha

¹ Veg. Fowler (2013: 101 n47).

² Billerbeck (2006); Meineke (1849); Hdn. Gr. 1.339, Lentz (1867); Hdn. Gr. 2.494, Lentz (1868).

³ Braswell-Billerbeck (2007).

⁴ Sobre les fonts històriques i la topografia arqueològica d'Hermíone, veg. Papadimitriou (2021).

⁵ Per a una monografia sobre els dríops, veg. Strid (1999).

comparat als pelasgs i leleges. Com aquests altres grups ètnics, es troben fora de l'esquema genealògic hel·lènic i algunes tradicions apunten que varen patir diverses migracions. En el cas de Dríops, heroi epònim d'aquesta ètnia, les fonts apunten a dues reivindicacions genealògiques. Per una banda, la genealogia que ofereix Ferecides el situa dins l'àmbit argiu, atès que és fill de Peneu i Polidora, filla aquesta de Dànuu.⁶ Per l'altra, hi ha tota una tradició que els relaciona amb arcàdia, ja sigui a través de la seva descendència d'Arcas (heroi epònim arcadi), ja sigui per el parentiu d'Apol·lo i Dia, filla aquesta de Licàon.⁷ Ens trobem amb uns lligams genealògics confinats al Peloponnès. Això no obstant, l'*Urheimat* dels dríops, tot i no estar exempta de debat, apareix en la majoria de fonts entre els monts Eta i Parnàs. Per a Ferecides, els dríops habitaren la desembocadura del riu Esperqueu a Tessàlia.⁸ Tant l'escolista a Píndar com Tzetzes anomenen Driopa una de les sis *poleis* dòriques entre aquestes dues muntanyes.⁹

La localització posterior a la migració d'aquest poble prehel·lènic varia notablement en les fonts.¹⁰ Tenim notícies de dríops a Xipre, Nèmea i a la Propòntida.¹¹ Heròdot els situava a l'Argòlida, concretament a Hermíona.¹² Àsine, en aquest cas a Messènia, reclamà en temps històrics els seus orígens dríopeus, malgrat la connotació barbàrica present en algunes fonts.¹³ Sembla que els habitants de l'ἀκτὴ argiva proclamaven aquests orígens per tal de reforçar una identitat ètnica que els diferenciés de la resta d'Argos, que tindria uns orígens ètnics dòrics i no pas dríops.¹⁴ Com tota

⁶ Pherecyd. fr. 8 Fowler (= fr. 42 Dolcetti = Sch. A.R. 1.1212-1219a).

⁷ Com a fill d'Arcas, Arist. fr. 482 Rose; com a fill d'Apol·lo i Dia, Sch. A.R. 1.1212-1219d; Sch. Lyc. Alex. 480. La connexió amb Arcàdia també s'ha reforçat per part de certs filòlegs moderns a partir de l'etimologia de Dríops (δρῦς, "arbre"), el seu fill Hilas (ἕλη, "bosc") i els arcadis βαλανηφάγοι ("menjadors d'agllans"), veg. Fourgous (1989: 7). Una altra etimologia evoca al pigot i els relaciona amb altres grups ètnics amb noms d'aus, veg. Hall (1997: 75-76): "Dryopes means 'woodpeckers', thus immediately associating them with other ethnic groups as the Pelasgians ('storks'), Meropes ('bee-eaters') and Leleges (also 'storks'), whose migratory nature placed them in direct opposition to the more settled Hellenic groups."

⁸ Concretament al golf Melieu, veg. Pherecyd. fr. 19 Fowler (= fr. 83 Dolcetti), també Sch. A.R. 1.1212-1219a.

⁹ Sch. Pi. P. 1.121c; Tzetzes Lyc. Alex. 980.

¹⁰ Per als motius mitològics dels seus moviments i la seva connexió amb Hèracles, veg. *infra*.

¹¹ Xipre: D.S. 4.36.2; Nèmea: St. Byz. sv. Νεμέα; Propòntida (oest de Cízic): Str. 13.18, veg. un Dríops mort del bàndol troià a Homer (*Il.* 20.455) i a Apol·lodot entre els fills de Príam (3.12.5 [3.152]).

¹² Hdt. 8.43, 73. A més a més, els considera part de la migració jònia (1.146).

¹³ Paus. 4.34.11; Str. 8.6.13. Ferecides emfatitzava el caràcter salvatge dels driopeus al fragment 19 Fowler; també a Apollod. 2.7.7 [2.155], Call. fr. 705 Pfeiffer, Sch. A.R. 1.1212-19a, Ou. *Ib.* 486; *contra* Antoni Liberal, que els presenta sense violència (*Met.* 32 = Nic. fr. 41 Gow-Scholfield).

¹⁴ Veg. Weber-Pallez (2015: 9): "La prédominance du système dorien sur l'Argolide a conduit des cités comme Hermionè, Trézène ou Halieis à développer leur propre système identitaire dur leur base

reivindicació ètnica, una gran part fou un discurs construït a partir dels relats mítics però a voltes també amb una cultura material diferenciada *ex professo*.

γράφεται καὶ Δρυόπα: Esteve de Bizanci recull una variant per al nom de la polis que respon al vocalisme en α propi del grec dòric.¹⁵

ὁ πολίτης Δρυοπαῖος, ὡς Ἡρόδωρος: Herodor ofereix el gentilici propi dels ciutadans de Driopa. Com ja hem comentat, l'existència d'aquesta polis a l'Argòlida només està documentada en aquesta entrada dels *Ètnica*. Tanmateix, Δρυοπαῖος apareix entre els testimonis epigràfics de la zona abans esmentada entre el mont Eta i el Parnàs.¹⁶

Els dríops es troben integrats dins els episodis de la mitologia heraclea a partir del seu rei Tiodamant i Hilas, el seu fill, que esdevé servent de l'heroi. La història que ens ha perviscut de manera similar desenvolupada als escolis d'Apol·loni de Rodes i a Apol·lodor explica que Hèracles, acompanyat de Deianira i Hil·los, arriben a la terra de Tiodamant, el qual no ofereix menjar als nouvinguts.¹⁷ Aquest és el pretext per fer la guerra contra els dríops, els quals derrota a Traquis i foragita al Peloponnès. En tot cas, el context en què Herodor podria fer esment als dríops sembla més relacionat al relat de la vida d'Hèracles que no pas a l'*Argonàutica*. Això és degut al fet a que Herodor no comptava entre els Argonautes Hèracles, així que és bastant probable que l'episodi amb les nimfes i Hilas no fos present en l'obra de l'autor.¹⁸ En canvi, seguint la versió d'Apol·lodor, potser faria esment dels dríops després de la mort accidental d'Èunom, com el mitògraf hel·lenístic.¹⁹

ὄν παρατίθησιν Ἐπαφρόδιτος: El fet que Epafrodit emprés el text d'Herodor dins d'un dels seus tractats constitueix un *testimonium* (IB). Es tracta d'un autor de tractats de gramàtica, llibert del també gramàtic Àrquias d'Alexandria. Epafrodit desenvolupà la seva activitat intel·lectual a Roma, entre els imperis de Neró i Nerva, i

ethnique dryope. S'affirmer Dryope fut alors un moyen de se distinguer d'Argos et de rejeter ses intentions d'expansion." Sobre la formació de fronteres identitàries a l'Argòlida, veg. també Weber-Pallez (2016).

¹⁵ Veg. Méndez Dosuna (2007).

¹⁶ Fowler (2013: 101 n47).

¹⁷ Sch. A.R. 1.1212-1219; Apollod. 2.7.7 [2.153].

¹⁸ Veg. *Fragment 41: Hèracles no és un dels Argonautes*.

¹⁹ Veg. *Fragment 3: Èunom*.

fou principalment conegut per les seves exegesis homèriques, on no només tractava qüestions de llengua i gramàtica, sinó també mostrava un particular interès pels noms de llocs presents als poemes i les seves etimologies.²⁰

²⁰ Per a un resum de la vida i les obres principals d'Epafrodit, veg. Braswell & Billerbeck (2007: 25–41); Matthaïos (2020: 305-307). No se sap l'obra del fragment en qüestió, veg. Braswell & Billerbeck (2007: 359): “Since Dryope is not mentioned anywhere in Homer, there is no obvious reason why Epaphroditus should have discussed Dryopaïos, the name of its citizen, in his *Homerica*.”

Fragment 37: Íole

Cf. E. *Hipp.* 545-554: “τὰν μὲν Οἰχαλῖαι | πῶλον ἄζυγα λέκτρων, | ἄνανδρον τὸ πρὶν καὶ
ἄνυμφον, οἴκων | ζεύξασ’ ἀπ’ Εὐρυτίων | δρομάδα ναῖδ’ ὅπως τε βάκ- | χαν σὺν αἵματι,
| σὺν καπνώϊ, | φονίοισι νυμφεῖοις | Ἀλκμήνας τόκωι Κύπρις ἐξέδωκεν.”

Sch. E. *Hipp.* 545 (Schwartz)

περὶ τῆς Ἰόλης ὁ λόγος ὅτι ὁ ταύτης ἔρωσ τὴν Οἰχαλίαν ἐπόρθησεν. ἔνιοι μὲν οὖν φασιν
ἀτιμασθέντα Ἡρακλέα ὑπὸ Εὐρύτου καὶ τῶν ἀδελφῶν αὐτῆς (οὐ γὰρ δεδώκασιν αὐτῷ
τὴν κόρην) πορθῆσαι τὴν Οἰχαλίαν. Ἡρόδωρος δὲ φησιν ὅτι τοῦ τῆς Ἰόλης γάμου
προκειμένου τοξείας ἐπάθλου Ἡρακλέα νικήσαντα ἀπαξιούσθαι τοῦ γάμου. διὸ καὶ
5 κατὰ κράτος ἐλεῖν τὴν Οἰχαλίαν καὶ τοὺς ἀδελφούς αὐτῆς ἀνελεῖν, Εὐρυτον δὲ φυγεῖν
εἰς Εὐβοίαν. Λυσίμαχος δὲ φησιν ἐν τοῖς Θηβαϊκοῖς παραδόξοις τριάκοντα ἀργυρίου
τάλαντα ἀπαιτούντων ποινὴν ἐπὶ Ἰφίτῳ, οὕτως ἐπ’ αὐτοὺς Ἡρακλέα στρατεῦσαι.

Lysim. *FGrH* 382 fr. 3

1 περὶ-τὴν om. A spatio uacuo relicto et signo lacunae apposito; ὅτι ὁ ταύτης B : ὅταν τις N >
τις Ne; φασιν codd. : om. Ne || 2 Ἡρακλέα codd. : τὸν ἠρακλέα BNe; Εὐρύτου codd. ; τοῦ Εὐρύτου
Ne; τῶν codd. : τῶν om. Ne; αὐτῆς Schwartz : αὐτοῦ codd.; δεδώκασιν Fowler : δεδώκασιν codd.
: δεδωκέναι Schwartz : δεδωκ<έναι φ>ασιν dub. Jacoby; αὐτῷ codd. : αὐτοῦ N || 3 κόρην codd.
: πόλιν ANe; πορθῆσαι codd. : πορθῆναι Ne; Ἡρόδωρος codd. : Ἡρώδωρος N; Ἡρόδοτος A; ὅτι
codd. : om. N || 4 τοξείας codd. : εἰς Ne; ἐπάθλου Heath : ἐπάθλον codd.; νικήσαντα codd. :
ἐνικήσαντα Ne; ἀπαξιούσθαι B : ἀπαξιώσασθαι NNeA; τοῦ γάμου codd. : om. NNe : τὸν χάλον
A; διὸ codd. : om. Ne || 5 αὐτῆς codd. : om. La : αὐτὴν A || 5-7 ἀνελεῖν-στρατεῦσαι om. Ne || 6
παραδόξοις codd. : παραδόξης A; ἀργυρίου codd. : ἀργυρου AB || 7 ποινὴν codd. : τιμὴν A; post
Ἰφίτῳ add. καὶ N

“A la poltra d’Ecàlia, no sotmesa al jou del matrimoni, sense home abans i sense noces, des de la casa d’Èurit, junyint-la com una nàiade fugitiva o una bacant, amb sang, amb fum, en unes noces sangonoses Cipris va lliurar-la al fill d’Alcmena.”

Sobre Íole, la història és que el desig per ella va destruir Ecàlia. Així doncs, alguns diuen que Hèracles, deshonorat per Èurit i pels germans d’aquesta (atès que no li

havien procurat la noia) va destruir Ecàlia. Herodor diu que, quan el matrimoni d'Íole va ser ofert com a premi d'un concurs de tir amb arc, Hèracles, tot i haver guanyat, va ser considerat indigne del matrimoni. I per aquest motiu, per força va prendre Ecàlia i va matar als germans d'Íole, tot i que Èurit va fugir a Eubea. Lisímac diu en *Les meravelles tebanes* que van reclamar trenta talents de plata com a preu de sang per Ífit i per aquest motiu Hèracles va lluitar contra ells.

Comentari textual i mitogràfic

Com a últim fragment de l'*Heraclea* d'Herodor, trobem les informacions contingudes en un escoli a l'*Hipòlit* d'Eurípides. Aquesta és l'única instància en què els escolis euripideus, coneguts per ser una gran font de material mitogràfic, recullen l'autoritat d'Herodor.¹ El *corpus* escoliogràfic de les tragèdies d'Eurípides es remunta a temps dels alexandrins, tot i que les informacions mitològiques semblen provenir dels comentaris ja d'època imperial.² Els versos de l'*Hipòlit* als quals està fent referència l'escoli es troben dins una estrofa del cor, que ofereix, com a *comparandum* pel desig “destructor” de Fedra per Hipòlit, el d'Hèracles per Íole.

L'escoli comenta la destrucció d'Ecàlia a partir de la referència a Íole, que no és esmentada pel seu nom en la tragèdia d'Eurípides. En primer lloc, trobem la variant que explica la presa de la ciutat per part de l'heroi a causa de no haver rebut la noia per part dels seus germans. Seguidament, el testimoni d'Herodor explicita que hi va haver un concurs de tir amb arc per tal d'aconseguir la mà d'Íole. Hèracles en surt guanyador, però els germans no li permeten casar-s'hi. Per aquest motiu, Hèracles saqueja la ciutat i els mata, a excepció d'Èurit que fuig a Eubea. Finalment, Lisímac afegeix una explicació per a l'assassinat dels germans i no només Ífit: havien reclamat trenta talents per la mort d'aquest, però Hèracles s'hi nega i els mata també.

¹ Especialment pel que fa als *argumenta*, veg. Villagra (2021: 249): “An important type of mythographical text preserved in the Byzantine manuscript tradition –and in several imperial papyri– are the narrative hypotheses, which can be described as narrative summaries of the plays, often with additional background material, which circulated as an independent book that is sometimes called ‘Tales from Euripides’.”

² Sobre Aristòfanes de Bizanci, apunta Cavarzeran (2016: 3) que “fu l'autore degli eruditi *argumenta* che la tradizione manoscritta medievale permette alle tragedie, spesso associandovi il suo nome, e di un'edizione del testo tragico, nella quale però si sarebbe però limitato a porre dei segni nei punti più importante o degni di nota, senza scrivere un ὑπόμνημα.” Els escolis indiquen que els autors del comentari foren Dídim i Dionisi (del qual no tenim cap altra informació ni manera de saber el seu *floruit*), veg. Dickey (2007: 32).

Per a l'establiment del text, hem emprat les edicions de referència per als escolis a l'*Hipòlit* d'Eurípides: la de Schwartz i la recent de Cavarzeran.³ La citació d'Herodor queda ben encaixada entre les informacions no atribuïdes a cap autoritat en concret i la variant de Lisímac.⁴ La transmissió textual de l'escoli presenta lleugeres variacions en les *lectiones* que no afecten el contingut bàsic d'aquest.

περὶ τῆς Ἰόλης ὁ λόγος ὅτι ὁ ταύτης ἔρωσ τὴν Οἰχαλίαν ἐπόρθησεν: La localització d'Ecàlia no és evident en les nostres fonts; els autors no presenten un consens al respecte. Mentre que a Homer la situava a Tessàlia en el seu "Catàleg de les Naus", Hecateu indica que era a Eubea, precisament a (la desconeguda per nosaltres) Esquíoi d'Erètria, on es trobava aquesta ciutat.⁵ Ferecides, en canvi, la feia arcàdia.⁶ Certament, Estrabó distingeix entre diverses Ecàlies: una tessàlia, una arcàdia, una eubea, una traquínia i una ètolia, que també apareixen als *Ètnica* d'Esteve de Bizanci.⁷ Sens dubte, totes aquestes contrades volien reclamar la ciutat i la seva tradició lligada a la vida d'Hèracles.⁸

ἔνιοι μὲν οὖν φασιν ἀτιμασθέντα Ἡρακλέα ὑπὸ Εὐρύτου καὶ τῶν ἀδελφῶν αὐτῆς (οὐ γὰρ δεδώκασιν αὐτῷ τὴν κόρη) πορθῆσαι τὴν Οἰχαλίαν: L'escoliasta sembla recollir un resum sobre la destrucció d'Ecàlia sense indicar-ne les autoritats. En efecte, atès que no aconsegueix la filla del rei Èurit, Íole, Hèracles mata els seus germans (Ífit destaca entre aquests, *infra* més detalls sobre la mort d'aquest) i pren la ciutat. Els germans d'Íole i fills d'Èurit ja apareixen en el *Catàleg* hesiòdic.⁹ Sabem de l'existència d'una obra èpica de Creòfil de Samos sobre aquest esdeveniment.¹⁰ Quant a *La presa d'Ecàlia*, no n'hem conservat fragments substancials que ens permetin una

³ Schwartz (1891); Cavarzeran (2016). La nova edició és molt més completa que la de Schwartz, veg. Mastrorarde (2017: 4): "Some of the M-scholia for *Hippolytus* are shorter versions of scholia found in the other witnesses, and Schwartz did not always record these (some, but not all, of these neglected scholia are very damaged and can now be partially read only under ultraviolet light)."

⁴ Lysim. *FGrH* 382 fr. 3.

⁵ Hom. *Il.* 2.730; Hecat. fr. 28 Fowler (= Paus. 4.2.2-3).

⁶ Pherecyd. fr. 82a (= fr. 74 Dolcetti = Sch. S. *Tr.* 354).

⁷ Str. 10.1.10; també a 8.3.6 i 8.3.25 per les diferents identificacions; St. Byz. s.v. Οἰχαλία.

⁸ Veg. Marozzi (1994) per la reivindicació messènia d'aquest episodi; Tsagalis (2022: 35-42) ofereix un excel·lent resum i classificació per a les fonts i les diferents localitzacions.

⁹ Hes. fr. 25, 26, 229 M.-W.

¹⁰ Creoph. Ep. test. 2 Tsagalis (= Call. *Epigr.* 6 Pfeiffer).

reconstrucció del poema, tot i que hauria estat una de les fonts per a les *Dones de Traquis* de Sòfocles.¹¹

Ἡρόδωρος δέ φησιν ὅτι τοῦ τῆς Ἰόλης γάμου προκειμένου τοξείας ἐπάθλου Ἡρακλέα νικήσαντα ἀπαξιούσθαι τοῦ γάμου: La informació que presenta l'escoliasta sobre la variant d'Herodor no és incompatible amb la de ἔνιοι: la variant de l'escriptor heracleota inclou un concurs de tir amb arc per tal d'aconseguir la mà de Íole. Ens trobem amb una seqüència d'esdeveniments que apareixen en les nostres fonts de manera contradictòria.¹² Els elements principals són els següents: Hèracles que vol prendre Íole per esposa, a vegades amb un concurs de tir amb arc;¹³ Èurit i Ífit descrits com a bons arquers;¹⁴ Ífit cerca unes eugues (o ramats);¹⁵ la mort (accidental) d'Ífit a mans d'Hèracles;¹⁶ la necessitat de ser purificat després de la mort d'Ífit (i el robatori del trípede de Delfos, almenys en les versions d'Apol·lodor i Diodor);¹⁷ el càstig i exili a la cort de la reina lídia Òmfale; la presa d'Ecàlia com a venjança per part d'Hèracles. A partir dels fragments d'Herodor, de tots aquests elements podem confirmar que tenia lloc un concurs de tir amb arc, que Hèracles el va guanyar i, així i tot, els germans d'Íole li van negar prendre la noia com esposa. A causa d'això, destrueix Ecàlia i fa que Èurit marxi a Eubea. És interessant que en cap moment trobem una referència directa a la mort d'Ífit. A causa del fet que els fragments amb els detalls sobre l'esclavatge a la cort d'Òmfale són molt breus i descontextualitzats, no tenim manera de saber en quin moment de la vida de l'heroi succeïa el càstig.¹⁸

¹¹ Veg. Tsagalis (2022: 44): "Because of the paucity of the extant fragments both in terms of number and of available information, it is impossible to reconstruct in detail the plot of the *Oichalias Halosis*. Having said this, we can safely assume that the core of the epic was the story of Herakles' sack of the city Oichalia in Euboia."

¹² Veg. Heineman (2021: 251-254) per un intent d'ordenar els elements que constitueixen el nucli més antic de la història.

¹³ Herodor. fr. 37; Pherecyd. fr. 82a Fowler (= fr. 75 Dolcetti = Sch. Hom. *Od.* 21.22).

¹⁴ Hom. *Il.* 2.594; *Od.* 8.224.

¹⁵ Eugues: Hom. *Od.* 21.13-41; ramats: Apollod. 2.6.1-2 [2.128-129], sembla que Apol·lodor està conciliant aquesta història amb la de la captura d'Ecàlia, veg. Fowler (2013: 332).

¹⁶ Apollod. 2.6.1-2 [2.128-129]; Pherecyd. fr. 82b Fowler (= fr. 75 Dolcetti = Sch. Hom. *Od.* 21.22), encara que hem d'anar en compte amb atribuir completament l'escoli al mitògraf, veg. la desconfiança en la *subscriptio* per part de Fowler (2013: 330): "We cannot be certain therefore which, if any, of the details in fr. 82b come from Pherekydes; this is one of the clearer examples of a careless or fraudulent subscription, which must unfortunately be considered the norm."

¹⁷ Apollod. 2.6.2 [2.130-131]; D.S. 4.31.5.

¹⁸ Veg. *Fragment 33: Òmfale*.

El concurs del tir amb arc també és present a Ferecides.¹⁹ Un detall de la variant del mitògraf atenès que no és present en Herodor, almenys de manera explícita, és que Hèracles va competir en ἰάγων no en benefici propi, sinó per prendre Íole per a Hil·los.²⁰ La competició atlètica com a prova a superar per part de l'heroi-pretendent es tracta d'un motiu folklòric habitual: en el context del mite grec el paral·lel més evident el trobem amb Pèlops i Hipodamia, però també amb Atalanta.²¹

διὸ καὶ κατὰ κράτος ἐλεῖν τὴν Οἰχαλίαν καὶ τοὺς ἀδελφοὺς αὐτῆς ἀνελεῖν, Εὐρυτον δὲ φυγεῖν εἰς Εὐβοίαν: Aquesta oració creiem que també pertany a la variant herodorea de la presa d'Ecàlia. És interessant que s'expliciti que Hèracles dona mort a tots els germans però no al pare, Èurit. Herodor potser té present la tradició que fa que Èurit mori a mans d'Apol·lo en un concurs de tir amb arc, present als textos homèrics.²² En canvi, la versió de la *Biblioteca* d'Apol·lodor fa que Hèracles mati també Èurit.²³ També cal destacar que el rei d'Ecàlia fugí a Eubea, on se suposa que localitzava l'autor de la *Presa d'Ecàlia* la ciutat.²⁴ A partir d'aquesta informació hi ha dues possibles interpretacions: a) o bé el concurs de tir amb arc succeïa en una altra regió i Èurit fugia a la pàtria eubea, la qual cosa no encaixa amb el fet que l'escoli indiqui que Hèracles ἐλεῖν τὴν Οἰχαλίαν; b) Ecàlia estava situada en una de les altres regions que tenim testimoniades, per això Èurit ha de fugir a Eubea i, potser, instituir allà una nova Ecàlia. La segona opció ens sembla més adequada; Herodor, coneixedor de les diferents localitzacions per Ecàlia, estaria intentant reconciliar o bé la tradició homèrica (Tessàlia), o bé la de Ferecides (Arcàdia), amb la de Creòfil de Samos (Eubea).

Λυσίμαχος δὲ φησιν ἐν τοῖς Θηβαϊκοῖς παραδόξοις τριάκοντα ἀργυρίου τάλαντα ἀπαιτούντων ποινήν ἐπὶ Ἰφίτῳ, οὕτως ἐπ' αὐτοὺς Ἡρακλέα στρατεῦσαι: Al final de l'escoli trobem l'autoritat de Lisímac, un historiador hel·lenístic interessat

¹⁹ Pherecyd. fr. 82a (= fr. 74 Dolcetti = Sch. S. Tr. 354).

²⁰ Aquesta unió acaba succeïnt un cop Hèracles ha mort a *Les dones de Traquis* de Sòfocles (1219 sq); veg. Pòrtulas (2011) i Fermi (2017) pels motius folklòrics de l'esposa que acaba amb el fill del pare.

²¹ Enòmau, pare d'Hipodamia, institueix una cursa de carros que guanya Pèlops, veg. Gantz (1993: 540-545) per les fonts antigues, tant literàries com iconogràfiques; veg. *Fragment 6: Lèmnia* per l'Atalanta que corre la seva pròpia cursa.

²² Hom. *Od.* 8.224-228.

²³ Apollod. 2.7.7 [2.156]. A Homer, però, és Apol·lo qui el mata en el context d'un (altre) concurs de tir amb arc: *Od.* 8.266 sq.

²⁴ Veg. *supra*.

en la historiografia beòcia, com indica el títol *Les meravelles Tebanes*.²⁵ Per aquest autor, el motiu de pes per Hèracles és una multa massa elevada pel seu crim: trenta talents. La quantitat és certament desmesurada. Cal recordar que, per exemple, Ferecides indica que Hèracles és venut com esclau per tres talents a Òmfale.²⁶ El fet de pagar per exonerar un assassinat és testimoniats ja a la *Ilíada*.²⁷ Això no obstant, en època arcaica, el procediment legal després d'un homicidi requeria, a més a més de la purificació ritual,²⁸ de l'exclusió de l'assassí de la comunitat i l'exili d'aquest.²⁹

²⁵ Veg. Tufano (2019: 54).

²⁶ Pherecyd. fr. 82b (= fr. 75 Dolcetti = Sch. Hom. *Od.* 21.22).

²⁷ Hom. *Il.* 9.633.

²⁸ Veg. Parker (1996: 122-123) per als processos de purificació del μίσμα adquirits pel crim.

²⁹ Sobre la "fugida ritual", veg. Burkert (1983: 139); veg. també Blakely (2011) *ad loc.* per als testimonis de "blood money".

Fragment 38: Frixos i Hel·le

Cf. A.R. 2.1141-45a: “Αἰολίδην Φρίξον τιν’ ἀφ’ Ἑλλάδος Αἴαν ἰκέσθαι | ἀτρεκέως δοκέω
που ἀκούετε καὶ πάρος αὐτοί, | Φρίξον ὃ τις πτολίεθρον ἀνήλυθεν Αἰήταο | κριοῦ
ἐπεμβεβαώς, τόν ῥα χρύσειον ἔθηκεν | Ἑρμείας – κῶας δὲ καὶ εἰσέτι νῦν κεν ἴδοισθε |
πεπτάμενον λασίοισιν ἐπὶ δρυὸς ἀκρεμόνεσσι –.”

Sch. A.R. 2.1144-5a (Wendel)

Διονύσιος ἐν τοῖς Ἀργοναύταις φησὶ Κριοῦν γεγονέναι τροφέα Φρίξου, ὃν αἰσθόμενον
τῆς ἐπιβουλῆς Ἴνου ὑποθέσθαι τῷ Φρίξῳ τὴν φυγὴν ποιήσασθαι, ὅθεν καὶ
μεμυθεῦσθαι ὡς ὑπὸ κριοῦ διασωθεῖν. Ἡρόδωρος δὲ φησιν ἐξ Ἀθάμαντος καὶ
Θεμιστοῦς γενέσθαι παῖδας Σχοινέα, Ἐρύθρην, Λεύκωνα, Πτοῖον, νεωτάτους δὲ
5 Φρίξον καὶ Ἕλληνα, οὓς διὰ τὴν Ἴνου ἐπιβουλὴν ἐκχωρήσαι. τελευτῆσαι δὲ τὴν Ἕλληνα
κατὰ Πακτύην φησὶν Ἑλλάνικος. Ἴνου δὲ καὶ Ἀθάμαντος Λέαρχος καὶ Μελικέρτης.

Dionys. Scyt. fr. 24 Rusten; Hellenic. fr. 127 Fowler

4 Ἐρύθρην Wilamowitz: Ἐρύθριος codd.; Πτοῖον Wilamowitz: Πτώων Müller: ποῖον L: om. P
|| 5-6 τελευτῆσαι codd.: καὶ τελευτῆσαι τὴν Ἕλληνα κατὰ Πακτύην φασίν, ὡς καὶ Ἑλλάνικος
μαρτυρεῖ P: τελευτῆσαι δὲ τὴν Ἕλληνα κατὰ Πακτύην φασίν, ὡς καὶ Ἑλλάνικος μαρτυρεῖ ed.
Stephani (p. 522 Schaefer)

“Que un Eòlida, un tal Frixos, va venir veritablement de Grècia a Ea, crec que també vosaltres abans n’heu sentit parlar; Frixos, aquell que va pujar de la ciutat d’Eetes cavalcant un moltó que Hermes va convertir en or. El seu velló, encara avui podrieu veure’l estès a les branques més altes, tofudes, d’una alzina.”

Dionisi en les *Argonàutiques* diu que Crios va esdevenir el pare adoptiu de Frixos, el qual, en adonar-se de la conxorxa d’Ino, va proposar a Frixos que fugís. D’aquí prové el mite que va ser salvat per un moltó, “ὑπὸ κριοῦ”. Herodor diu que de la unió d’Atamant i Temisto van sorgir Esqueneu, Eritri, Leucó, Ptoeu, i els més joves Frixos i Hel·le, els quals van exiliar-se a causa de la conjura d’Ino. Hel·lanic diu que Hel·le va morir a Pàctia. Learc i Melicertes eren fills d’Ino i Atamant.

Comentari textual i mitogràfic

En el *corpus* de *Les Argonàutiques* d'Herodor trobem el fragment 38 dins dels escolis a Apol·loni de Rodes. Apol·loni fa que els Argonautes trobin els fills de Frixos, que han naufragat a l'illa d'Ares; Jàson els rescata i els demana ajuda per acabar de trobar el camí al regne d'Eetes.¹

L'escoli comenta una variant racionalitzant sobre el velló d'or (Dionisi Escitobràquion), proveeix d'una genealogia per a Frixos i Hel·le (Herodor), així com indica una tradició que fa morir Hel·le a Pàctia (Hel·lanic).²

L'edició del text ha estat duta a terme a partir de la de Wendel, i la de Schaefer per les lectures del *Parisinus*.³

Διονύσιος ἐν τοῖς Ἀργοναύταις φησὶ Κριὸν γεγονέναι τροφέα Φρίξου, ὃν αἰσθόμενον τῆς ἐπιβουλῆς Ἴνου ὑποθέσθαι τῷ Φρίξῳ τὴν φυγὴν ποιήσασθαι, ὅθεν καὶ μεμυθεῦσθαι ὡς ὑπὸ κριοῦ διασωθεῖη: L'escoliasta comenta el mite de Frixos abans de l'expedició amb els Argonautes, és a dir, la tradicional fugida d'Orcòmenos amb la seva germana Hel·le muntant un velló daurat volador.⁴ El gramàtic alexandrí Dionisi Escitobràquion deia que Crios era el pare adoptiu de Frixos; ens trobem amb una explicació racionalitzadora de l'episodi. Crios no és altra cosa que una "humanització" d'un moltó, d'un κριός.⁵ Una racionalització similar la trobem a Palèfat i Diodor de Sicília: era l'administrador d'Atamant i va enviar recursos en un vaixell a Frixos, entre els quals es trobava una estàtua d'or d'una dona anomenada "Velló".⁶ A Heraclit, però, el velló és sacrificat per Eetes en honor de Frixos, enamorat del rei. L'atribut "d'or" significa en aquesta interpretació "lleial".⁷ Més endavant, Estrabó relaciona la riquesa mineral de la Còlquida amb la presència del velló.⁸ A partir de cert punt, s'inaugura una tradició que connecta velló i escriptura: Càrax de Pèrgam creu

¹ Veg. *Fragment 39: Els fills de Frixos*.

² Dionys. Scyt. fr. 24 Rusten; Hellanic. fr. 127 Fowler.

³ Wendel (1935); Schaefer (1813).

⁴ Pel que fa al velló, tenim molts autors que en parlen extensament: Hes. fr. 68 M.-W.; Pherecyd. fr. 99 Fowler (= fr. 113 Dolcetti = Eratosth. *Cat.* 19); E. *Med.* 480; Pi. *P.* 4.161, 4.230 ss; Simon. fr. 576 *PMG* (on el velló està tintat de porpra).

⁵ Dionys. Scyt. fr. 24 Rusten. A més a més, afegeix que els germans viatjaven en un vaixell amb un mascaró de proa que era un velló.

⁶ Palaeph. 30; D.S. 4.47.5-6.

⁷ Heraclit. *All.* 24.

⁸ Str. I.2.39. A II.2.19 explica la idea del velló d'or provindria d'una tècnica pròpia de la zona del Caucas, on s'empraven les pells de moltó per tamisar els sediments dels rius per trobar or.

que representa una escriptura daurada en pergami, mentre que Joan d'Antioquia i l'Anònim del *Περὶ Ἀπίστων* transmeten la interpretació que fa del velló d'or un llibre de cuir amb instruccions d'alquímia.⁹

Sigui com sigui, és evident que el velló d'or és un element que es disposa a ser racionalitzat, sobretot a partir del seu atribut "d'or".¹⁰ Una racionalització resulta com a mínim curiosa dins un escoli en el qual també apareix citat Herodor, conegut per preferir variants racionalitzadores dels mites, i que, a la llum del fragment 38A, també racionalitzava el velló d'or.¹¹

Ἡρόδωρος δὲ φησιν ἐξ Ἀθάμαντος καὶ Θεμιστοῦς γενέσθαι παῖδας Σχοινέα, Ἐρύθρην, Λεύκωνα, Πτοῖον, νεωτάτους δὲ Φρίξον καὶ Ἑλληνα, οὓς διὰ τὴν Ἰνούς ἐπιβουλήν ἐκχωρήσας: Podem reconstruir les relacions de parentiu de Frixos, segons les dades que ens aporta Herodor, d'aquesta manera: és germà d'Hel·le, Esqueneu, Eritri, Leucó i Ptoeu, tots ells fills d'Atamant i Temisto; i de la unió de Frixos amb Calcíope sorgeixen Argos, Frontis, Melant, Citissor.¹² La genealogia que recull Herodor no coincideix amb les d'Hesíode i Apol·lodor, que fan Frixos i Hel·le fills de Nèfele, primera dona d'Atamant.¹³ Aquestes dues tradicions tampoc es posen d'acord sobre la relació amb la resta de germans i l'ordre de les altres dues esposes, Temisto i Ino. Per una banda, Hesíode fa fills de Temisto Leucó i Esqueneu; Learc i Melicerte d'Ino. De l'altra, Apol·lodor fa fills d'Ino, situant-la com a segona esposa d'Atamant, Learc i Melicerte: a més a més de Leucó i Esqueneu, afegeix com a fills d'Ino Eritri i Ptoeu.

En un escoli a la *Pítica* quarta de Píndar trobem altres noms per a la mare de Frixos: Demòdice a Píndar, Gorgòpide a Híppias, Nèfele a l'*Atamant* de Sòfocles i Temisto a Ferecides.¹⁴ Fowler creu que, si tenim en compte que la història d'Ino pot ser

⁹ Charax historicus *FGrH* 103 fr. 37; Io. Ant. fr. 15,3 Roberto; Anon. *Incred.* 3.

¹⁰ Veg. Lordkipanidze (2001: 30-32), qui identifica dos nivells i dues nocions per al velló d'or: a) en època arcaica, com a protector de la reialesa, talismà; b) en època hel·lenística, com a la riquesa de la Còlquida, a través d'una racionalització geogràfica; veg. també Hawes (2014: 125): "Although our ancient sources do not agree on a single way of explaining the golden fleece, the extant explanations do betray similar assumptions: either the fleece must belong to one of Phricus' fellow travellers, which is desirable for some reason; or it must relate to the wealth and almost magical technological innovations of the Black Sea region."

¹¹ Veg. *infra*.

¹² Frixos també va ser identificat com un dels possibles pares de Mariandí, epònim dels mariandins; Blakely (2011) *ad loc.*

¹³ Hes. fr. 68-70 M.-W.; Apollod. 1.9.1 [1.80-82].

¹⁴ Sch. Pi. P. 4.288a: Hippias Eleus. *FGrH* 6 fr. 11; S. fr. 4a Radt; Pherecyd. fr. 98 Fowler (= fr. 122 Dolcetti); Pi. P. 4.162. Segurament tant l'atribució de Sòfocles com la de Ferecides són un error de l'escoliasta, veg. Guadagno (2014: 76-77).

entesa com a independent, no sembla difícil imaginar la trama de Temisto com el tipus folklòric de la madrastra que conspira contra els fills d'una primera esposa, en aquest cas Nèfele.¹⁵ No obstant això, Guadagno destaca el fet de no tenir en compte una dada prou important: el matrimoni entre Atamant i Temisto és prou antic per aparèixer en el *Catàleg* hesiòdic, i segons West la tradició del catàleg posa com a primera muller a Temisto abans que Ino.¹⁶ A més a més, Fowler raona que l'elecció de Temisto per part d'Herodor respon a una voluntat d'eliminar a Nèfele, ja que té qualitats sobrenaturals que no encaixarien amb la visió racionalitzant del mitògraf.¹⁷ Tot i que Herodor s'inscriu dins aquesta tendència, també poden existir altres motivacions que el condueixin a aquesta tria. Potser la importància de Temisto com a primera muller prové d'un altre interès de l'escriptor heracleota: els quatre fills responen a epònims beocis i tota la llegenda d'Atamant és localitzada a Tessàlia.¹⁸ La tria, aleshores, pot ser deguda al fet que Herodor prefereix una versió mítica que no provingui d'Orcòmenos. Per tant, respondria a una preferència ideològica de l'escriptor.¹⁹

τελευτῆσαι δὲ τὴν Ἑλλην κατὰ Πακτύην φησὶν Ἑλλάνικος: L'escoliasta afegeix que Hel·lanic localitzava la mort d'Hel·le a Pàctia, a prop del Quersonès.²⁰ Heròdot també recull aquesta tradició i, fins i tot, parla de la tomba d'Hel·le.²¹ Hel·le tradicionalment mor durant la fugida: cau al mar que rep el nom de l'Hel·lespont.²²

Ἴνοῦς δὲ καὶ Ἀθάμαντος Λέαρχος καὶ Μελικέρτης: Aquesta informació ha de procedir de l'escoliasta més que d'Hel·lanic, atès que no té cap relació amb la informació del mitògraf lesbi. Coincideix, però, amb la genealogia recollida a la *Biblioteca* d'Apol·lodor que hem esmentat anteriorment.²³

¹⁵ Veg. Fowler (2013: 197). Sobre la llegenda de Frixos i la seva influència en el folklore, veg. Krappe (1923).

¹⁶ Veg. West (1985: 66) *apud* Guadagno (2014: 77).

¹⁷ Veg. Fowler (2013: 197).

¹⁸ Leucó fa referència al Llac Leucó (el llac Copais); Eritri a la ciutat d'Eritrea; Esqueneu a un poble i un riu amb aquest nom (Paus. 8.35.10); i Ptoeu al mont Ptoeu (Paus. 2.3.5-6).

¹⁹ Altres fragments d'Herodor semblen indicar una predilecció per les versions tebanes en oposició a les d'Orcòmenos. S'ha proposat que Herodor reflectís un conflicte entre ambdues ciutats al segle V. Potser això explicaria la posició d'Ino, filla de Cadme, com a pont per a Tebes per apropiari-se Atamant; veg. Guadagno (2014: 78).

²⁰ Hellanic. fr. 127 Fowler (= Hdt. 6.137.1-4). Veg. Pownall (2016) *ad loc.*

²¹ Hdt. 7.58.2.

²² En un sentit ampli del terme ja als textos homèrics: Hom. *Il.* 2.845, 4.520; 9.359-61.

²³ Apollod. 1.9.1 [1.80-82].

Apollon. p. 72.20 (Bekker)

<ἐπιβώτορι μῆλων> ἤτοι βοσκήτορι, οἶον ἐφιππαστήρι. οἱ τῶν βασιλέων υἱοὶ πρῶτον ἐπὶ κριῶν εἰώθασιν ἐπιβαίνειν, ὡς καὶ Ἡρόδωρος φησιν.

2 Ἡρόδωρος Meineke 1.9, qui haec ad Phrixum rettulit: Ἡρόδοτος codd.: Ἡρωδιανός Blomfield

“Pastor d’ovelles” certament “βοσκήτορι”, “pastor”, com “ἐφιππαστήρι”, “el que munta a cavall”. Els fills dels prínceps acostumaven primer a muntar sobre els moltons, com diu Herodor.

Comentari textual i mitogràfic

Pel que fa al fragment 38A, el lexicògraf Apol·loni el Sofista comenta la forma ἐπιβώτορι μῆλων, present a l’*Odissea* d’Homer.²⁴ El context pel text homèric és l’arribada d’Odisseu a Ítaca i l’encontre amb Atena, disfressada “com un minyó dels que guarden ovelles.”

Apol·loni recull la idea herodorea que els fills de la reialesa, abans de cavalcar cavalls, practicaven amb moltons; se sobreentén d’aquí que digués que Frixos i Hel·le havien muntat un moltó com a part de la seva educació reial.

L’edició de referència per a Apol·loni és la de Bekker.²⁵ Meineke va ser el primer a proposar que Apol·loni Sofista no feia referència a Heròdot, sinó a Herodor.²⁶ En les edicions de Müller i Jacoby aquest fragment no és present.²⁷ Seguim a Fowler i creiem convenient presentar el text conjuntament amb l’escoli sobre Frixos i Hel·le; tot i que no apareguin esmentats, en el context de l’obra mitogràfica d’Herodor són els personatges que encaixen amb aquesta descripció.

²⁴ Hom. *Od.* 13.22.

²⁵ Bekker [1833] (1967).

²⁶ Veg. Meineke (1893: 9).

²⁷ Müller (1878); Jacoby (1957).

<ἐπιβώτορι μῆλων> ἦτοι βοσκήτορι, οἶον ἐφιππαστήρι: L'interès del lexicògraf resideix a explicar la desinència en -τορι, la qual compara amb ἐφιππαστήρι, que servirà d'enllaç conceptual amb el testimoni d'Herodor.

οἱ τῶν βασιλέων υἱοὶ πρῶτον ἐπὶ κριῶν εἰώθασιν ἐπιβαίνειν, ὡς καὶ Ἡρόδωρος φησιν: En aquesta glossa, Apol·loni aclareix que els fills dels prínceps, abans d'aprendre a muntar a cavall, practicaven sobre moltons, suposadament perquè eren més petits i fàcils de manejar.²⁸ Si tenim en compte que tenim un altre testimoni en què Herodor racionalitza un anyell, la història d'Atreu i Tiestes, la relació d'aquest fragment amb l'explicació sobre Frixos per part de l'heracleota sembla plausible.²⁹ Herodor, per tant, troba una explicació més plausible per a la travessa dels germans a sobre d'un moltó volador: que els infants de la reialesa muntaven moltons.

²⁸ Veg. Fowler (2013: 197): “Rams, one would have thought, would not be a natural choice of transportation for sons of royalty, but rationalization does not have to appeal to something actually seen in the contemporary world –only to something one can imagine as happening.”

²⁹ Veg. *Fragment 57: Anyell d'or d'Atreu*.

Fragment 39: Els fills de Frixos

Cf. A.R. 2.1122: “Ἄργος δὲ παροίτατος ἔκφατο μῦθον·”

Sch. A.R. 2.1122a (Wendel)

εἷς τῶν Φρίξου παίδων οὗτος. τούτους δὲ Ἡρόδωρος φησιν ἐκ Χαλκιόπης τῆς Αἰήτου θυγατρὸς, Ἀκουσίλαος δὲ καὶ Ἡσίοδος ἐν ταῖς Μεγάλαις Ἠοίαις φασὶν ἐξ Ἰοφώσσης τῆς Αἰήτου. καὶ οὗτος μὲν φησιν αὐτοὺς δ', Ἄργον, Φρόντιν, Μέλινα, Κυτίσωρον, Ἐπιμενίδης δὲ πέμπτον προστίθησι Πρέσβωνα.

Acus. fr. 38 Fowler; Hes. fr. 255 M.-W.; A.R. vv. 1155 sq.; Epimenid. 3 B 12 Diels-Kranz

3 οὗτος ad Apollonium (vv. 1155 sq.) refert Wilamowitz, *Hellenistische Dichtung* (1924), 2.233 n.1 : οὗτος ad Hesiodum refert Jacoby; Κυτίσωρος Apollonius : Κύτωρον P, cf. Str. 12.3.10 = Ephor. *FGrH* 70 fr. 185 || 4 Ἐπιμενίδης P : Ἐπιμένης L

“Argos va ser el primer a prendre la paraula.”

Aquest és un dels fills de Frixos. Herodor diu que aquests són fills de Calciopea, filla d'Eetes, mentre que Acusilau i Hesíode, a les *Grans Eees*, diuen que són de Jofossa, filla d'Eetes. Aquest anomena a Argos, Frontis, Melant, Citissor, mentre que Epimènides afegeix un cinquè, Presbont.

Comentari textual i mitogràfic

El context per al fragment 39, també provinent dels escolis de *Les Argonàutiques*, es troba en l'encontre entre els Argonautes i els fills de Frixos que han naufragat a prop de l'illa d'Ares. Apol·loni fa que Argos sigui qui parla amb Jàson i demani la salvació per a ell i els seus germans. Jàson els acull i els demana ajuda per acabar d'arribar a la Còlquida, malgrat la seva reticència a enfrontar-se amb Eetes.

La referència a Herodor forma part d'un escoli amb un *Zitatennest* per a la descendència de Frixos a propòsit de la presència d'Argos entre els Argonautes. Els altres autors esmentats són Acusilau, Hesíode i Epimènides.¹

Wendel i Schaefer són les edicions de referència per al cos escoliogràfic, mentre que també hem comparat amb les edicions de les altres autoritats citades al *passus*.²

εἷς τῶν Φρίξου παίδων οὔτος. τούτους δὲ Ἡρόδωρος φησιν ἐκ Χαλκιόπης τῆς Αἰήτου θυγατρὸς: Una tradició antiga, segurament seguida per Herodor i Ferecides, explicava el retorn a Grècia dels fills de Frixos abans de la sortida en l'expedició argonàutica.³ Apol·loni, d'altra banda, els fa ajuntar-se amb els Argonautes quan aquests ja estan a punt d'arribar i els germans han patit el naufragi.⁴

L'autoritat Herodor proporciona en aquest escoli el nom de l'esposa de Frixos: Calcíope, filla d'Eetes. Aquesta sembla ser la variant *vulgata*, també present en el fragment 9.⁵ Podem inferir que els noms dels fills han de ser els que apareixen a Apol·loni i *infra* en el mateix escoli: Argos, Frontis, Melant i Citissor.

Ἄκουσίλαος δὲ καὶ Ἡσίοδος ἐν ταῖς Μεγάλαις Ἡοίαις φασὶν ἐξ Ἰοφώσσης τῆς Αἰήτου: Pel que fa a la descendència de Frixos, Hesíode ja coneix el matrimoni entre aquest i la filla d'Eetes i els seus quatre fills resultants, però en comptes de Calcíope l'anomena Jofossa.⁶ Aquesta mateixa tradició també és recollida per Acusilau, com indica l'escoliasta.⁷ Per al mitògraf atenès Ferecides, en canvi, el nom de la mare es Evènia, mentre que "Calcíope" i "Jofossa" són només sobrenoms.⁸

καὶ οὔτος μὲν φησιν αὐτοὺς δ', Ἄργον, Φρόντιν, Μέλανα, Κυτίσωρον: Per culpa de la natura sintètica del llenguatge propi dels escolis, no queda clar a qui està

¹ Acus. fr. 38 Fowler; Hes. fr. 255 M.-W.; Epimenid. 3 B 12 Diels-Kranz.

² Wendel (1935); Schaefer (1813); Fowler (2013); Diels-Kranz (1960).

³ Ho podem deduir per Herodor. fr. 47 (veg. *Fragment 47: Sacrifici dels Argonautes* i Pherecyd. fr. 106 (= fr. 125 Dolcetti = Sch. A.R. 1.1-4a).

⁴ A.R. 2.1093-1122; Potser d'aquesta manera s'explica que Ferecides digués que la nau Argo pren el nom d'Argos, fill de Frixos (fr. 106 Fowler = fr. 125 Dolcetti), mentre que per Apol·loni el nom de la nau ve donat pel seu constructor i no el fill de Frixos (1.4; fill d'Arèstor 1.325). La tradició d'Argos com a constructor també l'aplega Apollod. 1.9.16 [1.110].; veg. Guadagno (2014: 79-80).

⁵ Veg. *Fragment 9: L'oracle d'Eetes*. Veg. Matthews (1977: 203), que creu que aquest és el nom present també als *Cants Naupactis*.

⁶ Hes. fr. 255 M.-W.

⁷ Acus. fr. 38 Fowler.

⁸ Pherecyd. fr. 25a (= fr. 115 Dolcetti = Sch. A.R. 2.1149). És un *unicum* que sembla contenir una reivindicació atenesa, veg. Fowler (2013: 203).

fent referència el οὔτος d'aquesta oració.⁹ Per proximitat, el pronom podria fer referència a Hesíode, l'autoritat prèvia més propera; tanmateix, el nostre parer és que, dins el context dels escolis a Apol·loni, l'escoliasta està fent referència al poeta hel·lenístic, qui presenta justament aquests noms un mica més endavant. Argos, Frontis, Melant i Citissor també són recollits posteriorment a Apol·lodor i Higí.¹⁰ El nom de Citissor sembla ser un epònim per a la terra d'Ea, atès que també és anomenada Cita pel mateix Apol·loni.¹¹

Ἐπιμενίδης δὲ πέμπτον προστίθησι Πρέσβωνα: Epimènides de Creta afegeix als anteriors fills un cinquè, Presbont.¹² Presbont també apareix com a fill de Frixos a Pausànias.¹³ Aquest Presbont sembla ser el pare de Climen, pare d'Ergí; aquesta genealogia és present en el *corpus* herodoreu.¹⁴

⁹ Veg. aparat crític.

¹⁰ Apollod. 1.9.1 [1.83]; Hyg. *Fab.* 3.21.

¹¹ A.R. 2.399 i escoli; també Lyc. 174, 1312; Prop. 1.1.24, 2.4.7; St. Byz. s.v. Κύτα.

¹² A.R. 2.1155; Epimenid. 3 B 12 Diels-Kranz.

¹³ Paus. 9.34.8; 9.37.1,4.

¹⁴ Veg. *Fragment 45: Milet* per a l'origen geogràfic beoci/milesi d'aquesta genealogia.

Fragment 40: Polifema, mare de Jàson

Cf. A.R. 1.45-48: “Οὐδὲ μὲν Ἴφικλος Φυλάκη ἐνὶ δηρὸν ἔλειπτο, | μήτρως Αἰσονίδαο·
κασιγνήτην γὰρ ὄπυιεν | Αἴσων Ἀλκιμέδην Φυλακίδα, τῆς μιν ἀνώγει | πηροσύνη καὶ
κῆδος ἐνικρινθῆναι ὁμίλω.”

Sch. A.R. 1.45-7a (Wendel)

οὔτε Ὅμηρος οὔτε Ἡσίοδος οὔτε Φερεκύδης λέγουσι τὸν Ἴφικλον συμπεπλευκέναι τοῖς
Ἄργοναύταις. ὅτι δὲ μητρὸς ἦν Ἀλκιμέδης ὁ Ἰάσων, Φερεκύδης μὲν συμφωνεῖ τῷ
Ἀπολλωνίῳ. Ἡρόδωρος δὲ Πολυφήμην τὴν Αὐτολύκου φησὶν Ἰάσονος εἶναι μητέρα.
Ἄνδρων δὲ ἐν τῇ ἐπιτομῇ τῶν Συγγενειῶν Αἴσονος καὶ Θεογνήτης τῆς Λαοδίκου
5 <φησὶν Ἰάσονα γεγονέναι υἱόν>.

Hes. fr. 63 M.-W.; Pherecyd. fr. 110 Fowler (= fr. 129 Dolcetti); Pherecyd. fr. 104a Fowler (= fr. 121
Dolcetti); Andro Hal. fr. 5 Fowler

1 συμπεπλευκέναι P : σὺν L || 2-3 ὅτι-Ἀπολλωνίῳ L : ιστέον δὲ ὅτι Φερεκύδης μὲν συμφωνεῖ
Ἀπολλωνίῳ λέγοντι Ἀλκιμέδην μητέρα εἶναι Ἰάσονος τὴν Φυλάκου θυγατέρα P || 3
Πολυφήμην codd. : Πολυμήδην ut Apollod. 1.9.16 [1.107] vel Πολυμήλην e sch. Hom. Ruhnken ||
5 φησὶν Ἰάσονα γεγονέναι υἱόν suppl. Wendel, prior scholii b sententia posteriorem sequitur
in P

“Tampoc Íficle no va restar molt temps a Fílace; era oncle matern de l’Esònida; perquè
Jàson s’havia casat amb la seva germana, Alcímeda, filla de Fílac.”

Ni Homer, ni Hesíode, ni Ferecides diuen que Íficle s’havia fet a la mar amb els
Argonautes. Pel que fa a la mare de Jàson, Ferecides està d’acord amb Apol·loni. Però
Herodor diu que Polifema, filla d’Autòlic, és la mare de Jàson. Andró, a l’*Epítom dels
Llinatges*, diu que Jàson era fill nascut d’Èson i Teogneta, filla de Laòdic.

Comentari textual i mitogràfic

El fragment 40 d’Herodor, que pertany a la seva obra argonàutica, es troba en un escoli
que pertany a l’inici del poema d’Apol·loni. El poeta està presentant el seu catàleg

d'Argonautes i introdueix la presència de l'oncle matern de Jàson, Íficle, entre el contingent d'herois.

L'escoliasta recull divergències quant a la participació d'Íficle en la cerca del velló d'or i quant a les variants onomàstiques de la mare de Jàson (germana, doncs, d'Íficle). La fluïdesa dels noms de les mares dins la mitologia grega no és una sorpresa: a l'escoli trobem Alcímeda, Polifema i Teogneta.¹

Per establir el text, hem seguit les edicions de Wendel i Schaefer, així com la de me Merkelbach-West i la de Fowler per les altres autoritats citades.²

οὔτε Ὅμηρος οὔτε Ἡσίοδος οὔτε Φερεκύδης λέγουσι τὸν Ἴφικλον συμπεπλευκέναι τοῖς Ἀργοναύταις: Pel que fa a l'oncle matern de Jàson, Íficle, i la seva participació en l'expedició dels Argonautes, així com del nom de la mare de l'heroi que Herodor anomena Polifema, trobem tradicions molt variades. En primer lloc, l'escoli ens informa que Íficle no apareix dins el registre dels Argonautes ni a Homer, ni en Hesíode ni en Ferecides, a diferència d'Apol·loni.³ Íficle és el protagonista d'una de les curacions del xaman Melamp. Aquest és fill de Clímene, germana d'Alcímeda, i de Fílac, rei mític i epònim de Fílace, una ciutat de la Ftiòtida; la tradició arcaica també el fa pare de Podarc i Protèsilas.⁴ Cal distingir-lo de l'heroi homònim fill de Testi que també participa en l'expedició en la versió d'Apol·loni.⁵ L'oncle de Jàson tampoc apareix en el catàleg d'Apol·lodor.⁶ En canvi, sí que figura dins els llistats d'Higí i Valeri Flac.⁷ L'absència d'Íficle durant el viatge dels Argonautes priva la història d'un dels elements que reafirmen el seu caràcter iniciàtic. La figura de l'oncle matern dins la

¹ Bremmer (1987: 45) proposa que aquesta poca estabilitat en els noms de personatges mítics femenins podria venir donada per una voluntat poètica de donar a una història antiga una nova aparença. També creu que pot ser donat pel poc interès que presenta el personatge femení en si mateix, veg. Bremmer (1987: 51). Tanmateix, Finkelberg (1991) ha posat èmfasi en què la successió reial era en moltes ocasions matrilineal. Pot ser que la multiplicació de noms femenins respongui a una necessitat d'aquests per a fabricar genealogies aristocràtiques.

² Wendel (1935); Schaefer (1813); Merkelbach-West (1967); Fowler (2013).

³ Hes. fr. 63 M.-W.; Pherecyd. fr. 110 Fowler (= fr. 129 Dolcetti).

⁴ Hom. *Il.* 23.636 i Hes. fr. 62 M.-W.

⁵ A.R. 1.201; Apollod. 1.9.16 [1.113].

⁶ Apollod. 1.9.16 [1.111-113]. Potser per què segueix a Ferecides com en el cas de la fugida de Medea i la mort d'Apsirt.

⁷ Hyg. *Fab.* 14.2; Val. Flac. 1.473 ss.

societat grega arcaica era de gran importància, ja que, com a home madur i pertanyent a la línia materna, era l'encarregat de l'educació del seu nebot.⁸

ὄτι δὲ μητρός ἦν Ἀλκιμέδης ὁ Ἰάσων, Φερεκύδης μὲν συμφωνεῖ τῷ Ἀπολλωνίῳ: En relació amb el nom de la mare, l'escolí ens presenta diferents genealogies. Tant Ferecides com Apol·loni de Rodes presenten el mateix nom: Alcímeda, filla de Fílac.⁹ Aquesta genealogia serveix per explicar l'apel·latiu "mínies" per a referir-se als Argonautes, atès que Alcímeda és filla de Clímene i neta de Mínias a Apol·loni.¹⁰ Els autors d'època imperial també preferiran el nom d'Alcímeda.¹¹

Ἡρόδωρος δὲ Πολυφήμην τὴν Αὐτολύκου φησὶν Ἰάσονος εἶναι μητέρα: D'altra banda, Herodor identifica la mare de Jàson amb Polifema, filla d'Autòlic, variant que podem relacionar amb la Polimeda, també filla d'Autòlic, que testimonia Apol·lodor, i la Polimela d'Hesíode.¹² Polimela és filla d'Autòlic per a Tzetzes, mentre que també recull el nom Polimede als escolis a l'Alexandra de Licòfron.¹³ A més a més, cal tenir en compte que Polimela apareix citada al *Catàleg* d'Hesíode entre els eòlides, però no tenim manera de saber si es tracta de la mare de Jàson o d'un altre personatge mític.¹⁴ Sigui com sigui, sembla que Herodor altre cop prefereix la *vulgata* pel que fa a un nom femení.¹⁵

Jàson és el net d'Autòlic per via materna, així com Odisseu també ho és perquè és fill d'Anticlea.¹⁶ Les germanes de Penèlope es diuen Meda i Hipsípila, noms que recorden les dues dones amb les quals manté relacions Jàson durant l'expedició (Medea i Hipsípila).¹⁷ Els paral·lels entre la saga argonàutica i l'*Odissea* no només són

⁸ Un altre exemple mític de la figura de l'oncle iniciador la trobem en els fills d'Autòlic i oncles materns d'Odisseu, que s'encarreguen de la seva iniciació; veg. Graf (1987: 97). Veg. Bremmer (1976) per aquesta educació per part dels oncles.

⁹ A.R. 1.46; Pherecyd. fr. 104a Fowler (= fr. 121 Dolcetti). Es tracta d'una tradició més antiga (Stesich. fr. 238 *PMGF* = Sch. A.R. 1.230-233b, on també apareix Pherecyd. fr. 104b Fowler = fr. 122 Dolcetti).

¹⁰ A.R. 1.229-233.

¹¹ Val. Flac. 1.297, 317; Ou. *Ep.* 6.105; Hyg. *Fab.* 13; 14.1

¹² Apollod. 1.9.16 [1.107]; Hes. fr. 38 M.-W.

¹³ Tzetzes *H.* 6.979; *ad Lyc.* 175, 872.

¹⁴ Veg. Fowler (2013: 206).

¹⁵ Veg. *Fragment 39: Els fills de Frixos.*

¹⁶ Sch. A.R. 2.955-61a: la versió més estesa diu que Autòlic és fill d'Hermes o Apol·lo i Quíone, company d'Hèracles i avi d'Odisseu. No l'hem de confondre amb l'Autòlic que, juntament amb els seus germans a l'època en què se situa la lluita d'Hèracles contra les amàzons, s'estableixen a Sinope (Str. 12.3.11, Plu. *Luc.* 23.4-5). La confusió és present a Apol·lodor (1.5.10 [1.107]).

¹⁷ Veg. Blakely (2011) *ad loc.* Per una anàlisi detallada dels paral·lels entre l'*Odissea* i *Les Argonàutiques*, veg. West (2005: 39-64).

evidents en els episodis, sinó també en les relacions genealògiques d'ambdós protagonistes.

Ἄνδρων δὲ ἐν τῇ ἐπιτομῇ τῶν Συγγενειῶν Αἴσονος καὶ Θεογνήτης τῆς Λαοδίκου <φησὶν Ἰάσονα γεγονέναι υἱόν>: En darrer lloc, l'historiador Andró d'Halicarnàs indica que la mare de Jàson és Teogneta, filla de Laòdic, variant de la qual no en tenim més notícies.¹⁸ A més a més dels presents en aquest escoli, altres noms per a la mare de Jàson són Anfínome, Reo, Arne o Escarfe.¹⁹

¹⁸ Andro Hal. fr. 5 Fowler.

¹⁹ Amfinome: Dionys. Scyt. fr. 35 Rusten; Reo: Tz. *H.* 6.975; Arne o Escarfe: Sch. *Lyc.* 872.

Fragment 41: Hèracles no és un dels Argonautes

41a

Apollod. 1.9.19 [1.117-118] (Cuartero)

ένταῦθα δὲ Ἡρακλέα καὶ Πολύφημον κατέλιπον. Ὑλας γὰρ ὁ Θειοδάμαντος παῖς, Ἡρακλέους δὲ ἐρώμενος, ἀποσταλεῖς ὑδρεύσασθαι διὰ κάλλος ὑπὸ νυμφῶν ἠρπάγη. Πολύφημος δὲ ἀκούσας αὐτοῦ βοήσαντος, σπασάμενος τὸ ξίφος ἐδίωκεν, ὑπὸ ληστῶν ἄγεσθαι νομίζων. καὶ δηλοῖ συντυχόντι Ἡρακλεῖ. ζητούντων δὲ ἀμφοτέρων τὸν Ὑλαν
5 ἢ ναῦς ἀνήχθη, καὶ Πολύφημος μὲν ἐν Μυσίᾳ κτίσας πόλιν Κίον ἐβασίλευσεν, Ἡρακλῆς δὲ ὑπέστρεψεν εἰς Ἄργος. Ἡρόδωρος δὲ αὐτὸν οὐδὲ τὴν ἀρχὴν φησι πλεῦσαι τότε, ἀλλὰ παρ' Ὀμφάλῃ δουλεύειν. Φερεκύδης δὲ αὐτὸν ἐν Ἀφεταιῖς τῆς Θεσσαλίας ἀπολειφθῆναι λέγει, τῆς Ἄργους φθεγξαμένης μὴ δύνασθαι φέρειν τὸ τούτου βᾶρος. Δημαρέτης δὲ αὐτὸν εἰς Κόλχους πεπλευκότα παρέδωκε· Διονύσιος μὲν γὰρ αὐτὸν καὶ
10 ἡγεμόνα φησὶ τῶν Ἀργοναυτῶν γενέσθαι.

Pherecyd. fr. 111a Fowler (= fr. 132 Dolcetti); Demaratus *FGrH* 42 fr. 2a; Dionys. Scyt. 32 fr. 15a Rusten

1-6 ἐνταῦθα δὲ – εἰς Ἄργος resp. Zen. 6.21 || 1 ἐνταῦθα δὲ Heyne : ἐνταῦθα τε O; Ὑλας O : ὕλλας E hic et infra; Θειοδάμαντος E, Aegius : θειδάμαντος O : μὲν add. Hercher || 2 ἀποσταλεῖς ὑδρεύσασθαι EO : πρὸς θήραν πέμπουσιν Zen. || 3 ἐδίωκεν Zen., prob. Hercher: ἐδίωξεν EO || 5 Κίον EO, *Cion* M: Κίου x, Aegius || 6 Ἡρόδωρος ex *Herodorus* M conii. Faber : Ἡρόδοτος O; πλεῦσαι R: <συμ>πλεῦσαι add. Wilamowitz || 7 τότε, ἀλλὰ codd. : fort. ἀλλὰ τότε conii. Wagner; ἐν Ἀφεταιῖς OM : ἐν Ἀφεταιῖς edd. antiquiores || 8 τὸ τούτου Scarpi : τούτου τὸ B || 9 Δημαρέτης O, Fowler, Pàmias coll. Pherecyd. fr. 111b : Δημάρατος Aegius

Allà van abandonar Hèracles i Polifem. En efecte, Hilas, fill de Tiodamant i estimat d'Hèracles, el qual van enviar a cercar aigua, el van raptar les nimfes a causa de la seva bellesa. Polifem, que va escoltar com cridava, traient la seva espasa hi va anar a buscar-lo, ja que creia que uns pirates l'havien fet presa. Ho explica a Hèracles, amb qui es troba. Mentre ambdós buscaven a Hilas, la nau va salpar; Polifem va regnar en una ciutat que va fundar a Mísia, Cios, i Hèracles va tornar a Argos. Herodor diu que aquest no va navegar des del principi, sinó que era esclau d'Òmfale. D'altra banda, Ferecides

explica que va ser abandonat a Àfetes de Tessàlia, ja que l'Argo havia bramat que no podia suportar el seu pes. Demàretes diu que havia navegat fins a la Còlquida; mentre que Dionisi que va esdevenir el cabdill dels Argonautes.

Comentari textual i mitogràfic

Sobre la participació d'Hèracles a l'expedició dels Argonautes segons Herodor, trobem dues fonts que en parlen: la *Biblioteca* d'Apol·lodor (41a) i els escolis de *Les Argonàutiques* d'Apol·loni (41b).¹ Sens dubte, la *Biblioteca* d'Apol·lodor és el manual mitogràfic per antonomàsia. Compost en època imperial, presenta el material de manera sistematitzada a partir de les grans genealogies mítiques.² El passatge d'Apol·lodor comença fent referència a, potser, l'episodi més conegut dins la tradició d'Hèracles amb els Argonautes: la cerca del seu estimat, Hilas, quan havia marxat a fer aiguada i el posterior abandonament per part de la resta d'Argonautes.³

Apol·lodor explica que Polifem va ajudar Hèracles a buscar-lo, i en ser abandonat va fundar Cios. En aquesta versió, Hèracles no segueix els Argonautes i torna a Argos.⁴ Seguidament, cita una sèrie d'autoritats per explicar els motius per l'abandonament (el pes de l'heroi), l'absència total d'Hèracles en l'empresa argonàutica (l'esclavatge a la cort d'Òmfale) i el rol de lideratge que li atorgaven certs autors.

L'edició del *passus* l'hem duta a terme a partir del text de Cuartero.⁵ Hem afegit l'inici de l'episodi a Apol·lodor, tot i no presentar cap autoritat en específic. Cal tenir en compte que la tradició de l'*Oxonienis Laudianus* presenta Ἡρόδοτος en comptes d'Ἡρόδωρος; clarament es tracta d'un error, perquè l'escoli a *Les Argonàutiques* d'Apol·loni apareix Ἡρόδωρος, així com la tradició del *Marcianus* presenta *Herodorus*.

¹ Apollod. 1.9.19 [1.117-118]; Sch. A.R. 1.1289-91a.

² Veg. Cuartero (2017: 147-150) per a variants excèntriques de la història dels Argonautes a Apol·lodor.

³ Les fonts més conegudes per a aquest episodi són Apol·loni (1.1171-1357) i Teòcrit (13), veg. *Fragment 17: Educació d'Hèracles* i *Fragment 18: Armes escites*. Altres versions: Hellenic. fr. 131a-b Fowler (= Sch. A.R. 1.131a; 1.1207b); Orph. A. 639-657; Val. Flac. 3.481-740; Prop. 1.2017-52; Ant. Lib. 26; Hyg. *Fab.* 14, 25; Myth. Vat. 1.49; 2.227.

⁴ Teòcrit (13.81) diu que Hèracles arriba a la Còlquida caminant.

⁵ Cuartero (2010).

ένταῦθα δὲ Ἡρακλέα καὶ Πολύφημον κατέλιπον: Apol·lodor acaba d'explicar l'encontre entre els Argonautes i els dolions a Cízic.⁶ Un cop aquest episodi acaba, passa directament a narrar l'abandonament d'Hèracles i Polifem a Mísia.

Ἵλας γὰρ ὁ Θειοδάμαντος παῖς, Ἡρακλέους δὲ ἐρώμενος, ἀποσταλεῖς ὑδρεύσασθαι διὰ κάλλος ὑπὸ νυμφῶν ἠρπάγη: Hilas, fill de Tiodamant, rei dels driops, era l'estimat d'Hèracles.⁷ El rapte per part de les nimfes és absent de manera explícita en els testimonis més antics sobre l'argonàutica.

Πολύφημος δὲ ἀκούσας αὐτοῦ βοήσαντος, σπασάμενος τὸ ξίφος ἐδίωκεν, ὑπὸ ληστῶν ἄγεσθαι νομίζων. καὶ δηλοῖ συντυχόντι Ἡρακλεῖ: Polifem apareix en el catàleg argonàutic dins el contingent tessali. La seva ciutat de provinença era Larissa i participà en la centauiromàquia.⁸

Ζητούντων δὲ ἀμφοτέρων τὸν Ἵλαν ἢ ναῦς ἀνήχθη, καὶ Πολύφημος μὲν ἐν Μυσία κτίσας πόλιν Κίον ἐβασίλευσεν, Ἡρακλῆς δὲ ὑπέστρεψεν εἰς Ἄργος: Apol·lodor recull la fundació de Cios per part de Polifem, que també és present en el poema d'Apol·loni.⁹ De la mateixa manera, ambdós autors fan que Hèracles segueixi amb els treballs a les ordres d'Euristeu.

Ἡρόδωρος δὲ αὐτὸν οὐδὲ τὴν ἀρχὴν φησι πλεῦσαι τότε, ἀλλὰ παρ' Ὀμφάλη δουλεύειν: En el cas d'Herodor, aquest episodi no té lloc, atès que Hèracles no arriba a salpar amb els Argonautes perquè, mentre té lloc l'expedició, servia com a esclau a la cort d'Òmfale.¹⁰ I és que la participació d'Hèracles en la cerca del velló d'or varia depenent dels autors, anant des de l'establiment de l'heroi com a comandant de l'expedició, la participació com a argonauta *honoris causa* durant una part del viatge, fins a la total absència d'aquest. La interrupció de la travessa ja es remunta a Hesíode i Heròdot, però aquests autors no esmenten l'episodi d'Hilas, que segurament va ser

⁶ Sobre els dolions i els ciziqueus *gegeneis*, veg. *Fragment 7: Fills de la Terra*.

⁷ Veg. *Fragment 36: Driopeus*.

⁸ A.R. 1.40-45.

⁹ A.R. 1.1345-1346. Per al rol de Polifem com a *ktistes* en *Les Argonàutiques* d'Apol·loni, veg. Foster (2007: 259-260). Aristòtil (fr. 471 Rose) i Estrabó (12.4.3) adjudiquen la fundació de Cios a un heroi epònim milesi.

¹⁰ Per tant, està d'acord amb Apollod. 2.6.2-3 [2.131-132]. Per la duració d'aquest treball, veg. *Fragment 33: Òmfale*.

introduït de manera tardana en el mite.¹¹ Que Herodor no fa d'Hèracles un argonauta, quan aquest havia tractat extensament l'expedició de Jàson i la resta d'herois, sembla ser degut al fet que hi devia haver una incompatibilitat cronològica: a partir dels fragments sabem que la cerca del velló d'or esdevingué durant els tres anys que Hèracles passà a Lídia.¹²

Φερεκύδης δὲ αὐτὸν ἐν Ἀφεταιῖς τῆς Θεσσαλίας ἀπολειφθῆναι λέγει, τῆς Ἄργου φθελγυμένης μὴ δύνασθαι φέρειν τὸ τούτου βάρους: Ferecides troba una justificació per explicar la interrupció de la companyia d'Hèracles entre els Argonautes: l'heroi és abandonat a Àfetes perquè Argo, la nau, havia alçat la veu per advertir que pesava massa.¹³ En efecte, l'Argo, tot i ser un objecte, podia parlar, ja que en la seva construcció s'havia emprat fusta d'alzina de Dodona, emplaçament oracular.¹⁴ Antímac també coincideix amb aquesta explicació de Ferecides.¹⁵ En ser un heroi d'ascendència divina, havia de ser per força més gran, més feixuc i més fort que la resta. Tenim prou testimonis que indiquen que els déus tenien una estatura superior als mortals, testimonis dels quals podem inferir que també es podien aplicar als herois.¹⁶ Apol·loni sembla haver conegut aquesta versió, ja que en un moment fa que Anceu i Hèracles remin asseguts al banc central a fi que es mantingui l'equilibri de la nau.¹⁷ El pes excessiu d'Hèracles també apunta al gènere còmic i la seva representació golafre de l'heroi.¹⁸

Δημαρέτης δὲ αὐτὸν εἰς Κόλχους πεπλευκότα παρέδωκε: Demarat retardava la desaparició de l'heroi fins a l'episodi de la Còlquida, a la llum de l'escoli d'Apol·loni de Rodes, per fer que Hèracles ajudi a Jàson en la seva relació amb Medea.¹⁹

¹¹ Hes. fr. 263 M.-W.; Hdt. 7.193,2 (d'aquí segurament St. Byz. s.v. Ἀφέται). És a dir, sembla no ser anterior a finals del segle VI aC.

¹² Hèracles com argonauta encaixaria a la perfecció amb les pretensions mito-polítiques d'Herodor, així que l'absència cal explicar-la amb un problema de cronologia dels esdeveniments.

¹³ Pherecyd. fr. 111a Fowler (= fr. 132 Dolcetti).

¹⁴ Així ho indiquen els fragments de l'Argo d'Èsquil (20, 20a Radt); també mencionen la fusta Apol·lodor (1.9.16 [1.110]) i Apol·loni (4.583).

¹⁵ Antim. fr. 69 Matthews, veg. *infra*.

¹⁶ Hom. *Il.* 5.839; Ou. *Met.* 4.450. Antim. fr. 69 Matthews. Altres exemples són Eneas a Verg. *Aen.* 6.413, Hèrcules a Stat. *Theb.* 5.401 i Hèracles a A.R. 1.533, veg. *Fragment 17: Altura d'Hèracles*.

¹⁷ A.R. 1.531-533. En relació amb això, Aristòtil (*Pol.* 3.1284a) justifica el rebuig de la nau per la superioritat de l'heroi. Cuartero (2010: 179) proposa interpretar A.R. 1.1161-1171, on explica com l'heroi trenca el seu rem, com una versió còmica d'aquesta superioritat.

¹⁸ Veg. *Fragment 3: Èunom* per a bibliografia sobre l'Hèracles còmic.

¹⁹ Demarat. *FGrH* 42 fr. 2a-2b, veg. *infra*.

Διονύσιος μὲν γὰρ αὐτὸν καὶ ἡγεμόνα φησὶ τῶν Ἀργοναυτῶν γενέσθαι: Dionisi Escitobràquion, qui vol destacar el paper civilitzador d'Hèracles, a més a més, el fa cabdill de l'expedició.²⁰ Diodor de Sicília també el fa comandant, però a Apol·loni rebutja ser el líder, mentre que a *Les Argonàutiques òrfiques* és el mateix Jàson qui li proposa.²¹

41b

Cf. A.R. 1.1290-3: “Ἦσ' αὐτως εὐκηλος, ἐπεὶ νύ τοι ἄρμενον ἦεν | Ἡρακλῆα λιπεῖν· σέο δ' ἔκτοθι μῆτις ὄρωρεν, | ὄφρα τὸ κείνου κῦδος ἀν' Ἑλλάδα μὴ σε καλύψη, | αἶ κε θεοὶ δώωσιν ὑπότροπον οἴκαδε νόστον.”

Sch. A.R. 1.1289-91a (Wendel)

οὗτος γὰρ πάνυ Ἡρακλέους γέγονεν ἐταῖρος, ὃς καὶ {εἶς} πολλοὺς ἄθλους αὐτῷ συνεμάχησεν καὶ εἰς Ἴλιον συνέπλευσεν καὶ συνεπολέμησεν Ἀμαζόνας καὶ τὸν Ἀλκυονέα ἀνεῖλεν, ὡς καὶ ὁ Πίνδαρος ἱστορεῖ. ὁ δὲ Βουκόλος ἀπλῶς αὐτοὺς ἔφη φίλους εἶναι· “οἷ μίαν ἄμφω ἐταῖροι ἀεὶ δαίνοντο τράπεζαν.” ὁ δὲ λόγος· καθέζη ὡς
5 ἔτυχες ἡσυχος. Ἀπολλώνιος μὲν οὖν ἀπολελεῖσθαι φησὶ τὸν Ἡρακλέα περὶ Κίον ἐκβάντα ἐπὶ τὴν ὕδατος ζήτησιν· Διονύσιος δὲ ὁ Μιτυληναῖος συμπεπλευκέναι φησὶ τὸν ἥρωα τοῖς ἀριστεῦσιν ἕως Κόλχων καὶ τὰ περὶ Μήδειαν συμπεπραχέναι τῷ Ἰάσονι. ὁμοίως καὶ Δημαρέτης. Ἡρόδωρος δὲ φησὶ μὴ συμπεπλευκέναι αὐτὸν τε καὶ τινὰς ἄλλους. Ἡσιόδος ἐν τῷ Κήυκος γάμῳ ἐκβάντα φησὶν αὐτὸν ἐφ' ὕδατος ζήτησιν τῆς
10 Μαγνησίας περὶ τὰς ἀπὸ τῆς ἀφέσεως αὐτοῦ Ἀφετὰς καλουμένας ἀπολειφθῆναι. Ἀντίμαχος δὲ ἐν τῇ Λύδη φησὶν ἐκβιβασθέντα τὸν Ἡρακλέα διὰ τὸ καταβαρεῖσθαι τὴν Ἀργῶ ὑπὸ τοῦ ἥρωος <...>. τούτῳ δὲ καὶ Ποσειδίππος ὁ ἐπιγραμματογράφος ἠκολούθησε καὶ Φερεκύδης {Ἡσιόδῳ}. Ἐφορος δὲ ἐν τῇ ε' φησὶν αὐτὸν ἐκουσίως ἀπολελεῖσθαι πρὸς Ὀμφάλην τὴν Λυδῶν βασιλεύουσαν. ἰδίως δὲ Ἀντικλείδης ἐν τῇ β'
15 τῶν Δηλιακῶν Ἵλλον φησὶ τὸν Ἡρακλέους υἱὸν ἀποβάντα ἐφ' ὕδωρ μὴ ὑποστρέψαι.

²⁰ Dionys. Scyt. *FGrH* 32 fr. 6a.

²¹ D.S. 4.41.2; A.R., 1.341-347; Orph. A. 281-302.

Pi. N. 4.25 sq., I. 6.26 sq.; Theoc. 13.38; Dionys. Scyt. fr. 15b Rusten; Demaratus *FGrH* 42 fr. 2b; Hes. fr. 263 M.-W.; Antim. fr. 69 Matthews; Posidipp. Epigr. 703 Fernández-Galiano; Pherecyd. fr. 111b Fowler (= fr. 133 Dolcetti); Ephor. *FGrH* 70 fr. 14b; Anticl. *FGrH* 140 fr. 2

1 εις codd. : {εις} del. Wendel || 4-5 καθέζη ως ἔτυχεσ ἥσυχος add. L^s || 6 ὕδατος codd. : Ὑλα Kullmer, Wendel, Fowler || 7 τὰ coni. Wellauer : τὸν P : τοῖς L : <έν> τοῖς Keil || 8 Δημαρέτης L, def. Wendel : Δημάρετος P : Δημάρατος F || 9 post Ἡσίοδος add. δὲ Fowler || 10 περι P : παρὰ L; αὐτοῦ codd. : τῆς Ἀργούσ P; Ἀφετὰς L : Ἀφέτας Fowler ex P || 11-12 ἐκβιβασθέντα-ἥρωος codd. : ὑπο τῶν ἠρώων ἐκβιβασθῆναι αὐτον διὰ τὸ καταβαρεῖσθαι τὴν Ἀργώ P || 12 post ἥρωος lac. stat. Luetke, desideratur infinitivus; τούτω δὲ codd. : om. L; {Ἡσιόδω} del. Luetke : om. P || 13 ἐν τῇ ε' codd. : ἐν τῇ α' Müller propter sch. 1167-8b = *FGrH* 70 fr. 14a

“T’estàs assegut així, ben tranquil, perquè tenies ajustat d’abandonar Hèracles! És de tu que va partir l’ardit perquè la seva glòria arreu de Grècia no et faci ombra, si els déus ens concedien el retorn a casa.”

En efecte, era un company molt proper a Hèracles, el qual va lluitar contra ell en moltes competicions, va navegar amb ell a Ílion, va combatre contra les amàzons i va matar a Alcioneu, com explica Píndar. El Bucòlic (sc. Teòcrit) simplement diu que eren amics: “dos companys que sempre van menjar en una mateixa taula”. En el sentit “que t’asseus tranquil·lament”. Apol·loni diu que Hèracles havia estat abandonat a Cios quan va marxar a la recerca d’aigua. Dionisi de Mitilene diu que l’heroi va navegar amb la resta d’herois fins a la Còlquida durant un cert temps i va ajudar Jàson en els seus afers amb Medea. D’igual mode ho explica Demàretes. Herodor diu que aquest no forma part del viatge, com alguns altres. Hesíode a les *Noces de Cèix* diu que en haver anat a Magnèsia a la cerca d’aigua va ser abandonat a prop del riu que és anomenat Àfetes a causa d’aquest abandonament, “ἀφέσεως”. Antímac, a la *Història de Lídia*, diu que Hèracles va desembarcar perquè l’heroi suposava una càrrega per a l’Argo (...) i Posídip l’Epigramàtic el segueix, així com Fericides {a Hesíode}. Èfor, al llibre cinquè, diu que aquest havia tornat voluntàriament amb Òmfale, reina dels lidis. Anticlides, al llibre segon de les *Històries Dèlies*, diu peculiarment que Hil·los, fill d’Hèracles, no va tornar quan va anar a cercar aigua.

Comentari textual i mitogràfic

En l'escoli que ens ocupa, el comentarista recull alguns testimonis sobre la relació que mantenien Hèracles i Hilas i els episodis més coneguts del seu vincle pederàstic.¹ El poema d'Apol·loni situa l'abandonament d'Hèracles i Hilas com a episodi final del llibre primer de *Les Argonàutiques*.

El contingut de l'escoli, a partir de les queixes de Telamó a Jàson per haver abandonat Hèracles, és molt similar al del passatge d'Apol·lodor. El comentarista recull una gran llista d'autoritats per explicar l'absència d'Hèracles: Ferecides, Herodor, Demàretes i Dionisi Escitobràquion apareixen altre cop amb les mateixes informacions que a la *Biblioteca*.

Per editar el text hem seguit les edicions de Wendel i Schaefer.² Hem mantingut tot el context de l'escoli, amb les citacions que precedeixen. Fowler edita el fragment herodoreu a partir de la referència a Apol·loni.³

οὗτος γὰρ πάνυ Ἡρακλέους γέγονεν ἑταῖρος, ὃς καὶ [εἰς] πολλοὺς ἄθλους αὐτῷ συνεμάχησεν καὶ εἰς Ἴλιον συνέπλευσεν καὶ συνεπολέμησεν Ἀμαζόνας καὶ τὸν Ἀλκυονέα ἀνεῖλεν, ὡς καὶ ὁ Πίνδαρος ἱστορεῖ: L'escoliasta comença comentant la relació entre Telamó i Hèracles, companys coneguts per dur a terme la primera presa de Troia.⁴ Com a autoritat cita el poeta Píndar, el qual esmenta la relació de camaraderia entre els herois en dues ocasions.⁵

ὁ δὲ Βουκόλος ἀπλῶς αὐτοὺς ἔφη φίλους εἶναι· “οἱ μίαν ἄμφω ἑταῖροι ἀεὶ δαίνοντο τράπεζαν.” ὁ δὲ λόγος· καθέζη ὡς ἔτυχες ἥσυχος: Seguidament, trobem una altra font poètica: un vers de Teòcrit és recordat per assenyalar la intertextualitat entre el poema d'Apol·loni i els *Idil·lis* del Bucòlic.⁶

Ἀπολλώνιος μὲν οὖν ἀπολελεῖφθαί φησι τὸν Ἡρακλέα περὶ Κίον ἐκβάντα ἐπὶ τὴν ὕδατος ζήτησιν: Com ja hem esmentat anteriorment, aquest *aition* també és

¹ Pi. N. 4.25 sq., I. 6.26 sqq; Theoc. 13.38.

² Wendel (1935); Schaefer (1813).

³ Veg. Fowler (2000: 335).

⁴ Veg. *Fragment 28: Laomedont*.

⁵ Pi. N. 4.25 sq., I. 6.26 sq.

⁶ Theoc. 13.38.

present a Apol·lodor.⁷ Hem mantingut ὕδατος, *lectio* present a tots els manuscrits, en comptes de l'*emendatio* ὕλα, encara que pugui semblar una banalització.

Διονύσιος δὲ ὁ Μιτυληναῖος συμπεπλευκέναι φησὶ τὸν ἥρωα τοῖς ἀριστεύσιν ἕως Κόλχων καὶ τὰ περὶ Μήδειαν συμπεπραχέναι τῷ Ἰάσονι: Aquesta citació a Dionisi de Mitilene no és present en el text d'Apol·lodor, però ens ajuda a dilucidar les motivacions de Demàretes per fer que Hèraclès arribi fins a la Còlquida.⁸

ὁμοίως καὶ Δημαρέτης: El nom d'aquest autor, només atestat aquí, s'ha distingit de Demàretos en el *Brill's New Jacoby*.⁹

Ἡρόδωρος δὲ φησὶ μὴ συμπεπλευκέναι αὐτόν τε καὶ τινὰς ἄλλους: L'autoritat d'Herodor és assenyalada entre d'altres per a l'absència de l'heroi en l'empresa argonàutica. Tanmateix, la referència al treball d'esclavatge amb Òmfale no és present; l'escoliasta el menciona en relació amb Èfor *infra*.

Ἡσίοδος ἐν τῷ Κήυκος γάμῳ ἐκβάντα φησὶν αὐτόν ἐφ' ὕδατος ζήτησιν τῆς Μαγνησίας περὶ τὰς ἀπὸ τῆς ἀφέσεως αὐτοῦ Ἀφετὰς καλουμένας ἀπολειφθῆναι: Hesíode ofereix una explicació etiològica per al nom d'un riu, que s'anomenaria Ἀφετὰς en record de l'abandonament d'Hèraclès.¹⁰ Tanmateix, la brevetat del fragment deixa de banda una referència explícita a Hílas i Polifem.

Ἀντίμαχος δὲ ἐν τῇ Λύδη φησὶν ἐκβιβασθέντα τὸν Ἡρακλέα διὰ τὸ καταβαρεῖσθαι τὴν Ἀργὴν ὑπὸ τοῦ ἥρωος <...>: Antímac recorda la tradició atribuïda a Ferecides en el passatge de la *Biblioteca*, que justifica l'abandonament de l'expedició d'Hèraclès a partir de la protesta de la nau Argo.¹¹

τούτῳ δὲ καὶ Ποσειδίππος ὁ ἐπιγραμματογράφος ἠκολούθησε καὶ Φερεκύδης {Ἡσιόδῳ}: Posidip apareix citat juntament amb Ferecides.¹² El text de l'escoli es contradiu amb el d'Apol·lodor, ja que Ferecides no pot seguir a Hesíode (el

⁷ Apollod. 1.9.19 [1.117].

⁸ Dionys. Scyt. fr. 15b Rusten.

⁹ Veg. Fowler (2013: 210-211).

¹⁰ Hes. fr. 263 M.-W.

¹¹ Antim. fr. 69 Matthews.

¹² Posidipp. Epigr. *SHell*. 703; Pherecyd. fr. 111b Fowler (= fr. 133 Dolcetti).

qual va eliminar Luetke) ni Antímac, que és posterior; hi ha d'haver una llacuna que precedeixi les citacions.¹³

Ἐφορος δὲ ἐν τῇ ε' φησὶν αὐτὸν ἐκουσίως ἀπολελεῖσθαι πρὸς Ὀμφάλην τὴν Λυδῶν βασιλεύουσαν: Èfor sembla seguir la mateixa tradició que Herodor, d'acord amb la qual Hèraclès torna amb Òmfale.¹⁴ Per tant, l'absència que presenten aquests dos autors pot estar motivada per un desajustament amb la cronologia de la resta de treballs d'Hèraclès.

ιδίως δὲ Ἀντικλείδης ἐν τῇ β' τῶν Δηλιακῶν Ὑλλων φησὶ τὸν Ἡρακλέους υἱὸν ἀποβάντα ἐφ' ὕδωρ μὴ ὑποστρέψαι: Anticlides és l'únic que diu que Hilas és fill d'Hèraclès.¹⁵ L'historiador atenès ajunta la tradició d'Hilas, estimat d'Hèraclès, i Hil·los, fill de l'heroi. Sens dubte, en l'*Idil·li* 13 de Teòcrit trobem un joc entre Hèraclès i Hilas com a pare i fill; tanmateix, tot apunta al fet que Anticlides ha pogut confondre Ὑλλος amb Ὑλας per la seva paronímia.

¹³ Veg. Pàmias (2008: 51).

¹⁴ Ephor. *FGrH* 70 fr. 14b. L'absència de l'heroi en Herodor és relativament problemàtica, com ja havíem apuntat, veg. *Fragment 7: els Fills de la Terra*. Cal destacar que només se'ns ha conservat un crater que presenta iconogràficament a Hèraclès participant en l'expedició; LIMC "Herakles" 5.1.2796.

¹⁵ Anticl. *FGrH* 140 fr. 2.

Fragment 42: Dos Orfeus

Cf. A.R. 1.23-5: “Πρώτᾳ νυν Ὀρφῆος μνησώμεθα, τόν ῥά ποτ’ αὐτή | Καλλιόπη Θρήικι φατίζεται εὐνηθεῖσα | Οἰάγρω σκοπιῆς Πιμπληίδος ἄγχι τεκέσθαι.”

Sch. A.R. 1.23-5a (Wendel)

Ἡρόδωρος δύο εἶναι Ὀρφεῖς φησιν, ὧν τὸν ἕτερον συμπλεῦσαι τοῖς Ἀργοναύταις. Φερεκύδης ἐν τῇ ς’ Φιλάμμωνά φησι καὶ οὐκ Ὀρφέα συμπεπλευκέναι. ἔστι δέ, ὡς Ἀσκληπιάδης, Ἀπόλλωνος καὶ Καλλιόπης· ἔνιοι δὲ ἀπὸ Οἰάγρου καὶ Πολυμνίας. ζητεῖται δέ, διὰ τί Ὀρφεὺς ἀσθενὴς ὧν συνέπλει τοῖς ἥρωσιν· ὅτι μάντις ὧν ὁ Χείρων
5 ἔχρησε δύνασθαι καὶ τὰς Σειρήνας παρελθεῖν αὐτοὺς Ὀρφέως συμπλέοντος. <ταῦτα δε φησιν Ἡρόδωρος>.

Pherecyd. fr. 26 Fowler (= fr. 130 Dolcetti); Asclep. Tragil. *FGrH* 12 fr. 6c

2 post Φερεκύδης add. δ’ Fowler ex P || 2-3 ἔστι–Πολυμνίας om. edd. || 5 ἔχρησε codd. : ἔχρησε μὴ ἄλλως P; καὶ codd. : κατὰ Regenbogen apud Wendel; Ὀρφέως συμπλέοντος codd. : εἰ μὴ Ὀρφεὺς αὐτοῖς συμπλεύσειε P || 5-6 in fine verba δε φησιν Ἡρόδωρος e sch. 31-34a repetita add. P : fort. ταῦτα leg. Fowler

“Primer, farem menció d’Orfeu, que la mateixa Cal·líope, després d’haver jagut, diuen, amb el traci Èagre, va infantar prop del cim de Pimplea.”

Herodor diu que hi ha dos Orfeus, dels quals un navega amb els Argonautes. Ferecides al llibre sisè diu que és Filammó i no Orfeu qui participa en l’expedició. És, segons Asclepiades, fill d’Apol·lo i Cal·líope; però per alguns és fill d’Èagre i Polímnia. Es qüestiona com és que Orfeu, que era dèbil físicament, navegava amb els herois: perquè Quiró, que era endeví, va proclamar que fins i tot serien capaços de passar les sirenes si navegaven amb Orfeu. Això ho diu Herodor.

Comentari textual i mitogràfic

El fragment 42 prové del cos escoliogràfic al poema argonàutic d’Apol·loni de Rodas. Els escoliastes comenten l’inici del catàleg argonàutic: Apol·loni l’inaugura amb la

figura d'Orfeu. A *Les Argonàutiques*, les dues meitats del catàleg són introduïdes per Orfeu i Hèracles, ambdós herois que duen a terme tasques de transport (Orfeu els arbres i Hèracles el senglar d'Erimant). Orfeu introdueix el primer gruix d'Argonautes, els que tenen habilitats comunicatives, mentre que Hèracles inaugura la llista d'herois reconeguts per les seves capacitats físiques.¹

Dels escolis a *Les Argonàutiques* d'Apol·loni podem extreure dues informacions sobre la implicació d'Orfeu d'acord l'obra d'Herodor: que Herodor distingia entre dos Orfeus; i que justificava la presència d'aquest heroi perquè Quiró havia vaticinat que passarien les sirenes si comptaven amb ell. En el mateix escoli, trobem altres autoritats mencionades pel que fa a la participació d'Orfeu a la cerca del velló d'or (Ferecides), així com la genealogia del músic traci (Asclepiades de Tràgil).

Per editar el text, hem seguit les edicions de Wendel i Schaefer, així com per les parts corresponents a Ferecides i a Asclepiades les edicions de Dolcetti, Pàmias i Villagra.²

Ἡρόδωρος δύο εἶναι Ὀρφεῖς φησιν, ὧν τὸν ἕτερον συμπλεῦσαι τοῖς Ἀργοναύταις: La duplicació del personatge per part d'Herodor respon clarament a un intent de conciliar aspectes de la personalitat d'Orfeu que poden resultar contradictoris.³ La tradició grega coneixia molts Orfeus, com testimonien Eustati i i el filòsof del segle V dC Hèrmias.⁴ Eustati diu que els antics identificaven dos cícons com a Orfeu, el més vell era fill d'Èagre, la genealogia més coneguda, i l'altre onze generacions més jove;⁵ Hèrmias, d'altra banda, parla de tres Orfeus tracis. La *Suda*, a més a més, distingeix set per lloc de provenença, dels quals tres són tracis: un de Libetra, un d'entre els cícons i un del regne dels odrisis.⁶ Tots aquests llocs, com és d'esperar, tenen connexions amb la tradició òrfica. Potser l'emplaçament que podria tenir més

¹ A més a més, el primer lloc també indica geogràficament el punt de partida, Tessàlia (on es trobava Pièria); veg. Karanika (2010: 396).

² Wendel (1935); Schaefer (1813); Dolcetti (2004); Pàmias (2008); Villagra (2012).

³ La gran problemàtica és que trobem múltiples referències molt difícils de datar, especialment quan es tracta de la seva suposada obra poètica; veg. Bernabé (2008b: 228). Per tal de conciliar diverses datacions i perfils (Orfeu com a xaman, profeta, savi, poeta...), una "solució" seria dividir-lo en diferents personatges; veg. Valverde Sánchez (1993: 7). Ja hem tractat la multiplicació d'un personatge, veg. *Fragment 14: Hèracles filòsof*.

⁴ Eust. *Il.* 359.15; Herm. *in Phdr.* 244 A. Cal tenir en compte, però, que aquests desdoblaments són un fenomen habitual en els autors tardans. Aquesta pluralitat pot ser antiga però no en tots els casos.

⁵ Els cícons se situaven a la terra a l'est de Pangaion, entre les boques del Nestos i de l'Hebros, i sembla ser la primera regió de tràcia habitada (Hom. *Il.* 2.846, *Od.* 9.39).

⁶ Sud. 0654 s.v. Ὀρφεύς. Per més detalls sobre la localització del lloc de naixement així com d'on va viure i les possibles motivacions per part dels habitants: veg. Graf (1987: 86-90).

motius per a reclamar Orfeu és Libetra, ja que és la pàtria que trobem a *Les Argonàutiques òrfiques*, que també s'ha identificat com el lloc on Pitàgoras va entrar en contacte amb l'orfisme.⁷ La qüestió és que, segons la *Suda*, l'Orfeu dels cícons va viure dues generacions abans de la guerra de Troia, mentre que el de Libetra onze. A quins d'aquests Orfeus està fent referència Herodot? Segurament un dels dos era l'argonauta músic i l'altre un poeta de cronologia incerta. Bernabé va suggerir que l'elecció d'Herodot tenia present el fet que Homer i Hesíode eren els poetes més antics, com deia també Heròdot.⁸ Per tant, si la seva participació en l'expedició dels Argonautes el situava abans de la guerra de Troia, i Homer hauria d'haver viscut com a mínim en el mateix temps que la guerra, no té cap sentit que l'Orfeu poeta precedís als considerats primers poetes, Homer i Hesíode.⁹

Fowler contrasta la informació sobre els dos Orfeus amb l'*stemma* genealògic d'Hel·lanic, que separa Orfeu onze generacions d'Homer.¹⁰ A partir d'aquestes dades, podem inferir que, si Herodot realment seguia la genealogia d'Hel·lanic, tots dos pensaven que Homer va viure en els temps de la guerra. Podríem pensar, a més a més, que per Herodot el segon Orfeu no-argonauta hauria viscut també durant la guerra de Troia, situant-se com a contemporani d'Homer. Tanmateix, aquestes pressuposicions resulten problemàtiques: si només hi hagués un Orfeu, l'expedició argonàutica hauria de succeir alhora que la guerra de Troia; però onze generacions abans de la guerra de Troia són massa i no quadren amb la genealogia troiana reconstruïda a partir de les informacions d'Hel·lanic. Recordem que la *Suda* situava a Orfeu onze generacions abans de la guerra de Troia. A més a més, en la mateixa entrada de la *Suda* es comenta que Orfeu pertanyia a la sisena generació després d'Atlas, fet que unit amb les altres dades de la cronologia, el situaria disset generacions abans de la guerra. Resulta prou clar que els comentaris de la *Suda* no encaixen amb la construcció d'Hel·lanic. El que sembla més probable és que Hel·lanic situés l'Orfeu argonauta dues generacions abans de la guerra de Troia, de manera que onze generacions després, és a dir, nou generacions després de la guerra de Troia, es trobaria Homer. I, en realitat, es pot conciliar aquesta visió amb les informacions de la *Suda*: sis generacions després d'Atlas serien dues abans de la guerra de Troia i onze abans d'Homer, no *abans de Troia*: d'aquí

⁷ Porph. *VP* 28, 146; Paus. 9.30.9; D.S. 5.77.3. Per els vincles entre orfisme i pitagorisme, veg. 2. *Del pitagorisme a la racionalització*.

⁸ Bernabé (2008a: 17); Hdt. 2.53.

⁹ Sobre el culte a poetes històrics i mítics, veg. Mojsik (2023: 124-132).

¹⁰ Veg. Fowler (2013: 212). Hellanic. fr. 5 Fowler.

provindria la confusió.¹¹ Possiblement, doncs, Herodor s'està referint a un altre Orfeu poeta de la mateixa època que Homer o, amb més probabilitat, posterior.

Φερεκύδης ἐν τῇ ζ' Φιλάμμωνά φησι καὶ οὐκ Ὀρφέα συμπεπλευκέναι:
Segons Ferecides, en comptes d'Orfeu hauria estat Filammó, un altre músic, qui hauria participat en l'expedició dels Argonautes.¹² Tant les motivacions d'Herodor com les de Ferecides no semblen del tot clares, però, a banda de la problemàtica de les diverses personalitats d'Orfeu, aquestes modificacions (o exclusions) podrien respondre a un problema de cronologia. En les versions canòniques del mite d'Orfeu que se'ns han conservat no tenim quasi testimonis de la seva faceta com a argonauta. Les fonts més completes sobre la llegenda d'Orfeu són Virgili i Ovidi, ja d'època romana, que, per complicar les coses, no inclouen l'episodi que el situaria dins el mite de les argonàutiques. El cànon romà, així doncs, va excloure aquest episodi i va preferir el tractament del mite d'Eurídice.¹³ Orfeu tampoc és mencionat com argonauta ni per Homer ni per Hesíode, sinó que els primers testimonis que el relacionen amb els Argonautes són Píndar i Eurípides.¹⁴ En les diferents versions que coneixem, Orfeu sembla dur a terme un paper desigual dins l'expedició. Els dos relats més llargs sobre la seva participació, si deixem de banda *Les Argonàutiques òrfiques* que són molt posteriors, els presenten Apol·loni i Diodor de Sicília, el qual es basa en Dionisi de Mitilene.¹⁵ Per aquest motiu, s'ha plantejat que la participació d'Orfeu en una versió originària del mite no existís. En el seu lloc, potser hi hauria hagut un altre músic, com el que trobem representat a la mètopa del tresor dels Sicions a Delfos.¹⁶

ἔστι δέ, ὡς Ἀσκληπιάδης, Ἀπόλλωνος καὶ Καλλιόπης: Asclepiades de Tràgil fa que Orfeu sigui fill d'Apol·lo i Cal·líope, situant-lo de ple en una genealogia adient per

¹¹ Veg. Fowler (2013: 213).

¹² Pherecyd. fr. 26 Fowler (= fr. 130 Dolcetti). *Contra* Fowler (1996: 78), qui indica que la locució “means that Pherekydes is silent about X, and says rather Y.”

¹³ Verg. *G.* 4.453-525; *Ou. Met.* 10.1-11.84.

¹⁴ *Pi. P.* 4.176 el situa en sisena posició dins el catàleg. Cal dir que la cronologia de Píndar i Ferecides és molt propera i no tenim manera de saber exactament quin és l'autor de més antiguitat; veg. Brunel (1999: 485-486). *E. fr.* 27, 48.

¹⁵ *A.R.* 1.23-32 i al llarg de la narració; *D.S.* 4.40-56.

¹⁶ Mètopa datada en el segon quart del s. VI aC, que sembla presentar tant Orfeu com Filammó amb un altre heroi a cavall, potser Càstor (*LIMC* “Orpheus” 7.1.6). Aquesta representació iconogràfica ha fet pensar que el paper d'un músic en la llegenda argonàutica era antic, però que potser no es tractava d'Orfeu, sinó d'un altre músic com Filammó. Aleshores, aquesta representació i la presència en els primers autors representaria un estadi entre dues tradicions en el que es produí la substitució; veg. Valverde Sánchez (1993: 9).

a un músic.¹⁷ Apol·lo és el déu de la música, mentre que el nom de Cal·líope és *parlans*: “la de bella veu.” A partir de dos altres passatges, sabem que Linos, Himeneu i Jàlem són germans d’Orfeu a l’obra d’Asclepiades.¹⁸

ἔνιοι δὲ ἀπὸ Οἰάγρου καὶ Πολυμνίας: L’escoli recull sense indicar una autoritat que altres autors feien Èagre i Polímnia, una altra musa, els pares d’Orfeu. Apol·loni ajunta la paternitat del rei traci amb Cal·líope (musa principal), genealogia *vulgata* també present a Apol·lodor i Higí.¹⁹

Ζητεῖται δέ, διὰ τί Ὀρφεὺς ἀσθενὴς ὦν συνέπλει τοῖς ἥρωσιν: L’escoliasta sembla tenir la necessitat d’explicar per què un heroi que no presenta les característiques tipificades s’embarca en una missió tan perillosa. En defensa d’Orfeu com a entitat guerrera, Bremmer apunta que les ciutats de Libetra i Dion reclamaven la tomba d’Orfeu i suggereix que els grups òrfics es constituïen com a *warrior bands*, fet que relaciona Orfeu amb un aspecte del seu culte prou violent.²⁰ Però, a parer nostre, el seu valor no cal que sigui reforçat necessàriament per un caràcter bèl·lic, sinó que les seves habilitats s’han d’avaluar a partir d’altres paràmetres. Ens sembla més probable que Orfeu formi part d’un mecanisme més gran constituït per diferents personatges que acompleixen funcions específiques dins la narrativa de *Les Argonàutiques*.²¹

ὅτι μάντις ὦν ὁ Χείρων ἔχρησε δύνασθαι καὶ τὰς Σειρήνας παρελθεῖν αὐτοῦς Ὀρφέως συμπλέοντος: Herodor explica la companyia del músic a partir de la necessitat de les seves arts per vèncer les sirenes. Les sirenes són especialment conegudes per la seva presència també a l’*Odissea*.²² Els filòlegs han identificat aquest

¹⁷ Asclep. Tragil. *FGrH* 12 fr. 6c. Per a Orfeu com heroi musical, veg. Sarti (2020: 157–164).

¹⁸ Asclep. Tragil. *FGrH* 12 fr. 6a (= Sch. Pi. P. 4.313a), fr. 6b (= Sch. E. Rh. 895).

¹⁹ A.R. 1.24–25; Apollod. 1.3.2 [1.14], que també reconeix la paternitat d’Apol·lo i apunta a Èagre com pare putatiu; Hyg. *Fab.* 14.

²⁰ Veg. Bremmer (1991: 13–30) i Blakely (2011) *ad loc.* Pausània (9.30.4–12) explica com Orfeu rebia sacrificis olímpics i reunia a guerrers per iniciar-los al temple de Libetra.

²¹ Meuli (1921: 2–24 *apud* West 2010: 21) proposa comparar aquest esquema narratiu amb el tipus de conte “Die kunstreichen Brüder”, on un jove heroi és ajudat en la seva missió pels seus germans que tenen capacitats específiques, o també amb les “Helfermärchen”.

²² Homer coneix la llegenda dels Argonautes: Circe avisa a Odisseu dels perills de les Simplègades (*Od.* 12.39 sq.). Per a West, que Circe no digui res dels Argonautes en relació amb les sirenes però sí sobre les Simplègades no té importància: és suficient que es refereixi a l’Argo en aquest context per deduir que també coneixia l’episodi de les sirenes. Les sirenes, a l’*Odissea*, es troben en mig de dos elements argonàutics: les Simplègades i Escil·la i Caribdis; veg. West (2005: 45 i 47).

com un dels elements més antics de l'*epos* argonàutic, que després influencià Homer, i que fins i tot podria tenir el seu reflex en un vas àtic de figures negres del 580-570 aC.²³ A més a més, s'ha proposat identificar l'ὄνομάκλυτον Ὀρφήν d'Íbic amb l'Orfeu argonauta, ja que, encara que no hem conservat el context en el qual apareix, altres fragments del poeta contenen temàtica argonàutica.²⁴ Tot i això, cap font abans d'Herodor que ens hagi arribat menciona l'episodi de les sirenes dins el context de l'expedició dels Argonautes.²⁵ Aquest fet no ha de significar necessàriament que fos una invenció del nostre autor. Una possible motivació del silenci d'Homer sobre el pas dels Argonautes podria ser deguda al fet que molts altres autors explicaven que Proteu havia dit a les sirenes que moririen si fallaven a encantar a algú.²⁶ El suïcidi de les sirenes tindria més sentit si fossin derrotades en un "certamen" per un altre cantor (es digui Orfeu, Filammó com a Ferecides, o no presenti un nom específic), però deixaria sense la possibilitat d'explicar l'episodi dins el viatge de retorn d'Odisseu.²⁷ Per aquest motiu, l'autor de l'*Odissea* havia de suprimir forçosament la menció per tal de poder relatar l'encontre.

L'escoli no ens indica quan succeeix l'episodi dins *Les Argonàutiques* d'Herodor, però s'ha suggerit que succeiria durant el retorn de la Còlquida, juntament amb el pas per les Simplègades.²⁸ Però, tenint en compte que els Argonautes, segons Herodor, van retornar pel mateix camí d'anada, sembla una mica contradictori, ja que l'illa d'Antemessa, on vivien les sirenes, s'ha identificat amb uns esculls de la costa de Capri, al mar Tirrè.²⁹ Se'ns presenten dues possibilitats: o bé la notícia sobre el viatge de retorn és errònia, o bé, el que resulta més probable, que Herodor situa l'illa de les sirenes en una altra localització que no hem conservat.

²³ Veg. Graf (1987: 96). El vas mostra un cantor entre dues sirenes però no tenim cap nom: la imatge es troba mancada del seu context.

²⁴ Veg. West (2010: 12); Ibyc. fr. 306 *PMGF*. Els altres fragments relacionats tracten sobre la germana de Jàson (fr. 301) i, potser, la persecució de les Harpies per part dels Borèades (fr. 292).

²⁵ Veg. West (2005: 46). Sembla temptador unir el fragment 567 amb el 595 de Simònides (*PMG*), atès que altres fragments (544-8, 576 *PMG*) indiquen que Simònides havia escrit sobre la saga argonàutica. Posteriorment (West 2010: 14), seguint a Scheidewin, proposa unir també el fragment 508, però l'ordre dels fragments no resta clar (West 2010: 16).

²⁶ Epimenid. fr. 8 Fowler; Lyc. 712-16; Str. 6.1.1; Apollod. *Epit.* 7.19; Hyg. *Fab.* 125.13, 141.2; Seru. *Aen.* 5.864; Myth. Vat. 1.186, 2.101; sch. *Od.* 12.39; Eust. 1709.48. A *Les Argonàutiques òrfiques* (v. 1264-1290) les sirenes acaben suïcidant-se.

²⁷ El motiu del cantor que falla acostuma a aparèixer en el context de competicions, com l'Esfinx de Tebes; veg. West (2005: 47).

²⁸ Veg. Guadagno (2014: 102).

²⁹ Veg. Delage (1930: 64); Str. 1.2.12-13.

<ταῦτα δε φησιν Ἡρόδωρος>: La tradició del *Parisinus* afegeix aquesta *subscriptio* a partir de les informacions presents en l'escoli 1.31-4a, corresponent al fragment 43a.

Fragment 43: Quiró i Jàson

43a

Cf. A.R. 1.32-34: “Ορφέα μὲν δὴ τοῖον ἑῶν ἐπαρωγὸν ἀέθλων | Αἰσονίδης Χείρωνος
ἔφημοσύνησι πιθήσας | δέξατο, Πιερίη Βιστωνίδι κοιρανέοντα.”

Sch. A.R. 1.31-4a (Wendel)

Πιερία ὄρος Θράκης, ἐν ἣ διέτριβεν Ὀρφεύς. φησὶ δὲ Ἡρόδωρος ὅτι παρήνησεν ὁ
Χείρων τῷ Ἰάσονι, ὅπως τὸν Ὀρφέα σὺν τοῖς Ἀργοναύταις παραλάβῃ.

Γ ἦ L : ῥ P || 2 μάντις ὧν ὁ Χείρων ἔχρησε δύνασθαι καὶ τὰς Σειρήνας παρελθεῖν αὐτοὺς Ὀρφέως
συμπλέοντος A add. in fine e sch. 23/25a

“Tal era Orfeu, que, com a auxiliar en els seus treballs, l'Esònida va acollir obeint els consells de Quiró. Era el sobirà de Pièria Bistònida.”

Pièria és una muntanya de Tràcia on viu Orfeu. Herodor diu que Quiró va recomanar a Jàson que convidés a Orfeu amb la resta d'Argonautes.

43b

Vide fr. 42 = Sch. A.R. 1.23-5a (Wendel)

Comentari textual i mitogràfic

Els escolis d'Apolloni de Rodes tornen a ser la font per al fragment 43 d'Herodor. El versos del poeta alexandrí continuen fent referència a Orfeu dins el catàleg argonàutic.

L'escoliasta aclareix la localització de Pièria i afegeix la dada que es remunta a l'obra argonàutica d'Herodor: Jàson demana que Orfeu formi part de l'expedició a la Còlquida a instància d'una profecia del seu mestre, el centaure Quiró.

L'establiment del text s'ha dut a terme a partir de les edicions de Wendel i Schaefer.¹ El fragment 43b correspon a l'escoli 1.23-5, en el qual apareix la dada sense la menció específica d'un autor a excepció de la tradició del *Parisinus* i que no hem inclòs perquè l'escoli també forma part del fragment 42;² mentre que en el fragment 43a (1.32-34), l'escoli que ens ocupa, Herodor n'és la font explícita.

Πιερία ὄρος Θράκης, ἐν ἣ διέτριβεν Ὀρφεύς: L'escoliasta presenta una dada geogràfica sobre el lloc d'habitatge d'Orfeu: Pièria.³ Com Apol·loni, el comentarista localitza aquesta muntanya a Tràcia, tot i que realment formava part de Macedònia.⁴

φησὶ δὲ Ἡρόδωρος ὅτι παρήνησεν ὁ Χείρων τῷ Ἰάσονι, ὅπως τὸν Ὀρφέα σὺν τοῖς Ἀργοναύταις παραλάβῃ: El comentarista ens explica en dos escolis diferents que la presència del músic en l'expedició es devia a un oracle del centaure Quiró. La relació entre Quiró i Jàson s'estableix durant l'educació per part del centaure al jove heroi.⁵ La participació de l'heroi no només depèn de l'oracle de Quiró, sinó que també pot ser deguda al fet que la seva música permetia que els que remessin poguessin fer la feina a un ritme constant i de manera entretinguda.⁶

¹ Wendel (1935); Schaefer (1813).

² Veg. *Fragment 42: Dos Orfeus*.

³ Graf (1987: 90) exposà que si creiem que les tombes signifiquen l'origen del culte, hem de dir que Orfeu era de Pièria, però també pot ser que s'hagin apropiat del culte en època panhelènica.

⁴ Veg. Mojsik (2020: 41), que destaca com la connexió amb Pièria és un mecanisme propagandístic macedoni, per tal de connectar l'origen de la cultura literària amb aquesta regió, atès que Orfeu és l'ancestre d'Homer i Hesíode: "We may state that Orpheus' connection with Leibethra and Pieria does not result from any primary Thracian roots of Pieria, but from the myth-creating and worshipping activity of the Macedonians themselves."

⁵ Per a l'educació de Jàson, part de la *Pítica* 4 de Píndar, veg. Gregory (2018: 48-51). Quiró és un centaure extraordinari, que malgrat ser un ésser agreste, gaudeix d'un renom cultural, veg. Bremmer (2012: 35): "He thus has the traits of a culture hero, in mythology often indeed a character that is not wholly part of culture himself."

⁶ Veg. Villagra (2012: 53).

Fragment 44: Ídmon

Cf. A.R. 1.139-45: "Íδμων δ' ὑστάτιος μετεκίαθεν ὅσσοι ἔναιον | Ἄργος, ἐπεὶ δεδαῶς τὸν ἔον μόρον οἰωνοῖσιν | ἦιε, μὴ οἱ δῆμος ἐκλείης ἀγάσαιτο· | Οὐ μὲν ὄ γ' ἦεν Ἄβαντος ἐτήτυμον· ἀλλὰ μιν αὐτός | γείνατο κυδαλίμοις ἐναρίθμιον Αἰολίδησι | Λητοῖδης, αὐτὸς δὲ θεοπροπίας ἐδίδαξεν | οἰωνούς τ' ἀλέγειν ἠδ' ἔμπυρα σήματ' ιδέσθαι."

Sch. A.R. 1.139-44a (Wendel)

Χαμαιλέων φησὶ τὸν Θέστορα Ἰδμόνα παρὰ τοῖς ἀρχαίοις καλεῖσθαι διὰ τὸ ἔμπειρον εἶναι. ἄλλοι φασὶ καὶ Θέστορα συμπλεῦσαι τοῖς Ἀργοναύταις. τὸν Ἀμφιάρων δὲ φησὶ συμπλεῦσαι Δηῖοχος. ὁ δὲ Ἰδμων, ὡς ἱστορεῖ Φερεκύδης, ἐγένετο παῖς Ἀστερίας τῆς Κορώνου καὶ Ἀπόλλωνος, οὗ καὶ Λαοθόης Θέστωρ· τοῦ δὲ Κάλχας. ἀναιρεῖται δὲ
5 Ἰδμων ἐν Μαριανδυνία ὑπὸ κάπρου. ὅτι δὲ Ἄβαντος υἱὸς Ἰδμων, φησὶ καὶ Ἡρόδωρος.

Chamael. fr. 15 Wehrli (= fr. 17 Giordano); Dei(l)och. fr. 2 Fowler; Pherecyd. fr. 108 Fowler (= fr. 127 Dolcetti)

1 Χαμαιλέων L : Χαιμαλέων P; Ἰδμόνα L : Ἰδμωνα P; ἔμπειρον <μαντικής> dub. add. Jacoby || 2 post ἄλλοι add. δὲ Fowler || 2-3 τὸν Ἀμφιάρων δὲ φησὶ συμπλεῦσαι Δηῖοχος codd. : Δηῖοχος δὲ καὶ Ἀμφιάρων Müller || 3 δηῖοχος codd. : δηίλοχος prop. Weichert || 4 Λαοθόης L, Est. Gr. 77 : Λασθείας P : Λασθήος vel fortasse Λαοθήος Est. gr. 112 || 5 Ἡρόδωρος L : Ἡρόδοτος P

“Ídmon va ser el darrer a arribar dels qui habitaven Argos, car, bo i coneixent el seu fat pels auguris, venia a fi que el seu poble no prengués en greuge la seva anomenada. No era en realitat fill d’Abant, ans, per incloure’l en el nombre dels Eòlides, l’havia engendrat el mateix fill de Leto i ell mateix li ensenyà l’endevinació, a posar esment en els auguris i a veure senyals en les ofrenes que cremen.”

Cameleó diu que els antics anomenaven Ídmon a Tèstor, atès que era un erudit; altres diuen que Tèstor també va navegar amb els Argonautes. Deíoc diu que Amfiarau també va navegar amb aquests. Ídmon, com explica Ferecides, era fill d’Astèria, filla de Coronos, i d’Apol·lo, del qual i de Laòtoe també provenia Tèstor, i d’aquest Calcant. Ídmon és mort a Mariandínia per un senglar. Que Abant era fill d’Ídmon, també ho diu Herodor.

Comentari textual i mitogràfic

El context per al fragment 44 d'Herodor són els escolis al catàleg argonàutic d' de Rodes. El poeta introdueix l'endeví Ídmon com a integrant final del contingent argiu.¹

Ídmon és un nom parlant ("coneixedor") que escau a la perfecció com a endeví dels Argonautes.² Els escolis ens proporcionen notícies sobre la genealogia d'aquest i la seva mort en diferents autors: Cameleó, Deíoc i Ferecides. L'episodi sembla ser important dins l'obra d'Herodor, atès que succeeix a la terra dels mariandins, concretament a la regió on se situarà Heraclea Pòntica.

Per l'establiment del text hem seguit les edicions de Wendel i Schaefer.³ En aquest cas, la tradició del *Parisinus* presenta la *facilior* Ἡρόδοτος; això no obstant, Herodor apareix citat en altres escolis en relació a Ídmon i el seu paper en el relat argonàutic.⁴

Χαμαιλέων φησὶ τὸν Θέστορα Ἰδμόνα παρὰ τοῖς ἀρχαίοις καλεῖσθαι διὰ τὸ ἔμπειρον εἶνα: Cameleó intenta unir les dues tradicions d'Ídmon i Tèstor en un sol heroi; Ídmon serviria d'epítet per a Tèstor.⁵ Certament, com testimonia aquest escoli, el nom d'aquest endeví de l'expedició argonàutica varia en les nostres fonts entre Ídmon, Tèstor i Amfiarau.⁶ Aquí ens trobem, doncs, amb una situació inversa a la que hem vist amb el desdoblament d'Orfeus:⁷ l'endeví és un sol personatge que rep noms diferents.

ἄλλοι φασὶ καὶ Θέστορα συμπλεῦσαι τοῖς Ἀργοναύταις: Altres autors feien Tèstor acompanyant de Jàson, segurament juntament amb (καὶ) Ídmon.¹ Tèstor és també un endeví, pare del també endeví Calcant als textos homèrics.⁸

¹ Després de presentar Hèraclès (I.122-131) i el danaida Naupli (I.133-138).

² A *Les Argonàutiques* d'Apol·loni (I.65-66) trobem un altre endeví amb un paper menys important dins la narrativa, Mopsos. Apol·loni també explica la seva mort a Líbia, causada per la mossegada d'una serp (4.1502-1536).

³ Wendel (1935); Schaefer (1813).

⁴ Veg. *Fragment 50: Mort d'Ídmon; Fragment 51: Olivera d'Heraclea; Fragment 53: Medea*.

⁵ Chamael. fr. 15 Wehrli (= fr. 17 Giordano).

⁶ Ídmon: Herodor. fr. 44, 50, 51 Fowler; A.R. 1.140-145; Orph. A. 187; Hyg. *Fab.* 14; Apollodor. 1.9.23 [1.126]; Tèstor: Sch. A.R. 1.139-44a; Amfiarau: Dei(l)och. fr. 2 Fowler; Apollod. 1.9.16 [1.112]; Sch. Pi. P. 4.338a.

⁷ Veg. *Fragment 42: Dos Orfeus*.

⁸ Hom. *Il.* 1.69; també a S. *Ai.* 811. Per la importància de les genealogies d'endevins per a la transmissió de l'art endevinatòria, veg. Suárez de la Torre (2009).

τὸν Ἀμφιάραον δέ φησι συμπλεῦσαι Δηῖος: Deíoc, en canvi, deia que Amfiarau era qui havia participat en l'expedició.⁹ Amfiarau és també argiu, connectat estretament amb l'episodi dels set contra Tebes: ens trobem amb un endeví-guerrer.¹⁰ Vecchio creu que Amfiarau és més antic i originari, a causa del fet que la figura d'Ídmon/Tèstor no sembla tenir una presència tan estable dins les tradicions en les quals apareixen. L'existència de tots dos noms respondria a l'ús d'Ídmon per part d'Apol·loni com a epítet erudit d'Amfiarau.¹¹ Tanmateix, Ídmon apareix testimoniat dins la saga argonàutica, amb un rol important a l'episodi de la Còlquida, als *Cants Naupactis* i en Eumel.¹² Aleshores, si aquestes tradicions anteriors a Apol·loni li atorgaven un paper principal, no sembla gaire convincent la hipòtesi d'Ídmon com a epítet i no com a nom propi.

ὁ δὲ Ἴδμων, ὡς ἱστορεῖ Φερεκύδης, ἐγένετο παῖς Ἀστερίας τῆς Κορώνου καὶ Ἀπόλλωνος, οὗ καὶ Λαοθόης Θεέστωρ· τοῦ δὲ Κάλχας: Pel que fa a la seva genealogia, Ferecides diu que Ídmon era fill d'Astèria (filla de Coronos) i d'Apol·lo; mentre que Tèstor era fill de Laòtoe i Apol·lo.¹³ Amb aquesta filiació, Ferecides diferencia tots dos personatges. No obstant això, l'estructura sintàctica de l'escoli ha provocat algunes confusions sobre aquesta genealogia. Els estudiosos han donat per fet que l'antecedent d'οὗ és Ídmon, quan per proximitat tindria més sentit que fes referència a Apol·lo. Tot i que la cronologia seguiria funcionant, ja que situaria a Ídmon dues generacions abans de la guerra de Troia, Calcant quedaria massa allunyat d'Apol·lo.

ἀναιρεῖται δὲ Ἴδμων ἐν Μαρριανδυνίᾳ ὑπὸ κάπρου: Aquesta informació sobre la mort d'Ídmon, aquí sense cap autoritat explicitada, apareix en un altre escoli que cita Herodor.¹⁴

⁹ Dei(l)och. fr. 2 Fowler. Amfiarau apareix en el catàleg dels Argonautes d'Apol·lodor (1.8.2), mentre que Ídmon no apareix en el catàleg però sí que explica la seva mort (1.9.23).

¹⁰ Per a l'estudi més complet sobre aquesta figura i el seu culte a l'Àtica; veg. Sineux (2007); per una comparació entre Amfiarau i la figura d'Aquil·les a la *Iliada*, veg. Doyen (2013). Sobre els endevins i el seu rol en època arcaica com a guerrers, veg. Bremmer (1993: 153): "The seer was also a warrior: on Greek shield-straps we can see Amphiarau with full military equipment and Mopsus as athlete during the funeral games for Jason's grandfather Pelias."

¹¹ Veg. Vecchio (1998: 40-41): "Quella di Idmon/Testor è, infatti, una figura più evanescente rispetto ad Anfaraio e, soprattutto, meno strettamente legata all'Argolide."

¹² *Naupactia* fr. 6-7 PEG; Eumel. fr. 21 PEG.

¹³ Pherecyd. fr. 108 Fowler (= fr. 127 Dolcetti = Sch. A.R. 1.139-44a). Pàmias (2008: 48) apunta que una notícia etnogràfica sobre Mariandínia es retroba a Pherecyd. fr. 27 Fowler (= fr. 134 Dolcetti). Aquesta notícia podria indicar la presència de l'episodi de la mort d'Ídmon en l'autor.

¹⁴ Sch. A.R. 2.815; veg. *Fragment 50: Mort d'Ídmon*.

ὅτι δὲ Ἄβαντος υἱὸς Ἴδμων, φησὶ καὶ Ἡρόδωρος: Herodor no presentava la mateixa genealogia que Ferecides: Ídmon no era fill d'Apol·lo, sinó d'Abant. Fowler, que tendeix a justificar les tries d'Herodor a partir de la seva tendència racionalitzant, suggereix que el mitògraf heracleota preferiria un pare mortal més que no sobrenatural; o bé, el que sembla més probable en la nostra opinió, que Abant fos el pare putatiu d'Ídmon com també diu Apol·loni, potser per tal de conciliar aquestes dues tradicions.¹⁵ Ídmon apareix com a fill d'Abant a Píndar, Valeri Flac (amb l'epítet *Phoebeius* que reflectiria aquesta doble paternitat) i a *Les Argonàutiques òrfiques*.¹⁶

¹⁵ Veg. Fowler (2013: 213). El fet que no aparegui especificat el rol d'Apol·lo com a pare “biològic” pot ser degut a la brevetat de l'estil dels escolis. A.R. 1.142, 2.824 i Hyg. *Fab.* 14.59-60 reconeixen aquestes dues genealogies d'Ídmon.

¹⁶ Pi. P. 4.338a; Val. Flac. 1.228; Orph. A. 1.187.

Fragment 45: Milet

Cf. A.R. 1.185-189: “Καὶ δ’ ἄλλω δύο παῖδε Ποσειδάωνος ἴκοντο, | ἦτοι ὁ μὲν πτολίεθρον ἀγαυοῦ Μιλήτιοι | νοσφισθεὶς Ἐργῖνος, ὁ δ’ Ἰμβρασίης ἕδος Ἥρης | Παρθενίην Ἀγκαῖος ὑπέρβιος· ἴστορε δ’ ἄμφω | ἡμὲν ναυτιλίας ἠδ’ ἄρεος εὐχετόωντο.”

Sch. A.R. 1.185-8a (Wendel)

ὁ μὲν ἦν υἱός, ὁ δὲ Ἐργῖνος ἀπόγονος· Ἀγκαῖος υἱὸς Ἀστυπαλαίας τῆς Φοίνικος καὶ Ποσειδῶνος, Ἐργῖνος δὲ Κλυμένου τοῦ Πρέσβωνος καὶ Βουζύγης τῆς Λύκου. ὁ δὲ Μίλητος, ἀφ’ οὗ καὶ ἡ πόλις Μίλητος, Εὐξαντίου τοῦ Μίνωος, οἱ δὲ φασιν αὐτὸν Ἀπόλλωνος καὶ Ἀρείας τῆς Κλεόχου· ἐκλήθη δὲ Μίλητος, ὅτι ἐκρύβη ὑπὸ τῆς μητρὸς ἐν μίλακι. οἱ δὲ φασιν ὑπὸ Σαρπηδόνοιο τοῦ Διὸς Μίλητον κτισθῆναι, ὀνομασθεῖσαν ἀπὸ τῆς ἐν Κρήτῃ. ὀνομασθῆναι δὲ αὐτὴν πρῶτον λέγουσι Πιτυοῦσσαν, οἱ δὲ Ἀστερίαν, εἶτα Ἀνακτορίαν, εἶτα Μίλητον. καὶ Ἀριστόκριτός φησιν ὅτι Ἀρεία θυγάτηρ ἐγένετο Κλεόχου, ἧς καὶ Ἀπόλλωνος γενέσθαι βρέφος, καὶ τοῦτο ἐκτεθῆναι εἰς μίλακα, τὸν δὲ Κλεόχον ἀνελέσθαι καὶ ὀνομάσαι ἀπὸ τῆς μίλακος Μίλητον· τοῦτον δὲ ἀνδρωθέντα καὶ φθονούμενον ὑπὸ τοῦ Μίνωος ἀναχωρῆσαι εἰς τὴν Σάμον, ἀφ’ οὗ καὶ τόπος ἐκεῖ Μίλητος. καὶ ἀπὸ τῆς Σάμου μεταβὰς εἰς τὴν Καρίαν ἔκτισε πόλιν, Μίλητον ἀφ’ ἑαυτοῦ καλέσας. μαρτυρεῖ Ἡρόδωρος.

Aristocrit. historicus *FGrH* 493 fr. 3

2 Κλυμένου codd. : Περικλυμένου P; Βουζύγης codd. : Βουδείας Willamowitz coll. sch. T *Il.* 16.572 et Eust. *Il.* 1076.25 || 2-3 post Λύκου add. verba ex sequentibus repetita ἡ δὲ Μίλητος τὸ παλαιὸν Πιτυοῦσσα ἐκαλεῖτο ἀφ’ οὗ καὶ ἡ πόλις Μίλητος hoc loco P : post Μίνωος L || 3 Εὐξαντίου codd. : ἐξ Ἀκτίου P : Εὐξανθίου Wellauer, traditum tuetur Wendel coll. *Etym. Magn.* 394.35 || 7 Ἀνακτορίαν Wendel loc. sim. : Ἀνακτόριον codd. || π ἐκεῖ Wendel : ἐστὶ L : τίς ἐστὶν ἐκεῖ P || 12 Ἡρόδωρος codd. : Ἡρόδοτος P

“També arribaren dos altres fills de Posidó; l’un havia deixat la ciutadella de l’il·lustre Milet: era Ergí; l’altre, la seu d’Hera Imbràsia, Partènia: era el violent Anceu. Tots dos es vantaven de ser tan experts en la navegació com en la guerra.”

Un era fill (sc. de Posidó), mentre que Ergí és el seu descendent. Anceu era fill d'Astipalea, filla de Fènix, i de Posidó; Ergí de Climen, fill de Presbont, i de Buzigues, filla de Licos. I Milet, del qual prové el nom de la ciutat de Milet, era fill d'Euxanci, fill de Minos, mentre que d'altres diuen que d'Apol·lo i Aria, filla de Clèoc: va ser anomenat Milet perquè va ser amagat per la seva mare a una alzina, “ἐν μίλακι”. Alguns diuen que Milet va ser fundada per Sarpèdon, fill de Zeus, nom designat per la ciutat de Creta. Es diu que primer va ser anomenada Pitiussa, altres diuen que Astèria; posteriorment Anactòria i després Milet. Aristòcrit és qui explica que Aria va ser la filla de Clèoc, la qual va donar llum el rebrot d'Apol·lo, nadó que va ser exposat a una alzina i que Clèoc va recollir i anomenar per l'alzina “Milet”. En fer-se un home i en patir la gelosia de Minos, va marxar a Samos, d'on prové el nom d'un lloc anomenat Milet. I, havent-se traslladat de Samos a la Cària, va fundar una ciutat que anomena Milet pel seu nom. Herodor en dona testimoni.

Comentari textual i mitogràfic

Els escolis a *Les Argonàutiques* d'Apol·loni de Rodes emparen un fragment herodoreu sobre Milet, heroi epònim de la ciutat jònia. Els versos que comenta fan al·lusió al catàleg argonàutic, on Apol·loni ha introduït conjuntament Anceu de Samos i Ergí de Milet. Ambdós herois comparteixen unes arrels que els enllacen amb Posidó; ens trobem a una genealogia ben adient per uns mariners bregats que competiran per ser el nou pilot de l'Argo un cop Tifis hagi mort a la terra dels mariandins.¹

El passatge es pot dividir en dos nuclis temàtics: a) les genealogies relatives a Anceu i Ergí; b) la prehistòria mítica de Milet i el seu heroi epònim. La primera part manca de cap autoritat, mentre que per la mitologia milèsia trobem les citacions d'Aristòcrit de Milet i el nostre Herodor.

El text ha estat establert a partir de les edicions de Wendel i Schaefer.² El gran problema que presenta l'escoli en el qual s'inscriu la citació a Herodor és que no queden clares quines parts s'han d'atribuir a Aristòcrit i quines al nostre autor.³ La presència de l'escriptor heracleota a la *subscriptio* ens pot fer pensar que l'última part de l'escoli li correspondria, és a dir, la cita d'Herodor començaria a partir de τοῦτον δὲ ἄνδρωθέντα. No obstant això, sembla bastant probable que el testimoni d'Aristòcrit

¹ Veg. *Fragment 54: Tifis*.

² Wendel (1935); Schaefer (1813).

³ A més a més, la tradició del *Parisinus* confon el nom de l'escriptor heracleota amb Heròdot.

s'hagi inserit en una explicació més llarga extreta d'Herodor.⁴ L'escoliasta només recorda l'autoritat d'Aristòcrit pel que fa l'exposició de Milet per part de Clèoc, però no pas pels diferents noms i fundacions que va rebre la ciutat, una qüestió que podria interessar també Herodor.

ὁ μὲν ἦν υἱός, ὁ δὲ Ἐργῖνος ἀπόγονος: L'escoliasta creu necessari remarcar que encara que Apol·loni indiqui que ambdós són παῖδες de Posidó, Anceu és un fill directe, mentre que Ergí és descendent en tant que mini.⁵

Ἄγκαϊος υἱὸς Ἀστυπαλαίας τῆς Φοίνικος καὶ Ποσειδῶνος, Ἐργῖνος δὲ Κλυμένου τοῦ Πρέσβωνος καὶ Βουζύγης τῆς Λύκου: Seguidament, el comentarista desenvolupa les genealogies d'Anceu i d'Ergí. Anceu és fill de Posidó i Astipalea (filla de Fènix); Ergí és fill de Climen (fill de Presbont) i Buzigues (filla de Licos i, per tant, descendent de Posidó).⁶ Segons Píndar, Ergí és un beoci fill de Climen, el qual guanya la cursa en els jocs programats per Hipsípila a Lemnos; els escolis a aquest vers presenten exactament la mateixa genealogia que els escolis argonàutics.⁷ Sembla que ambdós cossos escoliogràfics estan fent referència a l'Ergí beoci derrotat durant l'època de joventut d'Hèracles.⁸ Sobre Ergí tenim altres notícies provinents d'Herodor: la seva elecció com a pilot de l'Argo quan mor Tifis.⁹ Aquest fet ens inclina a pensar que les informacions genealògiques que trobem al principi de l'escoli també provindrien de *Les Argonàutiques* d'Herodor.

ὁ δὲ Μίλητος, ἀφ' οὗ καὶ ἡ πόλις Μίλητος, Εὐξαντίου τοῦ Μίνωος, οἱ δὲ φασιν αὐτὸν Ἀπόλλωνος καὶ Ἀρείας τῆς Κλεόχου: Aquí trobem el primer canvi temàtic dins l'escoli. Un cop ha establert les genealogies d'ambdós Argonautes, el comentarista està interessat a recollir les informacions sobre Milet i els seus orígens

⁴ Aleshores, la localització cretenca dels orígens de Milet correspondria a la visió d'Herodor i no pas d'Aristòcrit; veg. Polito (2011: 87).

⁵ Veg. *infra* per la genealogia concreta.

⁶ Sch. II. 16.572. Aquest Anceu, fill de Posidó i Astipalea, és diferent de l'esmentat a A.R. 1.163-171. Sobre l'altre Anceu: Paus. 7.4.1; Call. *SHell* 50.

⁷ Pi. O. 4.61 i Sch. *ad loc.*

⁸ L'episodi es troba desenvolupat a Apol·lodor (2.67-69).

⁹ Veg. *Fragment 55: Ergí* per un desenvolupament dels arguments contra un Ergí milesi a Herodor. Veg. també Fowler (2013: 193-194) per la barreja d'elements entre la mitologia dels mínies i dels Argonautes.

mítics. Milet era fill d'Euxanci, fill de Minos; segons una altra tradició d'Apol·lo i Aria, filla de Clèoc. Aquesta serà la versió que adjudicarà a Aristòcrit de Milet.¹⁰

ἐκλήθη δὲ Μίλητος, ὅτι ἐκρύβη ὑπὸ τῆς μητρὸς ἐν μίλακι: Milet és amagat en un arbre (ἐν μίλακι): ens trobem amb un *aition* per l'exposició del nadó.¹¹ El comentarista afegeix l'explicació al nom de l'heroi, que faria referència al lloc on va ser exposat perquè la seva mare tenia por que Minos li volgués fer mal.¹² El σμίλαξ s'ha identificat amb diferents arbres i plantes: el *Quercus ilex*, el *Taxus baccata*, el *Smilax aspera*, l'espècie de les *Convolvulus* i la *Vigna unguiculata*. En aquest context que fa referència als orígens cretencs de Milet, una referència a l'alzina, el *Quercus ilex*, sembla escaient.¹³

οἱ δὲ φασιν ὑπὸ Σαρπηδόνοιο τοῦ Διὸς Μίλητον κτισθῆναι, ὀνομασθεῖσαν ἀπὸ τῆς ἐν Κρήτῃ: Els mites i les restes arqueològiques de Milet mostren una sèrie de contactes amb la Creta minoica.¹⁴ Èfor deia que Milet fou fundada per Sarpèdon, que s'endú habitants d'una Milet prèvia cretenca.¹⁵ Primer marxa a Samos, on hi havia un lloc anomenat Milet, i després a Cària, on es troba l'emplaçament conegut per la ciutat.

ὀνομασθῆναι δὲ αὐτὴν πρῶτον λέγουσι Πιτυοῦσαν, οἱ δὲ Ἀστερίαν, εἶτα Ἀνακτορίαν, εἶτα Μίλητον: A l'escoli també tenim testimoniats altres noms per a la ciutat abans de Milet.¹⁶ A partir de les fonts que tracten la fundació de Milet, podem distingir dues successions: Pitiussa – Anactòria – Milet i Astèria – Anactòria – Milet.¹⁷ Aquesta segona recolliria la tradició que situa com a heroi fundador a Asteriò, un personatge que apareix en les tradicions locals de moltes altres ciutats.¹⁸ Polito ha distingit els orígens per les històries de fundació: una jònica (amb Neleu i present a

¹⁰ Aristocrit. *historicus FGrH* 493 fr. 3, veg. *infra*.

¹¹ Veg. Thomas (2019: 234) sobre l'exposició de Milet: "This implies a magnificent early hero."

¹² Apollod. 3.1.1 [3.1]; Paus. 7.2.5.

¹³ Veg. Polemis et al. (2019) per la preeminència de l'alzina en aquesta illa fins als nostres temps.

¹⁴ Per una visió històrica i arqueològica de la fundació de la ciutat: veg. Gorman (2001), Greaves (2002) i Masturzo (2022). Per una col·lació entre els diferents noms de la ciutat abans d'anomenar-se Milet i els suposats herois fundadors: veg. Polito (2011: 65-100).

¹⁵ Ephor. *FGrH* 70 fr. 127. L'historiador sembla que intenta esborrar la presència de l'heroi epònim.

¹⁶ Veg. Polito (2010: 52-54) per un excel·lent resum del *status quaestionis*.

¹⁷ St. Byz. s.v. Μίλητος i Plin. *HN* 5.112 afegeixen Lelegeis al principi de la llista (després Pitiussa – Anactòria – Milet).

¹⁸ Segurament es tracta d'una hipòstasi de Zeus Asteriò; veg. Polito (2011: 85 i 92). Sobre el personatge d'Asteriò: veg. Gershenson (1978: 162-169)

Heròdot i Pausànias)¹⁹, una cretenca (amb Milet o Sarpèdon, com trobem a l'escoli i les autoritats citades), una cària (amb un Milet autòcton a l'Ἐκλογή Ἱστοριῶν)²⁰ i una grega autòctona (amb Asteriό fill d'Ἄναx a Pausànias).²¹

καὶ Ἀριστόκριτός φησιν ὅτι Ἀρεία θυγάτηρ ἐγένετο Κλεόχου, ἧς καὶ Ἀπόλλωνος γενέσθαι βρέφος, καὶ τοῦτο ἐκτεθῆναι εἰς μίλακα, τὸν δὲ Κλέοχον ἀνελέσθαι καὶ ὀνομάσαι ἀπὸ τῆς μίλακος Μίλητον: La citació a Aristòcrit recull les informacions que l'escoliasta ja ha fornint anteriorment sobre la genealogia de Milet i l'exposició del nadó.²²

τοῦτον δὲ ἀνδρωθέντα καὶ φθονούμενον ὑπὸ τοῦ Μίνως ἀναχωρῆσαι εἰς τὴν Σάμον, ἀφ' οὔ καὶ τόπος ἐκεῖ Μίλητος: El rerefons mitològic, com recull Apol·lodor, apunta al fet que Minos, Sarpèdon i Radamant es disputaven l'amor de Milet.²³ Aquest prefereix Sarpèdon, però com que Minos era més poderós han de fugir de Creta. D'altra banda, Nicandre de Colofó deia que Milet era fill d'Acacalis, filla de Minos, i d'Apol·lo: la mare exposa al nen per por i Apol·lo mana a unes llobes que s'encarreguin d'ell.²⁴ Com que el seu avi el desitja, marxa a Anactòria, on mata al gegant Asteriό i funda Milet.²⁵

καὶ ἀπὸ τῆς Σάμου μεταβάς εἰς τὴν Καρίαν ἔκτισε πόλιν, Μίλητον ἀφ' ἑαυτοῦ καλέσας. μαρτυρεῖ Ἡρόδωρος: A primera vista pot semblar estrany que Herodor, el qual està interessat en mites d'Heraclea Pòntica, s'interessi també per Milet.²⁶ La resposta es pot trobar en una tradició aïllada que només proporciona

¹⁹ Hdt. 1.146.2-3; Paus. 7.2.6.

²⁰ *An. Par.* 2.193.

²¹ Paus. 1.35.6; veg. Polito (2011: 92): "Tirando le somme, dalla documentazione superstita sembrano emergere quattro/cinque diversi racconti di fondazione: quello ionico (Neleo), quello cretese con Sarpèdon, quello cretese con Miletos, quello autoctono cario (Miletos autoctono), quello autoctono greco (Asterio figlio di Anax)."

²² Aristocrit. *historicus FGRL* 493 fr. 3, veg. *supra*.

²³ Apollod. 3.1.1 [3.2].

²⁴ Nic. fr. 46 Schneider (= *Ant. Lib.* 30.1-2).

²⁵ Paus. 7.2.5; Nic. *FGRL* 271 fr. 46 ho reporta de manera similar. Veg. *infra* pels altres noms de Milet.

²⁶ Veg. Prinz (1979: 110 n.25), qui posa en dubte la *subscriptio* herodorea: "In allen Fällen wird genau gesagt, was er meinte. Deshalb handelt es sich an unserer Stelle um einen Ausnahmefall. Da nun weder zu erkennen ist, was Herodoros bezeugen soll, noch Ephoros, der jünger als Herodoros ist, die Miletosvariante zu kennen scheint, möchte ich μαρτυρεῖ Ἡρόδωρος für die Randglosse eines gelehrten Lesers halten, der den in den Scholien vielzitierten Herodoros irrümlich für die Quelle des Aristokritos hielt."

Estrabó: que Heraclea Pòntica va ser, en primer lloc, fundada per milesis.²⁷ Podríem pensar que Estrabó va errar en aquesta afirmació i que ha confós els milesis amb els megaresos. Tanmateix, la presència un sol cop d'aquesta afirmació podria respondre a un error, però Estrabó esmenta la fundació milèsia en dues ocasions. El tema és controvertit, perquè malgrat que la supremacia colonitzadora milèsia en el Mar Negre era ben coneguda, no tenim traces d'influència jònica a Heraclea.²⁸

²⁷ Str. 12.3.4. La versió d'Estrabó, a més a més, no es contradiu amb la fundació de colons de Beòcia i Mègara: el geògraf diu que els milesis van ser els *primers*. Potser l'assentament va ser completament destruït i altre cop fundat pels nous colonitzadors. Burstein (1976: 13-15) creu que es tracta d'una seqüència d'esdeveniments massa complicada, i per aquest motiu rebutja l'existència d'una colònia milèsia a Heraclea.

²⁸ Veg. Burstein (1976: 13).

Fragment 46: Zetes i Càlais

Cf. A.R. 1.211-13: “Ζήτης αὖ Κάλαις τε Βορήιοι υἴες ἰκέσθην, | οὓς ποτ’ Ἐρεχθίδος Βορέη τέκεν Ὠρείθια | ἐσχατιῇ Θρήκης δυσχειμέρου.”

Sch. A.R. 1.211c (Wendel)

τούτους ἐκ διαφόρων τόπων συμπλεῦσαι τοῖς Ἄργοναύταις φασίν. οἱ μὲν γὰρ ἐκ Θράκης ὡς Ἀπολλώνιος, Ἡρόδωρος δὲ ἐκ Δαυλίδος, Δοῦρις δὲ ἐξ Ὑπερβορέων. καταλέγει δὲ τούτους καὶ Ἀντίμαχος. Φανόδικος δὲ ἐν α' Δηλιακῶν ἐξ Ὑπερβορέων φησὶν αὐτούς ἐλθεῖν ἐπὶ τὸν πλοῦν.

Duris historicus *FGrH* 76 fr. 86; Antim. fr. 67 Matthews; Phanodicus historicus *FGrH* 397 fr. 1

1 φασίν P : φησὶν L

“Al seu torn arribaren Zetes i Càlais, fills de Bòreas, que un dia la filla d’Erecteu, Oritia, havia infantat per a Bòreas a la darrera contrada de l’oratjosa Tràcia.”

Diuen que aquests es van unir amb els Argonautes a partir de diferents llocs. Alguns, com Apol·loni, des de Tràcia; Herodor des de Daulis; Duris des dels hiperboris. Antímac també els enumera. Fanòdic, al llibre primer de les *Històries de Dèlia*, diu que van començar el viatge des dels hiperboris.

Comentari textual i mitogràfic

El fragment 46 del *corpus* herodoreu, el qual també és de temàtica argonàutica, prové dels escolis al poema d’Apol·loni de Rodes. Els versos del poema que l’escoli comenta es troben en el llibre primer, concretament en el catàleg dels Argonautes. Zetes i Càlais són els últims herois esmentats dins el contingent traci, contingent (i catàleg en general) inaugurat pel també traci Orfeu.¹

¹ Veg. *Fragment 42: Dos Orfeus*.

L'escoli recull les informacions que presenten diversos autors sobre el país de provenença dels borèades. Tràcia, Daulis i el país dels hiperboris són els llocs d'origen dels germans.

L'establiment del text s'ha dut a terme a partir de les edicions de Wendel i Schaefer dels escolis, així com hem comparat el text editat en les altres autoritats citades.² L'extensió de l'escoli és més llarga que el text editat i presenta altres citacions d'autors mitogràfics com Ferecides.³ Tanmateix, hem cregut convenient no incloure-les, ja que l'escoliasta clarament passa a comentar altres aspectes dels borèades: aquest dona una explicació sobre el rapte d'Oritia per part de Bòreas i el trasllat a la Roca Sarpedònia, així com esmenta la relació entre Fineu i Cleòpatra. Per tant, hem decidit deixar-ho de banda perquè no aportava cap dada que complementés la informació d'Herodor.

τούτους ἐκ διαφόρων τόπων συμπλεῦσαι τοῖς Ἀργοναύταις φασίν:
L'escoliasta ens explica que hi havia tradicions molt diverses sobre el lloc des d'on els borèades es van unir a l'expedició. Zetes i Càlais són fills d'Oritia, filla d'Erecteu (rei d'Atenes), i de Bòreas, el vent del nord. La característica principal dels fills de Bòreas és que disposen d'ales, tot i que els autors donen diferents localitzacions per aquestes.⁴ Bòreas envia als seus dos fills bessons a l'expedició, com testimonien Píndar, Apol·loni i Apol·lodor.⁵ L'episodi més important de Zetes i Càlais, precisament, és la participació en la cerca del velló d'or, ja que alliberen Fineu de les harpies i les persegueixen fins a les Estròfades.⁶ Diferents figures anuncien que les harpies deixaran en pau Fineu: Hermes, Iris o Tifó.⁷ No tenim cap dada que ens indiqui explícitament la presència d'aquesta contribució a la saga argonàutica en la versió d'Herodor. Tot i això, tenint en compte que aquests personatges són principalment coneguts per aquesta història, sembla plausible que Herodor també la presentés en la seva narració. Un altre vincle entre els borèades i l'obra d'Herodor és que tradicionalment aquests són morts en

² Wendel (1935); Schaefer (1813); Jacoby (1957); Matthews (1996).

³ Pherecyd. fr. 145 Fowler (= fr. 14 Dolcetti).

⁴ Higi (Fab. 19) diu que vénen del cap i dels peus; *Les Argonàutiques òrfiques* (211) de les orelles; Apol·loni (1.219-221) dels turmells; i Ovidi (*Met.* 6.714-718) que els hi van créixer quan els van sortir les barbes.

⁵ Pi. *P.* 4.179-18; A.R. 1.211-223; Apollod. 1.9.16 [1.111].

⁶ Apollod. 1.9.21 [1.120-123]. Tenim evidència iconogràfica de l'episodi ja des del segle VII aC (*LIMC* "Boreadai", 3.1.3).

⁷ Hes. fr. 156 M.-W.; A.R. 2.286; Val. Flac. 4.522-523. Íbic (fr. 11 *PMG*) i Èsquil (fr. 260 Mette) diuen que són destruïdes; Virgili (*Aen.* 3.210-213) que es van amagar a una cova de Creta.

mans d'Hèracles.⁸ Tanmateix, no tenim prou material per a afirmar que Herodor hauria parlat també sobre la seva mort per part d'Hèracles o els hauria fet morir a mans d'un altre heroi durant l'expedició.

οὐ μὲν γὰρ ἐκ Θράκης ὡς Ἀπολλώνιος: Apol·loni els situa a Tràcia, més concretament al mont Pangeu, a la frontera entre Tràcia i Macedònia.⁹

Ἡρόδωρος δὲ ἐκ Δαυλίδος: La raó d'Herodor per proposar que vinguin de Daulis no és perquè es tracta d'un lloc menys "exòtic" que Tràcia.¹⁰ Aquí la racionalització herodorea sembla no funcionar d'aquesta manera, sinó que, segons Guadagno, podria respondre a la lògica que presenta Tucídides en el seu conegut passatge sobre Daulis.¹¹ Tucídides, en parlar sobre les negociacions de l'aliança entre Atenes i els tracis al 431 aC, insereix un comentari mitogràfic sobre el mite de les Pandiònides: Procne i Filomela. El rei traci Sitalces era fill de Teres, nom molt similar al mític Tereu, marit de Procne. Els polítics atenesos havien intentat establir lligams genealògics amb els odrisis per tal de reforçar l'aliança, fent servir aquests mites, malgrat la violència que presenten. Precisament, el fet que el mite sigui tan sanguinari és profitós per a Atenes: es reafirma el parentesc entre els dos grups i, a la vegada, es pot excusar la mala resolució del conflicte a causa d'aquest passat turbulent. Tucídides s'oposa completament a aquest biaix atenès i afirma que Teres i Tereu no tenen cap parentiu, atès que el mite de Procne i Filomela se situava a Daulis, i no pas a Tràcia. Zetes i Càlais tenien altres vinculacions amb Atenes a partir de les seves germanes: Quíone era mare d'Eumolp, fundador dels eumòlpides àtics; i Cleòpatra va donar a llum amb Fineu a Pandión, nom de tradició àtica.¹² La connexió entre Atenes i els

⁸ Acus. fr. 31 Fowler (= Apollod. 3.15.2 [3.199]); A.R. 1.1302-1309; Hyg. *Fab.* 12.102; Sen. *Med.* 634; Ant. Pal. 9.550. Val a dir que en aquestes versions Hèracles salpa amb els Argonautes. Els motius per a l'enemistat entre els bessons i l'heroi varien en les fonts: Apol·loni (1.1296-1314) per què són els borèades qui fan que els Argonautes marxin sense esperar que Hèracles torni de buscar Hílas, veg. Jackson (2003) per una anàlisi del *passus*; Estesimbrot (*FGrH* 107 fr. 19) per una discordància sobre els regals per a Jàson, líder de l'expedició; Semos de Delos (*FGrH* 396 fr. 19) perquè Hèracles perd en una carrera contra els germans; i Nicandre de Colofó (*FGrH* 271 fr. 11b, també a la *Ilíada* 14.249-456; 15.18-30) degut al fet que Bòreas va ajudar a Hera fent que Hèracles acabi a l'illa de Cos. El mite es troba també a Apol·lodor (2.7.1 [2.137]) i Ferecides (fr. 78 Fowler = fr. 77 Dolcetti = Sch. Hom. *Il.* 14.255), en el context de la presa de Troia per part d'Hèracles, veg. *Fragment 28: Laomedont*.

⁹ A.R. 1.211-213.

¹⁰ Veg. Fowler (2013: 221): "Presumably a rationalizing move".

¹¹ Veg. Guadagno (2014: 86-88); Thuc. 2.29.3. Jacoby (1912: 983) ja creia que Herodor estava influenciat per Tucídides o les seves fonts.

¹² Paus. 1.38.2; Apollod. 3.15.3 [3.200].

borèades també es remunta a una generació anterior: el rapte d'Oritia per part de Bòreas formava part de l'*aition* per un santuari al déu vent a Ilissos, proper a l'emplaçament dels jocs dins la processó de les Panatenanes.¹³ Per tant, aquesta podria ser una de les motivacions d'Herodor per a fer que Zetes i Càlais provinguessin també de Daulis, reproduint la visió de Tucídides sobre les relacions entre la potència de l'Àtica i els tracis. Certament, dels fragments d'Herodor podem endevinar una certa resistència als mites propagandístics atenesos.¹⁴

Δουῦρις δὲ ἐξ'Υπερβορέων: L'historiador local Duris de Samos els feia part del mític poble dels hiperboris, una ètnia situada amb poca precisió al nord-oest de l'ecumene.¹⁵

καταλέγει δὲ τούτους καὶ Ἀντίμαχος: Antímac també els recull en el seu catàleg argonàutic.¹⁶ L'estil sintètic de l'escoli no ens permet saber si Antímac també situava els bessons al país dels hiperboris. Això no obstant, sembla bastant probable que també identifiqués aquest lloc de provenença, atès que l'escriptor de Colofó resulta una font indispensable per a l'estudi de l'etnografia hiperbòria.¹⁷

Φανόδικος δὲ ἐν α' Δηλιακῶν ἐξ'Υπερβορέων φησὶν αὐτοὺς ἐλθεῖν ἐπὶ τὸν πλοῦν: La citació a Fanòdic, autor que apareix en altres escolis a Apol·loni de Rodas, sembla indicar que, tot i que els país dels hiperboris no era el lloc d'origen de Zetes i Càlais, aquests es trobaven allà quan van decidir unir-se a l'expedició argonàutica.¹⁸

¹³ Veg. Finkelberg (2014: 99): "The Panathenaic procession; Boreas' sanctuary and cult at the Ilissus; theatrical and cult performances; sculptures and vase painting –all these were the channels of transmission which sustained the vitality of the myth of Boreas and Oreithyia for the community of Athens."

¹⁴ Veg. *Fragment 26: Teseu i la centauromàquia*.

¹⁵ Duris historicus *FGrH* 76 fr. 86. Sobre els hiperboris i l'etnografia herodotea, veg. Romm (1989); per un catàleg de personatges identificats amb aquest poble, veg. Sandin (2014).

¹⁶ Antim. fr. 67 Matthews.

¹⁷ Veg. Bridgman (2005: 75-86) per a Antímac de Colofó i la seva localització occidental del país dels hiperboris.

¹⁸ Phanodicus historicus *FGrH* 397 fr. 1.

Fragment 47: Sacrifici dels Argonautes

Cf. A.R. 2.531-33: “Ἐκ δὲ τότεν μακάρεσσι δώδεκα δωμήσαντες | βωμὸν ἀλὸς ῥηγγῖνι
πέρην καὶ ἐφ’ ἱερὰ θέντες, | νῆα θοὴν εἴσβαινον ἐρεσσέμεν.”

Sch. A.R. 2.531-2 (Wendel)

ἐν δὲ τῷ πέραν, φησὶν, αἰγιαλῷ τῆς Ἀσίας, διαπλεύσαντες ἐπ’ αὐτόν, βωμὸν τοῖς
δώδεκα θεοῖς ἐδομήσαντο. φανερόν οὖν ὅτι ἐν τῇ Εὐρώπῃ· καὶ γὰρ ἔτι καὶ νῦν ἱερόν
ἐστὶν οὕτω καλούμενον ἐν τῷ πέραν τῆς Εὐρώπης {τῆς Ἀσιάδος}. Τιμοσθένης δὲ φησι
τοὺς μὲν Φρίξου παῖδας βωμὸν ἰδρύσασθαι τῶν δώδεκα θεῶν, τοὺς δὲ Ἀργοναύτας τοῦ
5 Ποσειδῶνος. Ἡρόδωρος δὲ ἐπὶ τοῦ βωμοῦ φησι τεθυκέναι <τοὺς Ἀργοναύτας>, ἐφ’ οὗ
Ἄργος ὁ Φρίξου ἐπανιών ἐτεθύκει. εἰσὶ δὲ οἱ δώδεκα θεοὶ οὗτοι· Ζεὺς, Ποσειδῶν, Ἄιδης,
Ἑρμῆς, Ἥφαιστος, Ἀπόλλων, Δημήτηρ, Ἥρα, Ἑστία, Ἄρτεμις, Ἀφροδίτη καὶ Ἀθηνᾶ.

Timosthenes Rhodius geog. fr. 28 Wagner

2 verba φανερόν – Εὐρώπη ad sch. 177 spectant; ὅτι Keil : ἐστὶν L : om. P || 3 {τῆς Ἀσιάδος} del.
Wendel post Wilamowitz : αἰγαλῷ add. A : Εὐρώπης Ἀσίας αἰγαλῷ prop. Wieseler : om. P || 4
τοὺς μὲν Φρίξου παῖδας codd. : τὸν μὲν Φρίξον P ; βωμὸν–θεῶν P : βωμοὺς δώδεκα ἰδρύσαντας
τῶν θεῶν L || 5 τοῦ βωμοῦ codd. : τοῦ αὐτοῦ βωμοῦ P ; τοὺς Ἀργοναύτας P : om. L || 6 Ἄρτεμις
P : Ἄρης L : Ἄρης Ἄρτεμις H

“Després d’això, quan hagueren contruït per als dotze Benaaurats un altar a la riba
marina oposada i hi van haver dipositat llurs ofrenes, s’embarcaren en la nau i
vogaren.”

A l’altra banda, diu, de la costa d’Àsia, en fondejar-hi davant aquesta, van preparar una
ara pels dotze déus. Així doncs, és evident que és a Europa: en efecte, fins avui en dia
hi ha un temple així anomenat a l’altra banda d’Europa {d’Àsia}. Timòstenes diu que
els fills de Frixos van construir una ara en honor als dotze déus, i els Argonautes, en
canvi, en honor a Posidó. Herodor diu que els Argonautes havien ofert un sacrifici on
Argos, fill de Frixos, havia sacrificat en el viatge de tornada. Aquests són els dotze déus:
Zeus, Posidó, Hades, Hermes, Hefest, Apol·lo, Demèter, Hera, Hèstia, Àrtemis, Afrodita
i Atena.

Comentari textual i mitogràfic

Seguint amb els fragments corresponents a *Les Argonàutiques*, trobem dins els escolis d'Apol·loni de Rodes informacions sobre l'obra d'Herodor. La instauració de nous cultes i santuaris resulta una part fonamental de la narració del mite argonàutic. Apol·loni narra el recorregut dels Argonautes un cop s'endinsen en la Propòntida. Abans d'entrar al Mar Negre pròpiament, instauren un seguit d'altars que serviran de marques espacials fins als temps històrics.¹

L'escoli cita Timòstenes i Herodor pel que fa a l'establiment d'un altar. Allà, els fills de Frixos ja havien ofert sacrificis. En la versió del geògraf, els Argonautes sacrifiquen en honor a Posidó, mentre que els eòlides als dotze déus. La variant herodorea només esmenta que Argos ja havia sacrificat en aquell lloc en concret.

Per l'edició del text, hem seguit el text de Wendel per als escolis d'Apol·loni i les lectures del *Parisinus* a Schaefer.² També hem consultat l'edició de Wagner per al geògraf Timòstenes de Rodes, citat juntament amb Herodor.³

ἐν δὲ τῷ πέραν, φησὶν, αἰγιαλῷ τῆς Ἀσίας, διαπλεύσαντες ἐπ' αὐτόν, βωμὸν τοῖς δώδεκα θεοῖς ἔδομήσαντο: L'escoliasta ens proporciona un *aition* per al que serà anomenat santuari dels Calcedonis, punt de referència en la navegació dels antics a la costa asiàtica del Bòsfor.⁴ Una altra manera d'anomenar aquestes fites de navegació era pels noms de les ciutats: normalment als promontoris, on hi havia altars, temples i santuaris construïts.⁵ Els mites i les tradicions de l'edat de bronze també formaven part de la mnemotècnica per a la navegació de certes regions, com per exemple la ruta de Frixos que veiem testimoniada en aquest escoli en la zona del Bòsfor.⁶

¹ Per altres altars establerts per Jàson i els seus companys, veg. *Fragment 48: Apol·lo Auroral*.

² Wendel (1935); Schaefer (1813).

³ Wagner (1888).

⁴ Hdt. 4.87. Tenim molts testimonis de la seva existència a la zona. Per una llista prou completa de fonts que l'esmenten, veg. Vian (1974: 131). Jacoby (1957: 507-508) es qüestiona si es tracta d'un temple i no un altar. Posteriorment, es va establir un culte a Zeus Ourios; veg. Vian (1974: 273).

⁵ Veg. Morton (2001: 192).

⁶ La ciutat de Pituea va prendre el nom del tresor ("pitue" en traci) que va deixar Frixos (Sch. A.R. 1.933b); hi havia un port que rebia el nom de Frixos a l'entrada del Mar Negre (Nymphis historicus *FGrH* 432 fr. 1); hi havia un Frixeion i un oracle de Frixos en el mateix lloc (Str. 1.2.39; Tac. *Ann.* 6.34); també a la Còlquida (Pomp. Mel. 1.107; 1.119).

φανερὸν οὖν ὅτι ἐν τῇ Εὐρώπῃ· καὶ γὰρ ἔτι καὶ νῦν ἱερόν ἐστὶν οὕτω καλούμενον ἐν τῷ πέραν τῆς Εὐρώπης {τῆς Ἀσιάδος}: Els altars i santuaris que identifica estan ben testimoniats a Apol·loni: el τέμενος i altars a Concòrdia.⁷ També tenim altres testimonis que tracten aquests altars fundats pels Argonautes: sobre els de la banda europea de l'Hel·lespont en parla Dionisi Escitobràquion i també Diodor de Sicília; Polibi sobre els asiàtics.⁸ L'escoli ha acumulat τῆς Εὐρώπης i τῆς Ἀσιάδος, quan només un d'aquests genitius és necessari.

Τιμοσθένης δέ φησι τοὺς μὲν Φρίξου παῖδας βωμὸν ἰδρύσασθαι τῶν δώδεκα θεῶν, τοὺς δὲ Ἀργοναύτας τοῦ Ποσειδῶνος: Pel que fa a l'altar que apareix mencionat a l'escoli, Timòstenes testimonia que els fills de Frixos van ser els que van construir l'altar als dotze déus, mentre que els Argonautes, en contra del que diu Apol·loni, el varen dedicar a Posidó.⁹ Altres versions, com la de Dionisi de Bizanci, diuen que el va construir el mateix Frixos en la fugida cap a la Còlquida.¹⁰ La tradició textual sembla presentar una barreja d'aquestes dues tradicions: els còdexs donen com a instauradors de l'ara τοὺς Φρίξου παῖδας, mentre que el *Parisinus* τὸν Φρίξον.¹¹ Aquesta última versió no encaixaria amb les tradicions que situen la mort de Frixos a mans del seu sogre Eetes, ja que no podria arribar a dur a terme el viatge de retorn a Grècia.¹²

Ἡρόδωρος δὲ ἐπὶ τοῦ βωμοῦ φησι τεθυκέναι <τοὺς Ἀργοναύτας>, ἐφ' οὗ Ἄργος ὁ Φρίξου ἐπανιῶν ἐτεθύκει: Herodor diu que els Argonautes havien ofert un sacrifici allà on havia erigit l'altar Argos, fill de Frixos, en la tornada des de la Còlquida. Per tant, per a Herodor, els Argonautes no van ser els primers a fundar el lloc en el viatge d'anada com diu Apol·loni, o Polibi en el de tornada.¹³ Així mateix, Pomponi Mela explica l'establiment d'un temple a Júpiter a Calcedònia per part de Jàson¹⁴.

⁷ A.R. 2.711 sq.

⁸ Dionys. Scyt. *FGrH* 32 fr. 14; D.S. 4.49.2; Plb. 4.39.5.

⁹ Timosthenes Rhod. geograph. fr. 28 Wagner.

¹⁰ Dionys. Byz. fr. 92 Güngerich.

¹¹ Per a Frixos i la seva descendència, veg. *Fragment 38: Frixos i Hel·le* i *Fragment 39: Els fills de Frixos*.

¹² Sobre la relació de Frixos i els seus fills amb l'oracle d'Eetes, veg. *Fragment 9: L'oracle d'Eetes*.

¹³ A.R. 2.531-533; Plb. 4.39.5.

¹⁴ Pomp. Mel. 1.101.

εἰσὶ δὲ οἱ δώδεκα θεοὶ οὗτοι· Ζεὺς, Ποσειδῶν, Ἄϊδης, Ἑρμῆς, Ἥφαιστος, Ἀπόλλων, Δημήτηρ, Ἥρα, Ἑστία, Ἄρτεμις, Ἀφροδίτη καὶ Ἀθηνᾶ: Aquesta informació prové de l'escoliasta, atès que en el context de les ares olímpiques, Herodor presenta un altre dodecateó.¹⁵ Val a dir que no queda clar si Herodor també fa que els Argonautes sacrificuin als dotze déus com Apol·loni, o si bé, com Timòstenes, els feia sacrificar a Posidó.¹⁶

¹⁵ Veg. *Fragment 34: Ares olímpiques*.

¹⁶ Veg. Fowler (2013: 204 n.30).

Fragment 48: Apol·lo Auroral

Cf. A.R. 2.684-88: “Ὅψέ δὲ τοῖον | Ὀρφεὺς ἔκφατο μῦθον ἀριστήεσσι πιφαύσκων· | “Εἰ δ’ ἄγε δὴ νῆσον μὲν Ἐωίου Ἀπόλλωνος | τήνδ’ ἱερὴν κλείωμεν, ἐπεὶ πάντεσσι φαάνθη | ἠῶος μετιών·”

Sch. A.R. 2.684-7a (Wendel)

τὸν Ὀρφέα φασὶ καὶ μάντιν εἶναι. ἐν δὲ τῇ Θυνίδι νήσῳ ἱερόν ἐστιν Ἀπόλλωνος. Ἡρόδωρος οὖν φησιν Ἐῶον Ἀπόλλωνα προσαγορεύεσθαι καὶ βωμὸν αὐτοῦ εἶναι ἐν τῇ νήσῳ, οὐ καθὸ ὄρθρου ἐφάνη αὐτοῖς, ἀλλὰ καθὸ οἱ Ἀργοναῦται ὄρθρου εἰς αὐτὴν κατέπλευσαν.

1 Θυνίδι codd. : Θυνιάδι dub. Jacoby coll. sch. ad 672 || 2 Ἐῶον codd. : ἐῶιον τὸν fp

“Més tard, Orfeu pronuncià aquestes paraules, aconsellant els campions: ‘Vinga, donem el nom d’Apol·lo Auroral a aquesta illa a ell consagrada, ja que se’ns ha aparegut a tots passant a l’aurora.’”

Diuen que Orfeu era també un endeví. A l’illa de Tinis hi ha un temple d’Apol·lo. Així doncs, Herodor diu que Apol·lo és anomenat Eos, “Auroral”, i hi ha una ara a l’illa, no perquè se’ls va aparèixer a la matinada, sinó perquè els Argonautes van salpar cap allí a l’alba.

Comentari textual i mitogràfic

Dins els escolis al segon llibre del poema argonàutic d’Apol·loni de Rodes, trobem el fragment 48 d’Herodor. Els versos del poeta alexandrí fan referència als Argonautes que acaben de desembarcar a l’illa de Tinis després de passar per les Simplègades. Apol·loni fa que Apol·lo s’aparegui als herois abans dels primers rajos solars del matí, un moment marcadament liminal, fet que provoca que Jàson i els seus companys estableixin un altar a l’illa consagrat al déu.

Segons la versió de *Les Argonàutiques* d'Herodor, els Argonautes arriben a l'illa de Tinis a primera hora del matí. Apol·loni, en canvi, situa l'arribada dels herois just abans que enfosqueixi.¹

Les edicions de Wendel i Schaefer són les emprades per a l'establiment d'aquest fragment d'Herodor.²

τὸν Ὀρφέα φασὶ καὶ μάντιν εἶναι: Dins els atributs tradicionalment identificats amb la figura d'Orfeu, l'endevinació s'escau a la seva faceta xamànica.³

ἐν δὲ τῇ Θυνίδι νήσῳ ἱερόν ἐστὶν Ἀπόλλωνος: L'illa de Tinis, deserta en els temps dels Argonautes, era una colònia d'Heraclea Pòntica.⁴ Aquesta menció de l'ara d'Apol·lo per part d'Herodor podria reflectir una voluntat de reafirmar l'emplaçament com a heracleota, ja que el mite dels Argonautes constituïa un substrat mític molt important per als habitants d'Heraclea.⁵

Ἡρόδωρος οὖν φησιν Ἐῶν Ἀπόλλωνα προσαγορεύεσθαι καὶ βωμὸν αὐτοῦ εἶναι ἐν τῇ νήσῳ, οὐ καθὸ ὄρθρου ἐφάνη αὐτοῖς, ἀλλὰ καθὸ οἱ Ἀργοναῦται ὄρθρου εἰς αὐτὴν κατέπλευσαν: L'escoliasta comenta que Herodor anomena Apol·lo "Auroral" perquè els Argonautes arriben en aquell moment, just quan surt l'aurora, no per una epifania del déu. Segons Fowler, aquest és un bon exemple de racionalització per part d'Herodor.⁶ Tanmateix, Guadagno creu que la diferència entre l'epifania i l'arribada dels Argonautes no cal que existeixi. Ambdós elements, és a dir, l'aparició del déu en aquella hora i l'arribada a l'illa, podrien passar a la vegada. A més a més, Herodor i Apol·loni tampoc presenten versions tan oposades com sembla: tots dos expliquen de manera molt similar l'origen de l'epítet del déu.⁷

¹ A.R. 2.669-719.

² Wendel (1935); Schaefer (1813).

³ Veg. *Fragment 42: Dos Orfeus*.

⁴ *Nymphis historicus FGrH 432 fr. 13*. L'illa no es trobava gaire lluny de l'oest d'Heraclea i s'ha identificat amb l'actual illa de Kefken. Els Argonautes també fan una escala aquí a les *Argonàutiques Òrfiques* (712).

⁵ Veg. Vian (1974: 157). Degut a tots els episodis relacionats amb la saga argonàutica que hi succeeixen. També cal tenir en compte que el culte a Apol·lo era molt present a Mègara i a les seves colònies del Mar Negre; veg. Antonetti (1999: 17-24).

⁶ Veg. Fowler (2013: 223).

⁷ Veg. Guadagno (2014: 93).

Fragment 49: Mariandins

Cf. A.R. 2.752-54: “Οὐδ’ ἄρα δηθὰ Λύκον, κείνης πρόμον ἠπείροιο, | καὶ Μαριανδυνούς
λάθον ἀνέρες ὀρμισθέντες | αὐθένται Ἀμύκοιο κατὰ κλέος ὃ πρὶν ἄκουον.”

Sch. A.R. 2.752 (Wendel)

Λύκον φησὶ τότε Μαριανδυνῶν βασιλεύειν, ὃς διὰ τὸ πρὸς τοὺς Βέβρυκας καὶ Ἄμυκον
ἔχθος φιλοξένως τοὺς Ἀργοναύτας ὑπεδέξατο. φασὶ δὲ αὐτὸν υἱὸν εἶναι Δασκύλου τοῦ
Ταντάλου καὶ Ἄνθεμοεισίας τῆς Λύκου τοῦ ποταμοῦ, ὡς μαρτυρεῖ καὶ Νύμφις ἐν τῷ α’
τῆς Ἡρακλείας καὶ Ἡρόδωρος, παριστορῶν <...>. ὑπεδέξατο δὲ τοὺς ἥρωας, ὡς τινες,
5 διὰ τὴν πρὸς τὸν Πέλοπα τὸν θεῖον αὐτοῦ τιμὴν.

Nymphis historicus *FGrH* 432 fr. 4

4 τῆς Ἡρακλείας codd. : περι Ἡρακλείας Keil || 4-5 post παριστορῶν lac. stat. Jacoby : ὡς-
παριστορῶν om. P : παρίστησι Willamowitz || 5 πρὸς Keil : διὰ τὸν εἰς L : διὰ τὸ τιμηθῆναι P; ad
finem add. ὑπο τῶν Ἑλλήνων P

“Ni a Licos, el príncep d’aquella terra, ni als mariandins no va passar molt temps inapercebuda l’atraca dels barons que havien matat Àmic, segons la brama que abans havien sentit.”

Licos diu, aleshores, que ell regna els mariandins, el qual, a causa de l’odi pels bèbrics i Àmic, va acollir com a hostes els Argonautes. Diuen que aquest era fill de Dàscuil, fill de Tàntal, i d’Antemoèsia, filla del riu Licos, com donen testimoni tant Nimfis al llibre primer de *l’Heraclea* com Herodor, que apunta (...). Segons alguns, va acollir els herois per la seva pietat envers el seu oncle Pèlops.

Comentari textual i mitogràfic

Els escolis a *Les Argonàutiques* d’Apol·loni de Rodes contenen el fragment 49 d’Herodor. El context fa referència als Argonautes que acaben d’atracar després de passar el cap Aquerúsió, a la terra dels mariandins: aquesta regió esdevindrà en temps històrics Heraclea Pòntica.

L'escoliasta busca aclarir la genealogia del rei dels mariandins: Licos. Per aquest motiu, recorre a les autoritats expertes en historiografia local de la zona, Nimfis i Herodor. Segons aquests autors, Licos seria un tantàlida, afermant el vincle entre mariandins i l'Àsia Menor.

Per establir el text hem fet ús de les edicions de Wendel per a la tradició del *Laurentianus*, mentre que la de Schaefer per al *Parisinus*.¹ La citació a Herodor és present en el manuscrit L, però és omesa al P: a més a més, hi ha una llacuna que no ens permet saber la informació que podem remuntar al nostre autor.

Λύκον φησὶ τότε Μαριανδυνῶν βασιλεύειν, ὃς διὰ τὸ πρὸς τοὺς Βέβρυκας καὶ Ἄμυκον ἔχθος φιλοξένως τοὺς Ἀργοναύτας ὑπεδέξατο: La paràfrasi als versos d'Apolloni diu que Licos, que era el rei dels Mariandins, rep de manera amical els herois en la versió d'Apolloni, ja que comparteixen enemics: els Bèbrics i Àmic, al qual han donat mort els Argonautes.² En el rerefons de l'encontre entre Licos i els Argonautes hi podem rastrejar un ús de les narracions mítiques indígenes per a justificar la colonització grega de la regió. Els mariandins eren els habitants de la zona de Bitínia, on es troba Heraclea Pòntica, abans de l'arribada dels grecs. El problema és que no tenim prou informació sobre els assentaments dels mariandins abans la colonització grega.³ Estrabó testimonia que els grecs van asservir als heracleotes nadius, i els arriba a comparar amb els penestes tessalis i els mnoas de Creta.⁴ Però sembla que a partir del segle IV aC els historiadors, com Posidoni, presenten una prehistòria més cooperativa, on els mariandins es van sotmetre en veure la superioritat dels grecs.⁵

φασὶ δὲ αὐτὸν υἱὸν εἶναι Δασκύλου τοῦ Ταντάλου καὶ Ἀνθεμοεισίας τῆς Λύκου τοῦ ποταμοῦ, ὡς μαρτυρεῖ καὶ Νύμφις ἐν τῷ α' τῆς Ἡρακλείας καὶ Ἡρόδωρος, παριστορῶν <...>: L'escoli ens presenta la genealogia de Licos: fill de Dàsquil (fill de Tàntal) i d'Antemoèsia (filla del riu Licos). Aquest testimoni el podem atribuir a Nimfis, però quan el comentarista cita tot seguit Herodor sembla que falti algun tipus d'informació.⁶ Per aquest motiu, Jacoby estableix una llacuna després de παριστορῶν:

¹ Wendel (1935); Schaefer (1813).

² A.R. 2.684-688.

³ Veg. Burstein (1976: 5).

⁴ Str. 12.3.4. Els mariandins també eren esmentats en discussions sobre els orígens de l'esclavatge; veg. Burstein (1976: 28-30).

⁵ Posidonius historicus *FGrH* 87 fr. 8: es tracta d'una visió paternalista de la colonització, on els indígenes es mostren fins i tot agraïts per la "protecció" que els nous colons els ofereixen.

⁶ *Nymphis historicus FGrH* 432 fr. 4.

no podem determinar si Herodor oferia exactament la mateixa genealogia o oferia altres dades d'interès.⁷ Per tal d'establir forts lligams mítics amb els habitants originals de la zona, els mitògrafs van intentar integrar el seu heroi epònim, Mariandí, dins genealogies ben conegudes: com a fill de Frixos, de Cimмери o de Fineu, fent-lo germà de Tinus.⁸ Però aquesta última contalla, tot i ser molt popular fora d'Heraclea, no ha estat acceptada per la majoria d'historiadors heracleotes, que preferien la descendència de Cimмери o Titias, fill de Zeus.⁹ A l'escoli, Licos és fill de Dàsquil, descendent de Tàntal, genealogia que podria resultar profitosa als historiadors i mitògrafs heracleotes per unir els mariandins amb els tantàlides de Lídia.¹⁰

ὑπεδέξατο δὲ τοὺς ἥρωας, ὡς τινες, διὰ τὴν πρὸς τὸν Πέλοπα τὸν θεῖον αὐτοῦ τιμὴν: També trobem una afirmació sense cap autoritat citada: el motiu de la rebuda per part de Licos seria conseqüència del respecte cap les normes de *xenia* que sentia Licos pels herois grecs, com el seu oncle Pèlops.

⁷ Guadagno (2014: 48) es qüestiona si el fragment pertany a *Les Argonàutiques* o a l'*Heraclea*.

⁸ Fill de Frixos: Sch. A.R. 2.780-83a; fill de Cimмери: Sch. A.R. 2.140a; 2.723; 2.780; fill de Fineu: S. fr. 704 Radt (= Sch. A.R. 2.178-82a-b), possiblement Ferecides (fr. 27 Fowler = fr. 134 Dolcetti = Sch. A.R. 2.178-82c), Apol·loni diu que és directament fill d'Agènor, avi de Fineu (2.178, 237, 240, 293, 426, 490 i 618), potser seguint a Hel·laniac (fr. 95 Fowler = Sch. A.R. 2.178-82a).

⁹ Malgrat que es tracti d'una ètnia amb forta influència tràcia, sembla que el grup políticament dominant no seria traci, sinó anatòlic, i, per aquest motiu, no haurien prestat atenció a la genealogia que els relacionava amb Fineu; veg. Burstein (1976: 8).

¹⁰ Burstein (1976: 9 i 103) creu que els relats d'Apol·lodora (2.5.9 [2.100]) i Joan Tzetzes (*Chil.* 3.806-817) tindrien com a font, precisament, a Herodor, ja que segurament es tracta d'una història anterior a Nimfis i Apol·lodora coneixia, fins a cert punt, l'obra d'Herodor.

Fragment 50: Mort d'Ídmon

Cf. A.R. 2.815-17: “Ενθα δ’ Ἀβαντιάδην πεπρωμένη ἤλασε μοῖρα Ἰδμονα, μαντοσύνησι κεκασμένον· ἀλλά μιν οὐ τι | μαντοσύναι ἐσάωσαν, ἐπεὶ χρεὼ ἦγε δαμῆναι.”

Sch. A.R. 2.815 (Wendel)

περὶ τοῦ <Ἰδμονος> ἐν Μαρνανδουοῖς γενομένου θανάτου καὶ Ἡρόδωρος ἱστορεῖ {ἐν τοῖς Περὶ Ἡρακλείας}· καὶ Προμαθίδας εἶπε καὶ Νύμφις ἐν τοῖς Περὶ Ἡρακλείας, ὡς ὁ Ἰδμων ὑπὸ σὺς ἐπλήγη.

Promathid. *FGrH* 430 fr. 2; Nymphis historicus *FGrH* 432 fr. 15

Omnia brevius P : περὶ δὲ τοῦ Ἰδμονος θανάτου Ἡρόδωρος τε ἐν τοῖς Περὶ Ἡρακλείας καὶ Νύμφις ὁμοίως ἐν τοῖς Περὶ Ἡρακλείας ἱστορεῖ || 1 Ἰδμονος suppl. Wendel ex P || 1-2 ἐν τοῖς Περὶ Ἡρακλείας ὡς Προμηθίδας L : ἐν τοῖς Περὶ Ἡρακλείας del. Wendel : aut post Προμαθίδας traiecere aut ante haec <καὶ Καλλίστρατος> inserere iuss. Keil, qui καὶ etiam pro ὡς scrip. : post ἱστορεῖ ante ὡς Προμαθίδας lac. stat. Jacoby : ἐν τοῖς Περὶ Ἡρακλέως Heyne || 2 Προμαθίδας Müller : Προμηθίδας L; τοῖς Müller ex P : τῷ L : πρώτῳ Keil : post τῷ lac. dub. Jacoby; ὁ om. HF

“Allí un destí que tenia assignat va atènyer el fill d’Abant, Ídmon, excel·lent en els vaticinis; però els vaticinis no el van pas salvar, car la necessitat el duia a sucumbir.”

També explica Herodor sobre la mort d’Ídmon que esdevé a Mariandínia. I tant Promàtidas com Nimfis a l’*Heraclea* diuen que Ídmon va ser colpejat per un senglar.

Comentari textual i mitogràfic

El fragment 50 d’Herodor es troba entre els escolis argonàutics d’Apol·loni de Rodas. L’escolista comenta els versos que narren la mort de l’endeví Ídmon a la terra dels mariandins. Els Argonautes tot just han celebrat un banquet amb el seu rei, Licos.¹

Les causes de la mort d’Ídmon i el moment en què es produeix també són variades. Ídmon és l’últim a unir-se a l’expedició perquè, gràcies als seus poders

¹ Veg. *Fragment 49: Mariandins*.

endevinatoris, sap que morirà en l'empresa.² Herodor situa la mort d'Ídmon a Mariandínia. L'escoliasta cita Nimfis i Promàtidas com a autoritats sobre la mort per part d'un senglar.

Les edicions de referència per l'establiment del text són les de Wendel i Schaefer.³ L'escoli presenta una tradició textual complicada, ja que el nom d'Herodor hi apareix citat juntament amb el títol d'una obra testimoniada només aquí: *Sobre Heraclea*. El text presenta la repetició del títol, ja que també apareix fent referència a Promàtidas i Nimfis, en molt poc espai. Wendel elimina el primer ἐν τοῖς Περὶ Ἡρακλείας per solucionar-ho; Jacoby proposa una llacuna després de ἱστορεῖ que explicaria el ὡς Προμηθίδας que trobem al *Laurentianus*; Keil creu que s'ha d'introduir καὶ Καλλίστρατος; mentre que Heyne proposa canviar Ἡρακλείας per Ἡρακλέως. Totes aquestes modificacions semblen massa enrevessades en un text que, aparentment, no presenta signes de corrupció. Per tal de resoldre aquest problema, Guadagno proposa editar l'escoli amb una puntuació diferent: potser cal posar un punt després de ἱστορεῖ, fent dependre ἐν τοῖς Περὶ Ἡρακλείας de Promàtidas i no pas d'Herodor, encara que sigui difícil poder explicar la repetició fins i tot en la versió abreujada de l'escoli.⁴ Per tant, *Sobre Heraclea* segurament es tracta d'un *excursus* d'una altra obra, que podria ser tant de l'*Heraclea* com *Les Argonàutiques*, en comptes d'una obra independent. I si ens haguéssim de decantar per una d'aquestes, la temàtica d'Ídmon encaixaria amb més probabilitat dins *Les Argonàutiques*.

περὶ τοῦ <Ἰδμονος> ἐν Μαριανδυνοῖς γενομένου θανάτου καὶ Ἡρόδωρος ἱστορεῖ {ἐν τοῖς Περὶ Ἡρακλείας}: L'escoli cita Herodor per a l'establiment de la mort d'Ídmon a Mariandínia. El nom de l'endeví és absent a la tradició del *Laurentianus*, però els versos que comenta l'escoliasta deixen clar que Apol·loni s'està referint a Ídmon.⁵ Depenent de l'autor, la mort té lloc en el viatge d'anada o de tornada. Apol·loni, com hem esmentat, diu que Ídmon mor de camí cap a la Còlquida. En canvi, a les versions

² A.R. 2.815-849; Val. Flac. 1.360-361; Hyg. *Fab* 14.60. Si no marxés amb la resta d'Argonautes, les seves arts endevinatòries quedarien com a mínim qüestionades, ja que no s'acompliria la profecia. Apol·loni aporta un eco homèric: la història d'Ídmon pot recordar la de Mèrops, el qual havia vist que moririen els seus dos fills a la guerra de Troia: Hom. *Il.* 2.828 ss, 11.328 ss; A.R. 1.974 ss; Apollod. 3.12.5 [3.149].

³ Wendel (1935); Schaefer (1813).

⁴ Veg. Guadagno (2014: 25-26). Però aquesta proposta també implica que l'escoliasta ha utilitzat Περὶ Ἡρακλείας com una paràfrasi de l'*excursus*, i a la vegada l'ha emprat de manera diferent, com a títol d'obra, en Nimfis i Promàtidas.

⁵ A.R. 2.815-17. *Contra* Thalmann (2011: 108), veg. *Fragment 51: Olivera d'Heraclea* per la identitat de l'heroi enterrat a la tomba d'Ídmon.

dels *Cants Naupactis* i d'Eumel, Ídmon és encara viu quan ja han arribat a la Còlquida, és a dir, que la mort ha de succeir després de la fugida amb el velló i Medea. Tanmateix, pel que fa al testimoni de l'autor de els *Cants Naupactis* (que recordem que apareix acompanyat d'Herodor al fragment 53), s'ha proposat que Medea estava parlant amb Ídmon quan aquest ja havia mort. L'escena reflectiria una νεκρομαντεία.⁶ En la nostra opinió, l'establiment de la mort d'Ídmon durant el viatge d'anada a la Còlquida per part d'Apol·loni no hauria de condicionar la interpretació de la versió dels *Cants Naupactis*.⁷ És veritat que no trobem cap altre fragment d'Herodor que ens ajudi a distingir si va morir anant o retornant. Però no sembla impossible que el ταῦτα que trobem al fragment 53 faci referència a tot l'episodi tal com apareix a els *Cants Naupactis*. Si a tot això afegim que, segons Herodor, Tifis mor a Heraclea en el viatge de tornada,⁸ resulta prou versemblant que Ídmon mori a la vegada que el pilot, com trobem a Apol·loni.⁹ Aleshores, si acceptem que tant Herodor com els *Cants Naupactis* mantienien viu a Ídmon (i a Tifis) fins a les aventures a la Còlquida i que la seva mort es produïa necessàriament durant el retorn a Jolcos, ja que la mort havia de succeir a Heraclea, els Argonautes haurien de tornar a casa pel mateix camí pel qual havien marxat.¹⁰ Segurament Apol·loni el fa morir de camí a la Còlquida perquè no vol deixar d'explicar la seva mort, tot i canviar el recorregut de tornada dels Argonautes.¹¹

καὶ Προμαθίδας εἶπε καὶ Νύμφις ἐν τοῖς Περὶ Ἡρακλείας, ὡς ὁ Ἴδμων ὑπὸ σὺός ἐπλήγη: L'escolista afegeix que la causa de la mort era un senglar segons Promatidas i Nimfis, versió que també trobem a Apol·loni.¹² Podem pressuposar que aquesta és també la versió d'Herodor, ja que la mort a causa del seglar no només apareix a l'escoli 2.815 (fr. 50), sinó també al I.139-44a (fr. 44), just abans de la citació d'Herodor.¹³ Altres causes de la mort les trobem en autors posteriors com Valeri Flac,

⁶ Veg. Steven Jackson (1993: 2).

⁷ Potser la situa dins la primera part del viatge perquè es tracta d'una lliçó que ha d'aprendre Jàson, com moltes altres que podem veure en els dos primers llibres. Apol·loni, potser, a través del sentit irònic del passatge que acaba amb una mala identificació de la tomba d'Ídmon per la d'un Agamèstor (veg. *Fragment 51: Olivera d'Heraclea*) vol emfatitzar la futilitat de la vida; veg. Steven Jackson (1993: 4).

⁸ Veg. *Fragment 54: Tifis*.

⁹ A.R. 2.854-879.

¹⁰ Veg. Thalmann (2011: 171); sobre el retorn dels Argonautes, veg. *Fragment 10: El viatge de retorn dels Argonautes*.

¹¹ Veg. Steven Jackson (1993: 3).

¹² Promathid. *FGrH* 430 fr. 2; Nymphis historicus *FGrH* 432 fr. 15; A.R. 2.815-834.

¹³ Veg. *Fragment 44: Ídmon*.

en l'obra del qual Ídmon mor a causa d'una malaltia, i a la *Medea* de Sèneca, a causa de la mossegada d'una serp a Líbia.¹⁴

¹⁴ Val. Flac. 5.2-3; Sen. *Med.* 651-652: la similitud amb la mort de Mopsos reflecteix, altre cop, les tradicions tan variades sobre els endevins de l'Argo.

Fragment 51: Olivera d'Heraclea

Cf. A.R. 2.846-50: “τόνδε πολισσοῦχον διεπέφραδε Βοιωτοῖσι | Νισαίοισι τε Φοῖβος ἐπιρρήδην ἰλάεσθαι, | ἀμφὶ δὲ τήνδε φάλαγγα παλαιγενέος κοτίνοιο | ἄστυ βαλεῖν, οἱ δ' ἀντὶ θεουδέος Αἰολίδαο | Ἴδμονος εἰσέτι νῦν Ἀγαμήστορα κυδαίνουσι.”

Sch. A.R. 2.848-50a (Wendel)

περὶ γὰρ τὸν ἀγριέλαιον τὸν ἐπιπεφυκότα τῷ Ἴδμονος τάφῳ ἐθέσπισεν ὁ θεὸς τοῖς Μεγαρεῦσι καὶ Βοιωτοῖς τὴν πόλιν κτίσαι. λέγει δὲ τὴν Ἡράκλειαν· ἐν γὰρ τῇ ἀγορᾷ τῶν Ἡρακλεωτῶν ὑπάρχει ὁ τάφος, ὡς φησὶν Ἡρόδωρος, ἐφ' οὗ ἐστὶν ἀγριέλαιος.

Γ γὰρ τὸν codd.: γὰρ τὴν L: δὲ τὸν fr; ἀγριέλαιον codd.: κότινον P || 3 ὡς φησὶν Ἡρόδωρος om. P

“Febos va ordenar als beocis i als niseus de venerar-lo com a protector de la ciutat i de fundar llur ciutat al voltant del corró d'ullastre anyós. Però ells, en comptes del pietós Ídmon Eòlida, encara avui dia honoren Agamèstor.”

En efecte, la divinitat va decretar als megaresos i als beocis que fundessin una ciutat al voltant de l'olivera que havia crescut sobre la tomba d'Ídmon; es refereix a Heraclea: atès que la tomba es troba a l'àgora dels heracleotes, com diu Herodor, allà també hi és l'olivera borda.

Comentari textual i mitogràfic

Els escolis a *Les Argonàutiques* d'Apol·loni de Rodas tornen a ser la font per a la transmissió del fragment 51 d'Herodor. El poeta alexandrí ja ha descrit la mort de l'endeví Ídmon per part d'un senglar a la terra dels mariandins.¹ Com a cloenda per a l'episodi, recorda l'ἄϊτιον al culte al fundador d'Heraclea Pòntica i la seva tomba a l'àgora de la ciutat.

Sobre la tomba, l'escoliasta ens explica que Herodor la identificava amb la que es trobava al costat d'una olivera borda a l'àgora heracleota, lloc on solien dipositar-se

¹ Per una anàlisi de les morts d'Ídmon, Tifis, Mopsos i Cantos a Apol·loni, veg. Durbec (2008).

les restes del fundador de la colònia. L'escoliasta recorda també que fou a partir d'un oracle d'Apol·lo que beocis i megaresos van iniciar l'empresa colonitzadora.

Per a l'establiment del text, hem seguit les edicions de Wendel i Schaefer dels escolis a Apol·loni de Rodes.² La tradició del *Parisinus* ha omès el nom del nostre autor, que L recorda.

περὶ γὰρ τὸν ἀγριέλαιον τὸν ἐπιπεφυκότα τῷ Ἴδμονος τάφῳ ἐθέσπισεν ὁ θεὸς τοῖς Μεγαρεῦσι καὶ Βοιωτοῖς τὴν πόλιν κτίσαι: Al poema d'Apol·loni, Orfeu recomana als Argonautes que plantin una estaca d'olivera borda on Ídmon ha mort.³ De la fusta brota l'olivera al voltant de la qual beocis i megaresos construïran Heraclea Pòntica.⁴ No ens ha de sorprendre que els mariners fossin enterrats prop del mar, com veiem a Homer a l'episodi d'Elpènor o a la consulta de Tirèsias, el qual recomana a Odisseu de plantar el rem per complaure Posidó i evitar la mort a la mar.⁵

Tenim records històrics que confirmen la fundació d'Heraclea Pòntica per part de colons megaresos i beocis, probablement de Tanagra.⁶ En efecte, la cofundació de colònies no és un exemple aïllat, i en el cas de Mègara i la Lliga Beòcia sabem que les seves relacions durant l'època arcaica eren molt favorables.⁷ El rol de l'oracle de Delfos era preeminent en aquestes fundacions, atès que servia de guia als colons per a l'emplaçament de la nova *apoikia*.⁸ En el cas d'Heraclea Pòntica, hem conservat el nom del fundador megarès: Gnesíoc de Mègara.⁹ Per a la part beòcia, Heraclides Pòntic anomena Damis de Tebes.¹⁰ Sigui com sigui, en *Les Argonàutiques* d'Apol·loni trobem la presència d'Agamèstor, que segons el poeta encara rebia culte a Heraclea Pòntica en època hel·lenística.¹¹

² Wendel (1935); Schaefer (1813).

³ A.R. 2.843.

⁴ Sobre l'olivera: Thphr. *HP* 5.2.4; Plin. *HN* 16.199.

⁵ Hom. *Od.* 11.71-78; *Od.* 11.121ss, 23.267-284; veg. Morton (2001: 196).

⁶ Veg. Ehrhardt (1996: 103): "In Heraclea wusste man zwar von den megarischen Gründern, aber das alte Megara war dann eine boiotische Stadt gewesen, wenn man die Gleichsetzung Nisaias mit dem homerischen Nisa akzeptierte; dass man es tat, dürfte den Formulierungen des Apollonius zu entnehmen sein. Folgerichtig musste man in Heraclea annehmen, dass auch Boioter an der Gründung der Stadt teilgenommen hatten, und so entwickelte man die These einer megarish-boiotischen Gemeinschaftsgründung."

⁷ Veg. Burstein (1976: 17). Per a la possibilitat d'una pre-fundació milèsia d'Heraclea Pòntica, veg. *Fragment 45: Milet*.

⁸ Veg. Herda (2016: 89).

⁹ Ephor. *FGrH* 70 fr. 44b; veg. Hind (1998: 135).

¹⁰ Heraclid. Pont. fr. 2 Wehrli.

¹¹ A.R. 2.850. Veg. *infra* per les identificacions amb diferents herois de la tomba.

El culte al fundador d'una nova colònia resultava un pas fonamental per a la independència d'aquesta respecte la metròpolis.¹² Els οἰκισταί adquirien un estatus d'heroi que permetia un culte a la seva tomba. A diferència d'altres herois, els fundadors mantenien el sepulcre *intra muros*, normalment al centre neuràlgic de la colònia: l'àgora.¹³ En la majoria de *poleis*, la sepultura tant d'habitants com d'herois de temps passat es reservava a la part exterior de la ciutat. Les úniques excepcions són Esparta i, en certa mesura, precisament la ciutat originària de part dels colons heracleotes: Mègara.¹⁴ A més a més, l'olivera es constitueix com un altre paral·lel entre Heraclea Pòntica i la seva metròpolis. A Mègara, hi havia una olivera sagrada que, segons un oracle, la ciutat cauria un cop l'arbre hagués estat destruït.¹⁵

No és casual que Ídmon, un endeví, acabi rebent un culte molt similar al dels fundadors històrics de colònies. Si bé l'*oikistés* no calia que fos un *mantis*, aquest sempre necessitava l'ajuda d'un per poder acomplir l'oracle de fundació i llegir correctament els auguris propicis.¹⁶

λέγει δὲ τὴν Ἡράκλειαν· ἐν γὰρ τῇ ἀγορᾷ τῶν Ἡρακλεωτῶν ὑπάρχει ὁ τάφος, ὡς φησιν Ἡρόδωρος, ἐφ' οὗ ἔστιν ἀγριέλαιος: L'escoliasta identifica el lloc amb Heraclea Pòntica i cita el nostre autor com autoritat al respecte. El problema és que no queda gaire clar a qui està fent referència Herodor: en el fragment 50, "Ἰδμονος no apareix en la tradició del *Laurentianus*, ja que Wendel afegeix el seu nom a partir de la lliçó del *Parisinus*.¹⁷ Així doncs, podria fer referència a l'Agamèstor al que retien culte en l'actualitat segons Apol·loni. I en la tradició del *Parisinus* del fragment 51 el nom

¹² Veg. Malkin (1987: 203): "The cult of the oikist, however, is also the first sign of religious independence; the cult truly belonged to the new foundation *qua* an independent polis. The oikist cult came to be a focus of this new political identity. That is why the burial and cult site was located in the agora, the physical symbol of the new polis."

¹³ Veg. Saïd (1998: 19): "Les tombes des héros de jadis que sont devenues le centre d'un culte héroïque et peuvent être vues encore aujourd'hui sont donc autant de traces du passé dans le présent, ce qui permet tout à la fois de doter le passé d'une matérialité tangible et d'ennobler le présent grâce aux empreintes laissées par un passé glorieux. Ce changement de statut de la tombe est parfaitement conforme à l'esprit d'une épopée qui, grâce à des mythes étiologiques, ne cesse de tisser un lien entre le passé légendaire et les réalités contemporaines de l'auteur et de son public, qu'il s'agisse de toponymes, de rituels, de paysages ou de monuments." Per a les tombes a l'interior de la ciutat i el culte al fundador de la colònia, veg. Antonaccio (1994), Cordano (2009) i (2017).

¹⁴ Pausània (1.43.3) ofereix tot un recorregut per les tombes megareses, veg. Malkin (1987: 200).

¹⁵ Veg. Robu (2014: 297): "On releverà aussi un autre parallèle avec le métropole: un olivier sacré était vénéré sur l'agora de Mégare, et un oracle aurait prédit la conquête de la cité lorsque l'arbre aurait été abattu."

¹⁶ Sobre els endevins com a líders i guerrers, veg. Suárez de la Torre (2009).

¹⁷ Veg. *Fragment 50: Mort d'Ídmon*.

d'Herodor no apareix.¹⁸ Tot i això, que no aparegui el nom d'Ídmon o d'Herodor podria respondre a l'estil sintètic dels escolis, i, en el cas del fragment 50, als versos als quals fa referència l'escolista només parlen d'Ídmon i no pas d'Agamèstor. La història real del culte, és a dir, a quin d'aquests herois veneraven realment a Heraclea Pòntica, sembla molt difícil de reconstruir: fins i tot Promàtidas explica que els habitants no sabien qui hi havia enterrat i Cameleó atribueix la tomba a Tèstor.¹⁹ Jacoby va suggerir que Agamèstor era el líder "heroitzat" dels fundadors i, així, per una banda, tindríem a Gnesíoc, fundador històric de la part de Mègara, i per part de Beòcia, Agamèstor.²⁰ Per a Burstein, és improbable que el líder passés a anomenar-se Agamèstor, perquè hauria conservat, d'igual mode que Gnesíoc, la seva identitat: creu que en realitat es tracta d'un nom grec atorgat a una divinitat dels mariandins.²¹ Com apunta Guadagno seria més profitós prendre Ídmon (o Tifis) per fer encara més estrets els lligams entre Heraclea i el mite argonàutic.²² Per tant, en tot cas, podem pressuposar l'existència d'un Agamèstor que Herodor substitueix *a posteriori* per l'argonauta.

Això no obstant, cal adreçar per què Heracles no és l'heroi escollit per Herodor (que va dedicar una obra tan substancial sobre l'heroi) per encarnar el rol de fundador en la història mítica de la ciutat.²³ Hèracles, a causa del seu estatus religiós ambigu, no pot tenir una tomba, però un endeví menys conegut sí. A més a més, és important tenir en compte que els vidents tenien un paper fonamental en l'establiment de noves ἀποικία, ja que eren els garants de l'acompliment correcte dels oracles fundacionals.²⁴ Ídmon és un endeví tradicional amb una genealogia que el situa enmig d'una família famosa de vidents.²⁵ D'altra banda, sobre Agamèstor no tenim cap informació que

¹⁸ Veg. Thalmann (2011: 110), qui indica que cap de les fonts que parlen de la tomba identifica el mort amb Ídmon explícitament.

¹⁹ Promathid. *FGrH* 430 fr. 3; Chamael. fr. 14 Wehrli.

²⁰ Veg. Jacoby (1923: 168).

²¹ Veg. Burstein (1976: 2 i 18). Herodor va introduir modificacions en les versions generalment acceptades de les llegendes relacionades amb Heraclea. Per a Fowler (2013: 214-215) també sembla plausible que Herodor s'inventés el nom d'Agamèstor per al soldat anònim.

²² Veg. Guadagno (2014: 19). Ídmon té un paper important en l'episodi de la Còlquida, veg. *Fragment 53: Medea*.

²³ Veg. Cordano (2017 87): "Sulle monete d'età imperiale di Eraclea e di Callatis la figura di Eracle è accompagnata dalla parola κτίστης, ma si tratta, in questo come in simili casi, di un'interpretazione tardiva e semplicistica, utile per ritrovare la memoria di un passato remoto, mal compreso e adattato alle nuoce circostanze: gli Eracleoti, infatti, non contavano Eracle nella folta schiera dei loro fondatori." També cal tenir en compte que a Mègara no hi havia un gran culte establert a l'heroi, veg. Robu (2019: 254): "Le culte d'Héraclès est bien documenté en Béotie, tandis qu'en Mégaride, il n'est attesté qu'à Aigosthènes et à Pagai, et seulement à l'époque hellénistique et impériale."

²⁴ Veg. Herda (2016: 99).

²⁵ Veg. *Fragment 44: Ídmon*.

indiqui que fos un endeví. La connexió entre Heraclea Pòntica i el mite d'Hèracles en Herodor és duta a terme a través d'un altre episodi que també succeeix a la regió: la captura de Cerber per part d'Hèracles al cap Aquerúsion.²⁶

²⁶ Veg. *Fragment 31: Cerber*.

Fragment 52: Jàson i la serp

Cf. A.R. 4.87-91: “Δώσω δὲ χρύσειον ἐγὼ δέρος, εὐνήσασα | φρουρὸν ὄφιν· τύνη δὲ
θεοὺς ἐνὶ σοῖσιν ἐταίροις, | ξεῖνε, τεῶν μύθων ἐπίστορας οὓς μοι ὑπέστης | ποιήσαι,
μηδ’ ἔνθεν ἐκαστέρω ὀρμηθεῖσαν | χήτεϊ κηδεμόνων ὄνοτὴν καὶ ἀεικέα θείης.”

Sch. A.R. 4.87 (Wendel)

ὁ μὲν Ἀπολλώνιος μετὰ τὸ φυγεῖν τὴν Μήδειαν ἐκ τοῦ Αἰήτου οἴκου πεποίηται
ὑπισχνουμένην τὸ κῶας τῷ Ἰάσονι· ὁ δὲ τὰ Ναυπακτικὰ γράψας συνεκφέρουσαν
αὐτὴν τὸ κῶας κατὰ τὴν φυγὴν, κατὰ τὸν αὐτοῦ οἶκον κείμενον {τοῦ Αἰήτου}· ὁ δὲ
Ἡρόδωρος μετὰ τὴν ἀνάξευξιν τῶν ἀγρίων ταύρων ἀποσταλῆναι τὸν Ἰάσονα ὑπὸ τοῦ
5 Αἰήτου ἐπὶ τὸ κῶας, τὸν δὲ πορευθέντα φονεῦσαι τε τὸν δράκοντα καὶ τὸ κῶας
ἀπενεγκεῖν πρὸς Αἰήτην, τὸν δὲ δόλω καλέσαι αὐτοὺς ἐπὶ δεῖπνον.

Naupactia fr. 8 PEG

3 αὐτοῦ L : om. PA; τοῦ Αἰήτου del. Wendel || 4 ἀγρίων ταύρων Müller : Ἀργοναυτῶν codd.

“Jo us donaré la pell daurada després d’haver adormit la serp que la vigila; ara, tu, davant els teus companys, estranger, posa els déus com a testimonis de les paraules amb què vas pronunciar les teves promeses, i no facis que me’n vagi lluny d’ací blasmada i deshonorada per manca de valedors.”

Apol·loni havia narrat la fugida de Medea del casal d’Eetes després de que aquesta li promet el velló d’or a Jàson. L’autor dels *Cants Naupactis* va escriure que ella mateixa va endur-se el velló en la fuga, ja que es trobava dins del palau d’aquest. Herodor explica que després d’enjovar els braus salvatges, Jàson va ser enviat a cercar el velló per part d’Eetes, a matar la serp mentre hi anava i a entregar a Eetes el velló, atès que aquest els va convidar al banquet per tal d’enganyar-los.

Comentari textual i mitogràfic

El fragment 52 del *corpus* argonàutic d’Herodor es troba entre els escolis d’Apol·loni de Rodes al llibre quart. El poeta fa parlar a Medea, filla d’Eetes, qui es compromet a

ajudar a Jàson per tal d'aconseguir el velló d'or, a canvi d'una certa seguretat: que l'heroi es faci càrrec d'ella quan escapin de les terres del seu pare.¹ El passatge presagia l'abandonament de Jàson i la tràgica venjança de Medea.

Herodor apareix citat en dues ocasions amb els *Cants Naupactis*, fet que podria indicar adés semblances entre ambdues versions, adés una *Mittelquelle* que ja els recollia conjuntament.² En la versió d'Apol·loni i d'Herodor, el velló es troba custodiat per una serp en una alzina del bosc sagrat d'Ares, però sembla que les tradicions literàries més antigues, com Hesíode i els *Cants Naupactis*, situen el velló dins el mateix palau d'Eetes.³

Wendel i Schaefer són les edicions de referència per als escolis, mentre que per als *Cants Naupactis* hem emprat l'edició de Bernabé.⁴

ὁ μὲν Ἀπολλώνιος μετὰ τὸ φυγεῖν τὴν Μήδειαν ἐκ τοῦ Αἰήτου οἴκου πεποίηται ὑπισχνουμένην τὸ κῶας τῷ Ἰάσονι: La conquesta del velló d'or a la Còlquida, motivació en primera instància del viatge de Jàson, condueix a la fugida de Medea del casal patern. El velló d'or resulta un element simbòlic molt interessant dins la mitologia grega a causa de la seva relació intrínseca amb el poder i la reialesa.⁵ A l'Antiguitat, s'explicava la natura daurada a través d'un procés racionalitzador: els colquis recollien or dels corrents fluvials amb pells d'ovelles.⁶ A partir dels 70, els estudiosos van començar a connectar aquest element amb un objecte religiós hitita: la *kurša*. Era un velló de pèl llarg en forma de bossa, fet de cuir de bou, ovella o cabra. Normalment, es penjava en un arbre *eya*, un tipus de roure o possiblement un teix. Dins s'hi dipositaven matèries primeres, com si fos una cornucòpia, per assegurar l'abundància del territori. Segons sembla, originalment les dues parts del mite del velló (la fugida d'Orcòmenos per part de Frixos i la dels Argonautes que cerquen el velló)

¹ A.R. 4.87-91. Medea, tot i ser una bàrbara, com a dona necessita un tutor legal.

² Sobre la relació entre els *Cants Naupactis* i la història dels Argonautes, veg. Matthews (1977: 189-207). Per l'altra instància, veg. *Fragment 53: Medea*.

³ Per Apol·loni (4.123-192) i Higí (*Fab.* 3) el velló es troba fora del casal, mentre que Hesíode (fr. 299 M.-W.) i l'autor els *Cants Naupactis* (fr. 8 PEG), el qual trobem citat a l'escoli, el situen dins. A vegades apareix sobre una roca en la iconografia (*LIMC* "Iason", 5.1.629-638); veg. Bremmer (2006: 22).

⁴ Wendel (1935); Schaefer (1813); Bernabé (1996).

⁵ En testimonis tardans, aquesta connexió està totalment reconeguda: Seru. *Georg.* 2.140; Sch. *Stat. Ach.* 1.65; D.S. 4.47.2. Un llibre etrusc, *Ostentarium Tuscum* deia que una ovella o un moltó amb porpra o or prometia bona fortuna als líders i prosperitat a la seva progènie (*Macr. Sat.* 3.7.2.). El poder del velló no només apareix en aquest episodi de la saga argonàutica, sinó que també Atreu i Tiestes reclamen el tron a partir de la possessió d'un velló d'or (*E. El.* 725-726; *Or.* 812-3, 997-1000), veg. *Fragment 57: Anyell d'or d'Atreu*.

⁶ *Str.* II.2.19.

havien sorgit de manera independent, perquè la unió entre ambdues resulta prou artificial.⁷

ὁ δὲ τὰ Ναυπακτικὰ γράψας συνεκφέρουσιν αὐτὴν τὸ κῶας κατὰ τὴν φυγὴν, κατὰ τὸν αὐτοῦ οἶκον κείμενον {τοῦ Αἰήτου}: La informació relativa a la variant dels *Cants Naupactis* és massa breu: sembla que no contenia l'enfrontament amb el serpent o almenys l'escolista no l'esmenta. Tanmateix, a la llum dels fragments 6 i 7 del poema, els quals també es troben dins els escolis d'Apol·loni i que apareixen citats amb Herodor (fr. 53), podem interpretar que el velló es trobava dins el palau d'Eetes perquè ja els Argonautes l'havien retornat: havien acomplert la missió i estaven celebrant el banquet que havia preparat Eetes per enganyar-los. Medea, coneixedora del palau, seria capaç de saber on es trobava amagat exactament. Així, podríem conciliar les versions dels *Cants Naupactis* i d'Herodor.⁸

ὁ δὲ Ἡρόδωρος μετὰ τὴν ἀνάζευξιν τῶν ἀγρίων ταύρων ἀποσταλῆναι τὸν Ἰάσονα ὑπὸ τοῦ Αἰήτου ἐπὶ τὸ κῶας, τὸν δὲ πορευθέντα φονεῦσαί τε τὸν δράκοντα καὶ τὸ κῶας ἀπενεγκεῖν πρὸς Αἰήτην, τὸν δὲ δόλω καλέσαι αὐτοῦς ἐπὶ δεῖπνον: Sobre la visió d'Herodor de l'episodi sabem que hi havia diferents proves ordenades per Eetes: l'enjovament dels braus, la mort del drac i la presa del velló.⁹ Val a dir que el rol de Medea per la compleció de les tasques és completament absent en la variant herodorea.¹⁰ A més a més, sembla que en l'obra de l'escriptor heracleota els braus no exhalen foc, tan sols són ἀγρίοι: altre cop ens trobem amb una racionalització. Com que en cap altre fragment apareixen altres proves posades per Eetes a Jàson, podem suposar que aquestes eren les úniques que apareixien a Herodor.¹¹ Hem de recordar que a Apol·loni, a més a més d'enjovar els χαλκόταυροι, Jàson ha de plantar les dents de drac de les quals sorgiran els guerrers terrígens.¹² El silenci d'Herodor sobre aquesta

⁷ Veg. Bremmer (2006: 20-22); veg. *Fragment 38: Frixos i Hel·le*.

⁸ Veg. Fowler (2013: 225).

⁹ La matança del drac sembla ser un element prou antic; aquesta és present a la *Pítica* 4 de Píndar (24-250); Medea no apareix explícitament com a ajudant de l'heroi, però s'ha interpretat que τέχναις pugui fer referència a les arts de la fetillera. Per les semblances entre aquesta serp i Ladó, la serp del jardí de les Hespèrides, veg. Ogden (2013: 62-63).

¹⁰ Antímac (fr. 73 Matthews) sembla ser la font més antiga pel rol actiu de la filla d'Eetes, que adorm el drac. Dins el *corpus* mitogràfic primerenc, la prova duta a terme només per Jàson també és present a Ferecides (fr. 31 Fowler = fr. 142 Dolcetti = Sch. A.R. 4.156).

¹¹ Veg. Guadagno (2014: 96).

¹² A.R. 3.1330-1404; ja abans (3.1185-1187) el poeta alexandrí ha fet servir Cadme i la seva lluita contra els Σπαρτοί durant la fundació de Tebes com a *comparandum*.

prova, o més ben dit, l'absència en cap altra font precedent a Apol·loni, indica una innovació per part del poeta alexandrí.

****52A**

(31 fr. 63 bis Jacoby)

Demetr. Eloc. 66 (Chiron)

καὶ ἀναδίπλωσις δ' ἔπους εἰργάσατο μέγεθος, ὡς Ἡρόδωρος δράκοντες δέ που φησιν ἦσαν ἐν τῷ Καυκάσῳ < > μέγεθος, καὶ μέγεθος καὶ πλῆθος. δις ῥηθὲν τὸ μέγεθος ὄγκον τινὰ τῇ ἐρμηνείᾳ παρέσχεν.

Ι ἀναδίπλωσις δ' ἔπους (vel fort. δέ που) P^{pc} M : ἀναδίπλώσας δ' ἔπος P^{ac} : ἀναδίπλώσας δε τις εἰργάσατο dub. Radermacher; [ὡς] del. Spengel; Ἡρόδωρος coní. Orth : Ἡρόδοτός codd.; vocem που debat Orth et Chiron Demetrio, perperam || 2 post Καυκάσῳ lac. stat. Kroll apud Radermacher, qui <θαυμαστοὶ τὸ> suppl.

I també la repetició pot provocar un estil elevat, com Herodor quan diu “crec que hi havia serps en el Caucas grans, grans i nombroses”. Repetir dos cops “grans” produeix una certa dignitat en l'expressió.

Comentari textual i mitogràfic

En relació amb la lluita contra el serpent i la presència d'aquest en el Caucas, Fowler proposa identificar en l'obra de Demetri una possible cita literal d'Herodor.¹³ El rètor Demetri escrigué una obra intitulada Περὶ ἐρμηνείας, on recull exemples de recursos literaris.¹⁴

Segons Herodor, hi havia grans serps a les muntanyes del Caucas, properes a la Còlquida.

Per editar el text, hem fet ús de l'edició de Chiron.¹⁵ El passatge resulta problemàtic, ja que els manuscrits no presenten el nom d'Herodor, sinó el d'Heròdot.

¹³ Veg. Fowler (2013: 226).

¹⁴ Veg. Chiron (1993: V-XII).

¹⁵ Chiron (1993).

Herodor va ser una conjectura d'Orth que va recollir Jacoby com a *fragmentum dubium*.¹⁶

καὶ ἀναδίπλωσις δ' ἔπους εἰργάσατο μέγεθος: Demetri cita Herodor per demostrar l'efectivitat de l'anadiplosi, una repetició emfàtica de μέγεθος.

ὡς Ἡρόδωρος δράκοντες δέ που φησιν ἦσαν ἐν τῷ Καυκάσῳ < > μέγεθος, καὶ μέγεθος καὶ πλῆθος. δις ῥηθὲν τὸ μέγεθος ὄγκον τινὰ τῆ ἐρμηνείᾳ παρέσχευ: El passatge canvia de significat depenent de com editem la citació a Herodor i la presència de la partícula που. Aquesta partícula, si depèn de la veu de Demetri, ens fa traduir el text d'aquesta manera: Herodor, en algun lloc (de la seva obra) diu "hi havia serps en el Caucas grans, grans i nombroses." En canvi, si mantenim που com a part del text original d'Herodor, la partícula denota un valor de pressuposició per part del mateix Herodor: "crec que hi havia serps en el Caucas grans, grans i nombroses." Hem decidit editar el fragment incloent la partícula, atès que sembla reflectir una tendència estilística dels historiadors primerencs. Herodor no deu haver-se escapat d'aquesta predisposició, ja que presenta trets compartits amb aquests primers autors en prosa: empra eines "científiques" com la racionalització i presenta coneixements específics i poc usuals.¹⁷

El gran problema que presenta la proposta de Fowler és que justifica l'ús d'aquesta partícula a partir de com és emprada en Heròdot, no en comparació amb altres fragments d'Herodor. A més a més, com bé apunta Guadagno, Heròdot també parla del Caucas i, precisament, utilitza una expressió similar: πλήθει μέγιστον καὶ μεγάθει ὑψηλότατον.¹⁸ El culte als serpents al Caucas ha tingut una gran tradició etnogràfica i mítica, que segurament era coneguda per a l'historiador d'Halicarnàs.¹⁹ Així doncs, l'atribució a Herodor resta només en el fonament que en Heròdot no hem trobat exactament aquesta expressió.

¹⁶ Veg. Orth (1925: 778); Jacoby (1957), corresponent al fragment 63 bis.

¹⁷ Veg. Fowler (1996: 71).

¹⁸ Hdt. 1.203-204. Guadagno (2014: 99) també creu que sembla més probable que Herodor tracti el Caucas en relació amb Prometeu (veg. *Fragment 30: Prometeu escita*) que no pas amb l'episodi de *Les Argonàutiques*.

¹⁹ També s'han trobat abundants figures megalítiques amb forma de drac, fins i tot amb la imatge d'un velló a l'esquena; veg. Sikharulidze (2007: 170).

Seguim a Fowler, qui creu Herodor està duent a terme una racionalització del serpent que guardava el velló d'or.²⁰ En comptes de parlar d'una δράκαινα singular i especial, la banalitzava explicant que és una característica abundant de les serps de la regió.

²⁰ Veg. Fowler (1996: 70). La voluntat racionalitzadora d'aquest fragment, que no ho sembla en primera instància, pot ser defensada per comparació amb altres fragments d'Herodor.

Fragment 53: Medea

Cf. A.R. 4.85-6: “Ἄλλ’ ἐνὶ νηὶ | φεύγωμεν πρὶν τον γε θοῶν ἐπιβήμεναι ἵππων.”

Sch. A.R. 4.86 (Wendel)

ὁ μὲν Ἀπολλώνιος φησι νυκτὸς πεφευγέναι τὴν Μήδειαν ἐπὶ τὴν ναῦν, Αἰήτου συνέδριον ἔχοντος Κόλχων περὶ διαφθορᾶς τῶν ἡρώων· ὁ δὲ τὰ Ναυπακτικὰ πεποικηκῶς ὑπὸ Ἀφροδίτης φησὶ τὸν Αἰήτην κατακοιμηθῆναι, ἐπιθυμήσαντα τῇ αὐτοῦ γυναικὶ συγγενέσθαι, δεδειπνηκότων παρ’ αὐτῷ τῶν Ἀργοναυτῶν καὶ κοιμωμένων,
5 διὰ τὸ βούλεσθαι αὐτὸν τὴν ναῦν ἐμπρῆσαι·

“δὴ τότε ἄρ’ Αἰήτη πόθον ἔμβαλε δι’ Ἀφροδίτη
Εὐρυλύτης φιλότητι μιγήμεναι, ἧς ἀλόχοιο,
κηδομένη φρεσὶν ἧσιν, ὅπως μετ’ ἄεθλον Ἰήσων
νοστήσῃ οἰκόνδε σὺν ἀγχεμάχοις ἐτάροισιν.”

10 ὁ δὲ Ἰδμων συνῆκε τὸ γεγονός καὶ φησι·

“φευγόμεναι μεγάροιο θοὴν διὰ νύκτα μέλαιναν.”

τὴν δὲ Μήδειαν τὴν ποδοψοφίαν ἀκούσασαν ἀναστᾶσαν συνεξορμηῆσαι. λέγει δὲ καὶ Ἡρόδωρος ταῦτα.

Naupactia fr. 6-7 PEG

4 Ἀργοναυτῶν Keil : Κόλχων codd.; <οὐ> ante κοιμωμένων add. Lloyd-Jones apud Davies || Π φευγόμεναι codd. : φευγόμεν ἐκ Meineke || 13 ταῦτα codd. : τὰ αὐτά P

“Vinga, fugim amb la nau abans que ell munti als seus cavalls velocos.”

Apol·loni diu que Medea s’havia escapat cap a la nau quan Eetes estava rebent consell dels colcs sobre com matar els herois. L’autor dels *Cants Naupactis* diu que Afrodita va fer allitar-se Eetes, per tal que desitgés tenir relacions sexuals amb la seva esposa després d’haver sopat amb els Argonautes i d’haver-se’n anat a dormir, ja que voldria haver cremat la seva nau.

“Era aleshores que la divina Afrodita va inspirar a Eetes un desig d’unir-se sexualment amb Eurilite, que era la seva dona, la deessa tenia una preocupació en el seu ànim, per tal que Jàson

retornés després de la contesa amb els companys de batalla.”

Ídmon entèn el que ha passat i diu:

“Fuig ràpida del palau durant la negra nit.”

Medea s’afanya quan escolta el soroll de les passes i s’aixeca. Això també ho explica Herodor.

Comentari textual i mitogràfic

El fragment 53 del *corpus* herodoreu es troba entre els escolis al llibre quart de *Les Argonàutiques* d’Apol·loni de Rodos. Aquest fragment comparteix el mateix context que l’anterior: el parlament de Medea quan arriba al campament dels Argonautes i la seva demanda a Jàson de protecció per la fugida de la Còlquida.

L’autor dels *Cants Naupactis* i Herodor tornen a ser citats pel que fa a l’episodi nocturn de fugida de Medea: a diferència d’Apol·loni, que planteja l’escena mentre Eetes parla amb els seus consellers, ambdós autors feien responsable Afrodita per a l’èxit en l’escapatòria del palau.

Per editar el text, a més a més de les edicions de Wendel i Schaefer pels escolis, hem consultat l’edició de Bernabé pels versos correponents als *Cants Naupactis*.¹ La delimitació del fragment d’Herodor resulta difícil, atès que l’escriptor heracleota apareix al final de l’escoli en *subscriptio*.

ὁ μὲν Ἀπολλώνιος φησι νυκτὸς πεφευγέναι τὴν Μήδειαν ἐπὶ τὴν ναῦν, Αἰήτου συνέδριον ἔχοντος Κόλχων περὶ διαφθορᾶς τῶν ἠρώων: L’escoli comença amb una paràfrasi del poema d’Apol·loni, el qual fa que Medea s’escapi a la nau dels Argonautes mentre el seu pare planeja la ruïna d’aquests.

ὁ δὲ τὰ Ναυπακτικὰ πεποιηκὼς ὑπὸ Ἀφροδίτης φησὶ τὸν Αἰήτην κατακοιμηθῆναι, ἐπιθυμήσαντα τῇ αὐτοῦ γυναικὶ συγγενέσθαι, δεδειπνηκότων παρ’ αὐτῷ τῶν Ἀργοναυτῶν καὶ κοιμωμένων, διὰ τὸ βούλεσθαι αὐτὸν τὴν ναῦν ἐμπρῆσαι: Afrodita inspira a Eetes un desig sexual per la seva esposa Eurilites, per tal d’evitar que cremi la nau dels Argonautes després del banquet. La intervenció d’Afrodita no és casual. Es tracta d’una figura lligada a Medea: apareix a la boda de

¹ Wendel (1935); Schaefer (1813); Bernabé (1996).

Jàson i Medea al cofre de Cípsel i, segons Píndar, Afrodita va ser qui va ensenyar Medea com seduir Jàson.²

δὴ τότε ἄρ' Αἰήτη πόθον ἔμβαλε δι' Ἀφροδίτη | Εὐρυλύτης φιλότητι
μιγήμεναι, ἧς ἀλόχοιο, | κηδομένη φρεσὶν ἦσιν, ὅπως μετ' ἄεθλον Ἰήσων | νοστήση
οἴκόνδε σὺν ἀγχεμάχοις ἐτάροισιν: L'escoliasta presenta els versos presents als *Cants Naupactis*, els quals ha resumit anteriorment.

ὁ δὲ Ἴδμων συνῆκε τὸ γεγονός καὶ φησι· φευγέμεναι μεγάροιο θοὴν διὰ νύκτα
μέλαιναν: Aquest vers confirma que la mort d'Ídmon a Heraclea Pòntica ha de succeir en el viatge de tornada;³ el paper de l'endeví resulta una peça fonamental perquè Medea marxi amb Jàson.⁴

τὴν δὲ Μήδειαν τὴν ποδοσοφίαν ἀκούσασαν ἀναστᾶσαν συνεξορμήσαι:
Medea escolta els moviments dels Argonautes que escapen del palau d'Eetes mentre el rei està ocupat al llit amb la seva muller.

λέγει δὲ καὶ Ἡρόδωρος ταῦτα: Herodor sembla estar d'acord (λέγει δὲ καὶ Ἡρόδωρος ταῦτα) amb l'autor dels *Cants Naupactis*: l'èxit dels Argonautes és causat per la intervenció d'Afrodita en el seu favor. Herodor i els *Cants Naupactis* expliquen com Ídmon avisa Medea del perill. En Herodor i en Ferecides, com ja hem esmentat amb relació al fragment 52, Jàson aconsegueix donar mort a la serp sense l'ajuda de Medea, fet que ens podria indicar que en les versions més primerenques de la saga la fetillera tenia un paper més reduït.⁵ La diferència més clara amb la versió d'Apol·loni és que aquest rol l'ocupa Medea i no pas l'endeví, potser perquè Apol·loni vol emfatitzar la seva presència i participació activa en l'episodi.⁶

² Paus. 5.18.3; Pi. P. 4.217. La presència d'Afrodita en la boda sembla una mica estranya, atès que el context convidaria la presència d'Hera, deessa del matrimoni, i no pas a Afrodita.

³ Veg. *Fragment 10: El viatge de tornada; Fragment 50: Mort d'Ídmon*.

⁴ Sobre Ídmon, veg. *Fragment 44: Ídmon*.

⁵ Veg. *Fragment 52: Jàson i la serp*; Pherecyd. fr. 31 Fowler (= fr. 142 Dolcetti = Sch. A.R. 4.156).

⁶ Veg. Guadagno (2014: 98). Paga la pena incidir que la forta influència de la visió d'Eurípides d'aquest personatge en la posteritat es podria veure reflectida en aquest rol més actiu de Medea. Fins i tot, aquesta preeminència de Medea deixa en mal lloc a Jàson; veg. García Gual (1971: 107).

Fragment 54: Tifis

A.R. 2.854: “Ἀγνιάδην Τῖφυν θανέειν φάτις.”

Sch. A.R. 2.854 (Wendel)

ὅτι ἐν τῇ Ἡρακλείᾳ τέθνηκεν καὶ ὁ Τῖφυσ, εἶπε Νύμφις. Ἡρόδωρος δέ φησιν ὅτι οὐκ ἀπιόντων εἰς Κόλχους τέθνηκεν ὁ Τῖφυσ, ἀλλ’ ὑποστρεφόντων.

Nymphis hist. *FGrH* 432 fr. 16

“Va morir l’Hagníada Tifis, diu la brama.”

Nimfis explica que Tifis havia mort a Heraclea. En canvi, Herodor diu que Tifis no havia mort anant cap a la Còlquida, sinó en el viatge de retorn.

Comentari textual i mitogràfic

El fragment 54 del *corpus* herodoreu correspon a l’escoli al segon llibre del poema d’Apol·loni de Rodes. Els versos a comentar apunten a la mort de Tifis, pilot de la nau Argo, tot just després d’haver esdevingut la mort d’Ídmon a la terra dels mariandins.¹

L’escoliasta cita Nimfis, historiador local d’Heraclea Pòntica, i el nostre Herodor per les variants de la mort del pilot a les seves terres. Apol·loni segueix Nimfis, qui feia que Tifis morís a Heraclea; mentre que se sobreentén que Herodor també situava allà la seva mort, però en el viatge de tornada.

Hem seguit l’edició de Wendel i Schaefer per als escolis al poema argonàutic.²

ὅτι ἐν τῇ Ἡρακλείᾳ τέθνηκεν καὶ ὁ Τῖφυσ, εἶπε Νύμφις: Sobre la personalitat del timoner que consistentment apareix en les diferents versions de la saga argonàutica, Apol·loni el presenta com un mariner molt experimentat, protegit per Atena.³ Usener va interpretar Tifis com una deïtat autòctona venerada a Mariandínia

¹ Veg. *Fragment 50: Mort d’Ídmon*. Èsquil (fr. 21 Radt) anomena Tifis, Ifis, variant també present a Higi (*Fab.* 18).

² Wendel (1935); Schaefer (1813).

³ A.R. 1.105-110, 383, 560, 2.175, 573-606.

abans de la colonització grega. El seu nom està ben documentat a Frígia, Bitínia i Paflagonia. Des d'aquest rol en les tradicions locals va passar a ser el timoner de l'Argo.⁴ La mort de Tifis a *Les Argonàutiques* d'Apolloni succeeix el mateix dia de la mort d'Ídmon, fet que ens ha permès plantejar que en la versió d'Herodor ambdues morts haurien succeït en el viatge de tornada a Jolcos. La causa de la mort que presenten la majoria d'autors és una malaltia sobtada quan es trobaven entre els mariandins: els Argonautes van pregar, debades, per la seva recuperació.⁵ Nimfis, que també apareix citat dins el mateix escoli, diu que mor a Heraclea, però no afegeix si la seva mort es produeix en anar a la Còlquida o en tornar-ne.⁶

Ἡρόδωρος δέ φησιν ὅτι οὐκ ἀπιόντων εἰς Κόλχους τέθνηκεν ὁ Τίφυς, ἀλλ' ὑποστρεφόντων: Sobre Tifis, pilot de la nau Argo, Herodor ens proporciona dues dades: que mor a Heraclea durant el viatge de retorn i que Ergí el substitueix després de la seva mort.⁷ Tanmateix, la partícula δέ l'hem interpretat amb valor adversatiu. Per tant, podem inferir que Nimfis relatava la seva mort en el viatge d'anada, mentre que Herodor, en el de tornada. La mort de Tifis no està atestada en cap autor abans d'Herodor: sembla que respondria a un interès colonial en situar la seva mort a Heraclea Pòntica.⁸ Això no obstant, Pausània recorda que la tradició local de Sifes feia que la mateixa nau Argo retornés el cos de l'heroi a la seva pàtria, segurament per justificar l'establiment d'un altre culte al lloc.⁹

⁴ Veg. Usener (1899: 258): "Denn Tiphys wurde auch in Bithynien verehrt, in dem gebiete der Mariandyner sollte er gestorben und begraben sein; sowohl in Bithynien wie in Phrygien und Paphlagonien war der davon abgeleitete, in Griechenland oft sklaven jener herkunft beigelefte name Tibios heimisch." Veg. també Fontenrose (1980: 481).

⁵ A.R. 2.854-879; Orph. A. 723; Val. Flac. 5.15; Nymphis hist. *FGrH* 432 fr 16; Apollod. 1.9.22 [1.126]; Hyg. *Fab.* 14.125-131.

⁶ Nymphis historicus *FGrH* 432 fr. 16.

⁷ Veg. *Fragment* 55: *Ergí*.

⁸ Veg. Moreau (2000: 331): "Il apparaît donc que lorsque l'épopée des Argonautes a perdu son caractère initial de voyage dans l'autre monde pour se métamorphoser en aventure coloniale, les colonisateurs ont imposé leur empreinte sur le mythe."

⁹ Paus. 9.32.4. Veg. Robu (2014: 295): "Les modernes ont suggéré que des Béotiens originaires de Siphai avaient rejoint aussi les Mégariens en mer Noire. Preuve en serait le culte rendu par les Héracléotes à Tiphys, héros éponyme de la petite cité béotienne."

Fragment 55: Ergí

Cf. A.R. 2.896-8: “Τὸν δὲ μετ’ Ἐργίνοσ καὶ Ναύπλιος Εὐφημός τε | ὠρνυντ’, ἰθύνειν
λελιημένοι. Ἄλλ’ ἄρα τοὺσ γε | ἔσχεθον, Ἀγκαίω δὲ πολεῖς ἤνησαν ἐταίρων.”

Sch. A.R. 2.896 (Wendel)

Ἡρόδωρος Ἐργίνον φησι κυβερνήσαι τὴν Ἀργὼ μετὰ τὸν θάνατον Τίφυος.

“Després d’ell, Ergí, Naupli i Eufem es llevaren, delerosos de pilotar. Hom els deturà, tanmateix: la majoria dels companys es pronunciaren per Anceu.”

Herodor diu que Ergí pilota l’Argo després de la mort de Tifis.

Comentari textual i mitogràfic

L’últim fragment de *Les Argonàutiques* d’Herodor es troba entre els escolis al poema d’Apol·loni de Rodes. Aquest escoli al llibre segon, fa referència al successor de Tifis, pilot de la nau Argo fins la seva mort al país dels mariandins.¹

L’escolista recull l’elecció del nostre autor pel que fa al nou timoner. Segons Herodor, després de la mort de Tifis en el viatge de tornada a l’Hèl·lada, Ergí esdevé el nou pilot.

Per l’establiment del text hem seguit les edicions de Wendel i Schaefer.²

Ἡρόδωρος Ἐργίνον φησι κυβερνήσαι τὴν Ἀργὼ μετὰ τὸν θάνατον Τίφυος:
L’elecció d’Herodor no pot ser casual. El seu successor és Anceu de Samos tradicionalment, excepte per a Herodor i, posteriorment, Valeri Flac, que es decanten per Ergí.³ Atès que Ergí prové de Milet en la versió d’Apol·loni de Rodes, alguns estudiosos han identificat darrere aquesta tria una preferència milèsia per part

¹ Veg. *Fragment 54: Tifis*.

² Wendel (1935); Schaefer (1813).

³ Anceu a A.R. 2.896; Orph. A. 727; Ergí a Val. Flac. 5.65, 8.177.

d'Herodor que reflectiria uns lligams entre Milet i Heraclea.⁴ Ja hem esmentat que, tot i trobar-se en el Mar Negre, regió àmpliament colonitzada per la potència milèsia, no hi ha restes que apuntin a la influència jònica a Heraclea Pòntica. Tanmateix, la manca de proves històriques i materials d'aquesta influència no és contradictòria amb l'afiliació simbòlica que suposadament proporciona Herodor sobre la preferència milèsia. Així doncs, Herodor podria estar interessat a connectar el passat d'Heraclea amb Milet. Aquest fet no és poc comú: l'aristocràcia de la ciutat preferia tenir vincles genealògics mítics amb Anatòlia i els mariandins en lloc de Tràcia.⁵

La nostra proposta implica reinterpretar l'elecció d'Ergí sota una altra llum. Si llegim atentament els fragments herodoreus que mencionen Ergí, en cap moment es pot inferir de l'obra d'Herodor que considerés Ergí un milesi. A més a més, escollir Ergí de Milet en comptes d'Anceu de Samos, des d'una perspectiva ètnica no representa una diferència tan gran. Al capdavant, tots dos pilots comparteixen un origen jònic. Tampoc Valeri Flac, que sembla seguir la versió d'Herodor i qui també estava d'acord en la genealogia d'Ídmon, connecta Ergí amb Milet.⁶ En tot cas, Apol·loni és qui el presenta com a milesi i, per tant, dins del contingent jònic del seu catàleg.⁷

La referència més antiga a Ergí es troba a l'*Olímpica* 4 de Píndar.⁸ Allà, el poeta tebà l'anomena "fill de Climen", en el context d'un concurs atlètic amb les dones de Lemnos.⁹ Es pot assumir, doncs, que l'argonauta Ergí era d'origen beoci, lligat a la dinastia d'Orcòmenos, i el nostre suggeriment és que Herodor també ho feia. L'escolista al vers 32 dona alguns detalls addicionals sobre el concurs, que Hipsípila va instituir un ἀγῶνα ἐπιτάφιον pel seu pare Toant i que en la cursa Ergí va derrotar els fills de Bòreas.¹⁰ Gerber ja va assenyalar la possibilitat que Herodor fos la font per a

⁴ Robert (1921: 773-774) creia que la substitució responia a una influència milèsia, tal com Tifis responia a una preferència coríntia: "An Stelle dieses Boiotiers übernimmt nun ein Ionier die Steuerung, entweder der Milesier Erginos oder der Samier Ankaios. Deutlich erkennt man hier, wie die milesische Sagenschicht auf der korinthischen aufliegt." Sobre Milet, l'heroi epònim, i la relació de la ciutat jònica amb Heraclea, veg. *Fragment 45: Milet*.

⁵ Veg. Burstein (1976: 11): "The Mariandynoi are to be identified with the Anatolian component of it and were politically dominant. Despite this, they were being gradually assimilated by their Thracian neighbours, a process that was already complete by the fifth century when the whole population of Mariandynia impressed the Greeks as being Thracian." Veg. *Fragment 49: Mariandins*.

⁶ Ergí com a successor de Tifis: Val. Flac. 5,65, 8,177. La mateixa genealogia per Ídmon a Val. Flac. 1,228; veg. *Fragment 44: Ídmon*.

⁷ A.R. 1,185, seguit per Anceu.

⁸ Pi. O. 4,21.

⁹ Aquesta mateixa genealogia per Ergí ja l'hem vista dins l'escoli del fragment 45; veg. *Fragment 45: Milet*.

¹⁰ Pi. O. 4,32c. Per als borèades, veg. *Fragment 46: Zetes i Càlais*.

l'escoli.¹¹ A tot això, cal afegir el fet que l'escriptor heracleota apareix citat en els escolis a Píndar cinc vegades (fr. 11, 19, 32, 34, 62) i comparteix algunes variants amb el poeta: l'escoli a la setena *Olímpica* confirma que Herodor va donar la mateixa filiació per a la nimfa Rodos, és a dir, Posidó i Afrodita. Així que no sembla forassenyat pensar que Herodor podria haver preferit Ergí, el beoci, com a substitut de Tifis, també un heroi beoci (Tèspies).¹²

¹¹ Veg. Gerber (1987: 21).

¹² A.R. 1.105.

Fragment 56: Niòbides

Apollod. 3.5.6 [3.45] (Paparhomopoulos)

γαμεῖ δὲ Ζῆθος μὲν Θῆβην, ἀφ' ἧς ἡ πόλις Θῆβαι, Ἀμφίων δὲ Νιόβην τὴν Ταντάλου, ἣ
γεννᾶ παῖδας μὲν ἑπτὰ, Σίπυλον Εὐπίνυτον Ἴσμηνὸν Δαμασίχθονα Ἀγήνορα Φαίδιμον
Τάνταλον, θυγατέρας δὲ τὰς ἴσας, Ἑθοδαῖαν (ἣ ὡς τινες Νέαιραν) Κλεόδοξαν
Ἀστυόχην Φθίαν Πελοπίαν Ἀστυκράτειαν Ὠγυγίαν. Ἡσίοδος δὲ δέκα μὲν υἱοὺς δέκα
5 δὲ θυγατέρας, Ἡρόδωρος δὲ τέσσαρας μὲν ἄρρενας τρεῖς δὲ θηλείας, Ὅμηρος δὲ ἕξ μὲν
υἱοὺς ἕξ δὲ θυγατέρας φησὶ γενέσθαι.

Hes. fr. 183 M.-W.; Hom. *Il.* 24.604

2 Εὐπίνυτον Muncker : μίνυτον A; Ἴσμηνὸν R : ἴσμη A || 3 Ἑθοδαῖαν *crucem add.* Fowler :
Εἰδοθέαν West; νέαιραν ROR^a: καίραν A || 4 φθίαν R : φθέαν A; Πελοπίαν R^{pc}: *compendio* R^{ac}
: Πελόπιν R^aBV : Πελόπην C : Πελόπειαν L. Dindorf; Ἡσίοδος δὲ <υἱοὺς μὲν ἑννέα, θυγατέρας
δὲ δέκα, Μίμνερος δὲ> δέκα μὲν κτλ. Sittl coll. Ael. *VH* 12.36 = *Mimn.* fr. 19 West || 5 Ἡρόδωρος
Aegius : Ἡρόδοτος A; τέσσαρας A : δ' R, Valckenaer : δύο cett.

Zetos desposa Tebe, de la qual prové el nom de la ciutat Tebes, Amfion amb Níobe, filla de Tàntal, la qual infantà set fills: Sípil, Eupínit, Ismè, Damasicton, Agènor, Fèdim i Tàntal; i igual nombre de filles: Etodea (o segons alguns Neera), Cleòdoxa, Astíoca, Ftia, Pelopia, Asticratea i Ogígia. Hesíode diu que va engendrar deu fills i deu filles, en canvi Herodor quatre fills i tres filles, Homer sis fills i sis filles.

Comentari textual i mitogràfic

El fragment 56 d'Herodor té com a font la *Bibliotheca* d'Apol·lodor. Això no obstant, sembla que l'escriptor imperial no va tenir accés directe a l'obra d'Herodor.¹ En el llibre tercer de l'obra, Apol·lodor presenta la genealogia del casal d'Agènor i els mites que envolten els orígens de Tebes. En aquest context, introdueix Zetos i Amfion, els mítics constructors de la muralla tebana.²

¹ Veg. Michels (2023: 221): "Herodorus is cited twice over the course of the *Bibliotheca*, in *Zitatenmester* that are related to other lists and therefore indubitably adopted from an intermediary source."

² Apollod. 3.5.5 [3.44].

El mitògraf resumeix el llinatge que sorgirà de la unió entre Zetos i Tebe. Després de llistar els noms dels set fills i les set filles, cita Hesíode, Herodor i Homer com a variants per a un nombre diferent de descendents. Sens dubte, el nombre de fills i els seus noms va passar a ser una temàtica de gran interès mitogràfic, on cada autor podia aportar la seva versió.³ Per aquest motiu, hem inclòs una taula a l'apèndix amb les variacions dels Niòbides en les diverses fonts.⁴

Per editar el text d'Apol·lodor hem seguit l'edició de Papatomopoulos i Wagner, així com hem comparat l'edició de Merkelbach i West per al fragment hesiòdic.⁵ L'atribució a Herodor passa per corregir la tradició manuscrita d'Apol·lodor, atès que tornem a trobar la *facilior* Ἡρόδοτος.

γαμεῖ δὲ Ζῆθος μὲν Θήβην, ἀφ' ἧς ἡ πόλις Θῆβαι: L'heroïna que dona nom a la ciutat beòcia és Tebe, la qual respon a la necessitat de distingir moments diferents del cicle tebà; de distingir entre la fundació de Cadmeia de la de Tebes amb Zetos i Amfion. A Píndar, Tebe és filla d'Esop.⁶ Però Tebe no és l'única esposa que hem conservat: tant Homer com Ferecides casen Zetos amb Aèdon.⁷

Ἀμφίων δὲ Νιόβην τὴν Ταντάλου, ἧ γεννᾶ παῖδας μὲν ἑπτὰ, Σίπυλον Εὐπίνυτον Ἴσμηνὸν Δαμασίχθονα Ἀγήνορα Φαίδιμον Τάνταλον: El germà de Zetos, Amfion, es casa amb Níobe. La història de Níobe i els seus fills és ja present als textos homèrics: Níobe es jacta de la seva descendència i en una mostra de ὕβρις es riu de Leto.⁸ Per aquest motiu, Apol·lo i Àrtemis la castiguen amb la mort dels seus fills. A Apol·lodor, el nombre de fills és set i set, el nombre que va perviure entre els poetes tràgics, Aristòfanes i els autors de l'Antiguitat tardana.⁹ Aquesta numerologia s'ha relacionat amb les portes de la ciutat de Tebes.¹⁰ La llista de noms que presenta

³ Veg. Michels (2023: 610). Les variacions i corrupcions entre els noms, com és d'esperar, són ben nombroses.

⁴ Veg. Apèndix: Taula 4: Variacions en els noms dels Niòbides.

⁵ Papatomopoulos (2010); Wagner (1891). Merkelbach-West (1967).

⁶ Pi. I. 1.1, 8.16-20, O. 7.84-85.

⁷ Hom. *Od.* 19.518; Pherecyd. fr. 124 Fowler (= fr. 211 Dolcetti = Sch. Hom. *Od.* 19.518). Veg. Mancuso (2018: 19) per al mite del rossinyol (Ἀηδών) en clau política dins la tragèdia àtica i la seva concomitància amb Níobe.

⁸ Hom. *Il.* 24.602-617.

⁹ A. fr. 167b, S. fr. 446 Radt, E. fr. 455 i *Ph.* 159, Ar. fr. 294 Kassel-Austin, com els autors posteriors: Euphor. fr. 68, D.S. 4.74.3, Ou. *Met.* 6.182-183, Hyg. 9.2, Sch. Stat. *Theb.* 3.191. Per al tractament del mite en les fonts literàries i artístiques, veg. Gantz (1993: 536-540).

¹⁰ Sch. Pi. O. 6.23; Paus. 9.16.7.

Apol·lodor fa referència tant als orígens de Níobe com a la toponímia beòcia. Per exemple, Sípil fa referència a la muntanya on Níobe marxa després de la desgràcia.¹¹ Ismene és un riu de Tebes,¹² mentre que Agènor i Tàntal recorden els ancestres paternals i maternals.

Θυγατέρας δὲ τὰς ἴσας, Ἰεθοδαΐαν (ἢ ὡς τινες Νέαιραν) Κλεόδοξαν Ἀστυόχην Φθίαν Πελοπίαν Ἀστυκράτειαν Ὠγυγίαν: Pel que fa al nom de les filles, Etodea no apareix a cap altra llista de noms; la resta d'autors posteriors a Apol·lodor prefereixen Neera.¹³ Astíoca i Asticratea semblen fer referència a certs llocs de referència tebans, i Ogígia és un nom relacionat també amb la ciutat. Pelopia recorda el germà de Níobe, Pèlops.

Ἡσίοδος δὲ δέκα μὲν υἱοὺς δέκα δὲ θυγατέρας: La informació que presenta Apol·lodor contradiu les dades presents a Elià, el qual recull que Hesíode contava dinou Niòbides.¹⁴ Per al nombre total de vint fills, deu nois i deu noies, també tenim els testimonis de Píndar, Mimnerm i Baquilides.¹⁵

Ἡρόδωρος δὲ τέσσαρας μὲν ἄρρενας τρεῖς δὲ θηλείας: Herodor concorda amb la variant d'Hel·lanic, en què el nombre de fills i filles no és simètric.¹⁶ En ambdós autors, Amfion i Níobe tenen quatre fills i tres filles. El total acaba resultant en set, un número present en altres fragments d'Herodor a causa de la seva forta simbologia pitagòrica.¹⁷

Ὅμηρος δὲ ἕξ μὲν υἱοὺς ἕξ δὲ θυγατέρας φησὶ γενέσθαι: Finalment, Apol·lodor cita la versió d'Homer a la *Ilíada*, on els Niòbides són sis i sis.¹⁸ Aquesta és la que segueix Ferecides, el qual també ofería una llista de noms.¹⁹

¹¹ Apollod. 3.5.6 [3.47].

¹² Sostrat. *FGrH* 23 fr. 5. També pot fer referència a Ismena, filla d'Èdip (Apollod. 3.5.8 [3.55]).

¹³ Veg. *Apèndix: Taula 4: Variacions en els noms dels Niòbides*.

¹⁴ Ael. *VH* 12.36. Sembla que potser Elià només parla dels fills morts, i no pas del total. A Safo (fr. 205 Page) trobem nou fills barons i nou filles.

¹⁵ Pi. fr. 52 Drachmann; Mimn. fr. 19 Allen; B. fr. 20 Maehler.

¹⁶ Hellanic. fr. 21 Fowler (= Sch. E. *Phoen.* 159).

¹⁷ Veg. *Fragment 20: Filles de Testi* i *Fragment 14: Hèracles filòsof*.

¹⁸ Hom. *Il.* 24.603-604.

¹⁹ Pherecyd. fr. 124 Fowler (= fr. 211 Dolcetti = Sch. Hom. *Od.* 19.518) i fr. 126 Fowler (= fr. 213 Dolcetti = Sch. E. *Ph.* 159).

Apèndix:

Taula 4: Variacions en els noms dels Niòbides

	Hellanic. fr. 21	Pherecyd. fr. 126	Apollod. 3.5.6	Hyg. II i 69	Ou. Met. 6.224-265	Sch. Stat. Theb. 3.191	Tzetzes Chil. 4.141
Fills	4	6	7	7	7	7	7
1	Ἀρχήνορα	Ἀλαλκομενέα	Ἀγήνορα	<i>Archenor</i>	<i>Alphenor</i>	<i>Archemorus</i>	Ἀγήνορα
2	Μενέστρατον	Φηρέα	Σίπυλον	<i>Sipylos</i>	<i>Sipylos</i>	<i>Sipylos</i>	Σίπυλον
3	Ἀρχαγόραν	Εὐδωρον	Εὐπίλυτον	<i>Eupilytus</i>	<i>Ilioneus</i>	<i>Epinicos</i>	Εὐπίλυτον
4		Λύσιππον	Ἴσμηνόν	<i>Ismenus</i>	<i>Ismenus</i>	<i>Antagoras</i>	Ἴσμηνόν
5		Ξάνθον	Δαμασίχθονα	<i>Damasichthon</i>	<i>Damasichthon</i>	<i>Xenarchus</i>	Δαμασίχθονα
6		Ἀργεῖον	Φαίδιμον	<i>Phaedimus</i>	<i>Phaedimus</i>	<i>Phaedimus</i>	Φαίδιμον
7			Τάνταλον	<i>Tantalus</i>	<i>Tantalus</i>	<i>Tantalus</i>	Τάνταλον
Filles	3	6	7	7	7	7	7
1	Πελοπίαν	Πελοπίαν	Πελοπίαν	<i>Chloris</i>	----	<i>Pelopia</i>	Πελοπίαν
2	Ὦγυγίαν	Χιόνην	Ὦγυγίαν	<i>Ogygia</i>	----	<i>Ogime</i>	Ὦγύγην
3	Ἀστυκράτειαν	Κλυτίαν	Ἀστυκράτειαν	<i>Astycratia</i>	----	<i>Astycratia</i>	Ἀστυόχης
4		Μελίαν	Ἐθοδαΐαν	<i>Neaera</i>	----	<i>Neaera</i>	Νέαيران
5		ὠρην	Κλεόδοξαν	<i>Cleodoxa (Eudoxa)</i>	----	<i>Cleodoxe</i>	Κλεόδοξην
6		Δαμίππην	Ἀστυόχην	<i>ʔsiboe</i>	----	<i>Cheloris</i>	Χλωρίδα
7			Φθίαν	<i>Phthia[de]</i>	----	<i>Phtia</i>	Φαέθαν

Fragment 57: Anyell d'or d'Atreu

Ath. 6.19 [231c] (Kaibel)

καὶ τὴν Ἀτρέως δὲ χρυσῆν ἄρνα, περὶ ἣν γεγόνασιν ἡλίου τε ἐκλείψεις καὶ βασιλειῶν μεταβολαὶ ἔτι τε τῆς τραγωδίας ἢ πολλή, φιάλην ἀργυρᾶν φησι γεγονέναι Ἡρόδωρος ὁ Ἡρακλεώτης, ἔχουσαν ἐν μέσῳ ἄρνα χρυσῆν.

Eust. 1402.24-7 = i.36.29-31

ἰ βασιλειῶν Wilamowitz apud Kaibel : βασιλέων A, Müller : β^{αε(ωv)} E : β^{α(ωv)} C

I l'anyell d'or d'Atreu, pel qual havien esdevingut els eclipsis de sol i els canvis del poder reial i, encara més, gran part de la tragèdia, Herodor l'Heracleota diu que era una fiala d'argent que tenia al bell mig un anyell d'or.

Comentari textual i mitogràfic

El fragment 57 d'Herodor pertany a la *Pelòpia* a causa de la temàtica que tracta; la seva font és el *Banquet dels savis* d'Ateneu. L'escriptor de Nàucratis ha presentat el pas de l'ús de la ceràmica a la plata i l'or com a material principal de la vaixel·la. El tema és introduït al 6.229c i Pontianus, un dels *deipnosophistae*, afegeix a partir de 6.231b la hipòtesi de l'escassetat d'or i plata: en els temps antics, aquestes matèries primeres mancaven i no eren la disposició de la gran part de la població. Per aquest motiu, estaven reservades a un ús especial, en moltes ocasions, restringit a la reialesa.¹

Ateneu ens informa que, segons la versió d'Herodor, l'anyell d'or que Atreu trobà entre el seu bestiar era en realitat una fiala de plata decorada amb l'animal en or. La bèstia, en la versió canònica del mite, serveix com a prova de reialesa entre Atreu i Tiestes. Atreu i Tiestes, fills de Pèlops i exiliats a Micenes, són els candidats al tron després de la mort d'Euristeu. La rivalitat entre els germans és palesa en el seu mite, en tant que Aèrope, muller d'Atreu, l'enganya amb Tiestes i li proporciona a aquest l'anyell d'or.² Tanmateix, Herodor ofereix d'una versió racionalitzant del mite, que

¹ Precisament, just abans d'oferir la citació d'Herodor, Ateneu recull que Filip, pare d'Alexandre el Gran, posseïa una petita fiala d'or i sempre la guardava sota el coixí.

² Apollod. 2.4.6 [2.56]; Hyg. *Fab.* 85, 88.

substitueix l'inversemblant anyell d'or per un objecte que, plausiblement des d'un punt de vista històric, podria formar part d'un tresor reial.

Les edicions emprades per a l'establiment del text han estat Kaibel, Olson i Peppink, atès que el nom d'Herodor també és recollit per l'autor de l'epítom.³ El fragment és curt i el text herodoreu queda ben delimitat entre les citacions de Duris de Samos i Anaxímenes de Làmpsac.⁴ Posteriorment, Heròdot també apareix citat en relació amb les fíales de metall i el faraó Psamètic.⁵ Ens trobem amb un *Zitatennest* de citacions historiogràfiques que emfatitzen la correlació entre l'escassetat de metalls preciosos i la reialesa.

καὶ τὴν Ἀτρέως δὲ χρυσὴν ἄρνα, περὶ ἣν γεγόνασιν ἡλίου τε ἐκλείψεις καὶ βασιλειῶν μεταβολαὶ ἔτι τε τῆς τραγωδίας ἢ πολλή: El mite dels pelòpides Atreu i Tiestes té com a element fonamental la rivalitat fraternal que resulta en una lluita pel poder reial.⁶ Des d'un punt de vista textual, l'únic mot a comentar és l'*emendatio* βασιλειῶν, que considerem encertada: el que està en disputa és qui exerceix la βασιλεία. En aquest fragment, el principal interès és l'anyell d'or, tot i que es fa esment també de l'estrany fenomen que pretén confirmar el dret a regnar d'Atreu: l'eclipsi (o canvi de direcció del sol, que es pon per l'Orient en comptes d'Occident) que en algunes versions és provocat per Zeus i que té la intenció de demostrar que el rei legítim és Atreu i no pas Tiestes.⁷ Mentre que a Sèneca i la literatura llatina l'eclipsi i el canvi d'òrbita va lligat al banquet canibalesc, en les fonts gregues està relacionat amb la lluita pel poder i l'engany de l'anyell d'or.⁸

³ Kaibel (1887); Peppink (1936); Olson (2020).

⁴ Duris historicus *FGrH* 76 fr. 37; Anaximen. *FGrH* 72 fr. 3. Anaxímenes parla sobre el collaret d'Erifila, veg. Lyons (2003: 109-110) pel paral·lel entre aquest regal i l'anyell d'or en un context d'engany femení i intercanvi de béns: "As if to demonstrate women's fundamental inability to act as legitimate exchange-partners, these myths play out against a backdrop of perverted reciprocity characterized by the violation of established codes governing the economic and social spheres of women and men."

⁵ Ath. 6.231d; Hdt. 2.151. Per a la distorsió i inflexió semàntica d'aquest passatge herodoteu en Ateneu, veg. Lenfant (2007: 57).

⁶ També és important l'assassinat del seu germanastre Crisip, origen del seu exili de Pisa i la seva introducció en el regnat de Micenes, veg. Th. 1.9.2; Hellanic. fr. 157 Fowler (= Sch. *Il.* 2.105); Sch. E. *Or.* 4. Per les variacions de la mort de Crisip, veg. Fowler (2013: 432-434).

⁷ Pl. *Plt.* 269a; Sch. E. *Or.* 998.

⁸ Aquesta és la conclusió del brillant anàlisi de les variants de l'eclipsi de Bonandini (2022: 66-67): "L'evocazione di una fuga inorridita del Sole, così comune nella tradizione latina, non sarebbe peraltro coerente con la prospettiva dei drammi euripidei, nei quali i fenomeni astronomici – pur non essendo privi di una certa connotazione ominosa – vengono rievocati in quanto segno del favore di Zeus, che intende ristabilire la δικη infranta dal furto dell'agnello da parte di Tieste."

El text també sembla apuntar de manera implícita a aquest banquet del venjatiu Atreu en què ofereix Tiestes els seus propis fills com a menges. Aquest era un tema de gran interès pels tragediògrafs (τῆς τραγωδίας ἢ πολλή). Desafortunadament, no hem conservat més que fragments de les tragèdies de Sofòcles i Eurípides al respecte.⁹

Sobre el prodigi astronòmic també circulaven racionalitzacions en l'Antiguitat: a partir del testimoni d'Aquil·les Taci podem inferir que tant Eurípides com Sòfocles no exposaven el fet com un miracle, sinó com un descobriment científic per part d'Atreu.¹⁰ Hom no pot evitar pensar en la variant racionalitzant d'Herodor que presenta a Atlas i Hèracles com a mestre i deixeble en qüestions astronòmiques.¹¹ Per consegüent, no cal descartar la possibilitat que Herodor també racionalitzés aquesta part del mite.

Els orígens de l'anyell d'or varien segons les fonts: les divinitats encarregades de fornir Atreu amb la bèstia són Hermes o Àrtemis.¹² Aquest anyell d'or troba un clar paral·lel amb el velló d'or del mite argonàutic.¹³ Ambdós mites també comparteixen el fet que dos germans han de marxar en part per culpa d'una mare envejosa dels seus fillastres.¹⁴ Així doncs, conservem prou indicis en la matèria mitològica que apunten a la pell d'ovella com a símbol protector de la reialesa en la Grècia arcaica.¹⁵ Molt probablement es tracta d'un préstec anatòlic, atès que la *kurša* hitita, una pell d'ovella i objecte de culte, acomplia aquesta mateixa funció.¹⁶

φιάλην ἀργυρᾶν φησι γεγονέναι Ἡρόδωρος ὁ Ἡρακλεώτης, ἔχουσιν ἐν μέσῳ ἄρνα χρυσοῦν: La fiala és un tipus de plat poc profund, sense nanses i amb un ὄμφαλός

⁹ S. fr. 140-1 Radt (*Atrous*), 247-69 (*Thyestes*); E. fr. 391-97b Kannicht (*Thyestes*). També era d'interès per a Sèneca, el qual va escriure *Thyestes*.

¹⁰ E. fr. 861 Nauck. Luc. *Astr.* 12.

¹¹ Veg. *Fragment 13: Atlas frigi*.

¹² Hermes: E. *Or.* 997, Alcmaeonis fr. 6 PEG; Àrtemis: Pherecyd. fr. 133 Fowler (= fr. 189 Dolcetti = Sch. E. *Or.* 995), Apollod. 2.1.4 [2.10], Sch. *Il.* 2.106.

¹³ Veg. Mezzadri (1990) per una revisió trifuncional d'ambdós mites a *la Dumézil*.

¹⁴ "Hostility towards stepchildren is a familiar motif in Greek mythology and as popular a theme in tragedies, as it is in modern fairy tales"; veg. Bremmer (2006: 14). Ino en el cas dels seus fillastres Frixos i Hel·le; Hipodamia provoca que els seus propis fills, Atreu i Tiestes, hagin de marxar després de matar a Crisip. Varró (*RR* 2.1.6) també equiparava l'anyell d'Atreu i el velló d'or.

¹⁵ Veg. Bremmer (2006: 25): "Atrous and Thyestes claimed their right to the throne on the bases of the possession of the golden lamb. In other words, the Golden Fleece served as a royal talisman, as a *regni stabilimen*, that was connected with the prosperity of the people."

¹⁶ Veg. Bremmer (2006: 22). Per a un possible origen anatòlic per al nom d'Atreu, veg. West (2001). Per a una anàlisi de les racionalitzacions antigues (i modernes) del velló d'or, veg. *Fragment 38: Frixos i Hel·le i Fragment 52: Jàson i la serp*.

al centre de la base que servia per prendre el bol amb els dits i manipular-lo.¹⁷ Podien estar fetes de ceràmica o metall.¹⁸ La seva funció era ben variada, però principalment eren utilitzades com a bol de libació.¹⁹ Formalment, aquest tipus de plat no gaire fons exhibeix un aspecte molt similar a un escut: això ja ho sembla indicar en una analogia entre ambdós objectes Aristòtil.²⁰ Així mateix, l'Ègida és un escut i, a la vegada, una pell d'ovella que atorga poder i protecció.²¹ En la quarta *Pítica* de Píndar, el poeta descriu com abans de començar el viatge per recuperar el velló d'or, Jàson ofereix una libació a Zeus amb una fiala d'or.²² La innovació herodorea, per tant, no està completament allunyada d'una sèrie de ressonàncies ja presents en la tradició literària grega.²³

Tot i que Ateneu no explicita l'obra d'on ha extret la informació d'Herodor, el més probable és que pertanyi a la *Pelòpia*, títol que tenim testimoniats al fragment II.²⁴ Malgrat que, l'anyell i el velló d'or eren parts del mite ben susceptibles a la racionalització durant tota l'Antiguitat, potser Herodor tenia present una fiala de metall amb certes decoracions animals. Precisament la regió d'Escítia, sobre la qual Herodor sembla tenir coneixements,²⁵ des d'un punt de vista arqueològic, revela un interès pels plats similars a les fiales de metall.²⁶ A més a més, les decoracions amb

¹⁷ Sobre la fiala, veg. l'estudi seminal de Lushey (1939).

¹⁸ La majoria que hem conservat, per motius de durabilitat del material, són de metall, veg. Cardon (1978: 133). Encara més: "in shape the libation bowl is essentially metallic, that is, it could be hammered from a single disk of metal, and the decoration is taken from the repertory of toreutic art"; Bothmer (1962: 154).

¹⁹ Gaifman (2014: 450): "The *phiale*'s appropriateness for ritualized pouring complements its close association with libations in Greek antiquity. The vessel is witnessed in the Hellenic world as early as the eighth century BCE both ancient texts and material finds attest to its quintessential role for the libation, the most ubiquitous ritual in Greek antiquity." Per altres usos de la fiala, veg. Kéi (2014: 748): "Les multiples usages et la valeur sociale de la phiale sont également attestés par les sources écrites. Au début d'une de ses odes, Pindare désigne une phiale d'or comme joyau du trésor familial (*koruphan kteanôn*). [Pi. O. 7.1-4] Le même poète nous offre un aperçu de ses nombreuses fonctions : instrument de libation [Pi. P. 4.193; I. 6.40], vase à boire [Pi. O. 7.1; N. 9.51], prix de concours [Pi. I. 1.20; N. 9.51] et cadeau de mariage [Pi. O. 7.4]."

²⁰ Arist. *Rhet.* 3.4.4: ἀεὶ δὲ δεῖ τὴν μεταφορὰν τὴν ἐκ τοῦ ἀνάλογον ἀνταποδιδόναι καὶ ἐπὶ θάτερα καὶ ἐπὶ τῶν ὁμογενῶν, οἷον εἰ ἡ φιάλη ἀσπίς Διονύσου, καὶ τὴν ἀσπίδα ἀρμόττει λέγεσθαι φιάλην Ἄρεως.

²¹ Veg. Bremmer (2006: 24-27) per els paral·lels entre la aegis, la *kurša* anatòlica i l'anyell d'or d'Atreu.

²² Pi. P. 4.191-5: ἐπεὶ δ' ἐμβόλου | κρέμασαν ἀγκύρας ὑπερθεῖν, | χρυσέαν χεῖρεσσι λαβῶν φιάλαν | ἀρχὸς ἐν πρύμνῃ πατέρ' Οὐρανιδᾶν ἐγχεικέραυνον Ζῆνα.

²³ Herodor també va racionalitzar el velló d'or argonàutic, veg. *Fragment 38: Frixos i Hel·le*.

²⁴ Sch. Pi. P. 11.25b; veg. *Fragment II: Orestes*. El fragment 56 (Apollod. 3.5.6 [3.45]) també sembla encaixar per temàtica en aquesta obra.

²⁵ Veg. *Fragment 18: Armes escites; Fragment 30: Prometeu escita*.

²⁶ Veg. Kantorovich & Gribkova (2014: 215): "Bowls without handles resembling *phialai* are characteristic of Scythian culture during the 5th and 4th centuries BC." Veg. Blakely (2011) *ad loc.* per a fiales de la regió del Mar Negre que serveixen de *comparanda* amb la fiala del text d'Herodor.

motius d'animals eren tan característiques de l'estepa pòntica que els historiadors de l'art han anomenat aquest tipus de representacions "Scythian Animal Style".²⁷

²⁷ Sobre els orígens d'aquest tipus de representacions, veg. Sher (1988).

Fragment 58: Trocos

Arist. GA 3.6 p. 757a 3 (Louis)

φασὶ γὰρ τὴν μὲν ὕαιναν πολλοί, τὸν δὲ τρόχον Ἡρόδωρος ὁ Ἡρακλεώτης, δύο αἰδοῖα ἔχειν, ἄρρενος καὶ θήλεος· καὶ τὸν μὲν τρόχον αὐτὸν αὐτὸν ὀχεύειν, τὴν δ' ὕαιναν ὀχεύειν καὶ ὀχεύεσθαι παρ' ἔτος.

1 τρόχον codd. : τροχίλος translatio arabica; Ἡρόδωρος translatio arabica : ἠρώδοτος Z : ἠρόδοτος SPY || 2 τρόχον codd. : τροχίλος translatio Arabica; αὐτὸν ὀχεύειν : ὀχεύειν αὐτὸν P; αὐτὸν – ὕαιναν om. Z || 3 παρ' codd. : κατ' Fowler

Molts diuen, doncs, així com Herodor l'Heracleota ho afirma del trocos, que la hiena té dos òrgans sexuals, un masculí i un femení. El trocos pot muntar-se a si mateix, mentre que la hiena munta i és muntada cada dos anys.

Comentari textual i mitogràfic

Sobre la generació dels animals d'Aristòtil és la font per al fragment 58 d'Herodor. Aquesta citació d'Aristòtil forma part dels *testimonia* d'Herodor, atès que es tracta d'una peça fonamental per establir una cronologia relativa per la producció literària d'Herodor. En efecte, Herodor apareix en dues ocasions entre els textos aristotèlics que hem conservat: pel que fa a la provenença d'una altra terra dels voltors (fragment 22) i a la reproducció de l'enigmàtic “trocos” en el fragment que ens ocupa.¹ El filòsof cita Herodor en ambdós casos per refutar i titllar de fabuloses les creences de l'escriptor heracleota. Aristòtil examina en el llibre tercer *De Generatione Animalium* la reproducció dels animals ovípars. Abans de la citació d'Herodor, ha enumerat certes creences falses sobre com es produeix la còpula entre peixos i ocells. I com a *comparandum*, afegeix els casos de la hiena i el trocos, aquest últim és un animal que només apareix en aquesta instància a Aristòtil, a diferència de la hiena.²

Segons Aristòtil, Herodor recollia que el trocos tenia dos òrgans sexuals que permetien que es pogués muntar a si mateix. Desconeixem la procedència o el context

¹ Sobre els orígens extraterrestres dels voltors, veg. *Fragment 22: Voltors*.

² La hiena i la concepció errònia dels autors antics sobre la seva reproducció ja apareix a la *Història dels animals* (6.32 p. 579b 15-29).

d'aquesta informació. Tanmateix, no és l'únic fragment d'Herodor que indica un interès per la història natural per part de l'escriptor.³ Guadagno creu que el fragment ha de provenir de l'*Heraclea*, atès que la seva proposta inclou entendre que tant el fragment sobre els voltors (explícitament lligat al mite heracleu) com el del trocos provenen de l'excurs lunar que situa en el llibre cinquè d'aquesta obra.⁴ La nostra posició és més conservadora: no hi ha cap indicació que ens permeti fixar l'origen d'aquesta informació sobre els trocos, encara menys per establir en quin llibre de l'obra se situava.

L'edició de referència per al text d'Aristòtil és la de Louis publicada a *Les Belles Lettres*.⁵ També hem consultat l'edició de Lulofs de manera complementària.⁶ Els manuscrits no presenten el nom d'Herodor, sinó l'habitual *facilior* Heròdot, a excepció de Z (manuscrit principal) que llegeix ἠρώδοτος i la tradició aràbica, que conserva el nom d'Herodor. Tenint en compte que Aristòtil coneix l'obra d'Herodor que ja ha citat a la *Història dels animals* i que afegeix Ὁ Ἡρακλεώτης, no hi ha dubtes per a l'atribució del passatge. Això no obstant, quan Aristòtil introdueix el tema de la reproducció dels peixos (3.5 p. 756b), que ja hem apuntat que precedeix el fragment a comentar, Heròdot és citat com a ὁ μυθολόγος. Aquesta aposició que podria definir millor el treball d'Herodor que no pas d'Heròdot feu que Müller l'afegís com a fragment II en la seva edició.⁷ Tanmateix, tots els manuscrits presenten Ἡρόδοτος i la mateixa informació sobre la manera que els peixos femella queden embarassades en menjar la llet secretada pels peixos mascle es troba a l'obra de l'historiador d'Halicarnàs.⁸ Per tant, la presència d'Herodor en *Sobre la generació dels animals* es limita a la falsa creença sobre el trocos.

φασὶ γὰρ τὴν μὲν ὕαιναν πολλοί, τὸν δὲ τρόχον Ἡρόδωρος ὁ Ἡρακλεώτης, δύο αἰδοῖα ἔχειν, ἄρρενος καὶ θήλεος: Aristòtil presenta el cas de la hiena i del trocos conjuntament. Anteriorment, ha introduït el tema de la reproducció dels peixos i ha

³ A més a més de l'altra citació aristotèlica, Herodor tenia coneixements sobre l'àlimos i sobre l'acònit; veg. *Fragment I: Àlimos* i *Fragment 3I: Cerber*.

⁴ Veg. Guadagno (2014: 190): "Il frammento risulta ben collocato all'interno dell'excursus sul mondo lunare e sulle creature che da esso provengono: le donne lunari depongono le uova, el leone nemeo è nato da un uovo, gli avvoltoi depongono le uova." *Contra* veg. *infra*.

⁵ Veg. Louis (1961).

⁶ Veg. Lulofs (1965).

⁷ Veg. Müller (1878: 32).

⁸ Hdt. 2.93.1. A més a més, en tots dos textos s'empra κῦσκομαι, fet que referma la dependència en Heròdot del text aristotèlic.

presentat en extens certs conceptes erronis presents en autors de l'Antiguitat. Seguidament, trobem una comparació amb altres idees falses però en aquest cas pel que fa als ocells. La comparació és adient, atès que tant peixos com ocells són ovípars, tema central del llibre tercer. Tanmateix, al final de la refutació sobre els ocells, ja inclou el cas de mostela, animal que no pertany als grups animals esmentats. El fragment que ens ocupa parla de modes de reproducció inversemblants però en animals vivípars, almenys amb tota seguretat pel que fa a la hiena. La dificultat del text rau en la identificació del trocos. Elià (τροχός, amb diferent prosòdia) i Plini el descriuen com un monstre marí que rebria el seu nom (“roda”) pels seus moviments circulars, sortint i entrant de l'aigua, en escoltar els remos dels vaixells.⁹ Louis interpreta el trocos com a “teixó” en la seva traducció, sense presentar cap argument a favor.¹⁰ Fowler suposa que ha de ser un ocell, per comparació amb el τροχίλος (*Charadrius melanocephalus*), present a la *interpretatio arabica*, o el τρίορχος (*Buteo vulgaris*).¹¹ Guadagno no diu explícitament que sigui un peix, però insisteix en la idea que ha de pondre ous perquè forma part de l'interès lunar d'Herodor i, segons l'autor, les inhabitants de la lluna ponen ous.¹² El trocos, per tant, és un monstre caigut de la lluna. El problema és que Guadagno pressuposa que quan Aristòtil recull que Herodor creia que els voltors venien d'una “altra terra”, es tracta d'una referència indirecta a la lluna, fet que hem descartat en el comentari *ad locum*.

Tant si es tracta d'un ocell com d'un peix o animal marí, tindria més sentit que Aristòtil recordés l'autoritat d'Herodor en les corresponents (i precedents) refutacions, i no pas quan introdueix un exemple amb un animal vivípar. En aquesta línia, una recent proposta interpreta el trocos com una hiena tacada (*Crocuta crocuta*), diferent de la hiena ratllada (*Hyaena hyaena*).¹³ Els arguments de Witczak són eminentment lingüístics: sembla que l'obscur τροχός ha de derivar d'una font oriental, potser del bitini o una altra llengua anatòlica que Herodor podria haver conegut per la seva posició a Heraclea Pòntica.¹⁴ Tanmateix, una possible explicació per al nom, si acceptem que el trocos correspon a la hiena tacada, seria que les taques arrodonides

⁹ Ael. NA 13,20; Plin. HN 9,8, amb el nom *rota*. τροχός és un derivat de τρέχω, veg. Chantraine (1977: 1135).

¹⁰ Veg. Louis (1961: 116).

¹¹ Veg. Fowler (2013: 614-615). Tot i sobreentendre que Herodor està fent referència a un ocell, Fowler mostra els seus dubtes pel que fa a que Aristòtil confongui el τροχός amb noms d'ocells altrament coneguts.

¹² Veg. Guadagno (2014: 183).

¹³ Veg. Witczak (2018: 325).

¹⁴ Veg. Witczak (2018: 327) per una conclusió del seu anàlisi on enumera paral·lels fonètics de τροχός amb noms per a animals similars a la hiena en les llengües indoàries.

de l'animal recordarien a uns discs. Sigui com sigui, és massa arriscat proposar una identificació ferma amb les poques informacions de les quals disposem sobre el τρόχος. El que ens permet confirmar aquest fragment és que els interessos d'Herodor eren molt variats, i certament no es limitaven a qüestions purament mitogràfiques.

καὶ τὸν μὲν τρόχον αὐτὸν αὐτὸν ὀχεύειν, τὴν δ' ὕαιναν ὀχεύειν καὶ ὀχεύεσθαι παρ' ἔτος: El suposat hermafroditisme de la hiena, a causa de la gran mida del clítoris de les femelles, és ben present a l'imaginari de les cultures que hi han estat en contacte.¹⁵ Aristòtil desmenteix aquest mite tant en el *De Generatione Animalium* com en el *Historia Animalium*.¹⁶ A partir del text d'Aristòtil podem entendre que les idees errònies sobre la reproducció de la hiena i del trocos no són exactament iguals: el trocos és autosuficient, mentre que la hiena alterna els rols reproductius. Ja a les faules d'Esop apareix aquesta alternança entre sexe femení i masculí.¹⁷ Diodor de Sicília i Plini també recullen aquest detall.¹⁸

¹⁵ La ciència va proposar que podria ser degut a una exposició elevada a andrògens durant l'embaràs, teoria descartada actualment, veg. Blakely (2011) *ad loc.* per referències bibliogràfiques a la literatura científica al respecte.

¹⁶ Arist. *HA* 6.32, 579b 15-29.

¹⁷ Aesop. 340, 341.

¹⁸ D.S. 32.12.2-3; Plin. *HN* 8.105.

Fragment 59: Crater

Ath. II.III [504b] (Kaibel)

οὕτως δὲ τοὺς πότους Λυσανίας φησὶν ὁ Κυρηναῖος Ἡρόδωρον εἰρηκέναι ἐν τούτοις ἐπεὶ δὲ θύσαντες πρὸς δεῖπνον καὶ κρατῆρα καὶ εὐχὰς καὶ παιῶνας ἐτράποντο.

Lysanias Grammaticus fr. 10 SGG

I οὕτως A : οὕτω Musurus, Olson; Λυσανίας P^{ms} Valckenaer : Δυσανίας A || 2 ἐπεὶ δὲ BMP Musurus : ἐπὶ δὲ A : ἔτι δὲ Hefermehl : ἔπειτα dub. Schweighäuser : ἐπέιτε dub. Jacoby : ἐπὶ cruces poss. Olson; κρατῆρα Wilamowitz apud Kaibel : κρατῆρας A Müller; εὐχὰς A : εὐωχὰς Musurus; παιῶνας A : παιᾶνας Müller

D'aquesta manera Lisània de Cirene diu que Herodor feia referència a beure en aquests (sc. craters) quan ja havien ofert sacrificis, van adreçar-se al simposi, al crater, a les imprecacions i als peans.

Comentari textual i mitogràfic

El banquet dels savis d'Ateneu és la font per al fragment 59 d'Herodor. L'escriptor de Nàucratis el cita altre cop com autoritat pel que fa a diferents tipologies de vasos.¹ En aquest cas, però, la referència al crater no s'inclou dins el catàleg ceràmic que caracteritza bona part del llibre II, ja que aquesta secció, introduïda pel Plutarc del banquet, tot just ha acabat. Seguidament, Leònidas ha proposat beure directament del recipient on es barrejava l'aigua amb el vi i, per aquest motiu, el gramàtic cita el text d'Herodor a comentar.² Després de la citació d'Herodor, Ateneu afegeix una referència al còmic Sofró (a través de Duris de Samos): beure directament del crater és una metonímia per indicar simplement “emborratxar-se”.³ L'ús inadequat de la gerra de mescla podria reforçar la imatge de l'estat d'embriaguesa.

¹ Ateneu ja ha citat Herodor en el mateix llibre (en el catàleg de vasos) pel carquèsion (= Ath. II.474f), veg. *Fragment 16: Carquèsion*.

² Kaibel (1890) en la seva edició indicà una llacuna abans de la citació d'Herodor; *contra*, Cipolla (2015: 16-17).

³ Sophr. fr. 101 Kassel-Austin; Duris *FGrH* 76 fr. 72. Per un anàlisi semàntic del verb κρατηρίζειν, veg. Dettori (2019: 157-158).

El fragment ens informa que Herodor, a través del gramàtic Lisània de Cirene,⁴ parlava sobre un banquet amb protagonistes sense identificar. Aquests herois, hem de suposar, després de fer els sacrificis pertinents, es van dedicar a beure dels craters, a invocar pregàries i a cantar peans. El context mític del passatge sembla impossible de reconstruir a partir de la brevetat de la notícia.⁵

Per a l'establiment del text hem fet ús de les edicions de Kaibel i Olson.⁶ Pel que fa als editors del fragment herodoreu, Müller el recollí entre els fragments argonàutics, mentre que Jacoby sota l'epígraf "Verschiedenes" i Fowler entre els "Varia". Tant Jacoby com Fowler consideren i així ho indiquen en les respectives edicions que des de ἐπεὶ δὲ θύσαντες a ἐτράποντο es tracta d'una citació literal del text d'Herodor.⁷

οὕτως δὲ τοὺς πότους Λυσανίας φησὶν ὁ Κυρηναῖος Ἡρόδωρον εἰρηκέναι ἐν τούτοις: Lisània de Cirene, gramàtic conegut fragmentàriament i autor d'un estudi sobre els iambes, cita Herodor en relació amb emprar el terme "craters" (κρατῆρες) com a equivalent amb "begudes" (πότοι).⁸ El nom del gramàtic presenta una confusió paleogràfica entre lambda i delta en la tradició manuscrita. Herodor és la *lectio* dels manuscrits. No obstant això, a la llum del περὶ ἰαμβοποιῶν de l'escriptor de Cirene, Kaibel dubtà en la seva edició de si no podria ser una referència al mimògraf Herodes.⁹

ἐπεὶ δὲ θύσαντες πρὸς δεῖπνον καὶ κρατῆρα καὶ εὐχὰς καὶ παιῶνας ἐτράποντο: L'ἐπεὶ δὲ suposa un canvi brusc en el redactat, d'aquí totes les propostes d'esmena. Tanmateix, cap d'aquestes ofereix una correcció satisfactòria i és preferible mantenir la lectura dels manuscrits; al cap i a la fi, pot ser degut a la poca traça per part del miscel·lanista a l'hora d'articular les diferents citacions. L'*emendatio* de Wilamowitz sembla correspondre al lemma marginal d'A: ὅτι κρατηρίζειν καὶ κρατῆρα τοὺς πότους.

⁴ Lysanias Grammaticus fr. 10 SGG.

⁵ Per a possibles contextos dels mites que tractà Herodor, veg. *infra*.

⁶ Kaibel (1890); Olson (2019).

⁷ Per la nostra reticència a indicar les citacions *verbatim*, veg. *Criteris ecdòtics*.

⁸ Dettori (2019: 158) es planteja si l'equivalència no podria ser entre κρατῆρες i δεῖπνον, però conclou que "Erodoro sembra elencare elementi del simposio, per cui κρατῆρα non potrà essere una designazione complessiva dello stesso."

⁹ Veg. Kaibel (1890: 114), a l'aparat crític: "vide ne Herodae iambi lateant." *Contra*, Gudeman (1927), per qüestions cronològiques i per no presentar un ritme iàmbic.

Herodor fa referència a l'aspecte ritual de l'inici simposi, l'impàs necessari entre àpat i beguda caracteritzat per libacions i pregàries.¹⁰ Com ja hem esmentat, Müller considerava aquest fragment de temàtica argonàutica, però sense indicar en quin lloc de la narració situar-lo.¹¹ Tenint en compte les ocasions en què Ateneu cita Herodor solen ser en relació al mite d'Hèracles i en cap moment es fa referència a l'*Argonàutica*, és més probable que en aquest cas també estigui fent referència a un episodi de la vida de l'heroi.¹² Ateneu ha citat Herodor indicant el títol i el llibre de l'*Heraclea* només en el fragment 3, on menciona la versió d'Herodor de la mort accidental del coper Èunom per part d'Hèracles. El context també és simposíac, però no podem descartar que es tractés d'un altre episodi, atès que el banquet és un lloc comú per als herois.¹³

¹⁰ Sobre el ritual inicial del simposi, veg. Wecowski (2014: 38-40).

¹¹ Veg. Müller (1878: 41): "sedes hujus fragmenti incerta."

¹² Els altres fragments són sobre la mort accidental d'Èunom (fr. 3), sobre el carquèsion que Zeus regalà a Alcmena (fr. 16), sobre Hèracles i les filles de Testi (fr. 20), sobre les dones habitants de la lluna (fr. 21) i sobre l'anyell d'or d'Atreu (fr. 57).

¹³ Veg. Fowler (2013: 615): "One possible mythological context for this description of a banquet is the feast at which poor Archias [sc. Èunom] was killed (Herodor. fr. 3); another is the arrival of the Argonauts in Kolchis. Further guesses can easily be made."

Fragment 60: La capa

Io. D. *Sacra Parallela* apud Stob. *App.* pp. 5,7, 40.22 (Gaisford)

Ἡροδώρου· νέος ὦν ἐν πολυτελέσι βρώμασι καὶ ποτοῖς ἔτι δὲ ἀφροδισίοις ἀναστρεφόμενος λέληθεν ἑαυτὸν ἐν τῷι θέρει τὴν χλαῖναν κατατρίβων.

Ἡροδώρου Ioann. p. 40 : Ἡροδώρου Ioann. p. 5; ὦν om. Ioann. p. 5 || 2 ἀναστρεφόμενος Nauck : ἀνατρεφόμενος cod.; λέληθεν Ioann. p. 40 : λέληται Ioann. p. 5 : λέλησαι Nauck

D'Herodor: com que era nou en això dels menjars, begudes i plaers sexuals luxosos, no s'havia adonat que portava la capa en ple estiu.

Comentari textual i mitogràfic

La font per al fragment 60 d'Herodor és els *Sacra Parallela* atribuïts a Joan Damascè. L'obra del bizantí Damascè es troba dins el manuscrit *Laurentianus* VIII 22, editat com apèndix de l'Ἀνθολόγιον d'Estobeu.¹ El context per a l'*excerptum* ve delimitat per l'intertítol: Περὶ νεότητος καὶ τῆς νέας ἡλικίας καὶ ὅσα ἔπεται αὐτῆ.²

A partir del *passus*, només sabem que l'autor parlava sobre un personatge no acostumat a certs costums dels rics, fet que el feia “portar un capa en ple estiu”, és a dir, a emprar una peça de roba que no fa falta durant aquesta època de l'any.

Per establir el text hem seguit l'edició de Gaisford en l'Apèndix a Estobeu.³ Segons Fowler, l'atribució a Herodor és incorrecta i s'ha d'eliminar del volum de fragments de l'*Early Greek Mythography*.⁴ Ja Müller va recollir el fragment entre els

¹ Veg. Gaisford (1822). Sobre l'activitat d'Estobeu, veg. Konstan (2011) 20: “Stobaeus made use of earlier gnomologia and doxographical repertories, for example the collections of philosophical views assembled by Arius Didymus, who may be the same person as the Stoicizing philosopher who lived at the time of Augustus, and perhaps the shadowy Aëtius.” Per la història de la crítica textual per al text d'Estobeu, veg. Curnis (2008); per el rol del *Florilegium Laurentianus* en aquesta reconstrucció, veg. Di Lello-Finuoli (1967).

² “Sobre la joventut i la nova època i tot el que segueix”. L'estudi dels intertítols en l'obra d'Estobeu ha estat fonamental per a la delimitació dels llibres, veg. Searby (2011: 40): “Though there are a number of similar themes, there is not a single exact parallel to any of the intertitles in Stobaeus, not even in the simplest cases. Yet despite this lack of correspondence and its completely Judaeo-Christian contents, *Sacra Parallela* is the true heir to Stobaeus in the breadth of its conception and structure.”

³ Gaisford (1822).

⁴ Veg. Fowler (2013: 615). Veg. *infra* per l'atribució al filòsof epicuri Metrodor.

fragmenta incerta.⁵ El passatge ha mantingut el nom d'Herodor, tot i que per contingut no hi ha manera de relacionar-lo amb altres fragments que hem conservat d'aquest autor. En canvi, a favor de Metrodor com autoritat resta tota la tradició gnomològica epicúria, a la que molt probablement apunta aquest passatge.⁶

Ἡροδώρου: En aquest cas, al contrari del que sol acostumar, sembla que hi ha hagut una confusió entre el nom del nostre autor i Metrodor, Μητροδώρου.⁷ La mateixa informació es troba en dues ocasions a l'*Apèndix* d'Estobeu: en la versió epitomitzada, en comptes d'Herodor, trobem Ἱεροδώρου. Metrodor fou un dels primers fundadors de la filosofia epicúria; si és certa la seva atribució, aquest passatge pertanyeria a una de les seves epístoles.⁸

νέος ὢν ἐν πολυτελέσι βρώμασι καὶ ποτοῖς ἔτι δὲ ἀφροδισίοις ἀναστρεφόμενος λέληθεν ἑαυτὸν ἐν τῷ θέρει τὴν χλαῖναν κατατρίβων: Darrere aquests mots s'amaga una dita que crida a no gastar recursos quan no cal, com portar una capa quan el temps no ho demana. De manera molt similar, Zenobi recull en la seva antologia un proverbi que apunta a com d'inessari és portar una χλαῖνα durant l'estiu.⁹

(FGrH 31 fr. 61 = fr. 65 Fowler)

⁵ Veg. Müller (1978: 41).

⁶ Veg. Dorandi (2004: 372) per la presència en la tradició gnomològica de les màximes atribuïbles als primers filòsofs epicuris.

⁷ Metrod. fr. 55 Körte.

⁸ Sobre Metrodor i el cercle primerenc d'epicuris, veg. Dorandi (2020: 17): "Finally, several maxims are attributed to Epicurus and Epicureans of the first generation by Seneca, Plutarch, Porphyry, and Stobaeus in the *Gnomologia* and other collections of proverbs.". Per la localització a *de adolescente*, veg. Körte (1893: 563).

⁹ Zen. 3.72: Ἐν θέρει τὴν χλαῖναν κατατρίβεις: ἐπὶ τῶν μὴ καθ' ὥραν τοῖς ἀναγκαίοις χρωμένων.

Fragment 62: Rodos

Cf. Pi. O. 7.12-14: “τὰν ποντίαν | ὑμνέων, παῖδ’ Ἀφροδίτας | Ἀελίοιο τε νύμφαν, Ῥόδον.”

Sch. Pi. O. 7.25 (Drachmann)

Ποσειδῶνος καὶ Ἀφροδίτης Ἡρόδωρος γενεαλογεῖ παρ’ Ἡροφίλω. οἱ δὲ Ποσειδῶνος καὶ Ἀμφιτρίτης. οἱ δὲ ὅτι εὐπρεπῆς ἡ Ῥόδος διὰ τὸ κάλλος.

Ἡροφίλω Drachmann : Ἡροφίλου codd.

“Himnejo Rodos envoltada de mar, filla d’Afrodita i núvia del Sol.

Herodor estableix la seva genealogia en Posidó i Afrodita com a Heròfil. Altres en Posidó i Amfitrite. Altres que Rodos era distingida per la seva bellesa.

Comentari textual i mitogràfic

El fragment 62 del *corpus* herodoreu es troba entre els escolis a les *Olimpiques* de Píndar. Aquesta oda va dedicada a un vencedor de pancraci (com en el cas de l’*Ístmica* 4),¹ anomenat Diàgoras de Rodes. Per aquest motiu, el poeta tebà recorda els orígens de l’illa de Rodes, que pren el nom de la nimfa,² i la seva unió amb Hèlios, que donà com a fruit els helíades.³

L’escoli comenta la genealogia de la nimfa Rodos, atès que per a Píndar és filla d’Afrodita. El nostre autor està d’acord pel que fa a la maternitat de la deessa i afegeix que el pare és Posidó. Una altra possibilitat que recull l’escoliasta és que la mare sigui

¹ Veg. *Fragment 19: Altura d’Hèracles* i *Fragment 32: Follia d’Hèracles*.

² La nimfa rep el nom de Rodes o Rodos en la tradició posterior, sense tenir gaire interès en la distinció que Píndar explota amb una intencionalitat poètica, veg. Young (1968: 76): “The figurative viewpoint gains its existence from yet another semantic fact, by now well known, about the Greek word for the island Rhodes: in the poem, Pindar uses the name only in the oblique cases, where it is phonetically identical to the Greek word for the floral rose, and he capitalizes on the ambiguity for his poetic purpose.”

³ Veg. Cairns (2005: 72): “This is why *Olympian* 7 celebrates Rhodes as a whole, gives Helios control of the entire island, makes Rhodes his wife, extends the glory of the Eratidae to encompass all of Rhodes, and links the three cities closely by making their eponymous founders three brothers, and their inhabitants of a common Argive origin.”

Amfitrite. Finalment, que el nom de la nimfa i, per tant, de l'illa, provindria de la seva bellesa.

L'establiment del text ha estat dut a terme a partir de l'edició dels escolis pindàrics de Drachmann.⁴ Aquest fragment constitueix un *testimonium*, atès que l'autoritat d'Herodor apareix en connexió amb Heròfil. Certament, aquest Heròfil ja ha aparegut en l'escoli 7.24f com autoritat per la mateixa variant genealògica. Com apunta Guadagno, la manera en què interpretem *παρὰ* i aquest datiu ens indica que el fragment d'Herodor es trobava dins l'obra d'Hèrofil, és a dir, que l'escoliasta cita la genealogia d'Herodor a través d'aquest autor.⁵ No tenim més informació sobre la identitat d'aquest Heròfil o com podria haver accedit a l'obra d'Herodor.⁶

Ποσειδῶνος καὶ Ἀφροδίτης Ἡρόδωρος γενεαλογεῖ παρ' Ἡροφίλω: L'escoli comença amb la citació a Herodor, que estableix com a genealogia de Rodos Posidó i Afrodita. En efecte, aquest és el mateix parentesc que presenta Píndar en la seva oda. El poeta tebà és el testimoni més antic per aquesta descendència d'Afrodita.⁷ Els fills de Rodos i Hèlios són Cèrcaf, Actis, Macar, Càndal, Tríops i Faetont a Hellanic.⁸ Els escolis a l'*Odissea* recorden el riu-déu Asop com el pare de Rodos.⁹ A Diodor de Sicília, el pare segueix essent Posidó, però la mare és Halia, germana dels telquins;¹⁰ també recull els fills de la nimfa amb Hèlios, així com la història que els relaciona amb Afrodita.¹¹ Diodor recorda un mite rodi que explica que els germans de Rodos, com que no acullen la deessa en el seu trajecte des de Citera fins a Xipre un cop ha nascut, els inspira un episodi maníac en el qual violen la seva mare. Posidó els castiga enterrant-los i Halia, en tirar-se al mar, es converteix en Leucòtea.¹²

⁴ Drachmann (1903).

⁵ Veg. Guadagno (2014: 34 n.128). En tot cas, es demana si no és possible de traduir la preposició amb acusatiu en el sentit de “a la manera de”, “com”; però els manuscrits presenten la preposició amb genitiu (Ἡροφίλου).

⁶ Dins la tradició literària, hem conservat un Hèrofil de Calcedònia, metge alexandrí (segle III aC). Per a la possibilitat d'un personatge anomenat Heròfil, veg. *infra*.

⁷ Veg. McPhee (2017: 229): “Aphrodite stands out in this field of marine divinities, and her role as Rhodes' mother, attested no earlier than *Olympian* 7, is probably a Pindaric innovation.”

⁸ Hellanic. fr. 137 (= Sch. Pi. O. 7.132a). Per a aquests noms com epònims, veg. Fowler (2013: 591-592). Hellanic. fr. 122 (= St. Byz. s.v. Τριόπιον): Tríops, fundador de Cnidos, fr. 71a (= Sch. Hom. *Od.* 8.294): Macaros com a fundador de Lesbos.

⁹ Sch. Hom. *Od.* 17.208.

¹⁰ Sobre els telquins i altres *daimones*, veg. *Fragment 13: Atlas frigi*.

¹¹ D.S. 5.55.4-56.7.

¹² La tradició canònica identifica Leucòtea amb Ino (Hom. *Od.* 5.333-35), també a Píndar (*O.* 2.28-30; *P.* 11.2).

La connexió entre Afrodita i la nimfa pot ser deguda a la rosa, que en la tradició apareix com a una planta sagrada de la deessa.¹³ El problema és que el vincle simbòlic entre divinitat i flor prové d'un episodi mític extensament atestat en època tardana: els amors entre Adonis i Afrodita. En la versió de Bió d'Esmirna, trobem un ἄρτιον pel color de les roses, que provindria de la sang vessada per la deessa en córrer per assistir a Adonis, ferit per un senglar.¹⁴ Certament, les històries etiològiques que connecten una divinitat i la seva planta amb la pèrdua d'un mortal estimat són de gust hel·lenístic.¹⁵ Això no obstant, no podem descartar que Herodor tingui present aquest vincle simbòlic per decidir aquesta genealogia escaient. Sobretot si acceptem que darrere hi pot haver un rerefons oriental antic.¹⁶

Cal adreçar la presència d'Heròfil dins la citació d'Herodor. Com ja hem avançat, aquest apareix en l'escoli anterior on també hi ha una citació a Epimènides.¹⁷ La mateixa genealogia és identificada amb Heròfil, tot i que el manuscrit C prescindeix completament de la citació. Sens dubte, sembla que aquest escoli pot haver begut de l'escoli on apareix citat Herodor. Tot i que la construcció παρά amb datiu apunta a una peça de *Listenliteratur*, una altra possibilitat és que Heròfil sigui el nom d'un personatge, i que la genealogia de Rodos sigui "com la d'Heròfil" (γενεαλογεῖ παρ' Ἡροφίλω). El nom podria fer referència a un germà de Rodos (o germana, una altra nimfa amb un nom de declinació en -o però de gènere femení) i que, per tant, compartiria els mateixos pares.

οἱ δὲ Ποσειδῶνος καὶ Ἀμφιτρίτης: Aquesta és la genealogia present a la *Biblioteca* d'Apol·lodor.¹⁸ Amfitrite encaixa dins el context marítim de la genealogia, i és equivalent pel que fa a la mètrica en el poema de Píndar a Afrodita.¹⁹

¹³ Paus. 6.24.7. Veg. Pirenne-Delforge (1994: 412): "Rose, myrte et *lychnis* sont autant de végétaux de prédilection de la déesse, qui pouvaient servir à tresser des couronnes en son honneur." Per la connexió simbòlica entre aquestes plantes i Afrodita, veg. Touzé (2009).

¹⁴ Veg. Reed (1997: 120). De la sang d'Adonis sorgirà l'anèmona segons el mateix poeta, veg. també Nic. fr. 65 Schneider (= Sch. Theoc. 5.92f), Ou. *Met.* 10.728-39.

¹⁵ Veg. Forbes-Irving (1990: 129): "Here the stories take the form of *aitia* for the holy plant of a god and tell how a human favourite or lover of a god becomes the god's favoured plant. (...) None of these stories appear before the Hellenistic period, and many of them are perhaps imitations of a familiar type by later poets and scholars rather than the product of separate local traditions."

¹⁶ Veg. Anagnostou-Laoutides (2004) per la relació entre els mites de Dafnis i Adonis amb Dumuzi.

¹⁷ Epiménid. fr. II Fowler (= Sch. O. 7.24f), el qual diu que el seu pare és Océan.

¹⁸ Apollod. 1.4.6 [1.28].

¹⁹ Sch. Pi. O. 7.24c.

οἱ δὲ ὅτι εὐπρεπῆς ἡ Ρόδος διὰ τὸ κάλλος: L'escoliasta presenta una *lectio facilior*: per tal com Rodos és una nimfa, ha de ser bella “com una rosa” i bella “com Afrodita”.

Fragment 63: Heraclides

St. Byz. s.v. Ἄργος (Billerbeck)

λέγονται καὶ πατρωνυμικῶς (sc. οἱ Ἀργεῖοι), ὡς πολλοὶ καὶ Ἡρόδωρος, ἐν μὲν τῷ νῦν χρόνῳ Ἡρακλεῖδαι, πρὸ δ' Ἡρακλέους Περσεῖδαι, πρὸ Περσέως δὲ Λυγκεῖδαι καὶ Δαναῖδαι, πρὸ δὲ Δαναοῦ Ἀργειάδαι καὶ Φορωνεῖδαι, ἅς Ἄβρων ποιηταῖς ἀνατίθησιν.

Habro grammaticus fr. 14 Berndt

1 πατρωνυμικῶς codd. : πρωθυμικῶς R; πολλοὶ codd. : οἱ πολλοὶ P; Ἡρόδωρος R : Ἡρόδωτος V || 2 χρόνῳ om. N; Ἡρακλεῖδαι RQ : ἠρακλεῖσθαι P : ἠρακλῆς τε N; πρὸ δ' Ἡρακλέους codd. : πρὸς δ' Ἡρακλέους Q; Περσεῖδαι R^{ac}Q^{ac} : περσίδαι R^{pc}Q^{pc}PN; Λυγκεῖδαι codd. : λυγγίδαι R || 3 Ἀργειάδαι codd. : Ἀργεῖαδαι R : Ἀργεάδαι dub. Meineke; Φορωνεῖδαι Meineke : Φορωνίδαι QP : Φορωνίδαι RN; cogitat de lacuna <πρὸ δὲ Φορωνέως Ἴναχίδαι> Meineke; Ἄβρων Meineke : ἄβρων RQPN; ἅς codd. : dub. ἄ Fowler

(FGrH 31 fr. 63 bis = fr. 52A Fowler)

Els argius s'anomenen a partir del patronímic, com ho expliquen molts i també Herodor: en el temps present heraclides, abans d'Hèraclès perseides, abans de Perseu linceides i danaiques, abans de Dànau, argeades i forònides, les quals Habró atribueix als poetes.

Comentari textual i mitogràfic

El fragment 63 del *corpus* herodoreu té com a font els *Ètnica* d'Esteve de Bizanci. La citació d'Herodor es troba concretament a l'extensa entrada sobre Argos. Esteve comença explicant la localització d'Argos i altres indrets que prengueren aquest nom. Tot just abans del nostre *passus*, tracta la forma ètnica i el gentilici, tot citant Aristòfanes, Eurípides i Antímac.¹

Herodor és esmentat en relació amb el patronímic aplicat a la col·lectivitat argiva a partir dels seus herois. Val a dir que el redactat del fragment no deixa clar fins

¹ Ar. fr. 311 Kassel-Austin; E. fr. 630 Kannicht; Antim. fr. 60 Matthews.

a quin punt Herodor parlava de tots els patronímics o si només feia referència al fet que en el seu temps s'autodenominaven heraclides.

Les edicions de referència per al text d'Esteve de Bizanci són les de Billerbeck i Meineke.² El passatge també es troba recollit a l'edició de Lentz d'Herodià.³ Atès que els manuscrits presenten el nom d'Herodor (excepte l'habitual confusió de V), aquest fragment forma part de les edicions de Jacoby i Fowler. Tanmateix, tot i que Müller també el recull en la seva edició, indica que considera que pot ser una corrupció d'Herodià o Heliodor.⁴

λέγονται καὶ πατρωνυμικῶς (sc. οἱ Ἀργεῖοι), ὡς πολλοὶ καὶ Ἡρόδωρος, ἐν μὲν τῷ νῦν χρόνῳ Ἡρακλεῖδαι, πρὸ δ' Ἡρακλέους Περσεῖδαι, πρὸ Περσέως: Esteve de Bizanci no només menciona a Herodor, sinó que fa referència al fet que molts altres autors també utilitzaven aquests patronímics per al·ludir el conjunt d'argius.⁵ Aquests patronímics derivats d'herois són usats dins les genealogies aristocràtiques i reials, però el *passus* apunta a una utilització conjunta per part dels habitants d'Argos.⁶ Paga la pena remarcar que Esteve destaca el testimoni d'Herodor d'entre aquests, segurament perquè es tracta de l'autoritat de referència en temàtica d'Hèracles.

Els heraclides eren els fills directes i descendents d'Hèracles que, després de la mort del seu pare, van haver de lluitar contra Euristeu.⁷ Liderats per Hil·los, acaben retirant-se a Traquis i, posteriorment a Atenes en la tradició eurípidea.⁸ El seu objectiu és retornar al Peloponnès, atès que reclamen aquest dret com a fills d'Hèracles.⁹ Es tracta, doncs, d'un mite creat per justificar l'arribada dels doris del nord a la península.¹⁰ El retorn dels Heraclides ha perviscut en la literatura antiga principalment com a propaganda espartana, per tal de legitimar la seva política expansionista. Això

² Billerbeck (2006); Meineke (1849).

³ Hdn. Gr. 2.862, Lentz (1868).

⁴ Veg. Müller (1878: 29): "Hunc Herodorum, sive recte nomen se habeat, sive (ex Herodiano; Heliodoro?) corruptum sit, grammaticum esse censeo."

⁵ Veg. Blakely (2011) ad loc. per un resum de la formació de patronímics en llengua grega.

⁶ Tenim testimonis que indiquen aquesta tendència a partir del segle VI aC, veg. Hall (1997: 77-99).

⁷ Les dues fonts més completes per a l'episodi són Diodor de Sicília (4.57-58) i Apol·lodor (2.8.1-3 [2.167-176]).

⁸ E. *Heracl.*

⁹ Veg. Patterson (2021: 421).

¹⁰ Per a un resum excel·lent de les fonts que tracten el mite i com és apropiat des de l'historiografia per legitimar la conquesta dòrica del Peloponnès, així com altres regions que prenen els heraclides com ancestres, veg. Fowler (2013: 334-346).

no obstant, ja quan Argos era qui ostentava l'hegemonia de la península hi havia una voluntat de traçar els orígens dels argius als heraclides.¹¹

Herodor segurament esmentà els heraclides en algun moment de la seva *Heraclea*. Fowler proposa que sigui potser com una prolepsi a propòsit de l'encontre amb els dríops de Dríope a l'Argòlida (fragment 36), també preservat dins els *Ètnica*.¹² L'escriptor heracleota també parla de Perseu, que és l'heroi argiu de més rellevància tot just anterior a Hèracles, en el fragment 15.¹³ Per tant, no podem descartar la possibilitat que Herodor reconstruís una genealogia argiva extensa.

δὲ Λυγκεῖδαι καὶ Δαναΐδαι, πρὸ δὲ Δαναοῦ Ἀργειάδαι καὶ Φορωνεῖδαι, ἄς Ἄβρων ποιηταῖς ἀνατίθησιν: La partícula δὲ la interpretem com un tall temàtic, que correspondria al fragment d'Habró i el seu comentari sobre l'ús de patronímics en poesia. Sobre Habró tenim poques notícies excepte que era un gramàtic de Frígia i Rodes que tingué el seu floruit durant el segle primer dC.¹⁴ Linceu com a patronímic per als argius no apareix en cap altre lloc.¹⁵ Dànau i el seu patronímic apareixen lligats als argius amb molta més freqüència en el gènere tràgic.¹⁶ En canvi, el patronímic “argeades” era emprat per la dinastia Macedònia que també remuntava els seus orígens als heraclides, una aplicació molt concreta i que no és dubtosament aplicable a la col·lectivitat argiva.¹⁷ Finalment, els descendents de Foroneu, tot i tenir el “pedigrí” argiu, només apareixen en Pausànias, el qual critica també aquest ús de forònides aplicat als habitants de l'Argòlida per part dels poetes.¹⁸

¹¹ Veg. Patterson (2021: 422): “Collectively these sources suggest an attempt to legitimize the Dorian presence in the Peloponnese, an effort originating with Argos when it was the hegemon of the region and later taken over by the leaders of Sparta, applying the myth’s political potential to their specific needs.”

¹² Veg. Fowler (2013: 344).

¹³ Ambdós són germans per part paterna i Perseu és l'avi d'Alcmena, mare d'Hèracles, veg. *Fragment 15: Perseu i Andròmeda*.

¹⁴ La *Suda* (sv. Ἄβρων) és la font més completa sobre la vida d'Habró; sobre el doble origen, veg. Berndt (1915: 1452): “Die doppelte Heimatsbezeichnung ist, wie analoge Fälle lehren wohl so zu verstehen, dass Habron aus Phrygien stammte, dagegen in Rhodos studierte und dort zuerst als Lehrer der Grammatik tätig war.”

¹⁵ Linceu era fill d'Egipte que acabà casat amb la filla major de Dànau, Hipermestra, i fou l'únic en sobreviure la matança de les danaiades, segons la versió de la *Biblioteca* (Apollod. 2.1.5 [2.21]).

¹⁶ Dànau, descendent de Belos, regna a Argos fins que el mata Linceu (Sch. E. *Hec.* 886); veg. Fowler (2013: 344), que recull que Eurípides l'empra unes trenta vegades.

¹⁷ Sobre els reis heraclides de Macedònia, veg. Moloney (2015).

¹⁸ Paus. 7.17.7.

Fragment 64: Macrieus

Cf. A.R. 1.1021-24: “οὐδέ τις αὐτὴν νῆσον ἐπιφραδέως ἐνόησεν | ἔμμεναι. οὐδ’ ὑπὸ νυκτὶ
Δολίονες ἄψ ἀνιόντας | ἥρωας νημερτὲς ἐπήισαν, ἀλλὰ που ἀνδρῶν | Μακριέων
εἶσαντο Πελασγικὸν ἄρεα κέλσαι.”

Sch. A.R. 1.1024 (Wendel)

τῶν καλουμένων Μακρῶνων, οἳ εἰσιν ἄποικοι Εὐβοέων, ἀφ’ οὗ καὶ Μάκρωνες
ἐκλήθησαν· καὶ Μάκρις γὰρ ἢ Εὐβοία ἐκαλεῖτο. Πελασγικὸν δὲ εἶπεν διὰ τὸ
πλησιόχωρον εἶναι τὴν Εὐβοίαν τῇ Πελοποννήσῳ, ἢ πρότερον ἐκαλεῖτο Πελασγία.
ἦσαν δὲ ἀστυγείτονες τῶν Δολιόνων οἱ Μάκρωνες, οἱ δὲ ἔθνος Βεχείρων φασὶ τοὺς
5 Μακριέας, οἵτινες ἀεὶ πολεμοῦσι τοῖς Κυζικηνοῖς. ἦσαν δὲ τὰ πολεμικὰ ἔργα
ἠσκηκότες, ὡς ἱστοροῦσι Φιλοστέφανός τε καὶ Ἡρόδωρος οἱ τὰ περὶ τῶν βίων αὐτῶν
γεγραφότες. Διονύσιος δὲ ὁ Χαλκιδεὺς εἰρησθαί φησιν αὐτοὺς Μάκρωνας, ἐπειδὴ
Εὐβοέων εἰσὶν {Μάκρωνες} ἄποικοι. ἄλλοι δὲ Μάκρωνας αὐτοὺς φασὶ λέγεσθαι διὰ τὸ
πλείονας εἶναι παρ’ αὐτοῖς μακροκεφάλους ὥσπερ παρὰ τοῖς Πέρσαις γρυπούς.
10 μέμνηται δὲ τούτων Ἡρόδοτος ἐν β’.

Philosteph. historicus fr. 15 Capel Badino; Dionys. Chal. fr. 10 Müller; Hdt. 2.104.3, iterum 7.78

4 Βεχείρων codd. : Βεκχείρων P, Estt. grr. 112 || 5 Μακριέας Wendel : Μάκριας L : Μάκρωνας P
|| 5-6 ἦσαν – ἠσκηκότες codd. : ὁμοιοὶ ὄντες καὶ ἠσκηκότες καλῶς τὰ πολεμικὰ Estt. grr. || 6
Ἡρόδωρος P : Φιλόδωρος L : Νυμφό eius corrector suprascripsit : †Φιλόδωρος Jacoby || 8
Μάκρωνες del. Keil : om. P || 10 β’ codd. : θ’ P

“Ningú no va adonar-se que era la mateixa illa; tampoc, com que era de nit, els dolíons no es van apercebre que eren en realitat els herois que tornaven: potser van creure que l’Ares pelasg dels macrieus havia abordat.”

Dels anomenats macrieus, els quals són colons dels eubeus; a partir del seu nom eren anomenats macrieus, ja que també Eubea s’anomenava Macris. Diu “pelasg” atès que són veïns de l’Eubea al Peloponnès, la qual abans s’anomenava Pelàsgia. Els macrieus eren veïns dels dolíons. Alguns diuen que els macrieus pertanyien a l’ètnia dels bequirs, els quals sempre feien la guerra amb el ciziceus. Estaven ben exercitats en els

afers militars, segons informen Filostèfan i també Herodor, els quals havien escrit sobre les vides d'aquests. Dionisi Calcideu diu que aquests esmenten els macrieus perquè eren colons dels eubeus. Altres diuen que s'anomenen macrieus perquè la major part d'ells tenien el cap gran, com d'igual manera els perses tenien el nas aquilí. Els recorda Heròdot en el llibre segon.

Comentari textual i mitogràfic

Finalment, cal adreçar l'últim fragment d'atribució certa a Herodor. El fragment 64 prové dels escolis a Apol·loni de Rodes. Després de ser acollits pels dolions a Cízic, una tempesta fa retornar els Argonautes. Com que és de nit, ni Jàson i els seus companys ni Cízic i els dolions es reconeixen entre sí i entren en batalla. Com a conseqüència, el rei Cízic és mort en el combat.

L'escoliasta comenta la menció als macrieus, un poble del Mar Negre. Per tractar les diferents qüestions etnogràfiques, com els seus orígens pelàsgics, cita Filostèfan, Herodor, Dionisi de Calcedònia i l'historiador d'Halicarnàs, Heròdot.

Hem dut a terme l'establiment del text a partir de les edicions de Wendel i Schaefer dels escolis a *Les Argonàutiques*.¹ El nom d'Herodor ha patit una corrupció en la tradició L, que per la presència de Φιλостέφανός ha contaminat l'inici del nom del nostre autor en Φιλόδωρος.

τῶν καλουμένων Μακρώνων, οἳ εἰσιν ἄποικοι Εὐβοέων, ἀφ' οὔ καὶ Μάκρωνες ἐκλήθησαν· καὶ Μάκρις γὰρ ἢ Εὐβοία ἐκαλεῖτο: L'escoli comença tot explicant els suposats orígens eubeus dels macrieus. La resta de fonts que tenim al respecte apunten a una ètnia aborígen i no pas a un assentament colonial eubeu.²

Πελασγικὸν δὲ εἶπεν διὰ τὸ πλησιόχωρον εἶναι τὴν Εὐβοίαν τῇ Πελοποννήσῳ, ἣ πρότερον ἐκαλεῖτο Πελασγία: Molt s'ha escrit sobre els mítics pelàsgs i els territoris que habitaven.³ L'escoliasta intenta explicar la referència al Πελασγικὸν ἄρεα.⁴ Del vers d'Apol·loni podem inferir que considerava els macrieus

¹ Wendel (1935); Schaefer (1813).

² Hecat. fr. 206 Fowler (= St. Byz. s.v. Μάκρωνες); Hdt. 3.94, 7.78. Ctes. *FGrH* 688 fr. 56; Xen *An.* 4.8.1, 8.1-22.

³ Veg. McInerney (2014) per un *status quaestionis* i Fowler (2003).

⁴ Cal·límac (4.173) utilitza una perífrasi similar per al·ludir a un atac: Κελτὸν Ἄρηα.

una tribu pelàsgica, fet que l'escolista intenta conciliar apuntant a la proximitat d'Eubea amb el Peloponnès.

ἦσαν δὲ ἀστυγείτονες τῶν Δολιόνων οἱ Μάκρωνες: L'escolista parafraseja incorrectament el poema d'Apol·loni i Fowler afirma que el poeta hel·lenístic és l'únic autor que situa els macrieus al costat dels dolions.⁵ Uns versos més endavant fa referència altre cop als macrieus, encara en el context de l'episodi de Cízic.⁶ Això no obstant, Apol·loni situa els macrieus al costat dels bèquirs i no pas dels ciziqueus.⁷

οἱ δὲ ἔθνος Βεχείρων φασὶ τοὺς Μακριάας, οἵτινες ἀεὶ πολεμοῦσι τοῖς Κυζικηνοῖς: Després, menciona que altres autors narraven els enfrontaments entre bèquirs i macrieus. Aquest fet indica que els macrieus devien assentar-se en algun lloc proper als bèquirs. Sobre els bèquirs sabem que eren una tribu indígena de la costa pòntica de Tràpezon, és a dir, a la part oriental del Mar Negre.⁸

ἦσαν δὲ τὰ πολεμικὰ ἔργα ἡσκηκότες, ὡς ἱστοροῦσι Φιλοστέφανός τε καὶ Ἡρόδωρος οἱ τὰ περὶ τῶν βίων αὐτῶν γεγραφότες: Filostèfan i Herodor són citats conjuntament per indicar que en l'obra d'ambdós autors aquestes ètnies eren presents. El redactat no deixa clar a qui fan referència, si als bèquirs, als macrieus o als ciziqueus. No sembla arriscat proposar que en parlaven de totes tres, atès que sabem que Herodor tractava *in extenso* l'episodi de Cízic a *Les Argonàutiques*.⁹

Διονύσιος δὲ ὁ Χαλκιδεὺς εἰρήσθαι φησιν αὐτοὺς Μάκρωνας, ἐπειδὴ Εὐβοέων εἰσὶν {Μάκρωνες} ἄπικοι: Dionisi de Calcedònia exposava que l'origen del nom dels macrieus ha de raure en la seva metròpolis eubea.¹⁰ Aquesta és l'explicació basada en una *Volksetymologie* que l'escolista ha seguit al principi del passatge: Eubea era coneguda com a Macris degut a la seva forma.¹¹

⁵ Veg. Fowler (2013: 220): "Apollonios is however the only authority to place the Makrieis in this part of the world; everybody else puts them in the east of the Black Sea, which is where the Becheires were also found."

⁶ A.R. I.III2, on Jàson pot veure tots els territoris propers als Díndim quan puja a la muntanya per iniciar-se en el culte a la Deessa Mare.

⁷ A.R. 2.396.

⁸ Scyl. *Per.* 84, veg. Manoledakis (2018: 163).

⁹ Veg. *Fragment 7: Fills de la Terra*.

¹⁰ Dionys. Chal. fr. 10 Müller.

¹¹ Str. 10.1.

ἄλλοι δὲ Μάκρωνας αὐτούς φασὶ λέγεσθαι διὰ τὸ πλείονας εἶναι παρ' αὐτοῖς μακροκεφάλους ὥσπερ παρὰ τοῖς Πέρσαις γρυπούς: Hi ha una altra manera d'explicar aquest nom: l'ètnia rep aquesta designació perquè tenen els caps grans. Fonts molt diverses parlen dels μακροκεφάλοι; la seva identificació amb els macrieus sembla poc probable més enllà de la similitud onomàstica.¹²

μέμνηται δὲ τούτων Ἡρόδοτος ἐν β': Com a apunt final, Heròdot parla dels macrieus en el llibre segon, on indica que juntament amb els colcs, els egipcis i els etiòps practicaven la circumscisió.¹³

¹² Hes. fr. 153 M.-W.; Skyl. *FGrH* 709 fr. 7a; Hp. *Aër.* 14; Scyl. *Per.* 85; Str. 7.3.6; Pomp. Mel. 1.107; Plin. *HN* 6.11.

¹³ Hdt. 2.104.3, també a 7.78

Fragmenta dubia

Fragment 64A: Simplègades

(FGrH 31 fr. 64 bis)

64A

Cf. E. *Med.* 432-435: “σὺ δ’ ἐκ μὲν οἴκων πατρίων ἔπλευσας | μαινομένοι κρᾶδιαί,
διδύμους ὀρίσασα (sc. Μήδεια) πόντου | πέτρας.”

Sch. E. *Med.* 433 (Schwartz)

ἦτοι διαπλεύσασα καὶ διελθοῦσα, παρόσον δύο τινῶν ὑποκειμένων ὁ διὰ μέσου γινόμενος ἑκάτερον ὀρίζει. καὶ Ἡρόδοτος: “δείξειεν δεξιὰ μὲν ὀρίζων.” αἰεὶ γὰρ ὁ μέσος τινῶν γινόμενος διορίζει τὸν μὲν ἔνθεν, τὸν δὲ ἔνθεν.

2 Apud Herodotum non invenitur: Ἡρόδωρος dub. Jacoby: “δείξειεν – ὀρίζων” verba corrupta Schwartz

“Tu, que vas navegar des del casal patern, amb cor embogit, travessant les bessones roques del Pont.”

Certament, havent-les navegat i havent-les travessat, en tant que són dues quan un s’hi troba a sota d’aquestes, ja que el fet d’estar al mig delimita cadascuna de les dues. I Heròdot diu “va indicar la dreta dividint-la”. Sempre, doncs, trobar-se a la meitat d’alguna cosa delimita una banda i l’altra.

Comentari textual i mitogràfic

El fragment 64A del *corpus* d’Herodor es troba entre els escolis a la *Medea* d’Eurípides. Els versos del cor de dones corínties remetent a Medea i el pas per les Simplègades, a les quals el poeta tràgic ja ha fet referència a l’episodi tot just com inici de l’obra.¹

¹ E. *Med.* 1-2, veg. Hopman (2008: 160): “Just as the crossroad where Oedipus and Laius met in the past of the plot lies at the core of the dramatic development of the *Oedipus Tyrannus*, the crossing of the Symplegades provides Medea with a spatial focus constantly re-invoked and revisited by the participants in the drama.”

L'escoli comenta el pas entre les roques del Pont Euxí durant la fugida de Medea del casal patern amb Jàson i els Argonautes. L'escoliasta creu convenient comentar perquè en són dues i bessones: des d'una posició central, es troben a cada costat, emmirallant-se una i altra.

Per editar l'escoli hem seguit el text establert per Schwartz.² Aquest fragment correspon al 64 bis en l'edició de Jacoby; tanmateix, Blakely no el recull en el seu comentari per al *Brill's New Jacoby*.³ Els manuscrits presenten Ἡρόδοτος, però la citació a l'historiador no troba paral·lels en la seva obra. El contingut, que remet a l'episodi argonàutic, encaixaria amb els interessos del nostre autor. Val a dir que Herodor només apareix com a autoritat dins els escolis euripideus en una altra ocasió.⁴

ἦτοι διαπλεύσσασα καὶ διελθοῦσα, παρόσον δύο τινῶν ὑποκειμένων ὁ διὰ μέσου γινόμενος ἐκάτερον ὀρίζει: L'escoliasta fa referència a les roques Simplègades, les quals els Argonautes han de travessar. Aquest episodi, present en *Les Argonàutiques* d'Apol·loni de Rodes, no s'ha conservat dins el *corpus* de fragments provinents de la mitografia primerenca.⁵ Les roques, també anomenades roques Cianees, en un principi de la tradició eren errants i comparables a les Πλαγκταὶ de l'*Odissea*, fet que permetia als diferents autors no haver d'especificar la seva posició; en època hel·lenística, aquestes se situen a l'entrada de l'Hel·lespont.⁶

καὶ Ἡρόδοτος· δείξειεν δεξιὰ μὲν ὀρίζων: Aquests mots no són presents a l'obra de l'historiador d'Halicarnàs. La brevetat de la citació *verbatim* no ens permet saber si realment el context general remetia al pas de les Simplègades; tanmateix, si realment es tracta de les paraules d'Herodor, l'al·literació (δείξειεν δεξιὰ) apunta a un estil particular de l'escriptor heracleota. Això no obstant, deixant de banda la referència argonàutica, Guadagno ha identificat en el passatge un possible indicatiu d'una teoria pitagòrica sobre les oposicions fonamentals entre dreta i esquerra.⁷ En la nota a peu de pàgina, Guadagno cita passatges d'Aristòtil i Simplicius que apunten al rol de

² Schwartz (1891).

³ Jacoby (1957); Blakely (2011) *ad loc.*

⁴ Veg. *Fragment 37: Íole*.

⁵ A.R. 2.531-648; veg. Fowler (2013: 615).

⁶ Hom. *Od.* 12.39 sq.; a Apol·loni les Simplègades i les Roques Errants són passos alternatius, les primeres per el viatge d'anada i les segones pel de tornada.

⁷ Veg. Guadagno (2014: 107 n.466).

l'esquerra i la dreta en les doctrines pitagòriques.⁸ Tanmateix, reconeix que la divisió en dreta i esquerra o, en general, una visió binària de la realitat, es troba present a tot el pensament presocràtic i no és una característica del pitagorisme primerenc.⁹

ἀεὶ γὰρ ὁ μέσος τινῶν γινόμενος διορίζει τὸν μὲν ἔνθεν, τὸν δὲ ἔνθεν:
Finalment, el comentarista aclareix altre cop que només des de la posició entre les dues roques és possible distingir que es troben a banda i banda.

⁸ Arist. *Cael.* 2.284b 6; Simplicius *Cael.* 386.20. En el primer passatge, trobem una llista de conceptes oposats; en el segon, cada costat rep una consideració moral.

⁹ Veg. Lévêque & Vidal-Naquet (1960: 302).

Fragment 65: Forcis

65a

Cf. Hom. *Od.* 13.96: “Φόρκυος δέ τις ἐστὶ λιμὴν, ἀλίιο γέροντος, | ἐν δήμῳ Ἰθάκης”

Sch. *Od.* 13.96 (Dindorf)

Φόρκυς δαίμων θαλάσσιος, τὸ πρότερον διατρίβων πρὸς τῷ Ἀρυμνίῳ λεγομένῳ ὄρει τῆς Ἀχαΐας, οἰκῶν τε τὴν Φόρκυος ἀπ’ αὐτοῦ καλουμένην βῆσσαν. κᾶτα φανέν αὐτῷ καταλιπεῖν τὰς τρίβους ταύτας ἀφίκετο εἰς τὴν Κεφαλληνίαν, καὶ τόπον ἐκλεξάμενος ἐπιτήδειον αὐτῷ ἐνταῦθα ὤκησεν. λέγεται δὲ Ἄμμος ὁ τόπος. καὶ προσορμίσας εἰς τὸν
5 τῆς Ἰθάκης λιμένα ἠξίωσεν αὐτὸν ἀφ’ ἑαυτοῦ προσαγορεύεσθαι Φόρκυος. ἡ δὲ ἱστορία παρὰ Ἡροδότῳ.

1 Φόρκυς Fowler : Φόρκυος MV^{mou} (et C alio colore) : Φόρκυν codd.; Ἀρυμνίῳ Barnes : Ἀρυμνίῳ Ἀφύηνῳ X || 2 βῆσσαν – αὐτῷ om. X; κᾶτα – αὐτῷ om. C; κᾶτα Barnes : κάτω MV || 3 καταλιπεῖν Müller : καταλιπών MV : καταλιπών δὲ C : λιπών X || 4 καὶ om. CVX; προσορμίσας codd. : προσορμίσας Buttman; post προσορμίσας add. δὲ Müller || 5 Φόρκυος Müller : Φόρκυνον CMV^{mou} : Φόρκηνον V^a : Φόρκυνα X || 6 Ἡροδότῳ codd. : Ἡροδώρῳ Buttman

“I vet aquí que Forcis, el vell de la mar, té en el poble d’Ítaca un dels seus ports.”

Forcis és un dèmon marí, el qual antigament passava el temps al costat de l’anomenada Arímnios, muntanya de l’Acaia, i vivia al congost de Forcis, designat així a partir del seu nom. I aleshores, quan li va semblar oportú deixar enrere aquests camins, va arribar a Cefal·lènia, i quan va escollir un lloc còmode per ell, allí s’hi va instal·lar. El lloc és anomenat Ammos. I havent ancorat al port d’Ítaca, va pretendre anomenar-lo “Forcis” a partir del seu nom. Aquesta és la història a Heròdot.

PSI X 1173 fr. 7 recto (Coppola)

...

“Φόρκυος δέ τις ἐστὶ λιμῆν”·

Φόρκυος δαίμων] γ θαλά[σσιος, τὸ

160 πρότερον δι]ατρίβω[ν πρὸς τῷ

Ἄρυμ]νεῖω καλο[υμένω ὄρει

οἰκῶν] δὲ τὴν Φόρ[κυος ἀπ’

αὐτοῦ] καλουμένην [βῆσαν. κᾶτα

φάνεν] αὐτῷ καταλ[ε]ιπ[εῖν τὰς

165 διατρί]βὰς ταύτας ἀφ[ίκετο εἰς

τὴν Κ]εφαλληνίαν [καὶ ἐκλε-

ξάμεν]ος τόπον αὐτ[ῷ ἐπιτή-

δειον] ἐνθάδε κατῴ[κησεν. ἔ-

στι δα]ιμόνιος ὁ τό[πος οὗτος.

170 λέγετ]αι δὲ τῷ τῆς [Ἰθάκης λι-

μένει εἶν]αι ἀπ’ αὐτ[οῦ τὸ ὄνομα

]. [

...

161 ὄρει et mox βῆσαν Coppola || 162 immo librarius perperam δὲ pro τε scripsit, cf. a || 165 διατρί]βὰς Coppola? : τρί?]βὰς Lurpe || 168 κατῴ[κησεν. ἔσ- / τι Coppola : κατο[ικεῖ, ὅθεν ἔ- / στι Lurpe || 169 οὗτος Lurpe, tum λέγεται post Coppola (λέ / γεται)

Aquest és el port de Forcis. Forcis és un dèmon marí, el qual antigament passava el temps al costat de la muntanya anomenada Arímnios, i vivia al congost de Forcis, designat així a partir del seu nom. I aleshores, quan li va semblar oportú deixar enrere aquestes ocupacions, va arribar a Cefal·lènia, i quan va escollir un lloc còmode per ell, allí s’hi va instal·lar. Aquest lloc és extraordinari. Es diu que el seu nom era al port d’Ítaca per ell.

Comentari textual i mitogràfic

El fragment 65 d'Herodor prové de l'obra del *Mythographus Homericus* present als escolis a l'*Odissea* (65a).¹ A més a més, en aquest cas s'ha conservat un fragment papiraci per aquest passatge (65b).² En el llibre 13, Odisseu marxa d'Esquèria i l'illa dels feacis per tornar a Ítaca després de molts anys vagarejant. És en aquest moment que trobem una descripció per part del narrador del port i de la cova de les nimfes.³

L'escoliasta desenvolupa la presència en el port de Forcis, el δαίμων marí, així com recorda els altres indrets en els quals ha habitat i ha deixat marca de presència. Segons Herodor, Forcis vivia a Acaia, a la muntanya Arímnios, abans d'acabar instal·lant-se a Ítaca però passant abans per Cefal·lènia.

Per editar el text, hem seguit l'edició de Dindorf per als escolis homèrics, mentre que hem consultat la de Coppola per al papir.⁴ L'atribució a Herodor resta en el fet que en l'obra d'Heròdot no trobem cap referència a Forcis o el port d'Ítaca que encaixi amb la informació present a l'escoli. Tanmateix, les motivacions que portarien el nostre autor a parlar sobre els diferents llocs esmentats i la seva connexió amb el Vell de Mar resten desconegudes.⁵

Φόρκυς δαίμων θαλάσσιος, τὸ πρότερον διατρίβων πρὸς τῷ Ἄρυμνίῳ λεγομένῳ ὄρει τῆς Ἀχαΐας, οἰκῶν τε τὴν Φόρκυνοσ ἀπ' αὐτοῦ καλουμένην βῆσσαν: Forcis és una divinitat primigènia relacionada amb el mar, similar a Nereu, Proteu i Tritó.⁶ Hesíode ja el menciona en la seva *Teogonia*, i hem conservat dos fragments d'Acusilau que apunten a la seva genealogia i descendència.⁷

¹ Veg. Montanari (1995: 169-170) per l'atribució al *Mythographus Homericus*.

² Desafortunadament, l'estat del papir és molt més deficitari que el del cos escoliogràfic. Per aquest motiu, el comentari textual i mitogràfic correspon al text present en els escolis, tot i suplementar amb les lectures papiràcies en cas que faci falta, veg. Pàges (2007: 27): "Amb la comparació entre el text que podem llegir en els fragments d'aquest papir i els passatges corresponents en els escolis D observem que un i altre ens han transmès un text pràcticament idèntic, sinó que la versió del papir mostra una clara tendència a l'epítome. Inferim a partir d'aquesta observació que aquest papir, així com la versió dels escolis, deu ser força propera al text original."

³ Veg. Byre (1994: 4): "The harbor itself, the olive tree at its head, and the cave of the nymphs are the means by which Odysseus will at last recognize his homeland when they are pointed out to him by Athena."

⁴ Dindorf (1855); Coppola (1932).

⁵ Veg. Fowler (2013: 556).

⁶ Per a Forcis com a Vell del Mar, veg. Madau (2011).

⁷ Hes. *Th.* 237, 270, 333, 336; Acus. fr. II Fowler (= Phld. *Piet.* 43) parla de Forcis, però no és fàcil reconstruir la genealogia o la descendència degut a l'estat fragmentari del papir; Acus. fr. 42 Fowler (= Sch. A.R. 4.828) Forcis és el pare d'Escil·la amb Hècate.

Pel que fa a Arímnion, una muntanya aquea segons l'escoliasta, els estudiosos no han pogut localitzar-la a la regió. En tot cas, Fowler proposa interpretar Ἀρυμνίω com una possible corrupció per Hirmine, una ciutat a l'Èlida que fa de frontera amb Acaia i que ja és present en els textos homèrics.⁸

κᾶτα φανέν αὐτῷ καταλιπεῖν τὰς τρίβους ταύτας ἀφίκετο εἰς τὴν Κεφαλληνίαν, καὶ τόπον ἐκλεξάμενος ἐπιτήδειον αὐτῷ ἐνταῦθα ὤκησεν. λέγεται δὲ Ἄμμος ὁ τόπος: Abans d'arribar al seu destí final, Forcis passa un temps a Ammos, "Arenosa", a Cefal·lènia. La localització específica d'aquesta platja no s'ha conservat. Tot apunta a una tradició local que reclamava la presència del *daimon* marí a la zona.

καὶ προσομίσας εἰς τὸν τῆς Ἰθάκης λιμένα ἤξιωσεν αὐτὸν ἀφ' ἑαυτοῦ προσαγορεύεσθαι Φόρκυνος. ἡ δὲ ἱστορία παρὰ Ἡροδότῳ: Finalment, trobem la *subscriptio* a Herodor, el qual indicava que el lloc final per Forcis era el port d'Ítaca.⁹ El fet que parli sobre Forcis, un *daimon* marí, no és incompatible amb el programa racionalitzant d'Herodor: malgrat la seva tendència racionalitzadora, els fragments d'Herodor no qüestionen l'existència de les divinitats.¹⁰ El context en què l'escriptor heracleota recordaria els diferents llocs on Forcis va sojornar s'ajusta tant com un excurs dels vagarejos d'Hèracles com dels Argonautes.

⁸ Hom. *Il.* 2.616; per la localització: Str. 8.3.10. Veg. Fowler (2013: 556): "However, it could only be called part of Achaia by an unusual westward extension of the region's boundaries; perhaps the scholiast has been influenced by the Roman province."

⁹ Fet que correspon amb l'estructura esperable del *Mythographus Homericus*, veg. Pagès (2022: 215): "All the *historiae* present the same structure: a lemma, a comment based on a myth, and a final reference to one or several authors (*subscriptio*), although the latter has not been preserved in every case."

¹⁰ Els herois herodoreus creuen en les divinitats i, per tant, estableixen altars i rituals per aquestes, veg. *Fragment 47: Sacrifici dels Argonautes*.

Fragment 66: Èurit i Hèracles

Cf. S. Tr. 262-264: “ὄς (sc. Εὐρυτος) αὐτὸν (sc. Ἡρακλέα) ἐλθόντ’ ἐς δόμους ἐφέστιον, | ξένον παλαιὸν ὄντα, πολλὰ μὲν λόγοις | ἐπερρόθησε πολλὰ δ’ ἀτηρᾶ φρενί.”

Sch. S. Tr. 264 (Xenis)

σφοδρῶς ὕβρισεν· ἢ εἰς τὴν παιδοκτονίαν τῶν ἀπὸ Μεγάρων τέκνων ἢ ὅτι πολλαῖς πρώην ὠμίλησεν γυναιξίν, ὡς Ἀπολλόδωρος.

I ante σφοδρῶς add. ἀντὶ τοῦ R || 2 πρώην codd. : πρότερον legendum dub. Fowler e fr. 20; Ἀπολλόδωρος codd. : Ἡρόδωρος Wilamowitz

“En efecte, quan Hèracles havia vingut a casa seva, a assure’s a la seva llar, hoste antic com era, Èurit havia brogit contra ell amb paraulades i amb les malícies d’un cor pervers.”

Va maltractar-lo amb vehemència. O bé pel que fa a l’infanticidi dels seus fills amb Mègara, o bé perquè s’havia unit poc abans amb moltes dones, segons Apol·lodor.

Comentari textual i mitogràfic

El fragment 66 prové dels escolis a les *Dones de Traquis* de Sòfocles.¹ Els versos a comentar són pronunciats per Licas, herald d’Hèracles: aquest està explicant Deianira els motius de l’heroi per a destruir la ciutat d’Èurit. El tràgic recorda el concurs de tir amb arc que institueix Èurit per trobar pretendents a Íole. Hèracles en vol formar part, però el rei d’Ecàlia no li permet la participació.²

L’escoliasta aclareix que l’abús per part d’Èurit a Hèracles correspondria o bé al fet que vol evitar que torni a matar els seus nous fills com ho va fer amb els que va tenir amb Mègara, o bé perquè l’heroi ja s’havia unit amb un nombre considerable de dones.

¹ Aquesta font ja ha presentat l’autoritat d’Herodor, veg. *Fragment 33: Òmfale*.

² L’episodi era present en l’Heraclea d’Herodor, veg. *Fragment 37: Íole*.

Per l'establiment del text hem seguit l'edició de Xenís per als escolis a les *Dones de Traquis* de Sòfocles.³ L'escoli cita Apol·lodor pel que fa al segon motiu, però pel context i contingut també escauria una citació a Herodor: el nostre escriptor parlava de la unió entre l'heroi i les cinquanta filles de Testi en set nit consecutives.⁴ A més a més, Apol·lodor no menciona aquest fet com la causa per a negar la participació de l'heroi en el concurs de tir amb arc: en la *Biblioteca* només es menciona la primera possibilitat, la por d'un nou infanticidi.⁵ Tanmateix, Apol·lodor també recull l'episodi de les filles de Testi (Tespi en la seva variant), però en comptes de fer-les jaure durant set nits, Hèracles ho fa en cinquanta nit consecutives.⁶

σφοδρῶς ὕβρισεν: Èurit no tracta amicalment a Hèracles en la tragèdia sofoclea. En el context d'un banquet, el rei fa fora a l'heroi, fet que desencadena la mort accidental del seu fill, Ífit.⁷

ἢ εἰς τὴν παιδοκτονίαν τῶν ἀπὸ Μεγάρων τέκνων ἢ ὅτι πολλαῖς πρώην ὠμίλησεν γυναιξίν, ὡς Ἀπολλόδωρος: Sobre l'infanticidi, podem inferir que Herodor també el tractava a partir del fragment 32. A la vegada, les conseqüències d'aquest maltracte d'Èurit es troben en el fragment 33, també provinent dels escolis a les *Dones de Traquis*.⁸ Com a apunt final, el concurs de tir amb arc per la mà d'Íole es troba mencionat en el fragment 37.⁹ Així doncs, sembla evident que en l'*Heraclea* d'Herodor aquest episodi ocupava un lloc important. Però a parer nostre l'*emendatio* en Ἡρόδωρος manca d'arguments convincents, especialment pel fet que Apol·lodor també presenti l'episodi de Testi.

³ Xenís (2010).

⁴ Veg. *Fragment 20: Les filles de Testi*.

⁵ Apollod. 2.6.1 [2.128].

⁶ Apollod. 2.4.10 [2.66].

⁷ S. Tr. 268-269.

⁸ Veg. *Fragment 32: Follia d'Hèracles* i *Fragment 33: Òmfale*.

⁹ Veg. *Fragment 37: Íole*.

Fragment 67: Cònia

Theognost., *Anecd. Ox.* 2.131.33 (Cramer)

Χών Χωνός, ὄνομα ποταμοῦ, ἐξ οὗ καὶ ἡ Ἡπειρος Χωνία παρὰ Ἡροδότῳ.

I Non invenitur apud Herodotum : Ἡροδώρῳ Cramer in indice

Con: nom de riu, a partir del qual la regió de l'Epir és anomenada Cònia a Heròdot.

Comentari textual i mitogràfic

El fragment 67 dins el *corpus* herodoreu té com a font els Κανόνες del gramàtic Teognost. Es tracta d'un manual, en el qual l'escriptor llista paraules i les explica a partir de les normes ortogràfiques.¹

El gramàtic explica l'enunciat del riu Con. D'aquest, provindria un nom alternatiu per la regió de l'Epir: Cònia.

Per editar el text de Teognost, hem seguit l'edició de Cramer.² L'atribució a Herodor es basa en el fet que dins l'obra d'Heròdot l'historiador d'Halicarnàs parla d'un riu que recorre regió de l'Epir al llibre novè. Això no obstant, el nom és absent, fou Stein en la seva edició que va suplementar el text amb Χών a partir d'aquest passatge de Teognost.³ Tanmateix, sembla que el riu al que fa referència és l'Ἄωον, el qual flueix des de Lacmó a través d'Apollonia i encaixa amb la descripció d'Heròdot.⁴

Χών Χωνός, ὄνομα ποταμοῦ, ἐξ οὗ καὶ ἡ Ἡπειρος Χωνία παρὰ Ἡροδότῳ:
Segons Fowler, el fragment ha de provenir del mateix llibre on Herodor parla dels cassopes i els molossos (fragment 35).⁵ Tot i que el riu no s'ha pogut, identificar Tucídides parlar de la tribu dels caons.⁶

¹ Veg. Dickey (2007: 86).

² Cramer (1835).

³ Hdt. 9.93. Veg. Stein (1871: 411).

⁴ Veg. Büchner (1899: 2371).

⁵ Veg. Fowler (2013: 303); veg. *Fragment 35: Cassopes*.

⁶ Th. 2.80.

Fragment 67A: Tifó

(FGrH 31 fr. 61)

Cf. A.R. 2.1214-15: “πεδίων Νυσηίων, ἔνθ’ ἔτι νῦν περ | κεῖται, ὑποβρύχιος Σερβωνίδος ὕδασι λίμνης.”

Sch. A.R. 2.1209-15b (Wendel)

οὗτος, φησί, πληγείς ὑπὸ Διὸς ὡς εἶχεν <εἰς τοὺς> περὶ Συρίαν τόπους καὶ Πηλούσιον παρεγένετο διωκόμενος {ὑπὸ Διός}, ὅπου βυθισθεὶς κεῖται ἐν τῇ Σερβωνίδι λίμνῃ. διήκει δὲ αὕτη ἀπὸ Συρίας μέχρι Πηλουσίου. περὶ δὲ τοῦ τὸν Τυφῶνα ἐν αὐτῇ κεῖσθαι καὶ Ἡρόδωρος ἱστορεῖ.

1 ὡς εἶχεν <εἰς τοὺς> F, cf. αὐτῶς A.R. 2.1231 : οὓς εἶχε L : <εἰς> οὓς εἶχε Keil : om. P || 2 {ὑπὸ Διός} del. Wendel || 4 Ἡρόδωρος codd. : Ἡρόδοτος Robert; post ἱστορεῖ lac. ind. Wesseling

“Així va arribar a les muntanyes i a la plana de Nisa, on encara avui jau submergit en les aigües de la llacuna Serbònida.”

Aquest (sc. Tifó), diu que, quan va ser colpejat per Zeus, es va dirigir cap a les contrades properes a Síria i, mentre era perseguit, va arribar a parar a Pelúsió, on jau mort per haver-se enfonsat en la llacuna Serbònida. Aquesta s'estén des de Síria fins a Pelúsió. Herodor també explica la manera en què Tifó jau en la llacuna.

Comentari textual i mitogràfic

Un altre fragment de dubtosa atribució a Herodor es troba en la seva font principal: els escolis a *Les Argonàutiques* d'Apol·loni de Rodes. L'escoli fa referència al parlament d'Argos, fill de Frixos, qui explica als Argonautes els orígens del drac que salvaguarda el velló d'or. El drac hauria nascut a la roca Tifònia, anomenada així per ser el lloc on Zeus va fer vessar sang del cap de Tifó durant la seva lluita.

L'escoliasta explica la localització específica de la llacuna Serbònida, així com la relació entre el lloc i el monstre Tifó.

Wendel i Schaefer són les edicions de referència per als escolis d'Apolloni de Rodes.¹ Aquest fragment és el número 61 en l'edició de Jacoby; Fowler, en la seva edició, el situa entre els *fragmenta dubia*, atès que Heròdot també parla de la llacuna Serbònida.² I en el comentari, creu que s'ha d'atribuir a Heròdot.³ Wesseling postulà una llacuna després de citació a Herodor.⁴ Això no obstant, la tradició manuscrita és unànime pel que fa al nom del nostre autor i no podem descartar que Herodor *també* parlés de la llacuna on descansava Tifó.

οὔτος, φησί, πληγείς ὑπὸ Διὸς ὡς εἶχεν <εἰς τοὺς> περὶ Συρίαν τόπους καὶ Πηλοῦσιον παρεγένετο διωκόμενος {ὑπὸ Διός}, ὅπου βυθισθεὶς κεῖται ἐν τῇ Σερβωνίδι λίμνῃ: Sobre la genealogia de Tifó, Hesíode el fa fill de Gea i de Tàrtar.⁵ El monstre és conegut principalment pel seu rol en la batalla final de la titanomàquia, on Zeus s'alça com el nou ostentador de la supremacia còsmica.⁶ Com apunta aquest escoli, la lluita entre Zeus i Tifó apareix lligada a diferents regions.⁷ A més a més, els comparativistes de la religió han trobat certes semblances entre Tifó i altres figures monstruoses que trasbalsen l'hegemonia del déu atmosfèric: és evident que ens trobem amb un mite que altres tradicions indoeuropees i de l'Orient Pròxim també han conservat amb diferent nomenclatura.⁸ En algunes versions, el monstre roba el llamp de Zeus i talla els lligaments del déu, història que troba clars paral·lels en la mitologia nòrdica.⁹ Però Tifó també és un monstre serpenti; ja a Hesíode és representat amb cent caps i Acusilau feia totes les serps i animals amb mossegada verinosa descendents

¹ Wendel (1935); Schaefer (1813).

² Jacoby (1957); Fowler (2000); Hdt. 3,5,2.

³ Veg. Fowler (2013: 28).

⁴ Wesseling (1758).

⁵ Hes. *Th.* 820-880.

⁶ Veg. Zanon (2014: 220): "When his order is almost well-established, Earth mates with Tartarus and gives birth to Typhon, who endangers Zeus' new order. Typhone breaks through this new order being a late child, a child that represents the old order of children of Earth, an intruder, a transgressor of the new established order threatening to bring the past right into the present."

⁷ Veg. Fowler (2013: 29): "In common with Apollodoros and other later accounts, Apollonios envisages a multi-stage fight, with incidents at various locations: a useful way for a mythographer to combine the claims of competing versions, but in this case the multiple staging could be an original part of the story, as appropriate to a battle of this magnitude." Veg. *infra* per les diferents tradicions.

⁸ Ens referim a la lluita entre Illuyanka i Tešub dins el panteó hittita, però també Anzu i Ninurta, veg. West (1999: 300-305) per els paral·lels entre el mite de Tifó i aquests relats. Per a un resum dels mites i la seva relació també amb Jàson i Medea, veg. Blakely (2011) *ad loc.*

⁹ En Apol·lodor (1.6.3 [1.39-44]) talla els lligaments de Zeus; el robatori del llamp a Epimènides (fr. 10 Fowler) i Nonnos de Panòpolis (1.145-155).

d'aquest.¹⁰ En definitiva, hi ha una confluència de característiques en aquest perfecte antagonista per a Zeus, líder del nou ordre.¹¹

διήκει δὲ αὐτὴ ἀπὸ Συρίας μέχρι Πηλουσίου: L'extensió de la llacuna Serbònida arribava des de Síria i el seu mont Casius fins al nord-est del Nil al Baix Egipte i la seva ciutat de Pelúsió.¹² Tanmateix, on descansava Tifó va arribar a ser ζήτημα entre els autors de l'Antiguitat. Segons aquest escoli, Herodor i Heròdot el situen a la llacuna Serbònida, la qual també esmenta Apol·loni.¹³ La connexió entre Tifó i Egipte és palesa en altres autors. Segons un fragment de Píndar, el poeta tebà narrava com els déus olímpics van fugir de Tifó fins a arribar a Egipte transformats en animals.¹⁴ I tant Hecateu com Heròdot identificaven el déu egipci Set amb Tifó.¹⁵ Això no obstant, una tradició ben antiga el situava sota del volcà Etna: aquesta és la variant present a Píndar, Èsquil i els escolis a *Les Fenícies* d'Eurípides.¹⁶ Pitecusses era un altre emplaçament per a Tifó.¹⁷ Posteriorment, Estrabó no el situava a la llacuna Serbònida: segons el geògraf, Tifó descansava al riu Orontes a Lídia.¹⁸ Estrabó tracta en una altra part de la seva obra les tradicions que relacionen Tifó amb els mítics Arimi (o els monts Arimis), els quals acaben localitzats per alguns autors al sud d'Anatòlia.¹⁹ De la mateixa

¹⁰ Acus. fr. 14 Fowler (= Sch. Nic. *Ther.* II).

¹¹ Veg. Pellizer (2017: 104): "Although Hesiod is certainly talking about a gigantic, hybrid and monstrous being, with atmospheric (and also clearly volcanic) traits, in Apollodorus we find 'cosmic' traits which are not present in the epic *Theogony*."

¹² Apol·lodor (1.6.3 [1.41]) també identifica el mont Casius a Síria; com Herodor, probablement, serveix de límit entre Síria i Egipte.

¹³ Hdt. 3.5.2; A.R. 2.1211.

¹⁴ Pi. fr. 91 Drachmann, també Nicandre de Colofó (Ant. Lib. 28) i Apol·lodor (1.6.3 [1.41]).

¹⁵ Hecateu fr. 300 Fowler (= Hdt. 2.144.2).

¹⁶ Pi. *O.* 4.6 sq., *P.* 1.15 sq. fr. 92 Drachmann; A. *Pr.* 351 sq.; Sch. E. *Ph.* 1020. Píndar (*P.* 8.16) i Èsquil (*Pr.* 351) situen el naixement de Tifó a Cilícia. Per a les motivacions polítiques de Píndar per l'emplaçament a l'Etna en una oda dedicada a Hieró, fundador de la colònia, Veg. Silván Rodríguez (2002: 159): "Las resoluciones armónicas del contraste entre calma y violencia debieron estar a la altura de lo que exigían las circunstancias, pues la oda habría de representarse sin duda en el marco espectacular que brindaba una ocasión única, la celebración de la fundación, pocos años antes, de una ciudad por el vencedor ahora en los juegos píticos, Hierón el 'Etneo', como se hizo proclamar por el heraldo en Delfos."

¹⁷ Pherecyd. fr. 54 Fowler (= fr. 224 Dolcetti = Sch. A.R. 2.1209-15a), tot i que la batalla també esdevé al Caucas; Lyc. 688 sq.

¹⁸ Str. 16.2.7. Estrabó també parla de la llacuna Serbònida (1.3.17), però en relació al origen d'aquesta a partir d'una inundació.

¹⁹ Str. 13.4.6; Hes. *Th.* 306; Hom. *Il.* 2.783. Sobre la localització dels Arimi, veg. Fontenrose (1966).

manera, l'historiador Xantos de Lídia situava Tifó a la plana volcànica de Catacecaumene.²⁰

περὶ δὲ τοῦ τὸν Τυφῶνα ἐν αὐτῇ κεῖσθαι καὶ Ἡρόδωρος ἱστορεῖ: Per tal com el drac que vigila el velló sembla estar relacionat genealògicament amb Tifó a Apol·loni (fruit de la sang del monstre i Gea), no sembla tan poc probable que Herodor fes menció també al destí de Tifó.²¹ Si acceptem que s'ha d'atribuir a Heròdot l'escoli, llavors vol dir que l'escoliasta ha dut a terme el procés invers al que estem acostumats: en comptes de mantenir Heròdot, ha pensat que era Herodor l'autoritat, atès que el nostre autor apareix constantment citat en aquest cos escoliogràfic.

²⁰ Xanth. *FGrH* 765 fr. 13; Tzetzes *ad Lyc.* 177 a Frígia; també a Sch. Pi. O. 4.11c, el qual apunta a una tradició que localitzava el monstre sota una muntanya beòcia. A partir de cert moment en la tradició, qualsevol terreny volcànic era susceptible d'abergar Tifó, veg. Krasne (2019) pel trasllat de la imatge volcànica de Tifó a la Campània en Valeri Flac.

²¹ Per al paper del drac com a guardià del velló d'or, veg. *Fragment 52: Jàson i la serp*.

Fragment 67B: Or colofoni

Zen. 6.47 (Leutsch & Schneidewin) = Proverbia Bodleiana 949^a (Cohn)

χρυσὸς ὁ Κολοφώνιος· μέμνηται ταύτης Ἀριστοφάνης ἐν Κωκάλῳ. εἴρηται δὲ παρόσον οἱ Κολοφώνιοι τὸν κάλλιστον χρυσὸν ἐργάζεσθαι νομίζονται. καὶ Ἡρόδοτος δὲ Κολοφώνιον καλεῖ τὸν ἄριστον χρυσόν.

Ar. fr. 366 Kassel-Austin

1-2 μέμνηται – δὲ om. Prov. Bodl. || 2 Apud Herodotum non invenitur : Ἡρόδωρος Knox : Ἡρόπυθος Pertz : Ἡρώδας Bergk

L'or colofoni: el recorda Aristòfanes a *Còcal*. L'esmenta en tant que els colofonis creuen que elaboren l'or més bell. I Heròdot anomena colofoni el millor or.

Comentari textual i mitogràfic

Finalment, entre el recull de proverbis de la *vulgata* de Zenobi, els estudiosos havien identificat una possible citació a Herodor.¹ El problema d'aquest tipus d'obra recopilatòria és que ben segur les citacions no solen ser de primera mà i carreguen una sèrie de complicacions textuais.²

L'expressió “or colofoni”, que apareix a Aristòfanes, s'empra per referir-se a quelcom de la més gran vàlua.

Per editar el text, hem seguit l'edició de Leutsch i Schneidewin, així com el suplement de Cohn.³ Corcella ha volgut traçar la informació d'aquest proverbi a Heròdot: el recopilador de dites ha confós el text de l'historiador amb una glossa que el comenta.⁴ Per aquest motiu, Fowler creu que es pot descartar que provingui del nostre Herodor.⁵

¹ El proverbi també es troba a Zen. Ath. 3.155.

² Veg. García Romero (2000: 99): “Esta compleja, y a menudo oscura, transmisión ha provocado que tanto los lemas como las explicaciones de los proverbios presenten con frecuencia problemas textuales o de interpretación, como consecuencia en muchos casos de los sucesivos recortes o de la yuxtaposición, no siempre feliz, de fuentes diversas.”

³ Leutsch & Schneidewin (1851); Cohn (1961).

⁴ Veg. Corcella (2003); veg. *infra* per una explicació dels arguments en detall.

⁵ Veg. Fowler (2013: 698).

χρυσὸς ὁ Κολοφώνιος· μέμνηται ταύτης Ἀριστοφάνης ἐν Κωκάλῳ: Aristòfanes esmentava l'or colofoni al *Còcal*, l'última comèdia que va escriure i que només hem conservat de forma fragmentària.⁶ Colofó era una ciutat jònia de l'Àsia Menor.⁷

εἶρηται δὲ παρόσον οἱ Κολοφώνιοι τὸν κάλλιστον χρυσὸν ἐργάζεσθαι νομίζονται: Aquí el paremiògraf explica el significat de l'or colofoni en el context de l'obra d'Aristòfanes. El metall pren l'adjectiu “colofoni” perquè els habitants de Colofó fabriquen l'or més bell.

καὶ Ἡρόδοτος δὲ Κολοφώνιον καλεῖ τὸν ἄριστον χρυσόν: Com ja hem avançat, la conjectura que presenta Herodor com a font per aquesta informació ha estat rebutjada per Corcella.⁸ En el seu article, analitza la infiltració de certes notes marginals a l'obra d'Heròdot dins el *corpus* de tradició indirecta de l'historiador d'Halicarnàs. Heròdot menciona la “taula solar” dels etiops i l'escoliaista llista una sèrie d'objectes preciosos entre les que es troba l'or colofoni però també l'or de Midas, el sílfium de Batos i el tresor de Cresos.⁹ Tot i que el context del text d'Heròdot no s'hi faci referència com a proverbi, sembla que l'origen per l'enumeració de riqueses es trobaria en els comentaris a Aristòfanes, el qual menciona en la comèdia *Plutó* “el sílfium de Batos.”¹⁰ Això no obstant, a favor de l'atribució a Herodor, recentment Ruta ha incidit en el fet que els mitògrafs són la una font preferida pels paremiògrafs a l'hora explicar les dites; en canvi, Heròdot és entès com un autor literari, del qual poden extreure exemples però no interpretacions.¹¹

⁶ Ar. fr. 366 Kassel-Austin; veg. Dillon (1987: 156).

⁷ Sobre l'organització urbana de Colofó i el seu emplaçament, veg. Gassner et al. (2017).

⁸ Veg. Corcella (2003: 264-268).

⁹ Hdt. 3.17-18.

¹⁰ Ar. *Pl.* 924-925.

¹¹ Veg. Ruta (2020b): “As far as we know, the paroemiographers treat Herodotus as a literary author from whom to draw proverbial quotations, such as Euripides, Aristophanes or Plato, and not as a source from which to draw exegetical material. (...) The question about the attribution of the fragment remains in my opinion still open and the conjecture proposed by Knox should not be excluded on the basis of the Herodotean scholion mentioned above, in the absence of more certain evidence.”

Bibliografia secundària

- Acerbo, S. (2019). *Le tradizioni mitiche nella Biblioteca dello ps. Apollodoro. Percorsi nella mitografia di età imperiale*. Amsterdam.
- Acosta-Hughes, B. (2012). “Miniaturizing the Huge: Hercules on a Small Scale (Theocritus *Idylls* 13 and 24)”, in Baumbach, M.; Bär, S. (eds.), *Brill’s Companion to Greek and Latin Epyllion and Its Reception*, Leiden i Boston, 245–257.
- Albadalejo Vivero, M. (2019). “Las columnas de Heracles en el imaginario griego”, in des Boscs, Fr.; Dejugnat, A.; Haushalter, A. (eds.), *Le détroit de Gibraltar (Antiquité – Moyen Âge). I. Représentations, perceptions, imaginaires*, Madrid, 39–57.
- Alganza Roldán, M. (2006). “La mitografia como género de la prosa helenística: cuestiones previas”, *Flor. Il.* 17, 9–37.
- (2015). “¿Historiadores, logógrafos o mitógrafos? (Sobre la recepción de Hecateo, Ferécides y Helánico)”, *Polymnia* 1, 3–24.
- Almirall, J. (2016). *Eurípides. Tragèdies*, vol. 2. Barcelona.
- Alonso Núñez, J. M. (1987). “Herodotus on the Far West”, *L’Antiquité Classique* 54, 259–266.
- Alsina, J. (1963). *Teòcrit. Idil·lis*, vol. 2. Barcelona.
- Álvarez Rodríguez, B. (2011). “Sobre la construcción de utopías y contrautopías en la Antigüedad griega a través de ‘lo otro’. Un acercamiento a la *Odisea*”, *Δαίμων. Revista Internacional de Filosofía Supl.* 4, 233–240.
- Alves de Sousa, A. A. (2020). “Lemnos e Drépane: A voz política das mulheres em Apolónio de Rodes”, in Rebelo, A.; Miranda, M. (eds.), *O mundo clássico e a universalidade dos seus valores. Homenagem a Nair de Nazaré Castro Soares*, vol. 1, Coimbra, 137–148.
- Ambaglio, D. (2007). “Les fragments d’Hellanicos chez Athénée”, in Lenfant, D. (ed.) *Athénée et les fragments d’historiens. Actes du colloque de Strasbourg (16-18 juin 2005)*, París, 109–116.
- Amigues, S. (1994). “Une famille d’assassins: les akoniton”, in Kircher-Durand, C. (ed.), *Nomina rerum: hommage à Jacqueline Manessy-Guitton*, Niça, 11–33.
- (2002). “La «Prairie d’Asphodèle» de l’*Odyssee* et de l’*Hymne homérique à Hermès*”, *RPh* 76.1, 7–14.
- Amitay, O. (2014). “Vagantibus Graeciae fabulis: The North African Wanderings of Antaios and Herakles”, *Mediterranean Historical Review* 29.1, 1–28.
- Anagnostou-Laoutides, E.; Konstan, D. (2013). “Apollonius Rhodius, Cyzicus, and the Near East”, *GIF* 65.1, 117–148.

- Anagnostou-Laoutides, E. (2004). "The Death of Daphnis", in Naoum, D.-C.; Muskett, G.; Georgiadis, M. (eds.), *Cult and Death. Proceedings of the Third Annual Meeting of Postgraduate Researchers The University of Liverpool, May 2002*, Oxford, 77–86.
- (2014). "Zeus at Olympia and Political Ideals in Ancient Greece", *Maia* 66.3, 478–499.
- Andolfi, I. (2019-2020). "Etymologies through corruption? Toponyms and Personal Names in Greek Mythography", *IFilolClass* 19, 87–109.
- André, L.-N. (2010). "L'escale à Cyzique (Apollonios de Rhodes, *Les Argonautiques*, I, 922-1152) : espaces phobiques, stéréotypes paysagers et transfiguration", *Rursus* [en línea] 5.
- Andreeva, E. N. (2020). "Phrygian Inventions by Pliny the Elder", *Illazu / Steps* 6.1, 57–72.
- Anello, P. (1999). "Erodoto e i Focei in Occidente", in Bretschneider, G. (ed.), *Erodoto e l'Occidente*, Roma, 7–28.
- Anghelina, C. (2010). "The Ancient Representations of the Titan Atlas", *MH* 67.4, 195–206.
- Antonetti, C. (1990). *Les étoliens. Image et religion*. París.
- (1999) "Le culte d'Apollon entre Mégare et ses colonies du pont", in Lordkipanidzé, O.; Lévêque, P. (eds.), *Religions du Pont-Euxin. Actes du VIII Symposium de Vani (Colhide) – 1997*, París, 17–24.
- Arbesmann, P. R. (1929). *Das Fasten bei den Griechen und Römern*. Giessen.
- (1951). "Fasting and Prophecy in Pagan and Christian Antiquity", *Traditio* 7, 1–71.
- Arnott, W. G. (2000). "Athenaeus and the Epitome: Texts, Manuscripts and Early Editions", in Braund, D.; Wilkins, J. (eds.), *Athenaeus and His World: Reading Greek Culture in the Roman Empire*, Exeter, 41–52.
- (2007). *Birds in the Ancient World from A to Z*. Londres i Nova York.
- Aronen, J. (2002). "Genealogy as a form of mythic discourse. The case of the Phaeacians", in des Bouvrie, S. (ed.), *Myth and Symbol I: Symbolic phenomena in ancient Greek culture*, Bergen, 89–110.
- Arriaza, A. (2019). "Herodoro Póntico y las fuentes mitográficas racionalistas en la *Vida de Teseo*", in Clúa Serena, J. A. (ed.), *Mythologica Plutarchea. Estudios sobre los mitos en Plutarco*, Madrid, 41–48.
- (2021). "Multiple characters, one name: Heracles' multiplicity in Herodorus of Heraclea and its influence in Late Antiquity", *Polymnia* 6, 1–17.
- Arrigoni, G. (1983). "Amore sotto il manto e iniziazione nuziale", *QUCC* 15.3, 7–56.
- Asheri, D. (1972). "Über die Frühgeschichte von Herakleia Pontike", *Forschungen an der Norküste Kleinasiens, Band I*, Viena, 9–36.

- (1996). “Ferecide Ateniese e le Origini Arcadiche degli Enotri”, in Breglia Pulci Doria, L. (ed.), *L’Incidenza dell’Antico. Studi in memoria di Ettore Lepore*, vol. 2, Nàpols, 151–163.
- Ashwin-Siejkowski, P. (2008). *Clement of Alexandria: a project of Christian perfection*. Londres.
- Asper, M. (2007). “Medienwechsel und kultureller Kontext. Die Entstehung der griechischen Sachprosa”, in Althoff, J. (ed.), *Philosophie und Dichtung im antiken Griechenland. Akten der 7. Tagung der Karl und Gertrud Abel-Stiftung am 10. und 11. Oktober 2002 in Bernkastel-Kues*, Stuttgart, 67–102.
- Aston, E. (2009). “Thetis and Cheiron in Thessaly”, *Kernos* 22, 83–107.
- (2017). “Centaur and Lapiths in the Landscape of Thessaly”, in Hawes, G. (ed.), *Myths on the Map. The Storied Landscapes of Ancient Greece*, Oxford, 83–105.
- Auffret, S. (1988). *Melanippe la philosophe*. París.
- Avram, A. (2008) “Héraclée du Pont et ses colonies pontiques: antécédents milésiens (?) et empreinte mégarienne”, in Lombardo, M.; Frisone, F. (eds.), *Colonie di colonie. Le fondazioni sub-coloniali greche tra colonizzazione e colonialismo*, Galantina, 209–227.
- Balash, M. (1993a). *Píndar. Odes. Olímpiques*, vol. 3. Barcelona.
- (1993b). *Píndar. Odes. Pítiques*, vol. 4. Barcelona.
- (1993c). *Píndar. Odes. Ístmiques i Nemees*, vol. 5. Barcelona.
- Ballabriga, A. (1986). *Le Soleil et le Tartare. L’image mythique du monde en Grèce archaïque*. París.
- Baralis, A. (2015). “Le statut de la main-d’œuvre à Héraclée du Pont et en Mer Noire”, in Zurbach, J. (ed.), *La main-d’œuvre agricole en Méditerranée archaïque. Statuts et dynamiques économiques*, Bordeus i Atenes, 197–234.
- Barringer, J. M. (1996). “Atalanta as Model: The Hunter and the Hunted”, *ClAnt* 15.1, 48–76.
- (2005). “The Temple of Zeus at Olympia, Heroes, and Athletes”, *Hesperia* 74.2, 211–241.
- Benoit, F. (1949). “La légende d’Héraclès et la colonisation grecque dans le delta du Rhône”, *Lettres d’humanité* 8, 104–148.
- Berman, D. W. (2017). “Cities-Before-Cities: ‘Prefoundational’ Myth and the Construction of Greek Civic Space”, in Hawes, G. (ed.), *Myths on the Map. The Storied Landscapes of Ancient Greece*, Oxford, 32–51.
- Bernabé, A. (2008a). “Orfeo, una ‘biografía’ compleja”, in Bernabé, A.; Casadesús, F. (eds.), *Orfeo y la tradición órfica. Un reencuentro*, Madrid, 15–32.
- (2008b). “Atribución a Orfeo de una tradición poética”, in Bernabé, A.; Casadesús, F. (eds.), *Orfeo y la tradición órfica. Un reencuentro*, Madrid, 227–237.

- (2013a). “Orphics and Pythagoreans: the Greek perspective”, in Cornelli, G.; McKirahan, R.; Macris, C. (eds.), *On Pythagoreanism*, Berlín i Boston, 117–151.
- (2013b). “The *Ephesia Grammata*: Genesis of a Magical Formula”, in Faraone, C. A.; Obbink, D. (eds.), *The Getty Hexameters. Poetry, Magic, and Mystery in Ancient Selinous*, Oxford, 71–95.
- Bernard, G. (2012). “Monstres et héros des confins occidentaux de l’oikoumène”, in Prados, F.; García, I.; Bernard, G. (eds.), *Confines. El extremo del mundo durante la antigüedad*, Alacant, 73–94.
- Bernardakis, G. (1896). *Plutarchi Chaeronensis Moralia*. Leipzig.
- Berndt-Ersöz, S. (2006). *Phrygian Rock-Cut Shrines*. Leiden.
- Berteli, L. (2001). “Hecataeus: From Genealogy to Historiography”, in Luraghi, N. (ed.), *The Historian’s Craft in the Age of Herodotus*, Oxford, 67–94.
- Bianchetti, S. (2008). “Geografia e cartografia dell’estremo Occidente da Eratostene a Tolomeo”, *Mainake* 30, 17–58.
- (2014). “L’estremo Occidente dei ‘geografi scienziati’”, in Breglia, L.; Moleti, A. (eds.), *Hesperia. Tradizioni, Rotte, Paessaggi*, Paestum, 261–277.
- Bilić, T. (2017). “Bears, Gates, and Solstices: Myth and Meteorology in Homer and Apollonius”, *Mnemosyne* 70.1, 1–23.
- (2021). *The Land of the Solstices: Myth, geography and astronomy in ancient Greece*. Oxford.
- Biondi, F. (2015). *Teagene di Reggio rapsodo e interprete di Omero*. Pisa i Roma.
- Biraud, M. (1993). “Usages de l’asphodèle et étymologies d’asphodelos”, in Kircher, C. (ed.), *Les phytonymes grecs et latins*, Niça, 35–46.
- Birkhead, T.R. (2012). *Bird Sense: what it’s like to be bird*. Londres.
- Blakely, S. (2006). *Myth, Ritual and Metallurgy in Ancient Greece and Recent Africa*. Cambridge.
- (2007). “Pherekydes’ Daktyloi. Ritual, technology, and the Presocratic perspective”, *Kernos* 20 [en línia], DOI:10.4000/kernos.161.
- (2010). “Kadmos, Jason, and the Great Gods of Samothrace: Initiation as Mediation in a Northern Aegean Context”, *ElectronAnt* 11.1, 67–95.
- (2011). “Herodoros (31)”, in Worthington, I. (ed.), *Brill’s New Jacoby*, Leiden.
- Blake Tyrrell, W. (2002). “On Making the Myth of the Nemean Lion”, *CJ* 98.1, 69–71.
- Blázquez Martínez, J. M. (1991). “El papel de los Pirineos según las fuentes clásicas”, in Ladero Quesada, M. F.; Ripoll Perelló, E. (eds.), *Congreso internacional “Historia de los Pirineos”*. Cervera- Noviembre 1988, Madrid, 37-75.
- Blok, J.H. (1995). *The Early Amazons: Modern & Ancient Perspectives on a Persistent Myth*. Leiden.

- (2009). “Gentrifying Genealogy: On the Genesis of the Athenian Autochthony Myth”, in Dill, U.; Walde, C. (ed.), *Antike Mythen. Medien, Transformationen und Konstruktionen*, Berlin i Nova York, 251–275.
- Boardman, J. (1979). “The Karchesion of Herakles”, *JHS* 99, 149–151.
- (1982). “Herakles, Theseus, and Amazons”, in Kurtz, D.; Sparkes, B. (eds.), *The Eye of Greece*, Cambridge, 1–28.
- Bollansée, J. (1999). *Hermippos of Smyrna and his Biographical Writings. A Reappraisal*. Lovaina.
- Bonandini, A. (2022). “Nox missa ab ortu. Variazioni del motivo astronomico nel mito di Tieste e Atreo”, *Classico Contemporaneo* 8, 50–70.
- Borin, P. (1995). “Ricerche su Erodoro di Eraclea (FGrHist31)”, *Acme* 48.3, 145–154.
- Bothmer, D. von (1962). “A Gold Libation Bowl”, *BMM* 21.4, 154–166.
- Bouiron, M. (2012). “Du texte d’origine à l’Épitomé des *Ethnika* : Les différentes phases de réduction et la transmission du lexique géographique de Stéphane de Byzance”, *Rursus* 8, URL : <http://journals.openedition.org/rursus/1027>.
- Bøgh, B. (2007). “The Phrygian Background of Kybele”, *Numen* 54.3, 304–339.
- (2012). “Mother of the Gods: Goddess of Power and Protector of Cities”, *Numen* 59, 32–67.
- Brancacci, A. (2019). “El concepto de pónos en Antístenes”, *RLAF* 45.2, 155–173.
- Braun, T. (2003). “Hecataeus’ Knowledge of the Western Mediterranean”, in Lomas, K. (ed.), *Greek Identity in the Western Mediterranean: Papers in honour of Brian Shefton*, Leiden, 287–347.
- Braund, D. (1994). *Georgia in Antiquity. A History of Colchis and Transcaucasian Iberia 550 BC-AD 562*. Oxford.
- (1996). “The Historical Function of Myths in the Cities of the Eastern Black Sea Coast”, in Lordkipanidze, O.; Lévêque, P. (eds.), *Sur les traces des Argonautes. Actes du 6e symposium de Vani (Colchide), 22-29 septembre 1990*, Besançon, 11–20.
- (2005). *Scythians and Greeks*. Exeter.
- (2010). “Teutaros, the Scythian Teacher of Herakles”, in Catling, R. W. V.; Marchand, F. (eds.), *Onomatologos. Studies in Greek Personal Names presented to Elaina Matthews*, Oxford, 381–389.
- (2018). *Greek Religion and Cults in the Black Sea Region. Goddesses in the Bosporan Kingdom from the Archaic Period to the Byzantine Era*. Cambridge.
- Braund, D. & Hall, E. (2019). “Theatre in the Fourth-Century Black Sea Region”, Csapo, E.; Goette, H. R.; Green, J. R.; Wilson, P. (eds.), *Greek Theatre in the Fourth Century BC*, Berlin i Boston, 371–390.

- Bravo, B. (2009). “Artemidoro di Efeso geografo e retore. Per la costituzione e l’interpretazione del testo del Papiro di Artemidoro”, *ZPE* 170, 43–63.
- Bremer, J. M. (2000). “The Amazons in the Imagination of the Greeks”, *AAntHung* 40, 51–59.
- Bremmer, J. N. (1976). “Avunculate and Fosterage”, *JIES* 4, 65–78.
- (1987). “Oedipus and the Greek Oedipus Complex”, in Bremmer, J. (ed.), *Interpretations of Greek Mythology*, Londres, 41–59.
- (1991). “Orpheus: From Guru to Gay”, in Borgeaud, P. (ed.), *Orphisme et Orphée en l’honneur de Jean Rudhart. Recherches et Rencontres* 3, Gènova, 13–30.
- (1993). “Prophets, Seers, and Politics in Greece, Israel, and Early Modern Europe”, *Numen* 40.2, 150–183.
- (1995). “Religious Secrets and Secrecy in Classical Greece”, in Kippenberg, H.; Stroumsa, G. (eds.), *Secrecy and Concealment: Studies in the History of Mediterranean and Near Eastern Religions*, Leiden, 61–78.
- (1999). “Rationalization and Disenchantment in Ancient Greece: Max Weber among the Pythagoreans and Orphics?” in Buxton, R. (ed.) *From Myth to Reason?* Oxford, 71–84.
- (2006). “The Myth of the Golden Fleece”, *JANER* 6.1, 9–38.
- (2012). “Greek Demons of the Wilderness: the case of the Centaurs”, in Feldt, L. (ed.), *Wilderness in Mythology and Religion. Approaching Religious Spatialities, Cosmologies, and Ideas of Wild Nature*, Boston i Berlín, 25–53.
- (2019). “Rivers and River Gods in Ancient Greek Religion and Culture”, in Scheer, T. S. (ed.), *Natur – Mythos – Religion im antiken Griechenland*, Stuttgart, 89–112.
- Bridgman, T. P. (2005). *Hyperboreans Myth and History in Celtic-Hellenic Contacts*. Nova York i Londres.
- Brillante, C. (1990). “History and the Historical Interpretation of Myth”, in Edmunds, L. (ed.), *Approaches to Greek Myth*, Baltimore i Londres, 93–138.
- (1992). “La paideia di Eracle”, in Bonnet, C.; Jourdain-Annequin, C. (eds.), *Héraclès d’un rive à l’autre de la Méditerranée. Bilan et perspectives. Actes de la Table Ronde de Rome, Academia Belgica-École française de Rome, 15-16 septembre 1989*, Brusel·les i Roma, 199–222.
- (2004). “Il sogno di Epimenide”, *QUCC* 77.2, 11–39.
- Brisson, L. (2004). *How Philosophers Saved Myths. Allegorical Interpretation and Classical Mythology*. Chicago i Londres.
- Brommer, F. (1979). *Herakles. Die 12 Taten des Helden in antiker Kunst und Literatur*. Colònia.
- Brout, N. (2003). “La mauve ou l’asphodèle ou comment manger pour s’élever au-dessus de la condition humaine”, *DHA* 29.2, 97–108.
- Brown, A. S. (1998). “From the Golden Age to the Isles of the Blest”, *Mnemosyne* 51.4, 385–410.

- Brown, R. (1883). *Eridanus: River and Constellation. A Study of the Archaic Southern Asterisms*. Londres.
- Bruzzese, L. (2004). “Lo *Schwerathlet*, Eracle e il parassita nella commedia greca”, *Nikephoros* 17, 91–107.
- Bühler, W. (1987). *Zenobii Athoi proverbia vulgari ceteraque memoria aucta*. Göttingen.
- Burkert, W. (1962a). *Weisheit und Wissenschaft. Studien zu Pythagoras, Philolaos und Platon*. Núremberg.
- (1962b). “ΓΟΗΣ. Zum griechischen ‘Schamanismus’”, *RhM* 105, 36–55.
- (1970). “Jason, Hypsipyle, and New Fire at Lemnos”, *CQ* 20.1, 1–16.
- (1972). *Lore and science in ancient Pythagoreanism*. Cambridge, MA.
- [1972] (1983). *Homo Necans. The Anthropology of Ancient Greek Sacrificial Ritual and Myth*. Berkeley, Los Angeles, Londres.
- (1979). *Structure and History in Greek Mythology and Ritual*. Berkeley, Los Angeles, Londres.
- (1983). *Homo Necans. The Anthropology of Ancient Greek Sacrificial Ritual and Myth*. Berkeley, Los Angeles, Londres.
- (1993). “Bacchic Teletai in the Hellenistic age”, in Carpenter, T. H.; Faraone, C. A. (eds.), *Masks of Dionysus*, Londres, 266–268.
- (1995). *The Orientalizing Revolution. Near Eastern Influence on Greek Culture in the Early Archaic Age*. Cambridge, MA i Londres.
- (1998). “Héraclès et les animaux. Perspectives préhistoriques et pressions historiques”, in Bonnet, C.; Jourdain-Annequin, C.; Pirenne-Delforge, V. (eds.), *Les Bestiaire d’Héraclès. IIIe Rencontre héracléenne*, Lieja, 8–21.
- Burstein, S. M. (1976). *Outpost of Hellenism: The Emergence of Heraclea on the Black Sea*. Berkeley, Los Angeles, Londres.
- (2022). “A view from the Fringe: Heraclea Pontica in the age of Alexander”, in Boardman, J.; Hargrave, J.; Avram, A.; Podossinov, A. (eds.), *Connecting the Ancient West and East. Studies Presented to Prof. Gocha R. Tsetckhladze*, Leuven, París, Bristol, CT, 185–194.
- Bürchner, L. (1899). “Chon”, *RE* 6, 2371.
- Buxton, R. (1992). “Imaginary Greek Mountains”, *JHS* 112, 1–15.
- (1999). *From Myth to Reason? Studies in the Development of Greek Thought*. Oxford.
- Byre, C. S. (1994). “On the description of the harbor of Phorkys and the Cave of the Nymphs, Odyssey 13.96–112”, *AJPh* 115, 1–13.

- (1996). “Distant Encounters: The Prometheus and Phaethon Episodes in the Argonautica of Apollonius Rhodius”, *AJPh* 117.2, 275–283.
- Cairns, F. (2005). “Pindar. *Olympian* 7: Rhodes, Athens, and the Diagorids”, *Eikasmos* 16, 63–91.
- Calabrese, C. & Bravo, N. (2020). “Classical tradition and Judeo-Christian revelation in Clement of Alexandria”, *GLB* 25.1, 47–60.
- Calame, C. (2006). “Logiques catalogales et formes généalogiques. Mythes grecs entre tradition orale et pratique de l’écriture”, *Kernos* 19, 23–29.
- Canfora, L. (2010). *Il viaggio di Artemidoro. Vita e avventure di un grande esploratore dell’antichità*. Milà.
- Carandini, A. (2014). “The Myth of Romulus and the Origins of Rome”, in Richardson, J. H.; Santangelo, F. (eds.), *The Roman historical tradition: Regal and Republican Rome*, Oxford, 17–33.
- Cardon, C. (1978). “Two Omphalos Phialai”, *GMusJ* 6/7, 131–138.
- Carnes, J. S. (1993). “With Friends Like These: Understanding the Mythic Background of Homer’s Phaiakians”, *Ramus* 22, 103–115.
- Carrara, L. & Gengler, O. (2017). “Zu den Quellen der Chronik des Johannes Malalas: Eine Einleitung”, in Carrara, L.; Meier, M.; Radtke-Jansen, C. (eds.), *Die Weltchronik des Johannes Malalas. Quellenfragen*, Stuttgart, 9–24.
- Carrière, J.-C. (1995). “Héraclès de la Méditerranée à l’Océan. Mythe, conquête et acculturation”, in Clavel-Lévêque, M.; Plana-Mallart, R. (eds.), *Cité et Territoire, 1er colloque européen- Beziers 1994*, Besançon, 67–87.
- Casaubon, I. (1600). *Animadversionum in Athenaei Dipnosophistas Libri XV*. Lió.
- Casertano, G. (2000). “Orfismo e pitagorismo in Empedocle?”, in Tortorelli Ghidni, M.; Storchi Marino, A.; Visconti, A. (eds.), *Tra Orfeo e Pitagora. Origini e incontri di culture nell’antichità. Atti dei seminari napoletani 1996-1998*, Nàpols, 195–236.
- Castellanos, J. (2012). *Hesíode. Teogonia. Els treballs i els dies*. Barcelona.
- Chadwick, J. & Baumbach, L. (1963). “The Mycenaean Greek Vocabulary”, *Glotta*, 41.3/4, 157–271.
- Chantraine, P. (1968-1980). *Dictionnaire Étymologique de la Langue Grecque. Histoire des mots*. París.
- Charachidzé, G. (1979). “L’aigle en clé d’eau : un exemple d’inversion conservante” in Izard, M.; Smith, P. (eds.), *La fonction symbolique, essais d’anthropologie*, París, 83–105.
- Cipolla, P. B. (2015). *Marginalia in Athenaeum. Lemmi, scoli e note di letture del codice Marc. Gr. 447 dei Deipnosofisti*. Amsterdam.

- Clark A. J.; Elston M.; Hart M. L. (2002). *Understanding Greek Vases: A Guide to Terms, Styles and Techniques*. Los Angeles.
- Clarke, K. (2008). *Making Time for the Past. Local History and the Polis*. Oxford.
- Colomo, D. (2004). "Herakles and the Eleusinian Mysteries: P. Mil. Vogl. I 20, 18-32 Revisited", *ZPE* 148, 87–98.
- Constantakopoulou, C. (2007). *The Dance of the Islands: Insularity, Networks, the Athenian Empire, and the Aegean World*. Oxford.
- Corcella, A. (2003). "Qualche nota in margine alla tradizione manoscritta erodotea", in Benedetti, F.; Grandolini, S. (eds.), *Studi di filologia e tradizione greca in memoria di A. Colonna*, Nàpols, 253–268.
- Cordano, F. (2017). "Gli *Hegesamenoí* di Eraclea Pontica", *Rationes Rerum* 9, 85-91.
- Cornelli, G. (2013). *In Search of Pythagoreanism. Pythagoreanism as an Historiographical Category*. Berlín i Boston.
- Corsano, M. (1992). *Glaukos. Miti greci di personaggi omonimi*. Roma.
- Coward, T. R.P. (2022). "Towards a new edition of Tzetzes' *Commentary on Lycophron*", in Prodi, E. E. (ed.), *TZETZIKAI EPEYNAI*, Bolonya, 359–390.
- Creuzer, F. (1806). *Historicorum Graecorum antiquissimorum fragmenta collegit, emendavit, explicuit...* Heidelberg.
- Croke, B. (2017). "Tradition and Originality in Photius' Historical Reading", in Burke, J. et al. (eds.), *Byzantine Narrative*, Leiden, 59–70.
- Cruccas, E. (2018) "L'altro Eracle. Apporti orientali e convergenze sincretiche nella figura dell'Eracle Dattilo", *Gaia* [en línia], URL: <http://journals.openedition.org/gaia/379>.
- Cruz Andreotti, G. (1995). "La Península Ibérica en los límites de la ecumene: el caso de Tartesos", *Polis* 7, 39–75.
- (2002). "Iberia e iberos en las fuentes histórico-geográficas griegas: una propuesta de análisis", *Mainake* 24, 153–180.
- (2004). "Una contribución a la etnogénesis ibérica desde la literatura antigua: a propósito de la geografía de Iberia y los iberos", in Candau Morón, J. M.; González Ponce, F. J.; Cruz Andreotti, G. (eds.), *Historia y Mito. El pasado legendario como fuente de autoridad*, Màlaga, 241–276.
- (2009). "Acerca de las identidades meridionales en época prerromana: algunos planteamientos geográficos", in Alonso, F. W.; Álvarez Martí-Aguilar (eds.), *Identidades, culturas y territorios en la Andalucía prerromana*, Sevilla, 297–315.
- (2013). "Tarteso: reflexiones desde la literatura geo-etnográfica antigua", in Campos, J. M.; Alvar, J. (eds.), *Tarteso. El emporio del metal*, Còrdova, 247–260.

- Cuartero, F. (2002). *Apol·loni de Rodes. Les Argonàutiques*. Barcelona.
- (2008). “Els Argonautes i la profundació de Cízic”, *Faentia* 30.2-1, 83–95.
- (2017). “The *Bibliotheca* of Pseudo-Apollodorus, *Textus Unicus*”, in Pàmias, J. (ed.), *Apollodoriana. Ancient Myths, New Crossroads*, Berlín i Boston, 146–157.
- Cumont, F. (1942). *Recherches sur le Symbolisme Funéraire des Romains*. París.
- Curchin, L. (1996). “Ptolemy and the Lost City of Eldana (Spain)”, *Hermes* 121, 123–127.
- Curnis, M. (2008). *L’Antologia di Giovanni Stobeo: Una biblioteca antica dai manoscritti alle stampe*. Alexandria.
- Cursaru, G. (2014). “Les plantes, jalons du parcours catabasique d’Hermès dans l’*Hymne homérique à Hermès*”, *Prometheus* 40.1, 38–69.
- Cyrino, M.S. (1998). “Heroes in D(u)ress: Transvestism and Power in the Myths of Herakles and Achilles”, *Arethusa* 31.2, 207–241.
- Dakaris, S. (1971). *Cassopaia and the Elean Colonies*. Atenes.
- Daly, A. (2023). “Throwing Jason off the Scent: ἀμαλδύνω and the Lemnian Odour in Apollonius’ *Argonautica*”, *Mnemosyne* 76, 572–588.
- Dana, M. (2011). “Les relations des cités du Pont-Euxin ouest et nord avec les centres culturels du monde grec”, *Ancient Civilizations from Scythia to Siberia* 17, 47–70.
- (2012). “Le ‘centre’ et la ‘périphérie’ en question : deux concepts à revoir pour les diasporas”, *Pallas* 89, 57–76.
- (2014). “Cyziqne, une cité au Carrefour des réseaux culturels du monde grec”, in Sève, M.; Schlosser, P. (eds.), *Cyziqne, cité majeure et méconnue de la Propontide antique*, Metz, 195–224.
- (2016). “Histoire et historiens de Propontide et de Bithynie : mythes, récits et identités”, *DHA* suppl. 15, 171–240.
- (2018). “Grecs et populations locales autour de la mer Noire, du VIIIe siècle au IIIe siècle av. J.-C.”, *Cadernos do LEPAARQ* 15.29, 360–379.
- Daumas, M. (1998). *Cabiriaca. Recherches sur l’iconographie du culte des Cabires*. París.
- Dawson, D. (1992). *Allegorical readers and cultural revision in ancient Alexandria*. Berkeley.
- Deas, H. T. (1931). “The Scholia Vetera to Pindar”, *HSPH* 42, 1-78.
- Delage, E. (1930). *La Géographie dans les Argonautiques d’Apollonios de Rhodes*. Bordeus i París.
- Delatte, A. (1915). *Études sur la littérature pythagoricienne*. París.
- Delattre, C. (2016). “Référence et corpus dans les pratiques de commentaire. Les emplois de historia”, *RPh* 90.2, 89–110.
- Del Bello, D. (2007). *Forgotten Paths: Etymology and the Allegorical Mindset*. Washington.

- Delgado Delgado, J. A. (2017). “Heracles y los caminos que llevan a las Hespérides”, in Pino Campos, L. M.; Santana Henríquez, G. (eds.), *Παιδεία και ζήτησις. Homenaje al Profesor Marcos Martínez*, Madrid, 205–213.
- Delignon, B. (2020). “La voix d’une femme en armes : Hypsipylé et la représentation des genres à l’époque hellénistique”, in Cusset, C.; Belenfant, P.; Nardone, C.-E. (eds.), *Féminités hellénistiques : voix, genre, représentations*, Lovaina, París, Bristol, CT, 573–595.
- Demetriou, D. (2012). *Negotiating Identity in the Ancient Mediterranean. The Archaic and Classical Greek Multiethnic Emporia*. Cambridge.
- Desideri, P. (1967). “Studi di storiografia eracleota”, *SCO* 16, 366–416.
- (1991). “Cultura Eracleota: da Erodoro a Eraclide Pontico”, in Rémy, B. (ed.), *Pontica I. Recherches sur l’histoire du Pont dans l’Antiquité*, Istanbul, 7–29.
- Detienne, M. (1957). “La légende pythagoricienne d’Hélène”, *RHR* 152.2, 129–152.
- (1960). “Héraclès, héros pythagoricien”, *RHR* 158.1, 19–53.
- (1963). *La notion de daïmôn dans le pythagorisme ancien*. París.
- (1970). “La cuisine de Pythagore”, *Archives de Sciences Sociales des Religions* 29, 141–162.
- [1972] (1989). *Les Jardins d’Adonis. La mythologie des aromates en Grèce*. París.
- Dettori, E. (2019). *Supplementum Grammaticum Graecum*, vol 1. Leiden.
- Di Benedetto, V. (1966). “Il metodo mitografico-allegorico di Agreta”, *SCO* 15, 262–268.
- Dickey, E. (2007). *Ancient Greek Scholarship: A Guide to Finding, Reading, and Understanding Scholia, Commentaries, Lexica, and Grammatical Treatises, from their Beginnings to the Byzantine Period*. Nova York.
- Diez de Velasco, F. (2000). “Marge, axe et centre: iconographie d’Héraclès, Atlas et l’arbre des Hespérides”, in Pirenne-Delforge, V; Suárez de la Torre, E. (eds.), *Héros et héroïnes dans les mythes et les cultes grecs*, Lieja, 197–216.
- Di Lello-Finuoli, A. L. (1967). “Il Florilegio Laurenziano”, *QUCC* 4, 139–173.
- Dillon, M. (1987). “Topicality in Aristophanes’ ‘Ploutos’”, *ClAnt* 6.2, 155–183.
- Di Sarzana, C. F. (1978). “Il commentario procliano alle «Opere e i Giorni»: I. Plutarco fonte di Proclo”, *Aevum* 52.1, 17–40.
- (1981). “Il commentario procliano alle «Opere e i giorni»: II. Destinazione e fortuna dell’opera nella scuola d’Atene e dopo la sua chiusura”, *Aevum* 55.1, 22–29.
- (2014). “A Catalogue of Works attributed to the Grammarian Herodian”, *CPh* 109, 325–345.
- do Céu Fialho, M. (2007). “*Philanthrôpia* and *Philautia* in Plutarch’s *Theseus*”, *Hermathena* 182, 71–83.
- Dodds, E. R. (1951). *The Greeks and the Irrational*. Berkeley.

- Domaradzki, M. (2011). “Theagenes of Rhegium and the Rise of Allegorical Interpretation”, *Elenchos* 32.2, 205–227.
- Domínguez, A. (1983). “Los términos ‘Iberia’ e ‘Iberos’ en las Fuentes Grecolatinas”, *Lucentum* 2, 203–224.
- (1999). “Hellenisation in Iberia? The reception of Greek products and influences by the Iberians”, in Tsetschladze, G. R. (ed.), *Ancient Greeks West and East*, Leiden, 301–329.
- (2004). “Greek Identity in the Phocaeen Colonies”, in Shefton, B. B.; Lomas, K. (eds.), *Greek Identity in the Western Mediterranean: Papers in Honour of Brian Shefton*, Leiden, 115–148.
- (2014). “Eubeos y locrios entre el Jónico y el Adriático”, in Breglia, L.; Moleti, A. (eds.), *Hesperia. Tradizioni, rotte, paesaggi*, Paestum, 189–210.
- (2015). “‘Phantom Eleans’ in Southern Epirus”, *AWE* 14, 111–143.
- (2017). “Constructing an Eleian Ethnic Identity in Southern Epirus: the Inscription of Cassope (‘SEG’ 36, 555) Reconsidered”, *ZPE* 204, 79–88.
- (2018). “New Developments and Tradition in Epirus: The Creation of the Molossian State”, in Domínguez, A. J. (ed.), *Politics, Territory and Identity in Ancient Epirus*, Pisa, 1–42.
- Dorandi, T. (2004). “Aspetti della tradizione ‘gnomologica’ di Epicuro e degli Epicurei”, in Funghi, M. S. (ed.), *Aspetti di letteratura gnomica nel mondo antico*, Florència, 271–288.
- (2020). “Epicurus and the Epicurean School”, in Mitsis, P. (ed.), *The Oxford Handbook of Epicurus and Epicureanism*, Oxford, 13–42.
- Dougherty, C. (2006). *Prometheus*. Londres i Nova York.
- Dowden, K. (1997). “The Amazons: Development and Functions”, *RhM* 140.2, 97–128.
- (2005). *The Uses of Greek Mythology*. Londres i Nova York.
- (2021). “Myth, Heritage, Localisation: Atalanta – a Case Study”, *Gaia* 24.1 [en línia], DOI: <https://doi.org/10.4000/gaia.1899>.
- Doyen, C. (2013). “La figure épique d’Amphiaraios : archéologie d’un dieu guérisseur”, in Lebrun, R.; Degève, A. (eds.), *Deus Medicus*, Louvain-la-Neuve, 183–203.
- Dugas, C. (1944). “Héraclès mousicos”, *REG* 57.269-273, 61–70.
- Dumézil, G. (1924). *Le crime des lemniennes : Rites et légendes du monde égéen*. París.
- Durbec, Y. (2008). “Several Deaths in Apollonius Rhodius’ *Argonautica*”, *Myrtia* 23, 53–73.
- Easterling, P. (2007). “Looking for Omphale”, Jennings, J.; Katsaros, A. (eds.), *The World of Ion of Chios*, Leiden, 282–292.
- Edmunds, L. (2016). *Stealing Helen. The Myth of the Abducted Wife in Comparative Perspective*. Princeton i Oxford.

- (2022). *Greek Myth*. Berlín i Boston.
- Eleftheriou, D. (2021). “The Role of Vegetal *Paradoxa* in Pseudo-Antigonus of Carystus”, *서양고전학연구* 60-1, 109–130.
- Eliade, M. (1955). “Smiths, Shamans and Mystagogues”, *East and West* 6.3, 206–215.
- Eisenfeld, H. (2018). “Geryon the Hero, Herakles the God”, *JHS* 138, 80–99.
- Fantuzzi, M. (1996). “Mythological paradigms in the bucolic poetry of Theocritus”, *CCJ* 41, 16–35.
- (2000). “Theocritus and the ‘Demythologizing’ of Poetry”, in Depew, M.; Obbink, D. (eds.), *Matrices of Genre. Authors, Canons, and Society*, Cambridge, MA i Londres, 135–151.
- Farnell, L. R. (1921). *Greek Hero Cults and Ideas of Immortality*. Oxford.
- Felton, D. (2021). “Brigands and Cruel Kings”, in Ogden, D. (ed.), *The Oxford Handbook of Heracles*, Oxford, 183–197.
- Fermi, D. (2017). “Il figlio e la donna del padre. Raffronti per l’episodio di Eracle, Iole e Illo nel finale delle *Trachinie*”, *QUCC* 146, 73–94.
- Fernández Camacho, P. (2016). “El pilar del cielo. Aproximación al estudio de la imagen del Extremo Occidente en las fuentes grecorromanas a través de la figura mítica de Atlas”, *Emerita* 84.2, 205–228.
- Ferrarin, A. (2000). “Homo Faber, Homo Sapiens, or Homo Politicus? Protagoras and the Myth of Prometheus”, *RMeta* 54.2, 289–319.
- Filhol, E. (1989). “Hérakleîè Nosos. L’épilepsie d’Héraclès”, *RHR* 206.1, 3–20.
- Finglass, P. (2007). *Pindar. Pythian eleven. Cambridge classical texts and commentaries; 45*. Cambridge.
- Finkelberg, M. (1991). “Royal Succession in Heroic Greece”, *CQ* 41, 303–316.
- (2014). “Boreas and Oreithyia: a case-study in multichannel transmission of myth”, in Scodel, R. (ed.), *Between Orality and Literacy: Communication and Adaptation in Antiquity*, Leiden i Boston, 87–100.
- Fleischer, K. (2020). *The Original Verses of Apollodorus’ ›Chronica‹: Edition, Translation and Commentary on the First Iambic Didactic Poem in the Light of New Evidence*. Berlín i Boston.
- Fontenrose, J. (1959). *Python. A Study of Delphic Myth and Its Origins*. Berkeley, Los Angeles, Londres.
- (1983). “The Building of the City Walls: Troy and Asgard”, *JAF* 96.379, 53–63.
- Forbes Irving, M. C. (1990). *Metamorphosis in Greek Myths*. Oxford.

- Foster, A. (2007). "Quae Supersunt: *Sema Polyphemou*: A Case of Paraleipsis in the *Argonautica* of Apollonius Rhodius", *CB* 83.2, 247–264.
- Fourgous, D. (1989). "Les Dryopes : Peuple sauvage ou divin?", *Mètis* 4.1, 5–32.
- Fowler, R. L. (1993). "The Myth of Kephalos as an Aition of Rain-Magic, *ZPE* 97, 29–42.
- (1996). "Herodotos and his contemporaries", *JHS* 116, 62–87.
- (2000). *Early Greek Mythography I. Texts*. Oxford.
- (2001). "Early *Historiē* and Literacy", in Luraghi, N. (ed.), *The Historian's Craft in the Age of Herodotus*, Oxford, 95–115.
- (2003). "Pelasgians", in Csapo, E.; Miller, M. (eds.), *Poetry, Theory, Praxis. The Social Life of Myth, Word and Image in Ancient Greece. Essays in Honour of William J. Slater*, Oxford, 2–18.
- (2009). "Thoughts on Myth and Religion in Early Greek Historiography", *Minerva* 22, 21–39.
- (2011). "Mythos and Logos", *JHS* 131, 45–66.
- (2013). *Early Greek Mythography II. Commentary*. Oxford.
- (2016). "Hekataios, Pherekydes, Hellanikos : Three Approaches to Mythography", in Zucker, A.; Fabre-Serris, J.; Tilliette, J.-Y.; Besson, G. (eds.), *Lire les mythes. Formes, usages, et visées des pratiques mythographiques de l'Antiquité à la Renaissance*, Villeneuve d'Asq, 25–41.
- (2019). "Some Possible Fragments of Early Mythography in Stephanus of Byzantium", *CQ* 69.2, 1–6.
- Foxhall, L.; Gehrke, H.-J.; Luraghi, N. (2010). *Intentional History: spinning time in ancient Greece*. Stuttgart.
- Franzen, C. (2009). "Sympathizing with the Monster: Making Sense of Colonization in Stesichorus' *Geryioneis*", *QUCC* 92.2, 55–72.
- Fuentes, P. P. & Campos, J. (2000). "Hérodore d'Héraclée", in Goulet, R. (dir.), *Dictionnaire des Philosophes Antiques*, vol. 3, Paris, 671–675.
- Gabrielsson, J. (1906). *Über die Quellen des Clemens Alexandrinus*. Uppsala.
- Gagua, I. (2013). "Aeëtes in Old Greek Sources", *Phasis* 15-16, 87–92.
- Gaifman, M. (2018). "The Greek Libation Bowl as Embodied Object", *Art History* 41.3, 444–465.
- Gangutia Elícegui, E. (1999). "Hecateo y las inscripciones griegas más antiguas de la Península Ibérica", *AEspA* 72, 3–14.
- Gantz, T. (1993). *Early Greek Myth. A Guide to Literary and Artistic Sources*. Baltimore i Londres.
- García Alonso, J. L. (2023). "The South-West of Ancient Hispania in its Linguistic and Epigraphic Context", *J. Celt. Linguist.* 24, 35–84.

- García Gual, C. (1971) “El argonauta Jasón y Medea. Análisis de un mito y su tradición literaria”, *Habis* 2, 85–107.
- (1981). *Mitos, viajes, héroes*. Madrid.
- García Iglesias, L. (1979). “La Península Ibérica y las tradiciones griegas de tipo mítico”, *AEspA* 52.139, 131–140.
- García Romero, F. (2000). “Algunos problemas textuales en la transmisión del *Corpus Paroemiographorum Graecorum*”, *Synthesis* 7, 99–111.
- García Soler, M. J. (2015). “La figura de Heracles en la comedia y en el drama satírico”, in de la Villa, J. et al. (eds.), *Ianua Classicorum. Temas y formas del Mundo Clásico. Actas del XIII Congreso Español de Estudios Clásicos*, vol. 2, Madrid, 139–146.
- Gassner, V.; Muss, U.; Grammer, B.; Gretscher, M. & Mariaud, O. (2017). “The Urban Organization of Kolophon and Its Necropoleis: The Results of the 2011–2014 Surveys”, *Hesperia* 86.1, 43–81.
- Gehrke, H.-J. (2010). “Representations of the past in Greek culture”, in Foxhall, L.; Gehrke, H.-J.; Luraghi, N. (eds.), *Intentional History. Spinning Time in Ancient Greece*, Stuttgart, 15–33.
- Genette, G. (1987). *Seuils*. París.
- Georgoudi, S. (1998). “Les Douze Dieux et les autres dans l’espace culturel grec”, *Kernos* 11, 73–83.
- Gerber, D. E. (1987). “Pindar’s ‘Olympian’ Four: A Commentary”, *QUCC* 25.1, 7–24.
- Gershenson, D. E. (1978). “Asterion – Asterios”, *Glotta* 56.3/4, 162–169.
- Giardini, A. (2022). “The Argonauts on Mount Dindymon. Dionysiac Cult and Hellenistic Ideology in Apollonius of Rhodes”, *Mnemosyne* 76.4, 1–18.
- Gilis, É. & Verbanck-Piérard, A. (1998). “Héraclès, pourfendeur de dragons (Pl. II-IV), in Bonnet, C.; Jourdain-Annequin, C.; Pirenne-Delforge, V. (eds.), *Le Bestiaire d’Héraclès. IIIe Rencontre héracléenne*, Lieja, 30–51.
- Gilman Romano, D. (2014). “Athletic Festivals in the Northern Peloponnese and Central Greece”, in Christesen, P.; Kyle, D. G. (eds.), *A Companion to Sport and Spectacle in Greek and Roman Antiquity*, Malden, MA, Oxford, Chichester, 176–191.
- Gillett, A. (1993). “The Date and Circumstances of Olympiodorus of Thebes”, *Traditio* 48, 1–29.
- Graf, F. (1987). “Orpheus: A Poet Among Men”, in Bremmer, J. (ed.), *Interpretations of Greek Mythology*, Londres, 80–106.
- (1999). “Mythical Production: aspects of Myth and Technology in Antiquity”, in Buxton, R. (ed.), *From Myth to Reason?*, Oxford, 317–328.
- Graf, F. & Johnston, S. I. (2007). *Ritual Texts for the Afterlife. Orpheus and the Bacchic Gold Tablets*. Londres i Nova York.

- Grant, R. M. (1953). "The Date of Tatian's Oration", *HThR* 46.2, 99-101.
- (1988). *Greek Apologists of the Second Century*. Filadèlfia.
- Griffiths, A. (2011). "Myth in History", in Dowden, K.; Livingstone, N. (eds.), *A Companion to Greek Mythology*, Chichester, 195-207.
- Griffiths, E. (2006). *Euripides: Heracles*. Londres.
- Gregory, J. (2018). *Cheiron's Way: Youthful Education in Homer and Tragedy*. Oxford.
- Goldhill, S. (2010). "What is local identity? The politics of cultural mapping", in Whitmarsh, T. (ed.), *Local Knowledge and Microidentities in the Imperial Greek World. Greek Culture in the Roman World*, Cambridge i Nova York, 46-68.
- Gómez Espelosín, J. (2009). "Iberia in the Greek Geographical Imagination", in Dietler, M.; López-Ruiz, C. (eds.), *Colonial Encounters in Ancient Iberia: Phoenician, Greek, and Indigenous Relations*, Chicago, 281-297.
- Gómez Lucas, D. (2000). "Bes y Heracles: estudio de una relación", *Estudios orientales* 5-6, 91-106.
- Gorman, V. B. (2001). *Miletos, the Ornament of Ionia. A History of the City to 400 b.c.e.* Ann Arbor.
- Gourova, N. (2014). "What did Ancient Greeks mean by the 'Cimmerian Bosphorus'?", *AWE* 13, 29-48.
- Grant, R. (1988). *Greek Apologists of the Second Century*. Filadèlfia.
- Gribomont, A. (2012). "La question du titre dans la littérature byzantine quelques pistes de réflexion autour du terme ὑπόμνημα", *Byzantion* 82, 89-112.
- Guadagno, F. (2014). *Studi su Erodoro di Eraclea Pontica* (tesi doctoral inèdita). Nàpols.
- (2016). "L'Ade et Atlante a Oriente in Erodoro di Eraclea Pontica", in De Sensi Sestito, G.; Intrieri, M. (eds.), *Sulle sponde dello Ionio: Grecia occidentale e Greci d'Occidente. Atti del Convegno internazionale Rende, 2-4 dicembre 2013*, Pisa, 137-166.
- Güthenke, C. (2020). *Feeling and Classical Philology. Knowing Antiquity in German Scholarship, 1770-1920*. Cambridge.
- Gudeman, A. (1927). "Lysanias", *RE* 26, 2508-2511.
- Guidetti, F. (2023). "Echephylidas (409)", in Worthington, I. (ed.) *Brill's New Jacoby*, Leiden.
- Guthrie, W. K. C. (1952). *Orpheus and Greek Religion*. Londres.
- Haarmann, H. (2015). *Myth as a source of knowledge in early western thought*. Wiesbaden.
- Hachtmann, V. (2022). *Mensch und Landschaft im frühen Griechenland - Die Siedlungsdynamik der Mittel- und Spätbronzezeit im Becken von Phlious (Korinthia, Nordostpeloponnes)*. Bonn.
- Hägg, T. (1973). "Photius at Work: Evidence from the Text of the *Bibliotheca*", *GRBS* 14, 213-222.
- Hall, J. M. (2008). "Foundation Stories", in Tsetskhladze, G. R. (ed.), *Greek Colonisation. An Account of Greek Colonies and Other Settlements Overseas*, vol. 2, Leiden i Boston, 383-426.

- Hamilton, R. (1972). "Olympian Five: A Reconsideration", *AJPh* 93.2, 324–329.
- Hanesworth, P. (2021). "Labor XII: Cerberus", in Ogden, D. (ed.), *The Oxford Handbook of Heracles*, Oxford, 165–180.
- Hawes, G. (2014). *Rationalizing Myth in Antiquity*. Oxford.
- Hawthorne, G. F. (1964). "Tatian and his Discourse to the Greeks", *HThR* 57, 161–188.
- Heath, J. M. F. (2020). *Clement of Alexandria and the Shaping of Christian Literary Practice. Miscellany and the Transformation of Greco-Roman Writing*. Cambridge.
- Heer, C. (1969). *Μάκαρ–εὐδαίμων–ὄλβιος–εὐτυχής. A Study of the Semantic Field Denoting Happiness in Ancient Greek to the End of the 5th Century B.C.* Amsterdam.
- Heerink, M. (2015). *Echoing Hylas: A Study in Hellenistic and Roman Metapoetics*. Madison i Londres.
- Heineman, K. (2021). "Oechalia, Delphi, and Omphale", in Ogden, D. (ed.), *The Oxford Handbook of Heracles*, Oxford, 251–265.
- Hemberg, B. (1950). *Die Kabiren*. Uppsala.
- Herda, A. (2016). "Megara and Miletos : Colonising with Apollo. A Structural Comparison of Religious and Political Institutions in Two Archaic Greek Polis States", in Robu, A.; Birzescu, I. (eds.), *Mégarika. Nouvelles recherches sur Mégare et les cités de la Propontide et du Pont-Euxin. Archéologie, épigraphie, histoire*, Paris, 15–126.
- Herren, M. (2017). *The Anatomy of Myth. The Art of Interpretation from the Presocratics to the Church Fathers*. Oxford.
- Herrero de Jáuregui, M.; San Cristóbal, A. I. J.; Santamaria, M. A. (2011). *Tracing Orpheus. Studies of Orphic Fragments*. Berlín i Boston.
- Heubeck, A., & Hoekstra, A. (1990). *A Commentary on Homer's Odyssey: Books IX-XVI*. Oxford.
- Hind, J. (1998). "Megarian Colonisation in the Western Half of the Black Sea (Sister- and Daughter-Cities of Herakleia)", in Tsetskhladze, G. R. (ed.), *The Greek Colonisation of the Black Sea Area*, Stuttgart, 131–152.
- Hinge, G. (2008). "Dionysos and Herakles in Scythia – The Eschatological String of Herodotos' Book 4", in Bilde, P. G.; Petersen, J. H. (eds.), *Meeting of Cultures in the Black Sea Region: between Conflict and Coexistence*, Aarhus, 369–397.
- Hirzel, R. (1896). *Die Homonymie der griechischen Götter nach der Lehre antiker Theologen*. Leipzig.
- Holford-Strevens, L. (2003). *Aulus Gellius. An Antonine Scholar and his Achievement*. Oxford i Nova York.
- Holt, P. (1992). "Herakles' Apotheosis in Lost Greek Literature and Art", *AC* 61, 38–59.
- Hopman, M. (2008). "Revenge and Mythopoesis in Euripides' *Medea*", *TAPhA* 138.1, 155–183.

- Hornblower, S. (2015). *Lykophron Alexandra. Greek Text, Translation, Commentary, and Introduction*. Oxford.
- Hošek, R. (1963). “Herakles auf der Bühne der alten attischen Komödie”, in Ladislav Varcl, L.; Willetts, R. F. (eds.), *Γέρρας. Studies Presented to George Thomson*, Praga, 119–127.
- Höistad, R. (1948). *Cynic Hero and Cynic King*. Uppsala.
- Hubbard, T. K. (2007). “Pindar, Heracles the Idaean Dactyl, and the foundation of the Olympic games”, in Wenn, S. R.; Schaus, G. P. (eds.), *Onward to the Olympics: Historical Perspectives on the Olympic Games*, Waterloo, Ont., 27–45.
- Hüffmeier, A. (2001). *Die pythagoreischen Sprüche in Porphyrios’ Vita Pythagorae Kapitel 36 (Ende) bis 45: Einführung, Übersetzung, Parallelen und Kommentar* (tesi doctoral). Münster.
- Huffman, C. (1993). *Philolaus of Croton. Pythagorean and Presocratic. A commentary on the Fragments and Testimonia with Interpretive Essays*. Cambridge.
- Humphreys, S. (1997). “Fragments, Fetishes and Philosophies: Towards a History of Greek Historiography after Thucydides”, in Most, G. W. (ed.), *Collecting Fragments / Fragmente sammeln*, Göttingen, 207–224.
- Hunt, E. J. (2003). *Christianity in the Second Century: The Case of Tatian*. Londres.
- Hunter, R. (1999). *Theocritus: A Selection. Idylls 1, 3, 4, 6, 7, 10, 11 and 13*. Cambridge.
- Ibáñez Chacón, Á. (2020). “A vueltas con los libros de la Biblioteca de Focio”, in Gallego Cuiñas, A.; López, A.; Pociña, A. (eds.), *El libro. Reflexiones interdisciplinares sobre la lectura, la biblioteca y la edición*, Granada, 191–204.
- Irigoin, J. (1952). *Histoire du texte de Pindare*. París.
- Isola, S. (2021). “Le armonie celesti e il metodo scientifico”, *ArteScienza* 15, 7–28.
- Ivančik, A. I. (2005). “Who were the ‘Scythian’ Archers on Archaic Attic Vases?”, in Braund, D. (ed.), *Scythians and Greeks*, Exeter, 100–113.
- Jackson, R. (1990). “Socrates’ Iolaos: Myth and Eristic in Plato’s *Euthydemus*”, *CQ*, 40.2, 378–395.
- Jackson, S. (2003). “Apollonius of Rhodes: Death on Tenos”, *QUCC* 73.1, 1–7.
- Jacob, C. (1994). “L’ordre généalogique. Entre le mythe et l’histoire”, in Detienne, M. (dir.), *Transcrire les mythologies*, París, 169–202.
- (2000). “Athenaeus the Librarian”, in Braund, D.; Wilkins, J. (eds.), *Athenaeus and His World: Reading Greek Culture in the Roman Empire*, Exeter, 85–110.
- Jacoby, F. (1912). “Herodoros aus Herakleia am Pontos”, *RE* 8.1, 980–987.
- [1956] (2015). *On the Development of Greek Historiography and the Plan for a New Collection of the Fragments of the Greek Historians*. Newcastle.
- Jagusiak, K. & Tadajczyk, K. T. (2022). “Aconite – A Poison or a Medicine? Ancient and Early Byzantine Testimonies”, *Studia Ceranea* 12, 119–134.

- Jansen, S. (2013). "Plato's *Phaedo* as a Pedagogical Drama", *AncPhil* 33.2, 333–352.
- Jenkins, F. W. (2016). "Nikandros, son of Anaxagoras, and Nikandros, son of Damaios, of Kolophon (271-271)", in Worthington, I. (ed.) *Brill's New Jacoby*, Leiden.
- Jenkins, R. J. H. (1962). *Constantine Porphyrogenitus. De Administrando Imperio. A Commentary*. Washington, DC.
- Jordan, B. (2001). "Isthmian Amusements", *Classics Ireland*, 8, 32–67.
- Jourdain-Annequin, C. (1989). *Héraclès aux portes du soir. Mythe et histoire*. Paris.
- Kane, R. L. (1988). "The Structure of Sophocles' 'Trachiniae': 'Diptych' or 'Trilogy'?", *Phoenix* 42.3, 198–211.
- Kantorovich, A. R. & Gribkova, A. A. (2014). "A Gold Plate in the Collection of the Museum of the Historical Treasures of the Ukraine and the Motif of the Recumbent Wild Boar in the Scythian Animal Style", *Ancient Civilizations from Scythia to Siberia* 20, 212–233.
- Karamitsou, D. (2023). "Aeetes: A Tragic Figure in the *Argonautica* of Apollonius Rhodius", *Aitia* [en línia] 13.1, URL : <http://journals.openedition.org/aitia/11948> ; DOI : <https://doi.org/10.4000/aitia.11948>.
- Karanika, A. (2010). "Inside Orpheus' Songs: Orpheus as an Argonaut in Apollonius Rhodius' *Argonautica*", *GRBS* 50, 391–410.
- (2011). "The End of the Nekyia: Odysseus, Heracles, and the Gorgon in the Underworld", *Arethusa* 44, 1–27.
- Kéi, N. (2014). "Autour de la phiale *mesomphalos*: images et contextes", *RHR* 231.4, 745–773.
- Kilinski, K. (1978). "The Boeotian Dancers Group", *AJA* 82.
- Kindt, J. (2020). "Animals in ancient Greek divination. Oracles, predictions, and omens", in Kindt, J. (ed.), *Animals in Ancient Greek Religion*, Londres, 197–216.
- Kingsley, P. (1995). *Ancient Philosophy, Mystery, and Magic. Empedocles and Pythagorean Tradition*. Oxford.
- Knaack, G. (1902). "Encheirogastores", *Hermes* 37, 292–297.
- Konstan, D. (2011). "Excerpting as a reading practice", in Reydam-Schils, G. (ed.), *Thinking through excerpts: studies on Stobaeus*, Turnhout, 9–22.
- Kostuch, L. (2018). "Have Vultures Left the Battlefield? Scavengers and War in Greek Historiography", *Histos* 12, 116–138.
- Köhnken, A. (1971). *Die Funktion des Mythos bei Pindar. Interpretationen zu sechs Pindargedichten*. Berlín i Nova York.
- Krasne, D. (2019). "The Fires of Campania. Typhon and the Bay of Naples in Valerius Flaccus' *Argonautica*", in Augoustakis, A.; Littlewood, R. J. (eds.), *Campania in the Flavian Poetic Imagination*, Oxford, 43–60.

- Kretschmer, P. (1894). *Die griechischen Vaseninschriften*. Gütersloh.
- Kristeva, J. (1969). *Sēmeiōtikē; recherches pour une sémanalyse*. Paris.
- Krummen, E. (2014). *Cult, Myth, and Occasion in Pindar's Victory Odes. A Study of Isthmian 4, Pythian 5, Olympian 1, and Olympian 3*. Prenton.
- Kullmer, H. (1902). *Die Historiāi des Hellanikos von Lesbos*. Leipzig.
- Kurke, L. (2013). "Pindar's Pythian 11 and the Oresteia: Contestatory Ritual Poetics in the 5th c. BCE", *ClAnt* 32.1, 101–175.
- Kyriakou, P. (1995). "ΚΑΤΑΒΑΣΙΣ and the Underworld in the *Argonautica* of Apollonius Rhodius", *Philologus* 139.2, 256–264.
- Lacroix, L. (1974). "Héraclès, héros voyageur et civilisateur", *Bulletin de la Classe des lettres et des sciences morales et politiques* 60, 34–60.
- Lamberton, R. (1989). *Homer the Theologian. Neoplatonist Allegorical Reading and the Growth of the Epic Tradition*. Berkeley, Los Angeles, Londres.
- Lane Fox, R. (2008). *Travelling Heroes*. Londres.
- Larson, J. (2021). "The Greek Cult of Heracles", in Ogden, D. (ed.), *The Oxford Handbook of Heracles*, Oxford, 447–463
- Leclerc, M.-C. (1992). "Épiménide Sans Paradoxe", *Kernos* 5, 221–233.
- Leitao, D. (2012). *The Pregnant male as myth and metaphor in classical Greek literature*. Nova York.
- Lendle, O. (1996). "Das Karchesion: Gerät am Masttop, Trinkgefäß, Drehkippgelenk", *ACD* 32, 85–117.
- Lenfant, D. (2007). *Athénée et les fragments d'historiens. Actes du colloque de Strasbourg (16-18 juin 2005)*. Paris.
- (2007). "Les «Fragments» d'Hérodote dans les *Deipnosophistes*", in Lenfant, D. (ed.), *Athénée et les fragments d'historiens. Actes du colloque de Strasbourg (16-18 juin 2005)*, Paris, 43–72.
- Lesage Gárriga, L. (2023). *Plutarch's Moon. A New Approach to De Facie quae in orbe lunae apparet*. Leiden i Boston.
- Lévêque, P.; Vidal-Naquet, P. (1960). "Epaminondas Pythagoricien ou le problème tactique de la droite et de la gauche", *Historia* 9.3, 294–308.
- Lewit, T. (2015). "The Second Sea: Exchange between the Mediterranean and the Black Sea in late antiquity", *Post-Classical Archaeologies* 5, 149–174.
- Lincoln, B. (2014). "Once again 'the Scythian' myth of origins (Herodotus 4.5–10)", *Nordlit* 33, 19–34.
- Linforth, I. M. (1936). "Diodorus, Herodorus, Orpheus", in Capps, E. (ed.), *Capps-Studies: Classical Studies Presented to Edward Capps on his Seventieth Birthday*, Princeton, 217–222.

- Lippincot, K. (2009). "The Problem with Being a Minor Deity: The Story of Eridanus", in Duits, R.; Quiviger, F. (eds.) *Images of the Pagan Gods. Papers of a Conference in Memory of Jean Seznec*, Londres i Torí, 43–96.
- Llinares García, M. (1987). "Mitología e iniciaciones: el problema de los Argonautas", *Gerión* 5, 15–42.
- Lloyd, M. (1989). "Paris/Alexandros in Homer and Euripides", *Mnemosyne* 42, 76–79.
- Lloyd-Jones, H. (2003). "Zeus, Prometheus, and Greek Ethics", *Harvard Studies in Classical Philology* 101, 49–72.
- Loddo, L. (2022). "Between Tyranny and Democracy: Political Exiles and the History of Heraclea Pontica", *Erga-Logoi* 10, 155–182.
- Lombardo, M. (2014). "Iapygians: the Indigenous Populations of Ancient Apulia in the Fifth and Fourth Centuries B.C.E.", in Carpenter, T. H.; Lynch, K. M.; Robinson, E. G. D. (eds.), *The Italic People of Ancient Apulia. New Evidence from Pottery for Workshops, Markets, and Customs*, Cambridge, 36–68.
- Long, C. R. (1987). *The Twelve Gods of Greece and Rome*. Leiden.
- Lordkipanidze, N. (2002). "Les Argonautes à Lemnos : thème de l'art du début de l'époque archaïque?", in Faudot, M.; Fraysse, A.; Geny, E. (eds.), *Pont-Euxin et commerce : la genèse de la route de la soie : actes du IXe symposium de Vani (Colchide, 1999)*, Besançon, 303–310.
- Losacco, M. (2017a). "'Tous les livres confluaient vers lui, telles les eaux d'un fleuve' : notes sur la bibliothèque de Photius", *MEG* 17, 107–135.
- (2017b). "Photius, la *Bibliothèque*, et au-delà : l'état de la recherche, l'usage des classiques et les préfaces du corpus", in Flusin, B.; Cheynet, J.-C. (eds.), *Autour du Premier humanisme byzantin & des Cinq études sur le xi siècle, quarante ans après Paul Lemerle*, Paris, 235–308.
- Love, I. (1964). "Karchesion or Kantharos? A Samothracian Contribution", in Sandler, L. F. (ed.), *Essays in Memory of Karl Lehmann*, Nova York, 204–222.
- Lucas, G. (1997). *Les cités antiques de la haute Vallée du Titarèse. Étude de topographie et de géographie historique*. Lió.
- Luce, J. V. (2006). "Heracles and hydraulics", *Hermathena* 181, In honour of George Huxley, 25–39.
- Luschey, H. (1939). *Die Phiale*. Bleicherode am Harz.
- Luz, M. (1994). "The transmission of Antisthenes' Hercules in Hellenistic philosophy and literature", in Boudouris, K. J. (ed.), *Hellenistic Philosophy*, Atenes, 114–121.
- (1996). "Antisthenes' Prometheus Myth", in Glucker, J.; Laks, A.; Barré, V. (eds.), *Jacob Bernays. Un philologue juif*, Villeneuve d'Ascq, 89–103.

- Lynch, T. A. C. (2020). "Chapter Twenty: Rhythms", in Lynch, T. A. C.; Rocconi, E. (eds.), *A Companion to Ancient Greek and Roman Music*, Hoboken, 275–295.
- Lyons, D. (2003). "Dangerous Gifts: Ideologies of Marriage and Exchange in Ancient Greece", *ClAnt* 22.1, 93–134.
- Madau, M. (2011). "Il 'vecchio del mare', Phorkys e Ketos", *Tharros Felix* 4, 467–476.
- Malkin, I. (1987). *Religion and Colonization in Ancient Greece*. Leiden, Nova York, Copenhagen, Colònia.
- (2004). "Postcolonial Concepts and Ancient Greek Colonization", *MLQ* 65.3, 341–364.
- (2005). "Herakles and Melqart: Greeks and Phoenicians in the Middle Ground", in Gruen, E. S. (ed.), *Cultural Borrowings and Ethnic Appropriations in Antiquity*, Stuttgart, 238–258.
- (2011). *A Small Greek World. Networks in the Ancient Mediterranean*. Oxford.
- (2016). "Greek colonisation: The Right to Return", in Donnellan, L. et al. (eds.), *Conceptualising early Colonisation*, Bruxelles i Roma, 27–50.
- Mancuso, S. (2018). "Anfione-Niobe e Zeto-Aedon: la fondazione di Tebe nel dramma attico", *Gaia* 21, 1–14.
- Manoledakis, M. (2018). "The Local Peoples of the Southern Black Sea Coast", in Manoledakis, M.; Tsetschladze, G. R.; Xydopoulos, I. (eds.), *Essays on the Archaeology and Ancient History of the Black Sea Littoral*, Leuven, Paris, Bristol, CT, 147–171.
- Manuello, P. (2011). "La Trattazione del Mito Argonautico nella Pitica IV di Pindaro e in Apollonio Rodio", *Digressus* 11, 74–152.
- March, J. (2021). "Labor I: The Nemean Lion", in Ogden, D. (ed.), *The Oxford Handbook of Heracles*, Oxford, 29–44.
- Mariev, S. (2008). *Ioannis Antiocheni fragmenta quae supersunt omnia*. Berlin i Nova York.
- Marcozzi, D. (1994). "Connotazioni messeniche nelle leggenda di Eurito: l'epica e la tradizione", *RCCM* 36, 79–86.
- Martin, R. P. (1987). "Fire on the Mountain: Lysistrata and the Lemnian Women", *ClAnt* 6.1, 77–105.
- Marzillo, P. (2010). *Der Kommentar des Proklos zu Hesiods Werken und Tagen*. Tübingen.
- Masciadri, V. (2004) "Hypsipyle et ses sœurs. Notes d'analyse structurale et historique", in des Bouvrie, S. (ed.), *Myth and Symbol II. Symbolic phenomena in Ancient Greek culture. Papers from the second and third international symposia on symbolism at the Norwegian institute at Athens, September 21-24, 2000 and September 19-22, Bergen, 221–241*.
- (2008). *Eine Insel im Meer der Geschichten : Untersuchungen zu Mythen aus Lemnos*. Stuttgart.

- Mastrorarde, D. J. (1968). "Theocritus' Idyll 13: Love and the Hero", *TAPhA* 99, 273–290.
- (2017). *Preliminary Studies on the Scholia to Euripides*. Berkeley.
- Masturzo, N. (2022). "Mileto: alcune note sulla città e la sua punizione", in Curti, F.; Parrini, A. (eds.), *ΤΑΞΙΔΙΑ. Scritti per Fede Berti*, Pisa, 263–279.
- Matthaios, S. (2020). "Greek Scholarship in the Imperial Era and Late Antiquity", in Montanari, F. (ed.), *History of Ancient Greek Scholarship. From the Beginnings to the End of the Byzantine Age*, Leiden i Boston, 260–372.
- Matthews, J.F. (1970). "Olympiodorus of Thebes and the History of the West (A.D. 407–425)", *JRS* 60.1, 9–97.
- Matthews, V. J. (1977). "Naupaktia and Argonautika", *Phoenix* 31.3, 189–207.
- (1995). *Antimachus of Colophon. Text and Commentary*. Leiden, Nova York, Colònia.
- Mauerhofer, K. (2004). *Der Hylas-Mythos in der antiken Literatur*. Múnic i Leipzig.
- Mayor, A. (2014). *The Amazons. Lives and Legends of Warrior Women across the Ancient World*. Princeton i Oxford.
- (2020). "Chapter 4: Imagining the Captive Amazon in Myth, Art, and History", in Moser, K.; Sukla, A. C. (eds.), *Imagination and Art: Explorations in Contemporary Theory*, Leiden, 83–110.
- Mayor, A. (2021). "Labor IX. The Girdle of the Amazon Hippolyte", in Ogden, D. (ed.), *The Oxford Handbook of Heracles*, Oxford, 125–133.
- Mayor, J. B. & Swainson, J. H. (1885). *M. Tullii Ciceronis de natura deorum libri tres: Vol. III*. Cambridge.
- McDiarmid, J. B. (1953). "Theophrastus on the Presocratic Causes", *HSPh* 61, 85–156.
- McInerney, J. (2014). "Pelasgians and Leleges: Using the Past to Understand the Present", in Ker, J.; Pieper, C. (eds.), *Valuing the Past in the Greco-Roman World. Proceedings from the Penn-Leiden Colloquia on Ancient Values VII*, Leiden i Boston, 25–55.
- McPhee, B. D. (2017). "The Parentage of Rhodes in Pindar *Olympian* 7.13–14", *CPh* 112.2, 228–232.
- (2022). "All Brawn and No Brain? Mythopoetic Trajectories in Heracles' Monster Combat Myths", in Husøy, T. A.; Furlan, U.; Bohun, H. (eds.), *Narratives of Power in the Ancient World*, Cambridge, 107–153.
- Meisner, D. A. (2018). *Orphic Tradition and the Birth of the Gods*. Oxford.
- Mendels, D. (1986). "Greek and Roman History in the 'Bibliotheca' of Photius - A Note", *Byzantion* 56, 196–206.
- Méndez Dosuna, J. (2007). "The Doric dialects", in Christidis, A.-F.; Arapopoulou, M.; Chriti, M. (eds.), *A History of Ancient Greek: From the Beginnings to Late Antiquity*, Cambridge, 444–459.

- Meuli, K. (1921), *Odyssee und Argonautika*. Berlín.
- Meyer, D. (2001). “Apollonius Rhodius as a Hellenistic Geographer”, in Papanghelis, T. D.; Rengakos, A. (eds.), *A Companion to Apollonius Rhodius*, Leiden, Boston, Colònia, 217–235.
- Meyer, E. A. (2015). “Molossia and Epeiros”, in Beck, H.; Funke, P. (eds.), *Federalism in Greek Antiquity*, Cambridge, 297–318.
- Mezzadri, B. (1990). “Autour de béliers d’or : l’investiture de Jason et d’Atrée”, *L’Homme* 30.113, 43-52.
- Mheallaigh, K. (2020). *The Moon in the Greek and Roman Imagination. Myth, Literature, Science and Philosophy*. Cambridge.
- Michaelis, G. (1898). *De origine indicis Deorum cognominum: Dissertatio inauguralis*. Berlín.
- Milán, S. (2013). “Del Golfo de Corinto al cabo Cefirio: el viaje de los locrios y la fundación de Locris Epicefiria”, *Gerión* 31, 89–115.
- (2018). “Polis and Dependency in Epirus: the Case of Cassope and the *poleis* of Cassopaea”, in Domínguez, A. J. (ed.), *Politics, Territory and Identity in Ancient Epirus*, Pisa, 101–134.
- Mojsik, T. (2020). “The “Double Orpheus”: between Myth and Cult”, *Mythos* [en línia] 14, URL : <http://journals.openedition.org/mythos/1674> ; DOI : <https://doi.org/10.4000/mythos.1674>
- (2023). *Orpheus in Macedonia. Myth, Cult and Ideology*. Londres i Nova York.
- Molina Marín, A. I. (2021). “Heracles and the Mastery of Geographical Space”, in Ogden, D. (ed.), *The Oxford Handbook of Heracles*, Oxford, 409–417.
- Moloney, E.P. (2015). “Neither Agamemnon nor Thersites, Achilles nor Margites: The Heraclid Kings of Ancient Macedon”, *Antichthon* 49, 50–72.
- Mondini, U. (2022). “John of all trades: The Μικρομεγάλη Ἰλιάς and Tzetzes ‘didactic’ programme”, in Prodi, E. E. (ed.), *TZETZIKAI EPEYNAI*, Bolonya, 237–259.
- Montana, F. (2009). “Storici, filologi, storici-filologi: intersezioni nella cultura ellenistica”, in Gazzano, F.; Ottone, G.; Santi Amantini, L. (eds), *Ingenia Asiatica. Fortuna e tradizione di storici d’Asia Minore. Atti della Giornata di studio (Genova, 31 maggio 2007)*, Gènova, 141–164.
- Montanari, F. (1995). “The Mythographus Homericus”, in Abbenes, J. G. J.; Slings, S. R.; Sluiter, I. (eds.), *Greek literary theory adter Aristotle: a collection of papers in honour of D. M. Schenkeveld*, Amsterdam, 135–172.
- Moore, C. (2017). “Heracles the Philosopher (Herodorus, Fr. 14)”, *CQ* 67.1, 27–48.

- Mora Serrano, B.; Cruz Andreotti, G. (2012). "Ethnic, Cultural and Civic Identities in Ancient Coingage of the Southern Iberian Peninsula (3rdC. BC – 1stC. AD), in López Sánchez, F. (ed.), *The City and the Coin in the Ancient and Early Medieval Worlds*, Oxford, 1–15.
- Moreau, A. (2000). "Les transformations du périple des Argonautes : un miroir des progrès de la colonisation grecque", *Euphrosyne* 28, 325–334.
- Moret, P. (2004). "Ethnos ou ethnie? Avatars anciens et modernes des noms de peuples iberes", Cruz Andreotti, G.; Mora Serrano, B. (eds.), *Identidades étnicas - Identidades políticas en el mundo prerromano hispano*, Màlaga, 31–62.
- (2006). "La formation d'une toponymie et d'une ethnonymie grecques de l'Ibérie : Étapes et acteurs", in Cruz Andreotti, G.; Le Roux, P.; Moret, P. (eds.), *La invención de una geografía de la Península Ibérica*, vol. 1, Màlaga, 37–73.
- Morison, W. S. (2011). "Pherecydes of Athens (31)", in Worthington, I. (ed.) *Brill's New Jacoby*, Leiden.
- Morosi, F. (2003). "La note degli Argonauti. Eracle e Giasone a Cizico", *Maia* 65.1, 37–54.
- Morrison, A.D. (2021). "Myth and Narrative in Theocritus", in Kyriakou, P.; Sistakou, E.; Rengakos, A. (eds.), *Brill's Companion to Theocritus*, Leiden i Boston, 431–453.
- Morton, J. (2001). *The Role of the Physical Environment in Ancient Greek Seafaring*. Leiden, Boston, Colònia.
- Most, G. W. (2016). "Allegoresis and etymology", in Grafton, A.; Most, G. W. (eds.), *Canonical Texts and Scholarly Practices: A Global Comparative Approach*, Cambridge, 52–74.
- Moutsopoulos, E. A. (2006). "Généalogies et structures de parenté dans la mythologie grecque", *Kernos* 19, 31–34.
- Munteanu, D. (2002). "Types of Anagnorisis: Aristotle and Menander. A Self-Defining Comedy", *WS* 115, 111–126.
- Muratov, M. (2015). "The Northern Black Sea: The Case of the Bosporan Kingdom", in Eidinow, E.; Kindt, J. (eds.), *The Oxford Handbook of Ancient Greek Religion*, Oxford, 589–604.
- Mynott, J. (2018). *Birds in the Ancient World. Winged Words*. Oxford.
- Naddaf, G. (2007). "La alegoría. Orígenes y desarrollo de la filosofía desde los presocráticos hasta la Ilustración", *Areté* 19.1, 41–86.
- Németh, A. (2018). *The Excerpta Constantiniana and the Byzantine Appropriation of the Past*. Cambridge.
- Nestle, W. (1942). *Vom Mythos zum Logos. Die des griechischen Denkens Selbstentfaltung von Homer bis auf die Sophistik und Sokrates*. Stuttgart.

- Nitschke, J. L. (2013). "Interculturality in Image and Cult in the Hellenistic East: Tyrian Melqart Revisited", in Stravianopoulou, E. (ed.), *Shifting Social Imaginaries in the Hellenistic Period: Narrations, Practices, and Images*, Leiden, 253–282.
- Ochoa, J. A. (1989). "El termino ἱστορία en la *Biblioteca de Focio*", *Ítaca* 5, 85–98.
- Ogden, D. (2001). *Greek and Roman Necromancy*. Princeton, NJ.
- (2013). *Drakon. Dragon Myth and Serpent Cult in the Greek and Roman Worlds*. Oxford.
- (2021). *The Oxford Handbook of Heracles*. Oxford.
- (2021). "Labor IV: The Erymanthian Boar (and Pholus)", in Ogden, D. (ed.), *The Oxford Handbook of Heracles*, Oxford, 71–79.
- Olives Canals, J. (1962). *Plató. Diàlegs*, vol. 7. Barcelona.
- Olmos, R.; de Griño, B. (1985). "El entorno pónico y la Península Ibérica. Aportaciones iconográficas al problema de la helenización en Iberia y en el mundo escita", *Archeologia* 37, 15–51.
- Olson, D. S. (2023). *Antiphanes Agroikos - Ephesia. Introduction, Translation and Commentary*. Göttingen.
- Oria Segura, M. (2016). "Religión, culto y arqueología: Hércules en la Península Ibérica", in Ferrer Albelda, E. (ed.), *Ex Oriente Lux: las religiones orientales antiguas en la Península Ibérica*, Sevilla, 219–243.
- Osborn, E. (2005). *Clement of Alexandria*. Cambridge.
- Pache, C. O. (2004). *Baby and Child Heroes in Ancient Greece*. Urbana i Chicago.
- Padel, R. (1992). *In and out of the Mind: Greek Images of the Tragic Self*. Princeton.
- (1995). *Whom Gods Destroy: Elements of Greek and Tragic Madness*. Princeton.
- Padgett, J. M. (2014). "The Serpent in the Garden: Herakles, Ladon, and the Hydra", in Avramidou, A.; Demetriou, D. (eds.), *Approaching the Ancient Artifact: Representation, Narrative, and Function*, Berlín i Boston, 43–51.
- Pagani, L. (2007). *Asclepiade di Mirlea. I frammenti degli scritti omerici*. Roma.
- (2021). "Ancient Scholarship on Theocritus", in Kyriakou, P.; Sistikou, E.; Rengakos, A. (eds.), *Brill's Companion to Theocritus*, Leiden i Boston, 301–323.
- Pagès, J. (2007). *Mythographus Homericus: estudi i edició comentada* (tesi doctoral inèdita). Barcelona.
- (2022). "The *Mythographus Homericus*", in Smith, R. S.; Trzaskoma, S. M. (eds.), *The Oxford Handbook of Greek and Roman Mythography*, Oxford, 211–225.
- Pagès, J.; Villagra, N. (2022). "Introduction", in Pagès, J.; Villagra, N. (eds.), *Myths on the Margins of Homer. Prolegomena to the Mythographus Homericus*, Berlín i Boston, 1–13.

- Pàmias, J. (2006). “Les genealogies de Ferecides d’Atenes: entre raó i mite”, *Faventia* 28.1-2, 29–35.
- (2013). “Zeus y Alcmena, magia y misterio (Pherecyd. fr. 13)”, in Suárez de la Torre, E.; Pérez Jiménez, A. (eds.) *Mito y Magia en Grecia y Roma*, Barcelona, 25–36.
- (2014). “The Reception of Greek Myth”, in Edmunds, L. (ed.), *Approaches to Greek Myth. Second Edition*, Baltimore, 42–83.
- (2017a). “Los primeros mitógrafos y la religión griega”, *Conuentus Classicorum* 1, 203–214.
- (2017b). “Coon or Cimon? Pherecydes’ Homer: The Mythographic Possession of an Epic Past”, *Mnemosyne* 70, 131–139.
- (2017c). “Non-Eratosthenic Astral Myths in the *Catasterisms*”, in Pontani, F. (ed.), *Certissima signa. A Venice Conference on Greek and Latin Astronomical Texts*, Venècia, 51–60.
- (2022a). “The Origins of Mythography as a Genre”, in Smith, R. S.; Trzaskoma, S. M. (eds.), *The Oxford Handbook of Greek and Roman Mythography*, Oxford, 29–60.
- (2022b). “*Mnēmē*: la vieja memoria mitológica (a propósito de Calímaco, *Aetia*, fr. 75.55)”, in Gallé Cejudo, R. J.; Silva Sánchez, T.; Ortiz de Landaluce, M. S. (eds.), *Studia Hellenistica Gaditana III. Nuevos estudios de prosa y poesía helenístico-romana*, Lecce, 161–172.
- Papadimitriou, A. (2021). “An ancient cityscape and its people: A study of ancient Hermione. Introductory remarks on historical sources and visible remains, archaeological research and prospects”, *OpAthRom* 14, 65–76.
- Papadopoulos, J. K. (1999). “Tricks and Twins: Nestor, Aktorione-Molione, the agora Oinochoe and the Potter Who Made Them”, in Betancourt, P. P. et al., (eds.), *Meletemata: Studies in Aegean Archaeology Presented to Malcolm H. Wiener as he enters his 65th Year*, Lieja, 633–640.
- Parker, R. (1996). *Miasma: Pollution and Purification in Early Greek Religion*. Oxford.
- (2017). *Greek Gods Abroad. Names, Natures, and Transformations*. Oakland.
- Pascual, J. (2019). “La confederación de los tesprotos: pervivencia e integracion en el antiguo Epiro”, in Cabrero Piquero, J.; González Serrano, P. (eds.), *PVRPVREA AETAS. Estudios sobre el Mundo Antiguo dedicados a la Profesora Pilar Fernández Uriel*, Madrid, Salamanca, 189–206.
- Patay-Horváth, A. (2013). “Hera in Olympia: Tempel, Kult und Münzprägung”, *Thetis* 20, 81–99.

- Patera, I. (2010). “*Theoi sumbômoi* et autels multiples. Réflexions sur les structures sacrificielles partagées”, *Kernos* 23, 223–238.
- Patterson, L. E. (2021). “Heracles as Ancestor”, in Ogden, D. (ed.), *The Oxford Handbook of Heracles*, Oxford, 418–431.
- Presicce, C. P. (1998). “Eracle e il leone: *paradeigma andreias*”, in Bonnet, C.; Jourdain-Annequin, C.; Pirenne-Delforge, V. (eds.) *Le Bestiaire d’Héraclès. IIIe Rencontre héracléenne*, Lieja, 141–150.
- Pease, A. S. (1958). *De natura deorum: 2/3*. Cambridge, MA.
- Peels, S. (2016). *Hosios. A Semantic Study of Greek Piety*. Leiden i Boston
- Pellacani, D. (2014). “The Catasterism of Eridanus: Aratus and his Latin translations”, *SIFC* 1, 106–125.
- Pelling, C. (2000). “Fun with Fragments: Athenaeus and the Historians”, in Braund, D.; Wilkins, J. (eds.), *Athenaeus and His World: Reading Greek Culture in the Roman Empire*, Exeter, 171–190.
- Pellizer, E. (1993). “La mitografia”, in Cambiano, G.; Canfora, L. Lanza, D. (eds.), *Lo spazio letterario nella Grecia antica. Vol. 1.2 L’Ellenismo*, Roma, 283–303.
- (2017). “Typhoeus-Typhon in Hesiod, Apollodorus and Elsewhere”, in Pàmias, J. (ed.), *Apollodoriana. Ancient Myths, New Crossroads. Studies in Honour of Francesc J. Cuartero*, Berlín i Boston, 100–112.
- Pépin, J. (1976). *Mythe et allégorie. Les origines grecques et les contestations judéo-chrétiennes*. Paris.
- Pérez Martín, I. (2019). “Maximos Planoudes and the Transmission of Plutarch’s *Moralia*”, in Xenophontos, S.; Oikonomopoulou, K. (eds.), *Brill’s Companion to the Reception of Plutarch*, Leiden i Boston, 295–309.
- Pertusi, A. (1950a). “Intorno alla tradizione manoscritta degli scolii de Proclo ad Esiodo: I. Il Cod. Vat. Gr. 38 ed il Cod. Marc. Gr. IX 6”, *Aevum* 24.1, 10–26.
- (1950b). “Intorno alla tradizione manoscritta degli scolii di Proclo ad Esiodo: II. Il Cod. Paris. Gr. 2771 (A)”, *Aevum* 24.6, 528–544.
- (1951a). “Intorno alla tradizione manoscritta degli scolii di Proclo ad Esiodo: III. Il Cod. Vat. Gr. 904 (Q)”, *Aevum* 25.1, 20–28.
- (1951b). “Intorno alla tradizione manoscritta degli scolii di Proclo ad Esiodo: IV: Proclo e non Proclo”, *Aevum* 25.2, 147–159.
- (1951c). “Intorno alla tradizione manoscritta degli scolii di Proclo ad Esiodo: V: Scolii Planudei e Bizantini inediti alle «opere»”, *Aevum* 25.4, 342–352.
- (1952a). “Il contributo degli scolii di Proclo al testo de «Le Opere e i Giorni». VII”, *Aevum* 26.3, 197–227.

- (1952b). “Intorno alla tradizione manoscritta degli scolii di Proclo: VI. Il Cod. Genav. 45 e la classe b” *Aevum* 26.2, 131–146.
- (1955). *Scholia vetera in Hesiodi Opera et Dies*. Milà.
- Petraki, Z. (2021). “Hero-cult in Plato’s *Phaedo*, *Republic* and the *Laws*”, *Synthesis* 28.2., 1–14.
- Philip, J. A. (1966). *Pythagoras and Early Pythagoreanism*. Toronto.
- Pike, D. L. (1984). “Pindar’s Treatment of the Heracles Myths”, *AClass* 27, 15–22.
- Pirenne-Delforge, V. (1994). *L’Aphrodite grecque. Contribution à l’étude de ses cultes et de sa personnalité dans le panthéon archaïque et classique*. Atenes i Lieja.
- Pitz, Z. (2016). “La complexité d’Héraclès, entre Hérodote et les cultes de Thasos”, *Kernos* 29, 1–18.
- Pokorny, J. (1938). “Eridanos und Rhodanus”, *Mél. Émile Boisacq* 7, Brusel·les, 193–197.
- Polemis, E., Dimou, D. M., Fryssouli, V., & Zervakis, G. I. (2019). “Diversity of saproxylic basidiomycetes in *Quercus ilex* woodlands of central and insular Greece”, *Plant Biosystems - An International Journal Dealing with All Aspects of Plant Biology* 153.3, 385–397.
- Polito, M. (2010). “Una nota a Strabone XII 3, 4: sulla fondazione di Eraclea Pontica ad opera dei Milesi”, in Talamo, C. (ed.), *Saggi di commento a testi greci e latini* 2, Pisa, 51–70.
- (2011). “I racconti di fondazione su Mileto: antichi nomi della città ed eroi fondatori”, *IncidAntico* 9, 65–100.
- Polt, C. B. (2013a). “The Humour and Thematic Centrality of the Patera in Plautus’ *Amphitruo*”, *G&R* 60, 232–245.
- (2013b). “The Origin of the Idaean Dactyls (Apollonius *Argonautica* 1.1129–31)”, *CPh* 108.4, 339–346.
- Pontani, F. (2005). *Sguardi su Ulisse. La tradizione esegetica greca all’Odissea*. Roma.
- (2022). “Notes on the Manuscript Transmission of some Fragments of the Mythographus Homericus on the *Odyssey*”, in Pagès, J.; Villagra, N. (eds.), *Myths on the Margins of Homer. Prolegomena to the Mythographus Homericus*, Berlín i Boston, 57–71.
- Porciani, L. (2001). *Prime forme della storiografia greca. Prospettiva locale e generale nella narrazione storica*. Stuttgart.
- (2009). “Il problema della storia locale”, in Ampolo, C. (ed.), *Aspetti dell’opera di Felix Jacoby*, Pisa, 173–184.
- Pòrtulas, J. (1996). “Epimènides de Creta i la saviesa arcaica”, *Ítaca* 9-10-11, 45–58.
- (2011). “Eracle, Illo e le nozze di Iole”, in Beltramenti, A. (ed.), *La storia sulla scena. Quello che gli storici antichi non hanno raccontato*, Roma, 259–273.
- Posada Sánchez, J. L. (2016). “La Historia antigua en la *Biblioteca de Focio*”, *Panta Rei*, 87–95.

- Pownall, F. (2016). "Hellanikos of Lesbos (4)", in Worthington, I. (ed.) *Brill's New Jacoby*, Leiden.
- Prinz, F. (1979). *Gründungsmythen und Sagenchronologie*. Múnic.
- Provenza, A. (2013). "Madness and Bestialization in Euripides' Heracles", *CQ* 63.1, 68–93.
- Putnam, M. C. J. (1974). "Mercuri, facunde nepos Atlantis", *CPh* 69.3, 215–217.
- Radová, I. (2009). "Mythology in the Scholia on Apollonius Rhodius", in Rossetto, M. et al. (eds.) *Greek Research in Australia: Proceedings on the Eighth Biennial International Conference of Greek Studies, Flinders University June 2009*, Adelaida, 85–92.
- Reed, J. D. (1997). *Bion of Smyrna. The Fragments and the Adonis*. Cambridge.
- Reibaud, L. (2012). *Xénophane de Colophon. Œuvre poétique*. Paris.
- Reinert, S. W. (1981). *Greek myth in Johannes Malalas' account of ancient history before the Trojan War*. Berkeley.
- Rengakos, A. (2015). "Felix Jacoby, Robert Fowler und die Anfänge der griechischen Geschichtsschreibung", *Gymnasium* 122, 233–248.
- Riba, C. (1951). *Sòfocles. Tragèdies*, vol. 1. Barcelona.
- (2012) [1953]. *Homer. Odissea*, vol. 3. Barcelona.
- Ribeiro Barbosa, T. V. & de Souza Lessa, F. (2012) "Dobrar a natureza, divinizar-se: Ulisses na corte dos feácios", *Aletria* 2.22, 187–199.
- Riedweg, C. [2002] (2005). *Pythagoras. His Life, Teaching, and Influence*. Ithaca i Londres.
- Riley, K. (2008). *The Reception and Performance of Euripides' Herakles: Reasoning Madness*. Oxford.
- Ring, A. (2010). "Heracleian Historians", *SyllClass* 21, 35–64.
- Robb, K. (1983). "Preliterate Ages and the Linguistic Art of Heraclitus", in Robb, K. (ed.), *Language and Thought in Early Greek Philosophy*, La Salle, 153–206.
- Robert, C. (1921). *Die griechische Heldensage*, vol. 2. Berlín.
- Robertson, N. (1980). "Herakles' 'Catabasis'", *Hermes* 108, 272–300.
- Robson, J. E. (1997). "Bestiality and bestial rape in Greek myth", in Deacy, S.; Pierce, K. F. (eds.), *Rape in Antiquity. Sexual Violence in the Greek and Roman Worlds*, Swansea, 65–96.
- Robu, A. (2013). "Traditions et rapprochements onomastiques dans les cités grecques de la Mer Noire : quelques exemples tirés du 'monde mégarien'", in Avram, A.; Bîrzescu, I. (eds.), *Mélanges d'archéologie et d'histoire ancienne à la mémoire de Petre Alexandrescu*, Roma, 281–312.
- (2014). *Mégare et les établissements mégariens de Sicile, de la Propontide et du Pont-Euxin. Histoire et institutions*. Berna.

- (2016). “Contribution à l’épigraphie mégarienne : les tablettes funéraires inscrites” in Robu, A.; Bîrzescu, I. (eds.), *Mégarika. Nouvelles recherches sur Mégare et les cités de la Propontide et du Pont-Euxin. Archéologie, épigraphie, histoire*. Paris, 333–375.
- (2018). “What’s in a Name? Megarian *apoikiai* in the Black Sea: Common *nomima* and Local Traditions”, in Beck, H.; Smith, Philip J. (eds.), *Megarian Moments. The Local World of an Ancient Greek City-State*, [en línia], 273–289.
- (2019). “Les Relations entre les Mégariens et les Béotiens dans l’Antiquité : Alliances Politiques et Liens Culturels”, in Lucas, T. et al. (eds.), *La Béotie de l’archaïsme à l’époque romaine. Frontières, territoires, paysages*, Paris, 251–268.
- Rohde, E. (1881). “Studien zur Chronologie der griechischen Literatur-geschichte”, *RhM* 36, 524–575.
- Rolle, R. (1989). *The World of the Scythians*. Berkeley i Los Angeles.
- Roller, D. W. (2010). *Eratosthenes’ Geography*. Princeton i Oxford.
- Romm, J. (1989). “Herodotus and Mythic Geography: The Case of the Hyperboreans”, *TAPhA* 119, 97–113.
- Rozokoki, A. (2013). “Political Echoes in Euripides’ *Heracles*”, *TC* 5.2, 260–288.
- Ruiu, G. (2018). *Pitagora. Simboli*. Milà.
- Ruta, A. (2020a). *Il libro I dell’Epitome proverbiorum di Zenobio*. Alexandria.
- (2020b). “Ancient Mythographers in the Paroemiographical Tradition: Some Remarks on Herodorus and Hellanicus”, *WS* 133, 49–64.
- Rutherford, I. (2010). “Canonizing the Pantheon: the Dodektheon in Greek Religion and its Origins”, in Bremmer, J.; Erskine, A. (eds.) *The Gods of Ancient Greece. Identities and Transformations*. Edimburg.
- Salowey, C. (2021). “Labor II: The Lernean Hydra”, in Ogden, D. (ed.), *The Oxford Handbook of Heracles*, Oxford, 45–61
- Sánchez-Mañas, C. (2022). “Frauenraub, Mord und Erdkunde. Herodot über die Eroberung von Lemnos”, in Lund Sørensen, S. (ed.), *Sine fine. Studies in honour of Klaus Geus on the occasion of his sixtieth birthday*, Stuttgart, 459–472.
- Sánchez Sanz, A. (2023). “Scythian Amazons: Female Burials in Northern Pontus”, *Erga-Logoi* 11.2, 7–27.
- Sandbach, F. H. (1967). *Plutarch. Moralia. Fragments. Volume XV*. Cambridge, MA i Londres.
- Sandin, P. (2014). “Famous Hyperboreans”, *Nordlit* 22, 205–221.
- Santini, D. (2009). “The German Reception of the Amazon Myths from Hederich to Bachofen”, in Colvin, S.; Watanabe-O’Kelly, H. (eds.), *Women and Death 2. Warlike Women in the German Literary and Cultural Imagination since 1500*, Rochester, 15–27.

- Sarti, S. (2020). "Musical Heroes", in Lynch, T. A. C.; Rocconi, E. (eds.), *A Companion to Ancient Greek and Roman Music*, Hoboken, 157–185.
- Scarpi, P. (1996). *Apollodoro. I Miti Greci (Biblioteca)*. Traduzione di Maria Grazia Ciani. Milà.
- Schachter, A. (2003). "Evolutions of a Mystery Cult. The Theban Kabiroi", in Cosmopoulos, M. B. (ed.) *Greek Mysteries, The Archaeology and Ritual of Ancient Greek Secret Cults*, Londres i Nova York, 112–142.
- Schepens, G. (1997). "Jacoby's *FGrHist*: Problems, Methods, Prospects", in Most, G. W. (ed.), *Collecting Fragments. Fragmente sammeln*, Göttingen, 144–172.
- Scherer, B. (2006). *Mythos, Katalog und Prophezeiung: Studien zu den "Argonautika" des Apollonios Rhodios*. Stuttgart.
- Scherrer, P. (2014). "Hunting the boar – the fiction of a local past in foundation myths of Hellenistic and Roman cities", in Alroth, B.; Scheffer, C. (eds.), *Attitudes towards the Past in Antiquity: Creating Identities*, Estocolm, 113–119.
- Schiano, C. (2010). *Artemidoro di efeso e la scienza del suo tempo*. Bari.
- Schiltz, V. (1999). "Le Roi scythe. Iconographie du pouvoir scythe au IVe s. Avant J.-C." in Ruby, P. (ed.), *Les princes de la protohistoire et l'émergence de l'État. Actes de la table ronde internationale organisée par le Centre Jean Bérard et l'Ecole française de Rome Naples, 27-29 octobre 1994*, Roma, 115–123.
- Schironi, F. (2018). *The Best of the Grammarians. Aristarchus of Samothrace on the Iliad*. Michigan.
- Schmid, W.; Stählin, O. (1934). *Geschichte der griechischen Literatur. Zweiter Band. Die griechische Literatur in der Zeit der attischen Hegemonie von dem Eingreifen der Sophistik*. Múnic.
- Schmidt, V. (1975). "Προμήθεσαι bei Archilochos", *ZPE* 19, 183–190.
- Schmitz, T. [2002] (2007). *Modern Literary Theory and Ancient Texts. An Introduction*. Malden.
- Schubert, C. (2013). "Di Methode der Atthidographen. Die Kleidemos-Fragmente in der *Theseus-Vita* des Plutarch", *Mnemosyne* 67, 930–952.
- Searby, D. M. (2011). "The Intertitles in Stobaeus: Condensing a Culture", in Reydams-Schils, G. (ed.), *Thinking through excerpts: studies on Stobaeus*, Turnhout, 23–70.
- Seferiadi, G. (2022). *Gendered Politics in Sophocles' Trachiniae*. Londres.
- Sellers, E. (1893). "Three Attic Lekythoi from Eretria", *JHS* 13, 1–12.
- Shamugia, N. (2012). "The Thessalian Centauromachy and Common Greek Identity in Homer", *Phasis* 15-16, 220–233.
- Shapiro, H. A. (1983). "Amazons, Thracians, and Scythians", *Greek, Roman and Byzantine Studies* 24.2, 105–114.
- (1992). "Theseus in Kimonian Athens: The Iconography of Empire", *MHR* 7, 29–49.

- Shchhavelev, A. S. (2019). "Treatise *De Administrando Imperio* by Emperor Constantine VII Porphyrogenitus: Date of the Paris. gr. 2009 Copy, Years of Compiling of the Original Codex, and a Hypothesis about the Number of Authors", *Studia Ceranea* 9, 681–704.
- Sher, Y. A. (1988). "On the Sources of the Scythic Animal Style", *Arctic Anthropology* 25.2, 47–60.
- Sikharulidze, K. (2007). "An Unknown Version of the Argonaut Legend", *Phasis* 10.1, 168–170.
- Silván Rodríguez, A. (2002). "El mito de Tifón y su recepción en Píndaro", *CFC(G)* 12, 145–161.
- Sims-Williams, P. (2016). "The location of the Celts according to Hecataeus, Herodotus, and other Greek writers", *EC* 42, 7–32.
- (2017). "The Earliest Celtic Ethnography", *ZCP* 64.1, 421–442.
- (2020). "An Alternative to 'Celtic from the East' and 'Celtic from the West'", *CArchJ* 30.3, 511–529.
- Sineux, P. (2007). *Amphiaraos : guerrier, devin et guérisseur*. Paris.
- Slater, W. J. (1989). "Grammarians and Handwashing", *Phoenix* 43.2, 100–111.
- Sluiter, I. (2015). "Ancient Etymology: A Tool for Thinking", in Montanari, F., Matthaios, S., & Rengakos, A. (eds.) *Brill's Companion to Ancient Greek Scholarship*, Leiden, 896–922.
- Snodgrass, A. M. (1967). *Arms and Armour of the Greeks*. Londres.
- Soleil, D. (2017). "Héraclès le premier mélancolique : Origines d'une figure exemplaire", *Arctos* 51, 147–166.
- Stafford, E. (2005a). "Héraklès : encore et toujours le problème du heros-theos", *Kernos* 18, 381–406.
- (2005b). "Vice or Virtue? Herakles and the art of allegory", in Rawling, L.; Bowden, H. (eds.) *Herakles and Hercules. Exploring a Graeco-Roman Divinity*, Swansea, 71–96.
- (2010). "Herakles between Gods and Heroes", in Bremmer, J. N.; Erskine, A. (eds.) *The Gods of Ancient Greece. Identities and Transformations*, Edinburgh, 228–244.
- Stamatopoulou, Z. (2014). "Hesiodic Poetry and Wisdom in Plutarch's «Symposium of the Seven Sages»", *AJPh* 135.4, 533–558.
- Stannard, J. (1962). "The Plant Called Moly", *Osiris* 14, 254–307.
- Stefec, R. S. (2013). "Der Codex Seitenstettensis des Plutarch", *RhM* 156.2, 172–193.
- Stern, J. (1996). *Palaephatus: On Unbelievable Tales*. Wauconda.
- (1999). "Rationalizing Myth: Methods and Motives in Palaephatus", in Buxton, R. (ed.) *From Myth to Reason?*, Oxford, 215–222.
- Steven Jackson, B. A. (1993). *Creative Selectivity in Apollonius' Argonautica*. Amsterdam.
- Stewart, A. (1995). "Imag(in)ing the Other: Amazons and Ethnicity in Fifth-Century Athens", *Poetics Today* 16.4, 571–597.
- Strid, O. (1999). *Die Dryoper. Eine Untersuchung der Überlieferung*. Uppsala.

- Struck, P. (2004). *Birth of the Symbol. Ancient Readers at the Limits of their Texts*. Princeton i Oxford.
- Suárez de la Torre, E. (2009). “The Portrait of a Seer. The Framing of Divination Paradigms through Myth in Archaic and Classical Greece”, in Dill, U.; Walde, C. (eds.), *Antike Mythen*, Berlín i Nova York, 158–188.
- Tatišvili, I. (2007). “Aietes – Son of Helios (For the Study of Hittite-Georgian Religious Parallels)”, *Phasis* 10.1, 182–192.
- Thalman, W. G. (2011). *Apollonius of Rhodes and the Spaces of Hellenism*. Oxford.
- Thom, J. C. (2013). “The Pythagorean Akousmata and Early Pythagoreanism”, in Cornelli, G.; McKirahan, R.; Macris, C. (eds.), *On Pythagoreanism*, Berlín i Boston, 77–101.
- Thomas, R. (2019). *Polis Histories, Collective Memories and the Greek World*. Cambridge.
- Tober, D. (2017). “Greek Local Historiography and Its Audiences”, *CQ* 67.2, 460–484.
- (2018). “Megarians’ Tears: Localism and Dislocation in the Megarika”, in Beck, H.; Smith, Philip J. (eds.), *Megarian Moments. The Local World of an Ancient Greek City-State*, [en línea], 183–207.
- Torre, C. (2019). “Considerazioni sull’uso di Stefano di Bisanzio nel *De Thematis*”, *FAM* 29.47, 57–78.
- Touzé, R. (2009). “Le myrte et Aphrodite, quelque part entre le désir et le dégoût”, in Bodiou, L. et al. (eds.), *Chemin faisant: Mythes, cultes et société en Grèce ancienne. Mélanges en l’honneur de Pierre Brulé*, Rennes, 249–260.
- Tovar, A. (1977). “El nombre de celtas en España”, *Revista de la Universidad Complutense* 26.109, 163–178.
- Trachsel, A. (2005). “L’explication mythologique de Palaïphatos: une stratégie particulière”, *Maia* 57.3, 543–556.
- Treadgold, W. (2004). “The Diplomatic Career and Historical Work of Olympiodorus of Thebes”, *The International History Review* 26.4, 709–733.
- Trelenberg, J. (2012). *Tatianos: Oratio ad Graecos: Rede an die Griechen*. Tübingen.
- Tsagalis, C. (2022). *Early Greek Epic Fragments II*. Berlín i Boston.
- Tsetschladze, G. R. (2014). “Black Sea Ethnicities”, in McInerney, J. (ed.), *A Companion to Ethnicity in the Ancient Mediterranean*, Malden, MA i Oxford, 312–326.
- Tufano, S. (2019). *Boiotia from Within. The Beginnings of Boiotian Local Historiography*. Münster.
- Tyrrell, W. B. (1984). *Amazons: A Study in Athenian Mythmaking*. Baltimore.
- Usener, H. (1899). *Die Sintfluthsagen untersucht*. Bonn.
- Ustinova, Y. (2009). *Caves and the Ancient Greek Mind. Descending Underground in the Search for Ultimate Truth*. Oxford.

- Valente, S. (2009). "Note sul rapporto tra gli *Ethnika* di Stefano di Bisanzio e gli scholî a Platone", *Eikasmos* 20, 285–292.
- Valverde Sánchez, M. (1993). "Orfeo en la leyenda argonáutica", *EClás* 35.104, 7–16.
- Van Den Berg, R. M. (2014). "Proclus on Hesiod's *Works and Days* and «Didactic» poetry", *CQ* 64.1, 383–397.
- Van den Hoek, A. (1990). "How Alexandrian was Clement of Alexandria", *HeyJ* 31, 179–194.
- (1996). "Techniques of Quotation in Clement of Alexandria. A View of Ancient Literary Working Methods", *VChr* 50.3, 223–243.
- Van Erp Taalman Kip, A. M. (1994). "Intertextuality and Theocritus 13", in De Jong, I. J. F.; Sullivan, J. P. (eds.), *Modern Critical Theory and Classical Literature*, Leiden, Nova York, Colònia, 153–169.
- Van Rosmalen, J. et al. (2022). *Prometheus and the Liver through Art and Medicine*. Amsterdam.
- Varto, E. (2015). "Stories told in lists: formulaic genealogies as intentional histories", *JAH* 3.2, 118–149.
- Vassilaki, E. (2015). "Entre histoire et légende : recherche sur les emplois des mots ἱστορία, ἱστορεῖν, ἱστοριογράφος et ἱστορικός dans les scholies aux Olympiques de Pindare", *Dialogues d'histoire ancienne* 13, 93–117.
- Vassileva, M. (2015). "Phrygia and the southern Black Sea littoral", in Tsetskhladze, G. R.; Avram, A.; Hargrave, J. (eds.), *The Danubian Lands between the Black, Aegean and Adriatic Seas (7th Century BC – 10th Century AD). Proceedins of the Fifth International Congress on Black Sea Antiquities (Belgrade – 17-21 September 2013)*, Oxford, 91–96.
- Vecchio, L. (1998). *Deioco di Proconnesso: gli argonauti a Cizico*. Nàpols.
- Venit, M. S. (1989). "Herakles and the Hydra in Athens in the First Half of the Sixth Century B. C.", *Hesperia* 58.1, 99–113.
- Verdenius, W. J. (1985). *A commentary on Hesiod: Works and Days, vv. 1-382*. Leiden.
- Verpoorten, J.-M. (1962). "Les noms grecs et latins de l'asphodèle", *AC* 31.1/2, 111–129.
- Versnel, H. S. (1987). "Greek Myth and Ritual: The Case of Kronos", in Bremmer, J. (ed.), *Interpretations of Greek Mythology*, Londres, 121–152.
- Vian, F. (1951). "Les gegeneis de Cyzique et la Grande Mère des Dieux", *RA* 37, 14–25.
- (1978). "L'Isthme de Cyzique d'après Apollonios de Rhodes (I, 936-941)", *REG* 91.432-433, 96–106.
- Vian, F.; Delage, É. (1974). *Apollonios de Rhodes: Argonautiques*, vol. 2: *Chant III*. Paris.
- Villagra, N. (2022). "Greek Mythography and Scholia", in Smith, R. S.; Trzaskoma, S. M. (eds.), *The Oxford Handbook of Greek and Roman Mythography*, Oxford, 239–260.

- Weber-Pallez, C. (2015). “L’identité ethnique au service de la définition d’un ensemble territorial : Doriens et Dryopes en Argolide”, *Circé. Histoires, Cultures & Sociétés* 6, 2–13.
- (2016). “L’Argolide, un territoire grec défini par l’emboîtement des frontières?”, in Berthelot, H., A. et al (eds), *Vivre et penser les frontières dans le monde méditerranéen antique*, Bordeus, 55–65.
- Wecowski, M. (2014). *The Rise of the Greek Aristocratic Banquet*. Oxford.
- Wehrli, F. (1955). “Die Rückfahrt der Argonauten”, *MH* 12.3, 154–157.
- (1974). *Die Schule des Aristoteles. Supplementband 1: Texte und Kommentar: Hermippos der Kallimacheer*. Basilea.
- Wendel, C. (1932). *Die Überlieferung der Scholien zu Apollonios von Rhodos*. Berlín.
- West, M. L. (1973). *Textual Criticism and Editorial Technique*. Stuttgart.
- (1978). *Hesiod Works and Days*. Oxford.
- (1983). *The Orphic Poems*. Oxford.
- (1999). *The East Face of Helicon*. Oxford.
- (2001). “Atreus and Attarissiyas”, *Glotta* 77, 262–66.
- (2005). “Odyssey and Argonautica”, *CQ* 55.1, 39–64.
- (2010). “Orpheus and the Argonauts”, in Bernabé, A.; Casadesús, F.; Santamaria Álvarez, M.A. (eds.), *Orfeo y el orfismo: nuevas perspectivas*, Alacant, 11–23.
- White, S. (2022). “Clearchus on Love”, in Mayhew, R. et al. (eds.), *Clearchus of Soli: Text, Translation, and Discussion*, Londres i Nova York, 391–434.
- Whitman, J. (1987). *Allegory. The Dynamics of an Ancient and Medieval Technique*. Cambridge, MA.
- Wickkiser, B. (2021). “Laomedon, Hesione, And the Sea-Monster”, in Ogden, D. (ed.), *The Oxford Handbook of Heracles*, Oxford, 209–223.
- Wilamowitz-Moellendorff, U. (1895). *Herakles*. Berlín.
- (1922). *Pindaros*. Berlín.
- Wilkes, J. & Fischer-Hansen, T. (2004). “The Adriatic”, in Hansen, M. H. & Nielsen, T. H. (eds.), *An Inventory of Archaic and Classical Poleis*, Oxford, 321–337.
- Wilkins, J. (2000). *The Boastful Chef: The Discourse of Food in Ancient Greek Comedy*. Oxford.
- (2021). “Comedy”, in Ogden, D. (ed.), *The Oxford Handbook of Heracles*, Oxford, 316–331.
- Williams, M. F. (1996). “The Character of Aeëtes in the ‘Argonautica’ of Apollonius Rhodius”, *Hermes* 124.4, 463–479.
- Winiarczyk, M. (2002). *Euhemeros von Messene. Leben, Werk und. Nachwirkung*. Múnic i Leipzig.
- (2013). *The “Sacred History” of Euhemerus of Messene*. Berlín i Boston.

- Witczak, K. T. (2018). "Aristotle's *Trochos* and Hyena", *Eos* 105, 323–329.
- Wood, R. (2018). "Wandering Hero, Wandering Myths? The Image of Heracles in Iran", in Audley-Miller, L. G.; Dignas, B. (eds.), *Wandering myths: Transcultural uses of myth in the ancient world*, Boston i Berlín, 327–356.
- Woodford, S. (1974). "More Light on Old Walls: The Theseus of the Centauromachy in the Theseion", *JHS* 94, 158–165.
- Worthington, I. (ed. 2011). *Brill's New Jacoby*. Leiden.
- Woudhuizen, F. C. (2012). "The Saga of the Argonauts: A Reflex of Thraco-Phrygian Maritime Encroachment on the Southern Pontic Littoral", in Tsetschladze, G. R. (ed.), *The Black Sea, Paphlagonia, Pontus and Phrygia in Antiquity. Aspects of archaeology and ancient history*, Oxford, 263–271.
- Young, D. C. (1968). *Three Odes of Pindar. A Literary Study of Pythian II, Pythian 3, and Olympian 7*. Leiden.
- Zahrnt, M. (2012). "Was haben Apollonios' Argonauten auf dem Istros zu suchen?", *Klio* 94.1, 82–99.
- Zanon, C. A. (2014). "Cyclopes, Hundred-Handers, Typhon and the Mechanisms of Monstrosity in Hesiod's *Theogony*", in Rehling, P.; Bouet, E. (eds.), *Monstrous Reflections*, Oxford, 215–222.
- Zhmud, L. (2012). *Pythagoras and the Early Pythagoreans*. Oxford.
- (2018). "What is Pythagorean in the Pseudo-Pythagorean Literature?", *Philologus* 163.1, 72–94.
- (2020). "Orphics and Pythagoreans: Craft vs. Sect?", in Meriani, A.; Zuchtriegel, G. (eds.), *La tomba del Tuffatore: rito, arte e poesia a Paestum e nel Mediterraneo d'epoca tardo-arcaica*, Pisa, 347–368.
- Zirkle, C. (1936). "Animals Impregnated by the Wind", *Isis* 25.1, 95–130.
- Zuchtriegel, G. (2022). "Greek-Indigenous Relations – The Wrong Question? Postcolonial Perspectives on Identity in Greek Overseas Settlements", in Colombi, C. et al. (eds.), *Comparing Greek Colonies. Mobility and Settlement Consolidation from Southern Italy to the Black Sea (8th-6th Century BC). Proceedings of the International Conference (Rome, 7-9.II.2018)*, Berlín i Boston, 216–230.
- Zucker, A. (2020). "Is there a 'rationalist method' in mythography? The case of Palaephatus, a 4th century BCE mythographer", *Illazu / Steps* 6.2, 33–52.

Index nominum mythologicorum

A

Abant, 47, 281, 284, 304
Acacalis, 289
Acmó, 90
Àctor, 43, 47, 173
Adonis, 106, 347
Aèdon, 81, 328
Afrodita, 55–57, 69, 106, 116, 234, 295, 319, 320–321, 326, 345–348
Agamèmnon, 80–81, 122
Agènor, 51, 303, 327, 329
Ailios, 118
Alceu (fill de Perseu i Andròmeda), 116, 118, 120
Alceu (fill d'Hèracles i Òmfale), 229
Alcides, 149, 222, 226
Alcímeda, 259–261
Alcínous, 85
Alcioneu, 268
Alcmena, 100, 102, 110–112, 114, 118, 121–126, 129, 139, 143, 226, 233, 244, 342, 351
Alexandre, 60, 111, 226, 331
Alfeu, 170–171, 210, 231–232, 235
Àlope, 193
amàzons, xxxix, xl, 55, 57, 138, 144, 180–183, 185–191, 193, 196, 202, 261, 268
Amfiarau, 281–283
Amfíon, 116, 203, 327–329
Amfitrió, 109, 117–118, 122–125, 127, 128–130, 132–133, 136–138, 223
Amfitrite, 345–347
Amímone, 175
Ànax, 289
Anaxo, 118, 193
Anceu, 266, 285–287, 324, 325
Andròmaca, 238
Andròmeda, xxxv, 47, 115–118, 120–121, 178, 202, 351
Anfínome, 262
Anicet, 222, 225
Anquíale, 112, 114
Antemoèsia, 301–302
Anteu, 139, 140, 141, 142, 143, 145, 199
Anticlea, 261
Antímac (germà de Cíat), 28, 33, 35,
Antímac (fill d'Hèracles i Mègara), 222, 224
Antíope, 180–185, 187, 193
Apol·lo, xxxv, 12, 66, 104, 110, 116, 136, 179, 187, 200–202, 228, 231–232, 234–235, 241, 248, 261, 272, 275–276, 281, 283–284, 286, 288–289, 295–296, 299–300, 309, 328

Apsirt, 71, 260
Aquelos, 210
Aquelos, 229
Aqueront (rei), 216, 219
Aquil·les, 74, 84, 144, 229, 283
Arcas, 54, 241
Ares, 234, 352
Arèstor, 257
Argo, xi, 56, 69–70, 73, 76–78, 257, 264, 266, 268, 270, 276, 286–287, 307, 322–324
Argonautes, xiv, xv, xx–xxi, xxxii, xxxv, 19, 44, 46, 49–56, 59–63, 65–67, 69–70, 72–77, 90, 116, 145, 148, 177–179, 183, 191, 202, 207, 217, 228, 242, 251, 256–257, 259–261, 263–266, 272–277, 279, 281–283, 287, 291, 293, 295–302, 304–306, 309, 314–315, 319–321, 323, 353, 358, 363, 367
Argos, 73, 252, 256–258, 295, 296–297, 367
Aria, 286, 288
Ariadna, 193
Aristodem, 222, 224
Arne, 262
Arquíteles, 34–35
Arsínoe, 79
Àrtemis, xvii, 153, 185, 231–232, 235, 295, 328, 333
Artèmon, 226
Astèria, 110, 112, 114, 281, 283
Asterió, 288–289
Asticratea, 327, 329
Astidamia, 118
Astíoca, 327, 329
Astipalea, 286–287
Atalanta, 48–54, 248
Atamant, 47, 50, 250–253
Atena, 49, 116, 173, 186, 211, 230, 232, 234, 254, 295, 322
Atlas, xx, xxix–xxx, xxxiv, 63, 87–89, 93–98, 102–103, 110–112, 114, 125, 130, 143, 166, 210, 213, 274, 333, 346
Atreu, xxxiii, 80, 124, 255, 314, 331, 332–334, 342
Augias, 170–173, 209–210, 221, 223, 233
Aurora, 104
Autòlic, 259, 261

B

Belus, 110–111, 114
Bòreas, 291–294, 325
Bunos, 69
Busiris, 96
Buzigues, 286–287

C

cabirs, 90, 125

Cadme, 84, 253, 315
 Càlais, xxxv, 291–294, 325
 Calcant, 281–283
 Calcíope, 69–70, 252, 257
 Cal·líope, 272, 275–276
 Cantos, 45–46, 308
 Caribdis, 276
 Càrites, 231–232, 235
 Cartago, 110–111, 114
 Cartere, 111–112, 114
 Càstor, 275
 Cèfal, 124
 Celmis, 90
 centaures, 131, 179, 192–198
 Centaurus, 197
 Cerber, xi, xx–xxii, xxxv, 67, 94, 178, 199, 214,
 216–219, 312, 337
 Cerció, 142
 Cèrcops, 228
 Cíat, 28–29, 33–35
 Cibeles, 63
 Cicne, 171, 209
 Circe, 70, 276
 Citissor, 252, 256–258
 Cízic (rei), 58, 60, 62
 Clèoc, 286–288
 Cleòdoxa, 327
 Climen (pare d'Ergí), 258, 286–287, 325
 Climen (fill d'Hèraclès i Mègara), 222, 224
 Clímene, 50, 53, 260–261
 Clitemnestra, 79–81
 Copreu, 179
 coribants, 90, 110, 125
 Coronos, 281, 283
 Creont, 221
 Creontíades, 222, 224
 Crios, 250–251
 Crisip, 332–333
 Cronos, xxv, xxx, 84, 93, 104, 111, 114, 231–232,
 235–236
 Ctèat, 170, 173
 curetes, 90, 93, 110, 125

D

dàctils, xxix, 63, 87, 89, 90, 91, 92, 93, 98, 110, 112,
 125, 143
 Dafnis, 347
 Damasicton, 327
 Damnameneu, 90
 Dà nau, 167, 241, 349, 351
 Dàrdan, 220
 Dardanis, 216, 219, 220
 Dàsquil, 301–302

Deianira, 33, 198, 227, 242, 364
 Deicoont, 222, 224
 Deidamia, 192, 195, 198
 Deíon, 222, 224
 Demèter, 8, 92, 209, 234, 295
 Dia, 197, 241
 Dionís, 108, 231–232, 235
 Dríops, 241

E

Èagre, 272, 273, 276
 Eetes, xxxv, 56, 68–71, 73, 77, 250–251, 256–257,
 297, 313–315, 319–321
 Egeu, 146
 Egipte, 167, 351
 Egist, 79–81
 Egle, 193
 Electra, 81, 220
 Electrió, 115–118, 120, 124
 Èleu, 170, 172
 Elpènor, 309
 Enete, 58, 60
 Eneu, 33, 34, 58, 60, 210
 Enòmau, 116, 248
 Equidna, 175, 207, 214
 Erecteu, 148, 184–185, 291–292
 Ergí, xxxv, 47, 65, 258, 285–287, 323–325
 Eridan, 14, 26–27, 73, 75
 Erifila, 332
 Eritri, 250, 252–253
 Escarfe, 262
 Escil·la, 276, 362
 Èson, 259
 Esop, 328
 Esqueneu, 49, 50, 52, 250, 252–253
 Estefanòfor, 148
 Estènel, 116, 118, 120
 Estènele, 43
 Etodea, 327, 329
 Eumolp, 129–130, 199, 293
 Euneu, 50
 Èunom, xxxiii, 28–29, 31, 33–35, 148, 223, 225, 239,
 242, 266, 342
 Eupínit, 327
 Euribates, xxxv, 43, 45–47
 Eurició, 43, 45, 47, 196
 Eurídice, 275
 Euristeu, 16, 20, 37, 101, 118, 138, 171, 175, 177–178,
 185, 189, 191, 226, 265, 331, 350
 Èurit, xxxviii, 130, 133–134, 136, 170, 173, 228, 244–
 248, 364, 365
 Eusor, 58, 60
 Euxanci, 286, 288

Evènia, 257

F

Faetont, 26, 76, 207, 346
Fèdim, 327
Fedra, 187, 193, 245
Fènix, 286–287
Ferandre, 170, 172
Fílac, 259–261
Filammó, 272, 275, 277
Fills de la Terra, xxix, xxxi, xxxv, 58–63, 89, 265, 271, 354
Filoctetes, 57
Filomela, 293
Fineu, 217, 292–293, 303
Folus, 179, 197, 199
Forbant, 183
Forcis, xxxix, 207, 214, 360–363
Foroneu, 51, 351
Frixos, xxxiii, xxxv, 47, 68–71, 116, 250–258, 261, 295–297, 303, 314–315, 333–334, 367
Frontis, 252, 256–258
Ftia, 327

G

Ganimedes, 202
Gea, 142, 368, 370
Gerió, 16, 18, 20, 136–137, 142, 205
Glauc, 108
Glenos, 222, 224

H

Hades, xxii, 218, 295
Hefest, 208, 211, 234, 295
Heleios, 118
Hèlena, 151–153, 192–193
Hèlios, 68–70, 104, 345–346
Hel·le, xxxiii, xxxv, 69, 71, 250–254, 297, 315, 333–334
Hera, 32, 40, 69, 122, 170–171, 176, 225–226, 230, 232, 234, 285, 293, 295, 321
Hèracles, xi, xiv, xx–xxi, xxviii, xxix, xxxii, xxxv, xxxvii, xxxviii, xl–xlii, 8–10, 13, 16–23, 26–34, 36–37, 40, 58–62, 67, 74, 85, 87–89, 92–96, 98–114, 116–118, 121–124, 127–134, 136–150, 163–167, 170–183, 185, 189–195, 197–202, 205, 207–211, 213–214, 216, 218, 220–233, 238, 241–242, 244–249, 261, 263–271, 273, 282, 287, 293, 311, 329, 333, 342, 345, 349–351, 363–365
Hermes, 8, 13, 112, 228, 230, 232, 234–235, 250, 261, 292, 295, 333
Hesíone, 200, 202

Hespèrides, 9, 10, 17, 18, 26, 88, 94–96, 101–104, 142, 208, 213, 315
Hesperis, 96
Hesperus, 96, 104
Hèstia, 161, 234, 295
Hidra, xxxvii, 169, 170–171, 175–176, 210, 214, 223, 233, 235
Hilas, 127–128, 133, 177, 241–242, 263–265, 269–271, 293
Hil·los, 242, 248, 268, 271, 350
Himeneu, 276
Hipodamia, 116, 195, 248, 333
Hipòlita, 182–183, 185, 189, 190, 193
Hipomedont, 49–50, 52, 53
Hipòmenes, 50, 52
Hipòtoe, 116, 118–120
Hipsípila, 49–51, 56, 116, 261, 287, 325

I

Ídmon, xi, xiii, xiv, xxi, xxxv, 47, 65, 70, 74, 281–284, 304–311, 320–323, 325
Íficle, 259–260
Ífit, 31, 110, 225, 227–228, 245–247, 365
Ino, 250, 252–253, 333, 346
Ioab, 111, 114
Iolau, 148, 170–171, 175
Íole, xxxvi, 198, 225, 227, 244–248, 358, 364–365
Íope, 193
Iris, 225, 292
Iros, 43, 47
Ismè, 327
Ítil, 81
Ixió, 197

J

Jàlem, 276
Jasió, 49, 50, 51, 53
Jàson, xx, xxxiv, xxxv, 19, 46, 47, 49, 50, 51, 54, 56, 69, 71, 75, 116, 251, 256, 259, 260, 261, 262, 266, 267, 268, 269, 277, 279, 280, 282, 293, 296, 297, 299, 306, 313, 314, 315, 319, 320, 321, 333, 334, 353, 354, 358, 368, 370
Jofossa, 256, 257
Júpiter, 110, 114, 297

L

Laodamia, 79, 81, 195
Laòdic, 259, 262
Laomedont, xxxvii, 189, 200–202, 269, 293
Laòtoe, 281, 283
Làpites, 60
Learc, 250, 252

Leda, 152
 lestrígons, 61
 Leto, 281, 328
 Leucó, 250, 252–253
 Leucòtea, 346
 Líban, 112, 114
 Licàon, 53, 241
 Licas, 227, 364
 Licos (rei dels mariandins), 47, 223, 301–304
 Licos (tirà de Tebes), 136, 221, 223, 225
 Licos (pare de Buzigues), 286, 287
 Linceu, 351
 Linos, 31, 129–130, 276
 Lisídice, 118
 Lissa, 225
 Lleó de Nèmea, xxi, xxviii, xli, io, 31, 36–42, 149,
 153–154, 160, 175, 178–179, 214

M

Maia, 112, 114
 Mariandí, 252, 303
 mariandins, xv, 66, 74, 217, 223, 252, 282, 286, 301,
 302, 303, 304, 308, 311, 322, 323, 324, 325
 Mecistòfon, 222, 225
 Meda, 261
 Medea, xxxv, xxxvi, xlvi, 50, 56, 69–71, 78, 219,
 260–261, 266, 268, 282, 306–307, 311, 313–315,
 319–321, 357–358, 368
 Mègara, 32, 149, 221–223, 225, 364
 Meilanió, 49, 50, 51, 53
 Melamp, 260
 Melant, 252, 256, 257, 258
 Melicertes, 250
 Melqart, 19, 111
 Mènal, 49, 50, 53
 Menebrontes, 222, 225
 Meneci, 43, 45, 47
 Mèstor, 116, 118, 120
 Milet (heroï), 286–289, 325
 Mínias, 50, 53, 261
 Minos, 286, 288, 289
 Mirmidó, 47
 Mírti, 116
 Molíone, 173
 Molós, 173, 238
 Molpadia, 184–185, 187
 Mopsos, 70, 282, 307–308
 Museu, 82–83, 85, 154

N

Naupli, 224, 282
 Nebròfon, 50

Neera, 327, 329
 Nèfele, 197, 252
 Neleu, 288
 Nèmesis, 152
 Neoptòlem, 238
 Nessos, 33, 198
 Nèstor, 195–196
 Nicipe, 118
 Níobe, 327–329
 Nissa, 112, 114

O

Ocèan, 17, 20, 26–27, 73, 75, 77–78, 84, 114, 213, 347
 Odisseu, 8, 61, 85, 108, 254, 261, 276–277, 309, 362
 Ogígia, 327, 329
 Oileu, 45
 Òmfale, xxxviii, 138, 202, 225, 227–229, 247, 249,
 263–265, 268, 270–271, 364–365
 Orestes, xxxvii, 79–81, 144, 334
 Orfeu, xxx, 75, 82–83, 85, 88, 130, 154, 272–277,
 279–280, 291, 299–300, 309
 Orió, 104, 141
 Oritia, 291–292, 294

P

Pan, 108
 Paris, 143, 226
 Partenopeu, 52–53
 Pàtrocle, 43, 47
 Pàtrocles, 222, 225
 Pelasg, 51
 Peleu, 47, 84, 183, 195
 Pèlias, 44, 70
 Pelopia, 327, 329–330
 Pèlops, 116, 118, 248, 301, 303, 329, 331
 Penèlope, 261
 Peneu, 60, 241
 Peribòia, 193
 Perigune, 193
 Persèfone, xxx–xxxi, 199, 218
 Perseu, xxxv, 47, 94, 115–118, 120–121, 144, 178,
 202, 349, 351
 Piles, 28, 33–35
 Pirítou, 192, 194–195, 197–199
 Pisídice, 47
 Podarc, 260
 Poimen, 216–217, 220
 Polidor, 222, 225
 Polidora, 241
 Polifem (Argonauta), 263, 264, 265, 270
 Polifema, xxxv, 259, 260, 261
 Polimeda, 261

Polimela, 261
Polímnia, 272, 276
Posidó, 66, 86, 116, 118, 120, 122, 139–140, 173, 175,
198, 200–202, 230, 232, 234, 285–287, 295–298,
309, 326, 345–346
Presbont, 256, 258, 286–287
Príam, 181, 241
Procne, 293
Procris, 124, 148
Prometeu, xx, xxxv, 12, 18, 94–95, 97, 103, 138,
176, 178, 206–214, 317, 334
Protèsilas, 260
Pterelau, 116–120, 122
Ptoeu, 250, 252–253

Q

Quersibi, 222, 225
Quíone, 261, 293
Quiró, xxxv, 75, 127–128, 130–131, 137, 179, 197,
272–273, 279–280

R

Radamant, 127, 128, 129, 133, 134, 289
Rea, xxv, xxix, xxxi, 63–64, 90, 110, 231–232, 235
Rem, 165, 167
Reo, 262
Rodós, xxxvii, xlii, 326, 345, 346, 347, 348
Ròmul, xl, 164–165, 167

S

Sarpèdon, 286, 288, 289
Selene, 10, 39, 40
Senglar de Calidó, 47, 52, 192
Sicalos, 222, 226
Simplègades, xxxvi, 17, 73, 75, 217, 276–277, 299,
357, 358
Sípil, 327, 329

T

Tafi, 116–120
Tàlau, 53
Tàntal, 301–302, 327, 329
Targitau, 136
Tebe, 73, 109, 327, 328
Tebes (mare d'Hèracles), 112, 114
Telamó, 202, 269
Telèboas, 116–120
Teleont, 43–45
telquins, 90, 110, 125, 346
Temisto, 47, 250, 252
Teogneta, 259–260, 262

Tereu, 293
Terímac, 222, 224
Teseu, xx, xxxix, xl, xlvi, 55, 138, 144, 146, 175,
179, 180–187, 190, 192–196, 198–199, 226, 294
Testi, xxviii, xxxiii, 109, 127–128, 131, 146–150, 193,
220, 260, 329, 342, 365
Tèstor, 281–283, 311
Tetis, 26, 131, 195
Tèutar, 130, 132–134, 137–138
Tici, 116
Tiestes, 255, 314, 331–333
Tifis, xi, xxi, xxxv, 65, 74, 286–287, 306, 308, 311,
322–326
Tifó, xxxv, 40, 175, 207, 214, 292, 367–370
Tindareu, 152
Tiodamant, 128, 242, 263, 265
Tirèsias, 309
Toant, 325
Toxoclit, 222, 225
Triopas, 51
Tritó, 73, 77, 362
Tros, 202

U

Urà, 104

V

velló d'or, 17, 50, 56, 59, 69, 71, 74, 179, 192, 251–
252, 260, 265, 273, 292, 313–314, 318, 333–334,
367, 370

Z

Zetes, xxxv, 291–294, 325
Zetos, 116, 203, 327–328
Zeus, xxx, 62–64, 93, 100, 102, 104, 110, 112, 114,
121–126, 136, 143, 152, 175, 182, 197, 202, 208, 211,
214, 220, 230, 232–235, 286, 288, 295–296, 303,
332, 334, 342, 367, 368

Index scriptorum

A

Acusilau, xx, 69, 214, 256–257, 293, 362, 368–369
Aeci, 153, 154, 161
Africà, 106
Agretas, 206–209, 211–213
Agàtocles, 61
Alcidamant, 130
Amfiteu d'Heraclea Pòntica, xii
Ampeli, III–113
Anaxàgoras de Clazòmenes, 38–39, 42, 151, 154
Anaximandre de Milet, 97, 118, 119, 122
Anaximandre l'Historiador, 118, 119, 122
Anaxímenes de Làmpsac, 60, 332
Andró d'Halicarnàs, 259, 262
Andró de Teos, 216–217, 219
Andròcides, 92
Anticlides d'Atenes, 268, 271
Antífanes, 8, 55, 123
Antígon de Carist, xlii, 2, 157, 159, 161
Antímac, 72–73, 77, 266, 268, 270–271, 291, 294, 315, 349
Antístenes, 88, 105, 131, 213
Antoni Liberal, 47, 129, 241, 264, 289, 369
Apol·lodor, xix, xxxii, 13, 17–18, 20, 31–35, 37, 47, 49–55, 71, 81, 94, 102–103, 110, 117–120, 129–130, 133, 136, 141–142, 145, 148–149, 152, 173–176, 178–179, 181, 185, 187–189, 191, 197, 199, 202, 208, 210, 214, 217–218, 220, 225–226, 228–229, 238–239, 241–242, 247–248, 252–253, 257–261, 263–266, 269–270, 276–277, 282–283, 287–289, 292–293, 303–305, 323, 327–331, 333–334, 347, 350–351, 364–365, 368–369
Apol·loni de Rodes, xxix, xxxv, xlviii, 5, 26, 31, 34–35, 39, 43–44, 46, 48, 50, 53, 55, 58, 60, 62, 65, 67–69, 71–73, 76–77, 90, 94, 115, 118–119, 142, 177, 183, 185, 188, 191, 206, 208, 211, 214, 216, 219, 241–242, 250, 256–261, 264–269, 272, 273, 275, 276, 279–287, 291–306, 308–310, 313–316, 319–326, 352–354, 358, 362, 367–369
Apol·loni el Sofista, xxxiii, xlvi, 254–255
Aquil·les Taci, 39, 333
Aristarc, 5, 48–50, 54, 196, 226
Aristòcrit de Milet, 285–289
Aristòfanes Beoci, 127, 133, 134
Aristòfanes d'Atenes, xi, 12, 55, 103, 328, 349, 371–372
Aristòfanes de Bizanci, 30, 245
Aristòtil, x, xxiii, xxviii–xxv, xxviii, xxxii, xxxiii, xlii, 2, 5, 12, 18, 37, 40–41, 91, 148, 157–159, 161–

162, 165–167, 241, 265–266, 334, 336–339, 358–359

Armènidas de Tebes, 129
Artemidor Daldia, 166
Artemidor d'Èfes, 72–73, 75
Asclepiades de Mirlea, 121
Asclepiades de Tràgil, 272–273, 275–276
Ateneu de Nàucratis, x, xxviii, xxxiii, xlii, xlv, 2, 8, 28–33, 87, 121–125, 129, 146–147, 149, 151, 153, 172, 193, 219, 331–332, 334, 340, 342, 371
Aulus Gel·li, 144
Aviè, 18, 21–24

B

Baquílides, 31, 37, 174, 218, 329
Bató, 221–222, 224, 225
Bió d'Esmirna, 347
Brisó d'Heraclea Pòntica, x, xi, xii, xvi, 157, 158, 159

C

Cal·lixinos de Rodes, 121
Cal·límac, xxxi, 8, 64, 74, 132, 134, 136, 201, 241, 246, 287, 353
Cal·lístenes d'Olint, 61
Cameleó, 281–282, 311
Càrax de Pèrgam, 251–252
Caró de Làmpsac, xlv, 121, 123
Cedrenus, xliii, liii, 99, 101, 104
Ciceró, xlii, 93, 110–114
Clearc, 151, 152
Clidem d'Atenes, 186
Climent d'Alexandria, xxix, xxx, xxxiv, 87–89, 91–94, 96–97, 125
Comarc, 169–170, 174
Conó, 61
Constantí Porfirogènit, xxxiv, xliii, 15, 16, 24, 100
Creòfil de Samos, 246, 248

D

Deíoc, 60, 61, 281, 282, 283
Demàretes, 263–264, 268–270
Demàretos, 270
Demetri de Magnèsia, 8
Demetri el Rètor, xxxiv, 316, 317
Demòcrit d'Abdera, 154
Dínias d'Argos, 221–222, 224
Diodor de Sicília, 31, 33, 35, 40, 52, 67, 71, 76, 85, 93, 95, 97, 102, 103, 105–106, 112, 124, 129–130, 136, 142, 148, 149, 173–175, 178–179, 202, 210, 212,

213, 219, 225, 228, 241, 247, 251, 267, 274, 275,
297, 328, 339, 346, 350
Diògenes Laerci, xxxi, 8, 10, 12, 64
Dionisi Calcideu., 352–354
Dionisi de Samos, 221–222, 224
Dionisi de Bizanci, 297
Dionisi d'Halicarnàs, 168
Dionisi el Periegeta, 162, 217
Dionisi Escitobràquion, 93, 95, 250–251, 262–
264, 267–270, 297
Domici Calístrat, xii
Duris de Samos, 169, 170, 171, 172, 235, 291, 294,
332, 340

E

Èfor, xx, 61, 89, 149, 256, 268, 270–271, 288, 309
Elià, 10, 12, 39, 48, 161–162, 168, 327, 329, 338
Empèdocles, 153
Epafrodit, xlii, 240, 242, 243
Epicarm, 151
Epimènides, 4–11, 36–39, 41, 69, 256, 257, 258, 277,
347, 368
Equefil·lidas, 169–170, 172, 174
Eratòstenes de Cirene, 37, 63, 72–73, 75–76, 104,
176, 251
Escílax, 238, 354, 355
Esop, 339
Èsquil, 26–27, 48–54, 56, 80, 134–135, 163–167,
208, 264, 266–267, 273, 282, 284, 292, 322–324,
328, 369
Estaci, 34, 40, 71, 266, 314, 328, 330
Estesícor, 20, 81, 171, 218, 223, 261
Estesimbrot, 293
Esteve de Bizanci, xxi, xxxviii, xlii, xliii, 2, 13–15,
17, 22, 23, 24, 34, 40, 46, 63, 76–77, 148, 178, 191,
202, 204, 205, 219, 228, 237, 238, 240–242, 246,
258, 266, 288, 346, 349, 350, 353
Estobeu, xxxix, 343, 344
Estrabó, xv, 17, 20, 22, 24, 26, 34, 52, 60, 83, 90,
117, 119, 148, 197, 205, 210, 217, 219, 238, 241, 246,
251, 265, 290, 296, 302, 314, 355, 363, 369
Eudem de Rodas, 97, 98
Euforió, 40, 216, 217, 218, 219
Eumel de Corint, 283, 306
Eurípides, xxxvi, xlvi, 31–32, 37, 46, 50–51, 53,
70–71, 74, 81, 84, 94, 96, 98, 103–104, 136, 152,
175, 176, 182, 185, 186, 221–226, 244–246, 251,
275–276, 314, 321, 328–329, 332–333, 349–351,
357, 369
Eustati, 15, 28, 32, 51, 117, 121–122, 153, 203, 273,
277, 285, 331
Evèmer, xxvii, 103

F

Fanòdic, 291, 294
Ferecides d'Atenes, xiii, xix, xxii, 9, 20, 26, 69,
71, 79–81, 90, 94, 102, 104, 117–118, 121–122, 124,
129, 141–142, 146, 169–170, 173–174, 179–183, 199,
205–208, 214–215, 221–222, 224, 228, 241, 246–
249, 251–252, 257, 259–261, 263, 266, 268–270,
272–273, 275, 277, 281–284, 292–293, 303, 315,
321, 328–330, 333, 369
Filó d'Alexandria, 88
Filòcor, 55, 180, 181, 182, 199
Filodem, 179, 214, 362
Filolau de Crotona, xxi, xxviii, xxx, 40, 41, 98,
113, 150, 154, 155, 160, 161
Filostèfan, 352–353, 354
Filòstrat d'Atenes, 211
Foci, xl, 82
Frontí, 60

H

Habró, 349, 351
Hecateu, xix, xxii, xlv, 17, 20, 21, 23, 53, 72–75, 77,
178, 191, 203, 205, 217–219, 246, 353, 369
Heliodor, 350
Hel·lanic de Lesbos, xxii, xiii, xix, 20, 28–29, 31–
33, 35, 48–51, 53, 90, 148–149, 169–171, 176, 180–
190, 199, 202, 209, 229, 250–251, 253, 274, 303,
329–330, 332, 346
Heracleó, 48–50, 54
Heraclides Pòntic, xi, 141, 309
Heraclit l'Al·legorista, xxv, xxvi, xxvii, 93, 251
Hèrmias d'Alexandria, 273
Hermip d'Esmirna, 4–5, 7–8, 10
Herodes, 341
Herodià, 204, 237, 239–240, 350
Heròdot, xviii, xix–xx, xlii, xlv, 16–18, 20–23, 26,
37, 46, 50, 56, 74–76, 80, 82–84, 86, 93, 95, 101,
106, 108–109, 118, 123, 127–128, 135–137, 141, 144,
147, 181, 185–186, 197, 203, 213, 229, 234, 241,
253–254, 265–266, 274, 286, 289, 296, 316–317,
332, 337, 352–353, 355, 357, 360, 362, 366, 368–
372
Hèrofil, 346
Hesiode, xxxvi, xxviii, xlvi, 4–8, 12, 20, 26, 27,
40, 47, 52, 59, 69, 72, 73, 74, 77, 78, 84, 92, 94,
102, 103, 118, 122, 129, 175, 203, 208, 212, 214, 215,
218, 246, 251–252, 256–261, 265–266, 268, 270,
274, 275, 280, 292, 314, 327, 328, 329, 355, 362,
366, 368, 369
Higí, 26, 31, 33, 37, 40, 45, 52, 54–55, 70, 71, 102,
110, 148, 175, 178, 179, 185, 202, 258, 260–261,

264, 276–277, 282, 292, 293, 305, 314, 322, 323,
328, 330, 331
Hípias d'Elis, 252
Hipòcrates, 355
Homer, xxv, xxvi, xxxix, xlvi, 8, 11, 27–28, 33–
34, 47–52, 54, 60–61, 70, 75, 77, 81, 85–86, 88,
103, 108–109, 117–118, 122, 124, 129–131, 152–153,
162, 166, 172–173, 178–179, 181, 195–197, 201–203,
208, 210, 218, 223, 228, 234–235, 241, 243, 246–
249, 253–254, 259–261, 266, 273–277, 280, 282–
283, 285, 287, 293, 305, 309, 327–329, 332, 333,
346, 358, 360, 362–363, 369
Horaci, 12

I

Íbic, 154, 173, 185, 277, 292
Ister de Cirene, 169–170, 174

J

Jàmblic, xxiii, xxiv, 12, 84
Joan d'Antioquia, xli, xliii, 99, 101, 252
Joan Damascè, xxxix, 343
Joan de Lídia, 110, 112–114
Joan Malalas, xliii, 99, 106 101, 106
Joan Pedràsim, 176

L

Lactanci Plàcid, 40
Licòfron, x, xxxvii, xlvi, 33, 45, 70, 102, 129–130,
133, 134, 138–139, 141, 144, 152, 184–185, 188–189,
191, 200, 202, 241, 258, 261–262, 277, 369–370
Lisània de Cirene, xlii, 340, 341
Lísias, 187
Lisímac l'Historiador, 221, 223, 224–246, 248
Llucià de Samòsata, 102, 160, 228, 261, 333

M

Macrobi, 121, 122, 124, 314
Megàstenes, 7, 90, 111
Memnó d'Heraclea Pòntica, xii
Menècrates de Xantos, 221–222, 226
Metrodor de Làmpsac, 202, 209, 343, 344
Mimnèrm, 327, 329
Mythographus Vaticanus, 264, 277
Mythographus Homericus, xxxix, 362, 363

N

Natalis Comes, xlii, 141
Neantes de Cízic, 60

Nicandre de Colofó, 28–29, 31–35, 47, 241, 289,
293, 347, 369
Nigidi Figul, 113
Nimfis d'Heraclea Pòntica, xii, 66, 218, 296,
300–306, 322–323
Nonnos de Panòpolis, 104, 368

O

Olimpiodor de Bizanci, xl, xliii, 82, 83, 84, 170
Orphica, 54, 82, 104, 264, 267, 282, 284, 323, 324
Ovidi, 52, 112, 142, 195, 202, 219, 228, 241, 261, 266,
275, 292, 328, 330, 347

P

Palèfat, xxvi, xxvii, 176, 201, 203, 251
Paniasi, 94, 176, 223
Pausània, xvi, xxviii, 8, 26, 31, 34–35, 37, 44, 45,
52, 53, 70, 90, 92–95, 110, 118, 119, 123, 148–150,
152, 169, 173–175, 179, 182, 185, 187, 210, 217–218,
222, 234–235, 241, 246, 253, 258, 274, 276, 287–
289, 293, 310, 321, 323, 328, 347, 351
Píndar, xxix, xxxvii, xlii, xlvi, 2, 17, 31, 37, 47,
50, 56, 72, 73, 77, 79, 80, 84, 102–103, 106, 110,
118, 123, 139–143, 171, 174, 178, 182–183, 185, 195,
197, 201–202, 218, 221–222, 224, 226, 230–233,
235–236, 238, 241, 252, 268–269, 275, 280, 282,
284, 287, 292, 315, 321, 325, 328–329, 334–347,
369–370
Pitàgoras, xxii, xxiii, xxiv, xxv, xxviii, xxxi, 5, 8,
9, 11, 12, 88, 91, 98, 154–155, 274
Plató, xvi, xiv, xxxvii, xlvi, 4, 5, 7, 8, 10, 12, 14,
69, 104, 137, 142, 169, 170, 171, 175, 211, 332, 372
Plaute, 102, 123
Plini el Vell, 8, 22, 26, 34, 37, 46, 60–63, 76, 84,
119, 159, 210, 219, 238, 288, 309, 338–339, 355
Plutarc de Queronea, x, xliii, xxviii, xl, 4, 6–7, 9,
11–12, 39, 40, 67, 89, 102, 131, 138, 144, 155, 158,
162–168, 175, 180–181, 183, 185–187, 190, 192–
193, 195–199, 217, 238, 261, 340, 344
Pomponi Mela, 217, 296–297, 355
Porfiri, xxiii, xxiv, xxx, 8–11, 13, 64, 91, 99, 274,
344
Posídip l'Epigramàtic, 268, 270
Posidoni l'Historiador, 302
Procle, xxxi 5, 6, 7, 9, 64, 170, 180
Pròdic de Ceos, 107
Promàtidas d'Heraclea Pòntica, xii, 304, 305, 311
Properci, 258, 264
Pseudo-Antígon de Carist, 159
Pseudo-Claudià, 40
Pseudo-Escimne, 17
Pseudo-Joan d'Antioquia, xl

Q

Quint d'Esmirna, 67, 178

S

Safo de Lesbos, 121, 151, 329

Semos de Delos, 293

Sèneca, 40, 217, 293, 307, 332, 333, 344

Servi, 40, 46, 71, 84, 93, 109, 110, 112, 175, 200, 201,
203, 277, 314

Simònides, 50, 151, 175, 251, 277

Simplicius, 41, 161, 358, 359

Sòcrates d'Atenes, xi, 170, 171

Sòcrates d'Argos, 221, 223

Sòfocles, xxxviii, xlviii, 31, 37, 48-51, 53, 56-57,
70-71, 74, 81, 90, 94, 102-103, 121, 178, 227, 247,
248, 252, 282, 303, 333, 364-365

Sofró de Siracusa, 340

Sòstrat de Fanagòria, 329

T

Tacià, xxviii, xli, 36-41

Tàcit., 296

Teàgenes de Règion, xxv, xxxi

Teó d'Alexandria, 52, 128

Teòcrit, xxxviii, xlviii, 31, 37, 50-52, 127-130, 132-
134, 136, 209, 212, 264, 268-269, 271, 347

Teofrast, 11-12, 206-208, 210, 219, 309

Teognost, xli, 366

Teopomp, 10, 22, 219

Timaget, 72-73, 76-77

Timòstenes de Rodas, 295-298

Tit Livi, 168

Tucídides, 34, 293, 332, 366

Tzetzes, x, xxxii, xxxvii, xxxix, xliii, 33, 35, 45,
129, 134, 141, 149, 184-191, 200-201, 217, 221,
228, 241, 261-262, 303, 330, 370

V

Valeri Flac, 45, 46, 54, 71, 202, 260-261, 264, 284,
292, 305-307, 324-325, 370

Varró, 109, 333

Virgili, 46, 93, 175, 266, 275, 292

Vitruvi, 93, 144

X

Xantos de Lídia, xlv, 370

Xenàgoras, 93, 97

Xenòfanés de Colofó, xxv, 10

Xenofont d'Atenes, 67, 107, 131

Z

Zenobi, xli, 55, 172, 193, 228, 263, 344, 37

Zenòdot, 5

